University of Groningen

Wie stuit de rebellie van de massa? P.J. Bouman 1902-1977

Strootman, Co

DOI:
[10.33612/diss.108471169](https://doi.org/10.33612/diss.108471169)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Strootman, C. (2020). *Wie stuit de rebellie van de massa? P.J. Bouman 1902-1977*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. Rijksuniversiteit Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.108471169>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Wie stuit de rebellie van de massa?

P.J. Bouman 1902-1977

Co Strootman

ISBN
ISBN

(printed version)
(electronic version)

Wie stuit de rebellie van de massa?

P.J. Bouman 1902-1977

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 23 januari 2020 om 14.30 uur

door

Jacobus Cornelis Strootman

geboren op 4 juli 1939
te HAARLEM

Promotores

Prof. dr. K. van Berkel

Prof. dr. J.W. Renders

Beoordelingscommissie

Prof. dr. D.F.J. Bosscher

Prof. dr. J.J.H. Dekker

Prof. dr. M.G.J. Duijvendak

Inhoud

Inleiding 9

Deel I De geboorte van een cultuurdrager 1902-1932

Hoofdstuk 1 *Indische jaren* 20

Groningse vader, Rotterdamse moeder

Een totok in Indië

Hoofdstuk 2 *Geletterde* 32

Langs de oorlog gevaren

HBS

Nederlandse Handels-Hogeschool

Hoofdstuk 3 *Middelburg* 44

Leraar

Middelburgers

Eerste publicatie en proefschrift

Hoofdstuk 4 *De debuterende cultuurdrager* 57

In de schaduwen van gisteren

Geestelijk leidinggeven

Deel II Geestelijk leidinggeven in een massasamenleving 1933-1938

Hoofdstuk 5 *Socialisme* 67

Dreigende revolte

Een nieuw socialisme

Nationaalsocialisme

Hoofdstuk 6. *Christelijk solidarisme* 85

Een herontdekking

Autoritair solidarisme

Hoofdstuk 7 *Bevrijd door Karl Mannheim* 94

Hoofdstuk 8 *Nationaal solidarisme* 102

SDAP-solidarisme
Een mislukt tijdschrift
Het begin van een vernieuwingsbeweging

Hoofdstuk 9 *Schrijver* 116

M'n pen, m'n pen
Een wilde drang tot scheppend werk, menselijk werk

Hoofdstuk 10 *Socioloog en historicus* 133

Sociologie
Van Renaissance tot Wereldoorlog

Deel III Denken met de handen 1939-1945

Hoofdstuk 11 *De vernieuwingsbeweging* 152

Een nieuw begin
Het Gemeenebest

Hoofdstuk 12 *Een carrière in de vernieuwingsbeweging* 162

Iets worden
Volksopvoeding en ordening
Toenemende invloed

Hoofdstuk 13 *De oorlog als spelbreker* 188

Oorlog
De Nederlandse Unie

Hoofdstuk 14 *De activist terug als schrijver* 200

Het verdwenen dagboek
Schrijver

Hoofdstuk 15 *'Ik heb onder de door mij doorleefde tijd geleden'* 212

Een doorleefde tijd
Het van-mij-af-schrijven
Sociale dienstplicht
Naar het christendom gebracht

Deel IV De 'vader' van de Groningse sociologie 1946-1952

Hoofdstuk 16 *Keerpunt* 239

De lange aanloop naar het noorden
Kleur bekennen

Hoofdstuk 17 *Hoogleraar bijvak sociologie* 250

Intrede als hoogleraar
Colleges

Hoofdstuk 18 *Een mislukte poging tot vernieuwing met goede afloop* 259

Hoofdstuk 19 *Sociologisch onderzoek* 270
 Geziene sociologie
 De april-mei-stakingen van 1943
 Samenleving in puin
 Oefeningen voor het ‘grote boek’

Hoofdstuk 20 *De ‘vader’ van de Groningse sociologie?* 282

Hoofdstuk 21 *Liever elders* 288
 Over het begrijpen van het Amerikaanse volk
 Bouman vertrekt niet uit Groningen

Deel V Het succes van een cultuurdrager 1953-1954

Hoofdstuk 22 *‘Ik heb dit boek voor mijzelf geschreven’* 305
 Dubbelmens
 Boumans existentialisme
Revolutie der eenzamen
 Nolens volens een uitdaging aan de wetenschap
 De tijd, de lezers en de auteur

Hoofdstuk 23 *Intussen op de universiteit* 349
 Bestuurder
 Een cultuursocioloog in moderne tijden

Hoofdstuk 24 *Buiten de muren van de universiteit* 367
 Publieke intellectueel
 Onder ondernemers
 Een goede hoveling

Deel VI Worstelaar met de engel 1954-1967

Hoofdstuk 25 *‘Wee de wereld, die de logos verraadt’* 380
 Een niet te stuiten schrijfdrift
 De drie boeken van *Vijfstromenland*

Hoofdstuk 26 *Geschiedschrijver, gids in onzekere tijden* 408
 Uit de greep van de geschiedenis
 Het vóórhistorisch heden

Hoofdstuk 27 *Vertrek uit Groningen* 435

Deel VII Vrije schrijver in Epe 1968-1977

Hoofdstuk 28 *Schrijnend verleden* 450

Onaanvechtbaar echt een historieboek

Schietspoel van het lot

Hoofdstuk 29 *Afrekenen met het verleden* 465

Een autobiografisch boekje

Naoorlogs verzet

Hoofdstuk 30 *Onderweg naar het einde* 482

Een leven in denkbeelden 494

Dankwoord 504

Bibliografie P.J. Bouman 506

Geraadpleegde archieven 511

Aangehaalde literatuur 513

Personenregister 522

Over de auteur 526

Het leven kan alleen achterwaarts begrepen worden, maar het moet voorwaarts worden geleefd. (Søren Kierkegaard)

Inleiding

In vrijwel alle landelijke dagbladen, in regionale kranten en in vakbladen werd P.J. Bouman bij zijn overlijden in 1977 met veel waardering herdacht. Als een van de grondleggers van de Nederlandse sociologie, als successchrijver van historische boeken, als bekwaam bestuurder van de Rijksuniversiteit Groningen, als iemand met een volstrekt uniek talent en als een goed mens: vriendelijk, beminnelijk, toegankelijk en behulpzaam. Tien jaar eerder bij zijn afscheid van de Groningse universiteit waren er eveneens blijken van grote erkenning voor Bouman, voor de persoon en voor het werk. De belangstelling voor zijn afscheidscollege was overweldigend, velen moesten uitwijken naar een ook al stampvolle belendende collegezaal om daar het afscheid van Bouman op een scherm te volgen.

Toch ‘was er iets’ met Bouman, hij was niet onbesproken. Zijn historische boeken werden als ‘onwetenschappelijk’ gekenmerkt en door veel historici met kritiek overladen. Ook werd het ernstig gevonden dat Bouman voor de oorlog, in de jaren dertig, foute standpunten had ingenomen, dat hij zelfs langdurig naliet om zich daarvoor te verontschuldigen. Er was ook iets met Bouman als mens. Hij zou niet oprecht zijn, hij zou zich anders voordoen dan hij was. Een voormalig HBS-leerling van Bouman, M.C. Verburg, was nog het meest treffender in een beschrijving van Bouman als kennelijk een dubbele persoonlijkheid: enerzijds vriendelijk, beminnelijk en behulpzaam maar anderzijds gemaakt, cerebraal en opportunistisch. Verburg vatte dat samen in: ‘de merkwaardigste man die ik ooit heb meegemaakt’.¹

Ik heb Bouman vanaf 1963 enkele jaren gekend als de Groningse hoogleraar sociologie. Als student aan de toenmalige Academie voor Sociale en Culturele Arbeid (Asca) volgde ik met mijn medestudenten, voor het vak sociologie, de colleges van Bouman. Ik was onder de indruk van de vertelkwaliteiten van Bouman en van het relatief nieuwe vak sociologie. In mijn herinnering vertelde Bouman uit eigen werk, uit *Van Renaissance tot Wereldoorlog. Vier eeuwen Europese cultuurgeschiedenis*. Dat boek moesten wij naast zijn *Algemene Maatschappijleer* bestuderen. Ter plekke besloot ik om na de Asca sociologie te gaan studeren, het werd andragologie. Vijftig jaar later, na de afsluiting van een studie algemene cultuurwetenschappen, overwoog ik om een cultuurhistorische studie te schrijven. Misschien over de Asca, of over ‘de jaren zestig’ of over het volkshogeschoolwerk of over Bouman? Denkend over de mogelijkheid van het schrijven van een biografie van Bouman herinnerde ik mij een

¹ M.C. Verburg, interview door Joost Vermoolen (JV) op 10 december 1999, Boumanarchief RuG. Verburg (1920-2009) was onder meer directeur van het Economisch Technologisch Instituut Zeeland, lid van de Eerste Kamer voor de Partij van de Arbeid en lid van de Raad van State.

zekere verwantschap met hem. In mijn herinnering was Bouman een vrijzinnig democraat, progressief, ingesteld op verandering en vooral passend bij de christelijke grondslagen van de Asca. Bovendien verwoordde hij wat toen, begin jaren zestig, ook bij mij leefde, er was een ‘stille revolutie’ gaande, zoals tien jaar eerder Boumans lezers van zijn *Revolutie der eenzaam* eenzelfde ervaring hadden.

Als bij toverslag was die affiniteit met Bouman grotendeels verdwenen nadat ik een jaar lang teksten van en over Bouman had gelezen, hij was anders of was ik anders geworden? Het raadsel Bouman nam toe in een eerste gesprek met de Groningse hoogleraar Klaas van Berkel die er in toestemde mijn promotor te worden voor de biografie (tevens proefschrift) die ik van Bouman ging schrijven. Van Berkel vertelde mij dat al eerder na elkaar twee promovendi aan hetzelfde onderwerp hadden gewerkt maar om verschillende redenen waren gestopt. De laatste promovendus was er mee opgehouden omdat hij zoveel aversie kreeg tegen de persoon Bouman dat hij met hem niet verder kon. Van Berkel zelf had enerzijds enige waardering voor het werk van Bouman en anderzijds een afkeer van de mens Bouman die naar zijn mening onoprecht was.² Deze ervaringen bevestigden mij erin dat het schrijven van een biografie van Bouman moest gaan over het raadsel Bouman, over: wie was P.J. Bouman?

De Groningse socioloog J.E. Ellemers typeerde Bouman als een *singulier* geleerde.³ Daarmee zei Ellemers feitelijk hetzelfde over Bouman als Verburg. Maar Ellemers doelde daarmee niet in de eerste plaats op de mens maar op het werk van Bouman. Hoewel werk en auteur in het algemeen lastig en wat betreft Bouman zelfs niet te scheiden zijn. De eigenaardigheid van zijn vroegere collega zag Ellemers in het feit dat Bouman noch duidelijke voorgangers noch duidelijke volgelingen had. Dat komt naar mijn mening omdat moderne empirische sociologen zich niet interesseerden voor de cultuursociologische verhalen van Bouman en historici hem beschuldigden van speculatieve geschiedschrijving en een onwetenschappelijke omgang met de historische feiten. De soms felle weerstand van sociologen en historici tegen de (vele) publicaties van Bouman kon niet uitwissen dat hij met zijn boeken grote aantallen lezers wist te bereiken. Bouman was in de twintigste eeuw in Nederland de historicus met de grootste aantallen verkochte historische boeken.⁴

Dat Bouman geen volgelingen had was ook om een andere reden begrijpelijk. Het vergde moed om tegen de stroom in te zwemmen door je waardering voor het werk van Bou-

² Zie daarvoor: K. van Berkel, *Over eigentijdse cultuurgeschiedenis* (Alphen aan de Rijn 1986).

³ Geciteerd in: Hilda Amsing en Mineke van Essen (red.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2014) 196.

⁴ www.historischnieuwsblad.nl/beste-geschiedenisboeken/index.html

man uit te spreken. De historicus Van Berkel achtte in 1986 de tijd gekomen ‘voor een zekere herwaardering van Boumans werk’.⁵ Zijn sympathie ging uit naar de pogingen van Bouman om uit te beelden hoe mensen ‘in bepaalde tijden de gebeurtenissen hebben beleefd’. Van Berkel bepleitte het wekken van de eigentijdse beleving als ‘een legitiem doel van de wetenschap’ hoewel hij bepaald niet terug wilde keren naar ‘Boumans geromantiseerde geschiedschrijving’. Met die typering doelde Van Berkel op de verhalende en beeldende schrijfstijl waarmee Bouman veel lezers bereikte. Hij werd veel later daarom wel de ‘Geert Mak’ van zijn tijd genoemd,⁶ hetgeen natuurlijk een anachronisme is terwijl het tegenovergestelde, wel juist is: Geert Mak is de Bouman van nu.

Onder zijn gehoor, zo constateerde Van Berkel, had het vermeende eerherstel voor Bouman ‘een gemengde ontvangst’.⁷ Zelf bleef hij van mening dat met het negatief beoordelen van de resultaten van Boumans experimenten men nog niet zijn motieven hoeft te veroordelen. De historicus wees vervolgens naar het existentialisme als denkrichting van Bouman voor zijn opvattingen over geschiedwetenschap.

Aandacht voor de motieven achter het werk van Bouman is een belangrijke sleutel tot het begrijpen van Bouman als persoon. Zijn schrijfdrift werd veroorzaakt door een complex geheel van vele en vaak veranderende drijfveren. Die gecompliceerdheid, die te herkennen is in het werk van Bouman, karakteriseert H. Deijkers als paradoxaal.⁸ Hoe is het mogelijk dat Bouman in zijn cultuurbegrip en geschiedopvatting getuigt van ‘een optimistische kijk op de toekomst van onze cultuur’ maar van dat optimisme in zijn boeken niets terug te vinden is. Het is Deijkers een raadsel hoe Boumans gedrevenheid en zijn positieve meningen kunnen samengaan met ‘zijn negatieve opvattingen over de massacultuur en met zijn pessimistische toekomstverwachtingen’.⁹ ‘Een volledig biografische benadering’ biedt, zo dacht Deijkers, wellicht een antwoord.

Van Berkel zocht het in een andere richting om de dubbele houding van Bouman, van zowel cultuuroptimist alsook cultuurpessimist, te verklaren.¹⁰ Hij onderscheidt twee varianten binnen het cultuurpessimisme, een sterke en een zwakke variant. In de sterke variant zien de

⁵ Van Berkel, *Eigentijdse cultuurgeschiedenis*, 14.

⁶ Wim Berkelaar en Jos Palm, *Ik wil wekken en waarschuwen. Gesprekken over Nederlandse historici en hun eeuw* (Amsterdam 2008) 109, 111.

⁷ K. van Berkel aan C.A.M. Bouman-Kloot, brief 30 augustus 1987, Boumanarchief RuG.

⁸ H. Deijkers, ‘De paradox van P.J. Bouman’, *Spiegel Historiael* 28 (1993) 203-208.

⁹ Deijkers, ‘Paradox’, 208.

¹⁰ Klaas van Berkel, ‘Sterk en zwak cultuurpessimisme. P.J. Bouman en de crisis van de westerse cultuur’ in: Remieg Aerts en Klaas van Berkel (red.), *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en Cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 176-196.

cultuurpessimisten geen enkele ruimte voor hoop, die de vertegenwoordigers van de zwakke variant nu juist nog wel koesteren. Bouman zou ‘een vorm van zwak cultuurpessimisme’ vertegenwoordigen.¹¹ Die conclusie, Bouman is een cultuurpessimist met nog wel enige hoop op een keer ten goede, doet niet volledig recht aan de paradoxale houding van Bouman die Deijkers opvalt. Van Berkel baseert zijn typering van Bouman voornamelijk op één boek: *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. Bovendien steunt zijn vaststelling op de beschrijving van slechts een beperkte periode in het leven van Bouman, overwegend de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw. Beter is een volledig biografische benadering, dan blijkt bijvoorbeeld dat Bouman gedurende lange tijd de levens- en wereldbeschouwing van het christelijk existentialisme aanhing. In een essay over cultuurkritiek en cultuurpessimisme had het existentialisme, als een filosofie in actie tegen een cultuur die existentialisten ervoeren als in crisis, niet onbesproken mogen blijven. Tien jaar eerder verwees Van Berkel nog wel naar het existentialistisch denken van Bouman maar in zijn verhandeling over Boumans cultuurpessimisme wordt daarover met geen woord gerept.

H.E.S. Woldring schreef in een uitgebreid in memoriam over het wetenschappelijk denken van Bouman.¹² Woldring kende Bouman goed, hij studeerde onder meer van 1962 tot 1968 sociologie in Groningen. Hij stelt vast dat de uitzichtloosheid van het [Franse] existentialisme bij Bouman niet het laatste woord is omdat het existentialistisch levensgevoel van Bouman rechtstreeks verbonden is met zijn christelijk geloof.¹³ Daarmee schetst ook Woldring een volgorde van een fatalistische levenshouding met toch licht aan het einde van de tunnel. Maar in het bijzonder het *christelijk* existentialisme is een denkrichting die cultuurpessimisme en cultuuroptimisme op een wonderlijke wijze met elkaar vermengt.

Boumans opvattingen over de toekomst van de westerse cultuur zijn niet alleen te begrijpen vanuit het existentialistische gedachtegoed maar ook vanuit zijn geschiedopvatting. In plaats van het denken over ‘de schaduwen van morgen’ van de historicus Johan Huizinga ging het Bouman om ‘de schaduwen van gisteren’. Bouman schreef niet zozeer over een toekomstige crisis maar over de oorzaken van de crisis in het verleden. Hij zocht in het verleden naar de ontwikkelingen die het verschil maakten voor het heden. Daarmee sluit hij aan bij de zogenoemde ‘eigentijdse geschiedenis’ van de Britse historicus Geoffrey Barraclough. Anders dan Barraclough vermengde Bouman deze geschiedopvatting met het existentialisme en uitte hij zich vaak pessimistisch: de historische mens heeft volgens hem ‘een verleden met bittere er-

¹¹ Van Berkel, ‘Sterk en zwak’, 194.

¹² H.E.S. Woldring, ‘Wetenschap waartoe?’, *Intermediair* 13 1 april (1977).

¹³ Woldring, ‘Wetenschap waartoe?’, 27.

varingen, een heden dat existentieel zwaar te dragen is [en] een toekomst vol onzekerheid'.¹⁴ Dat schreef hij in een boek waarin hij met optimisme pleitte voor het zich ontworstelen aan het verleden ten behoeve van een menswaardig Vijfstromenland.

Tity de Vries zag bij Bouman een cultuurpessimisme in samenhang met het probleem van de massamens.¹⁵ De massamens is, in de omschrijving van de Spaanse filosoof Ortega y Gasset, een mens zonder een innerlijk leven, deze mens is bereid om zich overal aan over te geven.¹⁶ Alleen gedreven door lusten denkt hij dat hij alleen rechten heeft en geen verplichtingen. De Vries beperkt zich tot slechts twee verschijnselen die samenhangen met de opkomst van de massa en die door de elite als ernstige problemen werden gezien: een verval van de westerse cultuur én het zich onttrekken door de massa aan de (geestelijke) leiding van de culturele elite. De Vries lijkt het te ontgaan dat Ortega van mening was dat het type van de massamens onder alle geledingen van een samenleving voorkomt, ook onder de elite. De moderne samenleving ondermijnt zelfs de gezaghebbende positie van de elite. Bouman was daar zeer bevreesd voor, zijn met veel energie opgebouwde positie als cultuurdrager stond op het spel. Er was nog iets dat voor Bouman het probleem van de massamens ondraaglijk maakte: de groeiende macht van de massamens kon door elke ideologie worden misbruikt en een gevaar opleveren voor de sociale orde, zoals was gebeurd in nazi-Duitsland en in de Sovjetunie. Bouman wilde de 'rebellie van de godvergeten massa' stuiten.¹⁷

Een veel gehoorde opvatting is dat Bouman over *de mens* schreef, over de gewone man. Hij gaf de gewone veelal vergeten mensen een stem. Dat is niet (helemaal) juist. Bouman schreef over alle mensen, zowel over gewone, wie dat ook moge zijn, alsook over historisch belangrijke figuren.

Relevanter is het dat het Bouman niet in de eerste plaats om de mens ging maar om *het leven* van de mens. Preciezer: om *hoe* te leven, om hoe de onzekerheid van het bestaan te beheersen. Bouman behoorde, naar eigen zeggen, niet tot de rechtvaardigen die 'van huis uit politiek-kerkelijke bindingen kenden die van de wieg tot het graf iedere twijfel uitsloten'.¹⁸ Die hoefden zich geen zorgen te maken over de in zijn tijd heersende onzekerheid. Dat voortdurend zoeken van Bouman, het soms vinden van vastigheid en van daaruit dan te leven als-

¹⁴ P.J. Bouman, *Vijfstromenland. Balans der werelddelen* (Assen 1958) 18.

¹⁵ Tity de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Amsterdam 1996) aldaar 167-185.

¹⁶ Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens* (Rotterdam 2015) 47, oorspronkelijk *La rebelión de las masas* (1929).

¹⁷ Dagboek 8 januari 1950, NHA (toegang 316).

¹⁸ P.J. Bouman, *Voor en na de zondvloed* (Amsterdam 1970) 19.

ook het vaak weer veranderen van overtuiging maakte het niet gemakkelijk om hem met één verfstreek te typeren. Totdat mij duidelijk werd dat het nu juist *dit* was wat Bouman typeerde: zijn onzekerheid en het zoeken naar zekerheid over hoe te leven.

Deze biografie zoemt in op de worsteling van Bouman met zijn leven. Bouman was op zoek naar steeds weer nieuwe denkbeelden die op de vraag hoe te leven een antwoord konden geven. Hij bestudeerde daartoe ook de levens van anderen, om kennis op te doen over hoe bij andere mensen de kleine geschiedenis van één menselijk lot is verweven met het grote historische gebeuren en welke keuzen zij daarin maken.

Existentiële plaatsbepaling is een kernbegrip in Boumans werk. Het staat voor het geheel van gevoelens over ‘geleefde ervaringen’, voor het omgaan met die gevoelens in termen van ordening en zingeving. Daarmee, schrijft Bouman, tracht de mens tot inzichten te komen over het eigentijdse gebeuren om met behulp daarvan verder te kunnen met het leven. Die wijze van plaatsbepaling gebruikte Bouman voor zichzelf, maar ook voor zijn lezers die hij, door beeldend te schrijven, wilde betrekken bij zijn onderzoek naar hoe te leven. Geschiedschrijving behoort naar de overtuiging van Bouman behulpzaam te zijn bij existentiële plaatsbepaling.

Bouman heeft veel biografieën geschreven. Over die levens schreef hij vanuit het perspectief van *het leven zelf*, over hoe mensen omgingen met het leven. Hij trachtte het denken achter het handelen van de gebiografeerde te achterhalen, het denken van die mens over zichzelf in verhouding tot de omstandigheden en de gemaakte keuzen. Deze biografie gaat van hetzelfde perspectief uit, vanuit het individuele perspectief om het individuele leven zelf. Een droste-effect dus, zoals Bouman biografieën schreef zo heb ik getracht deze biografie te schrijven.

Gangbaarder is het om in een biografie het individuele perspectief te gebruiken voor het verwerven van inzicht *buiten* het leven van de gebiografeerde. Bijvoorbeeld ‘voor een beter inzicht in de collectieve verbanden van het verleden’.¹⁹ Een biografie zou dan een nieuw licht kunnen werpen op een historische gebeurtenis. Een levensbeschrijving van Bouman zou bijvoorbeeld iets kunnen bijstellen aan het verhaal van de vernieuwingsbeweging van de jaren dertig van de vorige eeuw. Bouman was een representant van die beweging. Een biografie kan ook van nut zijn om meer inzicht te verwerven in het werk van de gebiografeerde. Wat maakte bijvoorbeeld dat Boumans *Revolutie der eenzamen* een bestseller werd?

¹⁹ Binne de Haan, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving* (Groningen 2015) 307.

Op verzoek van mijn tweede promotor, Hans Renders, schreef ik in een vroeg stadium een korte samenvatting van waar de biografie over zou gaan. Toen nog ging ik er vanuit dat Bouman was te karakteriseren als de ‘onwetenschappelijke’ wetenschapper die voortdurend streed tegen de opvattingen van de historici van zijn tijd. Een mooie historiografische studie lag in het verschiet, misschien zelfs in plaats van een biografie. Maar mij bleek dat Bouman niet voortdurend in strijd was met de wetenschap. Tijdens een korte periode, begin jaren zestig, schoot hij uit zijn slof en schreef een discutabel boekje tegen wat hij zag als de geschiedschrijving van zijn tijd, om tegelijkertijd ook te benadrukken dat hij het historisch vakspecialisme steeds trouw is gebleven. Bouman publiceerde zowel ‘niet-wetenschappelijke’ boeken alsook, uit plichtsgetrouwheid, wetenschappelijke boeken en artikelen. Toen hij eenmaal bij een groot publiek geliefd was als *de* schrijver van historische boeken verzette hij zich niet meer tegen de vigerende historiografie.

Voor de biografie als zelfstandig genre is het niet strikt noodzakelijk om de waarde van een levensbeschrijving *buiten* het te beschrijven leven te zoeken.²⁰ Deze biografie van Bouman vertelt het verhaal van een menselijk leven *op zich*, maar uiteraard niet zonder de context waarin dat leven zich afspeelde. Vooral beschrijft deze biografie Boumans ‘geleefde ervaringen’, de gemaakte keuzen, het streven, het handelen, het zingeven aan het leven. De lezer kan daarin herkennen hoe Bouman steeds weer opnieuw trachtte om zijn ervaringen te ordenen tot een zinvol geheel. De lezer begrijpt dat want doet datzelfde, daarom is hij geïnteresseerd in de pogingen van anderen om iets van het leven te maken. Ook omdat dat niet meevalt zijn we geïnteresseerd in het leven van anderen, naar herkennings- en aanknopingspunten. ‘De mate waarin de biograaf erin slaagt dat proces aanschouwelijk te maken, bepaalt in hoeverre zijn portret gelukt is.’²¹

Ook met dit perspectief, de schijnwerper op de bestaansonzekerheid waarop Bouman greep trachtte te krijgen, laad ik het verwijt op mij dat ik het leven van de gebiografeerde in een mal dwing terwijl een leven niet coherent is. Enerzijds zocht ik, zoals elke biograaf dat voor ‘zijn mens’ doet, oneerbiedig gezegd naar een knaapje om het leven van Bouman aan op te hangen. Anderzijds passeren in deze biografie niettemin ook de tegenstrijdigheden en ongerijmdheden in Boumans leven de revue, zodanig dat van de geconstrueerde heilheid van zijn leven weer weinig overblijft. Of het raadsel Bouman daarmee is opgelost is aan het oordeel van de lezer.

²⁰ Catrinen Santing, ‘De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis’, *Gewina* 23 (2000) 6-14.

²¹ Santing, ‘De biografie als genre’, 14.

De vraag is dan nog wel of men het leven van een ander mens kan begrijpen en daarover zelfs een biografie schrijven. Dat kan, is het antwoord van Bouman, want omdat ik mens ben is niets menselijks mij vreemd en ben ik in staat om mensen te begrijpen. Boumans antwoord sluit aan bij het gedachtegoed van de filosoof Wilhelm Dilthey die stelt dat mensen andere mensen kunnen begrijpen omdat zij op dezelfde wijze hun ervaring ordenen tot een zinvol geheel. Van de Britse historicus R.G. Collingwood is de idee van de heropvoering ('re-enactment') van de gedachten achter de handelingen in de geest van de historische actor, in ons geval van de gebiografeerde.²² Dat betekent dat de biograaf met behulp van het ter beschikking staande materiaal tracht om het denkproces van de gebiografeerde te herhalen. De biograaf probeert de gedachtegang achter het handelen van de gebiografeerde mens weer op te roepen, daar dan geen oordeel over te geven, daar niet 'doorheen te praten', maar uiteraard daarna wel te interpreteren. Bouman gebruikte eenzelfde benadering, hoewel hij daarvoor niet naar Collingwood verwees. Tegelijk was Bouman zich ervan bewust dat het handelen onbedoelde gevolgen kan hebben, dat de mens feitelijk geen actor is in het grote geheel van de historische ontwikkelingen. Bouman is juist daarom geïnteresseerd in enerzijds de eigen bedoelingen van het enkele individu en anderzijds en in samenhang daarmee de autonome gang van de menselijke geschiedenis. Boumans kernvraag is: 'welke verbindingslijnen weeft de schietspoel van het lot tussen ieders individueel bestaan en het grote gebeuren'?'²³

Als biograaf was ik met name op zoek naar Boumans intenties en denkbeelden achter zijn handelen, naar hoe Bouman in de wereld stond. Daarmee in samenhang beschrijf ik welke loop de geschiedenis met hem heeft genomen. Resulteert dat in het 'eerlijke verhaal' over Bouman? Anders gezegd: kan een biograaf de waarheid over het leven van een ander mens benaderen? Dit verhaal over Bouman is geconstrueerd, het staat in spanning met de werkelijkheid. Dat is, volgens de Leidse hoogleraar universiteitsgeschiedenis Willem Otterspeer, de spanning tussen enerzijds de authenticiteit van de werkelijkheid en anderzijds 'het verhaal dat die werkelijkheid vervangt'.²⁴ Deze biografie is geen eerlijk verhaal in de zin van de waarheid van een leven, het is wel een oprechte 'herhaling' van een leven dat raadselachtig blijft.

Volgens Jan Romein is de ideale voorwaarde voor de waarheid in de biografie 'een ambivalente instelling van de biograaf tegenover zijn object', wel bewonderen maar niet lief-

²² R.G. Collingwood, *The idea of history* (Oxford 1946) 215.

²³ P.J. Bouman, *Een onzer dagen, 't vóórhistorisch heden* (Assen 1965) 312.

²⁴ Willem Otterspeer, 'Een mozaïek van wrakhout. Een biograaf moet meer schrijver dan historicus willen zijn' in: Arjen Fortuin en Joke Linders (red.), *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam 2007) 98.

hebben of omgekeerd.²⁵ Mijn ervaring als biograaf is dat je tijdens het proces van schrijven en onderzoeken te maken krijgt met een verscheidenheid aan emoties en met tegenstrijdige gevoelens. Bij het reconstrueren van een leven van een uitzonderlijk persoon als P.J. Bouman ontstaat welhaast als vanzelf een ambivalente houding. Het is trouwens niet mogelijk om ‘vanuit een houding van louter antipathie of louter sympathie te schrijven’.²⁶ omdat een dergelijk houding de biograaf zélf blokkeert terwijl hij juist, om evenwicht te brengen in het boek, zijn totale persoonlijkheid nodig heeft.

Zoals gezegd had ik Bouman al begin jaren zestig meegemaakt, later begon mijn zoektocht naar hem met het lezen van al zijn boeken. Vervolgens sprak ik met Van Berkel over een biografie van Bouman. Van Berkel bleek te beschikken over een flinke verhuisdoos met materiaal die de eerdere promovendi, Albert Jan Binnendijk en Joost Vermoolen hadden achtergelaten. De inhoud van de doos (inmiddels verspreid over twee dozen) is nog in beheer van Van Berkel (Boumanarchief RuG).

Dat materiaal gaf mij een eerste ordening van gegevens over het leven en het werk van Bouman. De kwaliteit van die gegevens heb ik gecheckt door onder meer in archieven het door de twee promovendi gedane onderzoek opnieuw te doen, dat leverde tevens aanvullend materiaal op. Bovendien hadden Binnendijk en Vermoolen (nog) niet alle relevante archieven kunnen bezoeken waar ik wel onderzoek heb gedaan. Met Binnendijk heb ik nog gesproken over Bouman, maar het was voor hem te lang geleden om zich nog veel te kunnen herinneren.

Echt interessant werd mijn onderzoek naar Bouman toen ik de familie in Heemstede voor de eerste keer bezocht: de oudste zoon van Bouman, Jan Willem Bouman en zijn vrouw Frans en later ook het contact met hun oudste dochter Marlies Bouman. De familie had een groot aantal dozen met belangrijk materiaal van en over P.J. Bouman in de kelder staan, een goudmijn voor een biograaf. Het materiaal is inmiddels voor een ieder toegankelijk want het is overgebracht naar het Noord-Hollands Archief (NHA toegang 316) te Haarlem. Bovenal heb ik veel gehad aan de in totaal dertien hartelijke en informatieve gesprekken met de familie.

Boumans dagboeken bleken van belang omdat hij daarin onder meer reflecteert op zijn leven, op de keuzen die hij maakt, om de aantekeningen over de boeken die hij van plan was te gaan schrijven, alsmede om Boumans kritiek op zijn critici. Hij ging er hoogst waar-

²⁵ Jan Romein, ‘Het probleem der waarheid in de biografie’ in: Jan Romein, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit essays* (Amsterdam 1971) 488.

²⁶ H.W. von der Dunk, ‘De biografie, stiefkind van de historici’, *NRC/Handelsblad* 15 januari 1982 (Cultureel Supplement) geciteerd in: Agenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Noten en commentaar* (Amsterdam 1988) 61.

schijnlijk vanuit dat de dagboeken later door derden zouden worden gelezen, ze zaten in elk geval niet in de afgesloten doos met het opschrift: ‘na mijn dood vernietigen’. De dagboeken werden door Boumans echtgenote gelezen, een enkele keer zelfs richtte Bouman zich in zijn dagboek tot haar. Curieus is dat hij zijn dagboek over de eerste acht jaren heeft vernietigd en in enkele fragmenten alsmede met veel teksten van Goethe, heeft herschreven. Die acht jaren bevatten de periode waarin hij, ook naar zijn eigen oordeel, de verkeerde keuzen heeft gemaakt. Het maakt zijn dagboeken niet onbruikbaar maar ik heb ze wel op waarheid vergeleken met de agenda’s van Bouman, met die van zijn vrouw, met hun onderlinge correspondentie, met zijn autobiografie en met hetgeen in archieven elders werd gevonden. Het vernietigde maar herschreven dagboek kon bijvoorbeeld worden aangevuld respectievelijk gecorrigeerd met behulp van door Bouman gepubliceerde teksten in die periode en de door het NIOD beheerde gegevens.

Ook de autobiografie van Bouman *Voor en na de zondvloed* (1970) zie ik, evenals het herschreven dagboek, als een curieus boek. Het was, naar zijn eigen zeggen, ‘een tussenboekje’ dat hij aan zijn uitgever voorstelde om te schrijven in plaats van het herschrijven van zijn *Jaurès, Wilson, Rathenau* (1936), hetgeen zijn uitgever had gewild. Bouman heeft naar mijn stellige overtuiging zijn autobiografie geschreven omdat hij in die periode schoon schip wilde maken. Hij wilde duidelijk maken welke keuzen en waarom hij in de jaren dertig en tijdens het begin van de oorlog had gemaakt. Daarin is hij niet volledig en soms laat zijn geheugen hem in de steek. Wie op de hoogte is van het ‘naoorlogs verzet’ in Nederland in die jaren kan daar enig begrip voor opbrengen; Bouman zou indien hij alles had ‘bekend’ van zijn voetstuk zijn gestoten. Het boekje is vooral waardevol voor wat betreft de beschrijving van de eerste dertig jaren van zijn leven. Mede daaruit valt af te leiden waarom Bouman zo onzeker in het leven stond. Boumans dagboeken en zijn autobiografie vertellen dan misschien niet de waarheid of de gehele waarheid, iedereen heeft recht op zijn eigen presentatie, ook dan zegt het iets over de persoonlijkheid. Daarbij is het de taak van de biograaf om te begrijpen, niet te veroordelen, wel te interpreteren.

Het archiefmateriaal in Heemstede, nu in Haarlem, bevat veel correspondentie. Bijvoorbeeld de vele brieven die Bouman en zijn vrouw aan elkaar schreven wanneer hij weer eens elders was. De tekst van zijn brieven lijkt recht uit het hart geschreven, misschien leren we hier de echte mens Bouman kennen. Hij komt uit brieven naar voren als de degene die radicaal vrij wil zijn, los van iedereen en van al de omstandigheden om te doen wat hij wil: schrijven.

Dan zijn er nog, naast zijn boeken, de artikelen en de recensies die Bouman schreef en de recensies die hijzelf van zijn eigen boeken kreeg. Allemaal te veel om op te noemen. Niet al zijn boeken heb ik ook gebruikt. Ik heb mij voornamelijk beperkt tot wat Bouman zijn ‘vrije boeken’ noemde. Het zijn de boeken waarmee hij zijn levensopdracht wilde vervullen, boeken die zijn denken, in een bepaalde periode, over de mens en de wereld weergeven. Uit deze boeken heb ik getracht om Boumans ‘filosofie’ af te leiden. De andere boeken en zijn artikelen waren, zoals hijzelf zei ‘verplicht’ omdat hij hoogleraar sociologie was. Of het waren boeken, zoals zijn Philipsbiografie, om geld mee te verdienen zodat hij zich kon vrijmaken.

Deel I De geboorte van een cultuurdrager 1902-1932

Hoofdstuk 1 Indische jaren

‘Het uitgangspunt van ons gesprek moet zijn de overtuiging van de psychologen: dat de kinderjaren veel invloed op iemands leven hebben. Dat is een geijkte opvatting niet waar? Ik heb er wel eens aan getwijfeld, maar bij ’t ouder worden en terugzien moet ik toch zeggen dat ik het wel beaam – voor mijzelf althans.’ (P.J. Bouman in een gesprek met de historicus G. Puchinger).²⁷

Groningse vader, Rotterdamse moeder

De vader van P.J. Bouman, Jan Jurjen Bouman, was een geboren Groninger, zijn moeder Petronella Anna Adriana (Nelly) Fonkert kwam van Katendrecht bij Rotterdam, toen nog een liefelijk dorpje in het groen.²⁸ Hun families waren middenstanders, in Groningen bakkers en in Rotterdam schilders.

De Groningse overgrootvader van Bouman was bakker en zijn grootvader Pieter Jan Bouman, naar wie hij vernoemd is, was dat ook. Grootvader Pieter Jan had het verder gebracht dan zijn vader die bakkersknecht was geweest. Pieter Jan had in de Nieuwe Ebbingestraat in de stad Groningen een bakkerij met vijf bakkersknechten, daarmee was het een vol huis. Behalve grootvader Pieter Jan en zijn vrouw grootmoeder Aaltje Rijkens woonden ook de vijf bakkersknechten in het huis. Verder de broer van Aaltje met zijn vrouw en natuurlijk de acht kinderen van Pieter Jan en Aaltje.²⁹ Daaronder Jan Jurjen, de vader van ‘onze’ Bouman, die in 1871 werd geboren als de zesde van acht kinderen van Pieter Jan Bouman en Aaltje Rijkens.³⁰

Grootmoeder Aaltje kwam uit Garmerwolde, nog geen zeven kilometer van de stad Groningen. Ze kwam uit een familie van onderwijzers. Vanaf haar vijftiende woonde Aaltje al in Groningen, op de Grote Markt. Ze zat in Groningen op school en ze bleef in die stad wonen totdat ze met Pieter Jan trouwde. De grootouders en hun gezin waren lid van de Nederduits

²⁷ G. Puchinger, *Toekomst van het christendom* (Delft 1974) 274.

²⁸ Puchinger, *Christendom*, 274.

²⁹ Dina was de oudste, daarna volgden Gerrit en Johannes. Alina was, net als Johannes, ook geboren op 27 september maar dan twee jaar later. Vervolgens werd Jan Jurjen geboren en zijn zus Jantje. Daarna kwamen nog zus Frederika en het jongetje dat slechts zeven maanden zou leven en werd vernoemd naar de broer van Aaltje: Rijpko.

³⁰ Bevolkingsregister Groningen 1860-1870, Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (GrA), boekdeel 14, blz. 38, fichenr. 267.

Gereformeerde Kerk, de latere Hervormde Kerk. Rond 1800 behoorde de overgrote meerderheid van de Groningers, 86 procent, tot die kerk.³¹

Niet lang na de geboorte van haar achtste kind overleed Aaltje op jonge leeftijd, ze werd slechts tweeënveertig jaar. Grootvader Pieter Jan hertrouwde een paar jaar later met de ruim twaalf jaar jongere Gepka de Groot.³² Gepka kwam van Wildervank in de Groningse Veenkoloniën. Kon ze niet wennen in de stad Groningen? Grootvader Pieter Jan nam een drastische maatregel, hij verkocht zijn bakkerij en ging met Gepka in Muntendam in de Groningse Veenkoloniën wonen.

De Groningse Veenkoloniën waren rond 1860 sterk in ontwikkeling.³³ Pieter Jan begon daar een winkel in galanterieën en huishoudelijke artikelen. Aannemelijk is dat met de koopwaar van Pieter Jan een goede boterham was te verdienen. De rijke Groningse boeren conformeerden, vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw zich in, hun consumptiegedrag aan de leefstijl van de burgers in de stad.³⁴ De jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw waren voor de provincie Groningen een periode van opgang. ‘Dat is zichtbaar in de bevolkingstoename, in de landbouw, in handel en verkeer, en in het culturele leven. De graanboeren maakten gouden tijden door en voor de Veenkoloniën vertoonden vooral de *roaring fifties* grote economische groei.’³⁵ Nu is beter bekend welke gevolgen de veranderingen in de agrarische sector hadden voor sommige groepen boeren, landarbeiders en de overige bevolking. Niet voor iedereen was die economische groei gunstig. De daarop volgende ontwikkelingen van het derde kwart van de negentiende eeuw hielden verband met de voortgaande integratie van Nederland door aanleg van wegen, spoorlijnen en telegraafkabels.

Toen grootvader Pieter Jan samen met zijn tweede vrouw naar Muntendam verhuisde ging dochter Frederika, net twaalf geworden, met haar vader en stiefmoeder mee. Alle andere kinderen waren toen al het huis uit. De dochters Alina, Frederika en Jantje werden alle drie onderwijzeres en lid van de Remonstrantse kerk. Ze gingen samenwonen op nummer 39 in de Nieuwe Ebbingestraat in Groningen, vlak bij de vroegere bakkerij van hun vader.³⁶ Ook Jan Jurjen was al het huis uit, hij had het door de vroege dood van zijn moeder waarschijnlijk

³¹ M.G.J. Duijvendak red., *Geschiedenis van Groningen*, deel III (Zwolle 2009) 44.

³² RHC GrA, Bevolkingsregister Groningen 1880-1890, boekdeel 14, blz. 39, fichenr. 245.

³³ Duijvendak, *Groningen*, 126.

³⁴ Duijvendak, *Groningen*, 398.

³⁵ Duijvendak, *Groningen*, 398.

³⁶ Bevolkingsregister Groningen, 1900-1910, GrA, 1900-1910, boekdeel 5, blz. 68, fichenr. 153.

moeilijk gehad, dacht zijn zoon Paul.³⁷ 'Wellicht speelde bij het vertrek uit het ouderlijk huis ook mee dat Jan Jurjen vader snel hertrouwde.'

Jan Jurjen ging in 1885 helemaal alleen naar Rotterdam, hij was veertien jaar. Het was al mogelijk om per trein van Groningen naar Amsterdam te reizen en van daar naar Rotterdam, dat was in een dag te doen. Maar gezien de kosten bleef het reizen per trein, zeker over langere afstanden een zaak voor de hogere klassen.³⁸ Grootvader Pieter Jan behoorde niet tot de hogere stand maar hij had misschien wel geld van de voormalige bakkerij overgehouden.

Wat deed Jan Jurjen op die jonge leeftijd alleen in Rotterdam? Hij ging naar zee, vanaf Rotterdam ging hij, zonder enige opleiding, varen als lichtmatroos. Er werd gevaren op de zeilvaart en Jan Jurjen heeft toen een avontuurlijk bestaan geleid, tot en met schipbreuk aan toe. Hij voer *voor de mast* en daarmee kwam hij niet veel verder.³⁹ Voor de mast betekent aankomend matroos met te weinig opleiding om hogerop te komen. Na zijn avonturen op zee ging Jan Jurjen terug naar Groningen, waar hij werd opgevangen door zijn oudere zussen, de onderwijzeressen.⁴⁰ Een nieuw toekomstperspectief kwam ook van zijn zussen, met hun hulp kon hij naar de zeevaartschool, de Kweekschool voor de Zeevaart in Leiden.⁴¹

Die Zeevaartschool was in 1856 opgericht om de werkloosheid onder jongens te bestrijden.⁴² Door het gehele land, ook in Groningen, waren commissies werkzaam om voorlichting te geven over de zeevaartschool en het aanbod aan jongens om hen te selecteren voor de opleiding. De vraag was meestal drie keer zo groot als de groep die werd toegelaten. Vanaf 1886 waren dat jongens in de leeftijd van vijftien tot zeventien jaar. De opleiding was met interne huisvesting, kosteloos en werd afgesloten met een stuurmans-examen.

Jan Jurjen is op zestienjarige leeftijd tot de school toegelaten. Hij doorliep de opleiding met succes en mocht zich toen stuurmansleerling noemen. Vervolgens kon hij rechtstreeks naar de opleiding van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM) en werd drie jaar later als derde officier uitgezonden naar Nederlands-Indië. In feite betrof die uitzending een vervolgopleiding op een tijdelijk contract, mits hij als negentienjarige geen militieverplichtingen had en dat was kennelijk het geval. In maart 1895 was zijn tijdelijk contract, de vervolgopleiding in dienst van de KPM, afgelopen en kreeg hij ontslag. Maar wel met de belofte dat, als hij zich binnen 6 maanden bij de administrateur van de KPM in Amsterdam meldde, 'hij

³⁷ P.R. Bouman, interview door Albert Jan Binnendijk (AJB) op 18-2-1993, Boumanarchief RuG.

³⁸ Duijvendak, *Groningen*, 148.

³⁹ 'Voor de mast' werd genoemd door P.R. Bouman, interview door AJB 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

⁴⁰ P.R. Bouman, interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

⁴¹ P.R. Bouman, interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

⁴² Kweekschool voor de Zeevaart, Regionaal Archief Leiden (NL-LdnRAL), (toegang 0098), inv.nr. 4 en 11.

preferentie geniet voor herplaatsing bij voorkomende vacatures'.⁴³ De jonge stuurman wilde heel graag weer naar zee, liet hij de KPM weten. In december 1895 was het zover en vertrok Jan Jurjen met een vast contract op het schip de 'Reijnst' voor zijn eerste reis als stuurman door de Indische archipel.

De vader van P.J. Bouman was dus een zeeman, hij voer eerst als stuurman en later als gezagvoerder voor de KPM. De historicus J.N.F.M. à Campo schrijft dat deze, in 1888 opgerichte, maatschappij als haar taak zag: 'het scheppen van een stelsel van verbindingen tussen de vele uiteen gelegen eilanden' van Nederlands-Indië, de zogeheten 'interinsulaire vaart'.⁴⁴ Bovendien moesten wijdere maritieme, economische en politieke belangen verdedigd en bevochten worden. Zoveel mogelijk goederen moesten vanuit de buitengewesten naar Java worden vervoerd zodat die via de hoofdscheepvaartlijnen verder konden worden getransporteerd. Economisch ging het om het bevorderen van de uitvoerproductie voor de Nederlandse koloniale markt. Volgens à Campo was de versterking en het behoud van de koloniale macht door het scheppen van goede verbindingen het uiteindelijke bestuurlijke oogmerk. De KPM was in feite een maritieme infrastructuur van de koloniale staat. Niet alleen goederen werden vervoerd, ook passagiers en post. Van dat laatste, het postpakket, komt de naam Paketvaart in die tijd nog met één k geschreven. De maatschappij kende tussen de twee wereldoorlogen een enorme groei en beschikte toen over ruim honderd schepen waarmee op circa zeventig lijnen werd gevaren. Daaronder negen buitenlandse lijnen naar Australië en Afrika.

Vader Jan Jurjen voer op een vrachtschip in de Indische archipel. Een benoeming tot maritiem officier op vrachtschepen, in plaats van op passagiersschepen, werd niet hoog aangeslagen. De mening heerste dat een officier op een vrachtschip minder beschaafd was, zich moeilijk tussen passagiers kon bewegen. Ook het personeel van vrachtschepen dacht er zo over. Officieren op vrachtschepen kregen bovendien 75 gulden gage per maand minder dan hun collega's op passagiersschepen.⁴⁵

De KPM was niet bepaald een aantrekkelijke werkgever. Jaren achtereen veel van huis, een tropische werkkring, vele diensten, het met betrekkelijk korte tussenpozen aandoen van meerdere havens en daarbij ook nog al die overplaatsingen waar de KPM-officieren mee te maken hadden. Na vier jaar was er recht op verlof, Jan Jurjen zal dus in 1899 voor het eerst weer terug in Nederland zijn. In juli 1901 ging hij, nu als eerste officier, voor zes maanden

⁴³ Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM), ongecodeerd archief, 1892-1973, Nationaal Archief Den Haag NL-HaNa, (toegang 2.20.58.01), inv.nr. 6.

⁴⁴ J.N.F.M. à Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij. Stoomvaart en staatsvorming in de Indonesische Archipel 1888-1914* (Hilversum 1992) 245.

⁴⁵ KPM, NL-HaNa, (toegang 2.20.58.01), inv.nr. 10.

met speciaal verlof naar Nederland. De bootreis duurde, althans zonder tegenslag, ruim twee maanden. Maar hij zou op tijd arriveren om in Rotterdam op 26 september met Nelly Fonkert te trouwen.⁴⁶ In januari 1902 ging hij, nu samen met zijn vrouw, terug naar Indië.

In 1906 ging Jan Jurjen weer voor bijna een half jaar naar Nederland, met zijn vrouw én met hun in Batavia geboren eerste zoon Pieter Jan (Piet). Het jonge gezin voer vanaf begin april met het ss ‘Prins Hendrik’ naar Europa en keerde eind september met het ss ‘Koning Willem III’ weer terug naar de Oost. De KPM bekostigde ook voor gezinnen de overtocht. Na 12 jaar varen in vaste dienst werd Jan Jurjen in 1907 tot gezagvoerder benoemd, hij sloeg daarmee de rang van waarnemend gezagvoerder over.⁴⁷ Drie jaar later ging het gezin opnieuw met verlof naar Holland, heen met het ss ‘Koningin Wilhelmina’ en terug met de Tambora.⁴⁸ Nu met daarbij ook hun in 1909 te Makassar op Zuid Celebes geboren zoon Hendrik (Henk). In 1912 werd het gezin Bouman opnieuw uitgebreid, met een derde zoon: Jan Jurjen (Jan). Jan was evenals zijn tien jaar oudere broer Piet in Batavia geboren.

Het was bij de KPM gebruikelijk om op 45-jarige leeftijd meestal na vijftientig dienstjaren, dat wil zeggen ‘tropenjaren’, met pensioen te gaan. Jan Jurjen was vijfenveertig jaar en had contractueel vijftientig jaar gevaren. Hem werd op 2 mei 1916 ontslag verleend met toekenning van pensioen.⁴⁹ Dat pensioen kwam uit het Spaarfonds KPM. Samen met een uitkering uit het zogeheten Ondersteuningsfonds zorgde dit voor een pensioen van f 1.800 per jaar.⁵⁰ Helaas was door de inflatie de koopkracht fors gereduceerd. Wel had Jan Jurjen een klein kapitaal dat nog wat rente-inkomen gaf.⁵¹ Van dat kleine kapitaal van zijn vader zou Piet vijf jaar later een deel kunnen krijgen om de kosten van zijn kandidaatsstudie aan de Nederlandse Handels-Hogeschool in Rotterdam te betalen. Op 3 mei 1916 reisde Jan Jurjen Bouman met zijn gezin, zijn vrouw Nelly en hun drie zonen met het stoomschip de Tabanan voor- goed terug naar Holland.

De moeder van Piet Bouman, Nelly Fonkert, was in 1868 op Katendrecht geboren, in een hervormd gezin. Haar moeder Cornelia Wilhelmina Baris kwam ook van Katendrecht en trouwde op twintigjarige leeftijd met de zeven jaar oudere Hendrik Fonkert. Hendrik kwam van Hellevoetsluis en had een schildersbedrijf in Katendrecht. Bouman schetst hem later als een eenzaam huisschilder die het in de harde concurrentiestrijd in jaren zestig van de negentiende

⁴⁶ KPM, NL-HaNa, (toegang 2.20.58.01), inv.nr. 7.

⁴⁷ KPM, NL-HaNa, (toegang 2.20.58.01), inv.nr. 8, brieven 680, 700, 74.1.

⁴⁸ KPM, NL-HaNa, (toegang 2.20.58.01), inv.nr. 9, 10, brieven 914, 893, 921, 927.

⁴⁹ KPM, NL-HaNa, (toegang 2.20.58.01), inv.nr.11, brief nr. 1181.

⁵⁰ KPM, NL-HaNa, KPM, (toegang 2.20.58.01), inv.nr. 343. Nu zou dat pensioen ca. € 49.000 per jaar zijn.

⁵¹ Puchinger, *Christendom*, 278.

eeuw niet redde. Hendrik bleef hardnekkig vasthouden aan zijn ambachtelijk kwaliteitsprincipe. ‘Een bloeiende schilders-zaak met enige tientallen knechten’ ging tenslotte failliet.⁵² Het gezin kwam volgens Bouman in een armoedig arbeidersbestaan terecht.

Katendrecht was aanvankelijk een zelfstandige gemeente. Het was toen nog een relatief welvarend en lieflijk dorp. Katendrecht had een belangrijke veerverbinding met de Veerhaven aan de noordzijde van de Nieuwe Maas en was omringd door vruchtbare polders. Een deel van de Rotterdamse elite bracht er de zomermaanden door. In 1874 werd Katendrecht samengevoegd met de gemeente Charlois en in 1895 werd het geannexeerd door Rotterdam. De Rotterdamse haven bleef groeien en had meer ruimte nodig. In datzelfde jaar werd begonnen met het graven van de Maashaven en de Rijnhaven. Daarvoor is het overgrote deel van Katendrecht afgebroken. Ongeveer 700 huizen en boerderijen, enkele prachtige buitenplaatsen en de kerk werden gesloopt; ongeveer 3500 mensen moesten Katendrecht verlaten. Na voltooiing van de havens in 1911 was er van het lieflijke dorp aan de rivier vrijwel niets meer over. Katendrecht was een schiereiland geworden tussen de Rijnhaven en de Maashaven. De grootouders van Bouman van moederszijde hadden Katendrecht toen al lang verlaten. Ze woonden inmiddels in de wijk Kralingen in Rotterdam.

Jan Jurjen ontmoette Nelly Fonkert in 1895, toen zij zevenentwintig jaar was. Daarna vertrok Jan Jurjen dus als stuurman voor zijn eerste zeereis door de Indische archipel. Zes jaar later in september 1901, inmiddels had Jan Jurjen weer promotie gemaakt en was nu eerste stuurman, traden zij in het huwelijk. Nog enkele maanden woonde het echtpaar Jan Jurjen Bouman en Nelly Bouman-Fonkert in Rotterdam, in een straat met de toepasselijke naam Atjehstraat, om daarna in januari 1902 naar Indië te vertrekken.

De moeder van Bouman leed, evenals haar vijf jaar oudere zus Celia Maria, aan chronische bronchitis.⁵³ Maar ze bleef door goede verzorging in redelijke conditie. Haar zus daarentegen leidde ‘een zwoegend bestaan’. Ze was nog maar vijfenvijftig jaar toen ze aan de ziekte overleed. Celia Maria was getrouwd met Hendrik Montfoort. Over deze oom Hendrik schreef Bouman met veel sympathie: ‘Voor mij, in burgerlijk milieu opgevoed, was het van onschatbare waarde regelmatig een intelligente arbeider, een oom van me, te ontmoeten.’⁵⁴ Het ging hier om ‘een arbeider met een helder verstand en intense politieke belangstelling, een van Kuypers kleine luyden’. Ondanks zijn ‘schamel arbeidsloon’ kocht Hendrik Montfoort boeken en was hij zelfs geabonneerd op de *Handelingen van de Tweede Kamer*. Bou-

⁵² P.J. Bouman, *Voor en na de zondvloed* (Amsterdam 1970) 20.

⁵³ Bouman, *Zondvloed*, 20.

⁵⁴ Bouman, *Zondvloed*, 21.

man, toen rond de twintig jaar, bracht zondagmiddagen door met zijn oom, een weduwnaar van begin zestig. Die ontmoetingen vond Bouman leerzamer dan de college-uren.

In deze contacten van Bouman met zijn oom en ook in het meeleven met het 'armoe-dig arbeidersbestaan' van opa Fonkert, werd de basis gelegd voor wat we later herkennen als het uitgesproken sociaal gevoel van Bouman. Niet alleen aan oom Hendrik maar ook aan 'vrouwenfiguren van uitzonderlijke wijsheid, goedheid en natuurlijke offervaardigheid' had hij veel te danken. Zoals een vriendin van zijn moeder, C. van T.-B.⁵⁵ Bouman zag hoog tegen haar op en had een blijvende herinnering aan haar.

Maar bovenal was hij voor de vorming van zijn persoonlijkheid zijn moeder veel verschuldigd. Piet had een sterkere band met zijn moeder dan met zijn vader. Omdat hij in Indië veel met zijn moeder alleen was had hij ook meer contact met zijn moeder dan met zijn vader. Ook omdat 'hij zich qua aard gemakkelijker tot zijn moeder richtte dan tot zijn vader'.⁵⁶ Vader Jan Jurjen had een aantal eigenschappen waarin hij erg verschilde van zijn zoon. Vader Jan Jurjen was driftig en opvliegend en had een gevoel voor humor dat zijn zoon niet aansprak. Bouman junior was veel beschouwelijker van aard. Toch bleef het contact tussen vader en zoon goed. Vader Jan Jurjen kwam, tot aan zijn overlijden in 1949, regelmatig bij het gezin van zijn oudste zoon logeren.

Over zijn moeder schreef Bouman na haar overlijden in 1943 met veel respect en liefde.⁵⁷ Over haar karakter (vroom, niet kerkelijk), over haar ziekte, over haar levensloop, over zijn kinderjaren met haar en over het wonen 'in de Oost' en de terugkeer naar Nederland. Ze was een heel stille, ingetogen vrouw met een sterke neiging tot mystiek, maar absoluut onkerkelijk. De laatste jaren van haar leven las ze veel in *De Navolging van Christus* van Thomas à Kempis.⁵⁸ Ze behoorde volgens Bouman 'tot de heel enkelen, die dit boek heeft kunnen lezen zonder een verpletterend gevoel van onmacht. Wat ze las moest haar bekend zijn voorgekomen'. Ze klaagde nooit, ook niet over het zware bestaan van een zeemannsvrouw.⁵⁹ Zijn moeder heeft zich 'slechts door de grootste geestkracht in Indië staande kunnen houden en haar kinderen kunnen opvoeden.' Bij haar overlijden gingen de gedachten van Bouman 'stroomopwaarts terug naar het verleden'.⁶⁰ Op zijn derde in de grote tuin van het huis te Parapattan

⁵⁵ Waarschijnlijk staan de initialen voor mevrouw Van Tilburg, de moeder van Jan van Tilburg, die gouverneur van Suriname is geweest. P.R. Bouman interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

⁵⁶ P.R. Bouman interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

⁵⁷ Dagboek 30 oktober 1943, NHA, (toegang 316).

⁵⁸ Bouman weet dat het boek is geschreven door Geert Groote en niet, zoals meestal wordt beweerd, door Thomas à Kempis (*Van Renaissance tot Wereldoorlog*, 38). Kempis was een middeleeuwse monnik en behoorde tot de spirituele beweging van de Moderne Devotie.

⁵⁹ Puchinger, *Christendom*, 274.

⁶⁰ Dagboek 30 oktober 1943, NHA, (toegang 316).

(Batavia), het vierde jaar in Holland. Daarna Singapore; vanaf toen ging zijn moeder een heel grote plaats in zijn leven innemen. Ze leerde hem schrijven toen hij vijf werd.

Een totok in Indië

Bouman was een totok, alhoewel in Indië geboren toch een Hollander.⁶¹ Aan die benaming kleefde een negatieve connotatie. Bouman was geen kind van die paradijselijke omgeving waarvan hij de vele kleuren, geuren en geluiden met al zijn zintuigen opzoog. Die nauwelijks te beschrijven atmosfeer die hij in zich droeg, terwijl hij desondanks een buitenstaander bleef, een vreemdeling met een koloniaal stempel.

Pieter Jan (Piet) Bouman werd in Nederlands-Indië geboren, op vrijdag 19 september 1902 te Batavia op West-Java.⁶² Zoals gezegd werd hij vernoemd naar zijn grootvader van vaderszijde, de Groningse bakker. Ruim twee jaar na zijn geboorte, op 4 december 1904, werd Piet gedoopt in de kerk van de Evangelische Gemeente (een gecombineerde hervormde en Lutherse kerk) op het Koningsplein te Batavia.⁶³ Het gezin was hervormd maar niet kerkelijk, misschien was het zijn vrome moeder, die de doop wilde.

Piet werd geboren in het huis aan de Parapattan waar hij met zijn ouders tot zijn vierde woonde voordat zij verhuisden naar de toenmalige Britse kolonie Singapore. Het was de enige woonplek buiten Nederlands-Indië van de ongeveer tien huizen waar Piet met zijn ouders heeft gewoond voordat hij definitief naar Nederland kwam. Maar het ging niet om de huizen want het dagelijks leven in huis, met daarvoor de steeds weer opnieuw aangeschafte meubels, bleef hetzelfde. Het ging om de omgeving, een steeds weer nieuwe avontuurlijke omgeving met inlandse vriendjes, tot wie er altijd een zekere afstand bleef.

Voor kinderen moet het in Indië heerlijk zijn geweest. Met een klimaat dat plezieriger was dan in Holland en met heel andere belevenissen dan kinderen in Nederland hadden.⁶⁴ Het tropische Indië met de vele kleuren van planten en bloemen en een overdaad van groen, het overheersende groen. Met ook altijd de gloed van de zon, de zinderende hitte in de middag. Maar ook de vele speelmogelijkheden, zoals in de grote tuin rond het huis in Parapattan te Batavia.

Piet was inmiddels zeven jaar toen hij met zijn ouders verhuisde van Singapore naar Makassar op Zuid-Celebes, waar zijn broer Henk werd geboren. Nog datzelfde jaar verkaste

⁶¹ Totok is een Indische benaming voor een volbloed Hollander.

⁶² Persoonskaart nr. 28203, Centraal Bureau voor Genealogie.

⁶³ Extract doopregister der Evangelische Gemeente te Batavia 5 januari 1905, Boumanarchief RuG.

⁶⁴ L. Turksma, *Nederlanders in Nederlands-Indië: sociologische interpretatie van een verleden tijd*. (Amersfoort 1987) 82.

de familie naar Sabang op het eiland Weh, vlak bij Kota Radja, de hoofdstad van de provincie Atjeh op het noordelijk deel van Sumatra. 1909 was een onrustig verhuisjaar, want het gezin bleef maar kort in die uithoek van Nederlands-Indië om al gauw zijn intrek te nemen in het, voor Indiëgangers bekende, hotel De Boer te Medan in de provincie Noord-Sumatra ten zuiden van Atjeh. Ook daar bleef de familie niet lang want het ging weer naar Batavia.

Een kort verblijf op het eiland Weh dat behoorde tot de provincie Atjeh en eveneens een kort verblijf in Medan net ten zuiden van Atjeh. Hadden die snel opeenvolgende verhuizingen misschien te maken met de Atjehoorlog? De Atjehoorlog was vijf jaar eerder beëindigd, althans officieel, met de overgave van sultan Mohammed Daoed van Atjeh, maar de aanslagen gingen door. De zevenjarige Piet heeft waarschijnlijk toen al, of misschien later tijdens de nog resterende zeven Indische jaren, begrepen wat de oorzaak was van het snel achtereen verhuizen, van het trachten te vermijden om in of dichtbij Atjeh te wonen. Wellicht had Piet er toen gedachten over dat Indische mensen, die hij alleen kende als de bedienden die beleefd en voorkomend waren, ook kwaadwillig zouden kunnen zijn? Misschien leerde Piet op school over de ethische politiek. Het Nederlandse koloniale beleid om enerzijds de Indische bevolking op te voeden en hun enige welvaart te bezorgen maar anderzijds met militaire expedities de traditionele structuur van de Indische samenleving te ‘corrigeren’.

Het vele verhuizen zal voor hem, die inmiddels leerplichtig was en naar school ging, niet plezierig zijn geweest. ‘Ik heb elf lagere scholen gehad.’⁶⁵ Steeds weer een andere school waar hij zich weer moest aanpassen en opnieuw vriendjes moest zien te krijgen. Maar aan de laatste verhuizing, naar Batavia, zat ook een lange vakantie vast, want het gezin ging voor zes maanden verlof naar Rotterdam. Bouman herinnerde zich daarvan het zondagse bezoek van opa Fonkert, zijn grootvader van moederszijde, die met hem kwam schaken.⁶⁶

Na de ervaringen op Sumatra, in de omgeving van Atjeh, bleef de familie op Java wonen, hoewel het vele verhuizen doorging. Drie jaar bleef het gezin in Batavia wonen waar zoals gezegd Jan werd geboren.⁶⁷ Dat was voor het gezin een groot geluk na een auto-ongeluk in het najaar van 1911, waarbij moeder zwaar gewond raakte en Henk zelfs levensgevaarlijk gewond. Allebei werden ze weer geheel beter. Na Batavia volgde Soerabaja op Oost-Java, Nongkodjadjar eveneens op Oost-Java en toen Lawang, dat aan de weg ligt van Malang naar Soerabaja, en waar Bouman ‘wat Ma betreft heerlijke herinneringen’ aan had. Hij was steeds met haar samen en kon haar veel helpen. Piet was negen jaar, zijn broer Henk twee en Jan nog

⁶⁵ Bibeb, ‘Wij bouwen ook muren’, *Vrij Nederland* 6 oktober 1962.

⁶⁶ Dagboek 30 oktober 1943, NHA (toegang 316).

⁶⁷ Dagboek 30 oktober 1943, NHA (toegang 316).

een baby. Vader Bouman was altijd op reis en hij was ook de oorzaak van de vele verhuizingen. Het plezierige verblijf in Lawang duurde slechts een half jaar, de familie ging weer verhuizen, terug naar Soerabaja. Maar daar bleef het gezin dan ook ongebruikelijk lang: vier jaar van 1912 tot 1916 voordat de familie voorgoed naar Holland ging.

Overplaatsingen van ambtenaren, legerofficieren maar dus ook van officieren van de KPM kwamen in Indië veel voor. Dat betekende afscheid nemen en op de nieuwe plek weer inburgeren. Bovendien kostte het veel geld, en de inboedel transporteren naar de nieuwe woonplaats was zelfs meestal onbetaalbaar. Daarom werd die op een veiling verkocht en werd er vervolgens elders een nieuwe inboedel aangeschaft. Toch was het gezin Bouman in Indië kennelijk niet armlastig; vader bezat aandelen Koninklijke Hollandsche Lloyd.⁶⁸

In de gehele negentiende eeuw werd het beeld in de Nederlandse kolonie bepaald door mannen. Ook begin twintigste eeuw, toen Nelly met Jan Jurjen voor het eerst naar Nederlands-Indië ging, was het aantal vrouwen nog vrij beperkt. De levensomstandigheden in Indië waren al niet gemakkelijk en zeker niet voor vrouwen. Marie van Zeggelen schrijft daarover: ‘Het is zo verschrikkelijk, dat eeuwige groen, dat eeuwige thuiszitten tussen de witgekalkte muren, de vervelende visites bij wildvreemden, de onbeduidende praatjes.’⁶⁹ En ‘daarna de avond die om zes uur al alles versombert met zijn ondoordringbare zwarteheid, met zijn stille kracht’. Omdat mannen hun werk hebben, daardoor veel afwezig zijn, is het nietsdoen en de eenzaamheid voor vrouwen nog groter. Dat gold zeker voor moeder Nelly, want haar man was veel en langdurig van huis. De Europese vrouw hoefde in huis ook niet veel te doen, en werd dat ook niet geacht te doen. Ze had een kokkie, een baboe, een naaister, één of twee huisjongens, en misschien ook een waterdrager/tuinman en een koetsier. Europese vrouwen in Indië kampten veelal met zogeheten *tropical nervousness* veroorzaakt door het klimaat, de verveling en de heimwee. Het vreemde en vervreemdende Indië tegenover het vertrouwde en veilige ‘thuis’ Holland.⁷⁰ Vrouwen gingen vaak tijdelijk of definitief en soms vergezeld van hun kinderen naar Holland terug.

Over het leefklimaat in het begin van de twintigste eeuw in Indië kon verschillend worden gedacht. Weer in Nederland terug spraken velen met weemoed over *Tempo Doeloe*, over de tijd van vroeger. Maar er waren ook andere beoordelingen over het leven in Nederlands-Indië van die tijd schreef L.C. van Vleuten, soms zeer negatief, die dan weer fel werden

⁶⁸ Bouman, *Zondvloed*, 16.

⁶⁹ Marie van Zeggelen, *Indrukken van een zwerveling. De Hollandsche vrouw in Indië* (Amsterdam 1910) 12.

⁷⁰ Frances Gouda e.a., *Tempo doeloe: koloniale cultuur in Nederlands-Indië* (Groningen 2007) 68.

bestreden.⁷¹ Wonen op buitenposten, diep in het binnenland was geen pretje. Het was er primitief en eenzaam. In de kuststeden waar de familie Bouman verbleef was het al beter, want het was meer Europees. Maar wat bleef was die andere betekenis van *Tempo Doeloe*, het traag voortgaan in de tijd, de gezapige rust. Het klimaat en de natuur maakten de mensen trager. Het vochtig-hete klimaat van bijvoorbeeld Batavia is ongezond voor Europeanen, die dat niet gewend zijn. Het sterftecijfer in de kustplaatsen lag twee maal zo hoog als in het hoger gelegen binnenland. En daarbij de onverklaarbare en blijvende dreiging van de vreemde cultuur, waarover Van Vleuten concludeert: 'Niemand wandelt ongestraft onder de palmen.'⁷²

De verhouding van Hollandse kinderen tot de bedienden was problematisch. *Tida ma-oe* (ik wil niet) was het codewoord voor de baboes om de Europese kinderen altijd hun zin te geven. De kinderen leerden een gebiedende toon aan. Zij mochten geen nauwe relaties met bedienden aanknopen, want dat leidde maar tot het aanleren van slechte gewoonten. Contact met inheemse vriendjes werd wel toegestaan. Wortelde zich onder meer in deze ervaringen de latere opvatting van Bouman over ongelijkheid, tussen enerzijds de elite en anderzijds het gewone volk?

De Nederlandse leerplichtwet gold ook in Indië, dus ging Piet vanaf zijn zesde naar school. Omdat het gezin Bouman Nederlands-hervormd was, ging hij waarschijnlijk naar een protestantse school. In tegenstelling tot de openbare school kwam Bouman daar weinig of geen Indische kinderen tegen. De lagere school begon om half acht en ging door tot één uur. Dan volgde een heel programma van baden en rusten en dan, na vijf uur, het maken van huiswerk.

Vanaf ongeveer 1901 hanteerde Nederland een nieuw beleid in haar kolonie, dat al eerder ter sprake kwam: de zogeheten ethische politiek.⁷³ Dat was dus in de jaren dat het gezin Bouman in Indië verbleef. Het christelijke Nederland meende tegenover de Indische bevolking een zedelijke roeping te moeten vervullen. De beleidswijziging was een gevolg van de felle protesten in Nederland tegen de uitbuiting van Indië. De in de kolonie gemaakte winsten behoorden ook aan de Indische bevolking ten goede te komen. Ging het eerst om het onder controle brengen van het gebied, nu ging het ook om ontwikkelingsbeleid, om de uitbreiding van het onderwijs, de economische ontwikkeling van de inheemse bevolking, de infrastructuur, het bestuur en de rechtspraak. Of anders gezegd: het onder Nederlands gezag brengen van de gehele Indonesische archipel én de ontwikkeling van land en volk van dit gebied

⁷¹ L.C. van Vleuten, *De waarheid omtrent het leven in Nederlands-Indië* (Batavia 1900).

⁷² Van Vleuten, *Nederlands-Indië*, 5.

⁷³ Kees Groeneboer, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950* (Leiden 1993), 237.

in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding naar westers model. Dit had ook een grote uitbreiding van het ambtelijk apparaat tot gevolg.⁷⁴

Dertig jaar later zou Bouman zich in de discussie over de ethische politiek mengen. Dat deed hij met een recensie van het proefschrift van zijn vriend Job van Leur, en die we later nog zullen tegenkomen.⁷⁵ De ethische politiek bedoelde, volgens Bouman, onbaatzuchtig rekening te houden met de belangen van de inlandse bevolking. Maar het bevorderde onbedoeld het nationalisme dat zich vervolgens tegen de Nederlandse overheersing keerde. In plaats van het verbeteren van de ethische politiek, sinds eind jaren dertig een dominant standpunt, bepleitte Bouman een indo-centrische koloniale politiek. Een benadering waartegen, zoals Van Leur heeft ondervonden, veel weerstand, zo niet vijandigheid bestond. Bouman waarschuwde om de problemen niet uitsluitend vanuit Nederlands oogpunt te bezien. Om geen ‘Europese maatstaven aan te leggen voor koloniale problemen die slechts kunnen worden begrepen uit de structuur van de Indische samenleving zelf.’ Hij voorspelde in zijn artikel uit 1939 dat dit vraagstuk de politiek de komende jaren zal gaan beheersen.

⁷⁴ Groeneboer, *Indië*, 239.

⁷⁵ P.J. Bouman, ‘Nadert de ethische koloniale politiek haar einde?’, *Het Gemenebest* 2 (1939/1940) 176-181.

Hoofdstuk 2 Geletterde

Langs de oorlog gevaren

Het stoomschip De Tabanan voer rakelings langs de drijvende lijken.⁷⁶ Het waren stille getuigen van een zeeslag die zojuist voor het Skagerrak had plaatsgevonden tussen een Duitse vloot en een Engelse vloot, ofschoon de strijd onbeslist was gebleven. Het was, in slechts twee dagen van 31 mei tot 1 juni 1916, de grootste zeeslag van de Eerste Wereldoorlog. Vele zeevarenden waren omgekomen.

De dertienjarige Piet was met zijn ouders en zijn twee broers op de terugreis van Nederlands-Indië naar Nederland. Ze waren in april met de Tabanan van de Rotterdamse Lloyd uit Indië vertrokken en voeren inmiddels, ten zuiden van IJsland langs, naar de haven van Kirkwall op de Orkney-eilanden. Daar werden de schaakvrienden van Piet, Duitsers die met vervalste papieren reisden, door twee Britse soldaten van boord gehaald en weggevoerd. Piet gaf ze in het voorbijgaan een hand en bleef ze nawuiven. In juni vertrok het schip weer uit Kirkwall en kwam toen bijna tussen de strijdende vloten terecht.

Op jongere leeftijd, nog in Indië, had Piet een andere kijk op oorlog. Oorlog was zijn hobby, en hij verzamelde kennis over de sterkte van de verschillende slagvloten.⁷⁷ Van alle Britse, Franse en Duitse oorlogsschepen wist hij de snelheid, bepantsering en bewapening. Piet leefde zich uit in oorlogsspel en met een opstelling van tinnen soldaatjes kon hij hele slachtingen aanrichten. Nu was het de realiteit en raakte de Tabanan bijna tussen de strijdende vloten, een sleepboot moest het schip door een reeks mijnevelden loodsen. Ze gingen gekleed naar bed, ‘alles was in alarmstemming’.

Aangekomen in Nederland logeerde het gezin eerst een paar weken in Zuid-Limburg en ging het daarna in de Lusthofstraat in Rotterdam Kralingen-West, een arbeidersbuurt, wonen. Piet kreeg een behoorlijke cultuurschok te verwerken. *Tida maoe* werkte niet meer en de vroegere vrijheid werd fors ingeperkt.⁷⁸

We weten weinig over hoe Bouman de Indische ervaringen heeft verwerkt. Nooit sprak hij over zijn kindertijd in Nederlands-Indië. Op vragen over Indië ging hij nooit in. Voor zijn zoon Paul bleef deze periode daarom iets mysterieus houden. Zijn vader zou van zijn tijd in Indië een bijzondere bijgelovigheid hebben overgehouden. Er is de anekdote van

⁷⁶ Bouman, *Zondvloed*, 12-13.

⁷⁷ Bouman, *Zondvloed*, 12.

⁷⁸ Van Vleuten, *Nederlands-Indië*, 43.

de pauwenveren. Deze veren stonden afgebeeld op een schilderij dat Bouman eens van een kunstenaars cadeau kreeg.⁷⁹ Maar het schilderij werd door hem weer snel weggedaan: 'de veren zouden ongeluk brengen'. Zoon Paul kon dat van zijn vader eerst niet begrijpen, die was toch een rationalist? Maar zijn vader had, volgens Paul 'een ondergrond die helemaal niet rationeel was. Hij had ook een uitgesproken religieuze inslag, zonder dat je kon zeggen dat hij een dogmatisch christen was.'⁸⁰

Piet was dan wel gedoopt en had zelfs catechisatie gevolgd, maar het begrip kerk was voor hem volkomen abstract. In Indië was, door de vlottende bevolking, geen kerkelijk leven. Van huis uit had hij geen enkele binding aan een kerkelijke gemeente gekend. Ook niet aan een politieke partij, tot zijn veertiende jaar had Piet daarover in zijn ouderlijk huis nooit één woord gehoord.⁸¹

Bouman had dezelfde ervaringen als anderen die uit Indië kwamen; een distantie ten opzichte van alle Nederlandse vanzelfsprekendheden.⁸² Het Hollandse leven is hem niet met de paplepel ingegoten. In Indië had hij Nederland leren kennen van de Verkadeplaatjes; paardenbloem, madeliefje... het had iets exotisch, iets raadselachtigs behouden. Bouman heeft er zich blijvend en met een glimlach over verwonderd. Nederland was voor hem de perfecte plek om niet op zijn plaats te zijn, het land waar hij zich niet thuis wilde voelen. Bouman wilde altijd op reis, elders zijn, het land was ook zo vol, op zee voelde hij zich pas echt gelukkig.⁸³

HBS

Piet bleef niet lang bij zijn ouders en twee broers in Zuid-Limburg maar ging al snel naar Rotterdam. Alleen, op zijn dertiende, zoals zijn vader dertig jaar eerder ook alleen naar Rotterdam ging, op zijn veertiende. Piet kwam tijdelijk te logeren in het gezin van Willem Kloot, leraar Duits aan de 2^e Rijks-HBS met vijfjarige cursus te Rotterdam.⁸⁴ Dezelfde HBS waarvan Piet leerling werd. Uiteraard wist Piet toen nog niet dat deze leraar Duits zijn toekomstige schoonvader was en dat zijn dochter, het een paar maanden jongere meisje, zijn toekomstige vrouw Stien was.

⁷⁹ Het betrof een aquarel van Alida Pot met daarop een stilleven van een vaas met daarin pauwenveren. De kunstenaars behoorde met haar man tot De Ploeg, een Groningse kunstenaarsgroep. Het schilderstuk is nog in het bezit van de Erven Bouman.

⁸⁰ P.R. Bouman, interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

⁸¹ Puchinger, *Christendom*, 276-277.

⁸² Puchinger, *Christendom*, 276.

⁸³ P.J. Bouman, 'Sociologie van de volte' (1958), P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 238-244.

⁸⁴ Libanonscholengemeenschap, Stadsarchief Rotterdam, (toegang 442), inv.nr. 93.

De school was vanaf 1915 in een nieuw gebouw gehuisvest aan de Libanonstraat en werd in het dagelijks spraakgebruik de Libanonschool genoemd. De jongens (er waren heel weinig meisjes) droegen verplicht een pet, die voor de leraren werd afgenomen. Het was algemeen bekend dat je op ‘de Libanon’ een goede en gedegen beroepsopleiding zou krijgen.⁸⁵

Piet ging niet naar het gymnasium, de opleiding voor de elite die toegang gaf tot alle universitaire studies. Jongens uit kleinburgerlijke milieus gingen in de regel naar de HBS om daarna een baan in de dienstverlenende sector te aanvaarden. Piet begon op de HBS met een achterstand, door zijn gebrekkige vooropleiding. Geleidelijk werd hij beter en behaalde hij uiteindelijk hoge cijfers.⁸⁶ Hij deed zelfs meer dan gevraagd; zoals zijn Duitse boekenlijst tot zevenenzestig titels uitbreiden.⁸⁷ Piet haalde boeken van schrijvers zoals Wolfgang Goethe, Spengler, Karl Marx en Sigmund Freud uit de gemeentelijke bibliotheek en de boekenstalletjes op de Goudse Singel in Rotterdam. Het lezen had hij niet van huis uit, want thuis was geen boekencultuur er waren weinig boeken. Bouman kon zelf zijn leesdrift niet verklaren, hij zag het als een onbegrijpelijke maar hevige innerlijke drang.⁸⁸ Misschien is zijn afkomst een verklaring. Als Indië-repatriant wilde hij natuurlijk zijn nieuwe (westerse) wereld leren kennen. Afkomstig uit een kleinburgerlijk milieu wilde hij zich misschien ‘omhoog lezen’. Hij las zowel literaire, historische als sociale titels, moeilijk te zeggen welk soort boeken de overhand had. Opvallend is zijn grote interesse voor Duitse lectuur en bovenmatige belangstelling voor de Duitse cultuur. Het uitte zich rond 1918 zelfs in ‘een leeswoede’.⁸⁹

Kultur werd door de Duitsers, anders dan door bijvoorbeeld de Engelsen en de Fransen, als iets verhevens gezien. De Duitse elite idealiseerde de eigen cultuur met een verwijzing naar de ‘buitengewone uitbarsting van artistieke en intellectuele creativiteit tussen 1770 en 1830’.⁹⁰ Duitsland was dan wel in de Grote Oorlog verslagen, maar stond de cultuur en met name de Duitse cultuur niet ver boven die van andere landen? Het cultuurbegrip werd voor de Duitse intellectuelen een substituut voor politiek, ter compensatie van hun grootste politieke falen.

Het heeft bij Bouman, op een leeftijd dat hij zeer te beïnvloeden was, zijn sporen nagelaten. Zoals een interesse voor de betekenis van *Bildung* en voor de persoonskenmerken van

⁸⁵ D. Rietveld, *75 jaar Libanon 1909-1984* (Rotterdam 1984).

⁸⁶ Puchinger, *Christendom*, 277.

⁸⁷ Op de lijst staan de klassieke dichters Goethe en Schiller (zeven boeken); de Romantische School waaronder negen titels van Heinrich Heine; vierentwintig dichtbundels en verder novellen en verhalenbundels waaronder van Hoffman. Libanonscholengemeenschap, Stadsarchief Rotterdam, (toegang 442), doos 26.

⁸⁸ Puchinger, *Christendom*, 278.

⁸⁹ Bouman, *Zondvloed*, 15.

⁹⁰ Fritz Stern, *Droom en waan. Het drama van de Duitse geschiedenis 1850-1993* (Amsterdam/Antwerpen 1994) 14-32.

de Duitse *Bildungsbürger*.⁹¹ Het waren mondige, zelfbewuste burgers, meestal van protestantse afkomst, die via literatuur, tijdschriften, kranten, leesclubs en verenigingen met elkaar verbonden waren. Ze namen in de Duitse samenleving een speciale positie in, naast en soms verbonden met de politieke en economische elite. Ze vormden een betrekkelijk homogene groep die zich door hun opleiding, het gymnasium als het centrum van het Bildungs-ideaal, onderscheidde van de lagere middengroepen en de ongeletterde massa. Van de aristocratie onderscheidden de *Bildungsbürger* zich door het burgerlijke ideaal van de cultuurnatie. Aan de Duitse natievorming leverden zij een belangrijke bijdrage via taal, beeld en muziek. Cultuur zorgde voor prestige en sociale distantie en was compensatie voor een gebrek aan politieke macht. Sterk beïnvloed door de filosofische traditie van het idealisme ging het deze culturele elite om *Innerlichkeit*, om geestelijke, dus niet-materiële waarden en idealen, niet om geld of bezit. Cultuur werd ook een substituut voor religie, dat gaf een gevoel van geborgenheid, geworteldheid en zingeving. Een gedeeld gevoel van nationale eenheid kon een vervanging voor het christelijke geloof betekenen.

Bouman wist al op vroege leeftijd dat hij tot de *geletterde* klasse wilde gaan behoren. De HBS bood hem daartoe nauwelijks de mogelijkheden. De geschiedenislessen bijvoorbeeld waren niet meer dan leerboekgeschiedenis en gingen niet verder dan de Franse Revolutie.⁹² Daarom werkte Bouman zelf aan wat hij zag als de beste intellectuele vorming, aan de ontplooiing van zijn persoonlijkheid. Als HBS-leerling legde hij dusdoende tevens de basis voor een duurzame sympathie voor de Duitse cultuur en voor Duitsland. Daarmee voegde hij zich bij het grote deel van de toenmalige Nederlandse culturele en intellectuele elite dat zich oriënteerde op de Duitse cultuur.

In de jaren direct na de Eerste Wereldoorlog liepen de sociale spanningen op, ook in Nederland. Vooral de gebeurtenissen van november 1918 maakten op Bouman een diepe indruk.⁹³ Als jong krantenlezer van zestien jaar las Piet met grote belangstelling de berichtgeving. Ruim vijftig jaar later bezat hij de inmiddels vergeelde kranten nog steeds. Bouman las daarin over het uiteenvallen van het Duitse rijk. Over de opkomst van communistische partijen in veel Europese landen. Over revoluties, waaronder de Duitse revolutie van 1918-1919, als een vorm van burgeroorlog tussen de socialisten, de communisten en de Duitse regering, en die leidde tot de vorming van de Weimarrepubliek. Over de mislukte ‘revolutie’ van Pieter Jelles

⁹¹ Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Utrecht 2013) 19-20.

⁹² Bouman, *Zondvloed*, 15.

⁹³ Bouman, *Zondvloed*, 15.

Troelstra, de leider van de SDAP, in dezelfde novembermaand. Achteraf bleek het hoogtepunt van die ‘revolutie’ een vlamme toepraak van Troelstra, die hij later zei te betreuren.

De sociale woelingen werden mede aangewakkerd door de economische malaise. Een jaar eerder vond in Amsterdam het zogeheten aardappeloproer plaats, een volksopstand tegen de voedselschaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog. Was er ook in Nederland kans op een werkelijke revolte? Bouman las bij Freud ‘over de mogelijkheid van regressies van onvoorstelbare kracht’.⁹⁴ Van de Duitse zakenman en politicus Rathenau kende hij de uitspraak: ‘Wir werden schwerere Dinge erleben.’ De massa die door de democratie meer macht had dan vroeger reageerde allerm minst rationeel. Zou Bouman door een revolte van de massa weer verliezen wat hij opbouwde om te kunnen toetreden tot de geletterde elite?

Nederlandse Handels-Hogeschool

Na de HBS was voor Piet alleen een studie in zijn woonplaats Rotterdam mogelijk.⁹⁵ Zijn vader kon, door een laag KPM-pensioen, alleen de eerste twee studiejaren, tot aan het kandidaatsexamen, bekostigen. Het kleine kapitaal waarover zijn vader beschikte had hij, volgens Bouman, door het faillissement van de Koninklijke Hollandsche Lloyd (KHL) weer verloren. Bouman schreef dit bijna vijftig jaar later en vergiste zich, de KHL ging pas in 1935 failliet.⁹⁶ Hoe het ook zij, om na het behalen van het kandidaats ook zijn doctoraalstudie te kunnen betalen leende hij geld van zijn ouders.⁹⁷

In feite was Bouman met zijn eindexamengemiddelde een kandidaat voor een studiebeurs.⁹⁸ Maar zijn ouders wisten niets van beurzen en de HBS-directeur sprak nergens over. De enige mogelijkheid na de HBS was dus een studie dicht bij huis. Dat werd economie aan de Handels-Hogeschool in Rotterdam, de latere Erasmus Universiteit.⁹⁹ In 1921 was het nog geen echte universiteit maar een hybride instituut waarin het door Thorbecke aangebrachte onderscheid tussen de universiteit van het weten en de hogere school van het toepassen, tussen ‘geest’ en ‘stoffelijke beheersing’, nog jarenlang een rol bleef spelen.¹⁰⁰

⁹⁴ Bouman *Zondvloed*, 14.

⁹⁵ Bouman *Zondvloed*, 16.

⁹⁶ Diverse dossiers inzake de boekhouding e.d. 1932-1936, Koninklijke Hollandse Lloyd, NHA, (toegang 2.18.20), inv.nr. 104.

⁹⁷ Dagboek oktober 1933, NHA (toegang 316).

⁹⁸ Bouman *Zondvloed*, 16.

⁹⁹ Naast de HBS gaf ook het met goed gevolg doorlopen van het gymnasium of de middelbare handelsschool toegang tot de handelshogeschool waarvan de volledige opleiding in de begintijd twee jaar duurde.

¹⁰⁰ Taco Kastelein e.a., *Een eigenzinnige koers. 40 jaar Faculteit der Economische Wetenschappen in Groningen 1948-1988* (Groningen 1988) 39-40.

Toen Bouman zich in het voorjaar van 1921 voorbereidde op het eindexamen van de HBS om daarna met de economiestudie te beginnen werd hij, als achttienjarige, gekeurd voor de militie. De keuringsinstantie stelde vast dat hij, bijziend en 1 meter en 726 mm lang, geschikt was voor de militie.¹⁰¹ Op een vraag daartoe zei Bouman dat hij bij de Grenadiers wilde, daarvoor werd hij ook geschikt bevonden. Op 16 maart 1922, toen hij inmiddels studeerde aan de Handels-Hogeschool, werd hij ingelijfd bij de Grenadiers 6^e infanterie 1^e peloton en volgde daar een officiersopleiding.¹⁰² Kennelijk onderbrak Bouman toen daadwerkelijk gedurende acht en een halve maand zijn studie, tot 30 november 1922. Het was precies het verplichte aantal maanden voor eerste opkomst bij de militie. Misschien ook studeerde hij tijdens zijn vrije uren. Hoe het ook zij, het einde van zijn dienstplicht was anders dan gebruikelijk. Eerst kreeg Bouman drie keer uitstel van wat waarschijnlijk oproepen voor herhalingsoefeningen waren, eerst uitstel tot 20 maart 1923, toen tot 25 maart 1924 en tenslotte tot 5 oktober 1925. Ruim een maand na dat laatste bericht van uitstel kreeg Bouman ‘ontslag wegens lichaamsgebreken ontstaan buiten de dienst’.¹⁰³ Daarna komt hij niet meer in de militieregisters voor.

Het is een raadsel wat Bouman, toen hij twintig jaar was en nog lang daarna, precies mankeerde. De aangetroffen lichaamsgebreken zijn niet verder omschreven en Bouman heeft er zelf nooit iets over gezegd of geschreven. De aanwezigheid van die lichamelijke gebreken werd kennelijk een aantal keren opnieuw vastgesteld, waarna hij uitstel kreeg en tenslotte definitief ontslag. Vele jaren later, in 1939 tijdens de mobilisatie van het Nederlandse leger, werd Bouman logischerwijs niet opgeroepen. Toch zou hij nog korte tijd militair zijn: tijdens zijn werkzaamheden in dienst van het Militair Gezag werd Bouman ‘gemilitariseerd’ en benoemd tot kapitein.

Precies op zijn negentiende verjaardag, 19 september 1921, begon Bouman met zijn studie aan de Nederlandse Handels-Hogeschool. Twee jaar later, in juli 1923, deed hij met goed gevolg het kandidaatsexamen en in februari 1926 het doctoraal examen.¹⁰⁴

De Handels-Hogeschool was acht jaar eerder, voordat Bouman er ging studeren, in november 1913, geopend.¹⁰⁵ De studie mocht geen voortgezet middelbaar onderwijs worden, want is ‘in waarheid hoger, dat is wetenschappelijk onderwijs’.¹⁰⁶ Nederlands-Indië was na

¹⁰¹ Militieregisters, NI-HaNa, (toegang 3.02.25), inv.nr. 1227, volgnr. 439, registernr. 469.

¹⁰² Militaire stamboeken, NI-HaNa, (toegang 3.02.25), inv.nr. 1225.

¹⁰³ Militaire stamboeken, NI-HaNa, (toegang 2.13.66), inv.nr. 429.

¹⁰⁴ 1918-1927, Nederlandse Economische Hogeschool (NEH), Stadsarchief Rotterdam (toegang 65), inv.nr. 2804.

¹⁰⁵ J.H. van Stuijvenberg, *De Nederlandse Economische Hogeschool 1913-1963*. (Rotterdam/Den Haag-1963) 24.

¹⁰⁶ Van Stuijvenberg, *De Nederlandse Economische Hogeschool*, 31.

het afstuderen ook een ‘arbeidsveld voor intellectuele werkkrachten’.¹⁰⁷ Ieder jaar werden op de hogeschool, zoals in heel Nederland, zogeheten ‘Indische weken’ gehouden met colleges door externe specialisten. Bouman zal, ondanks zijn Indische achtergrond, daarvan geen gebruik maken.

Vanaf 1915 werd voor studenten die dat wilden een doctoraal studie van nog eens twee jaar geregeld. In de begintijd hadden slechts twee van de circa zestig kandidaten daarvoor belangstelling.¹⁰⁸ Dat aantal nam toe omdat het aantal studerenden aan de Handels-Hogeschool behoorlijk opliep. Toen Bouman zich in 1921 in het nieuwe gebouw van de hogeschool aan de Pieter de Hoochweg meldde, deed hij dat samen met ruim tweehonderd medestudenten. Toch bleef het aantal studenten dat verder ging met het doctoraal relatief nog laag. Nadat Bouman het kandidaatsexamen met succes had afgelegd studeerde hij met slechts acht-entwintig medestudenten nog twee jaar voor een doctoraaldiploma. De studiemoraal liet in de periode dat Bouman aan de Handels-Hogeschool verbleef te wensen over. Nog geen 50% slaagde voor het kandidaatsexamen. In de beginperiode van de hogeschool was dat 95%. De achteruitgang werd geweten aan ‘het louter genotzuchtige jongmens’ dat in de vrolijke jaren twintig met minder ernst studeerde.¹⁰⁹ Ook een gebrek aan aanleg en een onderschatting van de zwaarte van de studie speelden volgens de professoren mee.

Bouman vond achteraf dat ook hij de economiestudie al te vrij opvatte.¹¹⁰ Dat kwam misschien mede omdat hij spoorstudent werd. Zijn ouders verhuisden van Rotterdam naar Den Haag omdat vader Bouman een aanstelling kreeg als docent aan de Technische Hogeschool te Delft. Bouman bleef bij zijn ouders wonen en verhuisde dus mee naar Den Haag. Misschien zou hij tijdens de doctoraalstudie zijn verdwaald wanneer hij niet tot een meer ge-disciplineerde werkwijze was gemaand door zijn hoogleraar Sneller.

Sneller was een strenge man, ‘van andere allure dan wij gewend waren’. Hij liet al docerend zien hoe hij zelf met de stof had geworsteld, desondanks kon hij de inhoud zodanig ordenen dat de grote lijn behouden bleef. Maar bovenal gaven de colleges van de hoogleraar toegang tot de veelzijdige problematiek van de ‘doorgaans nogal abstract behandelde economie’. Bouman heeft naar eigen zeggen veel aan Sneller te danken, hij is ook wat zijn geschiedopvatting betreft mede door hem beïnvloed. Bouman werd later bevriend met zijn leermeester en heeft door hem enkele schrijfoopdrachten gekregen: de Zeeuwse landbouwgeschiedenis en de geschiedenis van de april-mei stakingen in 1943.

¹⁰⁷ NEH, Stadsarchief Rotterdam toegang 65, inv.nr. 1424.

¹⁰⁸ Van Stuijvenberg, *De Nederlandse Economische Hogeschool*, bijlage II, 308.

¹⁰⁹ Van Stuijvenberg, *De Nederlandse Economische Hogeschool*, 54.

¹¹⁰ Bouman, *Zondvloed*, 21-22.

Zeger Willem Sneller was geboren in een orthodox christelijk milieu.¹¹¹ Hij werkte kort als leraar aan de christelijke kweekschool in Middelburg. Het verblijf in Zeeland inspireerde hem tot het schrijven van een proefschrift over Walcheren in de vijftiende eeuw. In 1922 werd Sneller aan de Handels-Hogeschool benoemd tot hoogleraar in de ‘economische geschiedenis inzonderheid van de nieuwe tijd’. Dat was precies een jaar nadat Bouman daar aan zijn studie was begonnen. Sneller werd een geleerde van naam. Baanbrekend was zijn onderzoek naar de geschiedenis van de Rotterdamse bedrijvigheid alsmede het verbreden van het vak economische geschiedenis; naast de studie van de handelsbetrekkingen ook de bestuuring van de nijverheid in Nederland. Onder zijn redactie verscheen een *Geschiedenis van de Nederlandse Landbouw 1795-1940* (Groningen/Batavia 1943).

Het calvinistisch geloof, ‘de grote religieuze ernst’, van Sneller werkte door in zijn behandeling van de godsdienstsociologische studies van Max Weber en Ernst Troeltsch.¹¹² Bouman zelf stond in die tijd ‘wrokkig’ tegenover het christelijk geloof, vanwege de oorlog, die ‘zondeval van het christendom’. De ‘warmte waarmee Sneller zijn geloof beleed’ liet Bouman echter niet onberoerd. De christelijke historicus omschreef zijn credo in een opstel getiteld *De zin der geschiedenis*, in een bundel met dezelfde titel samengesteld door Het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland.¹¹³

Geschiedenis zowel als cultuur ontleen volgens Sneller beiden haar zin aan het Koninkrijk Gods. ‘De zin der geschiedenis is de realisering van het Koninkrijk Gods.’ Geschiedenis en cultuur horen bij elkaar. Cultuur is bezonnen natuurbeheersing. ‘Gewijde cultuur is medewerking van mensen aan de verwerkelijking van het Koninkrijk der hemelen en anticipatie op het toekomstig Koninkrijk.’ Dat vergt het kunnen onderscheiden van goed en kwaad. Sneller verwijst in dit verband naar de historicus Huizinga, die meende dat de meeste mensen behoefte hebben aan een verklaring van de wereldgeschiedenis in een dualisme van goed en kwaad, licht en duisternis, zoals Spengler en Berdjajew die geven.¹¹⁴ Bouman nam later van zijn leermeester deze opvatting over de zin van de geschiedenis over. Dat deed hij nadat hij zich, begin jaren veertig, had bekeerd tot het christelijk geloof (zie hoofdstuk 15). Ook daaraan heeft de vriendschap met Sneller dus bijgedragen.

¹¹¹ Historici.nl/onderzoek/projecten/bwn/lemmata/bwn1/sneller

¹¹² Bouman, *Zondvloed*, 21-22.

¹¹³ Z.W. Sneller, *De zin der geschiedenis* (Wageningen 1944).

¹¹⁴ J. Huizinga, ‘Twee worstelaars met de engel’, *De Gids* (9) 1921.

Bij het vijftiengjarige ambtsjubileum van Sneller in 1947 verscheen een bundel met voor hem geschreven economisch-historische opstellen.¹¹⁵ Bouman schrijft daarin een korte schets van de hoogleraar. In die schets laat Bouman blijken dat hij hem dankbaar is voor het verkregen inzicht dat geschiedenis een inleiding tot de kennis van het heden behoort te zijn. Bij Bouman zullen we deze visie nog vaak tegenkomen.

In 1939 werd Sneller ook (bijzonder) hoogleraar in de economische geschiedenis aan de Leidse universiteit, na de oorlog kreeg hij een aanstelling aan de nieuwe economische faculteit van de Vrije Universiteit en verliet hij Rotterdam.

Bouman koos voor zijn doctoraalstudie de specialisatie economische geschiedenis, in die jaren een nieuw vakgebied. Bij de oprichting van de Handels-Hogeschool werden in Rotterdam twee leerstoelen voor de economische geschiedenis ingesteld. Daaraan vooraf ging de wetenschappelijke ‘ontdekking’ van de maatschappelijke toestanden rond de eeuwwisseling, de sociale kwestie. Daarbij was het historisch materialisme, het marxisme, in die periode een brandende kwestie binnen de economische geschiedwetenschap.¹¹⁶ De oudere generatie historici stond er vijandig tegenover. De jonge historicus G.W. Kernkamp, die zich nooit zou bekeren tot het marxisme werd er later wel van ‘beticht’ een kathedersocialist te zijn.¹¹⁷ Kernkamp was bij de oprichting in 1913 benoemd tot buitengewoon hoogleraar geschiedenis aan de Handels-Hogeschool.¹¹⁸ Hij wilde op zoek naar sporen van socialisme in het verleden en misschien kon de geschiedbeoefening bijdragen aan de oplossing van de sociale kwestie.¹¹⁹ In dialoog met het historisch-materialisme hield hij een pleidooi voor de sociale en economische geschiedenis.¹²⁰

¹¹⁵ P.J. Bouman, ‘Professor dr. Z.W. Sneller als hoogleraar 1922-1947’ in: P.J. Bouman (red.), *Economisch-historische opstellen geschreven voor prof. dr. Z.W. Sneller ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarsjubileum 1922-1947* (Amsterdam 1947).

¹¹⁶ L. Noordegraaf, ‘Anders maar ook eender. Economische geschiedschrijving in Nederland 1922-1992’ in: M.M.G. Fase en I. van der Zijpp, *Samenleving en economie in de twintigste eeuw* (Leiden 1992) 513. De begrippen historisch materialisme, socialisme en sociologie werden, rond de eeuwwisseling binnen de studie van ‘de sociale kwestie’ veelal door elkaar gebruikt.

¹¹⁷ Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*. (Amsterdam 1990) 138. De term kathedersocialist was oorspronkelijk spottend bedoeld en stond voor een stroming in de economische wetenschap, die pleitte voor meer overheidsingrijpen. De staat had de morele plicht de positie van de arbeiders te verbeteren. Onder andere Werner Sombart behoorde tot deze stroming. Hun tijdschrift in Nederland was *Vragen des Tijds*. In dat blad verscheen in 1927 Boumans eerste publicatie: over de Rotterdamse ondernemer Lodewijk Pincoffs.

¹¹⁸ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 145.

¹¹⁹ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 139.

¹²⁰ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 143.

Aan de hogeschool doceerde ook de hoogleraar N.W. Posthumus, die in 1922 voor het vak economische geschiedenis door Sneller zou worden opgevolgd.¹²¹ Posthumus en Sneller behoorden tot de eersten die de specialisatie economische geschiedenis professioneel beoefenden. Zij vertegenwoordigden elk een ‘richting’ binnen deze wetenschappelijke discipline.¹²² Een staathuishoudkundige studie, die was bedoeld om toepassing te vinden in het economisch beleid van de overheid, werd bepleit door Posthumus. Het karakter van de studie was ‘theoretisch verklarend’. De andere richting binnen de economische geschiedenis, de letterkundige richting, vond in Sneller een pleitbezorger.¹²³ Hij wilde een verbreding van de thematiek naar de sociale en economische omstandigheden in het verleden. De studies van deze richting werden omschreven als ‘historisch-begrijpend’.

Sneller vatte de economische geschiedenis op als een ‘zuiver’ historische wetenschap. Anders dan de toepassingsgerichte staathuishoudkundige studies moest de letterkundige richting een wezenlijke bijdrage leveren aan het algemeen historisch overzicht. Bouman behoorde, als leerling van Sneller, tot de letterkundige richting, daarmee werd hij feitelijk meer opgeleid tot historicus dan tot econoom.

Voorop stond, zowel voor Posthumus als voor Sneller, de vernieuwing van het vakgebied economische geschiedenis. Er werd gewerkt vanuit een algemene consensus betreffende de wetenschapsopvattingen en wetenschapsbeoefening. De nieuwe economische geschiedenis moest een synthese van politieke, culturele en economische invloeden in het verleden zijn. Een visie met slechts één oorzakelijk verband, zoals het marxisme, wees men af.

Het gezichtspunt van de onafscheidelijke samenhang tussen economisch leven en politieke, sociale, culturele en geografisch-fysische omstandigheden die vorm gaf aan het historisch veranderingsproces, namen de economisch historici over van de zogeheten Historische School. De Historische School, een van oorsprong economische school binnen de Duitse staatswetenschap, leverde rond 1900 verschillende revisionistisch-marxistische theorieën op. Zoals van een prominent lid van de school, de Duitse econoom en socioloog Werner Sombart, die in 1902 *Der moderne Kapitalismus* publiceerde. In deze studie verdeelt Sombart de ontwikkeling van het kapitalisme in drie fasen: het vroege kapitalisme (tot aan de Industriële

¹²¹ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 145.

¹²² Over het karakter van deze ‘richtingen’: Leen Dorsman, *G.W. Kernkamp: historicus en democraat 1864-1943*. (Groningen 1990) 94-95; L. Noordegraaf, ‘Een speurtocht naar economische geschiedschrijving in Nederland in de negentiende eeuw’, *NEHA-bulletin* 7 (1993) 79.

¹²³ Bouman, ‘Z.W. Sneller’; Bouman, *Zondvloed*, 2; ‘Zeger Willem Sneller (1882-1950)’, Huygens ING, historici.nl.

Revolutie), het hoogkapitalisme (vanaf de Industriële Revolutie) en het laatkapitalisme (vanaf de Eerste Wereldoorlog).

Sombart ontwikkelde zich steeds meer tot een conservatieve cultuurcriticus en verzette zich krachtig tegen alle uitingen van de moderne cultuur.¹²⁴ Bouman bleef Sombart enthousiast volgen, vooral toen deze in de jaren dertig in Duitsland zijn voorspelling bevestigd zag omtrent de eindfase van het kapitalisme: de opkomst van een alles omvattend staatssocialisme. Dat sprak Bouman zeer aan, omdat het zonder klassenstrijd gebeurde en er een waarlijke volksgemeenschap tot stand kwam onder leiding van een sterk gezag.

Voor het afronden van de doctoraalfase deed Bouman onderzoek naar een door Sneller behandelde thema van Weber: de relatie tussen het calvinisme en het vroege kapitalisme.¹²⁵ Daarvoor verbleef Bouman in 1925 van eind april tot eind juli met een studiebeurs aan de London School of Economics. Hij onderzocht in de British Museum Library te Londen bronnen betreffende het vóór-marxistische socialisme.

Dat verblijf in Londen werd om nog een andere reden belangrijk. Bouman vertelt in zijn autobiografie over een bustocht die hij door Londen ging maken.¹²⁶ Een niet ongewone manier van ‘sightseeing’, maar doordat hij een kaartje kocht ‘naar het eindpunt van een van de langste buslijnen’ werd Bouman geconfronteerd met de ellendige werkelijkheid van de Londense sloppenwijken. Hij onderging naar zijn zeggen ‘de obsessie van een in mijn gevoel eindeloze reis door sombere straten, met doorkijkjes in steegjes vol grauwe armoede.’¹²⁷ Bouman was hevig geschokt. Was dit normaal, die grauwe armoede en massale verwaarlozing, door met een beroep op ‘economische wetten’ een verontschuldiging te vinden? Had het systeem niet gefaald?

Bouman trok de conclusie dat ‘De harde feiten dwongen tot afwijzing van de laatkapitalistische structuur waarin de economie een *dismal science* zou blijven, indien zij niet de argumenten leverde voor een corrigerend sociaal-politiek beleid’.¹²⁸ Dit bracht hem er toe zich zowel van de liberale vrije markteconomie als van het theoretisch (marxistische) socialisme af te keren. Bouman vond dat hij zich al te lang had beziggehouden met academische strijdvrage over het gelijk of ongelijk van Marx. Daarmee doelde hij ook op zijn studie aan de Rotterdamse Handels-Hogeschool. Daar woedde onder historici een voortdurende en hefti-

¹²⁴ Boterman, *Cultuur als macht*, 233.

¹²⁵ Bouman, *Zondvloed*, 25.

¹²⁶ Bouman, *Zondvloed*, 26.

¹²⁷ Bouman, *Zondvloed*, 26-27.

¹²⁸ Bouman, *Zondvloed*, 27.

ge discussie over de marxistische geschiedopvatting in relatie tot de sociale kwestie en het belang van economische geschiedenis. Bouman heeft er een blijvende afkeer van het marxisme aan overgehouden.

Enkele jaren later wees hij voor het denken over de sociale kwestie op de verdiensten van de sociologie.¹²⁹ In de sociologie is ‘niet de prioriteitsvraag, (óf de marxistische onderlaag van de productieverhouding óf de ideeën) maar het organisch verband tussen feiten en ideeën beslissend’. Een materialistische of een idealistische verklaring van ‘de gang der geschiedenis’ wees hij af. Het ging Bouman, zoals ook in de sociologie, om een studie naar de wisselwerking en de samenhang.¹³⁰

Tamelijk pedant zal Bouman vervolgens anderen wijzen op zijn recent ontdekte panacee: de sociologie. Andere auteurs schoten volgens hem meestal tekort omdat ze geen of weinig kennis van sociologische literatuur hadden. Het lezen van het werk van de socioloog Karl Mannheim ging volgens de jonge Bouman ook niet zomaar, daarvoor was sociologische scholing vereist.¹³¹ Die scholing kon men overigens niet opdoen op de Handels-Hogeschool, in Boumans tijd kwam daar het vak sociologie niet voor. In de voorbereiding van het leerplan was er wel over gesproken ‘om te verhoeden dat dit vak geheel wordt doodgezwegen’.¹³² Maar het werd zonder argumentatie niet in het leerplan opgenomen.

Na de heftige Londense bustocht ging Bouman zich interesseren voor de Fabiansocialisten van de Labourpartij. De Fabians pleitten voor een geleidelijk socialiseringsproces dat niet noodzakelijk revolutionair hoefde te zijn. Terug in Nederland sloot Bouman zich aan bij de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP).¹³³ Maar hij bespeurde ‘nergens een spoor van elan’. Waarvoor werd de strijd gevoerd? Het program, met marxistische passages, was volgens Bouman niet meer in overeenstemming met de sociale structuur van ons land. Hij stapte weer uit de SDAP en stond teleurgesteld aan de kant, politiek dakloos. Bouman vroeg zich af of het soms aan hem lag, aan zijn afkomst, waardoor hij begrip voor de specifiek Nederlandse verhoudingen miste.

¹²⁹ P.J. Bouman, ‘De theorie van de internationale handel in de socialistische literatuur’, *De Economist* 82 (1933) I, 461-480.

¹³⁰ P.J. Bouman, ‘Heerschappij der ideeën?’, *Critisch Bulletin* 6 (1935) 208-209.

¹³¹ Recensie door Bouman van het boek *De onkerkelijkheid in Nederland* (Groningen 1933) van de sociograaf J.P. Kruyt, *Tijdschrift voor geschiedenis* 48 (1933) 405-408.

¹³² Stuijvenberg, *Economische Hogeschool*, 7.

¹³³ Bouman, *Zondvloed*, 29.

Hoofdstuk 3 Middelburg

Leraar

Bouman schreef inmiddels, na het behalen van het doctoraal examen, aan een proefschrift. Maar hij moest ook een eigen inkomen verdienen en nam een tijdelijke aanstelling aan als leraar geschiedenis en handelswetenschappen aan de RIJKS-HBS (RHBS) te Middelburg.¹³⁴ Het was een onaangename onderbreking van het schrijven aan zijn dissertatie. Bouman begon die tijdelijke aanstelling met ingang van 4 september 1926 en met de belofte om een MO akte geschiedenis te behalen. Bouman gaf 14 lesuren geschiedenis en 3 lesuren boekhouden.¹³⁵ Lesgeven en tegelijk MO geschiedenis studeren, het materiaal voor zijn dissertatie bleef voorlopig in de kast liggen. Om de geschiedenisstudie te kunnen betalen leende hij opnieuw geld van zijn vader: 3.300,- gulden.¹³⁶

De onderbreking was onaangenaam en toch koos Bouman ervoor om tijdelijk in Middelburg te werken. Vanwege de studie geschiedenis én ‘uit pedagogische belangstelling’.¹³⁷ Hij verhuisde van de grote stad Den Haag, waar hij bij zijn ouders woonde, naar de kleine provincieplaats Middelburg in een toen nog tamelijk geïsoleerde provincie Zeeland. De tijdelijke aanstelling duurde ruim twee jaar, tot januari 1929. In die maand behaalde Bouman, bij de Amsterdamse historicus Jan Romein van het Instituut voor Historische Leergangen, de MO-A-akte geschiedenis. Vervolgens werd zijn tijdelijke aanstelling omgezet in een vaste aanstelling en bleef hij in Middelburg en HBS-leraar. Misschien was dat omdat Bouman een jaar eerder getrouwd was en zijn vrouw Stien in verwachting was van hun eerste kind, zij ‘liep op alle dag’. Mogelijk was dat niet de doorslaggevende reden om in Zeeland te blijven maar wel de bijna verdubbeling van het salaris.¹³⁸ Misschien was het Middelburg zelf dat hem aantrok.

Bouman was lyrisch over zijn nieuwe woonplaats. Hij zag het als een voorrecht om een eerste werkkring in die prachtige oude stad Middelburg te hebben gevonden.¹³⁹ Walcheren was voor hem ‘in de jaren voor 1940 een klein paradijs’. ‘Middelburg lag op een verhoging tussen een krans van buitenplaatsen, middelpunt van bochtige wegen met abelen of iepen omzoomd. In het voorjaar gingen de wegranden schuil onder welig groeiend pijpkruid; in de

¹³⁴ Bouman, *Zondvloed*, 30.

¹³⁵ Geschreven notitie lesrooster 1926, NHA, (toegang 316).

¹³⁶ Bouman zou dat bedrag volgens een door hem ondertekende schuldverklaring, vanaf 1 september 1929 in zeven jaar aflossen. Maar in geval van een huwelijk zou hij sneller aflossen. De schuld was echter pas in februari 1936 voldaan. Dagboek 19 april, NHA, (toegang 316).

¹³⁷ Bouman, *Zondvloed*, 30.

¹³⁸ Beschikkingen tijdelijke aanstelling per 1 september 1926 met een jaarsalaris van f 1.907,- en vaste aanstelling per 1 januari 1929 met een jaarsalaris van f 3.600,-, NHA, (toegang 316).

¹³⁹ Bouman, *Zondvloed*, 32-33.

weilanden bloeiden meidoornhagen. Glorieus om er van de hoge duinrand tussen Dishoek en Zoutelande op neer te zien. In de verte het profiel van Veere met zijn massieve kerk, geflankeerd door een rank stadhuistorentje.’

‘Hoeveel “stijl” vertoonden de regionale samenlevingen’ vroeg Bouman zich af.¹⁴⁰ Hij raakte, naar eigen zeggen, los van het ‘stedelijk meerderwaardigheidsgevoel’ en kreeg veel respect voor de bewoners van de Zeeuwse eilanden en van Zeeuws-Vlaanderen. In Zeeland groeide de liefde van Bouman voor het platteland, zoals zijn voorkeur voor plattelandsbewoners boven grote-stadbewoners, ‘verstrikt in hun soms ziellose woonmilieu’. Deze denkbeelden zijn later te herkennen in onder meer zijn opvatting over de maatschappij als een organische samenleving. Alsook over het behoud van de levensstijl van een plattelandssamenleving: een welvarend platteland is volgens Bouman noodzakelijk voor een gezonde nationale cultuur. We herkennen het ook aan zijn sympathie voor het werk van de volkshogescholen, die niet toevallig allemaal op het platteland waren gehuisvest.

Het is niet helemaal duidelijk waarom Bouman, als Middelburgse vrijgezel, elk jaar verhuisde. Beviel de hospita niet of kon hij elders goedkoper terecht? Eerst woonde Bouman op de Blindehoek 12 (‘Koning van Lombardije’). In 1927 verhuisde hij naar het adres Langeviele K 377 en in 1928 naar de Stationsstraat P 44f.

De Middelburgse RIJKS-HBS waar Bouman les gaf telde ongeveer 250 leerlingen, verdeeld over tien klassen.¹⁴¹ Het was een labyrintachtig schoolgebouw, met vele gangen, trappen, binnenplaatsen en lokalen en lag aan de Sint Pieterstraat 25.¹⁴² Het vlakbij gelegen Abdijplein werd ’s winters gebruikt voor sneeuwbalgevechten met de leerlingen van het gymnasium. Aan datzelfde gymnasium zou Bouman aan het begin van de oorlog tijdelijk verbonden zijn.

In het jaar dat Bouman werd aangesteld was C.D.A. Zimmerman directeur van de HBS. Met hem kon Bouman goed opschieten en raakte zelfs met hem bevriend. Later, in 1935, kwam er een nieuwe rector, die de school ‘verziekt’ heeft.¹⁴³ Deze nieuwe directeur verdeelde het lerarenkorps in twee kampen door zijn afkeer van docenten met een MO-akte. Bouman leek daar boven verheven want had uitzicht, zo werd gedacht, op een carrière elders.

Met inmiddels dertig uren op school en cursussen bedrijfseconomie als bijverdiens- te maakte Bouman weken van 38 à 42 uur, nog afgezien van de nodige voorbereiding. Die extra lessen waren nodig om zijn studieschulden aan zijn vader (en later ook aan zijn schoon-

¹⁴⁰ Bouman, *Zondvloed*, 32-33.

¹⁴¹ Rijks-HBS Zeeuws Archief, (toegang 1460), inv.nr. 130.

¹⁴² *100 jaar Rijkshogereburgerschool Middelburg 1865-1965* (Middelburg 1965).

¹⁴³ M.C. Verburg en mevrouw Verburg-Mos, interview door AJB op 4 februari 1993, Boumanarchief RuG.

vader) af te lossen.¹⁴⁴ Maar ook omdat zijn salaris steeds minder werd: leraren werden in de jaren dertig door de bezuinigingen van de overheid driemaal geconfronteerd met een korting op hun salaris. Bouman had niet veel geld in zijn Middelburgse tijd.

Middelburgers

Piet ging opnieuw, als na zijn aankomst in Nederland, in het huis van de familie Kloot logeren, totdat hij in het najaar van 1925 voor vijf studieweken naar Londen vertrok. Dit keer was dat huis het ouderlijk huis van zijn toekomstige echtgenote. Op 5 april 1928 trouwde Christina Adriana Magdalena (Stien) Kloot met Pieter Jan Bouman in het stadhuis van Rotterdam.¹⁴⁵ Stien was een Rotterdamse, ze was op 19 januari 1903 in Rotterdam geboren.¹⁴⁶ Met Piet had Stien al een paar jaar verkering (en/of verloving) hoewel ze elkaar misschien maar weinig zagen. Stien woonde in Groningen en volgde daar de ‘middelbare studie Duits’ aan de Groningse universiteit, daarvoor had zij een MO akte Hoogduits behaald.¹⁴⁷ We weten dat haar vader eveneens Duits had gestudeerd.¹⁴⁸ Met het huwelijk in zicht brak Stien de studie af.

Na het huwelijk gingen Bouman en zijn vrouw in Middelburg wonen, in een huis op de Dwarskaai G 109 met de romantische naam: ‘De Drie Gouden Rozen’.¹⁴⁹ Daar werd in 1929 hun eerste zoon Jan Willem geboren en het jaar daarop hun tweede zoon Paul Rudolf (Paul).¹⁵⁰ Beiden gingen op de RHBS in Middelburg naar school en hebben geschiedenisles gehad van hun vader. Jan Willem heeft daar goede herinneringen aan: ‘het was prettig in de klas.’ Omdat vader ‘Jan Kaak’ werd genoemd vanwege zijn forse kaak, ging Jan Willem als ‘kakie’ door het schoolleven.¹⁵¹

Vader Bouman was in de herinnering van zoon Paul niet veel met opvoeden bezig.¹⁵² Het was meer het goede voorbeeld geven, dat was zijn sterke kant. Hij was een prettige vader, hij liet zijn kinderen alle vrijheid. Dat zullen andere kinderen niet van hun vader ervaren hebben, zegt Paul. Moeder gaf minder vrijheid en voedde meer op. In het gezin werd een ‘vrij

¹⁴⁴ Dagboek oktober 1933, NHA, (toegang 316).

¹⁴⁵ Rotterdam.digitalestamboom.nl; Rotterdam 1928 d115v.

¹⁴⁶ Haar vader Willem Kloot, werd in 1873 te Rotterdam geboren en overleed in 1937 te Apeldoorn. De moeder van Stien, Dina Catharina Drijver was ook een Rotterdamse van geboorte en evenals haar man in 1873 geboren, zij overleed in 1935. Stien had nog een drie jaar oudere zus, Helena Geertruida (Trudi) en een vier jaar jongere zus, Dina Catharina (Dien).

¹⁴⁷ Bewijs van inschrijving en MO akte Hoogduits., NHA, (toegang).

¹⁴⁸ P.R. Bouman, interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

¹⁴⁹ Informatie van het Genealogisch Centrum Zeeland, brief aan auteur 18 oktober 2012.

¹⁵⁰ Bevolkingsregister Gemeente Middelburg, Zeeuws Archief (toegang 1005), inv.nr. 36, fiche 276.

¹⁵¹ P.R. Bouman, interview door AJB op 14 april 1993, Boumanarchief RuG.

¹⁵² P.R. Bouman, interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

stevige discipline gehandhaafd met haast corvee-achtige diensten.¹⁵³ Moeder deed dit overigens met steun en instemming van vader. Er waren er nooit spanningen tussen ouders en kinderen. Wel regelmatig uitjes zoals fietsen en wandelen, maar volgens Paul was ‘vader Bouman nooit echt bezig met zijn kinderen’. Met hun familie onderhielden Bouman en zijn vrouw kennelijk nauwe banden, aangezien er in de dagboeken van Bouman veel bezoeken van en aan de familie staan genoteerd. De zomervakanties bracht het gezin Bouman vaak door in Hoog Soeren, een vakantiehuis van de ouders van Boumans vrouw.¹⁵⁴ Ook daar kwam vaak familiebezoek.

In 1937 werd de derde zoon geboren, Tom Jurjen (Tom) en was het Middelburgse gezin compleet.¹⁵⁵

In Zeeland maakte Bouman veel vrienden, onder wie collega's, leerlingen en andere Zeeuwen, onder wie opvallend veel kunstenaars.

De bekendste oud-leerling van Bouman was J.C. (Job) van Leur.¹⁵⁶ In 1926, toen Van Leur in de laatste en examenklas van de HBS kwam, maakte hij kennis met de nieuwe, jonge geschiedenisleraar. Die leraar, P.J. Bouman, bespeurde bij Van Leur een geniale inslag, de geschiedproefwerken waren uitmuntende schoolprestaties.¹⁵⁷ Bouman had een scherp oog voor talent, was ook alert op mensen die meer kwaliteit hadden dan hijzelf. Toen Van Leur indologie in Leiden studeerde bracht Bouman hem in contact met het werk van Huizinga, Weber en Sombart.¹⁵⁸ Hij leende Van Leur ook regelmatig boeken uit, en vooral het werk van Weber sprak de jonge Van Leur aan. Bouman en Van Leur waren inmiddels bevriend geraakt. Ze onderhielden twaalf jaar lang, met een enkele onderbreking, een uitgebreide correspondentie.¹⁵⁹ Van de kant van Bouman met een vaderlijke bezorgdheid. De brieven van Van Leur gingen over de voortgang of juist onderbrekingen van zijn studie, zijn vele verliefdheden en zijn depressies. Bouman schreef bemoedigende teksten terug. We zullen nog zien dat die vaderlijke zorg, maar vooral de gesprekken met Bouman in zijn Middelburgse studeerkamer over Webers sociologie, Van Leur heeft geholpen bij het schrijven van zijn proefschrift

¹⁵³ P.R. Bouman, interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

¹⁵⁴ Onder meer dagboek 22 juli 1933, NHA, (toegang 316).

¹⁵⁵ Bevolkingsregister Gemeente Middelburg, Zeeuws Archief (toegang 1005), inv.nr. 36, fiche 276.

¹⁵⁶ Bouman, *Zondvloed*, 31-32; P.J. Bouman, ‘Herinnering aan dr. J.C. van Leur’ in: Bouman, *Zondvloed* 50-55.

¹⁵⁷ T.J. Bouman, interview door AJB op 15 april 1993, Boumanarchief RuG.

¹⁵⁸ Jaap Vogel, *De opkomst van het indocentrische geschiedbeeld. Leven en werken van B.J.O. Schrieke en J.C. van Leur* (Hilversum 1992) 113.

¹⁵⁹ Brieven van J.C. van Leur aan P.J. Bouman ter beschikking gesteld door de weduwe Bouman aan Jaap Vogel. Inmiddels zijn de brieven in beheer van de Universiteitsbibliotheek Leiden (Collectie van Leur, Bijzondere Collecties).

waarmee deze lang na zijn dood alsnog beroemd werd in internationale wetenschappelijke kringen.¹⁶⁰

Een andere oud-leerling en later vriend was M.C. (Rien) Verburg. Hij was van 1933-1938 leerling op de RHBS in Middelburg, zijn vrouw Verburg-Mos was leerlinge van 1935 tot 1940.¹⁶¹ Volgens Verburg was de leraar Bouman ‘voor alles een docent, een solist weliswaar, maar voor wie wilde was hij een vriend.’¹⁶² Verburg schrijft met veel sympathie over Bouman en over zijn lessen aan de RHBS in Middelburg: ‘zeer belezen, zeer veelzijdig, evenwichtig, sober aangenaam.’ Bouman was volgens Verburg een geliefd leraar, althans in de hogere klassen, voor de oudere leerlingen wist hij belangstelling voor geschiedenis op te wekken, een vonk over te brengen. Voor de lagere klassen was hij te moeilijk; hij boeide de kinderen niet, het werd al gauw rommelig.¹⁶³ Op de HBS stond Bouman bekend als de leraar die altijd aan het schrijven was en geen tijd had voor het schoolleven en niet aan schoolavondjes mee deed.¹⁶⁴ Hij was buitengewoon efficiënt in het indelen van zijn tijd, er ging geen minuut verloren. Dat laatste nam niet weg, zo benadrukte Verburg, dat als er iemand bij hem aanklopte hij nooit nee zei. Ook niet tegen mensen aan wie hij eigenlijk geen enkele verplichting had. Hij beschouwde dit als een soort plicht; zijn hele leven heeft hij dat zo gedaan, ook tegenover studenten. Bouman was ‘benaderbaar’, daar stond hij om bekend en hij had een groot plichtsbesef.¹⁶⁵

Verburg beschouwt Bouman als een man die grote invloed op hem heeft gehad, ‘rechtstreeks maar ook via het voorbeeld en de inspiratie’.¹⁶⁶ Na de HBS ging Verburg samen met zijn medeleerling F.D. Zandstra naar de (wat inmiddels heette) Nederlands Economische Hogeschool in Rotterdam. In 1947 deed hij daar zijn doctoraal bij de hoogleraar Sneller bij wie Bouman 16 jaar eerder was gepromoveerd. Toen Verburg van mei 1943 tot november 1944 ondergedoken zat hielp Bouman hem als repetitor en tegen betaling, met zijn examenvoorbereiding geschiedenis. Verburg wilde eigenlijk niets slechts over Bouman zeggen, wel omschreef hij hem ‘als de merkwaardigste man die hij heeft meegemaakt.’¹⁶⁷ Verburg werd later directeur van het Economisch Technologisch Instituut Zeeland (ETI), en Eerste Kamerlid voor de Partij van de Arbeid (PvDA).¹⁶⁸

¹⁶⁰ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, onder meer 142.

¹⁶¹ M.C. Verburg en mevrouw Verburg-Mos, interview door AJB op 4 februari 1993, Boumanarchief RuG.

¹⁶² M.C. Verburg over P.J. Bouman, Knipselmap Zeeuwse Bibliotheek documentnr. 1597823.

¹⁶³ M.C. Verburg, interview door C.D. Saal op 5 augustus 1966, Boumanarchief RuG.

¹⁶⁴ M.C. Verburg, interview door Joost Vermoolen (JV) op 10 december 1997, Boumanarchief RuG.

¹⁶⁵ P.R. Bouman, interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

¹⁶⁶ Brief M.C. Verburg aan Stien 15 maart 1977, NHA, (toegang 316).

¹⁶⁷ M.C. Verburg, interview door JV op 10 december 1997, Boumanarchief RuG.

¹⁶⁸ *Provinciale Zeeuwse Courant* 29 dec. 1973.

Bouman deed op school meer dan lesgeven: hij organiseerde onder andere schaak simultaanseances op de HBS. Bouman schaakte zelf mee totdat hij een keer van Verburg verloor. Daarna schaakte hij nooit meer op school. In 1948 werd Verburg schaakkampioen van Zeeland en later schaakmedewerker van de *Provinciale Zeeuwse Courant*. Hij was ook mede-oprichter en redactievoorzitter van het historisch *Zeeuws Tijdschrift* en schreef daarin een bekende karakteristiek van zijn Middelburgse stadsgenoten onder de titel *De Middelburgers*.¹⁶⁹

Verburg en Zandstra werkten na de bevrijding van Zeeland als assistenten van Bouman toen deze economisch adviseur bij het Militair Gezag Zeeland was. Bovendien behoorden Verburg en Zandstra tot het geheime gezelschap van de Jong Nederlandse Beweging. Bouman was voortrekker van deze groep die, volgens hem, direct na de oorlog in de openbaarheid moest treden.¹⁷⁰

Boumans oud-leerling Levien de Bree begon, midden jaren dertig, na een opleiding aan de Rijkskweekschool te Middelburg aan een studie voor de MO-akte geschiedenis.¹⁷¹ Op zijn verzoek gaf Bouman hem prives, een bijverdienste die Bouman goed kon gebruiken, en voor De Bree waren die contacten met Bouman naar zijn zeggen ‘elke keer een feest’. Maar toen De Bree in 1937 een aanstelling kreeg als leraar geschiedenis in Alkmaar, lukte het hem niet meer om op vrijdagavond tijdig in Middelburg te zijn. Bouman, die toen al contact met Romein had, beval De Bree vervolgens aan bij de historicus Jan Romein.¹⁷² Hij schreef aan Romein dat De Bree geen onbegaafde jonge man was: ‘Hij is belangstellend en accuraat, wat langzaam en schools soms, maar stellig van voldoende aanleg om de akte te halen.’ Deze niet onbegaafde jonge man zal op veel latere leeftijd, in plaats van Bouman, de opdracht krijgen om de geschiedenis van Zeeland in oorlogstijd te schrijven.¹⁷³

Geen oud-leerling maar wel een goede vriend van Bouman was A. van Uxem, een jonge Zeeuwse kweker en een van de vele jonge boeren en jonge werklozen met wie Bouman contact had door zijn medewerking aan ontwikkelingscursussen.¹⁷⁴ In februari 1940 kreeg Van Uxem een aanstelling om de Zeeuwse Landbouw Jongerenorganisatie te gaan leiden en

¹⁶⁹ *Zeeuws Tijdschrift* 23 (1973) 2, 1-13.

¹⁷⁰ Brief van Bouman aan de leden van de JNB, februari 1940, Boumanarchief RuG.

¹⁷¹ Interview L. de Bree, *Provinciale Zeeuwse Courant* 21 februari 1975.

¹⁷² Brief Bouman aan Jan Romein, 30 augustus 1937, collectie Romein, IISG, inv.nr. 88.

¹⁷³ L.de Bree, *Zeeland '40-'45* deel 1 (Middelburg 1979). Lou de Jong zou hebben tegengehouden dat de opdracht voor dit werk naar Bouman ging. Hij zou anders informatie over Bouman naar buiten brengen. (dhr. Paape NIOD in een mondelinge informatie aan dhr. Meijer van het Zeeuws Archief.) Aantekening AJB, Boumanarchief RuG.

¹⁷⁴ De Bree, *Zeeland '40-'45*, 244.

een half jaar later werd hij secretaris van het district Zeeland van de Nederlandse Unie (zie hoofdstuk 13 over de Nederlandse Unie). Bouman wierf trouwens relatief veel jonge Zeeuwen voor het lidmaatschap van de Nederlandse Unie. In april 1945, een klein half jaar na de bevrijding van Zeeland, richtte hij samen met Van Uxum de Jong-Zeeuwse Beweging op, een provinciale afdeling van de Jong Nederlandse Beweging.

Zoals al gezegd had Bouman veel vrienden in Zeeuwse kunstenaarskringen. Onder meer collega leraar tekenen aan dezelfde HBS Dolf van der Haar en J.F.E. ter Klooster, een schilder afkomstig uit Indië.¹⁷⁵ Bouman kon zelf aardige pentekeningen en aquarellen maken, iets dat hij vanaf begin jaren dertig regelmatig deed.

In het maatschappelijk leven van Middelburg speelde Bouman vóór de tweede wereldoorlog geen rol van betekenis. De doorbraak in het publieke leven kwam pas tot stand via de kring rond het tijdschrift *Het Gemenebest*, de harde kern van de vernieuwingsbeweging, zegt Verburg.¹⁷⁶ Dat moge zo zijn, maar in Zeeuwse landbouwkringen werd Bouman in diezelfde periode ook al een bekend figuur. Het is de tijd dat hij werkte aan een gedenkboek voor de Zeeuwse Landbouw Maatschappij, waardoor Bouman veel landarbeiders, boeren en boerenleiders ontmoette. Dat maakte bijvoorbeeld dat hij werd gevraagd als bemiddelaar om een inundatie van Noord-Beveland in 1944 door de Duitsers te voorkomen (zie onder).

Direct nadat Bouman op 20 januari 1929 geslaagd was voor de MO-A-akte geschiedenis, werd hij lid van het (Koninklijk) Zeeuws Genootschap der Wetenschappen (KZGW), dat onder meer het *Zeeuws Tijdschrift* uitgaf.¹⁷⁷ Niet alleen Zeeuwen waren lid van het Genootschap, ook bijvoorbeeld Huizinga, die toen in Leiden woonde maar ook veel in Middelburg verbleef. Huizinga was door zijn huwelijk eigenaar geworden van het landgoed Toorenvliedt in Middelburg. In Toorenvliedt heeft Huizinga onder meer het bekende *Herfstij der Middeleeuwen* (1919) geschreven.

Bouman hield in Zeeland diverse spreekbeurten. Bijvoorbeeld op 1 februari 1934 een lezing over 'De Ned. Koopman in vroeger eeuwen' in de Winterclub te Domburg.¹⁷⁸ Die lezing lijkt geïnspireerd door het werk van Sombart over ondernemers-typen die karakteristiek waren voor een bepaalde fase van de economische ontwikkeling. Toen Bouman actief werd in de zogeheten vernieuwingsbeweging nam het aantal spreekbeurten flink toe. Veelal ook bui-

¹⁷⁵ Dagboek september/oktober 1932, NHA, (toegang 316).

¹⁷⁶ M.C. Verburg, interview door JV op 10 december 1997, Boumanarchief RuG.

¹⁷⁷ KZGW, Zeeuws Archief (toegang 26), inv.nr.126.

¹⁷⁸ 'Kunst en wetenschap. Nederlandse kooplieden in vroeger eeuwen'. *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant* 12 januari 1935. Dezelfde lezing zal hij herhalen voor de Geschied- en Letterkundige Vereniging te Middelburg. Diezelfde dag was Bouman aanwezig bij de crematie van zijn schoonmoeder te Westerveld, dagboek 11 januari 1935, NHA, (toegang 316).

ten de provincie ondanks de excentrische ligging van Middelburg, waardoor het reizen hem veel tijd kostte.

Eerste publicatie en proefschrift

Bouman was er tamelijk vroeg mee, nog maar vijfentwintig jaar was hij toen hij zijn eerste artikel publiceerde.¹⁷⁹ Het verscheen in het tijdschrift van de kathedersocialisten *Vragen des Tijds*. Bouman beschrijft daarin het leven en werk van Lodewijk Pincoffs, een joodse ondernemer, liberaal politicus en oprichter van de Rotterdamse Handelsvereniging (RHV).

De achtergrond van het verhaal is de ontwikkeling van Rotterdam: de overgang van genoeglijke tevredenheid tot circa 1860 en het juiste inzicht van een man als Pincoffs die de noodzaak tot grote infrastructurele werken voor de haven en daarmee de transitopositie van Rotterdam onderkende. Door persoonlijk initiatief wist hij veel te bewerkstelligen. Hij was de man die Rotterdam wakker schudde. Het beleid van de gemeenteraad werd teveel gekenmerkt door verkeerde zuinigheid en conservatisme.

Bouman is positief over Pincoffs maar wraakt ook zijn val. Pincoffs gebruikte kapitaal van de RHV om een andere noodlijdende onderneming van hemzelf, de Afrikaanse Handelsmaatschappij, te redden. Dat mislukte en dat bracht de gehele RHV ten val. Miljoenen gingen verloren en Pincoffs vluchtte naar New York. Bouman vergelijkt het werk van de 'jood Pincoffs' met dat van zijn 'rasgenoten' te Amsterdam zoals A. Mendel, S. Sarphati en A.C. Wertheim, ook voorstanders van het riskante kredietsysteem. Volgens Bouman is Pincoffs ongetwijfeld moreel de mindere. Voor eerbied voor zijn persoon is geen plaats, maar hij bewondert zijn scheppend genie.

Boumans schreef zijn artikel overeenkomstig de opvattingen van de socioloog Sombart, die het accent legt op het persoonlijk handelen van de ondernemer als zijnde cruciaal voor het kapitalisme. Het ging Bouman, zoals Sombart, om de persoonlijke geschiedenis van de ondernemer, om 'die Geschichte der Gesinnungs- und Handlungsweisen des wirtschaftenden Menschen'.¹⁸⁰ Er zullen nog meer ondernemersbiografieën van de hand van Bouman volgen, ook die zijn veelal geschreven vanuit de visie van Sombart. Later verschoof de interesse van Bouman naar het schrijven van levensbeschrijvingen van politici en van (Duitse) cultuurdragers, vanuit het perspectief van de verbanden tussen een individueel bestaan enerzijds en het grote geschiedgebeuren anderzijds.

¹⁷⁹ P.J. Bouman, 'Lodewijk Pincoffs. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van Rotterdam', *Vragen des tijds* 53 (1927) II, 1-18.

¹⁸⁰ Bernard vom Brocke, 'Werner Sombart' in: Hans-Ulrich Wehler ed., *Deutsche Historiker* Band V (Göttingen 1972) 140.

Na de onderbreking, door de studie voor de akte MO geschiedenis, werkte Bouman in 1929 weer verder aan zijn proefschrift. Hij vertrok voor archiefonderzoek naar Duitsland. In de schoolvakantie, vanaf eind juli tot eind augustus, verbleef hij in plaatsen als Düsseldorf, Frankfurt an der Main, Keulen en Mainz. Hij bestudeerde daar archiefmateriaal over verkeer, goederenstroom en akten. Bouman had voor deze research een studiebeurs ontvangen van het Van Beek-fonds, hetzelfde fonds dat hem financieel had ondersteund bij zijn studiereis naar Londen.

In het najaar van 1930 legde Bouman de laatste hand aan zijn dissertatie die als titel meekreeg: *Rotterdam en het Duitse achterland 1831-1851*.¹⁸¹ Op 19 februari 1931 promoveerde hij in Rotterdam bij zijn leermeester Sneller in de handelswetenschappen.¹⁸² Het proefschrift kent geen vraagstelling, de conclusie die Bouman aan het eind van het boek trekt is een samenvatting van het voorafgaande. Dat was toen niet ongebruikelijk bij historische proefschriften. Het boek behandelt de handelspolitiek ten aanzien van de Rijnvaart en is een beschrijvende economische geschiedenis.

De politiek van koning Willem I was er direct na de onafhankelijkheid van 1813 op gericht om de voormalige handelspositie weer te herstellen. Dat wil zeggen protectie van de binnenlandse nijverheid en financiering van de Europese handel. Bovendien is het beleid er op gericht de marktpositie van de zeesteden te behouden en de eigen handel ten koste van de transit, de doorvoer, te beschermen.

De Rijnvaart werd streng gereguleerd door de specifieke interpretatie van het in 1815 vastgelegde recht dat de Rijn tot aan de zee vrij was: *jusqu'à la mer*. Maar Nederland beheerste de monden van de Rijn en benutte de zwakke positie van het sterk verbrokkelde Duitsland. Rotterdam ontplooipte mede daardoor een ongekennde activiteit op het gebied van de handel door middel van de rivierstoomvaart met Duitsland.

In het Duitse achterland wekten volgens Bouman de vele maatregelen van Nederland grote ontstemming. Omstreeks 1830 werd de druk vanuit Duitsland op Nederland groter om de Rijnvaart vrij te geven. In 1831 werden de beurtvaartmonopolies afgeschaft, de stapeldwang van Mainz en Keulen opgeheven en verloor Nederland een deel van de heerschappij over de Rijnmonden. Tegelijkertijd werd de Nederlandse positie verzwakt door de afscheiding

¹⁸¹ P.J. Bouman, *Rotterdam en het Duitse achterland 1831-1851* (H.J. Paris Amsterdam 1931). Het boek verscheen in de reeks *Bijdragen voor economische geschiedenis* onder leiding van Z.W. Sneller. In 1933 verscheen een samenvatting: 'Der Untergang des holländischen Handels- und Schiffahrtmonopols auf dem Niederrhein 1831-1851' in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 244-266.

¹⁸² NEH, Stadsarchief Rotterdam (toegang 65), inv.nr. 2804.

van België en het Tolverbond, een Duitse handelsovereenkomst. Het centrum van het Duitse verzet was Keulen met een aantal energieke ondernemers. Bouman gaf extra aandacht aan de rol van deze persoonlijkheden in het Duitse achterland: 'Een generatie van uiterst bekwame en actieve mannen.' Hij noemde bijvoorbeeld Hanseemann en Camphausen. Die bonden de strijd tegen Nederland aan. 'Ieder middel, dat tegen Nederland bruikbaar was, werd met beide handen aangegrepen.'¹⁸³ Industriëlen, kooplieden en bankiers, mannen die meer bereikten dan de Berlijnse politici. Het persoonlijke element in de economische strijd had Bouman al eens benadrukt door zijn artikel over Pincoffs, de Rotterdamse havenbaron.

Was Nederland eerst door het Tolverbond in een begunstigde positie, nu slaagde Pruisen, de grootste speler in de Duitse Bond, er in om België tegen Nederland uit te spelen. Bovendien nam de economische concurrentie vanuit bijvoorbeeld België met de spoorlijn Antwerpen-Keulen toe; de linker Rijnsoever ging daardoor voor Rotterdam vrijwel geheel als achterland verloren. Ook deden zich economische veranderingen voor, zoals de export van Engelse halffabricaten naar de opkomende Duitse industrie. Bescherming van de beurtvaart was nauwelijks meer nodig, zij werd al weggeconcentreerd.

In 1850, zo ging Bouman verder, schafte Nederland de scheepvaartprotectie, de doorvoerrechten en gedeeltelijk de Rijnrechten af. Het was volgens Bouman het beste wat Nederland kon doen. Eindelijk kreeg het Duitse achterland van Rotterdam het recht van vrije doorvoer waarvoor het zo lang had gestreden. Door de hiermee verbeterde verstandhouding met het Duitse achterland kon Rotterdam zich ontwikkelen tot de grootste transitohaven van het vasteland van Europa. Het is het eindpunt van een strijd tussen monopolisering en liberalisering. Een fundament voor volledige vrijhandel en het begin van een bloeitijd van het liberalisme in Nederland, politiek en economisch. Vóór die periode, in de jaren 1845-1850, droeg de handelspolitiek een opportunistisch karakter. De vrijhandelsgedachte werd toen 'meer door opportunistische motieven dan door principieel-liberale denkbeelden beheerst'. Deze conclusie vond Bouman zo belangrijk dat hij de desbetreffende passage zelfs gespatieerd opschreef.¹⁸⁴ Hij liet dit inzicht terugkomen in de tweede stelling bij zijn proefschrift: Liberale beginselen op politiek en economische gebied zegevierden in Nederland pas ná 1860, daarvoor berustte vrijhandel op opportunisme.

De commentaren op de studie van Bouman waren lovend: het boek was belangwekkend en leerrijk. Het was vlot en zakelijk geschreven. De studie gaf inzicht in de factoren die de ontwikkeling van Rotterdam als handelscentrum hadden beïnvloed en het was een goede

¹⁸³ Bouman, *Rotterdam en het Duitse achterland*, 199.

¹⁸⁴ Bouman, *Rotterdam en het Duitse achterland*, 172.

samenvatting van de economische geschiedenis van de negentiende eeuw. Een kritiekpunt van I.J. Brugmans betrof precies de stelling van Bouman dat de liberalisering van de Nederlandse handelspolitiek van 1840-1850 uit voornamelijk opportunistische motieven tot stand zou zijn gekomen.¹⁸⁵ Die stelling was volgens Brugmans niet conform de toen heersende opvattingen; er was al een verandering in de economische denkbeelden opgetreden. In Nederland was al eerder van liberalisering sprake; van ‘dwangpolitiek’ naar ‘vrijheidssysteem’. Bouman gaf bovendien onvoldoende argumentatie voor zijn stelling.

In het jaar van het voltooiën van zijn dissertatie recenseerde Bouman een vergelijkbaar proefschrift: *Geschiedenis van de handelspolitieke betrekkingen tussen Nederland en Engeland in de negentiende eeuw* van A. de Vries.¹⁸⁶ In die recensie bepleit Bouman het belang van een ‘zuiver economisch-historische’ benadering van het onderwerp handelspolitiek. De Vries had, volgens Bouman, een diplomatiek-juridische methode gebruikt om de handelspolitieke geschiedenis te beschrijven; een analyse van alle diplomatieke verkeer en gesloten tractaten. Een betere, niet eenzijdige, methode zou een zuiver economisch-historische behandeling van de handelspolitiek zijn geweest. Die dient dan in de context van het handelsverkeer en het algemeen-commerciële leven geplaatst te worden. Handelspolitiek wordt zo gezien als resultaat van de economische praktijk en krijgt daarmee meer realiteit. Zonder zijn eigen proefschrift met naam en toenaam te noemen verwees Bouman wel naar de inhoud van zijn dissertatie. Daarin zou hij de zuiver economisch-historische benadering hebben gebruikt.

Met zijn pleidooi bedoelde Bouman de zogeheten *letterkundige* richting in de economisch-historische wetenschap, die hij van Sneller had geleerd. Een historisch begrijpende en bredere benadering, en met inbegrip van de sociale en economische omstandigheden. Desondanks vond hij, bijna dertig jaar later, zijn eigen dissertatie ook niet goed genoeg: het was een puur ‘vakspecialistische’ geschiedenis.¹⁸⁷ Bouman vond het achteraf jammer dat hij zo weinig aan het menselijke aspect recht had gedaan: de ondergang van de vrije zeilschippers en de kleine beurtschippers. Er was daarover geen archiefmateriaal, de schippers schreven niet, zwijgend verdwenen zij van het toneel.

Bouman was nu klaar, hij had met succes een universitaire studie afgerond, hij had na het behalen van een acte geschiedenis een vaste aanstelling als leraar en hij was gepromoveerd. Maar hoe nu verder? In de zomer van 1926 was hij aan de HBS begonnen en dus al bijna vijf

¹⁸⁵ I.J. Brugmans, ‘Rotterdam en de Rijnvaart’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 47 (1932).

¹⁸⁶ *De Economist* 80 (1931) 894-896.

¹⁸⁷ P.J. Bouman, *In de ban der geschiedenis* (Het Spectrum Utrecht/Antwerpen 1961) 33.

jaar leraar in Middelburg. Het is niet dat hij, buiten de MO-studie en het afronden van zijn dissertatie, had stilgezeten, integendeel. Zoals zijn leerlingen al opmerkten was Bouman altijd aan het schrijven. Hij publiceerde, in de bijna twintig jaar dat hij leraar was en met zijn gezin in Middelburg woonde, negen artikelen, vijf boeken en vier bijdragen aan boeken. Daarnaast schreef Bouman in die periode in totaal 68 recensies, waarvan 24 in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en 33 in het *Critisch Bulletin*.

Boumans promotie is een keerpunt. Aansluitend aan de promotieplechtigheid had Bouman een gesprek met Sneller, die benieuwd was naar zijn verdere plannen. Sneller had wel een advies. Wat dacht Bouman van verdere specialisatie in de economische en sociale geschiedenis? Bedoelde de professor misschien om Bouman als wetenschappelijk medewerker naar de Handels-Hogeschool in Rotterdam te halen? Volgens Bouman was dat inderdaad Snellers bedoeling, om hem dan later als hoogleraar te kunnen opvolgen. Bijvoorbeeld toen Sneller naar de Vrije Universiteit ging, maar toen was het inmiddels al 1946 en accepteerde Bouman een andere benoeming.¹⁸⁸

Bouman had in 1931 andere plannen. Hij wilde het werk, het *gehele* werk van Max Weber, een van de grondleggers van de sociologie, bestuderen. Weber was via economie en geschiedenis overgestapt naar sociologie, dat wilde Bouman ook doen.¹⁸⁹ Het was een teleurstelling voor Sneller, zelf een uiterst precieze vakspecialist. Een eerdere teleurstelling voor hem was al dat Bouman vooralsnog niet meeding in zijn visie op de christelijke politiek. Ze hadden daar samen veel debatten over gevoerd maar weken ver van elkaar af. In die twee zaken heeft Bouman zich, naar eigen zeggen van zijn mentor afgekeerd, al herstelde de vriendschap zich later.¹⁹⁰

De beslissing van Bouman kwam niet uit de lucht vallen, er gingen indringende ervaringen in Londen, eerdere zelfstudie van werken van Weber en zijn Weberartikel na de research in Londen aan vooraf. Zijn dissertatie was dan wel een economisch historisch onderwerp, maar de sociologie, meer in het bijzonder die van Weber, liet hem niet los. Toen Sneller hem dus aansprak over zijn toekomstplannen had Bouman zijn antwoord al klaar. Hij wilde niet verder gaan met de vakspecialistische, economisch-geschiedkundige studie, maar zich

¹⁸⁸ Sneller vroeg aan Bouman, een paar weken voor het ingaan van zijn aanstelling in Groningen, of hij er mee instemde dat hij definitief in Rotterdam werd aanbevolen voor een gewoon hoogleraarschap in de sociologie, sociale geschiedenis van de nieuwe tijd en sociale politiek. Brief Z.W. Sneller aan Bouman, 21 januari 1946, NHA, (toegang 316).

¹⁸⁹ Bouman zal later tijdens zijn Groningse Weber-colleges die overgang steeds uitgebreid behandelen, wellicht als een impliciete rechtvaardiging. Hoewel hij meer dan Weber de geschiedenis trouw bleef: B.C. van Houten, 'Bouman als socioloog', in: *Prof. dr. P.J. Bouman, Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 16.

¹⁹⁰ Puchinger, *Christendom*, 280.

verdiepen in die nieuwe wetenschap de sociologie. Nu hij geen formele studieverplichtingen meer had, wilde hij de vrijheid gebruiken om het werk van Weber te bestuderen.

Het zat trouwens dieper: Bouman wilde zich niet langer verzetten tegen wat hij noemde de ‘l’obsession des problèmes essentiels’.¹⁹¹ Hij *moest* zich verdiepen in ‘de unieke en specifiek westerse situatie van het ontstaan van het moderne kapitalisme, of, in ruimere zin van een rationalisme waarvoor in andere culturen vrijwel geen analogieën waren te vinden’.¹⁹² Met deze formuleringen verwees Bouman naar het centrale thema in het werk van Weber: ‘der schicksalvolsten Macht unseres modernen Lebens’: het kapitalisme.¹⁹³ Bouman was geobsedeerd door wat hij zag als de tragische ontwikkeling van de modern-westerse cultuur. Niet alleen de ervaringen in de sloppenwijken van Londen en het lezen van cultuurpessimistische bestsellers van Spengler, Freud en de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset voedde de somberheid van Bouman, ook de eigentijdse ontwikkelingen in Nederland baarden hem zorgen.¹⁹⁴ Twee jaar eerder had de beurskrach op Wall Street plaatsgevonden en begin jaren dertig bleek dat de economische crisis ook Nederland in volle hevigheid ging treffen; de export daalde en de werkloosheid nam snel toe.

Maar, vroeg Sneller, zou hij zich met deze toch nog vrijwel onbekende studie niet teveel isoleren?¹⁹⁵ Bouman stelde hem gerust, hij had tenminste één gesprekspartner, een oud-leerling van de HBS in Middelburg, Job van Leur. Die was eveneens geïnteresseerd in het werk van Weber. Anderhalf jaar later, op 31 augustus 1932, betrok Bouman met zijn vrouw en hun twee jonge kinderen een ruimer huis in Middelburg: Molenwater 49, een monumentaal herenhuis uit de achttiende eeuw met een mooie, door oude muren omsloten tuin én een studeerkamer. Bouman zette zich aan de zelfstudie, want hij raakte er steeds meer van overtuigd dat boeken de ware universiteit zijn. De universitaire studie kan ‘hoogstens de rol van wegwijzer spelen; het verzamelen van kennis is aan geen tijd of plaats gebonden’.¹⁹⁶ Hij las alle toen beschikbare werken van Weber en misschien ook die van Max’ jongere broer de cultuursocioloog Alfred Weber. Bouman was op weg een *self-made* socioloog te worden

¹⁹¹ Bouman, *Zondvloed*, 30.

¹⁹² Bouman, *Zondvloed*, 30.

¹⁹³ Patrick Dassen, *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland 1890-1920* (Amsterdam 1999).

¹⁹⁴ Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes* (München 1923), Ortega y Gasset, *Aufstand der Massen* (Stuttgart 1930), Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur* (Wenen 1930).

¹⁹⁵ Bouman, *Zondvloed*, 31.

¹⁹⁶ Bouman aan Job van Leur, brief 24 februari 1935, Collectie van Leur, Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek Leiden.

Hoofdstuk 4 De debuterende cultuurdrager

In de schaduwen van gisteren

Bouman had nog onderzoeksmateriaal liggen. Dat had hij overgehouden van zijn periode in Londen toen hij onderzoek deed naar het vroege kapitalisme. Het materiaal betrof Webers beroemde studie *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* naar de verwantschap tussen de ethiek van het ascetisch protestantisme enerzijds en de geest van het kapitalisme anderzijds. Bouman bewerkte deze onderzoeksgegevens tot een artikel: 'Enige beschouwingen over de historische betrekkingen tussen godsdienst en kapitalisme'.¹⁹⁷

In dit artikel bespreekt Bouman de overbekende these van Weber dat het calvinisme en andere protestantse confessies voor de ontwikkeling van het kapitalisme van overheersende betekenis zijn geweest. Aan rationeel-economisch handelen gaven de calvinisten volgens Weber een basis van plicht die voortkwam uit een religieuze moraal: de eer van God verbreiden door arbeid en economisch succes. En leven met de onzekerheid van het uitverkoren zijn (de predestinatieleer) door met onafgebroken arbeid het vertrouwen in de Goddelijke genade te verwerven. Tegen de historisch-materialistische opvatting in – die de ideologische bovenbouw afleidde uit de structuur van het maatschappelijke leven – stelde Weber dat de kapitalistische geest voorafging aan het kapitalisme zelf. Dit vindt Bouman het stoutmoedigste onderdeel van de Weberthese. Bouman bespreekt literatuur van schrijvers die deze Weberthese kritisch onderzoeken.

Zoals F.C.H.H. Brentano, die stelt dat de ethische verheffing van het beroepsleven ook al in de Middeleeuwen voorkwam. Men emancipeerde zich niet alleen in reformatorische maar ook in renaissancistische richting. Uit die laatste kwam een rationalisme voort dat als grote drijfkracht van de kapitalistische ontwikkeling is te beschouwen en dat niet zonder meer ethisch is. Sombart, een andere criticus, meent dat Weber de invloed van het katholicisme op de vorming van de kapitalistische geest onderschat. De thomistische ethiek kan tot rationalisatie van het economische leven leiden. Zowel Brentano als Sombart beschouwen de renaissancegeest als een van de bronnen van het economisch rationalisme. De Engelse historicus R.H. Tawney bestudeerde de geschiedenis van het Engelse puritanisme en concludeert dat het zich in twee richtingen heeft vertakt: een christelijk socialisme en een extreem individualisme. De laatste kreeg door maatschappelijke invloeden de overhand.

¹⁹⁷ P.J. Bouman, 'Enige beschouwingen over de historische betrekkingen tussen godsdienst en kapitalisme', *De Economist* 81 (1932) 181-198.

Bouman laat de invloed van het puritanisme op het sociaal gevoel, de hulp aan armen en maatschappelijk ontredderden, dat wil zeggen het christelijk socialisme, verder buiten beschouwing. Het werd volgens Tawney door het toenemend individualisme naar de achtergrond gedrongen. De maatschappij kon geen schuld hebben aan de sociale ellende. Oorzaken van de armoede zijn gebrek aan ijver of het ontbreken van Gods zegen. Bouman zal er een bevestiging in hebben gelezen van wat hij al meende te weten, namelijk dat het individualisme de oorzaak is van de sociale ellende.

Alles bijeen genomen leverde Bouman veel kritiek en kan zijn artikel zelfs als een verwerping van de Weberthese gelezen worden. Weber heeft volgens Bouman de invloed van het katholicisme op de economische ontwikkeling onderschat. Zijn definitie van kapitalisme is te beperkt: niet alleen economische-rationalistisch handelen maar ook individualisme en zucht tot onbeperkte expansie spelen een rol. Er zijn ook niet-religieuze factoren. Hij gebruikt zijn bronnen niet zuiver, die van het puritanisme te eenzijdig. Het oudste calvinisme was geen bodem waarin een kapitalistische geest kon wortelen, het was conservatief en antikapitalistisch. De kapitalistische geest groeide geleidelijk met het kapitalisme en ging daar niet aan vooraf. Maar de godsdienst heeft wél een diepgaande invloed op het kapitalisme uitgeoefend.

Ondanks die kritiek op Weber, of misschien wel dankzij, maakte Bouman zich met dit artikel in Nederland bekend als Weberkenner. Hij was de eerste Nederlandse socioloog die over Weber schreef.¹⁹⁸ Wel had hij dus forse kritiek op de calvinisme-stelling van Weber en zijn eindconclusie was verrassend: alleen een sociologische studie kan ons inzicht in dit thema (het kapitalisme) verdiepen. Wat verstond Bouman onder sociologie? Dat is in deze fase, waarin Bouman nog een socioloog in wording is, toch vooral wat Weber hem leerde.

Weber was een Duitse jurist, econoom, historicus en socioloog, geboren in 1864 te Erfurt en tamelijk jong overleden in 1920 te München. Zijn leven viel vrijwel samen met een periode van een culturele revolutie. In nog geen zestig jaar ging een in vele opzichten nog premoderne, traditionele maatschappij over naar een moderne, gebureaucratiseerde en geïndustrialiseerde samenleving. De werkelijkheid bestond niet meer en werd een kwestie van gezichtspunt. De ‘ware wereld’ werd een fabeltje.¹⁹⁹ Weber behoorde tot het grote deel van de burgerij dat zich verzette tegen de ontwikkelingen. Ze richtten zich met hun cultuurkritiek ‘onder meer tegen het materialisme van de technisch industriële wereld, de ontwikkeling van een

¹⁹⁸ B.C. van Houten, ‘Bouman als socioloog’, in: P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 17; enkele historici waren Bouman al voorgegaan.

¹⁹⁹ Auke van der Woud, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900* (Amsterdam 2015) 228-236.

ongeremd kapitalisme, de eenzijdig-rationele wetenschap en de vervlakking van de cultuur.’²⁰⁰ Mijn inziens waren dit dezelfde essentiële problemen waardoor Bouman geobsedeerd was.

Weber had een ambivalente houding ten opzichte van de moderne tijd.²⁰¹ Enerzijds beschreef hij de moderne samenleving met de metafoor *stählernes Gehäuse* (ijzeren kooi), die moet uitdrukken dat de moderniteit zich uiteindelijk tegen de mens zelf keert. Bijvoorbeeld door de bureaucratie (een bekend thema van Weber) die van middel een doel op zichzelf is geworden en als enorme macht de menselijke vrijheid bedreigt. Bouman zou later een vergelijkbare metafoor gebruiken; een gebouw met de naam Mundus en met een gelijksoortige beklemming.²⁰² Anderzijds reageerde Weber, in tegenstelling tot veel andere Duitsers, met groot enthousiasme op de dynamiek van het moderne leven dat hij in Amerika aantrof. Bouman deed vrijwel hetzelfde. Na een lang verblijf, in de jaren vijftig, in Amerika was hij misschien niet enthousiast maar, in onderscheid met veel anderen, ook zeker niet negatief over hetgeen hij in de Verenigde Staten aantrof.

Rationaliteit, de eigen aard van het kapitalisme, is voor Weber het thema van de westerse cultuur in het algemeen.²⁰³ Weber waardeert het rationaliseringsproces enerzijds negatief. Het zou wellicht een ‘dorre woestijn’ scheppen. Anderzijds is de mens niet langer hulpeloos overgeleverd aan geheimzinnige en onberekenbare krachten. We kunnen in beginsel alles door berekening beheersen.²⁰⁴ Maar alleen een charismatische persoonlijkheid zou het echt menselijke en creatieve weer kunnen inbrengen. Anders dan het traditionele en het rationele handelen zou het charismatisch handelen de Europese cultuur moeten redden. In de sociologie wordt sinds Weber de term ‘charismatisch’ gebruikt voor het vermogen om inspirerend leiding te geven louter door eigen overtuigingskracht. Bouman zou zichzelf als zodanig gaan zien, in zijn rol als schrijver van cultuursociologische boeken zou hij geestelijk leiding geven en aanzetten tot bezinning.

Met het rationaliteitsbegrip ging het Weber om twee vraagstukken. Ten eerste het vraagstuk van waarden en zingeving in een ‘onttoverde’ wereld. Het christendom en in het algemeen het religieuze denken was niet meer vanzelfsprekend. In een steeds complexere samenleving moest het moderne individu in toenemende mate zelf de zin van zijn bestaan

²⁰⁰ Dassen, *Onttovering*, 11-12.

²⁰¹ Dassen, *Onttovering*, 108.

²⁰² P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen* (Assen 1953) 428-431.

²⁰³ Dassen, *Onttovering*, 144- 145.

²⁰⁴ Max Weber, *Wetenschap als beroep. Politiek als beroep* (Nijmegen 2012). Het betreft een vertaling van Hans Driessen van *Politik als Beruf* (1919) en van het andere eveneens klassieke essay *Wissenschaft als Beruf* (1917) 20.

zoeken.²⁰⁵ Het magische denken was uitgebannen en de mens kon in principe alle dingen beheersen. Als gevolg daarvan kreeg de moderniteit (de bureaucratie en het moderne kapitalisme) een eigen dynamiek, het droeg verder bij aan de *Entzauberung* van de wereld. Het tweede vraagstuk waarover Weber zich boog hangt hiermee samen. De eigen dynamiek van rationaliseringsproces van de moderne samenleving, waarop het menselijk handelen geen greep meer had, bedreigde de vrijheid van het individu. De mens had een bureaucratische machinerie (*Gehäuse der Hörigkeit*) voortgebracht waarin voor individuele vrijheid nauwelijks nog plaats was.

Bouman trok na het bestuderen van de analyse van Weber ‘de verbijsterende conclusie’ dat het rationalisme voor de mens bedreigende en vernietigende gevolgen heeft.²⁰⁶ Hij moest daartegen waarschuwen.

Geestelijk leidinggeven

Op zijn dertigste verjaardag 19 september 1932, begon Bouman aan een dagboek, omdat hij een ‘richting’ voor zich zag. Een taak ‘van schrijven en zoeken, van *geestelijk* beleven en *geestelijk* leiding geven in een ontwrichte tijd’.²⁰⁷ Als zelfbenoemde cultuurdrager wilde hij in het dagboek zijn ervaringen en belevenissen bijhouden.

Ruim acht jaar later, eind december 1940, ging het mis: Bouman vernietigde zijn dagboek. Wat hij van september 1932 tot en met oudjaar 1940 had geschreven, maakte hij vrijwel geheel ongedaan. De tekst hinderde hem het moest anders, daarom begon hij aan een nieuw dagboek, maar van de oude tekst nam hij nog enkele fragmenten en data over. Wel hield hij onverminderd vast aan wat hij zag als zijn roeping, het geestelijk leiding geven, zij het in een andere richting.

Vertelde die verdwenen tekst iets over zijn misstappen? Bouman begon aan zijn dagboek omdat hij wegens wilde zoeken ‘die naar nieuwe werelden kunnen leiden’. Maar wanneer hij in september 1932 al had geweten dat hij in een verkeerde richting koerste, dan was hij misschien niet eens aan een dagboek begonnen. Het was anders gelopen en dat kwam, naar zijn idee, omdat hij niet behoorde tot de rechtvaardigen die ‘van huis uit politiek-kerkelijke bindingen kenden die van de wieg tot het graf iedere twijfel uitsloten’. Diegenen hoefden zich geen zorgen te maken over de heersende onzekerheid.²⁰⁸ Hij bezat die onzekerheid wel, omdat

²⁰⁵ Dassen, *Onttovering*, 12.

²⁰⁶ H.E.S. Woldring, ‘Wetenschap waartoe? Een wetenschappelijk In memoriam van prof. dr. P.J. Bouman (1902-1972)’, *Intermediair* 13 1 april (1977).

²⁰⁷ Dagboek 19 september 1932, NHA, (toegang 316).

²⁰⁸ Bouman, *Zondvloed*, 19.

hij een vreemdeling in Jeruzalem was. Eerst was hij een vreemdeling in Indië, een totok, nu was hij een buitenstaander in Europa, een onbekende in Nederland.

Bouman verwonderde zich altijd over het land waarin hij was terechtgekomen, ik ‘snap er soms niets van’. ‘Ik verbaas mij over dit land. Ik kan me ondenkbaar verwonderen over sommige aspecten van de Nederlandse samenleving.’²⁰⁹ Zijn gevoel van distantie verklaarde Bouman door het ver buiten Nederland opgroeien. Sociologisch denken begint met verwondering over de samenleving, die verwondering over Nederland heeft Bouman altijd gehouden.

Tien jaar, vanaf zijn dertiende jaar, heeft Bouman in Rotterdam gewoond. Later verhuisde hij met zijn ouders naar Den Haag, maar hij bleef wel in Rotterdam studeren. Daar maakte hij een periode van zeer snelle groei van Rotterdam tot grote havenstad mee. Toen Bouman eenmaal socioloog was heeft hij daarover, samen met zijn neef, geschreven. In het bijzonder over het harde en zorgelijke bestaan van ‘de kleine man’ in een tijd van versnelde geschiedenis.²¹⁰ Die versnelde geschiedenis maakte hijzelf ook mee: de Eerste Wereldoorlog, de modernisering van Nederland na de oorlog, de crisis van de jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog, de opbouw van de verzorgingsstaat na de oorlog, de welvaart. Het is veel voor één leven.

Nederland was tot in de jaren dertig nog geen modern land.²¹¹ Het land kenmerkte zich door, een halfslachtige industrialisatie, in 1930 verdiende meer dan zestig procent van de beroepsbevolking de kost in landbouw, visserij en de dienstensector. Pas na de tweede wereldoorlog ontstond een echte industriële revolutie. Voorts bestond er een nauwelijks aangetast standdenken en politieke soliditeit in een verzuild Nederland. In de politieke verhoudingen zien we steeds een confessioneel overwicht met de antirevolutionair H. Colijn als sterke man.

Het interbellum is volgens Hans Righart terecht gekenmerkt als het hoogtij van de verzuiling.²¹² In de beide confessionele zuilen, de rooms-katholieke en de protestantse groepering, werden traditionele opvattingen over godsdienst, gezag en zedelijkheid in stand gehouden. De politiek-maatschappelijk verankerde verzuiling maakte het voor de grote levensbeschouwelijke groepen van de bevolking mogelijk om zo beschrijft E.H. Kossmann ‘hun dagelijkse leven geheel volgens eigen inzicht en behoefte te organiseren, in eigen scholen, jeugd-

²⁰⁹ Bibeb, *Vrij Nederland*.

²¹⁰ P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad* (Assen 1952).

²¹¹ Hans Righart, ‘Nederland in het interbellum: voorspel, tussenspel of gezichtsbedrog’, *Spiegel Historiael* 9 (1991) 372-375.

²¹² Righart, ‘Nederland in het interbellum’, 370-375. Arend Lijphart publiceerde een standaardwerk over de verzuiling: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).

bewegingen, universiteiten, huizen, sportclubs, vak- en werkgeversbonden, met eigen instellingen voor de sociale verzekeringen voor de culturele verzorging van de volksmassa door theaters, weekbladen, zangverenigingen, leesportefeuilles enz., en in Nederland zelfs door eigen radioverenigingen'.²¹³ Dat betekende wel dat de standpunten en de levenswijze van een rooms-katholiek en een protestant, van een liberaal en een socialist als totaal verschillend werden gezien, ook vijandig aan elkaar. Aan de top van de in hokjes verdeelde samenleving heerste desondanks een soort van vrede, de zogeheten pacificatie-politiek. De confessionelen en liberalen die in de jaren dertig samen regeerden in de kabinetten Colijn beschouwden zich als broeders en hoeders van de nationale traditie. In een wereld die in hun ogen volledig op drift begon te raken mocht Nederland niet ten prooi vallen aan 'de goden van de tijd'.²¹⁴ Ook naderden socialisten en katholieken elkaar in hun corporatistisch getinte kapitalismekritiek.²¹⁵

De pacificatie werd tijdens het interbellum mede in stand gehouden door de gemoedelijke volgzaamheid en berusting van de massa's.²¹⁶ Die volgzaamheid en berusting gold niet voor de jonge hoogopgeleiden in de zogenoemde vernieuwings- en eenheidsbeweging van de jaren dertig. Zij trachtten de hokjesgeest te doorbreken door het met elkaar in contact brengen van mensen van verschillende levens- en maatschappijbeschouwingen. Bouman zou in deze beweging nog zeer actief worden.

Nederland was in die tijd een conservatief land en een preutse natie. Maar er werd ook gedanst en er was cabaret, want niet iedereen viel onder de verzuiling. Dat conservatisme was, volgens H.W. von der Dunk, niet hetzelfde als blinde starre behoudzucht.²¹⁷ Het was afkeer van geforceerde veranderingen, twijfel aan de vooruitgangsgedachte, en het geloof in de vervolmaakbaarheid van de mens, en verwerping van de gelijkheidsgedachte. In plaats daarvan geloofde men in een fundamentele ongelijkheid van de mens, in een door natuur of god gegeven gezag, in de historie en de traditie als belangrijke richtingswijzers en in de ervaring.

Dat is vrijwel hetzelfde conservatisme als dat van het Reveil, een opwekkingsbeweging uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Het Reveil was een conservatieve reactie met verwerping van alle natuurrechtelijke beginselen en van het vooruitgangsgeloof, het te-

²¹³ E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Dl II 1914-1980 (Amsterdam 1986) 48-49.

²¹⁴ H.W. von der Dunk, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 127 (2012) 17-18.

²¹⁵ Madelon de Keizer, Sophie Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 18-19.

²¹⁶ H.W. von der Dunk, 'De partijen en de parlementaire democratie' in: R. A. Koole, *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1984) 41.

²¹⁷ Von der Dunk, 'Conservatisme', 29.

ruggrijpen op een geheroïiseerd christelijk-calvinistisch verleden. Bij gebrek aan een feodaal-aristocratische traditie kwam bij deze Nederlandse variant van het conservatisme het zwaartepunt op de christelijk-calvinistische beginselen te liggen.²¹⁸ We zullen nog zien dat Bouman nieuwe kracht putte uit de idealen van het vroegere Reveil en daardoor een nieuwe nastrevenswaardige richting vond.

Vanaf de jaren twintig ontstonden ook in Nederland sterke antidemocratische stromingen.²¹⁹ Zij drongen de democratie in het defensief. De democratiekritiek werd veroorzaakt door de snelle geforceerde democratisering vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog en door de economische crisis van 1920-1923. Een diepere oorzaak ligt in het niet meegroeien van de staatsinstellingen, terwijl door het invoeren van het algemeen kiesrecht wel iedereen mocht meepraten en meebeslissen.

Vooraf in de crisis van de jaren dertig bleek het noodlottig dat een groeiend leger van benoemde en niet altijd bekwame ambtenaren de steeds ingewikkelder wordende problemen niet aankon. Dit staatstekort werd veelal aangezien voor een democratisch tekort. Deze kritiek was wijd verbreid en kwam op de liberale na voor in alle grote partijen. De gedachten gingen uit naar 'een hervorming van staatsinstellingen die in allerlei opzichten verwant was aan de ordeningsprincipes van de autoritair geregeerde landen' aldus Kossmann.²²⁰

Een nog diepere oorzaak van antidemocratische stromingen betreft de kritiek op de geestelijke grondslagen van de democratie: gelijkheid in de zin dat ieder een redelijk wezen zou zijn. Maar de critici van de democratie, schrijft A.A. de Jonge, meenden dat het algemeen kiesrecht juist zou laten zien dat de mensen niet gelijk zijn en geen redelijke wezens zijn 'maar dat de grote massa bestaat uit eeuwig onmondige, die geleid moeten worden door de kleine groep der hoogbegaafden'.²²¹

De Jonge schreef dat vanaf 1930 de maatschappelijke nood en de daaruit resulterende ontredde-ning zo groot was dat een groot aantal mensen ontvankelijk raakte voor de denkbeelden van het nationaalsocialisme. Velen uit met name de kleine burgerij oefenden sterke kritiek uit op – niet uitsluitend – de democratische staatsinstellingen, maar juist ook op de grondslagen van de democratie. Het tragische is dat deze fundamentele kritiek op de democratie in

²¹⁸ Von der Dunk, 'Conservatisme', 22.

²¹⁹ A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968) 8-11.

²²⁰ Kossmann, *De Lage Landen*, 52-53.

²²¹ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme*, 12.

hoge mate verbonden was met een op zich positieve bedoeling: bevrijding uit het vulgaire materialisme.

Ook van leidende en academische groepen verwierf het nationaalsocialisme en het fascisme in de jaren dertig in Nederland de sympathie: ‘De Nederlandse universiteiten tellen talloze professoren die openlijk sympathiseren met het fascisme.’²²² In het fascisme zagen deze intellectuelen een verzet tegen een democratie als ‘de heerschappij van de grote grauwe massa, de heerschappij van de ondermens.’²²³ De positie van de cultuurmens werd volgens hen uiterst precair, alleen de fascistische beweging stelde de cultuurmens boven en de ondermens onder.²²⁴

Volgens de Amerikaanse historicus Robert O. Paxton bestond het fascisme eerder uit intuïtieve gevoelens, ‘activerende hartstochten’, dan uit verstandelijke beweringen.²²⁵ Zoals het geloof dat de eigen groep geslachteerd wordt. Onbegrip heeft veel Nederlanders slechts tot schijnfascisten gemaakt.²²⁶ ‘Een groot deel daarvan is van mening veranderd toen de ware aard van het fascisme ook hun duidelijk werd.’

Bouman positioneerde zich vanaf 1932, vooralsnog binnenskamers, als de intellectueel die in tijden van onzekerheid geestelijk leiding moest geven. Hij zag dat de ontredde in het Europa vanaf de jaren twintig uitliep in een ‘Babylonische spraakverwarring’.²²⁷ Het waren jaren waarin de ondergang van het Avondland werd aangekondigd, het onbehagen in de cultuur beschreven en een opstand van de horden werd voorzien. Een keuze tussen ideologieën drong zich op, liberalisme, communisme, fascisme of christelijke geloofsvormen. Het was tijd voor bezinning, tijd om helderheid te verschaffen.

Uit Boumans dagboeken, waarvan de teksten van de eerste jaren van 1932 tot 1940 uit slechts fragmenten van de oorspronkelijke teksten bestaan, komt een beeld naar voren van een streven naar geestelijke superioriteit, van de nadrukkelijke wil om uit te stijgen boven de heersende onzekerheid en een richting aan te geven. Oprecht meende hij te behoren tot een Nederlandse elite van geletterden, naar het voorbeeld van de Duitse cultuurdragers. Bouman had daartoe al veel gelezen, gedurende de periode van leeswoede in zijn HBS-tijd en ook daar-

²²² P.W. Klein en G.J. Borger (red), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 255.

²²³ J. de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (Amsterdam 1946) 51.

²²⁴ De Kadt, *Het fascisme*, 72-73.

²²⁵ Robert O. Paxton, *De anatomie van het fascisme* (Amsterdam 2005) 252.

²²⁶ A.A. De Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. (Assen 1968) 27.

²²⁷ Bouman, *Zondvloed*, 13.

na tijdens de studie aan de Handels-Hogeschool, vooral Duitse literatuur. In latere recensies werd door anderen altijd gewezen op Boumans belezenheid.

Door zijn eruditie en door de publicatie van zijn boek *Van Renaissance tot Wereldoorlog*²²⁸ was hij vanaf eind jaren dertig ook geen werkelijke buitenstaander meer. Dat wil zeggen dat Bouman deel ging uitmaken van de geesteswetenschappelijke elite in Nederland. Toch was dat een wat wankelende positie, door een belangrijk tekort: Bouman had geen gymnasium gedaan. Daartegenover had hij een hoge dunk van zelfstudie. Kennis verzamelen is naar zijn mening niet aan een plaats gebonden, noch aan een diploma. Hij achtte zich daarom geschikt voor de taak die hij op zich nam.

Er dreigde nog een ernstiger gevaar voor de culturele positie die Bouman eind jaren dertig innam dan wel zich vanaf 1932 voornam om in te nemen: ‘de proletarisering van het intellect’. Bouman herkende wat Ortega over die ontwikkeling schreef en nam later, vanuit zijn eigen visie, een beschrijving van het verschijnsel op in zijn West-Europese cultuurgeschiedenis.²²⁹ Daarin constateert hij dat, door de uitbreiding van het onderwijs, ‘de elitegroepen numeriek zeer talrijk zijn geworden’. Daardoor gaat de exclusiviteit verloren die nu juist nodig is om werkelijk leiding te kunnen geven. Daar komt bij de toenemende overheersing van de vaktechnische specialisatie in de wetenschap als een streven naar feitelijke juistheid.²³⁰ Ortega meende dat wetenschappers steeds meer weggleden in diepe tunnels van afzonderlijke disciplines. Terwijl het in de moderne universiteit vooral ook moet gaan om een cultureel vormende taak. Iedere wetenschapper moet ook worden opgeleid voor een rol als ‘verantwoordelijke lid van de intelligentsia, als maatschappelijk leider’.²³¹

Door de daling van hun aanzien gingen intellectuelen, zo meende Bouman, ‘hun gevoel van eigenwaarde verliezen’ en werden zij gedwongen om vaktechnische kennis hoger te schatten dan ware beschaving. Daardoor zonken brede groepen intellectuelen ‘tot de grauwe middelmatigheid der grote massa’. Bouman wilde zijn ware taak voor ogen houden, zicht behouden op de werkelijke gevaren die het oude werelddeel bedreigden, boven de partijen staan en in onzekere tijden de juiste keuze maken.

²²⁸ P.J. Bouman, *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (H.J. Paris Amsterdam 1938).

²²⁹ Bouman kende de Nederlandse vertaling, *Opstand der horden* (1933), van het bekende werk van Ortega y Gasset *La Rebelión de las Masas*. Maar waarschijnlijk heeft hij in 1932 al de Engelse vertaling gelezen: *The Revolt of the Masses*. De West-Europese cultuurgeschiedenis van Bouman is *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (1938), de beschrijving is te vinden op de pagina's 272-273.

²³⁰ Bouman, *In de ban*, 26-27.

²³¹ Dit betoog van Ortega komt uit zijn boek *Misión de la Universidad* (1935) geciteerd in: Diederik Boomsma, ‘José Ortega y Gasset (1883-1955)’ in: Thierry Baudet, Michiel Visser (red.), *Conservatieve vooruitgang* (Amsterdam 2017) 105-106.

Hoewel Bouman dat nooit met zoveel woorden aangaf ging het hem niet alleen om zijn 'ware' levenstaak maar ook gewoon om een carrière. Hoewel hij de indruk maakte zeer eenvoudig te zijn was hij ook eerbijzig.²³² Hij had een 'fijne neus om hogerop te komen'.

²³² M.C. Verburg en mevrouw Verburg-Mos, interview door AJB op 4 februari 1993, Boumanarchief RuG.

Deel II Geestelijk leidinggeven in een massasamenleving 1933-1938

Hoofdstuk 5 Socialisme

‘Wij zijn wat ons leven is, wij moeten beslissen wat we zullen zijn.’²³³

Hoe anders was het leven van Bouman geweest bij een andere beslissing? Foute keuzen bleven hem zijn gehele leven kwellen, ze komen hieronder ter sprake. Maar laten we bij het begin beginnen, de crisis van de jaren dertig, de werkloosheid en de reacties daarop.

Dreigende revolte

Het mondialiseringsproces in de economie scheen in de jaren tussen de beide wereldoorlogen gestopt te zijn.²³⁴ De integratie van de wereldeconomie stagneerde. De grootste economie, de Verenigde Staten, werd bijna geheel zelfstandig en ook andere landen lieten dezelfde trend zien. Elk land deed zijn best om zijn economie tegen de gevaren van buitenaf te beschermen. Maar, zo was de verwachting, ooit zouden we terugkeren naar de tijd die als ‘normaal’ werd beschouwd. Voorlopig leek het er niet op. De werkloosheid bleef uitzonderlijk hoog en wat niemand verwachtte was de buitengewone omvang en heftigheid van de crisis die begon met de krach op de aandelenbeurs van New York op 29 oktober 1929.

Het allereerste gevolg was een werkloosheid van onvoorstelbare en ongehoorde omvang. Alleen Duitsland slaagde er als enig westers land in om tussen 1933 en 1938 de werkloosheid op te heffen. Ernstig voor de (langdurig) werklozen was het ontbreken van een sociaal stelsel dat de gevolgen van de werkloosheid kon opvangen. Vandaar de diepe traumatische invloed van de massale werkloosheid op de politiek van de geïndustrialiseerde landen. Bovendien hadden zakenlieden politici en economen geen idee van een oplossing binnen het raamwerk van de oude liberale economie. De landen wierpen steeds hogere barrières op om hun eigen markt en munteenheid te beschermen. Intussen nam de wereldhandel in vier jaar tijd (1929-1932) met 60 procent af. De Grote Depressie vernietigde het economisch liberalisme.

Economen adviseerden de economie met rust te laten en overheden beschermden de gouden standaard met deflatoir beleid en klampten zich vast aan een begrotingsevenwicht door de kosten te drukken. Dit alles maakte de situatie er niet beter op. De crisis sloeg iedere hoop om nog terug te kunnen keren naar de economie en de maatschappij van voor 1914 de

²³³ José Ortega y Gasset, *Wat is filosofie?* (Den Haag 1960) 230.

²³⁴ Eric Hobsbawm, *Een eeuw van uitersten. De korte twintigste eeuw 1914-1991* (Houten 1995) 107-133.

bodem in. Terugkeer naar het ouderwetse liberalisme was ondenkbaar. Er bleven drie opties over: het marxistisch communisme, een hervormd kapitalisme met een gematigde sociaaldemocratie of het fascisme dat niet alleen een wereldwijde beweging werd maar ook, wat belangrijker is, een wereldwijd gevaar. De eerste optie had Bouman al afgeschreven en de tweede optie had hij wel bij de Fabiansocialisten van de Labourpartij maar niet in de SDAP gezien.

In Nederland zag men de economische depressie lange tijd niet als een internationale economische crisis maar als een conjunctuurcrisis. Het parool was uitzieken en aanpassen.²³⁵ Maar langdurig trad er geen verbetering op en was het straatbeeld dat van lange rijen stempelende werklozen. Pas in 1936/1937 was er enige verbetering en in 1939 zelfs een oplopende conjunctuurlijn, maar ook oorlogsdreiging en oorlogsvoorbereiding. In feite mislukte de politiek ter bestrijding van de economische crisis. Maar in plaats van opstandigheid overheerste berusting.

In de landbouw was de misère onder de boerenbevolking in 1931 algemeen door een scherpe daling van de prijzen van de akkerlandbouwproducten. Daarbij komt dat de monetaire politiek van de kabinetten Colijn in de jaren 1933-1939 de economische moeilijkheden heeft vergroot. De aanpassingspolitiek is er, volgens de econoom en historicus Joh. De Vries, de oorzaak van geweest dat Nederland langer dan de meeste landen in malaise heeft verkeerd.²³⁶ Dat lag, meent De Vries, minder aan het tekortschieten van het regeringsbeleid als aan de economische structuur van die tijd. De regering beschikte 'nauwelijks over reële mogelijkheden voor een alternatieve beleidskoers'.²³⁷

Volgens de socioloog H. Philipsen heeft in het peiljaar 1936 een op de zeven mannen 'zeer langdurig van de werkloosheid te lijden gehad'.²³⁸ Bij de geschoolde arbeiders en kleine middenstand ging het om een op de drie mannen, bij geoefende en ongeschoolde arbeiders zelfs om een op de twee. De werkloosheid heeft vooral de lagere beroepsgroepen getroffen. Maar, schreef Bouman in 1935, die niet alleen. Ook 'de niet-georganiseerde, snel verarmde middenstand, [en] de werkloze intellectuelen' werden getroffen, zij bleven 'buiten het systeem van de sociale wetgeving'.²³⁹

Vanaf 1937 zette een langzame daling in maar bedroeg het aantal werklozen nog steeds ruim 400.000.²⁴⁰ De reactie van de werklozen bleef berustend, ondanks de grote om-

²³⁵ J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel: tien studies over Nederland 1930-1950* ('s-Gravenhage 1989) 2-8.

²³⁶ Joh. De Vries, 'De wolf kwam... de jaren '30 in Nederland: het economisch gezichtspunt' in: Klein en Borger, *De jaren dertig*, 4.

²³⁷ De Vries, 'De wolf kwam', 9.

²³⁸ H. Philipsen, 'Werkloosheid en maatschappelijke verandering' in: Klein en Borger, *De jaren dertig*, 149-150.

²³⁹ P.J. Bouman, *Structuurcrisis en nationaalsocialisme in Nederland* (Zutphen 1935) 17.

²⁴⁰ P. de Rooy, 'Het isolement der werklozen' in: Klein en Borger, *De jaren dertig*, 198.

vangrijke persoonlijke en maatschappelijke ellende, met name in de tweede helft van de jaren dertig. Ook was er sprake ‘van een toenemende isolering van de werklozen, een verdringing uit de samenleving en een reductie tot een stand met een eigen levensstijl’.²⁴¹ De overheidsbepalingen droegen daaraan niet weinig bij, zoals de plicht om iedere dag minstens een maal te stempelen. De maatregel was bedoeld om bijklussen te voorkomen. Het dagelijks, soms twee keer, in een lange rij staan wachten bij het stempellokaal was vernederend, en dat was ook het geval met het gratis plaatje van de rijwielbelasting, waarin een gat was aangebracht. Iedereen kon je daardoor herkennen als een steuntrekker. Een werklozenuitkering werd door de Nederlandse samenleving gezien als een gunst niet als een recht.

Nadat op 3 juli 1934 de uitkeringen waren verlaagd, brak de dag daarop in de Jordaan een oproer uit.²⁴² De Amsterdamse wijk kampte al met slechte woonomstandigheden en veel armoede en de werkloosheid in de Jordaan was hoog. De bewoners gingen ’s avonds de straat op na een protestvergadering tegen de verlaging van de steunregeling. Hevige gevechten met de politie waren het gevolg. De volgende dag heerste er een oorlogstoestand in de Jordaan. Straten werden opgebroken, barricades opgericht en de bruggen die toegang gaven tot de wijk werden onklaar gemaakt. Het oproer sloeg over naar andere arbeidersbuurten in de stad. De hulp van het leger werd ingeroepen met als gevolg dat in de Jordaan vijf doden en zesenvijftig zwaargewonden vielen.

Het werkloosheidsbeleid van de overheid was in het begin vooral werklozenzorg. Pas later ontstond het idee om te trachten de mensen weer aan het werk te krijgen.²⁴³ In Drenthe werden honderden veenarbeiders aan het werk gezet in werkverschaffingsprojecten. De steunregeling voor de Drentse arbeiders werd vervangen door een beloning.²⁴⁴ Ook Amsterdamse werklozen werden naar de projecten in Drenthe en Overijssel gestuurd.²⁴⁵ Midden jaren dertig werkten rond de vijftigduizend arbeiders in de werkverschaffing.²⁴⁶ Soms ging het om grote projecten, zoals de aanleg van het Amsterdamse Bos, het Kralingse Bos en het Twentekanaal. Bij het laatste project brak in 1937 een omvangrijke en langdurige staking uit, de werklozen weigerden nog langer onder beroerde omstandigheden aan het kanaal te werken. De minister van Sociale Zaken de katholieke C.P.M. Romme, trad hard op en gaf opdracht om de stakers

²⁴¹ De Rooy, ‘Het isolement’ in: Klein en Borger, *De jaren dertig*, 203-204.

²⁴² Rob Hartmans, ‘Jordaanoproer 1934. Volksoproer in de Jordaan’, *Historisch Nieuwsblad* 6 (2014).

²⁴³ Piet de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, 1917-1940: landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979) 127.

²⁴⁴ De Rooy, *Werklozenzorg*, 40.

²⁴⁵ De Rooy, *Werklozenzorg*, 50-51.

²⁴⁶ De Rooy, *Werklozenzorg*, 265.

van steun uit te sluiten. De staking leverde uiteindelijk niets op en werd na vijf maanden beëindigd.

In de regel staakten de werkverschaffingsarbeiders uit wanhoop en kregen zij van buitenaf niet of nauwelijks steun.²⁴⁷ De vakbeweging weigerde steevast om de staking te steunen. De sociaaldemocraten hielden ook afstand en steun kwam er alleen van de communisten en soms van de NSB. De politie trad wel op en meestal gewelddadig.

De crisis heeft in Nederland langer geduurd dan in sommige andere landen, waar de werkloosheid al weer vanaf 1933 afnam.²⁴⁸ De Nederlandse samenleving stond daardoor onder grote druk. De elite vreesde voor een explosie, maar het is opvallend dat de samenleving zo stabiel is gebleven. Eeuwenlang had Nederland een ‘burgerlijke traditie van redelijkheid, verdraagzaamheid, overleg en compromis’. Dreiging van revolutionaire veranderingen, van de als bedreigend ervaren modernisering van de samenleving en van de secularisatie, werden vanaf het einde van de negentiende eeuw door de opkomende verzuiling ingedamd.²⁴⁹ Elke bevolkingsgroep zocht zijn kracht in een maatschappelijk isolement. Door deze segmentatie van de samenleving kregen nieuwe moderne klassengebonden massapartijen geen kans. De sociaaldemocraten legden zich in 1917 bij de situatie neer.

Van een werkelijke pacificatie was evenwel geen sprake en in 1918 riep de socialistische leider Pieter Jelles Troelstra zelfs de revolutie uit, tevergeefs. Maar ondanks die pacificatie bleef, vooral tijdens de economische crisis van de jaren dertig, de sociale kwestie een licht ontvlambaar probleem. Niettemin is het werklozenprotest in Nederland in de jaren dertig ‘internationaal gezien zeer gering geweest’.²⁵⁰ Werklozen hadden hun politieke belangstelling verloren, maar verlieten daardoor niet de zuilen. De zuil was veel meer dan politiek alleen, het verlaten daarvan zou een ingrijpende verandering betekenen.

In Middelburg, waar Bouman sinds kort op het Molenwater woonde, merkte hij weinig van stakingen of oproer. Tot de jaren vijftig werd in het zuiden van het land nauwelijks gestaakt.²⁵¹ Bouman kon wel over stakingen lezen, want de *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant* publiceerde vaak over veelal grote stakingen in het ons omringende buitenland.

Het huis op het Molenwater was een karakteristiek herenhuis uit het midden van de achttiende eeuw dat in 1966 als een rijksmonument werd geregistreerd. Waarschijnlijk ont-

²⁴⁷ Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995* (Amsterdam 2000) 202-203.

²⁴⁸ De Rooy, *Werklozenzorg*, 213.

²⁴⁹ De Rooy, *Werklozenzorg*, 214-215.

²⁵⁰ De Rooy, *Werklozenzorg*, 224.

²⁵¹ Van der Velden, *Stakingen in Nederland*, 213.

ving Bouman zijn geschiedenisleerlingen aan huis, dat waren studenten van de opleiding MO-geschiedenis die hij privaattlessen gaf. Bouman deed het naast zijn toch al volle weektaak aan lessen geschiedenis op school.

In deze periode werkte Bouman ook al aan zijn boek over ‘vier eeuwen Europese cultuurgeschiedenis’, dat in 1938 verscheen als *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. Ook bouwde hij een bescheiden kunsthistorisch archief op, daarin gesteund door schilders die we al eerder leerden kennen, zijn goede vriend tevens collega Van der Haar en Ten Klooster. Met Van der Haar maakte Bouman in de zomervakantie van 1934 een (toen gebruikelijke) voetreis door Westfalen.²⁵²

Het is niet gemakkelijk om Bouman te zien als een atleet, toch was hij dat kennelijk ook. In zijn dagboek vermeldt Bouman dat hij lid is van de Middelburgse atletiekvereniging, en dat vooral het kogelstoten en het speerwerpen hem goed afging.

Bouman was iemand die altijd (te) veel hooi op zijn vork nam. Naast de taken in zijn gezin was hij altijd met heel veel dingen tegelijk bezig. Die streden met elkaar om voorrang: lezen, studeren, schooltaken, privaattlessen, artikelen schrijven, boeken schrijven, lezingen geven, bestuurswerk, activisme en hobby's zoals tekenen, heel veel schaken, atletiek en reizen, heel veel reizen. Vooraan die lange lijst van bezigheden stond zijn zelfbenoemde levens-taak: het geestelijk leiding geven in moeilijke tijden.

De sociaal voelende Bouman leefde tijdens de crisisjaren intens mee met de ervaringen van de werklozen en de erbarmelijke toestand waarin zij verkeerden. Tegelijk was hij ook bevreesd voor mogelijke sociale spanningen, voor een opstand van diezelfde werklozen, voor zelfs een revolte van de socialisten. De massamens kon door elke ideologie, bijvoorbeeld het socialisme, worden misbruikt en een gevaar opleveren voor de sociale orde. Vijftien jaar later, bij zijn entree als hoogleraar sociologie, was die vrees nog steeds aanwezig. Sociale spanningen, tevens de titel van zijn oratie, zijn dan verschijnselen die als een ‘stille werking van de erosie’ een vulkanische uitbarsting kunnen veroorzaken.

Vanuit die dubbele houding van zowel empathie alsook angst benaderde Bouman de sociale kwestie, van daaruit ook zocht hij naar oplossingen. Hij had de volgende voor ogen: een door de staat gestuurde economie, een sterk gezag, eenheid van het Nederlandse volk en volksopvoeding. Dit arrangement zal hij lang koesteren, maar de precieze invulling daarvan was afhankelijk van de door hem in een bepaalde periode aangehangen denkbeelden.

²⁵² Vanwege zijn, voor leraren verboden, lidmaatschap van de NSB werd Van der Haar in datzelfde jaar ontslagen.

Begin jaren dertig was hij geobsedeerd door de socialisten. Meer in het bijzonder door de vraag, hoe hen af te houden van revolutionaire denkbeelden en acties. Bouman geloofde niet in de historische onvermijdelijkheid van een socialistische revolutie. Maar het was niet uitgesloten dat de socialisten de geschiedenis tegemoet wilden komen en een revolutie zouden beginnen. Bouman dacht dat een dergelijke catastrofe was te voorkomen door het terugdringen van de werkloosheid geleid door een sterke staat en het bevorderen van de volkseenheid onder geestelijke leiding van de elite.

Een nieuw socialisme

Begin jaren dertig werd Bouman enthousiast over de veranderde opvattingen van de Duitser Sombart, die een intellectuele strijd voerde tegen het marxistisch en sociaaldemocratisch socialisme. De stelling van Sombart was dat de ontwikkelingsgang van het kapitalisme in Duitsland niet zou uitlopen op de door de marxisten te verwachte revolutie, maar op een nieuw Duits socialisme. De feiten leken hem gelijk te geven,

We weten dat Bouman het werk van Sombart, zoon van een rijke liberale politicus, industrieel en landgoedeigenaar, al had leren kennen tijdens zijn studie op de Rotterdamse Handelshogeschool. De Duitser behoorde tot de Historische School en de Duitse idealistische richting. Hij was vooral bekend als een overtuigd en revisionistisch marxist, die in 1902 een groot driedelig werk in zes banden publiceerde onder de titel *Der moderne Kapitalismus*. In de jaren twintig kwam Sombart in de marge terecht, maar rond 1930 werd hij weer populair, nu in extreemrechtse kring. Hij ging zich nadrukkelijk als nationalist manifesteren. Hij voor-spelde het ongelijk van de marxisten. Hun leerstelling, dat er als gevolg van de ‘Verelendung’ een internationale revolutie zou plaatsvinden, die de komst van een socialistische gemeenschap zou inluiden, zou geen werkelijkheid worden. Na de fase van het kapitalisme zou een fase van ‘staatsocialisme’ ontstaan. Met de ‘revolutie’ van januari 1933 was in Duitsland die fase kennelijk ingetreden. Een nieuw socialisme zonder klassenstrijd en met een waarlijke volksgemeenschap onder leiding van een sterk gezag. Hoewel Sombart betwijfelde of het nationaalsocialisme van Hitler wel helemaal hetzelfde was als wat hij bedoelde met het Duits socialisme. Het Duits socialisme van Sombart moest gegrondvest worden in het Duitse volkskarakter, en met de opdracht die Duitsland had, alsook naar de plaats in het goddelijke wereldplan.²⁵³

²⁵³ Werner Sombart, *Deutscher Sozialismus* (Berlin-Charlottenburg 1934) 122.

Bouman las in het najaar van 1932 deel III van *Der moderne Kapitalismus* van Sombart en had de eerste delen ongetwijfeld eerder gelezen.²⁵⁴ Twee jaar later bestudeerde hij wat Sombart beschreef als de ‘nieuwe volksgeest’ in zijn boek *Deutscher Sozialismus*. Het tijdperk van het proletarisch socialisme, het socialisme vanuit het economische denken, was voorbij. Daarvoor in de plaats kwam het Duitse socialisme, als ‘Gesamtordnung des deutschen Volks’. Dit nieuwe socialisme zou een totale ordening van het leven bewerkstelligen: ‘als eine allgemeine, eine “totale” Lebensordnung, die sich also nicht etwa nur auf *ein* Gebiet – die Wirtschaft – erstreckt, sondern die *alle* Kulturbereiche umfasst’.²⁵⁵

Bouman werd buitengewoon geïnspireerd door de inzichten van de Duitse socioloog. Vooral werd zijn enthousiasme gevoed door de strijd die Sombart voerde tegen het revolutionair socialisme, door zijn pleidooi voor een door de staat geordende economie, alsook door een toekomst met volkssocialisme in plaats van klassensocialisme. Evenals Sombart, en veel andere op de sociale kwestie betrokken intellectuelen, had Bouman, volgens de socioloog J.A.A. van Doorn, het liberale materialisme afgewezen, alsook het marxisme en was hij op weg naar wat wel een ‘gezindheidssocialisme’ werd genoemd.²⁵⁶ Een nationaal georiënteerd socialisme dat religieus was geïnspireerd.

Bouman was enthousiast over het werk van Sombart. We zien dat vaker bij hem, het hartstochtelijk en op het dweperige af omhelzen van de inzichten van een, meestal Duitse, intellectueel. De grote socioloog Weber was de revue al gepasseerd, terwijl Bouman nu dus Sombart en kort daarna de Duits-Hongaarse socioloog Karl Mannheim zou ontdekken. In zijn eerste inleiding in de sociologie, uit 1938, worden deze drie sociologen, en ook uitsluitend deze drie, met een portret op het schild geheven.²⁵⁷ Bouman zou nog vaak ‘geniale’ denkers, sociologen, historici en filosofen in de armen sluiten.

Nog in 1933 publiceerde hij in de lijn van de zienswijze van Sombart over autarkie (een volledig economisch zelfstandige staat) een artikel in *De Economist* over een van de tekortkomingen van het marxistisch socialisme: het gebrek aan een visie op internationale handel.²⁵⁸ Zijn artikel was in feite, evenals zijn Weberartikel van een jaar eerder, een product van zijn researchtijd doorgebracht in The British Museum Library in London in het najaar van 1926.

²⁵⁴ Dagboek oktober 1932, NHA (toegang 316).

²⁵⁵ Sombart, *Sozialismus*, 166.

²⁵⁶ J.A.A. van Doorn, *Duits socialisme. Het falen van de sociaaldemocratie en de triomf van het nationaalsocialisme* (Amsterdam 2007) 249.

²⁵⁷ P.J. Bouman, ‘Sociologie’ in: A.W. de Groot (red.), *Scientia. Handboek voor wetenschap, kunst en godsdienst* (1938), 89-134.

²⁵⁸ Bouman, ‘De theorie van de internationale handel’, 416-480.

Er is iets merkwaardigs met dat artikel, het bestaat uit twee ongelijke delen. De eerste achttien pagina's van de in totaal twintig betreffen een literatuuronderzoek naar de marxistische theorie en internationale handel. Tot zover is het artikel vergelijkbaar met zijn eerdere Weberartikel. Dat was ook een literatuurstudie en ook gebaseerd op research in Londen in het najaar 1925. Toen ging het over het werk van Weber, nu over het werk van Marx. Maar in dit artikel verandert de literatuurbespreking na een witregel vanaf de een na laatste pagina, onverwacht in een pleidooi voor de 'semi-socialistische stelsels' van Mussolini en van Hitler.

De auteur bevindt zich nu niet meer in de studieuze jaren van 1925 in de bibliotheek van het British Museum, maar in de 'revolutionaire' tijd van 1933. Heeft Bouman de literatuurvergelijking misschien veel eerder, in de jaren twintig, geschreven en de afsluitende twee pagina's later begin jaren dertig toegevoegd? Het lijkt erop, al had Bouman de gewoonte om aan het eind van een artikel een wending te maken zodat hij zijn 'boodschap' kon overbrengen. Zelfs deed hij dat met zijn boeken: de 'Nabeschouwing' in *Een onzer dagen* (1965) is bijvoorbeeld een voorbeschuwing op zijn volgende boek.

In dit artikel uit 1933 verwijt hij zichzelf eerst dat hij in die eerste achttien pagina's hetzelfde doet als de marxisten. Het is allemaal te schematisch en te abstract. Dat leidde bij de marxisten vaak tot een onjuiste beoordeling van de economische en politieke toestand. Zoals ook de Sovjetregering telkens mistastte in de beoordeling van buitenlandse revolutiemogelijkheden. Revoluties kunnen niet zonder realiteitszin, vooral bij de voortzetting ervan zal iedere revolutie het vraagstuk van de internationale handel moeten oplossen.

De vraag van Bouman is: op welke grondslag kan er handel zijn tussen een socialistische gemeenschap en een kapitalistische staat en hoe tussen socialistische staten onderling? Hij onderzocht daarvoor literatuur van verschillende Engelse, Duitse, Franse en Nederlandse economen, burgerlijke en vooral socialistische. Het blijkt dat er weinig aandacht wordt gegeven aan de theorie van de internationale handel, dat men vaak voor vrijhandel was, pleitte voor een internationale arbeidsverdeling of ronduit zweeg over het probleem.

Met de semi-socialistische stelsels van Mussolini en van Hitler zien we volgens Bouman iets anders. Deze stelsels gaan er vanuit dat vrijhandel en internationale arbeidsverdeling niet met nationale opbouw van productie in overeenstemming zijn te brengen. Zij pleiten voor een zelfvoorzienende gesloten staatshuishouding (autarkie). We zullen, meende Bouman, nog moeten afwachten wat er van de gesloten volkshuishouding terecht zal komen. De leiders van deze staten hebben hun politieke denkbeelden scherper geformuleerd dan hun economische opvattingen.

Het artikel van Bouman is goed beschouwd een Sombartiaanse aanval op de marxistisch-socialisten. Die zijn, onder invloed van Marx, onderwerpen als socialisatie, massa-actie, dictatuur van het proletariaat en ‘wereldrevolutie’ abstract gaan behandelen, terwijl vanwege lokale en nationale verschillen slechts concrete beschouwing mogelijk is. Het leidde vaak tot een onjuiste beoordeling van de economische en politieke toestand in West-Europa. Het revolutionaire denken van de marxistisch-socialisten is onrealistisch.

Hoopte Bouman met dit artikel revolutionaire oprispingen van marxistische socialisten te voorkomen? Hij benadrukt dat zijn beschouwing slechts een beperkt doel had. Hij wilde de aandacht vestigen op een verwaarloosd hoofdstuk van de socialistische theorie. Zijn artikel had trouwens ook een beperkt bereik. *De Economist* werd, zo mogen we aannemen, over het algemeen niet door arbeiders gelezen.

Een paar maanden na het artikel in *De Economist* attaqueerde Bouman de socialisten opnieuw.²⁵⁹ Nu betrof het niet de marxistische maar de sociaaldemocratische socialisten, die hij in zijn brochure *Het socialisme aan de tweesprong* voorstelde om te kiezen voor een nationaal socialisme in plaats van voor een sociaaldemocratisch socialisme.

Het is een zeldzaam feit dat Bouman zich met zijn brochure richtte tot de sociaaldemocraten, want die toonden zich volgens historicus De Jonge nu juist immuun voor anti-democratie.²⁶⁰ Nog opmerkelijker is het dat Bouman zich door het publiceren van deze brochure openlijk bekende tot het nationaalsocialisme, hoewel hij dat tegelijk weersprak. Hij schreef deze brochure namelijk als de onbevooroordeelde intellectueel die het strijdperk van ideeën overziet, de problematiek uiteenzet en tenslotte op grond van een principiële beschouwing de ‘juiste’ conclusie trekt. Ook ging het hem niet om de fascistische en nationaalsocialistische partijen in Nederland. Die imiteerden trouwens te sterk hun zusterpartijen in het buitenland. Bovendien moest de lezer begrijpen dat hij de term ‘nationaalsocialisme’ slechts in een theoretische betekenis gebruikte, het ging hem in algemene zin om een nieuwe vorm van socialisme.

Nieuw socialisme of nationaalsocialisme, welke woorden, zo vroeg Bouman zich af, moest hij gebruiken voor de ideologie waarin zijn arrangement (autarkie, sterk gezag, volkseenheid en volksopvoeding) voor het bestrijden van de crisis precies paste? Veel woorden waren besmet, zoals de term ‘volks’ en de combinatie van nationaal en socialisme. Bouman dacht er-

²⁵⁹ P.J. Bouman, *Het socialisme aan de tweesprong* (Zutphen 1933).

²⁶⁰ A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982) 325-326.

over om een essay te schrijven met als titel 'Heerschappij en misbruik van het woord', het is er niet van gekomen.²⁶¹

Aan de klassenstrijd, zo betoogde Bouman vanuit een Sombartiaanse visie, kon niet door wetenschappelijke redenering een eind worden gemaakt, maar wel door de omstandigheden die leiden tot nieuwe idealen, een nieuw geloof, een herleefd nationaal gevoel. Praktisch inzicht in de omstandigheden dwingen ons in de richting van een nationaalsocialistische samenleving. Onder meer door de omstandigheid dat het socialisme van de negentiende eeuw door de eerste wereldoorlog was veranderd, het werd sociaaldemocratie met de nadruk op democratie. De klassenstrijd was geworden tot politieke agitatie en een negatief antikapitalistisch streven werd de hoofdzaak. Van opbouwend werk kwam, met uitzondering van Rusland, niets meer terecht. Zodoende ontstonden, bijvoorbeeld in Duitsland, nieuwe stromingen, zoals een socialisme op nationale grondslag.

Ook in Nederland zag Bouman het inzicht opkomen dat het socialisme in een ander stadium was gekomen. Die omstandigheden vereisen een nieuwe oriëntering en dat openbaarde zich bijvoorbeeld in de oprichting van fascistische en nationaalsocialistische partijen. Zoals in Nederland, waar op 4 november 1932, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) officieel was opgericht. Bouman benadrukte nog maar eens dat hij zich volkomen onafhankelijk van partijen opstelde. Het ging hem om de zaken te belichten, het probleem scherp te stellen en 'een wegwijzer op te richten bij de tweesprong, waaraan het socialisme is gekomen'.

Op die tweesprong ziet Bouman een keuze voor een *nationaalsocialisme*, dat wil zeggen een socialisme met een sterk staatsgezag, solidariteit en nationalisme. Of een keuze voor een *sociaaldemocratie*, dat wil zeggen een socialisme met democratie, klassenstrijd en internationalisme.

Voor het opbouwen van een socialistische staat was volgens Bouman een democratie niet nodig, maar wel een snel en doortastend optreden. Dat is nu juist niet het sterkste punt van de langzame compromispolitiek van de democratie. Als zoon van een scheepskapitein wist hij de keuze tussen democratie of een sterk gezag beeldend te beschrijven: 'Een schip in nood heeft een kapitein met onbeperkt gezag nodig, geen college van stuurlieden, die bij ieder opdoemend gevaar eens rustig keuvelen over alle mogelijke oplossingen.'²⁶² Misschien later, als de eerste moeilijkheden voorbij zijn (het schip in de haven ligt) kon democratie zich ontwikkelen. Onze huidige Nederlandse democratie is trouwens, zo meende Bouman, niet bere-

²⁶¹ Dagboek maart 1933, NHA (toegang 316).

²⁶² Bouman, *Tweesprong*, 12.

kend voor haar taak om de moeilijkheden anno 1933 te lijf te gaan. In tijden van nood zal men een dictator moeten benoemen.²⁶³

De klassenstrijd is volgens Bouman ontaard in een strijd van allen tegen allen. Het is een sociaal ontbindingsproces geworden en kan geen beslissing meer brengen. Daarvoor ziet Bouman ook maar één uitweg: een sterk gezag. 'Geen sociale reconstructie zonder dictatuur.'²⁶⁴ Later, als het volk aan solidariteit gewend is, kunnen de teugels enigszins worden gevierd. De dictatuur is nodig ter voorkoming van sabotage door arbeiders en van verrijking door de gegoede burgerij. 'De klassen moeten gedwongen worden tot de samenwerking waarvan zij eerst achteraf de opvoedende kracht en de maatschappelijke betekenis zullen gaan beseffen.'²⁶⁵

Wat betreft de tegenstelling nationalisme of internationalisme refereerde Bouman aan zijn eerdere artikel in *De Economist*. Hij wees er opnieuw op dat voor de meeste staten vanwege niet-economische factoren een gehele of gedeeltelijke autarkie noodzakelijk zal blijken. Met een verwijzing naar *Mein Kampf* bezag Bouman de mogelijkheid van een gesloten economie nu in een ruimere context: 'Autarkie kan van beslissende betekenis zijn voor het culturele leven van een volk.'²⁶⁶ Het is namelijk het enige middel om de landbouw en de boerenstand te redden. In onderscheid met de verderfelijke invloed die de grote steden op het volkskarakter uitoefenen is een welvarend platteland noodzakelijk voor een gezonde nationale cultuur. Bouman ging steeds meer de culturele betekenis van het kapitalisme benadrukken.

Als sociaal voelend mens en uit onbehagen over de onmacht van het sociaaldemocratisch socialisme, schrijft De Jonge, was Bouman vatbaar voor fascistische beïnvloeding.²⁶⁷ Hij toonde zich in de brochure *Het socialisme aan de tweesprong* een autoritaire antidemocraat, die overigens naliet om aan te geven hoe hij zich dat 'sterk gezag' concreet voorstelde.²⁶⁸ Wel gaat hij in de brochure een stap verder dan in zijn eerdere artikel door de term dictatuur te gebruiken. Een dictatuur achtte hij voor een sociale reconstructie zoals hij nastreefde zelfs noodzakelijk. Zoals ook de komst van het nieuwe socialisme onafwendbaar was, de omstandigheden in Nederland wezen dat nu eenmaal uit.

Dacht Bouman misschien aan een 'koninklijk kabinet', een kabinet onder leiding van een premier met dictatoriaal gezag? Dat was een voorstel van de Utrechtse hoogleraar indologie F.C. Gerretson, tevens geestelijk vader van de rechtse groepering Nationale Unie (niet te

²⁶³ Bouman, *Tweesprong*, 13.

²⁶⁴ Bouman, *Tweesprong*, 16.

²⁶⁵ Bouman, *Tweesprong*, 16.

²⁶⁶ Bouman, *Tweesprong*, 20.

²⁶⁷ De Jonge, *Crisis en critiek*, 326.

²⁶⁸ De Jonge, *Crisis en critiek*, 327.

verwarren met de latere Nederlandse Unie).²⁶⁹ Gerretson was aanhanger van de ‘historische richting’, een christelijk historische conservatieve staatsleer, die hij overigens in autoritaire richting verlegde.²⁷⁰ Met Gerretson had Bouman in de jaren dertig regelmatig contact, over een op te richten tijdschrift onder de titel *Vrijheid en orde*. De hoogleraar zou hem in 1937 vragen voor een leeropdracht economische geschiedenis. Bouman bedankte daarvoor, omdat hij toen al van dit, naar zijn mening te specialistische, vak afscheid had genomen.

Om de ontaarding van het parlementaire stelsel in een dictatuur te voorkomen wilde Gerretson een koninklijk kabinet, ‘een nationale en antirevolutionaire dictatuur van de Oranjekroon’.²⁷¹ Niet het parlement boven de Kroon maar andersom. Concreet: een zakenkabinet onafhankelijk van het parlement en geleid door de koningin. Het boek van Gerretson, *Koninklijk kabinet of dictatuur?* met als ondertitel *Open schrijven aan dr. H. Colijn*, was een uitnodiging aan de minister-president van dat moment.²⁷² Toch heeft dat merkwaardige boek, dat tevens de strategie van de Nationale Unie was, geen verdere uitwerking gehad, Colijn heeft het advies niet opgevolgd.

Van Leur schreef aan Bouman dat hij vond dat hijzelf in deze tijd het best kon wedden ‘op de nationale beweging: aansluiting bij Mussert of Gerretson’.²⁷³ Misschien ‘een plaats in de partij of propaganda-journalistieke machine’. Van Leur leek in het begin van de jaren dertig te aarzelen ‘tussen een sociaaldemocratische en een min of meer nationaalsocialistische visie op de crisis-werkelijkheid’.²⁷⁴ Hij meende dat een economische reconstructie van Nederland tot stand kon komen met liefst ‘een *koninklijk* kabinet, zonder een obstruerende Tweede Kamer’.

In mei 1933 raakte Van Leur door de dood van zijn geliefde hoogleraar in Leiden, C. van Vollenhoven, in een diepe depressie en kwam een ‘mengsel van romantisch-socialistische en conservatieve ideeën en gevoelens’ in hem naar boven.²⁷⁵ Aan zijn vriend Hugo Samkalden schreef hij: ‘Het moderne kapitalisme (thans samenvattend cultuurverschijnsel) heeft de moderne grote steden, de moderne fabrieken, de moderne jacht om het bestaan, de dwang en de eindeloze waanzin of ellende der conjunctuur geschapen.’²⁷⁶ Hoewel hij geen beslist oor-

²⁶⁹ C. Gerretson, *Koninklijk kabinet of dictatuur?: open schrijven aan dr. H. Colijn nopens een actueel vraagstuk van staatkunde en staatsrecht* (Den Haag 1933).

²⁷⁰ De Jonge, *Crisis en critiek*, 148-150. Een staatsleer van antirevolutionairen, christelijk historischen en leden van de Rooms-Katholieke Staatspartij.

²⁷¹ Gerretson, *Koninklijk kabinet*, 20.

²⁷² A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982) 157-160.

²⁷³ Brief 28 Van Leur aan Bouman 30 oktober 1932, UB Leiden.

²⁷⁴ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 151.

²⁷⁵ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 154.

²⁷⁶ Brief 30 Van Leur aan Bouman 1 mei 1933, UB Leiden.

deel wilde vellen is Van Leur enthousiast over het nieuwe Duitsland dat in staat is tot het scheppen van nieuwe mensheid- en cultuurwaarden. ‘En dat mag aan Hitler worden toegeschreven.’

De ideeën van Van Leur vertoonden vanaf die tijd veel overeenkomst met de opvattingen van Bouman. Deze heeft een betekenisvolle rol gespeeld bij het formuleren van de standpunten van Van Leur omtrent de economische recessie en de opkomst van het fascisme/nationaal socialisme.²⁷⁷ Van Leur nam daar later meer afstand van om zich aan te sluiten bij de opvattingen van Samkalden, die eveneens bestuursambtenaar in Indië was. In die ‘tweede helft van de jaren dertig werden Van Leurs politieke ideeën gaandeweg progressiever.’²⁷⁸

Van Leur laveerde toen tussen beide vriendschappen. Het algemeen standpunt van Samkalden deelde hij niet, ‘het is tenslotte nihilistisch’, maar Van Leur sloeg hem wel hoog aan.²⁷⁹ Later nam hij weer meer afstand van Samkalden. Hij constateerde een groot verschil tussen Samkalden en mensen als hijzelf: ‘Inderdaad wil ik gerekend worden tot de *hommes de bonne volonté*.’ Doelde Van Leur hiermee op de homoseksualiteit van Samkalden en op het zedenschandaal dat in 1938 in Batavia ontstond? Daarbij werden vele homoseksuele ambtenaren vervolgd, en kreeg Samkalden in 1939 een gevangenisstraf van een jaar.²⁸⁰

In datzelfde jaar klaagde Van Leur, in een brief aan Bouman, over broer Henk: ‘Dat hij NSB’er en racist is is een zaak die nog discussie kan velen. De smerige opmerkingen over Samkalden echter hebben mij aanleiding gegeven tot een briefje.’²⁸¹ Henk Bouman kwam in juli 1936 in Indië aan als adspirant-controleur, en Van Leur voorzag dat Henk moeilijkheden zou krijgen.²⁸² Hij schreef aan Bouman dat Henk ‘allerhande eigenaardig Europees-Westerse superioriteitsgedachten op rassengrondslag’ had.²⁸³ Het gaf Van Leur tevens de gelegenheid zijn gal op de NSB te spuwen. Dat deed hij dan ook uitgebreid in een brief aan Bouman: ‘Henk redeneert ook al dom: zo sprekend van een of andere NSB-landdag, zei hij, zich herboren te voelen daar en daardoor; een massa van 40.000 mensen, zoeklicht op de vaandel-bundels,

²⁷⁷ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 152.

²⁷⁸ Vogel *Het indocentrische geschiedbeeld*, 157.

²⁷⁹ Brief 55 Van Leur aan Bouman 21 april 1938, UB Leiden.

²⁸⁰ In april 1940 ging de joodse jurist en publicist Hugo Samkalden naar Nederland en vervolgens in het verzet. In januari 1943 werd hij door de Duitsers in concentratiekamp Mauthausen vermoord.

²⁸¹ Brief 60 Van Leur aan Bouman 27 maart 1939, UB Leiden.

²⁸² Henk Bouman, broer van Piet, en bestuursambtenaar in Indië, zou later als reserveofficier en 1^e luitenant in Het 4^e Compagnie Legioen Mangkoenegoro te Soerakarta op Java dienen. Hij werd gevangen genomen in Tjilatjap op Java en overgebracht naar een Birma-kamp. In Bangkok werd hij herenigd met zijn vrouw en twee dochtertjes, die jaren in een ‘Jappenkamp’ hadden verbleven.²⁸² Henk Bouman schreef na de oorlog, evenals Job van Leur had gedaan, een dissertatie over Indië: *Enige beschouwingen over de ontwikkeling van het Indonesisch nationalisme op Sumatra's Westkust* (Leiden 1949).

²⁸³ Brief 42 van Van Leur aan Bouman 23 juli 1936, UB Leiden.

opmars van 2000 WA-mannen.’ Hoe Henk over de aantijgingen aan zijn adres dacht is niet bekend, correspondentie tussen Bouman en zijn broer Henk bevindt zich niet (meer) in het familiearchief.

Al in de periode van de studie indologie in Leiden schreef Van Leur aan Bouman over de politieke sympathieën van zijn broer.²⁸⁴ Die ‘raakt steeds meer verzeild in alle mogelijke obscure of semi-obscure fascistische, nationalistische of nat.-socialistische, of actualistische partij-gedoetjes’. Van Leur was toen kennelijk om praktische en niet om principiële redenen bezorgd: ‘Z’n goede tijd gaat daaraan weg. Het enthousiasme en de *roepings-idee* zijn loffelijk. Het onderzoek van de gedachtewereld van deze stromingen is ook nuttig (men leert heen te kijken over de door “liberaal” en “rationalistisch” denken gestempelde negentiende eeuwder-officiële levenshouding). Maar om daadwerkelijk te leven in dat wereldje dat misschien tezamen 200 man telt, lijkt me afkeuringswaardig.’

Terug naar *Het socialisme aan de tweesprong*. Bouman publiceerde die brochure, naar eigen zeggen, vanwege de verwarring binnen de sociaaldemocratie, die was ontstaan door een brochure van J.E.W. Duys *Ter oriëntering. Enige beschouwingen naar aanleiding van enkele vragen van democratie*.²⁸⁵ Hij vond dat Duys een opmerkelijk gemis aan inzicht in de problemen van het moderne socialisme toonde. Misschien ook was Bouman door uitgever W.J. Thieme & Cie gevraagd om te reageren op de brochure van Duys, die ook door Thieme was uitgegeven.

Duys, een bekende en kleurrijke sociaaldemocraat en tevens Tweede Kamerlid, was vanaf 1930 in rechts-extremistische richting opgeschoven. In 1933 publiceerde hij zijn brochure waarmee hij in conflict kwam met de partijleiding van de SDAP. De onenigheid werd niet zozeer uitgelokt door de inhoud van Duys’ brochure als wel door de eigengereide manier van optreden van de schrijver. Later zou Duys verder opschuiven naar sympathie voor nazi-Duitsland en lid worden van de NSB.

‘U gaat dus een nationaalsocialistische groepering oprichten’ zo meende de schrijver van een ingezonden brief naar aanleiding van Boumans brochure.²⁸⁶ Nee, dat was geenszins de bedoeling van Bouman. ‘Ik ben van huis uit liberaal en het is geen politiek geschrift.’ Het ging ‘hem slechts om de diagnose van de kwalen waardoor onze huidige maatschappij wordt geteisterd en om het aangeven van het enige middel dat ons mijns inziens van chaos en on-

²⁸⁴ Brief 20 van Van Leur aan Bouman, 17 maart 1932, UB Leiden.

²⁸⁵ J.E.W. Duys, *Ter oriëntering: enige beschouwingen naar aanleiding van enkele vragen van democratie* (Zutphen 1933).

²⁸⁶ *Het Vaderland* 21 juli 1933.

dergang zou kunnen redden.’ De crisis zou volgens Bouman nog erger worden en hij zag ‘geen andere uitweg dan strenge centralisatie en ordening van ons productiesysteem (met andere woorden “socialisme”’. Dat kon alleen bereikt worden door een sterk gezag en een zekere ‘nationale afsluiting’. Royaal zegde Bouman toe dat, mocht hij het mis hebben, dat hij dan alles woord voor woord zou terugnemen. Daar heeft Bouman zich, hoewel heel veel later, ook aan gehouden.²⁸⁷

Dat Bouman van huis uit liberaal was moge zo zijn, maar was hij dat anno 1933 ook? Wat bedoelde hij trouwens met liberaal? Misschien de progressief liberale Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB)? Deze partij was beïnvloed door het kathedersocialisme, een sarcastische benaming voor (voornamelijk) economen die wilden dat de overheid maatregelen nam om de sociale problemen van de arbeiders te verbeteren. De liberalen van de VDB waren niet tegen het kapitalisme en wel tegen het marxisme. Zo beschouwd paste Bouman goed in deze partij, ware het niet dat de VDB fel gekant was tegen het nationaalsocialisme. De andere liberale partij die in 1933 aan de Tweede Kamerverkiezingen meedeed was de Liberale Staatspartij (LSP), ook wel de Vrijheidsbond genoemd. De LSP was voor orde en gezag en een fervent voorstander van vrijhandel. Dat laatste botste dan weer met het pleidooi van Bouman voor autarkie.

Heeft hij in het jaar waarin hij zijn brochure publiceerde misschien zijn stem al uitgebracht op het Verbond voor Nationaal Herstel? Van deze politieke partij, die tegen het fascisme aanleunde, werd hij later, in augustus 1935, lid.²⁸⁸ Bouman hoefde trouwens geen nationaalsocialistische beweging op te richten, die bestond al.

Nationaalsocialisme

In augustus 1933 had Bouman een ‘onderhoud met Mussert’, de landelijk leider van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland (NSB).²⁸⁹ Bouman vermeldt dit in de fragmenten van het oorspronkelijke dagboek maar schrijft er niet bij van wie het initiatief uitging. Stond dat wel in het originele maar vernietigde dagboek? Als conclusie van het gesprek noteert Bouman nog dat hij besloot om de NSB van nabij te volgen, ‘onder alle mogelijke voorbehoud mijnerzijds’. Diezelfde maand werd hij lid.

De initiatiefnemers van de NSB waren A.A. Mussert, hoofdingenieur bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht en zijn vriend C. van Geelkerken, adjunct-commies van de Provinciale

²⁸⁷ P.J. Bouman, *Voor en na de zondvloed* (Amsterdam 1970) 39-40, 46.

²⁸⁸ Dagboek 29 augustus 1935, NHA (toegang 316).

²⁸⁹ Dagboek augustus 1933, NHA (toegang 316).

Griffie in Utrecht.²⁹⁰ Mussert profileerde zich als de degelijke en bekwame intellectueel met een goede staat van dienst, de mannen om hem heen hadden een vergelijkbare reputatie. Als leider was Mussert kleurloos en bestond er ruimte voor andere (theoretisch) sterke persoonlijkheden.²⁹¹ Maar de belangrijkste succesfactor van de NSB was een wezenstrek van het fascisme: het toepassen van moderne organisatiemethoden om de massa in beweging te krijgen. Onder andere met de landdagen en de eigen krant *Volk en Vaderland* die op de eerste landdag op 7 januari 1933 voor het eerst verscheen. Vanaf begin 1933 groeide de NSB stormachtig: van bijna duizend leden begin 1933 naar 21.000 per 1 januari 1934, 33.000 op 1 januari 1935 en 52.000 op 1 januari 1936.²⁹² Vanaf eind 1935 radicaliseerde de NSB in de richting van het nazisme met volkse opvattingen en een leidersbeginsel.²⁹³ De (ongesignde) beschouwingen in *Volk en Vaderland* ageerden tegen het marxisme en de handlangers van Moskou, de socialisten. Maar ook tegen het liberalisme, want dat was verantwoordelijk voor de sociale problemen.

Bouman werd tussen 4 en 22 augustus 1933 lid van de NSB. Zijn lidmaatschap duurde ongeveer vijf maanden, waarvan drie maanden voorlopig lidmaatschap en ongeveer twee maanden gewoon lid. Het is niet aannemelijk dat hij daarna geheim lid was of ‘meikever’, dat wil zeggen dat hij weer lid werd vanaf de inval door de nazi-Duitsers in mei 1940.

C. Dekker, een Middelburgse NSB-functionaris, schreef op 15 juli 1933 aan het algemeen secretariaat van de Nationaal Socialistische Beweging in Utrecht dat hij bij toeval had vernomen dat Bouman belangstelling zou hebben voor de NSB.²⁹⁴ Dekker ging er vanuit dat Bouman, gezien zijn leraarschap aan een Rijks-HBS, geen lid zou worden. Hij had Bouman geschreven dat hij dan toch wel een abonnement op *Volk en Vaderland* zou kunnen nemen ‘om de verdere ontwikkeling van onze beweging te kunnen volgen’. Bouman had hem geantwoord dat hij zeker belangstelling voor het nationaalsocialisme had, doch als vakman (Bouman schreef dat hij economie en geschiedenis had gestudeerd) er toch weer met enige reserve tegenover moest staan. *Volk en Vaderland* kreeg hij trouwens regelmatig van zijn broer vanuit Den Haag toegezonden.²⁹⁵

Bouman schreef verder aan Dekker dat zijn opinie omtrent de NSB nog niet geheel gevormd was en verwees naar zijn recent verschenen brochure *Het socialisme aan de tweesprong*. Hij nodigde Dekker uit om na de schoolvakantie te komen praten. Maar Dekker vond

²⁹⁰ De Jonge, *Crisis en critiek*, 204.

²⁹¹ De Jonge, *Crisis en critiek*, 207-208.

²⁹² De Jonge, *Crisis en critiek*, 205.

²⁹³ De Jonge *Crisis en critiek*, 230-232.

²⁹⁴ Propagandaleider F.E. Farweck, Archief NSB, NIOD, (toegang 123), inv.nr. 397.

²⁹⁵ Bouman bedoelde zijn jongere broer Henk.

zich niet geschikt om alleen het gesprek met Bouman te voeren: ‘weet niet of ik tegenover genoemde heer wel de nodige argumenten zal kunnen aanvoeren’. Hij vroeg aan het secretariaat of misschien Ir. Van Houte (H.J. van Houten?) dat gesprek met Bouman zou kunnen voeren.²⁹⁶ Op 4 augustus 1933 waren op Walcheren en Noord en Zuid Beveland elf NSB-leden en 10 abonnees op *Volk en Vaderland* waarvan niemand uit Middelburg. Op de ledenlijst van diezelfde datum komt Bouman niet voor.²⁹⁷

Op 22 augustus 1933 schreef Bouman aan F.E. Farweck, de algemeen propagandaleider van de NSB in Utrecht, dat hij niet kon ingaan op zijn verzoek om te bemiddelen bij het werven van leden voor de NSB.²⁹⁸ Was dat niet iets voor de heer Dekker? Misschien schoot Dekker tekort in kennis en algemene ontwikkeling, maar hij is ijverig, betrouwbaar en enthousiast. Als echte Middelburger kende hij meer stadgenoten dan Bouman. Dekker was trouwens een van de eersten die zich als lid ‘bij onze beweging aansloten’. Bouman vond zichzelf voor dat soort werk niet geschikt omdat ‘hij als leraar van de Rijks-HBS slechts indirect propaganda mag voeren’. Verder schreef Bouman dat hij een week later hoopte te beginnen aan een serie in *Volk en Vaderland*, ‘welke vooral moet dienen het vertrouwen van de arbeiders in de SDAP te schokken’.²⁹⁹ Hij sloot de brief aan de algemeen propagandaleider van de NSB af met de woorden: ‘In de hoop spoedig iets van u te mogen vernemen. Hou-zee! P.J. Bouman.’ Farweck schreef de volgende dag al aan Bouman terug. Hij begreep het standpunt van Bouman en eindigde dat hij met belangstelling naar Boumans artikelen in *Volk en Vaderland* uitkeek. Op 16 november 1933 kreeg Dekker de lidmaatschapskaart toegestuurd van P.J. Bouman, Molenwater 49. Twee maanden later, op 11 januari 1934, ontving Dekker bericht uit Utrecht, dat P.J. Bouman op 9 januari werd afgevoerd van de ledenlijst in verband met het verbod voor rijksambtenaren.³⁰⁰

‘Pa vindt het heel erg naar dat Piet fascist is.’³⁰¹ Dien schreef dit aan haar zus Stien en aan Bouman. Pa is de schoonvader van Bouman, de leraar Duits W. Kloot bij wie hij op veertienjarige leeftijd vanuit Nederlands-Indië in huis kwam. Bouman en zijn schoonvader onderhiel-

²⁹⁶ Ir. H.J. Van Houten was een van de eerste leden en de eerste propagandaleider van de NSB.

²⁹⁷ Leden- en functionarissenlijst 4 augustus 1933, Archief NSB, NIOD (toegang 123), inv.nr. 1245.

²⁹⁸ Propagandaleider F.E. Farweck, Archief NSB, NIOD, (toegang 123), inv.nr. 397.

²⁹⁹ In jaargang 2 nr. 2 staat een artikel ‘Toelichting op de beginselen der NSB’. Misschien is dit van de hand van Bouman. Hoewel hoon tegen de ‘verburgerlijking’ van de sociaaldemocratische leiders een vast thema was in *Volk en Vaderland* en daarover ook door anderen werd geschreven.

³⁰⁰ Correspondentie ledenadministratie, archief NSB, NIOD (toegang 123-168), inv.nr. 289a. In 1938 tekende Bouman op zijn school een brief voor gezien, gedateerd 5 oktober. De brief was gericht aan alle leraren van de HBS en de ondertekenaar verklaart dat hij/zij geen lid is van de NSB of andere met name genoemde extremistische organisaties.

³⁰¹ Brief Dien Kloot 12 februari 1934 aan Piet en Stien Bouman, NHA (toegang 316).

den al een paar jaar een correspondentie die voornamelijk over het Duitse (en Nederlandse) fascisme ging. Zijn schoonvader, praktiserend christen met het levensmotto: ‘Als ik het Christendom niet had, ging ik het water in’, bestreed de opvattingen van Bouman.³⁰² Onder meer legde hij Bouman enkele fel antisemitische uitspraken van Sombart voor. Evenals opvattingen van de Oostenrijkse filosoof, econoom en socioloog Othmar Spann over ‘de geweldige Führer’.³⁰³ En hoe Spann de mensen in twee onderscheiden groepen verdeelde, waaronder die van het ‘Untermenschentum’.³⁰⁴ Helaas weten we niet hoe Bouman daarop reageerde, we beschikken niet over de brieven van Bouman aan zijn schoonvader. We kunnen het wel vermoeden, want Bouman zal in die periode zijn arrangement voor het oplossen van de crisisproblemen zijn blijven verdedigen en Duitsland zijn blijven zien als het land van het reëel bestaande nieuwe socialisme.

Bouman werd gered door het ambtenarenverbod dat op 1 januari 1934 inging, wellicht zou hij anders lid van de NSB zijn gebleven. Met zijn nieuwe socialisme, een sterk staatsgezag, solidariteit en nationalisme, paste hij goed in die beweging. Of toch niet? Vanwege het volkse karakter van de NSB hoorde hij misschien meer thuis bij de aristocratisch deftige beweging van Gerretson, het Verbond voor Nationaal Herstel.

Kan het zijn dat Bouman aan Mussert heeft laten doorschemeren dat hij om wetenschappelijke redenen de NSB van nabij wilde volgen? Bouman voelde wel voor het schrijven van artikelen en niets voor propaganda-activiteiten. Farweck schreef in oktober 1933 in antwoord op een brief van het lid B.E. van Bruggen te Vlissingen dat hij weinig voelde voor mensen, die uit een wetenschappelijk standpunt belang in onze beweging stellen.³⁰⁵ Ging dit over Bouman? Bouman bleef de NSB nog tot 1935 volgen en het wetenschappelijk maandblad van de partij, *Nieuw Nederland*, lezen totdat hij in januari 1935 zijn abonnement opzegde.³⁰⁶ Zijn geprononceerde opvattingen over een sociale reconstructie van Nederland zou hij behouden, hoewel gestoken in een nieuw jasje.

³⁰² Brief Dien Kloot 24 november 1935 aan Piet en Stien Bouman, NHA (toegang 316).

³⁰³ Brief W. Kloot 13 oktober 1934 aan Piet en Stien Bouman, NHA (toegang 316).

³⁰⁴ Brief W. Kloot ongedateerd, waarschijnlijk oktober/november 1934, aan Piet en Stien Bouman, NHA (toegang 316).

³⁰⁵ Propagandaleider F.E. Farweck, Archief NSB, NIOD, (toegang 123), inv.nr. 397.

³⁰⁶ P.J. Bouman aan J. van Leur, 24 februari 1935, UB Leiden.

Hoofdstuk 6 Christelijk solidarisme

Een herontdekking

‘Een prachtig boek!’ was de kwalificatie van Bouman over *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1913* dat in 1913 was verschenen.³⁰⁷ Hendrik Peter Godfried Quack (1834-1917) was rond de eeuwwisseling onder meer bekend geworden door zijn zesdelig standaardwerk *De socialisten. Personen en stelsels*, waarvan het eerste deel in 1887 en het laatste in 1912 uitkwam. Nadien was H.P.G. Quack geheel vergeten. Bouman las de *Herinneringen* pas in 1934 eenentwintig jaar na publicatie.

We kunnen hooguit gissen waarom Bouman dat boek niet al eerder had gelezen en waarom hij het nu wel ter hand nam. Ongetwijfeld kende hij het werk van Quack al sinds zijn studietijd aan de Nederlandse Handels-Hogeschool. Misschien had hij ook (gedeelten van) *De socialisten* gelezen en wist hij waarschijnlijk van het bestaan van de autobiografie van Quack. Bouman las de *Herinneringen* in een periode waarin hij overwoog om biografieën te schrijven. Bezon hij zich op het schrijven van een biografie van H.P.G. Quack? Een paar maanden later startte Bouman met het beschrijven van de levens van Jean Jaurès, Thomas Woodrow Wilson en Walther Rathenau.

Misschien ook heeft een rol gespeeld om de *Herinneringen* te gaan lezen, dat Bouman juist in deze periode over het socialisme publiceerd en met dat onderwerp dus veel bezig was. Belangrijk in dit verband is ook dat bij hem, zoals bij de meeste Nederlanders, het christelijk geloof nooit ver weg was en dat hij in deze periode peinsde over de samenhang van het religieuze en het sociale denken. Daarover voerde hij ook gesprekken met zijn jongere broer Henk.³⁰⁸ Bouman kreeg in deze periode ‘een toenemende bewondering en liefde voor de irrationele inhoud van het Christendom’.³⁰⁹

Het lezen van *Herinneringen* veroorzaakte zelfs een cruciale wending in het denken van Bouman over socialisme. Met Quack de criticus van het economisch liberalisme, herontdekte Bouman ‘de christelijke oplossing’ voor de sociale problematiek. Dat leidde bij hem tot een, hoewel langzame maar toch, essentiële verschuiving. Van een sympathie voor het nationaalsocialisme naar het aanhangen van een religieus socialisme: het christelijk solidarisme. Hij ruilde zijn waardering voor het nationaalsocialisme in voor de christelijke kijk op de sociale kwestie.

³⁰⁷ Dagboek 18 maart 1934, NHA (toegang 316).

³⁰⁸ Dagboek 11 januari 1934, NHA (toegang 316).

³⁰⁹ Dagboek eind augustus 1934, NHA (toegang 316).

De jurist, econoom en socioloog Quack bekleedde hoge functies in het bedrijfsleven en de publieke sector en schreef in *De Gids*, het *Sociaal Weekblad* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant*.³¹⁰ Op voorspraak van de rechtsgeleerde en het Tweede Kamerlid Jeronimo de Bosch Kemper werd hij benoemd tot hoogleraar in de staatswetenschappen te Utrecht. Tussen de bedrijven door schreef Quack aan *De socialisten*. De daarvoor benodigde bronnen, boeken, brochures, vlugschriften, tijdschriften en buitenlandse bladen, moest hij zelf aanschaffen omdat de Nederlandse universiteitsbibliotheken niet over dat materiaal beschikten. Van zijn hoogleraarssalaris kon hij dat niet bekostigen en daarom keerde Quack terug naar het bedrijfsleven waar hij uiteindelijk directeur werd van De Nederlandse Bank en daarnaast veel commissariaten had. Als president-commissaris van de Staatsspoorwegen maakte hij de spoorwegstaking van 1903 mee. Quack was overdag ondernemer, zeg maar kapitalist, en werkte 's avonds aan de geschiedenis van het socialisme.

In het werk van Quack is, volgens de historicus E. Jonker, 'een complete sociologie aanwezig'.³¹¹ Er kon niet meer van het individu worden uitgegaan want er moest aandacht zijn voor de sociale verbanden waarin het individu leefde. Voor het versterken van een noodzakelijke samenwerking was een nieuw gemeenschapsbesef essentieel. Quack bekritiseerde het economische liberalisme, 'dat materieel individueel eigenbelang als de economische motor van de maatschappelijke ontwikkeling beschouwde'.³¹² Hoewel conservatief wees Quack de moderne techniek niet af, en hij had wel een voorliefde voor *Gemeinschaft* maar was niet zonder meer tegen *Gesellschaft*. Ook paste Quack, naar de mening van Jonker, in de sociologische traditie die de maatschappij belangrijker acht dan de staat. Wel moest naar zijn mening de staat ingrijpen op sociaal gebied en kennis van de maatschappij was daarvoor noodzakelijk. 'Maatschappelijke revolutie is te voorkomen, wanneer men de evolutie begrijpt'.³¹³

Nog in hetzelfde jaar dat hij *Herinneringen* las, publiceerde Bouman een artikel over Quack.³¹⁴ Niet vanwege diens 100ste geboortedag, wel omdat misschien de sociale denkbeelden van Quack 'in onze chaotische tijd voor het eerst ten volle gewaardeerd kunnen worden'. Volgens Bouman was Quack vergeten omdat hij 'geestelijk eenzaam' bleef. Idealisten schrokken terug vanwege zijn praktisch-economisch werk en praktijkmannen ergerden zich aan zijn vurig idealisme. In een liberale tijd was er minachting voor zijn ondogmatisch denken

³¹⁰ <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/quack.html>

³¹¹ E. Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaaldemocratie en de welvaartsstaat* (Groningen 1988) 82.

³¹² Jonker, *Sociologische verleiding*, 82.

³¹³ H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1913* (Amsterdam 1913) 417.

³¹⁴ P.J. Bouman, 'H.P.G. Quack 1834-1917', *Vragen van den dag* 49 (1934) 807-819. Later publiceerde Bouman nog een boek over H.P.,G. Quack: P.J. Bouman, *Uit het levenswerk van H.P.G. Quack* (Amsterdam 1955).

en voor zijn openlijk sympathiseren met het socialisme ‘onder verwerping van de politiek van de opkomende sociaaldemocratie’. Bovendien werd het werk van Quack niet wetenschappelijk genoeg geacht.

Tijdens zijn leerjaren trof Quack op de universiteit de jurist-hoogleraar Martinus des Amorie van der Hoeven. Bouman constateert dat ‘die hem méér gaf dan wetenschap – een levensbeschouwing’.³¹⁵ Van der Hoeven maakte op Quack zeer veel indruk, de colleges van hem volgde hij met ontroering. Ook nam hij van Van der Hoeven de zienswijze over dat ‘het christendom van de hoogste waarde [was] voor het oplossen van sociale vraagstukken’.³¹⁶ Het vaststellen van zedelijke normen ging voor Van der Hoeven boven het opsporen van zedelijke wetten, een gemeenschapsbesef boven het individualistische liberalisme. Nodig was een christelijke religie die gericht was op maatschappelijke vernieuwing. Dat wil zeggen, een verandering van de menselijke maatschappij in ‘een koninkrijk der hemelen’.

Deze visie kende Bouman nog van zijn gereformeerde leermeester Sneller, die stelde dat de zin van cultuur en geschiedenis ligt in de verwerkelijking van het koninkrijk der hemelen, in anticipatie op het toekomstig koninkrijk. Sneller was een verre nazaat van dezelfde stroming die Bouman in deze periode herontdekte, toen hij in de *Herinneringen* van Quack over Martinus des Amorie van der Hoeven las. Een stroming van orthodox-protestants denken en handelen die een aanvang nam in het begin van de negentiende eeuw met een opwekkingsbeweging onder de naam het Réveil.³¹⁷ Die ‘sterke anti-individualistische stroming’ tegenover het liberalisme en de industriële revolutie liep van ‘Groen [van Prinsterer] over Des Amorie van der Hoeven, de Bosch Kemper naar Quack en vele katholieken’.³¹⁸

De beweging benadrukte de beleving van de eigen vroomheid, liep ongeveer parallel aan de Romantiek en was gekeerd tegen het rationalisme van de Verlichting. Later kwam de nadruk te liggen op maatschappelijke bewogenheid die resulteerde in onder meer armenzorg, strijd tegen het alcoholisme en tegen de slavernij.

De staatkundige ideeën van de opwekkingsbeweging, het antirevolutionaire denken, zijn te herkennen in het werk van de grondlegger van de protestants-christelijke politiek de historicus en politicus Guillaume Groen van Prinsterer. Als bondgenoot van de gereformeerde gezindte verzette Groen zich tegen de vrijzinnigheid in de Hervormde Kerk. Als lid van de

³¹⁵ Bouman, *H.P.G. Quack*, 809.

³¹⁶ Bouman, *H.P.G. Quack*, 810.

³¹⁷ Fred van Lieburg, *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012); M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam 1970).

³¹⁸ Puchinger, *Christendom*, 282.

Tweede Kamer wierp Groen zich met zijn antirevolutionaire denken op als vertegenwoordiger van de orthodoxe protestanten. Eerst met Abraham Kuyper gingen de antirevolutionairen zich organiseren en de eerste politieke partij van Nederland oprichten: de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Later splitsten de voornamelijk adellijke leden zich af van de 'kleine luyden' van de ARP en begonnen een eigen politieke partij: de Christelijk Historische Unie. Een prominent lid van deze partij was de al eerder genoemde hoogleraar Gerretson. Aannemelijk is dat Gerretson ook lid was van het Gezelschap van Christelijke Historici waarvan zijn generatiegenoot Sneller in 1920 een van de oprichters was.³¹⁹

Het wezenlijke van de Réveilbeweging, de individuele beleving van een christelijk geloof in samenhang met een persoonlijke verantwoordelijkheid voor maatschappelijke problemen, zien we later terug in de zogeheten vernieuwingsbeweging van de jaren dertig en bij 'de stille revolutionairen' die Bouman beschrijft in *Revolutie der eenzamen*.

Autoritair solidarisme

Eind april 1935, twee jaar na zijn eerdere brochure *Het socialisme aan de tweesprong*, publiceerde Bouman opnieuw een brochure. Nu met als titel *Structuurcrisis en Nationaalsocialisme in Nederland*, en ook die werd uitgegeven door W.J. Thieme & Cie.³²⁰ Dit keer was de tekst niet gericht aan de leiders van de sociaaldemocratie. Nu wilde Bouman zich mengen in een discussie die in Nederland woedde over het nationaalsocialisme. De tegenstanders van het nationaalsocialisme sabelden, volgens Bouman, Duitse theorieën en daden neer om daarna de Nederlandse fascistten als onvaderlandslievend te brandmerken. Het was, naar zijn mening, bedroevend hoe de discussie was ontaard in gescheld en persoonlijke verdachtmakingen. 'Blijkbaar leven de politieke partijen tegenwoordig in een zenuwachtige stemming. Ze zullen dan ook op hun grondvesten wankelen.' Naarmate het Nederlandse volk door de troosteloze werkloosheid 'dieper in het moeras zinkt, zal er meer belangstelling of enthousiasme komen voor de beginselen van het nationaalsocialisme' voorspelde de auteur.³²¹

Bouman wilde een zakelijke discussie voeren op basis van historisch inzicht. Waar het volgens hem om ging was het zoeken naar objectieve maatstaven voor elkanders argumenten. Daarvoor was allereerst een probleemstelling nodig en die luidde: waarom groeit het nationaalsocialisme ook in Nederland snel? Een goede vraag, want de NSB boekte bij de Statenverkiezingen in april 1935 een grote overwinning, naar later bleek de grootste uit het bestaan van

³¹⁹ Het Gezelschap is in de jaren tachtig gestopt met de activiteiten. Inmiddels bestaat er vanaf 1989 de Vereniging van Christen-Historici.

³²⁰ P.J. Bouman, *Structuurcrisis en Nationaalsocialisme in Nederland* (Zutphen 1935).

³²¹ Bouman, *Structuurcrisis*, 29.

de partij: bijna 8% van de stemmen. Anderhalve week na die overwinning verscheen de brochure van Bouman. Die bevat volgens hem ‘enige dingen, die eens gezegd *moesten* worden’.³²² Zoals over de moderne structuurcrisis, over het sociale vraagstuk, over de Nederlandse aanpassingspolitiek en over de politieke crisis in Nederland.

De brochure leunde opnieuw sterk op het werk van Sombart. Ongetwijfeld had Bouman inmiddels het roemruchte *Deutscher Sozialismus* van Sombart gelezen. Het boek was in de zomer van 1934 verschenen, na de publicatie van Boumans eerste brochure maar ruim voor deze tweede brochure. Sombart had, in de woorden van Bouman, de ‘ineenschrompeling’ van het kapitalisme voorzien. De oorzaak daarvan lag in de negentiende eeuw. Toen brak de tijd van het moderne imperialisme aan. Er werd grof verdiend en de arbeiders deelden rijkelijk in de winst. ‘Ja, het was een heerlijke tijd, die imperialistische periode van 1880 tot 1914!’³²³ Men begon deze tijd als *normaal* te beschouwen, maar omstreeks 1910 was zowel de binnenlandse markt alsook menig koloniaal afzetgebied verzadigd. Het was het begin van een langdurig en pijnlijk proces van ineenschrompeling. Door de wereldoorlog werd dit proces volgens Bouman aan het oog onttrokken, men dacht zelfs dat die oorlog de oorzaak van de crisis was. Maar het was het wegvallen van het kapitalistisch groeiproces dat de huidige crisis veroorzaakte.

De voorgaande (beknopt beschreven) analyse van wat Bouman zag als een structuurcrisis, aangevuld met een uiteenzetting van een cultuurcrisis, zou Bouman nog vaak herhalen. Het was zijn basisfilosofie omtrent de crises van de moderne samenleving, nadien door hem *de schaduwen van gisteren* genoemd. Met deze analyse was Bouman later succesvol in de vernieuwingsbeweging, daarmee schreef hij zijn *Van Renaissance tot Wereldoorlog* en had hij een beginsel van waaruit een zoektocht voor een leven na de ‘zondvloed’³²⁴ begon.

In zijn brochure vraagt Bouman zich vervolgens af hoe de verschillende stromingen op levens- en maatschappijbeschouwelijk vlak de werkloosheid dachten aan te pakken. De liberale zagen werkloosheid, armoede enzovoort slechts als wrijvingsverschijnselen die door de vooruitgang zouden verdwijnen. De socialisten en communisten wilden via revolutie of hervorming naar een rechtvaardiger wereld. En de vertegenwoordigers van de solidaristische theorie, de door Bouman herontdekte christelijk-sociale groepering?

Bouman verwijst naar deze christelijk sociale beweging door een tekst van Martinus des Amorie van der Hoeven als motto voor zijn brochure op te voeren. In die tekst verenigt

³²² Dagboek 26 april 1935, NHA (toegang 316).

³²³ Bouman, *Structuurcrisis*, 10.

³²⁴ De autobiografie van Bouman draagt als titel *Voor en na de zondvloed*.

Van der Hoeven het individu met de gemeenschap: ‘de gemeenschap absorbeert niet het individu, zij ontwikkelt het, en ontwikkelt tegelijk de groep waartoe het individu behoort’.³²⁵ Deze zienswijze is een voorloper van het christelijk *personalisme*, persoonswording als beelddrager van God met een taak in de wereld, die vanaf eind jaren dertig door het merendeel van de leiders van de vernieuwingsbeweging werd aangehangen. Bouman was nog niet zover want hij was kennelijk nog in de ban van het nationaalsocialisme waarvan hij enkele maanden eerder, althans formeel want gedwongen door het ambtenarenverbod, afscheid had genomen.

Bouman gebruikt het begrip *solidarisme* voor de oplossing van sociale problemen ‘door samenwerking van verschillende bevolkingsgroepen onder controle van een sterk staatsgezag’. Hij voegt daaronder samen: de fascistische en nationaalsocialistische én de christelijk-sociale groeperingen. Zowel de christelijk sociale leer alsook de nationaalsocialistische opvatting gingen, volgens Bouman, uit van een organische maatschappijleer. Beiden verwierpen het economisch individualisme en schreven de werkloosheid toe aan het moderne kapitalisme. Sombart meende dat alleen het katholiek socialisme relevant was en verwees daarvoor naar de encycliek *Quadragesimo anno*.³²⁶

In het hoofdstuk ‘Opbouw of afbraak?’ van *Structuurcrisis en Nationaal-Socialisme in Nederland* betoogt Bouman dat de aanpassingspolitiek van de Nederlandse overheid met betrekking tot het sociale vraagstuk in feite sociale afbraak was. In deze tijd werkte het bureaucratisch apparaat niet, terwijl het vertrouwen van de massa nodig was om het pessimisme weg te nemen. Om de menigte te bereiken konden wetenschappelijke methoden gebruikt worden, maar dictators hadden ook door suggestieve kracht resultaten bereikt. Bouman beschreef voorbeelden van systematische regeringspropaganda in Rusland en in Amerika. Hij was daar een groot voorstander van: ‘Een goed-geleide, streng georganiseerde propaganda in dienst van het een of andere nationale plan blijkt steeds meer een vereiste om armoede, doffe wanhoop en werkloosheid te bestrijden.’³²⁷

Naast propaganda was de instelling van een verplichte of vrijwillige arbeidsdienst nodig. Het was een arbeidsoffensief dat zijn psychologisch effect op de massa niet zou missen. Maar vooral, zo dacht Bouman, snakte onze maatschappij naar leiding en bezieling.

Bovendien moesten we misschien geen tegenstelling zien tussen democratie en dictatuur. ‘De democratie heeft op haar manier ook een Führer-principe. Hoewel in de Hitler-verering iets waanzinnigs ligt, is het algemeen vertrouwen in de leider groot als de nood hoog

³²⁵ Bouman, *Structuurcrisis*, 3.

³²⁶ Encycliek van paus Pius XI in 1929.

³²⁷ Bouman, *Structuurcrisis*, 23.

gestegen is. Nu gaat de persoonlijkheid geheel schuil achter de partijorganisaties. Opbouw is constructief werk door psychologisch-actieve politiek, geen opbouw zonder gemeenschapsgevoel.'

De waarde van een leidersfiguur kende Bouman al van zijn studie van de werken van Weber. Charismatisch handelen was naast het traditionele en het rationele een van de vormen van handelen bij Weber. De charismatische persoonlijkheid die door Weber in zijn latere jaren als steeds belangrijker werd gezien, kon oude patronen en instituties doorbreken en iets nieuws brengen. Denk aan grote staatslieden, hervormers en revolutionairen. Het optreden van één man kon vérstrekkende gevolgen hebben.³²⁸ Zoals van een dictator die een geheel eigen orde in de chaos schept als reactie op het door de 'onttovering' gevoelde vacuüm.

Tenslotte toetst Bouman in zijn brochure alle partijen aan de mogelijkheid om het geestelijk, economisch en politiek leven op te bouwen. Het resulteert in een pleidooi voor 'de nieuwe beweging', die het volk uit de diepste inzinking zou overwinnen en het land uit de grootste chaos zou redden. In de woorden van Sombart over het Duitse socialisme: 'das Deutsche Volk aus der Wüste des ökonomischen Zeitalters herausführen'.³²⁹ Wat Nederland betreft heeft Bouman de hoop gevestigd op de protestant-christelijke groep van politieke partijen. Die heeft 'een positief beginsel van grote waarde, een organische maatschappijleer'. 'Er is geen edeler en betere traditie om de huidige structuurcrisis in de kern aan te tasten dan de leer der christelijk-sociale rechtvaardigheid.'³³⁰ Bouman verwijst daarvoor naar de werken van Bilderdijk, da Costa, Groen van Prinsterer, Martinus des Amorie van der Hoeven, Quack en Kuiper.

De kenmerken van de door Bouman gewenste beweging zijn in feite de elementen van zijn arrangement om de sociale problematiek aan te vatten en tegelijk de massa te beheersen: een krachtig nationalisme, gemeenschapsgevoel, dictatuur overgaand in sterk staatsgezag, corporatieve ordening van het economisch leven, scheiding van kerk en politiek, opvoeding van jeugd en massa tot nationalisme en gemeenschapsgevoel en tenslotte ontbinding van alle politieke partijen.³³¹

De auteur leek niet helemaal te begrijpen waarom de partijpolitici niet zonder meer gecharmeerd waren van het laatste punt. Waarom hanteerden de partijen die afwerende houding? Ze kwam volgens Bouman voort uit kwade trouw of uit misverstand over bijvoorbeeld

³²⁸ Max Weber, 'Politiek als beroep' in: Max Weber, *Wetenschap als beroep. Politiek als beroep* (Nijmegen 2012) 43-106, aldaar 46. Het betreft een vertaling van Hans Driessen van *Politik als Beruf* (1919), het andere eveneens klassieke essay betreft *Wissenschaft als Beruf* (1917).

³²⁹ Werner Sombart, *Deutscher Sozialismus*, 11.

³³⁰ Bouman, *Structuurcrisis*, 81.

³³¹ Bouman, *Structuurcrisis*, 27.

het invoeren van dictatuur. Terwijl toch ‘denkende fascist’ het ook als een noodzakelijk kwaad zagen. Als voorbeeld van een denkende fascist voerde Bouman Gerretson ten tonele.³³² Alle partijen hebben dan wel stuk voor stuk uitnemende beginselen, maar in combinatie ging het mis: zij hebben het parlementaire stelsel vermoord. Men ontzag elkaar en behielp zich met extraparlamentaire kabinetten. Men moest eens leren inzien, ‘dat niet alle voorstellen van fascistische of nationaalsocialistische zijde a priori op dwaasheid of zielloze imitatie van bepaalde buitenlandse voorbeelden berusten’.³³³ We moeten niet langer wachten, ‘maar strijden voor het nieuwe’.³³⁴

Met deze ‘belangrijke brochure’ van Bouman was, schrijft in een recensie Anthonie Donker, pseudoniem van de letterkundige, en vanaf 1936 hoogleraar N.A. Donkersloot, de discussie gelukkig verlegd van polemieken naar een zakelijke discussie en historisch inzicht.³³⁵ Donker had al vaker het nationaalsocialisme tegen het geschrijf van bronnenvergiftigers of tegen de ‘hetze’ tegen Hitler in bescherming genomen.³³⁶ Bouman en Donker waren geestverwanten. Een paar dagen voor de publicatie van de brochure was Bouman op bezoek in Amsterdam voor wat een hartelijk kennismakingsgesprek werd. Ze waren van dezelfde leeftijd en hadden dezelfde sociale belangstelling.³³⁷

Naar de milde beoordeling van de historicus en journalist H. Van Galen Last ‘bestaat [er] geen reden om Donker en Bouman hard te vallen over wat zij toen dachten en schreven.’³³⁸ Vooral voor Bouman pleitte dat hij een uitweg zocht uit de sociale, economische en politieke nood. Hem mag niet verweten worden dat hij geen heil verwachtte van het communisme of de SDAP. Vergissen is een menselijk recht en dus had ook Bouman recht op zijn bewondering voor het nationaalsocialisme. ‘Zijn houding kwam in een ander licht te staan wanneer wij letten op wat er in diezelfde tijd gebeurde en waartegen hij het blijkbaar niet de moeite waard vond verzet aan te tekenen.’³³⁹

Twee maanden na publicatie van zijn brochure betreurde Bouman het al dat hij ‘nogal onbekookte beschouwingen’ op papier had gezet. Tenminste, dat schreef hij 35 jaar later en daarmee doelde hij op de teksten waarin hij met sympathie over het nationaalsocialisme

³³² Later schreef Bouman dat Gerretson ten onrechte een fascist werd genoemd. Bouman, *Zondvloed*, 37.

³³³ Bouman, *Structuurcrisis*, 36.

³³⁴ Bouman, *Structuurcrisis*, 37.

³³⁵ Anthonie Donker, *Critisch bulletin* 6 (1935) 195-198.

³³⁶ H. Van Galen Last, *Nederland voor de storm: politiek en literatuur in de jaren dertig* (Bussum 1969) 50.

³³⁷ Dagboek 23 april 1935, NHA (toegang 316).

³³⁸ Van Galen Last, *Nederland voor de storm*, 51.

³³⁹ Van Galen Last, *Nederland voor de storm*, 51-52.

schreef.³⁴⁰ Die plotselinge bekering kwam door het lezen van werk van de socioloog Karl Mannheim.

³⁴⁰ Bouman, *Zondvloed*, 46.

Hoofdstuk 7 Bevrijd door Karl Mannheim

Bouman bekende veel later dat hij onder invloed van de oorlogs- en crisisjaren niet veel anders had gekend dan regelmatige ‘wisseling van stemming en inzicht’.³⁴¹ ‘Een vragend in de tijd staan – geschiedbeleving vervuld van twijfel, misschien door mijn neiging tot tolerante beschouwelijkheid.’ Het jaar 1935 spande wel de kroon, de verwarring was toen compleet. Bouman leek tegelijkertijd uiteenlopende opvattingen te huldigen en vroeg zich moedeloos af wat nog zijn taak was in een wereld die steeds chaotischer werd.³⁴²

1935 is het jaar ‘waarin het antidemocratisme en in zijn georganiseerde vormen en als geestesstroming bij ons zijn hoogtepunt bereikte: het jaar van de sensationele verkiezingstrioef van de NSB’.³⁴³ Het antidemocratisme genoot meer dan ooit de positieve belangstelling van velen in ons land. In 1933 ging het in opgaande lijn, in 1937 in neergaande lijn. 1935 is ook het jaar waarin Bouman *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* las van Mannheim.³⁴⁴

Aan Mannheim had hij veel te danken, schreef Bouman vijfendertig jaar later.³⁴⁵ Het boek was leerzaam en boeiend, maar bovenal had het voor hem een ‘bevrijdende functie’. Het maakte veel duidelijk van wat hem zelf al vaag voor ogen stond. Mannheim bood formuleringen en conclusies die Bouman achteraf gezien liever zelf had willen bedenken en schrijven. Het deed hem zelfs betreuren ‘enige nogal onbekookte beschouwingen op papier te hebben gezet’. Met die ‘onbekookte beschouwingen’ doelde Bouman op zijn brochures en artikelen over het ‘socialisme’ en het nationaalsocialisme. Die zou hij dus anders, of misschien wel in het geheel niet, hebben geschreven wanneer hij toen al het boek van Mannheim gelezen zou hebben.³⁴⁶

Bouman las, zoals gezegd, *Mensch und Gesellschaft* in juni 1935 direct bij eerste publicatie. Kennelijk was dat zijn eerste kennismaking met het sociologisch denken van Mannheim. Een eerder boek van Mannheim, *Ideologie und Utopie* (1929), had hij al gemist en heeft hij pas veel later gelezen, waarschijnlijk in de jaren veertig.³⁴⁷ Misschien kwam dat omdat

³⁴¹ Bouman, *Zondvloed*, 19.

³⁴² Dagboek januari 1935, NHA (toegang 316).

³⁴³ De Jonge, *Crisis en critiek*, 260.

³⁴⁴ Karl Mannheim, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* (Leiden 1935). Het boek werd later, met een uitbreiding, gepubliceerd onder de titel *Man and Society in an Age of Reconstruction* (London 1940).

³⁴⁵ Bouman, *Zondvloed*, 45-47.

³⁴⁶ Boumans brochure *Structuurcrisis en Nationaalsocialisme* verscheen twee maanden voordat hij in juni 1935 *Mensch und Gesellschaft* las.

³⁴⁷ Bouman verwijst in latere drukken van zijn ‘*Renaissance*’ naar de Engelse uitgave *Ideology and utopia* (1946).

Mannheim in de jaren dertig in Nederland nog onbekend was. Daar heeft Bouman iets aan gedaan, hij heeft Mannheim in Nederland geïntroduceerd.³⁴⁸ Wanneer hij *Ideologie und Utopie* eerder had gelezen, dan had hij zich met dat boek ook eerder kunnen 'bevrijden'. *Ideologie und Utopie* bevat vrijwel dezelfde sociologie als *Mensch und Gesellschaft*.³⁴⁹

Karl Mannheim (1893-1947), geboren in Hongarije, behoorde in Boedapest tot een Joods-intellectuele groep. Hij studeerde filosofie in de Hongaarse hoofdstad en behaalde daar in 1918 een doctoraat. Een jaar later ontvluchtte hij vanwege de politieke situatie zijn land, vroeg asiel aan in Duitsland en vestigde zich in Heidelberg. Daar verkeerde hij in de kring van Weber. In 1933 moest hij opnieuw vluchten, nu voor Hitler. Hij vestigde zich in Engeland. Daar werd hij docent sociologie aan de London School of Economics en veel later, in 1945, hoogleraar aan de Universiteit van Londen. Hij kreeg de kans niet meer om van die laatste functie iets te maken, want in 1947 stierf hij onverwachts.

De sociologie van Mannheim is, naar de mening van de socioloog P. Thoenes, in aanzet een kritische sociologie.³⁵⁰ Mannheim veroordeelt de burgerlijke liberale samenleving van het interbellum. De crisis is meer dan een economische crisis, want ook en wellicht meer een sociaal en cultureel faillissement. Maar anders dan Bouman deed, zoekt Mannheim het niet in een nieuw nationaal besef onder dictatoriale leiding. Hij stelt als ideaal: een 'rationeel beheer van een democratische, door verantwoorde elites planmatig geleide, in open ontwikkeling verkerende samenleving'.³⁵¹ Hij combineert daarmee zekere rationaliteitsopvattingen van Weber met actie en planmatigheid vanuit het marxisme. En dat in een kader dat zowel elites als democratisering omvat. Planmatige ordening moet de crisis overwinnen. De laissez faire maatschappij moet plaats maken voor een geplande maatschappij. De sociologie zal daarvoor sociale technieken moeten ontwikkelen. Mannheim zag in Engeland een democratie functioneren die werkelijk 'a working democracy' was.³⁵² Hij zag in de Engelse democratie de mogelijkheid om een planmatig geleide samenleving te verwezenlijken.

Bouman leerde van Mannheim hoe de ontketening van agressie voor een deel kan worden verklaard uit sociale structuurveranderingen. Zoals de revolutie van de massa of de nationaalsozialistische agressie, die veroorzaakt is door zowel de overrompelingstactiek van de macht-

³⁴⁸ I. Schöffer, 'P.J. Bouman, *Wetenschap en Werkelijkheid*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) 357.

³⁴⁹ F.L. van Holthoorn, 'Mannheim en het nieuwe pragmatisme. Enkele opmerkingen bij het herlezen van *Ideology and Utopia*', *Groniek. Historisch tijdschrift* (1993) 29-40.

³⁵⁰ P. Thoenes, 'Karl Mannheim' in: H.P.M. Goddijn e.a., *Geschiedenis van de sociologie* (Meppel 1974) 243-252.

³⁵¹ Thoenes, Mannheim, 247.

³⁵² P.J. Bouman, 'Karl Mannheim (1893-1947)' in: L. Rademaker en E. Petersma (red.), *Hoofdfiguren uit de sociologie* dl I (Utrecht/Antwerpen 1974), 181.

hebbers alsook door het falen van de democratie. De teloorgang van de democratie vindt plaats daar waar men aan een sociaaleconomisch bestel vasthield dat was afgestemd op de werking van markt- en prijsmechanismen die niet meer functioneerden. Bouman herkende deze analyse van Mannheim, had hij niet zelf gewezen op het naar zijn mening starre sociaaleconomisch beleid, op de gebreken van de democratie en op de mogelijke agressie van de massa?

Nog interessanter vond Bouman de paragrafen over ‘Die Struktur der Elitenbildung’ daarin vooral over de ‘Einbau der Intelligenzschicht in die Gesellschaft’.³⁵³ Daarin beschrijft Mannheim dat in de huidige maatschappij de leiding in handen kan komen van Jan en Alleman. Dáár ligt de kern van de crisis, het oude gezag is ondergraven. De intellectuele elite heeft geen verantwoordelijkheidsgevoel meer. De maatschappij wordt steeds complexer, de leiding durft niet in te grijpen en kan dat ook niet. ‘So schlägt also auch an dieser Stelle das unorganisierte Wachstum der demokratischen Gesellschaft in Diktatur um.’³⁵⁴

Wat was nu precies het ‘bevrijdende’ van *Mensch und Gesellschaft* voor Bouman? Niet dat hij daardoor irrationele stromingen als het communisme en het nationaalsocialisme of de relatie tussen sociale structuur en cultuur (beter) begreep. Bouman hield zich al langer met dezelfde thema’s bezig en heeft vergelijkbare analyses gemaakt. Over zijn ‘bevrijding’ van het nationaalsocialisme met behulp van *Mensch und Gesellschaft* schrijft Bouman niet eerder dan in 1970 in zijn autobiografie *Voor en na de zondvloed*. In 1935 toen hij *Mensch und Gesellschaft* las repte hij niet over een bevrijding. Hij concludeerde toen, in zijn herschreven (zeg: gezuiverde) dagboek, dat het boek van Mannheim ‘een geweldig werk [is], waarin ik klaar en helder geformuleerd vond, wat al jaren lang in mij broeide’.³⁵⁵ Dus is de vraag wat hij nu precies ‘klaar en helder geformuleerd vond’.

Het verheugende van het boek was voor Bouman niet zozeer de diagnose als wel de oplossing: een democratische, door verantwoorde elites planmatig geleide samenleving.³⁵⁶ Hij zag daarin zijn positie en het bijbehorende gezag van de elite bevestigd. De elitegroepen waren in de liberale en democratische massasamenleving in aantal sterk toegenomen en dan ‘verliert jede von ihnen an führender Funktion und Wirkung, da sie sich gegenseitig neutralisie-

³⁵³ Mannheim, *Mensch und Gesellschaft*, 76-83; recensie van Bouman van ‘Mensch und Gesellschaft’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 51 (1936) 284-286.

³⁵⁴ Mannheim, *Mensch und Gesellschaft*, 83.

³⁵⁵ Dagboek, juni 1935, NHA (toegang 316).

³⁵⁶ Bouman verwijst geïnteresseerd in Mannheims boek met name naar de paragrafen over ‘Die Struktur der Elitenbildung’ speciaal over de ‘Einbau der Intelligenzschicht in die Gesellschaft’; recensie van Bouman in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 51 (1936) 285-286.

ren.³⁵⁷ Verlies aan exclusiviteit is fnuikend voor de creativiteit van de elite, die juist nodig is om leiding te geven. Intellectuelen die vrij staan ten opzichte van de ideologieën en utopieën van hun tijd en kunnen juist stimuleren tot objectieve beschouwingen over hun samenleving.³⁵⁸

Bouman voelde zich al langer de, wat Mannheim noemt, *relativ freischwebende* intellectueel met een opdracht tot het geven van leiding in een massasamenleving. In zijn dagboek gaf Bouman op 19 september 1932, zijn dertigste verjaardag, uitdrukking aan het besef geroepen te zijn tot een leven van schrijven en zoeken, van geestelijk beleven en geestelijk leiding geven in een ontwrichte tijd. Hij was altijd bezig met de vraag of en zo ja hoe hij in een chaotische tijd intellectueel leiding kon geven, en Mannheim gaf hem nu een steun in de rug. Daarnaast vond hij het onderscheid verhelderend dat Mannheim maakte in soorten van rationaliteit en daarbij wees op de agressiviteit van het nationaalsocialisme. Dat laatste, over de aard van het fascisme, zette Bouman kennelijk toch aan het denken.

Enkele maanden later gaf Bouman een les over de toestand in de wereld. Daarin zette hij uiteen welke gevaren ons door het fascisme, het nationaal socialisme en de rassenhaat bedreigden. Bert Teunis, een leerling van het Middelburgs Gymnasium, waar Bouman tijdelijk een leraar verving, was enthousiast over Bouman. ‘Jan Kaak’, Bouman, zo genoemd vanwege zijn forse kaak, was volgens Teunis beter toegerust dan de eigen leraar.³⁵⁹

Bouman zou al eerder in de jaren dertig met zijn HBS-leerlingen het opkomend fascisme besproken hebben. Toen, misschien minder waarschuwend, behandelde hij in de geschiedenisles het hoofdartikel uit de *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant*. De krant was in die tijd een bolwerk van de liberale middenklasse. De in totaal twaalf artikelen over het fascisme van hoofdredacteur Sibold S. Smeding verschenen vanaf 7 september 1933 vrijwel dagelijks. Smeding schreef onder de titel *Nederlands fascisme en Mussert* tamelijk neutraal en met weinig bedenkingen tegen de politieke en maatschappelijke opvattingen van het fascisme. De auteur meende al eerder dat ‘het fascisme meer en beter is dan een groot deel der Nederlandse pers zijnen lezers het thans voorstelt; dat het niet alleen hoogst ongewenste, maar óók schone, goede en waarachtige elementen bevat.’³⁶⁰

Maar op 27 januari 1934 slaat de hoofdredacteur in de serie *Kroniek van de dag* een andere toon aan: ‘Zo nu en dan stuit men op berichten die te denken geven...’ Vier jaar later,

³⁵⁷ Mannheim, *Mensch und Gesellschaft*, 64-65.

³⁵⁸ Van Holthoon, ‘Mannheim en het nieuwe pragmatisme’, 31.

³⁵⁹ Bert Teunis, ‘Herinneringen aan het Middelburgs Gymnasium’, *Walacria. Een kroniek van Walcheren* dl 3 (Middelburg 1990) 30.

³⁶⁰ *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant* 27 januari 1931.

eind 1938 is de hoofdredacteur zelfs verontwaardigd over de immoraliteit van het Duitse regime. Smeding trok in de krant fel van leer tegen Hitler-Duitsland: 'De bruten en de ongelikte beren zijn in het huidige Duitsland aan bod gekomen.'³⁶¹ Maar het zou volgens de hoofdredacteur een tijdelijk verschijnsel zijn; het Duitse volk is daarvoor namelijk te beschaafd en te ontwikkeld. Men had gehoopt dat na de eerste 'revolutionaire' jaren van het nationaal socialistisch bewind de gematigden allengs meer invloed zouden krijgen.

Bouman zou dit alles toen ook geschreven kunnen hebben omdat hij inmiddels vergelijkbare opvattingen had. Over het nationaalsocialistische Duitsland was hij lange tijd ambigu. Naar zijn mening was de werkelijk Duitse tragedie datgene wat gebeurde in de burgerlijke periode van vóór 1914.³⁶² Daarom is een rechtvaardig oordeel over de huidige Duitse 'waan-zinnige wereld' slechts mogelijk wanneer men terug gaat naar die geestelijke tragedie van het moderne Duitsland. Bouman vroeg zich ook af 'of wij niet teveel over Duitsland schrijven'.³⁶³ 'Misschien zijn de fouten van ons eigen democratisch stelsel gevaarlijker dan die van een systeem, dat ons in wezen weinig raakt.' Bouman dacht hierbij ongetwijfeld aan het 'gevaar' van een massademocratie waarin een ieder zonder kennis van zaken kon meebeslissen. Waarom niet eens een beschouwing wijden aan 'de wankelende basis van de egalitaire democratie van Franse oorsprong'?³⁶⁴ Het fascisme is volgens hem een onvermijdelijke reactie op de West-Europese egalitaire democratie. Wat betreft Nederland behield hij zijn overtuiging dat een nieuwe ordening noodzakelijk was, geleid door een sterke staat, democratie was daaraan ondergeschikt.³⁶⁵

Op 29 augustus 1935, nog geen twee maanden nadat Bouman het 'bevrijdende boek' van Mannheim had gelezen, werd hij lid van het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH). Dit was een organisatie die 'wel naar het fascisme riekende uitlatingen' publiceerde, maar zich nooit heeft ontwikkeld tot een werkelijk fascistische organisatie.³⁶⁶ Zelfs waren er in 1933 fusiebesprekingen met de NSB maar daar bleef het bij. 'Het VNH was en bleef een extreem nationalis-

³⁶¹ *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant*, 14 november 1938.

³⁶² P.J. Bouman, 'Duitse tragedie', *Critisch Bulletin* 7 (1936) 261-263. Recensie van: Helmuth Plessner, *Das Schicksal Deutschen Geistes im Ausgang seiner bürgerlichen Epoche* (Zürich/Leipzig 1935).

³⁶³ P.J. Bouman, 'Waakzaamheid', *Critisch Bulletin* 8 (1937) 143-144.

³⁶⁴ P.J. Bouman, 'Revue van idealen. W. Banning, Hedendaagse sociale bewegingen', *Critisch Bulletin* 7/8 (1938) 214-216.

³⁶⁵ Dertig jaar later ging Bouman een vooraanstaande rol vervullen in het toenmalige Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie.

³⁶⁶ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme*, 67.

tische, militaristische en kolonialistische organisatie³⁶⁷ en was onverhuld reactionair inzake de sociale kwestie.

Bouman werd lid van Nationaal Herstel, ‘minder uit enthousiasme dan wel uit drang me niet geheel afzijdig te houden’.³⁶⁸ Misschien toch ook vanwege de inhoud van de nieuwe brochure van de VNH van juli dat jaar. Die was duidelijk over een noodzakelijke grondwets-herziening in corporatieve zin. Bovendien had de partij een maand eerder goed gescoord. Electoraal gezien waren de gemeenteraadsverkiezingen zelfs een hoogtepunt voor de partij. Maar de VNH had haar beste tijd gehad en zakte langzamerhand in. In Zeeland was trouwens geen partijafdeling. Eerder, in 1933, vond Bouman het VNH nog een groepering die er dan wel naar streefde om de compromispolitiek van ons af te schudden maar nog te liberaal was in zijn maatschappelijke opvattingen om betekenis te kunnen krijgen.³⁶⁹

Binnen het fascisme zijn de sympathisanten te onderscheiden in een plebejische stroming (kleinburger, gedeclasserde intellectuelen en potentieel revolutionair gezind) en een deftige stroming (uit de invloedrijke maatschappelijke bovenlaag, traditionalistisch, vervuld van respect voor de samenleving waarin men is opgegroeid en die men in zijn oude glorie hersteld wenst te zien, conservatief antidemocratisme).³⁷⁰ De *Gebildete* die Bouman was, dan wel wilde zijn, voelde zich ongetwijfeld meer thuis bij het Verbond voor Nationaal Herstel dan bij de NSB.

Het Verbond vertegenwoordigde een specifiek Nederlands antidemocratisch conservatisme.³⁷¹ Afkeer van het algemeen kiesrecht, het parlementaire stelsel en de partijpolitiek gingen hier samen met pleidooien voor een meer offensief nationalisme en een grotere politieke rol voor de monarch. Leden van het Verbond waren afkomstig uit de uiterste rechtervleugel van partijen als de Christelijk Historische Unie en de conservatief-liberale Vrijheidsbond. Oud-liberalen en protestanten hadden elkaar gevonden in de nostalgie van de tijd van Thorbecke. Een regering had toen nog uitsluitend te maken met een overzichtelijke beschaafde bovenlaag en de staat werd nog niet, door industrialisatie en massademocratie, gesteld voor ingewikkelde problemen. Het Verbond had de bekende conservatieve staats- en maatschappijopvatting: onder meer een voorkeur voor een sterk personalistisch gekleurd uitvoerend bewind, het afwijzen van het parlementair stelsel, het afwijzen van de massademocratie, het

³⁶⁷ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme*, 67.

³⁶⁸ Dagboek 29 augustus 1935, NHA (toegang 316).

³⁶⁹ Bouman, *Tweesprong*, 14.

³⁷⁰ De Jonge, *Crisis en critiek*, 65.

³⁷¹ Von der Dunk, *Conservatisme*, 34.

heimwee naar de negentiende eeuw en het nationale verleden in het algemeen en het propageren van een organische ordening.

Het VNH was de enige antidemocratische organisatie met een overheersende invloed vanuit kolonialistische kringen.³⁷² De centrale figuur was H. A. A. van Gybland Oosterhoff, secretaris van de Indologische Faculteit te Utrecht en redacteur van het blad *De Rijkseenheid*. Medewerkers aan dat blad waren onder andere Colijn, de CHU-man B.C. de Savornin Lohman, H. Krekel en Gerretson. Ze bestreden met name de ‘slappe’ koloniale politiek. De directe aanleiding voor een manifest van de groep op 10 februari 1933 was de muiterij zes dagen eerder van de bemanning van het Nederlandse marineschip *De Zeven Provinciën*, dat in de Indische wateren voer. De muiterij ontstond na een korting op de salarissen en werd beëindigd door het gooien van een bom door de Nederlandse overheid op het schip vanuit een vliegtuig, met als gevolg drieëntwintig doden en vele gewonden. Socialisme en communisme lag volgens de heren nu op de loer. Er heerste een algemene gezagscrisis. Er moest ‘een Nationaal Réveil komen’ en ‘een nieuwe orde in Staat en Maatschappij’. Maar vooral ging het om herstel van oude deugden. Intussen had het VNH een boegbeeld aangetrokken: de oud-opperbevelhebber generaal C. J. Snijders.

Eind 1933 had het VNH tussen de vier- en vijfduizend leden. Ondanks de weerzin tegen het parlement, deed het Verbond toch mee aan de Tweede Kamerverkiezingen in april 1933. Het leverde één zetel op, die werd ingenomen door William Westerman, een Mussolinibewonderaar. In 1937 leed het VNH bij de verkiezingen een nederlaag. De consequentie was een uittocht van leden. Het verbod van de Duitse bezetter op 19 juni 1941 verloor het Verbond uit haar lijden.

Bouman ging zich, zoals eerder gezegd, door het lezen van de *Herinneringen* van Quack, interesseren voor de ideeën van de Reveilbeweging, voor de historische visie. Of, zoals hij dat noemde: ‘De lijn die van Bilderdijk over Da Costa, De Clerq- Groen van Prinsterer, Quack (niet-calvinist) en Kuiper naar Gerretson [‘een kleinzoon van de Reveilbeweging’³⁷³] doorloopt.’³⁷⁴ Misschien was dat de reden dat hij uitkwam bij het VNH. Ook leverde het lidmaatschap van die partij hem interessante contacten op, met onder andere Gerretson en een andere christelijk historische hoogleraar, de jurist en econoom P. Lieftinck. Hij zou beide professoren weten te bewegen tot deelname aan de redactie van het door hem op te richten tijds-

³⁷² De Jonge, *Crisis en critiek*, 184-186.

³⁷³ Van Lieburg, *Opwekking van de natie*, 254.

³⁷⁴ Bouman, *Renaissance*, 14.

schrift.³⁷⁵ Door zijn nieuwe vrienden van de Christelijk Historische Unie en door zijn belangstelling voor het gedachtegoed van de Reveilbeweging is Bouman, halverwege de jaren dertig op weg naar een samenwerken met sociaalmaatschappelijk actieve christenen. Die vond hij ook binnen de SDAP.

³⁷⁵ Gerretson behoorde tot de rechts-koloniale vleugel, Liefstinck rekende zich tot de linkervleugel van de CHU en werd na de oorlog als lid van de Partij van de Arbeid minister van financiën. De twee andere beoogde redactieleden waren, naast Bouman zelf als redactiesecretaris, de chemicus prof. dr. H.R. Kruyt en de jurist prof. dr. W.P.J. Pompe.

Hoofdstuk 8 Nationaal solidarisme

SDAP-solidarisme

Rond 1937 werd Bouman enthousiast over nieuwe ontwikkelingen binnen de SDAP. Hij schreef daarover een artikel getiteld ‘Nationaal of internationaal socialisme?’³⁷⁶ Zijn stelling was dat de sociaaldemocratie zich ook in nationale richting kon ontwikkelen. Maar een Sombartiaanse visie dat een ontwikkeling naar een nationaalsocialisme onontkoombaar was, zoals in zijn brochure *Het socialisme aan de tweesprong*, lijkt nu afwezig. Bouman zag dus eind jaren dertig nog wel een mogelijke ontwikkeling naar socialistisch denken met een nationale oriëntatie, maar dan met een andere gezindheid dan een fascistische.

De gebeurtenissen leken hem gelijk te geven. De Tweede Internationale viel uiteen in nationaal-georiënteerde sociaaldemocratische partijen, doordat de Eerste Wereldoorlog de internationale arbeidersbeweging uiteen sloeg, en de Duitse sociaaldemocratie in wezen voor een nationaalsocialistisch probleem stond, zoals het Russische communisme de hoop vestigde op een economisch leven op nationale grondslag. Boumans conclusie was dat voor het wel-slagen van een voortgezette socialistische actie, een concreet plan op nationale grondslag, van de grootste betekenis was. Ter vervanging van een verlangen naar een internationale proletarische revolutie.

Hij dacht daarbij aan de Belgische sociaaldemocratie met het plan van minister H. de Man. In Nederland de SDAP met het rapport *De Nieuwe Organen* (1931), dat volgens Bouman ‘in ieder opzicht een voortreffelijk werk’ was.³⁷⁷ De Nederlandse sociaaldemocraten hadden ook het Belgische voorbeeld nagevolgd met hun *Plan van de Arbeid* (1935). Daarover was Bouman lovend: diepgaande economische hervorming in plaats van socialisatie en staatsexploitatie; de erkenning van de gemeenschapsgedachte en in de plaats van klassenstrijd het solidarisme. Het was bijna hetzelfde als het plan van Bouman voor sociale reconstructie maar dan zonder dictatuur en zonder volksopvoeding. Dat laatste, volksopvoeding maar dan in termen van volksverheffing, behoorde wel tot het denken over cultuur van de SDAP.

De Nederlandse sociaaldemocratische partij, waartegen Bouman met zijn eerste brochure zo fel had geageerd, kreeg nu veel lof toegezwaaid: ‘Nog één stap verder en men beschouwt de eertijds geminachte ideologie van het nationaal solidarisme als een positieve kracht voor sociale reconstructie.’³⁷⁸ Door op de tweesprong de ‘goede’ afslag te nemen zou

³⁷⁶ P.J. Bouman, ‘Nationaal of internationaal socialisme?’, *De Gids* 101 (1937) 187-200.

³⁷⁷ Bouman, ‘Nationaal of internationaal’, 198.

³⁷⁸ Bouman, ‘Nationaal of internationaal’, 199.

de SDAP dan ingepast kunnen worden in het schema van de brochure van Bouman van 1933. De term nationaalsocialisme kon ook vervangen worden, want die vond Bouman inmiddels verwarrend.³⁷⁹ Nationaal solidarisme leek beter en die term sloot ook naadloos aan bij de versterking van de gemeenschap die de vernieuwers, onder wie inmiddels Bouman, nastreefden.

In zijn enthousiasme over de nationale gemeenschapsgedachte bij de sociaaldemocraten citeerde hij een vers uit het lied van de SDAP (tekst van P. Bakker):

‘Voor het plan, kameraad:

Bouwer, klinker, smid en schrijver,

Zeeman, ploeger en student,

Machinist en kranendrijver,

Ieder die ontbering kent,

Stedeling en platteland,

Architect en sjouwerman-

Legt Uw handen in elkander,

Allen op voor ‘Arbeidsplan!’

In de lijn van *Het Plan* lag volgens Bouman ook een wijziging in het denken over democratie. Een constructief nationaal plan vereiste gezag en dat beperkte een ‘ultra-democratische medezeggenschap’. Er zou onderscheid moeten worden gemaakt tussen maatschappelijke (sociale) democratie die nog moest worden ingevoerd, en politieke democratie die kon worden beperkt.

Waar uit Boumans artikel blijkt dat hij vrijwel dezelfde opvattingen koesterde als in zijn eerdere brochures: economische ordening, gezag, antidemocratisch en nationale eenheid, schreef Bouman als het ware de ontwikkelingen binnen de SDAP naar zijn eigen opvattingen toe. Inclusief naar wat hij twee jaar eerder had geleerd van Mannheim. In die lijn achtte Bouman een beperking van de politieke democratie acceptabel vanwege de prioriteit van wat hij noemde ‘sociale democratie’. Hij doelde daarmee op de democratische controle van de planners door de (inmiddels) opgevoede massamens.

Daarmee leek Bouman enigszins terug in het democratische kamp. Maar, evenals Mannheim, bleef hij moeite houden met het aanvaarden dat de massa keuzes maakt en oordeelde hij mild over de mogelijkheid van een dictatuur. Hij had wel afstand genomen van het Duitse nationaalsocialisme. Omdat het werd ‘overwoekerd door rassenmystiek en militair-

³⁷⁹ Bouman bleef beide begrippen, ‘*nationaalsocialisme*’ en ‘*solidarisme*’, door elkaar gebruiken.

Zie: aantekening Bouman voor een lezing ‘Nationalisme, socialisme en nationaalsocialisme’ op De Vonk te Noordwijk, 15/16 november 1936, Boumanarchief RuG.

dictatoriale neigingen van Hitlers medewerkers'.³⁸⁰ Bovendien omdat het ons zelfstandig volksbestaan bedreigde en we ook geestelijk onszelf wilden blijven. Hoewel we niet te negatief naar Duitsland moesten wijzen maar tegelijkertijd naar onszelf moesten kijken. Fouten erkennen en opruimen, niet terugdeinzen voor noodzakelijke hervormingen in staat en maatschappij.³⁸¹

Maar waarom schreef Bouman over een plan dat inmiddels meer dan een jaar oud was? Bouman wilde daarmee invloed uitoefenen op de besluitvorming van het SDAP-congres van april 1937.³⁸² Er moest nog veel gebeuren en het hing er veel af van wie straks de nieuwe leiders waren. Daarover was Bouman optimistisch omdat twee geestverwanten van hem, Willem Banning en Henk Brugmans, inmiddels belangrijke posities binnen de SDAP hadden verworven.³⁸³ De SDAP zelf vond dat de rapporten in het geheel niets met een discussie over het socialisme van doen hadden maar met voorstellen om de werkloosheid te bestrijden.

Een mislukt tijdschrift

Het tijdschrift moest *Fundamenten* gaan heten. Bouman ging daarvoor in het voorjaar van 1936 plannen maken. Met het blad wilde hij alle 'vooruitstrevende en positief ingestelde geesten in ons land' verenigen.³⁸⁴ Tevens moest het tijdschrift een steun in de rug bieden bij het leidinggeven aan de 'vorming van een positief-constructieve geestesgesteldheid' in ons land.³⁸⁵

Hij dacht aan religieus socialisten en de voortrekkers van vernieuwingen binnen de SDAP, zoals Banning en Brugmans en de partijvoorzitter Koos Vorrink. Ook doelde hij op vooruitstrevenden in het confessionele kamp, met name die van de christelijk historische richting. Tenslotte ook katholieken die (onder meer) het corporatieve gedachtegoed van de sociale encycliciek *Quadragesimo anno* van paus Pius XI omhelsden. Het zijn allen groeperingen die zoals Van der Hoeven het had geformuleerd: het christendom beschouwen als van de hoogste waarde voor het oplossen van sociale vraagstukken.³⁸⁶ Christelijke solidaristen die Bouman door het lezen van de *Herinneringen* van Quack in het vizier had gekregen en in zijn brochure

³⁸⁰ Later schreef Bouman dat hij, in de jaren dertig, verwachtte dat Hitler spoedig door bekwaamere mannen zou worden verdrongen; P.J. Bouman, 'De sfinx die historische waarheid heet', *Wending* 28 (1973) 29.

³⁸¹ Bouman, 'Waakzaamheid', 143-144.

³⁸² Brief Bouman aan de redactie van *De Gids*, 20 december 1936, Universiteitsbibliotheek Leiden.

³⁸³ De religieus socialist Banning, directeur van de Arbeidsgemeenschap van Woodbrookers, een vorm van volkshogeschoolwerk, was lid van het dagelijks bestuur van de SDAP en Brugmans, aanhanger van het Franse personalisme, was secretaris van de programcommissie van de partij en werd directeur van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling van de SDAP.

³⁸⁴ Dagboek 26 juli 1936, NHA (toegang 316).

³⁸⁵ 'Schema van werkzaamheden', aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

³⁸⁶ Puchinger, *Christendom*, 283.

Tweesprong onder het kopje solidarisme vermeldde. Toen nog verstond hij onder het solidarisme ook het nationaalsocialisme, maar daarvan lijkt nu geen sprake meer. Geheel zeker is dat niet, omdat Bouman, over een plaats in de redactie van zijn tijdschrift, ook sprak met Tobie Goedewaagen. Goedewaagen was lid van de NSB en medewerker van *Nieuw-Nederland* het theoretisch tijdschrift van de NSB (waarop Bouman een abonnement had). Hij zou later blijken een ‘onverbeterlijke nationaalsocialist’ te zijn.³⁸⁷

Het was de bedoeling dat Boumans ‘eigen’ uitgever H.J. Paris te Amsterdam het blad zou gaan uitgeven. De titel van het maandblad wijzigde nogal eens. Eerst gebruikte Bouman de naam *Fundamenten*, maar in de ontwerp-prospectus was de titel *Veranderende Maatschappij*.³⁸⁸ Met daarbij de aantekening van Bouman dat het tijdschrift vermoedelijk *Vrijheid en orde* ging heten en als motto had: Er is geen vrijheid zonder orde en geen ware orde zonder vrijheid.’ Na de oorlog zou Bouman nog vaak zeggen dat er in de jaren dertig veel spraak- en begripsverwarring was en dat je goed op je woorden moest letten.³⁸⁹

In de doelstelling voor het maandblad zien we bekende thema’s van Bouman voorbijkomen: ‘Bijdragen tot de vorming van een positief-constructieve geestesgesteldheid in een tijd die dringend *leiding* nodig heeft. Onder vermijding van nieuwe partijvorming een beroep doen op aller samenwerking. Bespreking der belangrijkste sociale en staatkundige vraagstukken in opbouwende zin, zakelijk-deskundig, zonder nutteloze polemiek.’³⁹⁰ Zes algemene beginselen werden toegevoegd: christelijke traditie, samenhang nationale en internationale orde, nationale saamhorigheid en daaraan gekoppeld sociale rechtvaardigheid, corporatieve beginselen en niet alleen economische vrijheid maar ook gebondenheid.

Bouman vroeg ook zijn vriend Van Leur om adhesie en een actieve betrokkenheid als medewerker Indië voor het op te richten rechts-radical tijdschrift, toen nog onder de naam *Fundamenten*.³⁹¹ Een circulaire van het plan was bijgesloten. Daarin stond dat het tijdschrift voor Nederland een ‘solidaristische politiek’ wilde propageren en de ‘wallen van groepsorganisatie en onverschilligheid’ doorbreken. Van Leur hield de boot af met als argument dat politiek en cultuur in Indië dusdanig anders zijn dan in Nederland dat het tijdschrift niet op het koloniale rijk van toepassing geacht kon worden.³⁹² Hij merkte verder op dat hij in de loop

³⁸⁷ Agenda 28 februari 1937, NHA (toegang 316). Zie ook de biografie: Benien van Berkel, *Tobie Goedewaagen 1895-1980. Een onverbeterlijke nationaalsocialist* (Amsterdam 2013).

³⁸⁸ ‘Ontwerp-prospectus’, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

³⁸⁹ Bouman noteerde in zijn agenda van 1937 vele titels voor het tijdschrift: Koers en beleid; De nieuwe koers; Veranderende maatschappij; Tijdschrift voor richtingzoekenden van onze veranderende maatschappij; Nieuwe wegen en Tijdschrift voor de heroriëntering onzer volksgemeenschap.

³⁹⁰ ‘Ontwerp-prospectus’, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

³⁹¹ Brief Bouman aan Van Leur 14 januari 1937, nr. 43, UB Leiden.

³⁹² Brief Van Leur aan Bouman 2 april 1937, nr. 44, UB Leiden.

van de tijd ‘ver van de rechts-radicale richting’ af was komen te staan. Trouwens, medewerker aan zijn tijdschrift? Bouman sloeg hem toch echt te hoog aan. Ook in latere brieven bleef hij gereserveerd staan tegenover Boumans plan voor een dergelijk tijdschrift.

Vanaf de zomer van 1936 ondernam Bouman vanuit Middelburg talrijke reizen naar onder andere Rotterdam en Utrecht voor besprekingen van zijn plan.³⁹³ Tussendoor correspondeerde hij vele malen met de beoogde redactieleden en overlegde hij met uitgever Paris. Kortom, het realiseren van het tijdschrift had nogal wat voeten in aarde, en Bouman klaagde over het vele reizen vanuit Middelburg. Het kwam hem dan ook goed uit dat hij wat meer tijd kreeg.³⁹⁴ Met zijn school sprak hij af dat hij zijn onderwijstaak, vanaf het onderwijsseizoen 1937-1938, zou beperken tot 23 uur lesgeven (het was op dat moment 30 uur) en dat hij dan alleen geschiedenis gaf. ‘Een grote verlichting. Financieel gevaarlijk, maar we hebben wat geld van Pa in het verschiet.’³⁹⁵ Met ‘Pa’ bedoelde Bouman zijn schoonvader, die vier dagen later overleed.³⁹⁶

Een jaar later was het zover en sloot Bouman met succes de onderhandelingen af over de samenstelling van de redactie van het maandblad dat inmiddels *Vrijheid en Orde* heette.³⁹⁷ Hij had, naar eigen zeggen, de toezeggingen binnen van vier hoogleraren: de jurist en econoom Lieftinck (CHU), de scheikundige H.R. Kruyt (vrijzinnig hervormd), de historicus, politicus en dichter Gerretson (CHU) en de criminoloog W.P.J. Pompe (RK).³⁹⁸ Ze zouden samen een redactie vormen met Bouman als redactiesecretaris.

Bouman was content met het bereikte, het blad kon ‘een belangrijk wapen worden in onze sociaal-reformistische stromingen’.³⁹⁹ Het ging de *unpolitische* Bouman daarbij niet om de vorming van een politieke partij maar om versterking van de gemeenschap. Hoewel, zo meende hij, slechts weinigen in Nederland beseffen ‘in welke mate de politieke, sociale en morele decadentie reeds heeft doorgevreten’.⁴⁰⁰ Kennelijk treft de geestelijke crisis bepaalde groepen binnen de culturele elite niet, althans naar het inzicht van Bouman. Juist deze zijn gekwalificeerd om leiding te geven aan de massa, die het gevaar loopt de irrationele instincten niet te kunnen beheersen.

³⁹³ Dagboeken 1936, 1937, 1938, NHA (toegang 316).

³⁹⁴ Dagboek 21 juli 1937, NHA (toegang 316).

³⁹⁵ Dagboek 21 juli 1937, NHA (toegang 316).

³⁹⁶ Dagboek 25 juli 1937, NHA (toegang 316).

³⁹⁷ Dagboek juli 1937, NHA (toegang 316).

³⁹⁸ Dagboek juli 1937, NHA (toegang 316).

³⁹⁹ Dagboek 15 maart 1938, NHA (toegang 316).

⁴⁰⁰ Dagboek 15 maart 1938, NHA (toegang 316).

In oktober 1938 strandde het tijdschriftplan definitief.⁴⁰¹ Wat was er gebeurd? We spoelen even terug. In het eerste halfjaar van 1937 was Bouman al ver gevorderd met het aantrekken van de hoogleraren Lieftinck, Kruyt, Pompe en Gerretson.⁴⁰² Hij overlegde geregeld met hen over de voortgang. Aan Pompe schreef hij dat hij met Lieftinck had gesproken.⁴⁰³ Die zou hem op het hart hebben gedrukt om meer nadruk te leggen op alles wat verenigen kon en niet op kleine verschillen van inzicht. Bouman voegde daar aan toe dat, 'wij' [de redactie i.o.] stellig grote belangstelling hebben voor de nationale gemeenschap, maar wij 'staan wat wantrouwig tegenover die vormen van nationalisme, welke in speciale nationale eigenaardigheden *normen* willen zien.'⁴⁰⁴ Het streven naar volkseenheid is uitstekend, maar niet op grond van het volkskarakter. Bouman stond wantrouwig tegenover het begrip 'volkskarakter' nadat hij bij Mannheim had gelezen over het verband tussen persoonlijkheidsstructuur en sociale structuurveranderingen.⁴⁰⁵

Een paar weken later schreef hij opnieuw aan Pompe, nu met de heugelijke mededeling dat de samenstelling van de redactie definitief was. Naast Pompe en hemzelf zou die dus verder bestaan uit de hoogleraren Lieftinck, Kruyt én Gerretson.⁴⁰⁶ Bouman wilde op 1 januari 1938 met het tijdschrift beginnen. Hij schreef daarover ook aan Gerretson omdat hij niets meer van hem hoorde en drong bij hem om spoedig te reageren op het voornemen om met het tijdschrift van start te gaan.⁴⁰⁷ Ook stuurde Bouman de ontwerp-prospectus mee. Gerretson liet eerst weer niets van zich horen en verwees hem vervolgens door naar zijn vertrouweling van een Haagse gespreksgroep, Derk Hoek. Gerretson wilde zich namelijk eerst verzekeren van de medewerking van die groep, die toch óók ver gevorderd was met een plan voor een tijdschrift.

In de Haagse groep zaten onder andere Krekel, Pompe, L. Picard, buitenlandredacteur van *Het Vaderland*, L. Bückmann en Hoek. Met het door deze groep beoogde blad wilden zij vooral eenheid tonen in verscheidenheid, dat wil zeggen erkenning van de versnippering, maar ook de rijkdom van de geestelijke verscheidenheid. Het ging hen, schrijft Van Faassen, om het aantonen van een volkse achtergrond, waarbij uiterst links en uiterst rechts volksvreemd zijn.⁴⁰⁸ Maar door het vermijden van bepaalde woorden (eenheid, volkseenheid) wilde

⁴⁰¹ Dagboek oktober 1938, NHA (toegang 316).

⁴⁰² Dagboek januari-juli 1937, NHA (toegang 316).

⁴⁰³ Bouman aan prof. mr. W.P.J. Pompe te Utrecht, 24 mei 1937, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

⁴⁰⁴ Bouman aan prof. mr. W.P.J. Pompe te Utrecht, 24 mei 1937, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

⁴⁰⁵ Bouman, *Zondvloed*, 45-46; zie ook Rob van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1950) 250.

⁴⁰⁶ Bouman aan prof. mr. W.P.J. Pompe te Utrecht, 5 juli 1937, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

⁴⁰⁷ Bouman aan Gerretson, 1 september 1937, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

⁴⁰⁸ Van Faassen, 'De Nieuwe Orde', 9.

de Haagse groep een verkeerde indruk voorkomen: geen fascistisch georiënteerde woorden gebruiken en geen fascistische overheersing van het tijdschrift. Dit verwees ook naar terughoudendheid in de beoogde samenwerking met de NSB-er Goedewaagen. Die haakte daardoor al weer snel af en bedankte voor deelname aan de redactie.⁴⁰⁹ In december 1937 zocht Bouman contact met Hoek. Hij legde via hem zijn eigen tijdschriftplan aan de Haagse groep voor. Ter toelichting schreef hij: 'Wij willen trachten een brede formatie te vormen van degenen die leiding kunnen geven in de moeilijke jaren die ons nog te wachten staan en zoeken daartoe contact met mannen die deskundig zijn en onder erkenning van zekere vaderlandse tradities uit de sleur van het negentiende-eeuwse liberalisme kunnen weggkomen zonder direct bij uiterst links of uiterst recht te zweren.'⁴¹⁰

De Haagse groep reageerde kennelijk positief op Boumans toenadering. De daarop volgende bijeenkomsten van de redactie met de uitgever Paris resulteerden onder andere in een, door ('de Haagse') Pompe geschreven, ontwerp voor de oprichting van een stichting met als naam 'De Nieuwe Orde'.⁴¹¹ Deze stichting zou het tijdschrift oprichten. De bestuursleden werden: Bouman, Gerretson, Kruyt, Pompe en Lieftinck. Hoek stelde vanuit de Haagse groep voor om de naam te veranderen in 'De Ronde Tafel', want Nieuwe Orde riekt naar zijn gevoel teveel naar een 'zeker pedantisme'.⁴¹²

In het najaar van 1938 ging het mis.⁴¹³ In september 1938 trok Pompe zich plotseling terug, hij had het te druk. Bouman vermoedde een andere reden: 'Het geval Pompe is me nog steeds niet duidelijk. Er is nooit de minste onaangenaamheid geweest. Kan de kerk invloed hebben uitgeoefend?'⁴¹⁴ In augustus had Bouman een gesprek met Gerretson, die hem polste voor een leeropdracht economische geschiedenis te Utrecht.⁴¹⁵ Bouman wees dat verzoek af. Later wees hij een vergelijkbaar verzoek van Sneller af. Bouman wilde zich niet vastleggen in een naar zijn zeggen vakspecialistische discipline zoals economische geschiedenis. Gerretson liet opnieuw niets van zich horen, ook toen de redactie als geheel al gesprekken voerde met de uitgever.⁴¹⁶ Inmiddels ging in datzelfde jaar het blad *Het Gemeenebest* van start, het lijfblad van de vernieuwingsbeweging. Uitgever Paris, die het blad van Bouman en consorten zou

⁴⁰⁹ Van Faassen, 'De Nieuwe Orde', 9.

⁴¹⁰ Bouman aan Hoek, 11 december 1937, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

⁴¹¹ Bouman aan Hoek, 20 mei 1938; 'Akte van oprichting van de stichting "Nieuwe Orde"', aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

⁴¹² De 'ronde tafel' verwijst naar een methode die binnen het volkshogeschoolwerk gebruikt werd.

⁴¹³ Dagboek augustus, september, oktober 1938, NHA (toegang 316).

⁴¹⁴ Bouman aan Hoek, 7 oktober 1938, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

⁴¹⁵ Dagboek augustus 1938, NHA (toegang 316).

⁴¹⁶ Misschien is de afwijzing door Bouman van het verzoek van Gerretson de reden dat deze zich vanaf dat moment niets meer aan het tijdschriftplan gelegen liet liggen, zelfs niets meer van zich liet horen.

uitgeven zag er, na alle vertragingen met de voorbereiding van het blad en het verschijnen van *Het Gemeenebest*, geen heil meer in en stopte met de voorbereidingen.⁴¹⁷ Bouman betwijfelde of het nog zin had om onderhandelingen met *Het Gemeenebest* te beginnen over een fusie. Niet veel later trad hij toe tot de redactie van *Het Gemeenebest*, waarvan hij meende dat het ‘op kleinere schaal kan geven wat ik mij voor het maandblad *Vrijheid en Orde* had gedacht’.⁴¹⁸

Bouman wilde zich met het milieu van het christelijk solidarisme engageren, *dat* was de betekenis van zijn initiatief voor het tijdschrift *Fundamenten*. De ‘vooruitstrevende en positief ingestelde geesten in ons land’ die hij als de doelgroep voor zijn tijdschrift voor ogen had, waren die protestanten en katholieken die een sociale vernieuwing van Nederland wilden bewerkstelligen: een economie om de werkloosheid te bestrijden, een sterk gezag, eenheid van het volk en opvoeding van het volk. Bouman was deze christenen, die evenals hijzelf streefden naar een sociale reconstructie, op het spoor gekomen door de ontdekking van de doorlopende lijn vanaf het Réveil en door zijn lidmaatschap van het Verbond voor Nationaal Herstel waar hij CHU-ers zoals Gerretson had ontmoet. Hij had die christenen ook gevonden in de SDAP, als de religieus socialisten die de partij wilden vernieuwen.

Had Anthonie Donker hem het laatste zetje gegeven voor zijn tijdschriftplan, waarmee hij de christelijke solidaristen wilde verenigen? Met de vrijzinnig-hervormde letterkundige maakte Bouman voor het eerst kennis door een bezoek aan hem in Amsterdam. Ze spraken over Nederlandse schrijvers en over het eigen werk van Donker. Bouman merkte dat Donker ‘veel sociale belangstelling’ had. Bovendien: ‘hij is van mijn leeftijd’.⁴¹⁹ Een paar dagen later publiceerde Donker, zoals eerder gezegd, een positieve recensie van de brochure *Structuurcrisis en Nationaalsocialisme in Nederland*, waarin Bouman over het solidarisme (nationaal socialisme, fascisme en christelijk solidarisme) de loftrumpet steekt. Eind juli 1936 reisde Bouman opnieuw naar Amsterdam voor weer ‘een lang gesprek met Anthonie Donker (nu professor Donkersloot)’.⁴²⁰ Ze spraken in dat lange gesprek ‘over de sociale en politieke toestand in ons land’. Heeft Bouman toen Donkersloot gepolst voor zijn tijdschrift in oprichting? Hoe het ook zij, Bouman noteerde aansluitend aan de vermelding van bovengenoemd gesprek: ‘Besprekingen over een tijdschriftplan “Fundamenten”’.

⁴¹⁷ Bouman aan Hoek, 7 oktober 1938, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

⁴¹⁸ Dagboek najaar 1938, NHA (toegang 316).

⁴¹⁹ Dagboek 23 april 1935, NHA (toegang 316). Donkersloot was een van de oprichters van de Derde-Wegbeweging en werd later lid van de PSP.

⁴²⁰ Dagboek 26 juli 1936, NHA (toegang 316).

Bouman wilde zich om twee redenen voegen in het milieu van solidaire christenen. Omdat hij niet veel meer zag in de NSB als platform om zijn ideeën voor een sociale reconstructie van Nederland te ventileren én omdat hij zich ging interesseren voor het christendom.

Bouman ergerde zich aan het dilettantisme van de NSB, voelde zich in die groepering niet thuis en was zich na het lezen van Mannheim bewust van de aard van het agressieve irrationalisme van het nationaalsocialisme. Toch voegde Bouman in zijn brochure het nationaalsocialisme (en het fascisme) samen met het christelijk solidarisme onder het gezamenlijke etiket van solidarisme. Hij zag veel overeenkomsten tussen beide, zoals het streven naar volkseenheid onder controle van een sterk staatsgezag. Daarin had Bouman gelijk voor zover hij doelde op de uiterst rechter vleugel van christelijk solidarisme, dat wil zeggen personen als Gerretson en Donkersloot. Bouman behoorde daar ook toe en kon daardoor met zijn rechts-autoritaire arrangement voor sociale opbouw gemakkelijk de overstap maken van nationaalsocialisme naar christelijk solidarisme.

Bouman kreeg een toenemende bewondering en liefde voor de irrationele inhoud van het christendom.⁴²¹ Zijn stelling was dat het humanisme alles op de mens betreft en dus tot nihilisme leidde, maar ‘de diepste christelijke beschouwing laat alle lijnen van de mens af naar het goddelijke uitgaan.’ Deze interesse van Bouman betekende (nog) geen bekering tot het christelijk geloof, het was voor hem in die jaren als niet meer dan een ‘richting van denken’. Zo moest het, dacht hij, mogelijk zijn om ‘de christelijke levens- en wereldbeschouwing in een “vrije” terminologie uit te drukken’: de erfzonde als de menselijke onvolkomenheid en God als het transcendente.⁴²² Dat idee wilde Bouman gebruiken voor zijn nog te schrijven West-Europese cultuurgeschiedenis, het latere *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. Bouman werd ook enthousiast voor het christelijke denken vanwege ‘de sterke anti-individualistische stroming’ van het solidaire christendom. Om dit te onderstrepen gebruikte hij voor zijn brochure *Structuurcrisis en Nationaalsocialisme in Nederland* een tekst van Martinus des Amorie van der Hoeven als motto. Daarin schrijft Van der Hoeven dat gemeenschap en individu elkaar nodig hebben om zich te ontwikkelen.

Het begin van een vernieuwingsbeweging

Bouman had er graag bij willen zijn, bij het begin van de zogeheten vernieuwingsbeweging. De beweging die in de jaren dertig het christelijk solidarisme actief in praktijk wilde brengen.

⁴²¹ Dagboek eind augustus 1934, NHA (toegang 316).

⁴²² Dagboek 23 mei 1937, NHA (toegang 316).

Het begon in 1934 met een studentenconferentie van 9 tot 12 mei in het conferentiecentrum Woudschoten in de bossen van Zeist. Het onderwerp van de conferentie was: volkseenheid.

Bouman herinnerde zich vierendertig jaar later dat de historicus Huizinga was uitgenodigd om op die conferentie een inleiding te houden en dat hij met Huizinga daarover een gesprek had.⁴²³ De historicus zei tegen Bouman dat hij heel goed wist dat spreken over cultureel verval direct tot een oordeel van cultuurpessimisme zou leiden. Maar dat weerhield hem er niet van om toch over een algemene cultuurcrisis te spreken. Tevreden concludeerde Bouman dat het etiket 'cultuurpessimist' voor Huizinga geen reden was tot zwijgen of tot het mee plooien met het gangbare optimisme en het sanctioneren van de negentiende-eeuwse vooruitgangsgedachte.

Bouman lijkt in zijn autobiografie van 1970 te suggereren dat hij, als een van de organisatoren, ter voorbereiding van de conferentie met Huizinga een gesprek over zijn inleiding had gehad.⁴²⁴ Was hij dan bij de organisatie van de volkseenheidsconferentie betrokken? Nee, dat was hij niet, hij was zelfs niet bij de conferentie aanwezig, noch als inleider noch als deelnemer noch als gast.⁴²⁵ Natuurlijk kan Bouman met Huizinga over zijn inleiding hebben gesproken. Bijvoorbeeld in Utrecht, bij een bijeenkomst van het Historisch Genootschap, of heel misschien in Middelburg bij het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, organisaties waarvan beide lid waren. Maar niet als organisator van de conferentie. Bouman kwam pas bijna vijf jaar later, eind 1938, bij de vernieuwingsbeweging terecht.

In de jaren zeventig, toen Bouman over de vernieuwingsbeweging schreef, was het niet gebruikelijk om in positieve termen over deze beweging van de jaren dertig te spreken of te schrijven, integendeel. De historicus L. de Jong, schrijver van het omvangrijke *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deed dat dan ook nauwelijks.

In zijn autobiografie schreef Bouman over de vernieuwingsbeweging onder de titel 'Een vergeten hoofdstuk'.⁴²⁶ Onder meer gaf hij een opsomming van enkele prominente vernieuwers, zoals B.W. Haveman, P. Lieftinck, J.E. De Quay, J. Tinbergen, W.P.J. Pompe, H.J. Reinink en W. Schermerhorn. 'Geen gezelschap waarvoor men de schouders kon ophalen.'⁴²⁷ Bouman hoorde bij dat gezelschap, niet vanaf het begin en ook niet bij het einde. De bewe-

⁴²³ Bouman, *Zondvloed*, 42.

⁴²⁴ Bouman, *Zondvloed*, 42.

⁴²⁵ Archief Ridderbos, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme Vrije Universiteit (HDC VU) (toegang 727), doos 27.

⁴²⁶ In 1972 werkte Bouman aan plannen voor een boek over de vernieuwingsbeweging. Correspondentie W. Verkade en P.J. Bouman, NHA (toegang 316). In 1973 schreef Bouman een artikel over de vernieuwingsbeweging: P.J. Bouman, 'De sfinx die "historische waarheid" heet', *Wending* 28 (1973).

⁴²⁷ Bouman, *Zondvloed*, 55-61.

ging eindigde met de totstandkoming van het kabinet Schermerhorn. Hoewel het eenheidsstreven doorging tot en met de invloed op de oprichting van de Partij van de Arbeid.

Bouman was er in 1934, het begin van de vernieuwingsbeweging, dus niet bij. Logisch, want die volkseenheidsconferenties waren van en voor studenten. Hij was in 1934 geen student meer maar al acht jaar leraar te Middelburg. Ongetwijfeld heeft hij die conferenties toen, hoewel op afstand, met sympathie gevolgd. Bijvoorbeeld omdat de studenten, net als hijzelf, onder volkseenheid verstonden: het nader tot elkaar brengen van de onderscheiden Nederlandse volksdelen: de humanisten, de calvinisten, de katholieken, de regionalen, studenten, boerenjongeren en werklozen. De ontmoeting was voor hen het belangrijkste, het gesprek tussen personen van totaal verschillende levensbeschouwing. In de verzuilde Nederlandse verhoudingen van toen was dat op zich al een belangrijke gebeurtenis.

De studenten waren verontrust over 'de diepe scheidslijnen die het Nederlandse volk onderling verdeeld hielden'.⁴²⁸ Daarnaast ging het hen om sociale gerechtigheid, bestrijding van de crisis en de werkloosheid. Maar daarvoor was onder meer het doorbreken van de verdeeldheid in Nederland noodzakelijk, om te werken aan 'volkswording'.⁴²⁹

Al vanaf begin jaren dertig overlegden enkele studentenorganisaties met elkaar over fundamentele geloofsverschillen en op een gegeven moment namen zij het initiatief voor een conferentie over volkseenheid.⁴³⁰ Vanaf 1934 werd er elk jaar een conferentie gehouden, de laatste in 1939. De organisatie lag in handen van een zogeheten 'Volkseenheid-commissie' waarin vrijwel alle religieuze en politieke studentenverenigingen vertegenwoordigd waren.⁴³¹

Het programma van de eerste studentenconferentie bestond uit drie 'hoofdlezingen': de lezing van Huizinga met als titel 'Nederlands Geestesmerk'. Dan 'De betekenis van de Volkseenheid' door Pompe en 'De geschiedenis van Volk en Staat der Nederlanden' door P. Geyl. De conferentie trok bij elkaar, studenten, sprekers en gasten, ongeveer 100 deelnemers. Aan het begin van de conferentie benadrukte de conferentievoorzitter dat de tegenstellingen in een rustige atmosfeer moesten worden besproken en gemeenschappelijk worden doordacht.⁴³² Die aanbeveling was wel nodig want de besprekingen verliepen nogal chaotisch. Democraten

⁴²⁸ H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955) 73.

⁴²⁹ Christiaan Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk. Het volkseenheidsstreven in de jaren '30, een vernieuwingsbeweging* (ongepubliceerd), 16.

⁴³⁰ W. Verkade, 'Vijftien jaar Gemeenebest I', *Het Gemeenebest* 15 (1954-1955) 362-376.

⁴³¹ De Calvinistische Studentenbond, het Dietsch Studentenverbond, de Federaasje van Fryske Studinteferienings, De Nederlandse Nationaal Socialistische Studentenfederatie, de Nederlandse Christen Studenten Vereniging, De Sociaal Democratische Studentenclubs, de Studentenvredeactie, de Unie van Rooms Katholieke Studentenverenigingen, het Verbond van Dietse Nat. Solid. Studenten en de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond. Vanaf de tweede conferentie nam ook het Nationaal Jongeren-verbond aan de conferenties deel. Bij de Liberale Studenten Vereniging was er aanvankelijk geen en later wel belangstelling.

⁴³² *Volkseenheid* (Amsterdam 1936) 7-12.

keerden zich tegen extremistische denkbeelden, anderen brachten die juist naar voren en in plaats van nationale eenheid werd veelal regionale verscheidenheid benadrukt. Dat laatste door vertegenwoordigers van het Diets Studentenverbond (DSV), waarin de latere voormannen van de volkshogeschool Van der Wielen en De Vries Reilingh toen bestuurlijk actief waren. Zij bekritiseerden, zoals gezegd, de ‘Hollandse’ beschouwing van Huizinga.⁴³³ Hij verkondigde Hollandse burgerlijke waarden en dat was tegen het zere been van de vertegenwoordigers van andere gewesten. Naast de DSV-ers waren dat ook leden van Brabantia Nostra en H. Roelfsema van de Groninger Gemeenschap.⁴³⁴

Regelmatig veroorzaakten de gevoeligheden van levensbeschouwelijke en regionale eigenheid veel chaos tijdens de conferenties. De organiserende christelijke studenten benadrukten daarop het christelijke beginsel van verdraagzaamheid als uitgangspunt voor vernieuwing van de volksgemeenschap. Het mocht weinig baten en al helemaal niet toen de Nederlandse Nationaalsocialistische Studentenfederatie een hoofdrol in de conferentiezaal ging spelen. De commissie Volkseenheid besloot toch door te gaan met het organiseren van de conferenties en daarbij ook kampen te organiseren voor studenten en ‘andere bevolkingsgroepen’.

De tweede studentenconferentie in 1935 ging expliciet over de verscheidenheid binnen het Nederlandse volk. Men betreurde het gebrek aan eenheid. Er moest meer gebeuren, want alleen het doorgaan met volkseenheidsconferenties was niet voldoende. ‘De studenten moeten ook bereid zijn tot een levensgemeenschap met boeren en arbeiders; het leed der werkloosheid kan zowel verzacht als vruchtbaar benut worden in een gesprek in boeren-, arbeiders-, studentenwerkkampen’. Als voorbeeld werden de kampen van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV) en van de eerste volkshogeschool in Nederland te Bakkeveen genoemd. Deze tweede conferentie trok nog meer deelnemers, ongeveer 125.⁴³⁵

In 1936 ging het voor het eerst over andere thema’s dan volkseenheid, namelijk over ‘ordening’, dat wil zeggen economische ordening. Daarnaast waren er lezingen over de ‘karakteristiek van arbeiders-, boeren- en studentenleven’, over ‘werkloosheid’ en over ‘internationale samenwerking’. In de marge van deze conferentie organiseerden de studenten een bijeenkomst over een thema waarover eveneens grote verontrusting bestond: het universiteitsvraagstuk, de overbevolking van de universiteiten. Het debat ging over de verhouding univer-

⁴³³ Van Ginkel, *Eigenheid*, 104.

⁴³⁴ Roelfsema zien we later terug in de Nederlandse Unie en direct na de oorlog in het bestuur van de volkshogescholen onder leiding van Bouman.

⁴³⁵ Archief Ridderbos, HDC VU (toegang 727), doos 27.

siteit-volk, het probleem van de grote toestroom naar de universiteiten en hogescholen vanuit het 'gewone volk'. Het aantal deelnemers liep terug, dit keer waren er 'slechts' 76 deelnemers.

Tijdens de vierde studentenconferentie, in 1937, was het onderwerp democratie, met een achteraf gezien wel heel divers palet aan democratie deskundigen: zowel Goedewaagen, die tijdens de Duitse bezetting tot de top van de NSB ging behoren⁴³⁶, alsook de sociologe en SDAP-politica H. Verwey-Jonker. De vijfde conferentie, in 1938, behandelde de stad en het platteland gezien vanuit nationaal en volks gezichtspunt.⁴³⁷ Het onderwerp werd geplaatst tegen de achtergrond van 'de scheuren in ons nationale leven'. Die zouden overwonnen kunnen worden door bezinning op persoonlijke verantwoordelijkheid. Het ging onder andere over 'de culturele kracht van het platteland', over 'de culturele kracht van de harmonisch gegroeide stad', over 'de economische verhoudingen van stad en platteland' en tenslotte over 'de betrekkelijkheid van al deze dingen in 't licht der eeuwigheid'. De belangstelling voor deze onderwerpen was zeer gering; er kwamen slechts 50 deelnemers op af. De daaropvolgende studentenconferentie, in 1939, over buitenlandse betrekkingen werd opnieuw slecht bezocht. In de conferentie van 17 mei tot 19 mei 1940 zou Bouman als spreker optreden, hij zou evenals De Quay het thema 'volksopvoeding' behandelen. Om begrijpelijke redenen ging deze conferentie niet door.

Opvallend is dat, waar de conferenties bedoeld waren om een zekere eenheid tussen de verschillende overtuigingen te bevorderen, precies het tegenovergestelde zich voordeed. Een conferentie is ook niet de manier om van elkaar te begrijpen wat de dieper liggende beweegredenen zijn onder een levens- en maatschappijbeschouwing. Dat begrepen de initiatiefnemers van de conferenties later ook toen zij een andere methode toevoegden: een korte tijd in kleinere groepen samen leven en werken in kampen op het platteland. Het is de methode die de volkshogeschool gebruikte en waar een 'pyjamadiscussie' soms meer opleverde dan een georganiseerd programmaonderdeel.

Waarom het bovenstaande over de volkseenheid-activiteiten van studenten begin jaren dertig beschreven? Niet alleen omdat Bouman er in zijn autobiografie over schrijft, maar ook omdat hij eind jaren dertig de initiatiefnemers van deze studentenconferenties leerde kennen en zelf toetrad tot deze beweging. De organisatoren gingen namelijk door met hun streven naar volkseenheid. Inmiddels afgestudeerd begonnen zij met een tijdschrift, dat eerder ter

⁴³⁶ Tijdens de nazibezetting was Goedewaagen van 1940 tot 1943 secretaris-generaal van het, door de Duitse Bezetter ingestelde, Departement van Volksontwikkeling en Kunsten.

⁴³⁷ L.J.A. de Jonge, 'Kort commentaar. Volkseenheidconferentie over stad en platteland', *Het Gemeenebest* 1 (1938/1939) 121-123.

sprake kwam, *Het Gemeenebest*, onder leiding van dominee Anton M. Brouwer. Zoals gezegd, werd Bouman lid van de redactie van het nieuwe blad. Vervolgens werd hij meegezogen in de activiteiten van de vernieuwingsbeweging.

Hoofdstuk 9 Schrijver

M'n pen, m'n pen

Toen Bouman op zijn dertigste verjaardag aan zijn dagboek begon, had hij sterk het gevoel dat hij een richting voor zich zag. Hij was voorbereid voor de taak die hij zich gesteld had: het schrijven van een 'historische en sociologische analyse van onze zieke West-Europese cultuur'. Twee jaar later was het er nog niet van gekomen, maar de drang daarnaar was onveranderd: *'Heftig, onveranderd heftig blijft mijn verlangen om iets te worden. (ik denk niet aan de treden van de maatschappelijke ladder). Een wilde drang tot scheppend werk. Ben ik nu eindelijk zover, dat ik begrepen heb me te moeten beperken tot het weinige, dat ik als zuiver werk kan scheppen! Werk dat de strengste kritiek kan doorstaan? Geen "wetenschappelijk" werk, maar menselijke werk.'*⁴³⁸

Bouman ging gebukt onder zijn zelfgekozen opdracht. Zijn dagboeken lezen als een litanie van verzuchtingen over de onvrijheid waardoor hij zich niet aan zijn 'grote werk' kon wijden. 'Wie onder de drang leeft van het werken aan een grote taak, voelt voortdurend smartelijk het compromis hem door het prozaïsche leven opgedrongen.'⁴³⁹ Vanaf de start op zijn dertigste verjaardag was hij vol goede moed. Al gauw echter begon Bouman zijn 'fighting spirit' te verliezen omdat hij bedolven werd onder het dagelijkse werk. Kon hij zijn grotere werk wel ongestoord voltooien?

Om dat grote werk te kunnen schrijven moest Bouman over voldoende financiële middelen beschikken. Terwijl hij nu juist 'nog steeds niet afgeloste studieschulden (aan beide ouderparen)' had. Die schulden 'oefenen een zware druk uit. We moeten geld verdienen'.⁴⁴⁰ Bouman zegde alle abonnementen op de vaktijdschriften van zijn studietijd op, in januari 1935 liep zijn abonnement op *De Economist* ten einde. Bouman schreef daarover aan Van Leur: 'Het blad geeft allermint wat ik zoek, schommelt tussen hyper-theoretische would be "klassieke" beschouwingen of uiterst praktische artikelen, volkomen descriptief zonder achtergrond.'⁴⁴¹ Zijn lidmaatschap van het Nederlandsch Economisch Historisch Archief was tussen 1931 en 1934 beëindigd en zodoende ontving Bouman ook niet langer het *Economisch Historisch Jaarboek*.⁴⁴² De reden voor het beëindigen van de abonnementen was gewoon een

⁴³⁸ Dagboek eind augustus 1934, NHA (toegang 316).

⁴³⁹ Dagboek 18 april 1943, NHA (toegang 316).

⁴⁴⁰ Dagboek oktober 1933, NHA (toegang 316).

⁴⁴¹ Bouman aan Van Leur 24 februari 1935, UB Leiden.

⁴⁴² Ledenlijst van het NEHA in *Economisch-Historisch Jaarboek* 1931 en 1934 (over de jaren 1932 en 1933 verscheen geen jaarboek).

praktische, de druk van de studieschulden. Toen Bouman de lening aan zijn vader had afgelost vierde hij dat met het aanschaffen van Goethes *Gesammelte Werke*.⁴⁴³

‘Ik blijf peinzen over de mogelijkheid om Middelburg en ’t besloten leraarsleventje te ontsnappen zonder in ’t dwangbuis van een andere betrekking te geraken. M’n pen, misschien alleen m’n pen kan redding brengen – maar dan zeker niet zonder een tiental jaren van ingespannen arbeid.’⁴⁴⁴ Bouman werkte niet alleen aan zijn roeping, maar ook aan zijn carrière en misschien is dat wel hetzelfde. Met dat doel voor ogen was het vooralsnog kansrijker om een breed palet te hanteren dan zich alleen te richten op één terrein, de sociologie waarmee hij zich na zijn promotie was gaan bezighouden. Daarom publiceerde de onvermoeibare Bouman in de jaren dertig vanuit zijn studeerkamer aan het Molenwater in Middelburg achtentwintig lange en korte artikelen in tijdschriften en kranten voornamelijk over economie en over het (middelbaar) onderwijs.

Bouman was bovendien een veel gevraagd recensent en schreef in de periode van 1932 tot 1942 voor het *Tijdschrift voor Geschiedenis* vierentwintig recensies, voor het *Critisch Bulletin* drieëndertig recensies, voor *Het Gemeenebest* vier recensies en in andere tijdschriften nog eens vier recensies. Daarnaast had hij nog tijd over voor het schrijven van *Jaurès, Wilson, Rathenau* (1936), *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (1938), het *Leerboek voor economische geschiedenis* (1939), *Sociologie, begrippen en problemen* (1940) en *Sociale opbouw* (1941), naast brochures en bijdragen aan andere boeken. Veel tijd om te blijven treuren over het mislukken van zijn tijdschrift had Bouman niet.

Ook mocht Bouman dan afscheid hebben genomen van ‘de economische geschiedenis’ en al zijn abonnementen op vaktijdschriften hebben opgezegd, het weerhield hem er niet van om een *Leerboek* over dit vakgebied te schrijven. Met uiterste krachtsinspanning kon Bouman voldoen aan een contract met uitgever Paris om nog in 1938 het manuscript voor het boek over economische geschiedenis gereed te hebben. Op oudejaarsavond om 21.00 uur was het zo ver en had hij het *Leerboek voor economische geschiedenis* voltooid, dat in het nieuwe jaar op de markt kwam.⁴⁴⁵ Het boek kreeg in totaal 13 drukken, met de achtste druk (1956) werd de titel gewijzigd in: *Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen*.⁴⁴⁶ Het is een werk

⁴⁴³ Dagboek 19 april 1936, NHA, (toegang 316).

⁴⁴⁴ Bouman aan Van Leur, 25 februari 1935, UB Leiden.

⁴⁴⁵ Dagboek 31 december 1938, NHA (toegang 316).

⁴⁴⁶ Het werd uitgegeven door H.J. Paris (Amsterdam); 2^e, 3^e en 4^e druk (1941, 1942 en 1944); 5^e – 6^e druk (1947 en 1949); 7^e druk (1952); 8^e druk onder de titel *Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen* (1956); 9^e druk (1958); 10^e druk bij P. Noordhoff (Groningen 1960); 11^e druk (1962); 12^e druk (1965); 13^e druk bij Wolters Noordhoff (Groningen 1968).

van ruim 200 pagina's, verdeeld in 46 hoofdstukken met beschrijvingen van de economische geschiedenis van vrijwel alle landen van Europa en de Verenigde Staten, China, Japan en Nederlands-Indië. Het boek was in de eerste plaats bestemd voor de HBS-A en is dusdanig beknopt dat het gebruikt kan worden naast algemene en vaderlandse geschiedenis in de bovenbouw. Waarschijnlijk had Bouman het geschreven vanwege veranderingen in het leerplan van de HBS die zich toen aandienden. In latere jaren werd het leerboek ook in het hoger onderwijs gebruikt.

Opmerkelijk dat Bouman tegelijkertijd aan het *Leerboek voor economische geschiedenis* kon werken terwijl hij ook bezig was met *Van Renaissance tot Wereldoorlog*, twee geheel verschillende boeken. Enerzijds het HBS-boek waarmee de auteur terugging naar een 'zuivere economische geschiedenis' als in zijn proefschrift van ruim zeven jaar terug. Anderzijds het 'grote werk' over de West-Europese geschiedenis, impressionistisch en subjectief-intuïtief van karakter.

Bouman zou er altijd in de eerste plaats naar blijven streven om zoals hij dat zelf noemde zijn magnum opus te schrijven, en als zodanig was *Van Renaissance tot Wereldoorlog* bedoeld. Daarnaast wist hij zich gevangen in de noodzaak om, met ander werk, zijn financiële middelen op peil te houden. Want hij 'zal nooit iets uit de loterij trekken'. Voor hem 'bestaat slechts de weg van het moeizaam zwoegen'.⁴⁴⁷

De gerenommeerde historicus Romein vroeg Bouman voor twee hoofdstukken in zijn boek over de 'beschavingsgeschiedenis van het volk van Noord- en Zuid-Nederland' omdat hij zelf 'zonder veel studie niet tot een bevredigend resultaat zou zijn gekomen'. Eerst had Romein Sneller benaderd maar die had geweigerd.⁴⁴⁸ Voor Bouman was het een mooie opdracht, het leverde hem naast bekendheid ook weer geld op. Romeins omvangrijke geschiedenisboek verscheen onder de titel *De lage landen bij de zee: geïllustreerde geschiedenis van het Nederlandse volk van Duinkerken tot Delfzijl* (Amsterdam 1934).⁴⁴⁹

Bouman schreef hoofdstuk 13 'Hollands welvaren' (p. 307-330) en hoofdstuk 22 'Van vroeg tot modern kapitalisme' (p. 521-542). In oktober 1933 had hij daarvoor de benodigde vakliteratuur verzameld en op 6 november sprak hij met Romein en zijn vrouw Annie Romein-Verschoor, thuis bij 'een gezellig etentje', over de opzet van de hoofdstukken.⁴⁵⁰ Hij

⁴⁴⁷ Dagboek 17 mei 1937, NHA (toegang 316).

⁴⁴⁸ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 272, noot 60.

⁴⁴⁹ Na de eerste uitgave van *De lage landen* in 1934 verschenen er nog vele drukken van het succesvolle boek; de vijfde druk (1961) was geheel gewijzigd.

⁴⁵⁰ Dagboek 6 november 1933, NHA (toegang 316).

moest toch in Amsterdam zijn omdat hij als toehoorder de mondelinge examens voor de akte MO geschiedenis wilde bijwonen. Niet voor zijn eigen opleiding, hij had immers in 1929 de akte al gehaald, maar voor de student die hij begeleidde. De eerder genoemde jonge Zeeuwse kweker Van Uxem, Boumans eerste leerling en ‘een veelbelovend natuurtalent’ die, nu hij is ‘bijgeschaafd door examenstudie’ nog in november slaagde.⁴⁵¹ Dit veelbelovend natuurtalent zou zes jaar later, op instigatie van Bouman, de Zeeuwse coördinator worden van de Nederlandse Unie.

In maart 1934 had Bouman de tekst van de hoofdstukken klaar.⁴⁵² Toen het boek in het najaar van 1934 op de markt kwam, zag hij dat in de grootste boekhandel van Middelburg de voorraad binnen drie dagen was uitverkocht. Zou het misschien iets zijn voor de literatuurlijst van de studenten voor de MO akte geschiedenis?⁴⁵³ Bouman wilde Romein weer graag ontmoeten en daarover met hem verder praten. Het zou er voorlopig niet van komen, ze hielden wel schriftelijk contact.

In het hoofdstuk ‘Hollands welvaren’ beschrijft Bouman de commerciële revolutie in de Europese handel sedert het einde van de vijftiende eeuw. In het tweede hoofdstuk ‘Van vroeg tot modern kapitalisme’, schetst hij de economische ontwikkelingen van de negentiende eeuw in het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden. Voor een belangrijk deel is Bouman met dit hoofdstuk op bekend terrein: het onderwerp van zijn dissertatie, de Rijnvaart. Maar in zijn optiek was de tweede helft van de negentiende eeuw, zoals bekend van zijn brochure *Structuurcrisis en Nationaal-Socialisme in Nederland* die hij tegelijkertijd schreef, vooral de periode van ‘economisch rationalisme, van onbeperkte technisch-economische expansie en van ongebreidelde winzucht.’ Er ontstond strijd om buitenlandse afzetmarkten die, volgens Bouman, mede leidde tot de wereldoorlog waardoor het wereldhandelsideaal werd vernietigd.

Bouman was hiermee aangekomen bij ‘zijn boodschap’: de liberale vrijhandelstraditie van de negentiende eeuw heeft geleid tot de structuurcrisis die we in de jaren dertig meemaken. Die crisis wordt bestreden met noodmaatregelen terwijl het werkelijke probleem een ondoelmatige distributie is: het opheffen van het contrast tussen armoede en werkloosheid enerzijds en de enorme productiemogelijkheden anderzijds. Nieuwe vormen van economische samenwerking zijn nodig. Dat wil zeggen dat Nederland zal moeten afzien van het vrijhandelsideaal dat een internationaal vrij ruilverkeer voorstaat. Autarkie, economische zelfstandigheid, is een dwingende noodzaak om toekomstige oorlogen en nieuwe crisissen te voor-

⁴⁵¹ Dagboek 11 november 1933, NHA (toegang 316).

⁴⁵² Dagboek 18 maart 1934, NHA (toegang 316).

⁴⁵³ Brief Bouman aan Romein, 11 november 1934, collectie Romein, IISG, inv. nr. 88.

komen. Bouman concludeerde datzelfde in zijn brochure *Het socialisme aan de tweesprong* die hij kort hiervoor had geschreven.

Met het schrijven voor *De lage landen* had Bouman zich bijna een jaar lang weer bezig gehouden met het vak waarvoor hij was opgeleid, economische geschiedenis. Maar na het schrijven voor het boek van Romein en nadat hij al zijn economie-abonnementen had opgezegd, eind augustus 1934, besloot Bouman om zich verder te ‘beperken’ tot geschiedenis.⁴⁵⁴ Daarmee bedoelde Bouman cultuurgeschiedenis, althans datgene wat hij benoemde als menselijk werk, geen ‘wetenschappelijk’ werk.

Een wilde drang tot scheppend werk, menselijk werk

Bouman ging zich zetten aan het schrijven van ‘menselijk werk’. Om te beginnen met de groepsbiografie *Jaurès, Wilson, Rathenau*. Het boek bevat de levensbeschrijvingen van de drie politici uit de titel. De Fransman Jean Lèon Jaurès (1859-1914), de Amerikaan Thomas Woodrow Wilson (1856-1924) en de Duitser Walther Rathenau (1867-1922). Het verscheen eind juni 1936 bij uitgever H.J. Paris in Amsterdam.

Aan dat boek verbindt Bouman vierendertig jaar later, in zijn autobiografisch *Voor en na de zondvloed* (1970), een speciale betekenis.⁴⁵⁵ Hij had ‘het Duitse nationaalsocialisme aanvankelijk te positief’ beoordeeld. Maar, voegt Bouman daaraan toe, anderzijds hield hij zich ook bezig met de vraag wat de democratie daartegenover te bieden had. Hij had gedacht dat dictatuur een tijdelijke noodoplossing zou kunnen zijn maar vroeg zich tegelijk ook af of een strijdbare democratie mogelijk was. Vandaar, zo meende Bouman, de paradox dat hij tegelijkertijd een brochure *Structuurcrisis en Nationaal-Socialisme in Nederland* publiceerde en het manuscript schreef van ‘een studie over drie democraten die hun inspanning voor politieke en sociale hervorming met de dood hadden moeten bekopen’.

Zoveel jaren later was de herinnering van Bouman niet juist. Hij vergiste zich een jaar. Zijn brochure verscheen op 26 april 1935,⁴⁵⁶ maar het manuscript van *Jaurès, Wilson, Rathenau* voltooide hij een jaar later op 19 april 1936 en het boek verscheen in juni 1936.⁴⁵⁷ Bouman schreef wel aan veel teksten tegelijk, maar ook toen hij in de zomervakantie van

⁴⁵⁴ Dagboek eind augustus 1934, NHA (toegang 316).

⁴⁵⁵ Bouman, *Zondvloed*, 40.

⁴⁵⁶ Dagboek 26 april 1935, NHA (toegang 316).

⁴⁵⁷ Dagboek 19 april 1936, NHA (toegang 316). Bouman meende dat hij bij het verschijnen van *Jaurès, Wilson, Rathenau* zich al had ‘aangesloten bij groepen die de strijd tegen het groeiende nationaalsocialisme hadden aangeboden (Bouman, *Zondvloed*, 40). Hij zal hierbij misschien gedacht hebben aan de beweging Eenheid door Democratie, maar daarvoor werd hij pas in 1940 actief.

1935 ‘enkele nuttige weken’ aan *Jaurès, Wilson, Rathenau* werkte, was de brochure al drie maanden eerder gepubliceerd.

Was Boumans herinnering over de betekenis van zijn boek, ‘een studie over drie democraten’, dan wél juist? Het valt in de levensbeschrijvingen van *Jaurès, Wilson* en *Rathenau* niet op dat het hier om drie democraten gaat. Het is trouwens nog gecompliceerder. Met een opmerkelijke stelling in de Epiloog van dit boek, dat volgens Bouman toch over ‘strijdbare democratie’ gaat, geeft de auteur blijk van een tegengestelde opvatting: ‘De dictatuur kan in tijdperken van overgang historisch noodzakelijk zijn’.⁴⁵⁸

De drie die Bouman beschreef behoren volgens hem tot een kleine groep strijders, die hun morele overtuiging behielden onder alle omstandigheden en een tomeloze energie paarden aan zedelijk idealisme. En dat in de tragiek van hun tijd, de niet zo gelukkige negentiende eeuw en eerste decennia van de twintigste eeuw. Die ongelukkige negentiende eeuw is een bekend thema van Bouman; de economische en sociale structuur- en cultuurcrisis van het millennium had haar wortels in de negentiende eeuw en moest wel leiden tot een wereldoorlog. De drie ‘strijders’ namen onder die omstandigheden altijd hun verantwoordelijkheid, onvermoeibaar stonden zij op de bres voor hun idealen, zij weerstonden alle teleurstelling, deze drie politici hadden de ware roeping.

Bouman beschreef de levens van deze drie mensen omdat zij een *roeping* hadden en daarvoor ook stonden. Het begrip roeping nam Bouman over van Weber, van zijn eerder genoemde essay *Politik als Beruf*. Zoals bekend, kan het Duitse woord *Beruf* zowel ‘beroep’ als ‘roeping’ betekenen. *Jaurès, Wilson, Rathenau* werd in 1955 herdrukt onder de titel *Roep en roeping: de levens van Jaurès, Wilson, Rathenau*. Deze titel geeft beter weer dat het boek verwijst naar het essay van Weber.

Politik als Beruf is gebaseerd op een voordracht die Weber in januari 1919 hield in München, een jaar voor zijn dood. Het was een zware tijd, Duitsland had de oorlog verloren en bevond zich mede door de forse herstelbetalingen in een economische malaise en een sociaal-culturele ontwrichting. Weber hield de voordracht voor een gehoor van pacifistische en revolutionair gezinde studenten, vijanden van Weber ter linkerkant.⁴⁵⁹

De socioloog heeft het vooral gemunt op ‘de onverantwoordelijke, door hooggestemde idealen verblinde politici’. Daarmee doelde hij op de meeste politici van die dagen. Politiek bedrijven op basis van louter overtuigingen, door Weber *Gesinnungsethik* genoemd, wees hij

⁴⁵⁸ Bouman, *Jaurès*, 190.

⁴⁵⁹ Weber, *Beroep*, 109.

af. De overtuigingsethicus stelt niet zichzelf, ‘maar de wereld, de domheid van de mensen of zelfs de wil van God’ verantwoordelijk voor de mogelijk kwalijke gevolgen van zijn handelen. Een andere volgens Weber juistere grondhouding is de verantwoordelijkheidsethiek (*Verantwortungsethik*). De politicus met deze grondhouding blijft zelf verantwoordelijk voor de gevolgen van het eigen handelen. Het laat onverlet dat deze politicus niet zonder politieke visie is. Andere eisen waaraan een goede politicus moet voldoen zijn: gedrevenheid en inschattingsvermogen. Bovendien moet hij een leider zijn en een held.

Weber eindigde zijn betoog met enkele vaak geciteerde zinnen. Die tekst gebruikt Bouman als motto voor zijn boek en wat Bouman betreft gold die tekst ook voor Jaurès, Wilson en Rathenau: ‘Slechts hij die er zeker van is, dat hij er niet aan ten gronde gaat wanneer de wereld, van zijn standpunt gezien, te dom of te gemeen is voor dat wat hij haar wil bieden; dat hij ondanks alles zal kunnen zeggen: ‘maar toch!’, slechts dié heeft de ware roeping voor de politiek.’⁴⁶⁰

Bouman begint zijn boek met de levensgeschiedenis van Jean Lèon Jaurès. Die wordt op 3 september 1859 in Castres, een provinciestadje in Zuid-Frankrijk geboren. Zijn vader is in dezelfde stad geboren en een handeldrijvende middenstander. Zijn vroom katholieke moeder is dochter van een lakenfabrikant. Jaurès komt dus, evenals vrijwel alle socialistische leiders, uit de kleine of gegoede burgerij.

Bouman meende dat het voor de harmonische ontwikkeling van een kind goed is om in een kleine stad op te groeien; zo kan men ontsnappen aan twee uitersten; de neerdrukkende isolatie van het platteland en de benauwende sfeer van de wereldstad. In de beschrijving van het stadje Castres is de stijl van Bouman te herkennen, die bijna twintig jaar later kenmerkend is voor zijn succesvolle boek *Revolutie der eenzamen* (1953): Castres is een bedrijvig stadje. Het heeft door zijn ommuurde kloostertuinen en door zijn hoge grijze huizen, vastgeworteld in de granieten bodem van Languedoc, iets ernstigs. De kronkelende rivier met donker water en de achtergrond van de Montagne Noire, met somber-blaauwe hellingen, blijven daarbij geheel in de toon.

We volgen Bouman verder in zijn beschrijving van Jaurès, die had volgens Bouman iets van het land in zich; optimisme, lichte melancholie, een sterke verknochtheid aan de grond zoals bij boeren, de vrijheidlievende democratische geest van de middeleeuwse bewoners van dit gebied. Hij had, evenals zijn vader, een zware boerse lichaamsbouw en de vitaliteit van zijn moeder, een gelijkmatige gemoedstemming en de gave om zijn idealen te dienen

⁴⁶⁰ Bouman, *Jaurès*, 34.

met hart en ziel. Jean kreeg een klassieke opleiding, werd leraar en vervolgens lector filosofiegeschiedenis aan de universiteit van Toulouse. Hij blonk uit in de retorica, een voor de moderne democratie belangrijke vaardigheid, meende Bouman. Heilzaam was het ook voor hem om regelmatig de stad te ontvluchten om de rustige sfeer van het platteland als een moreel zuiveringsproces te ondergaan. Een gecultiveerde boer noemde hij zichzelf.

Naast zijn werk aan de universiteit volgde Jaurès aandachtig de gemeentepolitiek en werd hij in 1885 voor de republikeinen lid van de Kamer van Afgevaardigden in Parijs. Hij genoot groot aanzien, maar het geestelijk peil in de Kamer viel hem tegen. Als symptoom van zijn groeiende afkeer van de destructieve politiek groeide zijn belangstelling voor het socialisme. Hij verliet de Kamer nadat hij een verkiezing verloor in het eerste kiesdistrict van zijn geboorteplaats Castres. Terug in Toulouse kreeg hij een baan in de faculteit der letteren. Zijn colleges werden druk bezocht, hij werkte aan twee proefschriften, waarvan een over het Duitse socialisme. Maar volgens Bouman bleef hij geestelijk eenzaam en geheel op zijn studie en zijn politieke roeping gericht. Hij werd weer actief in de gemeentepolitiek, en wel als wethouder van onderwijs.

Toen in Frankrijk de sociale spanningen opliepen, reisde Jaurès, vanaf de zomer van 1892, als agitator rond. In 1893 werd hij overtuigd en militant socialist. Hij werd een fel verdediger van de joodse kapitein Alfred Dreyfus die ten onrechte van spionage werd beschuldigd. Jaurès schreef in die jaren een ‘socialistische’ geschiedenis van de Franse Revolutie. Daarin schreef hij vooral over de rol van het volk en het lijden der massa.

Jaurès kwam in 1902 opnieuw in de Kamer en mede op zijn initiatief werd het socialistisch dagblad *l'Humanité* opgericht, waardoor zijn invloed sterk toenam. Hoewel een bekwaam aanvoerder van de arbeidersbeweging was hij geen groot staatsman. ‘Zijn optimisme vertroebelde soms zijn inzicht en door zijn vertrouwen in de toekomst was hij dikwijls blind voor gevaren in zijn omgeving.’⁴⁶¹ Wel een groot redenaar. ‘Wanneer zijn korte, krachtige gestalte op het spreekgestoelte verscheen, werd het stil in de zaal.’⁴⁶² Het werd 1914, het Franse parlementarisme zonk dieper weg in het moeras van partijtwisten, de oorlogsdreiging nam toe. Jaurès stelde zich daar tegen teweer, werkte aan internationale toenadering, hoopte dat de regeringen de verantwoording van een oorlog niet zouden durven dragen, want hij wilde geen oorlog. De Franse nationalistenvilden die oorlog, tegen Duitsland, nu juist wel.

⁴⁶¹ Bouman, *Jaurès*, 53.

⁴⁶² Bouman, *Jaurès*, 54.

Dan beschrijft Bouman hoe zijn held aan zijn einde komt. 's Avonds de eenendertigste juli 1914 ging Jaurès naar zijn kameraden in café du Croissant. 'Twee schoten knalden, lichtflitsen tussen muur en gordijn. Er ontstond een onbeschrijflijke verwarring. Jaurès zakte, dodelijk getroffen ineen.' 'Buiten viel de duisternis snel in. Door het donkere landschap reden treinen met troepen naar de grens. Met gebalde vuisten lazen de arbeiders de bulletins, die de dood van hun leider meldden.'⁴⁶³

Na Jaurès gaat Bouman verder met een schets van Wilson, hoewel niet duidelijk is waarom Bouman deze volgorde heeft gekozen. Wellicht zit er geen enkele gedachte achter.

Op 28 december 1856 werd Wilson in het stadje Staunton, Virginia geboren. Zijn vader was predikant, zijn moeder predikantsdochter. De Amerikaan Thomas Woodrow Wilson heeft volgens Bouman de karaktertrekken van de moderne Amerikaan: actief, vindingrijk, beweeglijk, hebzuchtig, maar veelal toch ook idealistisch, gevoelig, opgeruimd en edelmoe-dig. Wilson verenigde de eigenschappen van pioniersenergie, intellect en geloof. Het zuiden, met zijn landelijke stemming gaf grote bekoring, het was anders dan het noorden, waar de steden snel groeiden en waar grof geld werd verdiend. De tegenstellingen werden scherper en leidden uiteindelijk tot de beruchte Burgeroorlog. Wilson zou er voor altijd een afschuw van oorlog aan overhouden.

Na zijn middelbare schooltijd ging Wilson geschiedenis, staatsrecht en politiek aan de universiteit van Princeton studeren. Hij werkte hard, werd een sterk debater maar had een zwakke gezondheid, waardoor hij enkele keren zijn studie moest onderbreken. Na zijn eind-examen begon Wilson een advocatenpraktijk in Atlanta. Zeker in het begin had hij weinig of geen cliënten. De vrije tijd benutte hij onder meer om de vergaderingen van de Senaat van Georgia bij te wonen. In die tijd ontmoette Wilson zijn toekomstige vrouw Ellen Louise Axson, predikantsdochter. Hij besloot te stoppen met zijn advocatenpraktijk en werd leraar. Al gauw na het leraarschap werd Wilson hoogleraar geschiedenis en economie in Middletown. Maar hij wilde iets anders: de Amerikaanse politiek zuiveren en het volk leiding geven. De mystieke overtuiging, het onwrikbare geloof dat hij moest klaar staan voor het grote werk wanneer hij daartoe werd geroepen. Wilson schreef inmiddels al boeken en artikelen over het staatsrecht. Daarmee groeide zijn reputatie en kreeg hij het aanbod om hoogleraar te Princeton te worden. In die stad heeft Wilson met zijn gezin het langst gewoond; twaalf jaar als gewoon hoogleraar, acht jaar als president van de universiteit en ook als gouverneur van New Jersey.

⁴⁶³ Bouman, *Jaurès*, 61.

Het werk, en het vele schrijven gaf meer geestelijke overbelasting dan hij met zijn zwakke gestel kon verdragen. Hij moest uitrusten en ging daarvoor in 1896 een aantal maanden naar Engeland en Schotland. Die rustperioden zouden nog vele malen nodig blijken. Als president van de universiteit voerde Wilson vele vernieuwingen door. Die leverden hem steeds meer tegenwerking en vijanden op. Het werd Wilson uiteindelijk fataal en hij nam ontslag als president van Princeton.

In de politiek was de tijd rijp voor verandering, de democraten stelden Wilson kandidaat voor het gouverneurschap van New Jersey en hij won in 1910 de verkiezingen. Zijn goed verlopende gouverneurschap leidde er toe dat Wilson voor de Democraten de kandidaat voor het presidentschap werd. Op 4 maart 1913 werd Wilson de achtentwintigste president van de Verenigde Staten. Direct nam hij maatregelen vanwege de financiële crisis en voerde het Federal Reserve System in; een compromis tussen bescherming van de banken en zeggenschap voor de overheid in het kapitaal.

In juli 1914 begon de eerste wereldoorlog, een maand later overleed Wilson's vrouw Ellen. De president werd opnieuw bedreigd door fysieke inzinkingen, maar hij moest door. Wilson kondigde de neutraliteit van de Verenigde Staten aan. Met zijn verkiezingsleuze '*Wilson hield ons buiten de oorlog*' won hij in 1916 een tweede ambtstermijn. Door de duikbotenoorlog van de Duitsers werd Amerika in 1917 alsnog de oorlog ingetrokken. Wilson ging de oorlog in om beginselen van internationale orde en rechtvaardigheid te realiseren. Hij sprak daarover in een beroemde boodschap aan het Congres 8 januari 1918 samengevat in veertien punten, grondslagen voor de vrede: onder andere de oprichting van een Volkenbond en zelfbeschikkingsrecht van volkeren. Een meesterstuk van opbouwend idealisme, meende Bouman.

Wilson, hoewel van nature geen onderhandelaar, ging na de oorlog zelf naar Parijs om daarover te onderhandelen in *the big four*: Wilson, Clemenceau, Lloyd George en Orlando. Hij was te optimistisch over zijn prestige aan de onderhandelingstafel, moest vele concessies doen, maar hield het volkenbondsplan overeind. Thuis gekomen kreeg Wilson veel kritiek te verduren op het volkenbondsstatuut, men vreesde, volgens Bouman, meegesleurd te worden in internationale ontwikkelingen. De president ging het zelf in een 'speaking tour' aan de Amerikaanse bevolking uitleggen. Wat gevreesd werd gebeurde, hij stortte opnieuw in en werd getroffen door een lichte beroerte. Inmiddels had de Senaat de bekrachtiging van het verdrag van Versailles, inclusief het volkenbondsstatuut, verworpen. 'Wilson was nu een ge-

slagen man, een eenzame figuur in Washington.⁴⁶⁴ In 1920 leden de Democraten een gevoelige nederlaag bij de presidentsverkiezingen. Zondag 3 februari 1924 overleed de oud-president Thomas Woodrow Wilson in zijn huis in Washington.

Tenslotte de derde politicus waarvan Bouman de levensgeschiedenis beschrijft de Duitser Walther Rathenau. Deze werd op 29 september 1867 in Berlijn geboren. Zijn vader was een prominente Joodse zakenman en stichter van AEG een producent van elektrotechnische producten. De moeder van Rathenau was een bankiersdochter. In het Duitse eenheidsrijk van Bismarck had de jonge keizer Wilhelm met minder bekwame rijkskanseliers de teugels overgenomen. De overwegend conservatieve en feodale bestuursorganisatie en politieke leiding hield geen gelijke tred met de ontplooiing van de burgerlijke welvaart. Er groeide een diepe kloof tussen de intellectueel-economische bovenlaag en de militair-aristocratische bestuursoligarchie. Rathenau werd in het milieu van de burgerlijke bovenlaag geboren. Hij had een mateloze zucht tot onafhankelijkheid, en later namen tot verdriet van zijn moeder zijn enigszins koele en hautaine geslotenheid sterke vormen aan.

Walther studeerde na zijn gymnasiumtijd natuurkunde, scheikunde en filosofie in Berlijn en Straatsburg. Hij had meer talenten, zoals voor schilderen, tekenen, schrijven en musiceren. Hij was geen vrolijk type maar een eenzame die verwijten over zijn geslotenheid kreeg. Na zijn studie werkte hij als ingenieur voordat hij tot het bestuur van AEG toetrad. Ondanks het vele werk bleef hij tijd vrij houden voor eigen lectuur en studie.

‘Het schriftelijk vastleggen van ervaringen, het vorm geven aan vage gevoelens en emoties was voor Rathenau noodzakelijk als een middel van verweer tegenover de teleurstellingen van het dagelijks leven.’⁴⁶⁵ Een doortastend zakenman met een sterk mystieke inslag, de beide contrasten vulden elkaar aan. Rathenau wilde dit ook psychologisch begrijpen en schreef er een opstel over. Hij zag zijn leven als een experiment, wilde een brug slaan tussen mystiek en het dienen van de gemeenschap: ‘neiging tot de geest, drang naar de werkelijkheid’ aldus Rathenau over zichzelf. Maar hij werd niet begrepen, dat maakte hem tot een tragische figuur, temeer omdat hij waarschuwde voor gevaren: de internationale situatie werd voor Duitsland steeds dreigender. Rathenau vroeg zich steeds meer af wat in onze materialistische maatschappij het ware gemeenschapsgevoel in de weg stond. Hij beschrijft in *Kritiek der Zeit* ‘hoe het economisch rationalisme het gehele sociale leven heeft overwoekerd.’ Het noodlottigst, de vorming van twee bevolkingslagen; de bezittende en de proletariërs. Alleen

⁴⁶⁴ Bouman, *Jaurès*, 123.

⁴⁶⁵ Bouman, *Jaurès*, 135-136.

een nieuw gemeenschapsideaal zou volgens Rathenau een wending ten goede kunnen veroorzaken.

Intussen nam de bewapeningswedloop ongekeerde afmetingen aan. Duitsland was, schreef Bouman, in 1912 op het hoogtepunt van zijn macht. Rathenau voelde zijn politieke machteloosheid, zijn *Kritiek der Zeit* werd druk gelezen en besproken maar niet begrepen. Bouman meent dat de sociale fundering van Rathenaus cultuurfilosofie van hoge waarde is; het doet ons hopen op de daad. In augustus 1914 kreeg Rathenau de taak om het beheer van alle aanwezige grondstoffen te organiseren: distribueren, verspilling tegengaan en tekorten snel aanvullen. Maar toen in 1915 zijn vader overleed ging Walther terug naar AEG om daar de leiding over te nemen. In die tijd ontwikkelde hij zijn ideeën over een corporatieve opbouw van het bedrijfsleven. Voor zijn teksten daarover was veel belangstelling, voor de regering waren het radicale denkbeelden die dus verworpen werden.

Na de oorlog sloot Rathenau zich aan bij de Deutsche Demokratische Partei. Al gauw vond men hem te radicaal met zijn sociale denkbeelden. Rathenau liet opnieuw weer veel van zich spreken met zijn commentaar op de (Duitse) samenleving. Het maakte dat hij nogal wat medestanders kreeg maar ook veel vijanden maakte. In de zomer van 1920 werd hij adviseur van de nieuwe minister van financiën K.J. Wirth. Rathenau wilde twee tegenstellingen met elkaar verzoenen: economisch herstel van Duitsland en voldoen aan de herstelschulden van de geallieerden. De onderhandelingen resulteerden echter in een door Duitsland bijna niet op te brengen schuldbedrag. In die situatie, in 1921, werd Rathenau minister van Wederopbouw en op 1 februari 1921 minister van Buitenlandse zaken. Hij probeerde het vertrouwen van de geallieerden te winnen.

In Duitsland zelf nam echter het nationalistisch extremisme en de sociale ellende toe. Speciaal Rathenau werd het mikpunt van de aanvallen, hij zou deel uitmaken van een joods-communistische samenzwering. Hem bleef niets anders over aldus Bouman dan de keus tussen het prijsgeven van zijn denkbeelden of het sterven op zijn post. 'Hij durfde nu de consequenties van zijn tot mislukking gedoemde politiek wel aanvaarden.' De ondergrondse agitatie had succes. Op 24 juni 1922 werd Walther Rathenau vermoord door extreemrechtse officieren.

De drie politici 'hebben hun leven ten offer gebracht', meende Bouman. Hij vond dat het offer vanzelfsprekend was, de staatslieden waren er ook (vrijwel) zeker van dat hen dit stond te gebeuren. Bouman bedoelde dat zij ondanks 'de vergiftiging van de politiek' hun 'zuivere menselijkheid' trachtte te behouden. Dat wil zeggen, dat zij ondanks alles beheerst

bleven werken aan hun taak. Die opvatting is toch niet helemaal wat Weber bedoelde met: ‘Politiek is krachtig en langzaam boren in harde planken, met gedrevenheid én inschattingsvermogen.’⁴⁶⁶ Was er iets mis met hun inschattingsvermogen?

Het ging Bouman uiteindelijk niet om de politicus zoals door Weber bedoeld maar om zijn eigen perspectief; ‘menselijke geschiedenis’. Hij beschrijft zijn helden als *freischwebende* intellectuele leiders maar wel eenzamen, geestelijk eenzamen. Zoals hij eerder Quack als geestelijk eenzame had geschetst, zijn het nu deze drie. Geestelijk eenzamen hebben het goede voor ogen, maar worden niet helemaal begrepen en stevenen af op een botsing met de geschiedenis. Alle drie verzetten ze zich tegen wat in hun omgeving de dominante maatschappelijke en politieke opvattingen waren. Bouman schreef over de onbegrepene, de mens die tegen de tijdgeest ingaat, de tragische en de eenzame.

De historicus Romein schrijft in een recensie dat de schets van Jaurès zwak is, die van Wilson zwak tot middelmatig en die van Rathenau middelmatig tot goed.⁴⁶⁷ Het boek roept volgens Romein een schoolsfeer op door de vlakke stijl, het geringe evocatie-vermogen en het ontbreken van een eigen oordeel. Even schools schrijft Romein dat Bouman het wel kan, want hij is een ongetwijfeld belezen en een begaafde leerling. Dat het fout ging, komt volgens Romein omdat Bouman zich vooraf niet heeft afgevraagd hoe een biografie te schrijven. Dat blijkt ook, meende Romein, uit hetgeen de auteur in de Epiloog van zijn boek schrijft. Bouman stelt daar dat een levensbeschrijving van een kunstenaar niet zonder psychologie kan, maar die van een staatsman moet worden geschetst in het maatschappelijke en politiek milieu waarin hij zich bewoog.

Romein stelt daar tegenover dat een biografie altijd tot taak heeft om de innerlijke ontwikkeling voor de lezer duidelijk te maken. Terwijl Bouman uit een verkeerd begrepen hang naar objectiviteit een boek met een strekking niet wilde, en een oproepen van de beeldgroepen uit het verleden niet kon geven. Jaren later zal Romein zijn opvattingen over het schrijven van een biografie in zijn boek *De biografie* verder aanscherpen.⁴⁶⁸ Hij vindt dan dat de persoonlijkheid een ‘erflater’ moet zijn, de biografie van psychologisch inzicht moet getuigen, de persoonlijkheid niet als exponent van zijn tijd moet worden beschreven en de context niet teveel nadruk behoort te krijgen.

⁴⁶⁶ Weber, *Beroep*, 105.

⁴⁶⁷ J. Romein, ‘Drie slachtoffers van de wereldoorlog’, *Critisch Bulletin* 8 (1937) 144-146.

⁴⁶⁸ Jan Romein, *De biografie* (Amsterdam 1951) 135, 141.

Bouman reageerde op de recensie in een brief aan Romein.⁴⁶⁹ Romein zou hem niet volledig citeren over zijn opvattingen omtrent het schrijven van een biografie. Het ging hem (Bouman, Cstr.) namelijk om het dramatische karakter van de onafwendbare botsing tussen de staatsman en de historische gang van zaken. Dát is nu juist het dragende element in zijn essays. Het gaat hem om het historische, meer dan om het biografische. Bouman verzet zich tegen de psychologische biografie zoals van een auteur als Stefan Zweig.⁴⁷⁰ Gelukkig is er, zo gaat Bouman verder, na het succes van dergelijke ‘romantisch-psychologische levensbeschouwing’ een reactie tegen de al te vrije behandeling of mishandeling der geschiedenis. Want het gaat om het levenswerk van grote figuren te midden van verzet en verraad. Om te bespeuren dat het ‘slagen’ steeds bedreigd wordt, ook gevaar loopt om te stranden en soms afhangt van het een of andere subtiel toeval.

De biografie moet, schreef Romein jaren later, nu juist met het begrip toeval afrekenen.⁴⁷¹ Hij moet juist op de kleinste kleinigheid letten. ‘Want dan blijkt, wat eerst toeval en willekeur leek, zin – en daardoor troostrijke samenhang.’

Overigens las Bouman ‘ook veel juists’ in de kritiek van Romein. Waarop Bouman daarmee doelde is niet duidelijk, Romein gaf geen andere kritiek dan het voorstaande. Misschien dacht Bouman aan zijn nieuw verworven inzicht na het lezen van de kritiek van Romein, dat hij misschien geen biografieën meer moest schrijven. Hij had trouwens al jarenlang een West-Europese geschiedenis in de periode van het moderne kapitalisme onder handen. Een sociologisch-georiënteerde cultuurgeschiedenis die de titel *Van Renaissance tot Wereldoorlog* zou krijgen. Misschien, dacht hij, lag dit genre mij meer, de tijd zou het leren.

Bouman kreeg ook van Menno ter Braak kritiek op zijn visie over het schrijven van biografieën.⁴⁷² Zoals op zijn opvatting dat men het leven van een kunstenaar behoort te beschrijven met psychologie en dat van een staatsman in een context van politiek en maatschappij. De kritiek daarop was uiteraard dat ook een kunstenaar een maatschappelijk en politiek milieu heeft en dat psychologie ook gebruikt kan worden voor een biografie van een staatsman. Vele jaren later zou Bouman het daarmee eens zijn en biografieën schrijven van kunstenaars (schrijvers en dichters) in hun politieke en maatschappelijke omgeving. Een andere recensent, de historicus J.G. van Dillen, vond in tegenstelling tot de waardering van Romein dat

⁴⁶⁹ Bouman aan Romein, brief 30 augustus 1937, Collectie Romein, IISG, inv. nr. 88.

⁴⁷⁰ Bouman schreef dat in een recensie van de biografie van Richelieu door Carl J. Burckhardt, *Critisch Bulletin* 7 (1936) 86-87.

⁴⁷¹ Romein, *Biografie*, 174.

⁴⁷² Menno ter Braak, ‘Kritische aantekeningen’, *Groot Nederland: Letterkundig maandschrift voor de Nederlandse stam* 34 (1937) 309-310.

Bouman van de psychologische problemen in het leven van Rathenau, de meest gecompliceerde van de drie, betrekkelijk weinig werk had gemaakt.⁴⁷³

Die kritiek was opmerkelijk want Bouman kon niet verweten worden dat hij weinig of geen ‘psychologie’ gebruikte. Jaurès bijvoorbeeld beschrijft hij als optimistisch, licht melancholisch, vitaal en met een gelijkmatige gemoedsstemming. Maar ‘zijn optimisme vertroebelde soms zijn inzicht en door zijn vertrouwen in de toekomst was hij dikwijls blind voor gevaren in zijn omgeving.’ Wilson was actief, vindingrijk, bewegeijk, hebzuchtig, maar veelal toch ook idealistisch, gevoelig, opgeruimd en edelmoedig. Rathenau tenslotte was geen vrolijk type maar een eenzame die verwijten over zijn geslotenheid kreeg.

Wat Bouman aan psychologie ‘doet’ is het schetsen van het karakter van zijn personages. Daarin zien we een aanzet naar een van zijn latere opvattingen: de gedachte dat de mens slechts in beperkte mate over een vrije keuze beschikt omdat het karakter beslissend is. Het karakter als een noodlot voor de vrijheid van handelen van de individuele mens.

In de kritiek die Bouman kreeg en zijn reactie daarop herkennen we zijn latere opvattingen over geschiedschrijving. Inzichten die nog verder door hem ontwikkeld gaan worden, zoals zijn stelling, dat het hem gaat om ‘het historische meer dan om het biografische’. Daaronder ligt zijn veronderstelling dat menselijk leven historisch leven is. Dat de mens is gevormd door het verleden, is ingebed in een historische context en zijn geschiedenis gebruikt om zich een oordeel te vormen over het heden en de toekomst. Bouman richtte zich op het beschrijven van *geleefde ervaringen*. Zoals de belevingen van *Jaurès, Wilson en Rathenau* omtrent hun dramatische ervaringen met de onafwendbare botsing tussen de staatsmannen en de historische gang van zaken.

Wat betreft Rathenau had Bouman, met behulp van dagboeken, ook over de psychologische ontwikkeling van de Duitser kunnen schrijven. Rathenau schreef die dagboeken voor het ‘vastleggen van ervaringen, het vorm geven aan vage gevoelens en emoties (...) als een middel van verweer tegenover de teleurstellingen van het dagelijks leven.’⁴⁷⁴ Zo was hij er, naar de mening van Bouman, van overtuigd dat hij door zijn joodse afkomst altijd een tweederangs burger in Duitsland zou zijn. Dat hij zich door het jood-zijn een outsider voelde en dat ervoer als een existentieel probleem,

Bouman gebruikte zijn dagboek op dezelfde wijze als Rathenau deed. Bouman herkende veel van zichzelf in Rathenau, die hem het meest na stond. Evenals Rathenau voelde Bouman zich ook een buitenstaander, een vreemdeling in Jeruzalem, een outsider vanwege

⁴⁷³ J. G. van Dillen, ‘Biografische essays’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 53 (1938).

⁴⁷⁴ Bouman, *Jaurès*, 135-136.

zijn Nederlands-Indische afkomst. Zelfs de term ‘eenzame’ betrok hij op zichzelf. Schrijven over de psychologische ontwikkeling van Rathenau kon grotendeels uitlopen op schrijven over zichzelf, al deed hij dat niet. Terwijl toch al het werk van Bouman autobiografisch is omdat, zoals hijzelf stelde, ‘je jezelf niet kunt wegmoffelen’.⁴⁷⁵ Maar het uitdiepen van de psychologische ontwikkeling van een mens die op hem zou lijken ging een bewuste stap verder en kwam de auteur te dicht op het lijf. ‘Zelfanalyse in zuiver psychologisch-observerende zin’ schrikt Bouman af.⁴⁷⁶ Die stap durfde hij pas dertig jaar later te zetten met de levensbeschrijvingen in *Een handvol mensen*.

Jaurès, Wilson en Rathenau is het eerste boek van Bouman. We treffen daarin aspecten aan van zijn cultuuropvatting die we ook in zijn sociologieconcept zagen en in latere boeken zullen tegenkomen. Zoals de tegenstelling stad-platteland, in de beschrijving van de geboorteplaats van Jaurès. Bouman wist waarover hij het had; zijn eigen kinderen groeiden eveneens in een kleine provinciestad op. We weten al dat Bouman veel respect had voor bewoners van het platteland. De tegenstelling stad – platteland is een van de belangrijke kenmerken van zijn cultuuropvatting. Hij meende dat in het algemeen een welvarend platteland noodzakelijk is voor een gezonde nationale cultuur, voor voortdurende vernieuwing en jong bloed. ‘De steden oefenen een verderfelijke invloed op ons volkskarakter uit.’⁴⁷⁷

Een ander herkenbaar cultuuraspect van Bouman is de teloorgang van de gemeenschap in de moderne samenleving. Rathenau vroeg zich steeds meer af wat in onze materialistische maatschappij het ware gemeenschapsgevoel in de weg stond. Het economisch rationalisme heeft het gehele sociale leven overwoekerd. Het noodlottigst was de vorming van twee bevolkingslagen; de bezittende klasse en de proletariërs. Alleen een nieuw gemeenschapsideaal zou volgens Rathenau een wending ten goede kunnen veroorzaken. Maar opnieuw voelde hij zijn politieke machteloosheid; hij werd druk gelezen en besproken, maar niet begrepen. Bouman meende desondanks dat de sociale fundering van de cultuurfilosofie van Rathenau van hoge waarde was; het doet ons hopen op de daad. Hoopte Bouman daar zelf toen ook al op? Twee jaar later zou hij actief worden in de vernieuwingsbeweging ‘ter versterking van de volksgemeenschap’.

Ook betuigt Bouman zich in *Jaurès, Wilson en Rathenau* als een criticus over het functioneren van de democratie. Bijvoorbeeld schrijft hij over Jaurès dat deze dan wel groot

⁴⁷⁵ Bibeb Vrij Nederland 6 oktober 1962.

⁴⁷⁶ Dagboek 28 december 1940, NHA (toegang 316).

⁴⁷⁷ Zoals gezegd, verwees Bouman, in een eerder artikel in De Economist, voor deze opvatting naar *Mein Kampf*.

aanzien genoot maar dat hem het geestelijk peil in de Kamer tegenviel. Jaurès verliet de Kamer en ging terug naar de universiteit. Bouman illustreert met deze beschrijving het dedain van de *Gebildete* jegens het politieke handwerk.

Bouman vereenzelvigde zich wellicht met een van zijn drie personen. Wilson had de mystieke overtuiging, het onwrikbare geloof dat hij moest klaarstaan voor het grote werk wanneer hij daartoe werd geroepen. Dacht Bouman toen hij deze tekst schreef aan zijn eigen grote werk, het magnum opus *Van Renaissance tot Wereldoorlog*, waartoe hij zich geroepen wist om te schrijven? Hij was met dat grote werk bezig en tegelijk met *Jaurès*, *Wilson*, *Rathenau*, dat hij beschouwde als een voorstudie. Door de boeken en artikelen die Wilson schreef steeg zijn reputatie en kreeg hij het aanbod om hoogleraar te Princeton te worden. Heeft het schrijven van deze tekst Bouman op een idee gebracht? Binnen enkele jaren was Bouman doorgebroken als historicus, econoom en socioloog met achtereenvolgens *Van Renaissance tot wereldoorlog* (1938), *Leerboek voor economische geschiedenis* (1939) en *Sociologie, begrippen en problemen* (1940). Direct na de oorlog, in 1945, kreeg hij het aanbod om hoogleraar in Groningen te worden.

Hoofdstuk 10 Socioloog en historicus

Sociologie

Hoe ver was Bouman gevorderd met de studie sociologie, na zijn promotie en het afscheid van zijn leermeester Sneller in februari 1931? Hij had inmiddels vrijwel het gehele werk van Weber bestudeerd, was met Sombart de weg kwijtgeraakt en meende met behulp van Mannheim weer in het democratische kamp terecht te zijn gekomen. Een aantal jaren later beschreef Bouman in een artikel wat hij van deze drie en van andere sociologen en van andere wetenschappers over sociologie had geleerd en wat naar zijn opvatting onder die vrij nieuwe wetenschap diende te worden verstaan.

In 1938 publiceerde hij een artikel ‘Sociologie’ in het wetenschappelijke handboek *Scientia*. Het is de eerste publicatie van Bouman over het vak sociologie. In het artikel heeft hij portretfoto’s van de voor hem drie belangrijkste sociologen opgenomen: van Weber, van Mannheim en van Sombart. Naast de drie portretten staan in het artikel, met een omvang van 44 pagina’s, ook nog foto’s met afbeeldingen ter illustratie van de modernisering van de westerse samenleving. Voor de tekst bleven er nog ongeveer 30 pagina’s over. Uit een latere versie van het artikel, voor een nieuwe uitgave van *Scientia*, is de foto van Sombart verwijderd.⁴⁷⁸

Bouman deed zijn sociologiestudie, meer in het bijzonder de sociologie van Weber, samen met Van Leur, een bijzondere studiegenoot, die nog beroemd zou worden. Het is een lang verhaal, een bijzonder verhaal.

Van Leur zou, door zijn proefschrift, internationaal beroemd worden als de grondlegger van de Indo-centrische geschiedbeschouwing. De betekenis van zijn dissertatie *Enige beschouwingen betreffende de oude Aziatische handel* (1934), werd niettemin pas na zijn leven ten volle erkend.

Bouman heeft Van Leur altijd ondersteund en gestimuleerd om voor zijn proefschrift mede de sociologische benadering van Weber te gebruiken. Bouman waarschuwde hem om de problemen niet uitsluitend vanuit Nederlands oogpunt te bezien en om afstand te nemen

⁴⁷⁸ P.J. Bouman, ‘Sociologie’ in: A.W. de Groot (red.), *Scientia Handboek voor wetenschap, kunst en godsdienst* (Utrecht 1938-1939) 89-133. In 1957 werd het handboek *Scientia* (als deel II) opnieuw uitgebracht, nu niet onder redactie van de classicus A.W. de Groot maar van de wetenschapshistoricus E.J. Dijksterhuis. Weer met een hoofdstuk ‘Sociologie’, maar niet van de hand van Bouman maar geschreven door de als sociograaf opgeleide Utrechtse hoogleraar sociologie J.P. Kruijt. In die nieuwe versie is het portret van Sombart verdwenen, ontbreekt een historische inleiding en wordt sociologie beschreven als een empirische cultuursociologie die *verstaan én verklaren* als methode gebruikt.

van een dominerend Europees gezichtspunt.⁴⁷⁹ Van Leur volgde het advies op en legde de nadruk op het ontwikkelen van een nieuwe methodologie, toegespitst op het bestuderen van de geschiedenis van de Aziatische samenleving zelf.

Van Leur werd op 5 december 1908 te Utrecht geboren.⁴⁸⁰ Met zijn ouders verhuisde hij vrijwel direct daarna naar Middelburg. Zijn vader werd eerst huisbewaarder bij een notaris en later exploitant van het koffiehuis De Kampveerse Toren in Veere. Het gezin Van Leur bleef in Middelburg wonen.

Na de HBS ging Van Leur in september 1927 in Leiden indologie studeren.⁴⁸¹ De indologiestudie was een academische beroepsopleiding voor aanstaande bestuursambtenaren in Nederlands-Indië. Die studie werd door de overheid bekostigd. Wanneer zijn ouders meer geld hadden gehad was hij waarschijnlijk geschiedenis gaan studeren. In januari 1933 deed Van Leur in Leiden zijn doctoraal examen. Een half jaar daarvoor wilde hij een studie-switch maken en bij Sneller economische geschiedenis gaan studeren. Van Leur wilde namelijk graag een proefschrift over de geschiedenis van Middelburg en Walcheren schrijven. Maar door het gebrek aan geld bleef hij in Leiden.⁴⁸²

Bouman ondersteunde met zijn correspondentie Van Leur vooral tijdens diens steeds terugkerende ernstige depressies. Die openbaarden zich direct al tijdens de studie in Leiden. ‘Ik word gek. Het is zeker geen verbeelding van me, als ik meen op ’t ogenblik al veel in denken troebel te vinden: ontstellende inactiviteit, een indolentie zonder weerga, gebrek aan alle initiatief, ongemotiveerde angst- en afkeerbuien, woeste gedachten die getuigen van volkomen en erge repressie van m’n psyche. Ik mag me hier niet mee bezig houden. Soit. Hoe vergeet ik en (of) verdring ik het? Wat moet er voor in de plaats komen? Ik poog te werken, dag na dag. Het lukt me niet, in ’t minst niet. M’n hoofd is als een vergiet. Ik kan geen drie zinnen lezen achtereen. Ik weet, aan ’t einde van een zin niet meer wat de vorige zin inhield. Apathie, vegeteren.’⁴⁸³

Bouman reageerde vriendelijk, opbeurend, maar soms ook streng. Het hielp enigszins. Ook bij de vele amoureuze avonturen van Van Leur, die dankbaar is als Bouman hem schrijft: ‘Je egocentrische gevoelens kan je bestrijden door je telkens in te leven in, te plaatsen op ’t standpunt van een ander. Niet intellectualistisch-analyserend, maar met je hart.’⁴⁸⁴ Van Leur leefde niet gemakkelijk, Bouman heeft hem daar voor een groot deel moreel doorheen gehol-

⁴⁷⁹ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 226.

⁴⁸⁰ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 111.

⁴⁸¹ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 115-116.

⁴⁸² Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 165-166.

⁴⁸³ Brief 2 van Van Leur aan Bouman, 31 mei 1931, UB Leiden.

⁴⁸⁴ Brief 4 van Van Leur aan Bouman, 6 juli 1931, UB Leiden.

pen. Misschien had Van Leur anders niet zijn vernieuwende en later hoog gewaardeerde dissertatie geschreven.

Van Leur besloot om te promoveren op een onderzoek naar de economische geschiedenis van Java. Met behulp van de Weberiaanse typologie ging hij over Indonesië schrijven. Sociologie en geschiedwetenschap hoorden voor hem bij elkaar, de economie zag hij als hulpwetenschap voor de sociologie. Maar in Leiden wilde het schrijven van de dissertatie niet erg vlotten. Terwijl Van Leur toch voldoende tijd ter beschikking had. In verband met de economische crisis werd er namelijk door de regering bezuinigd op onder andere het ambtenarenapparaat. Dat betekende dat er vooralsnog geen voor het Indisch bestuur opgeleide ambtenaren werden uitgezonden. Zoals Van Leur die inmiddels de studie indologie met een doctoraal-examen had afgerond maar nog niet naar Indië werd uitgezonden maar wel wachtgeld ontving.⁴⁸⁵

Mede door het overlijden van zijn hoogleraar C. van Vollenhoven, dat hem hevig aangreep, verliet Van Leur eind juli 1933 Leiden en ging hij in Middelburg wonen.⁴⁸⁶ De verhuizing naar Middelburg was door het wachtgeld financieel mogelijk geworden. In Middelburg wilde hij met hulp van Bouman verder aan zijn dissertatie schrijven. Tussen Van Leur en Bouman werd maandenlang niet meer gecorrespondeerd maar minstens zoveel gepraat ten huize van Bouman. Later in Indië zou Van Leur met heimwee terugdenken aan 'het kamertje in het huis aan het Molenwater'.

Op 5 oktober 1934 verdedigde Van Leur 'in de kleine senaatskamer' zijn proefschrift in Leiden met als promotor professor J.H. Boeke, hoogleraar tropisch-koloniale staathuishoudkunde.⁴⁸⁷ Bouman constateerde 'een kille en bijna vijandige sfeer'. Een houding die werd opgeroepen door de inhoud van de dissertatie. Nieuw daaraan was niet dat Van Leur, zoals toen gebruikelijk was, een koloniale geschiedenis van Nederland-Indië schreef. Nieuw was dat hij het Indonesische volk in zijn onderzoek centraal stelde. Vanuit deze Indonesië-centrische geschiedschrijving wees hij op het tekort van de koloniale geschiedwetenschap. Een terechte benadering naar de opvatting van Bouman, een Aziatische geschiedschrijving moest van binnen uit geschreven worden en vereiste geheel andere methoden dan de tot dusver Europees-georiënteerde historiografie toepaste.⁴⁸⁸ Niet alle historici erkenden deze noodzakelijkheid. Volgens Bouman kwam dit door de gebrekkige sociologische scholing van his-

⁴⁸⁵ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 143.

⁴⁸⁶ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 168.

⁴⁸⁷ Bouman, *Zondvloed*, 52.

⁴⁸⁸ P.J. Bouman, Methodologie der Indonesische geschiedenis, een recensie van J. C. van Leur, 'Methodologie der Indische geschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 53 (1938) 111-112.

torici. ‘Hoe weinig kent men Max Weber’s werk!’ De promotieplechtigheid mocht dan geen plezierige aangelegenheid geweest zijn, Van Leurs dissertatie werd eenvoudigweg doodgezwegen. Na zijn promotie vertrok Van Leur naar Indië. Hij werd assistent-controleur in Tulung Agung op Oost-Java.⁴⁸⁹ Van Bouman kreeg hij timmergereedschap mee, Bouman wist vanuit zijn Indische kinderjaren dat gereedschap in Indië goed van pas kwam. Van Leur schreef hem over een middag in Indië, nog mooier dan Walcheren, over de avond die plotse-ling invalt en over een ochtend in het Indische gebergte:

‘Dit is een van die ochtenden in de eerste hoogten van het voorgebergte, uit duizenden. In een zilvergrijze morgen de verre bergen brokkig als juwelen, amethyst en zwaardonker violet; een langzaam voller wordende gouden zonneochtend, met koele zachte wind waarin de hoge bomenlanen deinend ruisen; geuren van bloemen, lauw en diepgekrenkte lemen aarden, na dagen van aanhoudende, felle regen, diepazuur en eindeloos wijd de lucht; bloeiende bomen met vloed van rode bloemtrossen over de kronen; vlamvend rode heesters voor mijn raam; oudgroen als van eiken, over volle kanarilaan; vogels, vlinders; als een stille ochtend op een buitenhuis; het kleine gerucht van het mensenbeweeg op de weg, roep van venters’, geklepper van een ambachtsratel, de hoorn van de vleesverkoper. De wind in golven aanlopend, wiegend in de boomkruinen; flitsen van licht, vlamvend goud, op langzame bewegende palmwaaierkronen, statig hoog.⁴⁹⁰

Bouman herkende ongetwijfeld wat zijn vriend hier beschreef, al was het inmiddels ruim twintig jaar geleden dat hij uit Indië vertrok. Zijn kinderjaren hadden hem beïnvloed, hij droeg deze beelden altijd met zich mee maar sprak er nooit over.

In 1936 werd Van Leur overgeplaatst naar de Algemene secretarie in het toenmalige Buitenzorg, waar hij op de afdeling financiële en economische zaken ging werken. Met onderbrekingen bleef Van Leur met Bouman corresponderen. Door de Duitse bezetting viel vanaf het voorjaar van 1940 de correspondentie tussen Van Leur en Bouman weg. Het bericht, met enige vertraging doorgekomen, dat Middelburg was gebombardeerd, greep Van Leur zo aan dat hij een radicaal besluit nam.⁴⁹¹ Hij meldde zich in het najaar bij de marine. Van Leur sneuvelde in de avond van 28 februari 1942 als verbindingsofficier aan boord van de ‘Houston’, een Amerikaanse kruiser die in de Bantambaai nabij de Javazee slag leverde met de Janners.⁴⁹²

⁴⁸⁹ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 183.

⁴⁹⁰ ‘Java, vreemd en vertrouwd. Fragmenten uit brieven van J.C. Van Leur *De nieuwe stem* 12 (1957) 287.

⁴⁹¹ Vogel, *Het indocentrische geschiedbeeld*, 218-219.

⁴⁹² Bouman, *Zondvloed*, 53.

Bouman heeft er nooit aan getwijfeld dat Van Leurs proefschrift nog eens als een meesterwerk zou worden erkend. Dat is eerst na 1945 gebeurd, toen de ban van het kolonialisme doorbroken werd en men ook aandacht kreeg voor het andere werk van Van Leur.⁴⁹³ Het kwam vooral door het onvermoeibaar streven van de hoogleraren W.F. Wertheim, G.J. Resink en van Bouman dat Van Leur uiteindelijk de erkenning kreeg die hem toekwam. In 1955 kwam er een Engelse uitgave van zijn voornaamste geschriften op de markt. De historicus Romein repte toen van ‘de ontdekking van Van Leur’ en Bouman publiceerde aansluitend fragmenten uit de brieven van Van Leur aan hem.⁴⁹⁴

Bij de Engelse vertaling van het grootste deel van het werk van Van Leur schreef Bouman over hem een lang artikel. Van Leur was, volgens Bouman, iemand met een geniale inslag, die als scholier al een opmerkelijke eruditie had getoond en later een verbluffende belesenheid van bijvoorbeeld het werk van Weber. Maar ook: ‘een onevenwichtige natuur die te Leiden heel wat stof deed opwaaien door zijn gedrag. Regelmatig verwaarloosde hij zijn studie, had conflicten met hoogleraren, amoureuze conflicten, buien van neerslachtigheid en een drukkend minderwaardigheidsbesef.’ ‘Het proefschrift, ietwat bizar van stijl, vond in de ogen van de meeste Leidse hoogleraren weinig genade.’⁴⁹⁵

Terug naar het sociologieartikel van Bouman in het handboek *Scientia* waarin hij zijn zienswijze over het nog nieuwe vak beschreef. In het vooroorlogse Nederland was sociologie nog tamelijk onbekend en volgens Sneller toonde vrijwel niemand in Nederland daarvoor enige belangstelling.⁴⁹⁶ Toch begon het vak zich, tijdens de laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog, in universitaire kring een plaats te verwerven. Bijvoorbeeld op de Groningse universiteit, de latere werkplek van Bouman, waar in 1938 twee privaatdocenten, H. Plessner voor sociologie en E.W. Hofstee voor sociografie, werden aangesteld. Twee jaar eerder was de Nederlandsche Sociologische Vereniging opgericht en het tijdschrift *Mensch en Maatschappij* publiceerde onder veel meer ook sociologische artikelen.

Bouman was niet de eerste Nederlander die een inleiding tot de sociologie schreef.⁴⁹⁷ In 1911 was al verschenen *Prolegomena der sociologie* van Gerretson. Deze had zich de sociologische kennis eigen gemaakt door een studie in Brussel. Bouman zal het boek gekend heb-

⁴⁹³ Bouman, *Zondvloed*, 54.

⁴⁹⁴ Jan Romein, ‘De ontdekking van Van Leur’, *De nieuwe stem* 11 (1956) 416-436; ‘Afscheid van Europa. Fragmenten uit brieven van J.C. Van Leur’, *De nieuwe stem* 11 (1956) 420-436; ‘Java, vreemd en vertrouwd. Fragmenten uit brieven van J.C. Van Leur’, *De nieuwe stem* 12 (1957) 276-293.

⁴⁹⁵ *Het Parool* 24 september 1955.

⁴⁹⁶ Bouman, *Zondvloed*, 31.

⁴⁹⁷ Andere inleidingen sociologie: *Sociologie* (1931) van P. Endt, *Hoofddlijnen der sociologie* (1937) van J.J. Von Schmid en *Gemeenschap en maatschappij* (1939) van J. Bierens de Haan.

ben; in het jaar dat hij zijn artikel publiceerde had hij regelmatig contact met Gerretson over zijn tijdschrift in wording. Bouman refereerde in zijn inleiding echter niet aan het boek van Gerretson, wel aan een andere publicatie over sociologie, de in 1931 verschenen *Inleiding tot de sociologie* van de hand van de charismatische Amsterdamse hoogleraar geografie S.R. Steinmetz. Deze ‘vader’ van de Nederlandse sociologie en etnoloog ontwikkelde een eigen ‘sociografische’ school.⁴⁹⁸ Sociografie stond voor het beschrijven van groepen in geografisch verband met als doel om een volledig beeld van een deel van de samenleving te schetsen. Steinmetz zag sociografie als een voorportaal van en een oefening in de sociologie. Bouman neemt van Steinmetz de classificatie van groepen in de samenleving over.

Natuurlijk passeren in het *Scientia*-artikel Boumans ‘grote drie’ de revue en geeft Bouman hun betekenis voor de sociologie aan. In Webers werk snijden alle lijnen van de nieuwe sociologie elkaar. Weber is vooral belangrijk vanwege zijn omvangrijke logisch-gesloten systeem van begrippen. Sombart nam van Marx de gedachte over dat de burgerlijke maatschappij het belangrijkste object voor het sociologisch onderzoek vormt. Tegelijkertijd deed, volgens Bouman, Sombart in *Der proletarische Sozialismus* ‘een aanval op het socialisme en het communisme, zoals er geen tweede is gepubliceerd’.⁴⁹⁹ Tenslotte Mannheim, die grote waarde hechtte aan het begrip sociale structuur, dat hij voornamelijk uit cultuurhistorisch oogpunt wilde bezien. De methode en begrippen van de eerste, de analyses van de tweede en de cultuursociologische benadering van de derde socioloog hebben de sociologieopvatting van Bouman blijvend beïnvloed.

Bouman begint zijn artikel in *Scientia* met een historische inleiding om de ontwikkeling van het sociologisch denken te laten zien. In deze geschiedbeschrijving belicht Bouman vooral die aspecten, die altijd deel blijven uitmaken van zijn sociologie. Daarmee maakte hij al vroeg de elementen van zijn sociologieconcept duidelijk. Later zou hij onderdelen verder uitwerken, vooral zijn cultuur- en structuurbegrip, maar toch grotendeels dezelfde zienswijze behouden.⁵⁰⁰

Bouman begint de historische inleiding bij de Griekse filosofen. Wij volgen hem, zeer beknopt, vanaf de Franse filosoof Auguste Comte die begin negentiende eeuw als eerste de term sociologie gebruikte. We weten dat Bouman meende dat er in die tijd in West-Europa ‘een algemeen crisisbesef’ heerste, de samenleving verkeerde in een toestand van overgang.

⁴⁹⁸ J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964) 36.

⁴⁹⁹ Bouman, ‘Sociologie’ (1938), 106.

⁵⁰⁰ B.C. van Houten, ‘Bouman als socioloog’ in: P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967), 20-21.

‘De tijd was rijp voor een zelfstandige maatschappijleer.’⁵⁰¹ Wat eens filosofie was, zelfs theologie was, had zich daarvan losgemaakt en was onder invloed van natuurwetenschappelijke methoden uitgegroeid tot een ‘sociaal positivisme, waarvan Comte een zelfstandige wetenschap wist te maken.’⁵⁰²

Duitsland had de hier bedoelde ontwikkeling naar rationalisme en causaal-natuurwetenschappelijk denken niet in die mate meegemaakt. In de tweede helft van de achttiende eeuw begon in Duitsland de bloeitijd van de idealistische filosofie. ‘De stroming, die in sociaal en politiek opzicht tegen het Franse rationalisme en individualisme inging.’⁵⁰³ Bouman verwijst naar de Duitse filosoof Johann Gottlieb Fichte, wiens uitgangspunt, dat het onlogisch moest zijn om de mens als geïsoleerd te beschouwen, nooit die waardering heeft gekregen die het toekwam. Fichte kwam uit op een organische maatschappijleer, het principe van de gemeenschap met verwerping van het individualisme. Hij rukte de maatschappijleer los van de natuurwetenschappen en voerde haar terug naar de geesteswetenschappen.

De Duitse romantiek werd, volgens Bouman, beïnvloed door Fichte’s opvattingen en maakte de Duitse sociologie mogelijk. Met denkbeelden ‘over de staat en de samenleving als organische, historisch-gegroeide cultuurgemeenschappen’. Dat de samenleving als een historisch-gegroeid organisme niet willekeurig kan worden veranderd en dat ook het gezag een organische functie bezit en geen plotselinge wijzigingen kan verdragen.

In de negentiende eeuw ging de belangstelling nauwelijks uit naar de geesteswetenschappen maar naar de natuurwetenschap, vooral door de groei van de techniek en de grote bloeitijd van de burgerlijke maatschappij. De Duitse romantici waren daardoor in strijd met de tijdgeest. De Engelsen en de Fransen zouden de ontwikkeling van de sociologie voorlopig beheersen. Zij ondermijnden, naar het oordeel van Bouman, met hun ‘encyclopedische materiaalverzameling’ de ware sociologische zienswijze, ‘de belangstelling voor de samenleving als zodanig’.⁵⁰⁴

Tegen het einde van de negentiende eeuw was er een ommekeer in de filosofie. Die bleek volgens Bouman van fundamentele betekenis voor de sociologie. Beter gezegd: voor de sociologie zoals Bouman zich die voorstelde. In Duitsland vond die haar startpunt in een zeer principiële scheiding tussen natuur- en geesteswetenschappen. Bouman zet in zijn beschrijving daarvan de schijnwerper op de ‘eenzame, geniale voorloper’ de historicus J.G. Droy-

⁵⁰¹ Bouman, ‘Sociologie’ (1938), 94.

⁵⁰² Bouman, ‘Sociologie’ (1938), 94.

⁵⁰³ Bouman, ‘Sociologie’ (1938), 96.

⁵⁰⁴ Bouman, ‘Sociologie’ (1938), 99.

sen.⁵⁰⁵ Hij was zeer onder de indruk van deze historicus. Eerder dan de Duitse wetenschapper Wilhelm Dilthey richtte Droysen zich op het doorgronden van de kentheorie van de cultuurwetenschappen. Het ging hem om een bestrijding van de toepassing van de natuurwetenschappelijke methoden op de geschiedenis, de economie en de sociologie. Droysen wilde een eigen methode voor de geesteswetenschappen. Zoals ook de Duitse filosoof Heinrich Rickert: omdat het maatschappelijk leven ‘niet in factoren [kan] worden ontbonden of door het opstellen van “ontwikkelingswetten” [kan] worden doorvorst’.⁵⁰⁶ Bouman wijst in dit kader ook op het onderscheid dat de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies maakt tussen *Gemeinschaft* als een organische samenleving, en *Gesellschaft* als een maatschappij, een toevallige opeenhoping van individuen.

Het onderzoek van de socioloog moet er op gericht zijn om ‘het organische van het mechanisch-toevallige’ te scheiden. Helaas kan de socioloog bijzonder moeilijk doordringen in de vormen van de samenleving. Dat komt omdat die vormen geen vaste omtrek hebben en voortdurend in beweging zijn. De sociologie heeft bijgevolg een sterk historische inslag. Het sociale leven, waaraan groei en beweging inherent zijn, mag daarom nooit onhistorisch worden gezien. Bovendien mogen levensvormen ook nooit geïsoleerd worden beschouwd, er bestaat wisselwerking tussen vrijwel alle sociale verschijnselen. Elk sociaal fenomeen is ook onderdeel van een groot complex, van de sociale structuur. Bijvoorbeeld het geheel van maatschappelijke groepen als standen en klassen. Met die concrete sociale structuren houdt, volgens Bouman, de sociologie zich bezig.

Er bestaat niet alleen een wisselwerking tussen sociale verschijnselen maar ook tussen sociale en *culturele* verschijnselen, de sociale structuur is nauw verbonden met cultuur. De taak van de sociologie bestaat er in om de onderlinge afhankelijkheid van die sociale en culturele verschijnselen te onderzoeken. Daarbij ligt, volgens Bouman, de grote betekenis van de geschiedfilosofie voor de hand, vanwege de ruime blik en het inzicht in de cultuurhistorische problemen. Zelf was Bouman tegelijkertijd met het schrijven over het vak sociologie, actief met het schrijven van een ‘West-Europese cultuurgeschiedenis’.

Het structuurbegrip van Bouman én zijn cultuurbegrip zijn het meest omvattend in zijn sociologieconcept.⁵⁰⁷ Het brengt hem tot zijn definitie van sociologie: ‘de sociologie is de wetenschap van de maatschappelijke werkelijkheid, zoals deze zich openbaart in een lange

⁵⁰⁵ Bouman, ‘Sociologie’ (1938), 104-105.

⁵⁰⁶ Bouman, ‘Sociologie’ (1938), 105.

⁵⁰⁷ Woldring, ‘In memoriam’, 25.

reeks sociale structuurveranderingen'.⁵⁰⁸ Hoe deze werkelijkheid te onderzoeken? Met ervaring, een geoefende blik en een sociaal gevoel. Deze attitudekenmerken werkte Bouman later nog uit met behulp van onder andere de zienswijze van Droysen. Wel beschikte hij eind jaren dertig al over het sociologische gereedschap van Weber: het Idealtypus.

Met het 'ideale type' kan, door overdrijving van karakteristieke trekken, het wezen van bepaalde verschijnselen worden uitgedrukt. Het betreft niet een na te streven ideaal, komt ook niet in de werkelijkheid voor, maar is een hulpmiddel om het wezen van bepaalde verschijnselen uit te drukken. Een zuiver historisch en sociologisch werkschema dat nooit los gedacht kan worden van een bepaalde fase van ontwikkeling. Het is echter geen historische werkelijkheid, maar is en blijft een constructie.

Uit deze benadering blijkt volgens Bouman ook duidelijk dat de sociografie geen sociologie is. De wetenschappelijke sociologie begint eerst waar de resultaten van de sociografie in een systeem van begrippen, de ideaaltypen, worden opgenomen.

Bouman beschrijft vervolgens in zijn *Scientia*-artikel enkele concrete sociale verschijnselen. Die zijn interessant omdat ze meer inzicht geven in het denken van Bouman over cultuur waarmee zijn sociale structuurbegrip is verbonden.

Wat betreft zijn zienswijze over cultuur noteerden we al opmerkingen over de verderfelijke invloed van de grote steden op het volkskarakter en de noodzaak van een welvarend platteland voor een gezonde nationale cultuur. Ook is er weer de kritiek op het functioneren van de massademocratie en opmerkingen over het verval van de gemeenschap. Het past allemaal in het organische cultuurbeeld van Bouman en de antithese *Gemeinschaft* - *Gesellschaft*. Die tegenstelling is, naar zijn overtuiging, de consequentie van het overheersende natuurwetenschappelijk denken. Bouman zet dat verder aan met het uitwerken van wat naar zijn mening 'een kernvraagstuk voor de sociologie' is: het oude thema individu en gemeenschap. Hij werkt dat verder uit aan de hand van de Oostenrijker Spann, die we al eerder tegenkwamen in een afkeurende brief aan Bouman van zijn schoonvader.⁵⁰⁹

Spann stelt dat de wetenschapper, voor een goed wetenschappelijk inzicht, moet kiezen tussen individualisme en 'universalisme'. Het is, naar een voorbeeld van Bouman, de keuze tussen enerzijds de optelsom van individuen als een hoop stenen in een mechanische samenvoeging en anderzijds de cellen van een plant die slechts bestaan in onderlinge samen-

⁵⁰⁸ Bouman, 'Sociologie'(1938), 109.

⁵⁰⁹ Othmar Spann (1878-1950) was een prominent figuur in de Duitse conservatieve revolutie en een medevoorbereider van het Oostenrijks fascisme.

hang. Het zijn twee visies op de maatschappij: een mechanische (individualisme) of een organische (universalisme). In de laatste zienswijze is de maatschappij een ‘historisch gegroeid ondeelbaar geheel’. Het individu is ‘slechts’ interessant als deel van het grotere organische geheel. Ieder organisme leeft en delen kunnen afsterven. Het organisch-maatschappelijk leven draagt dus een historisch karakter. Dat is, benadrukt Bouman, een essentieel element voor het sociologisch denken.

Bouman las bij Spann ‘buitengewoon interessante beschouwingen’ over wat Spann *Gezweiung* noemt. Dat is een wederzijds aanvoelen of begrijpen van twee of meer individuen, dat de kern van het begrip *Ganzheit* vormt. Zoals ‘tussen moeder en kind, tussen de kunstenaar en zijn publiek, tussen docent en leerling’. Bouman promoveert het begrip *Gezweiung* tot een sociologische categorie. Hij meent ook dat het hier gaat om een eenheid van samenstellende bestanddelen waarbij oorzaak en gevolg niet te onderscheiden zijn. Natuurwetenschappelijke causaliteit heeft geen zin of inhoud meer. Dat geldt volgens Spann voor de gehele menselijke samenleving, die is namelijk uit *Gezweiungen* opgebouwd.

Na deze uitstap naar de zienswijze van Spann, die voor Bouman een bevestiging is van zijn eigen opvattingen over individualisme, over een organische samenleving en over causaliteit, vervolgt Bouman met het beschrijven van diverse collectiva of groepen.

Zoals het begrip *massa*. Elementair is dat het individu in een massa geheel anders reageert dan wanneer hij alleen is. Er is sprake van een nivellering, afglijding naar een niveau dat niet hoger komt dan de grootste gemene deler van de eigenschappen van de individuen. Bij het spreken over ‘massa’ denkt men aan het gedaald intellectueel en ethisch niveau of aan de uiting van primitieve gevoelens. Er zijn ook positieve voorbeelden, maar die zijn schaarser.

Bij de *groep* ziet hij een zekere duurzaamheid van de organisatie, enig saamhorigheidsbewustzijn en wellicht de vorming van traditie. *Volk* noemt men gaarne een etnische gemeenschap met de nadruk op biologische bindingen. Maar Bouman meent dat sociale omstandigheden tezamen sociologisch meer invloed uitoefenen. ‘Volksgeest’ en ‘volksziel’ gebruikt hij tussen aanhalingstekens. Hij noemt de begrippen ontoereikend en distantieert zich van de Duitse rassenleer. Toch zou er een ‘collectieve psyche’ in het collectieve onderbewustzijn wortelen die toebehoort aan ‘het volk’, een culturele groep waarvan het saamhorigheidsgevoel in laatste instantie op afstamming berust.

Voorts is het begrip *politieke gemeenschap* volgens Bouman voor de sociologie concreter dan de vaag-etnische gemeenschappen. Kenmerken zijn dat ze zich over een bepaald gebied uitstrekken en over een centrum van machtsuitoefening beschikken. *Klasse* is geen

levensgemeenschap, het gaat uitsluitend om gelijkvormigheid van economische omstandigheden. Voor de sociologie is de term arbeidersklasse een onaanvaardbare abstractie. Het standsbegrip doorkruist het klassenbegrip. Stand is iedere groepering die op de een of andere wijze privilegebewustzijn heeft en aanspraak maakt op maatschappelijk prestige. Door de democratisering van onze huidige cultuur beginnen de standsbegrippen te vervagen: de massa heeft geen waardering meer voor de aristocratische levenshouding van de geprivilegieerde groepen.

Bouman beëindigt zijn artikel over wat sociologie is met een beschrijving in alarmistische stijl van het verval waarin de West-Europese samenleving zich bevindt. Een overschatting van het rationalisme in West-Europa heeft tot wanverhoudingen geleid tussen talrijke sociale, psychologische en morele verschijnselen. Dat kan aanleiding geven tot sociale spanningen omdat de massa die door de democratie meer macht heeft dan vroeger allerm minst rationeel reageert. ‘Wie zich van de spits van de hiërarchisch-opgebouwde bureaucratie meester maakt, kan gewoonlijk op gehoorzaamheid rekenen.’⁵¹⁰

Beslissend is de plaats in de maatschappij van de groepen die moreel en intellectueel leiding geven. Die vertonen geestelijk echter alle kenmerken van een massa. De intellectuele bovenlaag valt gemakkelijk ten prooi aan irrationele wanhoopstemmingen. Bouman verwijst daarvoor naar Duitsland waar groepen intellectuelen, die leiding konden geven, op het beslissende moment ontbraken, waardoor de dictatuur zonder moeite de geestelijke vrijheid aan banden kon leggen. Wonderlijk is dit verwijt van Bouman wel. Op weg naar het beslissende moment waren er toch de Duitse intellectuelen van de zogeheten conservatieve revolutie, waaronder Spann en Spengler en Sombart, die wel ‘leiding gaven’? Zij worden achteraf gezien als wegbereiders van nazi-Duitsland. Hoe dacht Bouman toen hij deze tekst schreef over zijn eigen richtinggevoel van enkele jaren eerder?

Maar, gaat Bouman verder, het culturele verval kan niet alleen aan het gebrek aan geestelijke en morele leiding worden toegeschreven. De massa is niet gemakkelijk op te heffen. Het gehele leven krijgt een sterk materialistische inslag, men zoekt sensatie en ongezonde prikkels. Men zou moeten proberen ‘de individuen tot een werkelijke gemeenschap samen te binden’.⁵¹¹ Voor de sociologie is hier een belangrijke taak weggelegd: een licht werpen op de samenhang van alle sociale en culturele verschijnselen, vooral op de sociale spanningen.⁵¹²

⁵¹⁰ Bouman, ‘Sociologie’(1938), 130.

⁵¹¹ Bouman, ‘Sociologie’(1938), 132.

⁵¹² Bouman zal zich met zijn oratie getiteld *Sociale spanningen* in 1946 te Groningen van deze taak kwijten.

De sociologie van Bouman is volgens Bart van Heerikhuizen en Nico Wilterdink een ‘zeer radicaal soort organicistisch conservatisme’.⁵¹³ De genoemde sociologen bedoelen daarmee ‘ideologieën die een verdediging inhouden van bestaande vormen van sociale ongelijkheid, in verzet tegen streven naar vermindering van die ongelijkheid’. Het gaat om een selectieve behoudzucht, verzet tegen het gelijkheidsideaal en het erkennen van de ‘natuurlijke’ verschillen tussen elite en massa. De auteurs zien dit conservatisme in de sociologie van Bouman. Onder meer zijn beeld van de samenleving als een organisch geheel en het betreuren van het voortgaande verval van de oude levensgemeenschappen. Dat leidt tot een verzwakking van het zedelijk-normatief oordeel, een crisis der zekerheden en een heftige cultuurcrisis. Daarbij laat de culturele elite het afweten, slechts een sterk leiderschap kan de ontwikkeling nog keren.

De socioloog en antropoloog Rob van Ginkel vindt het een te eenvoudige etikettering om met het voordeel van de terugblik de cultuurfilosofische en cultuurpolitieke opvattingen van pessimistische intellectuelen zoals Bouman reactionair te noemen.⁵¹⁴ Bouman en zijn geestverwanten wisten dat zij het moderniseringsproces niet tegen konden houden. Maar zij wilden dat de ‘veranderingen op beheerste wijze zouden plaatsvinden en niet tot algehele maatschappelijke ontwrichting zouden leiden.’ Hun daartoe gehanteerde retrospectieve cultuurbeschouwing maakte hen tot representanten van wat wel ‘rückwärtsgewandte Fortschrittlichkeit’ is genoemd. ‘Zij leverden, in weerwil van de denkbeelden van pessimistische intellectuelen een fikse bijdrage aan de eenwording –ook de culturele eenwording– van Nederland.’⁵¹⁵

Mijn inziens was het kernprobleem van Bouman zijn vraag: ‘of het mogelijk zal zijn de half-geciviliseerde massa’s weer cultureel te binden’.⁵¹⁶ Dat is volgens Bouman hoogst noodzakelijk want de massa kent zowel een verzwakking van het geweten alsook een versterking van andere psychische neigingen. Daarbij komt nog de verandering van een elitedemocratie in een massademocratie met het gevaar van een ‘Stimmungsdemokratie’ en alle gevolgen van dien: revolutionaire spanningen die gevaar opleveren voor de sociale orde.

Wat dreef Bouman om dit als kernprobleem te benoemen? Hij vreesde de massa en daar stond hij niet alleen in. In 1930 had Ortega zijn *La rebelión de las masas* gepubliceerd en al snel daarna kwam daarvan een Nederlandse vertaling op de markt. De titel was aanmerke-

⁵¹³ Bart van Heerikhuizen en Nico Wilterdink, ‘Conservatisme en sociologie in de jaren dertig’ in: F. Bovenkerk, *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Bilthoven 1978) 182-207. De beide auteurs trekken hun conclusie na analyse van Boumans boek *Sociologie, begrippen en problemen* (1940). Hun oordeel betreft ook het *Scientia*-artikel van Bouman, het sociologieconcept in dat artikel is namelijk dezelfde als in zijn boek, verdere uitwerkingen daargelaten.

⁵¹⁴ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 96-97.

⁵¹⁵ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 97.

⁵¹⁶ Bouman, *Sociologie, begrippen en problemen*, 180.

lijk agressiever: *De opstand der horden* (1933). Dat was niet precies wat Ortega bedoelde, maar de term ‘horden’ verbeeldde wel een forse groep lieden met onprettige bedoelingen. De term raakte aan een in de jaren dertig (en lang daarna) levende angst onder de elite dat de massamens bij uitstek gevoelig was voor de totalitaire verleiding. De groeiende macht van de massamens, die een gevaar kon opleveren voor de sociale orde. Die ‘rebellie van de godvergeten massa’ wilde Bouman stuiten.⁵¹⁷

De massamens van Ortega is een nieuw type mens. Een mens die uitgehold is en geen geestelijk leven heeft, slechts gedreven door lusten en denkt dat hij alleen rechten heeft en geen verplichtingen. Altijd is deze mens bereid om zich overal aan over te geven. Met dit type mens doelde Ortega niet op een bepaalde klasse, de massamens is in alle geledingen van de samenleving te vinden.

Bouman echter zonderde vooralsnog de elite daarvan af, althans de culturele elite, die juist tot taak heeft om de massamens weer cultureel te binden. Deze overtuiging, als vrucht van zijn vorming tot *Gebildete*, dat de elite geestelijk leiding behoorde te geven zou hij altijd behouden.⁵¹⁸ Zoals bekend praktiseerde hij die voor zichzelf in de vorm van een levensopdracht. Dat deed hij als schrijver met cultuurpessimistische analyses en als activist met een pakket vernieuwende maatregelen: eenheidsstreven, corporatieve ordening, volksopvoeding, vernieuwing van het onderwijs en werkloosheidsbestrijding. Daarmee was Bouman een socioloog pur sang, hij wist cultuurpessimistische zorgen te combineren met rationeel-technische adviezen over sociale vernieuwing.

De socioloog moet volgens Bouman wel een sociaal gevoel hebben, kunnen luisteren naar de werkelijkheid, naar het ressentiment van de massa én naar hun werkelijke noden. Bouman vertelde zijn studenten dat omdat men mens is ‘men trouw en aanhankelijkheid in een groep, enthousiasme of wreedheid in een massa, wanhoop en verbittering als menselijke uitingen [kan] begrijpen.’⁵¹⁹

Soms overheerste bij hem kennelijk de angst voor de opstand der horden en raakte de ‘luisterende’ socioloog de weg kwijt. Bijvoorbeeld toen hij probeerde om de naar revolutie strevende arbeiders los te weken van de SDAP en richting de NSB te enthousiasmeren. Later herkende Bouman dat zich onder de (culturele) leiders, bijvoorbeeld van de NSB, óók massamensen bevonden, hij typeerde ze ook als eenzamen, nihilistische eenzamen.⁵²⁰

⁵¹⁷ Dagboek 8 januari 1950, NHA (toegang 316).

⁵¹⁸ Hofland e.a., *Vastberaden*, 91.

⁵¹⁹ P.J. Bouman, *Algemene Maatschappijleer. Eerste inleiding tot de sociologie* (8^e druk P. Noordhoff N.V. Groningen 1960) 10.

⁵²⁰ P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* (1^e druk Van Gorcum & Comp. N.V. Assen

Van Renaissance tot Wereldoorlog

Enkele uren voordat de school begon legde Bouman de laatste hand aan zijn nieuwe boek en stuurde hij het manuscript naar uitgever H.J. Paris te Amsterdam, het is dan 6 september 1938 lezen we in Boumans dagboek van augustus dat jaar.⁵²¹ *Van Renaissance tot Wereldoorlog. Vier eeuwen Europese cultuurgeschiedenis* verscheen begin december 1938 en beleefde tien herdrukken.⁵²² Bouman had er de gehele vakantie aan gewerkt, een zomervakantie eerder had hij daarvoor niet veel gelegenheid gehad. Zijn schoonvader overleed toen, zijn derde zoon (Tom) werd geboren, hij had het erg druk op school en Bouman moest veel reizen voor gesprekken over zijn tijdschriftplan.

Bouman heeft zijn schrijverschap nooit los willen zien van de grote politieke en existentiële crisisverschijnselen van zijn tijd. In een eerste dagboeknotitie brengt hij dat al onder woorden. Zelfs opent hij zijn dagboek ermee.⁵²³ Daarin geeft de dertigjarige Bouman uitdrukking aan het besef geroepen te zijn tot een leven van schrijven en zoeken. Van geestelijk beleven en geestelijk leiding geven in een ontwrichte tijd.

Voor hem spreidt zich een eindeloos landschap uit van het zieke West-Europa. De aanblik van dit panorama drukt de toeschouwer niet te neer. Het wekt juist op om nieuwe wegen te zoeken die naar nieuwe, verder weg liggende werelden kunnen leiden. Thema's waaraan Bouman wil gaan werken zijn onder meer: de West-Europese geschiedenis van de late achttiende eeuw tot 1914, de crisis van de Europese cultuur, de wereldgeschiedenis na 1918 en de mogelijkheid om het ontwrichte Europa door middel van een sociale reconstructie weer op te bouwen. Het hierboven geschetste panoramische beeld keerde enkele jaren later terug als een bijna mystieke ervaring.⁵²⁴ Dagboeknotities over de sociaalpsychologische achtergrond van de cultuurcrisis en ideeën over hoe daarover te schrijven, beginnen met de zinsnede: 'soms zie ik plotseling heel ver, alsof ik, op een berg staande, een donker landschap door weerlicht helder kan waarnemen'.

Een cultuurgeschiedenis noemde Bouman zijn boek bij verschijnen. Tien jaar later, Bouman was intussen hoogleraar sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, was *Van Re-*

1953) 402. Voor de tekst online: www.dbnl.org/tekst/boum008revo01-01/.

⁵²¹ Dagboek augustus 1938, NHA (toegang 316).

⁵²² Een 2e vermeerderde druk in 1948; 3e en 4e druk (1954); 5e druk (1955); in 1958 verschenen bij Spectrum Utrecht als Prisma-pocket; 6e druk met ondertitel *Een cultuursociologische studie* (1956); 7^e druk bij P. Noordhoff (Groningen 1962) met ondertitel *Vier eeuwen culturele en sociale geschiedenis van Europa*; 8^e druk (1966); 9^e herziene druk bij Wolters-Noordhoff (1971); 10^e druk bij H.D. Tjeenk Willink (Groningen 1974).

⁵²³ Dagboek 19 september 1932, NHA (toegang 316).

⁵²⁴ Dagboek 3 oktober 1948, NHA (toegang 316).

naissance tot Wereldoorlog een cultuursociologische studie. In de jaren zeventig, hij is dan een ‘vrije schrijver’ woonachtig in Epe, betitelde hij zijn werk als een historische cultuursociologie. Dat wilde niet zeggen dat het boek mee veranderde, het werd wel aangevuld met onder meer een beschrijving van de Tweede Wereldoorlog. Die steeds veranderende etikettering laat zien hoe Bouman worstelde met de plaats die hij binnen de wetenschappen innam. Was hij historicus op grond van een MO-akte of toch meer een econoom die economische geschiedenis had gestudeerd? Of een selfmade socioloog, of zowel historicus alsook socioloog? Hoe het ook zij, in elk geval is duidelijk dat Bouman altijd over cultuur schreef en dat hij dat deed vanuit een interdisciplinaire benadering.

De twaalf hoofdstukken van *Van Renaissance tot Wereldoorlog* beginnen met het beschrijven van de ‘hoogstaande cultuur’ van de Middeleeuwen, een hogere eenheid van levensstijl. Met als kern de kerk die vele tegenstellingen overbrugde. Toch heeft de Europese cultuur in de visie van de auteur nooit de duurzaamheid van de Aziatische beschavingen gekend. Wat vormde nu de innerlijke stuwkracht, vanwaar de spanning en onrust? Het kwam, dacht Bouman, door een vermenging van drie contrasterende tradities: de oudchristelijke, de Grieks-Romeinse en de Germaanse. Het gaf psychische spanningen waarvan we de cultuurhistorische betekenis niet mogen onderschatten. Ook de opkomst van de steden, de vorming van nationale staten met een centraal gezag, het verval van de kerk en de ontbinding van de agrarisch-feodale organisatie droegen bij aan de onrust. Het typisch dynamische karakter van de geschiedenis van Europa sedert de late Middeleeuwen werd veroorzaakt door de politieke en sociale vrijheid van de stad tezamen met de psychische onrust.

Na de verwarring door het verbreken van het middeleeuwse evenwicht ontstond een nieuw gevoel van zekerheid en vertrouwen. De Renaissance diende zich aan met een ongebreidelde drang naar vrijheid in leven en kunst. Het vrijheidsbegrip was essentieel voor de nieuwe levensstijl. Met de opkomst van de Renaissance ziet Bouman al de wezenlijke tegenstelling zich ontwikkelen tussen West- en Midden-Europa.

In West-Europa ontwikkelt zich het vroege kapitalisme en vormt zich een nieuw natuurbeeld met zijn twee componenten: empirisme en rationalisme. De Verlichting zou uiteindelijk tot een werkelijk vrij en gelukkig mens voeren, daarvoor zouden veel religieuze en esthetische tradities in vooral West-Europa overwonnen moeten worden. Het optimisme van die nieuwe burgerlijke levens- en wereldbeschouwing ondermijnde de traditionele politieke en religieuze legitimiteit. Eind achttiende eeuw is het tijdperk van de voltooiing met twee revoluties: de industriële in Engeland en de politieke in Frankrijk. Beide zijn voortgekomen uit de West-Europese cultuureenheid, te danken aan het economisch en politiek rationalisme. Het

moderne kapitalisme en de burgerlijke democratie werden geboren. Tegen die West-Europese stijl kwam begin achttiende eeuw een speciaal Duitse, anti-rationalistische stroming op gang. Die bereikte aan het eind van de achttiende eeuw haar zuiverste vorm, maar vervaagde vervolgens in een warnet van denkbeelden van de late romantiek. Uiteindelijk ondermijnde het modern-kapitalistische stelsel van West-Europa zichzelf door het irrationalisme van de onbeperkte expansie. Het leidde tot een verscherping van de internationale concurrentie. De wereldoorlog was in andere vorm een voortzetting van de moorddadige concurrentie tussen te sterk-geïndustrialiseerde staten. Die catastrofale oorlog was in de visie van Bouman geen toevallige gebeurtenis maar ‘een symptoom van een innerlijke ontwrichting van een samenleving’.⁵²⁵ De Eerste Wereldoorlog was ‘de zondvloed, misschien zelfs slechts de eerste vloedgolf daarvan’.

De wereldoorlog die Bouman had ‘gezien’ vanaf de boot naar Holland, was geen incidentele ramp maar een structureel en symptomatisch instortingsverschijnsel in een late fase van de ontwikkeling van de westerse cultuur.⁵²⁶ Wat, zo vroeg Bouman zich af, had de historicus Huizinga toch bewogen om over de schaduwen van *morgen* te schrijven?⁵²⁷ Het zijn de schaduwen van *gisteren*: ‘de trits wetenschap-techniek-markteconomie die in de negentiende eeuw cultuurdominant was geworden’. Deze bracht de dynamiek van het kapitalisme op gang, die resulteerde in de overheersing van de burgerlijke levensstijl met zijn hoogtepunt in de negentiende eeuw.

Bouman definieert in *Van Renaissance tot Wereldoorlog* cultuur als ‘de levensstijl van een samenleving’ Deze overbekende cultuurdefinitie is de eerste zin van zijn boek.⁵²⁸ Levensstijl als ‘de eenheid van geest en materiële vorm, het organisch en ondoorgrondelijk verband tussen geloof en kunstuiting, tussen intellect en techniek of tussen behoefte en economische organisatie.’ In een definitie van cultuur ligt al een norm, ideaal of programma besloten.⁵²⁹ Zo ook in Boumans alomvattende en romantische opvatting van cultuur. We weten al uit eerdere publicaties dat hij cultuur ziet als een levend organisme waarin de delen op elkaar betrokken zijn. Cultuurcritici als Bouman, waarvan er in de periode 1920-1960 velen over historische of

⁵²⁵ Bouman, *Renaissance*, 276.

⁵²⁶ Bouman, *Renaissance*, 275-278.

⁵²⁷ Bouman, *Zondvloed*, 48-49. Huizinga wees zoals bekend voor wat betreft de cultuurcrisis naar ‘de schaduwen van morgen’; J. Huizinga *In de schaduwen van morgen* (Haarlem 1935).

⁵²⁸ Bouman, *Renaissance*, 9.

⁵²⁹ Remieg Aerts, ‘Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme’ in: Remieg Aerts en Klaas van Berkel (red.), *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 10-66, aldaar 18.

cultuurcrises schreven, gebruikten crisis als conceptueel hulpmiddel.⁵³⁰ Dat wil zeggen dat zij de crisis zien als ‘een versnelde en ingrijpende, alle aspecten van een cultuur betreffende verandering’. Het is een denkbeeld dat uitsluitend past binnen een cultuuropvatting zoals die van Bouman, waarin cultuur wordt gezien als een duurzaam lichaam, een organisme of een ontwikkelingsproces dat periodiek een stoornis doormaakt.

Bouman betwijfelt of er in Europa nog wel cultuur mogelijk is. ‘De afbraak van het oude geschiedt met verbijsterende snelheid.’⁵³¹ Daarbij dreigt de noodzakelijke vernieuwing en opbouw achter te blijven. Hij gaf echter de moed niet op. ‘Wij hebben “bezinning” en “leiding” nodig – volharding, ook waar de zekerheid van welslagen ontbreekt.’⁵³²

Is het beeld te somber geschilderd, vraagt Bouman zich aan het eind van het boek af. Natuurlijk, er was ook veel goeds maar de oorlog was geen toevallige gebeurtenis. Het was een uitvloeisel van de cultuur van techniek, imperialisme en kapitalisme. ‘De grote ineenstorting lag niet “in de schaduwen van morgen”, doch veeleer in de schaduwen van de vier eeuwen West- en Midden-Europese cultuur sedert de opkomst van de renaissance.’⁵³³

‘De eenzame profeten die reeds lang te voren een ommekeer hadden voorspeld, schenen gelijk te krijgen.’⁵³⁴ De eerste eenzame was de renaissancemens. Drie eeuwen later, was het uitbreken van de wereldoorlog voor de eenzamen ‘de zwaarste beproeving, die men zich kon voorstellen’.⁵³⁵ De moderne mens is slachtoffer van het geloof in zichzelf ‘en in de zekerheid van zijn kennis, die hem in staat zou stellen de natuur te beheersen en “als God” te zijn’.⁵³⁶ De enige hoop van Bouman was nog gevestigd op de Midden-Europese cultuur, de Duitse *Kultur*, daar drong het westelijk rationalisme nooit tot in de kern door. Vanuit het Duitse ‘Bildungs-ideaal’ zag men *wel* de gevaren die de persoonlijkheid bedreigden.

Was Bouman een cultuurpessimist? Hij verzette zich zoals vrijwel alle cultuurcritici tegen het predicaat pessimist. Dat is op het eerste gezicht vreemd omdat *Van Renaissance tot Wereldoorlog* een pessimistische geschiedschrijving is die nauwelijks ruimte laat voor een reddende wending. De vraag kan echter een andere zijn, op basis van een onderscheid tussen intentie en strekking.⁵³⁷ Qua strekking geeft de historische beschrijving van Bouman over de ondergang

⁵³⁰ Aerts, ‘Prometheus en Pandora’, 32.

⁵³¹ Bouman, *Renaissance*, 278.

⁵³² Bouman, *Renaissance*, 278.

⁵³³ Bouman, *Renaissance*, 276.

⁵³⁴ Bouman, *Renaissance*, 256.

⁵³⁵ Bouman, *Renaissance*, 263.

⁵³⁶ Bouman, *Renaissance*, 256.

⁵³⁷ Aerts, ‘Prometheus en Pandora’, 45.

van de West-Europese cultuur weinig hoop op een goede afloop. Maar het is bedoeld als een verklaring aan zichzelf en aan tijdgenoten om troost en begrip te verschaffen.⁵³⁸

Had de auteur werkelijk een crisisgevoel? Misschien was hij als veel van zijn generatiegenoten geschokt door de ineenstorting van oude zekerheden in wereldoorlog en revolutie, gedreven tot een diep ressentiment tegen de ideeën uit zijn jeugd. Een ondergangsgeloof als omkering van het toen bestaande vooruitgangsgeloof.⁵³⁹ Het schrijven over crises veronderstelt echter geen existentiële betrokkenheid, het is ook zonder dat een uitdagend studieobject.⁵⁴⁰ Niettemin is het aannemelijk dat Bouman zijn boek schreef vanuit een sterke betrokkenheid met de 'problèmes essentiels' van zijn tijd en vanuit de vrees voor een revolutie van de massa. Dat het schrijven van *Van Renaissance tot Wereldoorlog* door hem ook als een intellectuele exercitie werd gezien, zoals het in 'wereldse' termen een christelijke visie trachten te beschrijven, hoeft daarmee niet in strijd te zijn.⁵⁴¹

Bouman wilde met zijn geschiedschrijving, zoals alle cultuurcritici, aandacht wekken voor zijn cultuurverhaal. Dat doet hij door afkeuring van een andere cultuur uit naam van de eigen cultuuropvatting. Hij laat met een ruwe schets van vier eeuwen West- en Midden-Europese cultuur het contrast van twee levensstijlen zien. Midden-Europa werd het gebied van een gelovig-irrationele, West-Europa van een technisch-rationalistische levensstijl. Of anders gezegd: een kosmisch-religieuze en een burgerlijk-materialistische levensstijl. Het wordt al snel duidelijk dat de sympathie van Bouman bij de Midden Europese levensstijl ligt.

Terecht hebben met name historici gewezen op de geschiedkundige tekortkomingen van het boek. Bouman heeft daar zelf, in zijn inleiding, al de vinger op gelegd. Hij zegt te schrijven vanuit een persoonlijke visie, impressionistisch en subjectief-intuïtief, wetende dat je daarmee het gevaar loopt om af te dwalen naar 'fantasie en sensatielust'.⁵⁴² Hij zou echter op de ingeslagen weg doorgaan en met behulp van andere technieken en volgende boeken zijn oproep versterken. In een vervolgwerk wilde Bouman opnieuw schrijven over 'de cultuursociologische schuld van het moderne kapitalisme, de grote ondermijner van oude gemeenschapsvormen, van geloof en traditie en de grote stimulans van het langdurig secularisatieproces'.⁵⁴³

⁵³⁸ Tom van Dorp, 'Black box of blinde vlek. Cultuurcrisis als diagnostisch begrip', *Skript: Historisch tijdschrift* 4 (1982-1983) 205.

⁵³⁹ I. Schöffer, 'Een boetpredikatie in de cultuursociologie', *Sociologische Gids* 2 (1955) 134-135.

⁵⁴⁰ Aerts, 'Prometheus en Pandora', 33.

⁵⁴¹ Dagboek 23 mei 1937, NHA (toegang 316).

⁵⁴² Bouman, *Renaissance*, 10, 12.

⁵⁴³ Dagboek 3 oktober 1948, NHA (toegang 316).

Bouman schreef *Van Renaissance tot Wereldoorlog* vanuit een dubbele rol. Enerzijds is hij de schrijver met een eigen crisisperceptie. Levend vanuit de zekerheid dat de volgende ‘zondvloed’ aanstaande is en met vrees voor de mogelijkheid van een rebellie van de godvergeten massa. Zijn cultuurkritiek is bedoeld als een dramatische oproep om tot bezinning en in actie te komen. Noodzakelijkerwijs gebruikt hij daarvoor een subjectief-intuïtieve methode en trekt hij lijnen vanuit zijn grote cultuurpessimistische verhaal naar gebeurtenissen in zijn eigen tijd.

Anderzijds en tegelijkertijd presenteert Bouman zich als de *relativ freischwebende* intellectueel met een objectieve beschouwing over de samenleving. Met een oproep tot noodzakelijkvernieuwing en opbouw, tot sociale reconstructie. Bouman hanteert een houding waarin hij boven de partijen staat en die we onder meer kennen van de manier waarop hij zijn brochures schreef. Mede daarom is het merendeel van de recensies positief en ziet men er een aanleiding tot bezinning in. Zoals ook bedoeld door de auteur: ‘Het terugzien op het verleden kan het begrip scherpen voor de culturele mogelijkheden der naaste toekomst’.⁵⁴⁴

Inmiddels was hij door zijn publicaties, en niet in de laatste plaats door *Van Renaissance tot Wereldoorlog*, bekend geworden bij die jonge intellectuelen die niets meer of minder wilden dan de Nederlandse samenleving maatschappelijk, politiek en met name geestelijk vernieuwen. In het najaar van 1938 zou Bouman in de zogeheten vernieuwingsbeweging van deze jongeren worden getrokken. Voor het zover was verhuisde hij op 14 september van dat jaar met zijn gezin van het Molenwater 111 naar Park de Griffioen 14. Al langer hadden ze uitgekeken naar een andere woning omdat het huis Molenwater slecht onderhouden werd, ook dat was een huurwoning.⁵⁴⁵

⁵⁴⁴ Bouman, *Renaissance*, 13.

⁵⁴⁵ Dagboek december 1937, NHA (toegang 316); dagboek september 1938, NHA (toegang 316).

Deel III Denken met de handen 1939-1945

Hoofdstuk 11 De vernieuwingsbeweging

Een nieuw begin

Bouman was er begin jaren dertig niet maar eind jaren dertig wel bij, toen stapte hij in de vernieuwingsbeweging en werd hij een van de belangrijkste activisten daarbinnen.

De initiatiefnemers en organisatoren van de studentenconferenties waren eind jaren dertig afgestudeerd en hadden de studentenwereld verlaten. Maar het vuur was bij de oorspronkelijke kern niet gedoofd. Ze waren voortdurend met elkaar in gesprek gebleven voor de vaderlandse zaak en haar problemen: werkloosheid, weerloosheid tegen het binnenlands extremisme, verwaarlozing van de veerkracht naar buiten, verwaarlozing van de onderwijsvernieuwing en van de volksopvoeding door de concurrentie-zucht der zuilen. Als zogeheten *organisatiekern* van de vernieuwingsbeweging ging men verder.⁵⁴⁶ Die kern bestond uit Anton M. Brouwer (orthodox protestant), A.H.M. Wijffels (rooms-katholiek en actief in Brabantia Nostra), W. Verkade (vrijzinnig protestant en religieus socialist) en de jong-liberaal B.W. Haveman.⁵⁴⁷ In 1939 werd de kern uitgebreid en dat was het moment dat Bouman ging participeren, tegelijk met de landbouwingenieur L.J.A. de Jonge werd hij lid van de organisatiekern.

De bekroning van alle inspanningen vond de organisatiekern in het oprichten van een eigen tijdschrift, *Het Gemeenebest*. In oktober 1938 was het eerste nummer uitgekomen, enkele maanden later, in januari 1939, werd Bouman ook lid van de redactie. Ook waren de leden van de organisatiekern mede-initiatiefnemers van de Conferenties van Nationale Veront-rusting waarvan de eerste in januari 1939 werd gehouden. Die conferenties hadden een breed bereik tot in de diverse gezindten van de verzuilde Nederlandse samenleving. De vernieuwingsideeën leefden in velerlei groeperingen die eind jaren dertig actief waren.

Een van die groeperingen, waarin Wijffels actief was, betrof het eerder genoemde Brabantia Nostra (Ons Brabant), een regionale emancipatiebeweging.⁵⁴⁸ Brabantia Nostra werd in 1937 in Noord Brabant door studenten in het leven geroepen. Het gelijknamige blad werd vooral gelezen door priesters, leraren, onderwijzers, kunstenaars en katholieke intellec-

⁵⁴⁶ Christiaan Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 20.

⁵⁴⁷ Aantekeningen van interviews in 1979 met enkele mensen uit de vernieuwingsbeweging door Christiaan Ruppert, privébezit C. Ruppert.

⁵⁴⁸ J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951* (Tilburg 1990) 358.

tuelen. De leden van de redactie, Geert Ruygers, Frans van der Ven, Jef de Brouwer en Toon Wijffels, werden allen bekende activisten in de vernieuwingsbeweging.

De initiatiefnemers van Brabantia Nostra waren enerzijds wel tevreden over de economische en culturele groei, maar vreesden anderzijds voor de aantasting van de eigen gewestelijke aard. Het regionalisme van Brabantia Nostra kenmerkte zich door een conservatieve romantiek en een pleidooi voor een harmonischer gemeenschapsleven, een hiërarchische opbouw in de samenleving, een sterk geloofsleven en verzet tegen de geneugten van het moderne grote-stadsleven. Autochtone intellectuelen hadden volgens Brabantia Nostra tot taak een ‘katholieke orde’ te helpen vestigen. Maar géén separatisme van Brabant; volkseenheid was het parool.

Een andere regionale beweging die veel vernieuwers leverde was de Groninger Gemeenschap. De nog jonge Commissaris van de Koningin van de provincie Groningen J. Linthorst Homan nam het initiatief daartoe nadat koningin Wilhelmina in januari 1939 via de radio een oproep deed in aansluiting op de actie van de Beweging voor morele en geestelijke herbewapening.⁵⁴⁹ Zij riep vervolgens de commissarissen bij elkaar en drong er bij hen op aan om ernst te maken met de morele en geestelijke herbewapening. Want ‘verdeeldheid en voortschrijdende splitsing en versnippering’ waren slechte heelmeeesters. Het was nodig om op elkaar gericht zijn, ‘elkander te begrijpen en begrepen te worden’.

De Groningse Commissaris, die al zogeheten Groninger Dagen organiseerde, conferentiedagen waarop deskundigen uit verschillende kringen algemene vraagstukken bespraken, richtte de stichting Groninger Gemeenschap op.⁵⁵⁰ Die was bedoeld om cursussen op te zetten en volksontwikkeling te bevorderen. Het bestuur was breed samengesteld en bestond uit zestig personen. De samenstelling was voor die tijd ongekend: een hervormd predikant zat naast een katholieke deken, een sociaaldemocratische wethouder naast een antirevolutionaire burgemeester. De activiteiten lagen op concreet terrein en waren ingegeven door de nood van de economische crisis. Linthorst Homan zou later vooral bekend worden als lid van het driemanschap van de Nederlandse Unie.⁵⁵¹ De secretaris van de Groninger Gemeenschap, H. Roelfsema, ging met hem mee naar de Unie om uiteindelijk algemeen secretaris van de Unie worden.

⁵⁴⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1994) deel 4², 505-506.

⁵⁵⁰ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 34-36.

⁵⁵¹ Door zijn pro-Duitse houding als lid van het Driemanschap van de Nederlandse Unie was Linthorst Homan na de bezetting gedurende lange tijd ambteloos burger. Later vervulde hij hoge functies bij de EEG.

De vernieuwers kwamen vanuit alle windrichtingen of in termen van het toenmalig spraakgebruik: vanuit alle gezindten. ‘Christelijk-sociale politici, neocalvinisten, rooms-katholieke sociale denkers, sociaaldemocratische hervormers, vrijzinnig-democratische verlichte liberalen en autoritair gezinde nationalisten.’⁵⁵² ‘Zij hadden, volgens Roelfsema, tussen 1935 en 1940 grondig met hoofd en hart kennis gemaakt met de moedeloosheid in ons volk over de verstarde politieke verhoudingen, die bijvoorbeeld geen oplossing van de ellendige, massale werkloosheidsproblemen mogelijk maakten.’⁵⁵³ Evenals bij Bouman leefde bij hen het besef dat de scheiding in hokjes wel tot geestelijke verarming en juist niet tot een nieuwe, forse aanpak van de economische problemen en met name de werkloosheid zou leiden.

Opvallend trouwens, al die sociologen en sociografen, als voortrekkers bij de vernieuwingsbeweging. Zoals de twee leiders van het volkshogeschoolwerk Van der Wielen en De Vries Reilingh, de sociograaf J.P. Kruijt en de selfmade socioloog Bouman. Die betrokkenheid komt wellicht, schrijft Van Ginkel, omdat we bij Bouman en andere sociologen een vermenging van descriptie en prescriptie vinden.⁵⁵⁴ Dat is ook een adequate omschrijving van de sociologische teksten waarmee Bouman in de vernieuwingsbeweging bekend was geworden: zijn artikel over sociologie in het handboek *Scientia* en vooral *Van Renaissance tot wereldoorlog*. Bouman, zo weten we, vond dat de westerse wereld kampte met een ernstige cultuurcrisis en van daaruit ook met een sociaaleconomische crisis. Van Ginkel schrijft dat Bouman een remedie voor deze crisis zag in een ‘herstel van de gemeenschapszin en culturele tradities onder krachtige leiding en in een op saamhorigheidsgevoelens stoelende corporatieve maatschappijordening.’⁵⁵⁵

Ook bij De Vries Reilingh valt, volgens Van Ginkel, ‘zijn maatschappelijke stellingname als voorvechter van volkseenheid duidelijk af te lezen aan zijn wetenschappelijke publicaties.’ Bijvoorbeeld in zijn proefschrift over het volkshogeschoolwerk.⁵⁵⁶ Kruijt zou, volgens Van Ginkel, minder pessimistisch zijn, want liet ‘zich in zijn sociologische werk niet verleiden tot een vermenging van descriptie en prescriptie.’⁵⁵⁷ Dat valt nog te bezien, Kruijt was dan misschien wars van pessimisme maar anderzijds meende hij dat een sociologische analyse van ‘de vermakelijkheidsindustrie, de gemechaniseerde arbeid en de grote stad als woon- en

⁵⁵² Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 59.

⁵⁵³ H. Roelfsema, *In de ban van de tijd* (Schiedam 1981) 321.

⁵⁵⁴ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 129-132.

⁵⁵⁵ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 130.

⁵⁵⁶ H.D. De Vries Reilingh, *De volkshogeschool* (Groningen/Batavia 1945).

⁵⁵⁷ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 131.

leefdoord' aangaf dat het ontwikkelingswerk onder volwassenen uiterst noodzakelijk was omdat 'het voortbestaan van onze cultuur er van afhangt'.⁵⁵⁸

De vernieuwers werden globaal genomen door twee standpunten met elkaar verbonden. Het ene betrof het stimuleren van gemeenschapszin die boven 'de gezindten' uitsteeg. Het andere het nastreven van een corporatieve ordening van de economie om met name de werkloosheid aan te pakken. Het eerste thema ging over zowel het doorbreken van het verzuilde politieke stelsel, stevast de 'oude partijen' genoemd, als over het uitbannen van de 'hokjesgeest' in de Nederlandse samenleving. Dit ideaal werd besproken in de volkseenheidsconferenties van de studenten, uitgedragen door het lijfblad van de vernieuwers *Het Gemeenebest*, gepraktiseerd in de volkshogescholen, nagestreefd door de Nederlandse Unie en droeg tenslotte bij aan de oprichting van de Partij van de Arbeid. De ideeën over een corporatieve ordening waren altijd op de achtergrond aanwezig en kwamen onder andere tot uiting in Boumans artikel in *Scientia* en zijn nog te behandelen boek over sociale opbouw,⁵⁵⁹ maar ook in de programma's van onder meer De Nederlandse Gemeenschap, de Nederlandse Unie en de Nederlandse Volksbeweging.

Het Gemeenebest

Het lijkt dat de oprichting van *Het Gemeenebest* te danken is aan de inspanningen van de organisatiekern van de vernieuwingsbeweging. Maar in werkelijkheid was het ingewikkelder. Het blad ontstond binnen het netwerk van contacten van aan de vernieuwingsbeweging gerelateerde studiegroepen, van bijeenkomsten op de volkshogeschool 'Allardsoog' in Bakkeveen en mede door een enquête van *De Groene Amsterdammer*, het opinieblad waarvan Verkade redacteur was.⁵⁶⁰ Met het blad streefden de vernieuwers naar een eigen forum voor al die groepen en initiatieven. Het tijdschrift ging een brugfunctie tussen verschillende eenheidsstromingen vervullen. Al snel na verschijnen van het blad was een aantal van zeshonderd abonnementen bereikt.⁵⁶¹ Hoewel de inhoud op min of meer intellectuele lezers was gericht, liep de oplage niet veel later op naar een paar duizend.⁵⁶²

⁵⁵⁸ J.P. Kruijt, *Ontwikkeling van volwassenen*, rede uitgesproken tijdens de 158ste Algemene Vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 30/31 mei 1950, Boumanarchief, RuG.

⁵⁵⁹ P.J. Bouman, *Sociale Opbouw* (Amsterdam 1941).

⁵⁶⁰ Ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van het opinieblad organiseerde de krant een onderzoek naar de 'reële vraagstukken van de nationale politiek'. De enquête leidde onder veel meer tot een grotere bewustheid over de vraagstukken die in de vragenlijst aan de orde komen. Thema's van de enquête waren: de verzuiling van de cultuur en de maatschappij, sociaal economisch vraagstuk, volksopvoeding en onderwijs, tegenstellingen tussen landelijke en regionale groeperingen en buitenlandse en koloniale politiek.

⁵⁶¹ Verkade, 'Vijftien jaar', 366.

⁵⁶² Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 69.

De eerste redactieleden waren de leden van de organisatiekern van het eerste uur: Brouwer, Bouma, Wijffels, Verkade en Haveman, aangevuld met de landbouwingenieur L.J.A. de Jonge, de Brabander F. Van der Ven, de socialisten H. Brugmans en J.A. Berger, de katholieke filosoof A.G.M. van Melsen, de industrie-ingenieur F. Prakke en De Vries Reilingh de volkshogeschoolleider.⁵⁶³ Brugmans vertrok in januari 1939 al weer om hoofdredacteur van *Socialisme en Democratie* te worden. Hij werd opgevolgd door drie nieuwe redactieleden mevr. B.J. A. de Kanter-van Hettinga Tromp, J.P. Kruyt en Bouman. Geert Ruygers, hoofdredacteur van *Brabantia Nostra*, behoorde niet tot de redactie maar leverde wel regelmatig artikelen.

Vanaf de oprichting van het blad in 1938 had *Het Gemeenebest* als ondertitel: *Maandblad voor het Nederlandse volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap*. Het was volgens de redactie niet alleen een tijdschrift maar als geheel ook een program.⁵⁶⁴ Het blad richtte zich daarvoor tot het gehele volk, mensen van alle bevolkingslagen, geloofsovertuigingen en regio's, en zelfs tot de Nederlanders in de overzeese gebiedsdelen. Het gescheiden leven van al deze bevolkingsgroepen was verontrustend en het nastreven van sociale gerechtigheid was een opdracht. De redactie van het blad constateerde dat in het Nederlandse volk een sterke behoefte aan gerechtigheid leefde. Aan dat verlangen moest vorm worden gegeven door het stimuleren van een volksgemeenschap met daarin een gelijke plaats voor een ieder. Bovendien leefde bij de redactie de overtuiging dat voor het streven naar een gemeenschapsleven al een nieuwe aanpak in de Nederlandse samenleving was gegroeid.

De redactie doelde op de 'volkshogeschoolmethode'. Niet toevallig hadden de oprichtingsplannen voor het tijdschrift mede vorm gekregen tijdens bijeenkomsten in de volkshogeschool te Bakkeveen.⁵⁶⁵ De nieuwe aanpak werd al gepraktiseerd in centra als Bakkeveen, Barchem en Bentveld en op de volkseenheidsconferenties. Onder de volkshogeschoolmethode verstond de redactie de zogenoemde 'ronde tafel'–gesprekken. Een methode (en een tafel) die binnen het volkshogeschoolwerk gebruikt werd en beoogde om mensen vanuit verschillende maatschappelijke posities, levensbeschouwelijk, maatschappelijk en regionaal, met elkaar in gesprek te brengen. De redactie was ervan overtuigd: dat door middel van het samenbrengen van mensen van verschillende professies, gezindten en regio's gemeenschappelijke oplossingen konden worden gevonden en daarmee de gemeenschapszin kon worden bevorderd. 'Men dringt door middel van onderling gesprek, lezingen en gezamenlijk verrichte handenarbeid in

⁵⁶³ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 26-27.

⁵⁶⁴ *Het Gemeenebest. Maandblad voor het Nederlandse volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap*. I (1938/1939) 1-3.

⁵⁶⁵ H.D. de Vries Reilingh, *De Volkshogeschool* (Groningen/Batavia 1945) 349.

elkanders levenssfeer in, en men leert elkaar beter begrijpen.⁵⁶⁶ De volkshogeschoolmethode was in de verzuilde jaren dertig een vernieuwende aanpak. Feitelijk is de werkwijze een vorm van *groupwork* die als een sociaalwetenschappelijke benadering vanuit Amerika was overgewaaid.

De redactie, naar geloofsovertuiging, maatschappelijke positie en regionale herkomst divers samengesteld, wilde de gespreksmethode ook zelf gebruiken. Luisteren naar elkaar, elkaar proberen te begrijpen en bruggen slaan. De beschrijving van die gewenste attitude van de redactie van *Het Gemeenebest* lijkt veel op de mentaliteit van Bouman, zoals herkend door mensen die hem hebben meegemaakt.⁵⁶⁷ Hij wilde bruggen slaan, conflicten voorkomen, mensen begrijpen en samenbrengen en hij maakte ook stevast tijd voor degenen die een beroep op hem deden.

De redactie vormde zich in discussies ook een gemeenschappelijk beeld van de historisch gegroeide tegenstellingen in ons land. Verkade formuleerde die zienswijze in een artikel dat in het eerste nummer van het blad verscheen.⁵⁶⁸ Zijn ‘sociologische en historische analyse bepaalde de algemene lijn van het blad. Vanuit die optiek werd er geschreven over een ordening van het maatschappelijk leven en gezocht naar een gemeenschappelijke geestelijke basis daarvoor.’⁵⁶⁹ Veel vernieuwers beschouwden het artikel van Verkade als een beginselverklaring van de vernieuwingsbeweging.⁵⁷⁰ In het Nederlandse volk bestonden, volgens Verkade, scheidslijnen die als tegenstellingen absoluut werden gemaakt. Daardoor werd elke ontmoeting en samenwerking van bevolkingsgroepen onmogelijk. Hij signaleerde vijf scheidslijnen: tussen arbeiders en burgerij, tussen geloof en ongeloof, ten noorden en ten zuiden van de Moerdijk, tussen stad en platteland en tussen werklozen en werkenden.

De oplossing voor de tegenstellingen zagen de vernieuwers niet bij fascisten of nationaalsocialisten, noch bij de bestaande politieke partijen. Zij voelden zichzelf bruggenbouwers tussen de verschillende groepen, die moeite hadden zich nog een volk te voelen. Daarvoor was volksopvoeding nodig, ‘een werkelijke volksopvoeding in niet-totalitaire zin.’⁵⁷¹ Brouwer verwees daarvoor naar de activiteiten op de eerste volkshogeschool in Nederland te Bakkeveen. Die leidde tot samenwerking tussen de verschillende bevolkingsgroepen over de poli-

⁵⁶⁶ *Het Gemeenebest* I, 2.

⁵⁶⁷ Bijvoorbeeld Rien Verburg, oud-leerling en daarna vriend van Bouman, is daarover uitgesproken in de eerder genoemde interviews.

⁵⁶⁸ ‘De scheidslijnen in het Nederlandse volk’, *Het Gemeenebest* I (1938/1939) 8-22.

⁵⁶⁹ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 27.

⁵⁷⁰ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 66.

⁵⁷¹ Anton M. Brouwer, ‘Volksopvoeding’, *Het Gemeenebest* I (1938/1939) 23.

tieke, sociale en sociologische scheidingen heen. *Het Gemeenebest* zou de lezer zowel theoretisch als praktisch informeren over deze volksopvoeding.

Gezien de soms kritische reacties, bijvoorbeeld uit antirevolutionaire kring, vond de redactie het nodig te benadrukken dat men niet streefde naar staatsabsolutisme of een totalitair bewind.⁵⁷² Het ging om het streven naar een bewuste en levende volksgemeenschap en sociale gerechtigheid. Het was een zuivere uiting van een eenheidsideologie, niet het nastreven van een partijpolitieke doelstelling. De problemen van het land vergden een intense samenwerking, maar met behoud van de eigen principes. Die samenwerking was de basis voor vernieuwing van met name de sociaaleconomische structuur, voor het bestrijden van de massale werkloosheid, omdat die voor de sociaal voelende elite onaanvaardbaar was.

De context van de op te lossen problemen beschreef de redactie als een tijd van geestelijke en materiële crisis waarin 'oorlogsgevaar en massale bewegingen met overspannen heilsleren hand in hand gaan'.⁵⁷³ Een tijd van dictators ook, die zowel nieuwe waarden opleggen alsook wilden doen geloven dat wat 'de meerderheid wil als zodanig waar, rechtvaardig en goed is.' De vernieuwers van *Het Gemeenebest* wezen het fascisme, het nationaalsocialisme en het communisme af, maar waren tegelijkertijd kritisch over de democratie.

De inval van de Duitse Wehrmacht in Polen op 1 september 1939, waarmee de Tweede Wereldoorlog begon, was volgens de redactie van *Het Gemeenebest* een Europese, misschien wel wereld-catastrofe, een strijd tussen wereldmachten.⁵⁷⁴ Toen vervolgens ons land door de Duitsers werd bezet meende redactielid Prakke dat Nederland zijn zelfstandigheid en neutraliteit moest handhaven door samenwerking en veerkracht van het Nederlandse volk. Alleen door eendracht kon het verlies in winst worden omgezet. Dat vergde een 'grote openheid ten opzichte van de Duitse ideeën'.⁵⁷⁵ Maar wel vanuit een zuiver pro-Nederlands standpunt, een derde richting, buiten de tegenstelling voor Duitsland of voor de geallieerden. In hetzelfde nummer van *Het Gemeenebest* schreef J. Bierens de Haan dat de harde werkelijkheid moest worden aanvaard.⁵⁷⁶ Alleen dan konden de nodige vernieuwingen gezamenlijk en doortastend worden aangepakt. Daarbij vertrouwde hij op de door de bezetter beloofde vrijheid, want de innerlijke vrijheid en het volkskarakter mochten niet worden aangetast.

Het Gemeenebest verwoordde met deze artikelen de zienswijze van het merendeel van de vernieuwers over hoe te handelen nu de Duitse nazi's Nederland hadden bezet. De oude

⁵⁷² *Het Gemeenebest* I, 33.

⁵⁷³ 'Verantwoording', *Het Gemeenebest* I, 1.

⁵⁷⁴ *Het Gemeenebest* II (1939/1940) 225 e.v.

⁵⁷⁵ F. Prakke, 'Onze weg', *Het Gemeenebest* II (1939/1940) 225-233.

⁵⁷⁶ J. Bierens de Haan, 'Arbeiden en niet vertwijfelen', *Het Gemeenebest* II (1939/1940), 241-244.

politieke partijen waren aan de kant gezet, partijpolitieke vernieuwingen konden juist nu doorgang vinden en ook op andere gebieden konden nu de beoogde vernieuwingen worden doorgevoerd. Zoals op sociaaleconomisch gebied waar corporatieve organen nodig waren om de massale werkloosheid effectief te bestrijden. Voor al deze vernieuwingen was eendracht nodig, versterking van de volkseenheid. Daarover kon van Duitsland veel worden geleerd. Maar dan wel met behoud van het eigen karakter van Nederland.

De taak die de redactie van *Het Gemeenebest* in de nieuwe omstandigheden voor zichzelf zag weggelegd was: het geestelijk leiding geven aan het realiseren van volkseenheid en een corporatieve economische ordening. De inmiddels opgerichte Nederlandse Unie had tot taak om de beoogde vernieuwingen daadwerkelijk tot stand te brengen. Het is niet toevallig dat De Unie hetzelfde nastreefde als de redactie van *Het Gemeenebest*: in beide kunnen we, als onderliggend gedachtegoed voor hun concrete idealen, het personalisme herkennen.

Het personalisme ontstond als filosofie én als beweging in het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw in Frankrijk. In Nederland werd het personalisme vooral bekend door de protestantse Zwitserse filosoof Henri Denis de Rougemont, die van 1930 tot 1940 in Parijs werkte. Zijn boeken *Politique de la personne* (1934) en *Penser avec les mains* (1936) werden in het Nederlands vertaald.⁵⁷⁷

De Rougemont schreef deze boeken terwijl hij een cultuurcrisis en het oorlogsgevaar op het netvlies had. De cultuur was voor hem een probleem omdat de moderniteit ernstige problemen met zich meebracht; het individualisme, het materialisme en de vervreemding van de mens in de moderne maatschappij. Ook dreigde er opnieuw een wereldoorlog, maar van wie is die oorlog, waarom daaraan meedoen? Aan zijn generatiegenoten schreef De Rougemont: ‘Voor ons, die onze levensloop begonnen zijn onder de bedreiging van een algehele ineenstorting van de aarde, waarop wij leven, kan het om niets anders dan om het volgende gaan: met elkander overleg plegen met betrekking tot het beste of het enige middel om aan deze catastrofe te ontkomen, – nl. door zich tegen haar te verzetten... opdat de mensen als *mensen* leven kunnen en tevens *mensen* blijven.’⁵⁷⁸

De Rougemont verzette zich tegen de liberaal-burgerlijke moderne samenleving en tegen elk dictatoriaal perspectief, het fascisme of het communisme. Het personalisme van De Rougemont was in feite apolitiek en per definitie vaag over mogelijke politieke aspiraties.

⁵⁷⁷ *Persoonlijkheid als roeping in deze tijd* (Amsterdam 1940 vertaald door Roel Houwink) en *Denken met de handen* (Amsterdam 1946 eerste druk vertaald door J.J.L. van Zuylen, de hier gebruikte tweede druk 1948 vertaald door P. Hijmans).

⁵⁷⁸ De Rougemont, *Persoonlijkheid*, 140.

Personalisten waren mede daardoor veelal onduidelijke gesprekspartners voor vertegenwoordigers van gevestigde politieke partijen. Waar politici de verschillen over hun politieke standpunten uitvergrooten, lieten personalistische vernieuwers de meningsverschillen liever in het midden. Het ging hen ook om het midden, om een derde weg en om samen op weg. De vernieuwers waren vasthoudend in het met elkaar doorgaan, het met elkaar praten ondanks de soms onoverbrugbare verschillen.

De Rougemont werd, volgens de auteur Menno ter Braak, niet gedreven door het te bereiken resultaat maar door het geloof aan de inzet van de persoonlijkheid. Centraal in zijn filosofie staat een persoonlijkheid die het als een levenstaak beschouwt om te streven naar 'een dynamisch evenwicht tussen gemeenschap en persoonlijkheid', in plaats van de individualist van het liberalisme of de aan het collectief onderworpen individu van het communisme en het fascisme.⁵⁷⁹ Het personalisme kende twee varianten: een christelijk personalisme en een humanistisch personalisme van ook christelijk sociaal-ethische snit. De een met nadruk op persoonswording als beelddrager van God en een taak in de wereld. De ander met persoonswording door het nemen van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid.

Persoonlijkheid als roeping gold in het bijzonder voor intellectuelen, het personalisme was niet iets voor de grote massa, de massa was object van opvoeding. Geëngageerde intellectuelen moesten leiding geven aan een culturele revolutie door middel van het 'denken met de handen'. Daarmee werd bedoeld een creatief denken dat tot werkelijkheid wordt, dat tot handelen aanspoort. Daarvoor waren wel een aantal deugden noodzakelijk: realisme, spankracht, autoriteit, moed, oorspronkelijkheid, soberheid, verbeeldingskracht en gevoel voor een bepaalde levensstijl.⁵⁸⁰ Bouman meende daarover wel te beschikken.

De filosofie van het personalisme was het fundament onder de vernieuwingsbeweging, het behoorde tot het gedachtegoed van de vernieuwers. Dat was het geval vanaf de eerste studentenconferenties begin jaren dertig, via de beide Conferenties van Nationale Verontrusting, de redactie van *Het Gemeenebest*, de volkshogescholen, de Nederlandse Gemeenschap, de Nederlandse Unie, *Je Maintiendrai* tot aan de Nederlandse Volksbeweging. Na de Tweede Wereldoorlog werd deze filosofie, toen als het personalistisch socialisme, de grondslag van de Partij van de Arbeid.

De vernieuwers, een jonge culturele elite, wisten zich persoonlijk verantwoordelijk voor de samenleving. Steeds met dezelfde centrale thema's: het doorbreken van de scheidslij-

⁵⁷⁹ M. ter Braak, 'Denken met de handen' in: Idem *Verzameld Werk* deel 6 (1938) (Amsterdam 1950) 538-545.

⁵⁸⁰ De Rougemont, *Denken met de handen*, 138-155.

nen door het realiseren van openheid van de gezindten naar elkaar én het streven naar een sociaal rechtvaardiger samenleving door middel van een sociaal economische ordening.

Bouman herkende ongetwijfeld in het personalisme van De Rougemont dezelfde filosofie en idealen als van de opwekkingsbeweging het Reveil en zijn navolgers: de individuele beleving van een christelijk geloof in samenhang met een persoonlijke verantwoordelijkheid voor maatschappelijke problemen. Wat het geloof betreft was hij nog niet zo ver maar in het milieu van christelijke solidariteit voelde hij zich uitstekend op zijn plaats. Van De Rougemont had Bouman *Politique de la personne* waarschijnlijk al in 1934 gelezen. Misschien bezocht hij ook een of meer van de lezingen die De Rougemont in november 1936 in verschillende Nederlandse steden gaf. Maar het lezen van *Penser avec les mains* betekende voor hem een keerpunt, Bouman besloot toen dat hij in actie moest komen, meer zijn dan alleen schrijver. Ook zijn HBS-leerlingen moesten actief worden, hij besprak het boek zelfs met hen in de klas.⁵⁸¹

⁵⁸¹ M.C. Verburg en mevrouw Verburg-Mos, interview door AJB op 4 februari 1993, Boumanarchief RuG.

Hoofdstuk 12 Een carrière in de vernieuwingsbeweging

Iets worden

‘Heftig, onveranderd heftig blijft mijn verlangen om iets te *worden*’, schreef Bouman in de zomer van 1934.⁵⁸² Daarbij dacht hij niet aan een maatschappelijke carrière maar aan het worden van een persoonlijkheid. Aan het voldoen aan zijn levensopdracht waarmee hij twee jaar eerder, op zijn dertigste verjaardag, zijn dagboek was begonnen: schrijven om geestelijk leiding te geven in een ontwrichte tijd. Een streven gelijk aan dat van de personalist die zich verantwoordelijk weet jegens de samenleving. Bouman praktiseerde die verantwoordelijkheid in de rol van een schrijvende HBS-leraar, hij was (nog) geen activist. Totdat hij dus *Penser avec les mains* las en van De Rougemont begreep wat deze verstond onder het ‘denken met de handen’. Niet de intellectueel die in zijn studeerkamer boeken schreef. Wel is het de persoonlijkheid die actief in de samenleving meewerkt aan de noodzakelijke culturele revolutie.

Bouman kwam in actie en besloot na en door het mislukken van zijn eigen tijdschrift, om toe te treden tot de redactie van het lijfblad van de vernieuwingsbeweging *Het Gemeenebest*. Daarmee nestelde Bouman zich in het centrum van de vernieuwingsbeweging en kwam hij bovendien in een draaikolk van activiteiten terecht. Bouman werd zelfs een van de voortrekkers van de beweging. Dat keerpunt kwam niet alleen door de denkbeelden van De Rougemont. Bouman was zoals we weten teleurgesteld geraakt in het nationaalsocialisme in Nederland en hij had wel vervolgens het christelijk solidarisme ontdekt, maar zijn tijdschriftplan was gesneefd. Misschien kon *Het Gemeenebest* datgene bieden wat hij met zijn eigen tijdschrift had beoogd.⁵⁸³

Bouman stapte ‘met frisse tegenzin’ in de redactie van *Het Gemeenebest*.⁵⁸⁴ Hij had met dominee Anton M. Brouwer, hoofdredacteur van *Het Gemeenebest*, niet veel op en vond hem ‘een ietwat dweepzieke man’. Bovendien hadden volgens Bouman ‘linkse, dogmatisch-rationalistische en onhistorisch-denkende groepen’ een rol gespeeld in de voorbereiding van het lijfblad van de vernieuwers.

Het is een merkwaardige karakterisering van de initiatiefnemers van het blad en Bouman moet geweten hebben dat die schets niet correct was. De voortrekkersgroep van de vernieuwingsbeweging was per definitie een zeer gemêleerd gezelschap met sterk uiteenlopende opvattingen. Daaronder bevonden zich dus personen met wie hij flink van mening zou gaan

⁵⁸² Dagboek eind augustus 1934, NHA (toegang 316).

⁵⁸³ Dagboek najaar 1938, NHA (toegang 316).

⁵⁸⁴ Brief van Bouman aan Hoek, 7 oktober 1938, aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.

verschillen, maar ook mensen met wie hij bevriend zal raken en die later regelmatig bij hem en zijn vrouw Stien over de vloer zouden komen. Soms kwamen ze dagenlang bij de Boumannen in Middelburg logeren om te praten over hun acties.

Over zijn ‘frisse tegenzin’ en de opmerkelijke typeringen van de vernieuwers lezen we in een brief van Bouman aan Hoek. Hoek was, zoals bekend, de contactpersoon van de Haagse gespreksgroep waarmee hij voor zijn inmiddels mislukte tijdschrift nauw had willen samenwerken. Wilde Bouman met zijn zogenaamde tegenzin en karikatuur van de redactie van *Het Gemeenebest* een wit voetje halen bij Hoek? Het lijkt er inderdaad op dat hij bij hem in de gunst wilde komen en deze relatie niet graag wilde verliezen. Vaak drong Bouman er bij Hoek op aan om contact te blijven houden en ook met hem samen te werken alsook met de vrienden van Hoek, zoals de hoogleraar Gerretson.

Kort na de brief aan Hoek had Bouman een lang gesprek met dominee Brouwer en zegde hij zijn steun aan *Het Gemeenebest* toe.⁵⁸⁵ In januari 1939 trad hij toe tot de redactie. Aan Hoek schreef hij over zijn besluit,⁵⁸⁶ dat hij het beter vond om tot de redactie van *Het Gemeenebest* toe te treden en daarin als ‘rechts’ element te fungeren dan dat hij zich afzijdig hield ‘van allerlei hervormingsstreven dat thans aan het licht komt’.⁵⁸⁷

Nadat Bouman zich, door redactielid te worden van *Het Gemeenebest*, had bekend tot de vernieuwingsbeweging, belandde hij in een achtbaan van activisme. Hij maakte vrijwel direct deel uit van de eerder genoemde organisatiekern.⁵⁸⁸ Ook ging Bouman lezingen op volkshogescholen geven; hield hij een voordracht op de eerste conferentie van Nationale Verontrusting; ging hij plannen maken voor de Jong Nederlandse Beweging; werd hij actief voor De Nederlandse Gemeenschap en hield hij spreekbeurten voor Eenheid door Democratie.

Voor *Het Gemeenebest* was een van zijn eerste bijdragen een recensie van *Penser avec les mains*.⁵⁸⁹ Bouman schreef die recensie met veel overtuiging vanuit zijn nieuwe positie als personalist. Had hij niet zelf de sprong gewaagd, vanuit zijn veilige studeerkamer, naar het activisme van de vernieuwingsbeweging? Bouman schrijft dat denkbeelden ten uitvoer moeten worden gebracht, het niet-concrete denken zou te bespiegeland zijn. Bouman weidde enthousiast uit over de vernieuwingsbeweging. Eindelijk ging het in Nederland weer over de ‘kwesties van leiding en verantwoordelijkheid’ en nu op een andere toon dan van de vorige

⁵⁸⁵ Dagboek najaar 1938, NHA (toegang 316).

⁵⁸⁶ Bouman was lid van de redactie vanaf de 5^e aflevering van de 1^e jaargang (januari 1939) tot de 1^e aflevering van de 3^e jaargang (november 1940).

⁵⁸⁷ Brief van Bouman aan Hoek, datum onbekend, geciteerd in S.A.J. van Faassen, ‘P.J. Bouman en “De Nieuwe Orde” De Geschiedenis van een nooit verschenen tijdschrift 1937-8’, *Maatstaf* 7 (1982) 1-16.

⁵⁸⁸ Verkade, ‘Vijftien jaar’, 364.

⁵⁸⁹ P.J. Bouman, ‘Denken met de handen’, *Het Gemeenebest* 2 (1939/1940) 89-90.

generatie. Overal gist het en blijkt een sterke drang tot opbouw. ‘Overal hebben zich groepen gevormd, die bereid zijn de daad bij het woord te voegen. Men zal ons tenslotte niet moeten beoordelen naar wat wij *willen*, maar naar hetgeen wij *doen*.’ De Rougemont hield Bouman iets voor waarvan hij al op zijn dertigste overtuigd was. Toen ging het hem nog om het ‘denken met de pen’. Nu, bijna tien jaar later, ging hij daadwerkelijk ‘denken met de handen’.

Volksopvoeding en ordening

Bij de vernieuwer Bouman herkennen we de twee ‘oplossingen’ die de vernieuwingsbeweging nastreefde: volkseenheid door volksopvoeding en het aanpakken van maatschappelijke problemen door een corporatieve ordening. Al vroeg was Bouman geïnteresseerd in de volksopvoeding door middel van het volkshogeschoolwerk. Hij werd in de volkshogeschoolbeweging een belangrijk man, niet alleen door zijn voorzitterschap maar ook door zijn bijdrage aan de grondslag van het werk, die hieronder nog ter sprake komt.

Zoals gezegd, kwam Bouman via *Het Gemeenebest* in contact met Van der Wielen, de initiatiefnemer en leider van het volkshogeschoolwerk. Van der Wielen begon in februari 1932 de eerste volkshogeschool van Nederland: Allardsoog te Bakkeveen. Hij was eerder onbezoldigd inspecteur voor de jeugdwerkloosheid in het noorden.⁵⁹⁰ Door dat werk werd hij geconfronteerd met de schrijnende toestanden van de werkloosheid. Dit grote maatschappelijk probleem was, zo dacht Van der Wielen, wellicht te keren door sociale samenwerking van het gehele Nederlandse volk. Maar de verzuiling in de Nederlandse samenleving hield dat tegen. Mede daarom wilde de volkshogeschool de ‘hokjesgeest’ doorbreken door het in internaatsverband organiseren van ontmoetingen van alle gezindten.

Van der Wielen werd geïnspireerd door het Deense volkshogeschoolwerk, dat een effectief middel bleek te zijn tegen de werkloosheid en een enorme stimulans voor de welvaart en het welzijn van de Deense boerenbevolking. ‘Bakkeveen’ kreeg in de beginjaren vooral bekendheid en aanzien door de werklozenprojecten voor (plattelands)jongeren. Het leidde in 1938 tot een samenwerking met de Algemene Maatschappij voor Jongeren (AMVJ) in de Stichting ‘Nederlands Volkskracht’ en tot een uitbreiding met werklozenprojecten door het hele land.⁵⁹¹

In 1938 werd in Markelo de tweede volkshogeschool geopend. Van der Wielen werd toen, naast leider van Allardsoog, tevens landelijk leider van de volkshogeschoolbeweging.

⁵⁹⁰ Maarten Van der Linde en Johan Frieswijk, *De volkshogeschool in Nederland, 1925-2010* (Hilversum 2013) 68.

⁵⁹¹ Van der Linde en Frieswijk, *Volkshogeschool*, 109.

De Vries Reilingh ging leiding geven aan Markelo. Hij had evenals Van der Wielen sociografie gestudeerd bij Steinmetz in Amsterdam. Eerder kwamen we hen beide tegen als vertegenwoordigers van het Dietsch Studentenverbond in de studentenvolkseenheidconferenties van begin jaren dertig. De Vries Reilingh schrijft in zijn proefschrift over de grondslag van het volkshogeschoolwerk, die blijkt vrijwel gelijk te zijn aan de grondslag van de vernieuwingsbeweging als geheel: ‘tegenover de geestelijke en sociale versnippering en ontwrichting stelt zij [de volkshogeschool], de volkseenheid’.⁵⁹² Daarbij moet voorrang worden gegeven aan het geestelijke boven het stoffelijke en aan de personalistische gemeenschap boven de massa. Kernwoorden zijn: persoonlijke geestkracht, volksgemeenschap en christenheid.⁵⁹³

Zwaarwegende woorden, maar het was dan ook, volgens de vernieuwers, een zware tijd waarin de volkshogeschoolbeweging van start ging. Een tijd van wereldcrisis meende De Vries Reilingh. Dat wist hij van Boumans *Van Renaissance tot Wereldoorlog* en van auteurs als Berdjajev, Ortega, Huizinga, de Duitse filosoof Karl Jaspers en al die anderen die in de jaren dertig weinig optimistisch over de westerse cultuur schreven. Later schreef De Vries Reilingh opnieuw, nu samen met Van der Wielen, over de doelstellingen van het volkshogeschoolwerk. Het klonk weer zoals hetgeen Bouman in *Van Renaissance tot Wereldoorlog* schreef. Volgens de beide volkshogeschoolleiders was er sprake van een ‘structurele crisis’ die alle levensgebieden omvat, een crisis van kapitalisme, individualisme, parlementarisme en een culturele en geestelijke crisis.⁵⁹⁴ Het antwoord daarop moest zijn: het bevorderen van ‘een levende volkscultuur en een hechte volksgemeenschap’.⁵⁹⁵

De eerste keer dat Bouman op de volkshogeschool kwam was in de zomer van 1939 en met kerstmis van datzelfde jaar ging hij opnieuw naar Bakkeveen. Vanuit Middelburg zou hij er nog vaker komen en dan in Bakkeveen in een zeer eenvoudig onderkomen overnachten voor het geven van lezingen en voor besprekingen met de organisatiekern. Later trad Bouman ook op andere volkshogescholen op en nog veel later was hij een aantal jaren voorzitter van de volkshogeschoolvereniging. Inmiddels had zijn definitie van cultuur als ‘de levensstijl van een samenleving’ in het volkshogeschoolwerk al school gemaakt.⁵⁹⁶ Evenals zijn programma voor een actieve cultuurpolitiek, speciaal gericht op het platteland, waarover Bouman onder

⁵⁹² De Vries Reilingh, *Volkshogeschool*, 392.

⁵⁹³ De Vries Reilingh, *Volkshogeschool*, 393.

⁵⁹⁴ Zoals geciteerd in K. Roessingh red., *Een halve eeuw volkshogeschoolwerk* (Amersfoort 1981) 20-21.

⁵⁹⁵ *De volkshogeschool. Gedachte, doel, daad*, uitgave van de Ver. Tot Stichting van volkshogescholen (Bakkeveen 1953) 26.

⁵⁹⁶ Mondelinge mededeling van Maarten van der Linde, medeauteur van *De volkshogeschool in Nederland 1925-2010* (Hilversum 2013).

meer zei: 'Ik kan mij de culturele verheffing van het platteland niet voorstellen zonder tenminste één volkshogeschool in iedere provincie.'⁵⁹⁷

Bouman sympathiseerde met het volkshogeschoolwerk, zoals alle vernieuwers, want daar werd gewerkt aan hun ideaal van volkseenheid. Allardsoog was de 'broedplaats' van de vernieuwingsbeweging.⁵⁹⁸ In de volkshogescholen werd in praktijk gebracht wat de vernieuwers in hun rol van volksopvoeders voor zichzelf én voor het gehele Nederlandse volk in gedachten hadden: De ontmoeting en samenwerking van mensen vanuit verschillende gezindten in het sterk versplinterde Nederland van die dagen.

Opvoeden *van* het volk als antwoord op de crisis van de westerse cultuur. Maar misschien bedoelden de voortrekkers van de volkshogeschool: opvoeden *tot* een volk?⁵⁹⁹ Het streven naar volkseenheid was namelijk gebaseerd op het 'volkskarakter als de essentie van Nederlanderschap'. De volkshogeschool bouwde aan een nieuwe volkscultuur, de 'als écht Nederlands beschouwde volkscultuur'. Cultuur bedoeld voor de lagere klassen, als een zinvolle vrijetijdsbesteding met bijvoorbeeld volksdans en volkszang. Volkscultuur werd in de volkshogeschoolbeweging, maar niet alleen daar, beschouwd als bouwstenen voor volksverbondenheid. De elite zette niet alleen hoge cultuur in ter verheffing van de massa's, maar gebruikte ook volkscultuur om de massamens op te voeden.⁶⁰⁰

Toch gingen de programma's van de volkshogeschoolcursussen nog een stap verder. De volkshogeschool hanteerde een ruim cultuurbegrip: cultuur als de levensstijl van een samenleving. Het is de definitie van Bouman, een alomvattende ruime definitie van cultuur met toppen, middelgebergten en laagvlakten.⁶⁰¹ Een cultuurbegrip met ook een hiërarchie van waarden die, zo meende Bouman, door de culturele elite moet worden bepaald. Maar er is geen ondergrens, de cultuur van de laagvlakten, 'de alledaagse activiteit van de grote massa', kan niet buiten de cultuur worden geplaatst. Elitecultuur, volkscultuur en massacultuur kwamen in de volkshogeschool allemaal aan bod.

Het ideaal van volkseenheid kwam niet voort uit de wens om één volk te worden, maar uit onvrede over de scheidslijnen binnen het Nederlandse volk. Aansluitend aan het verlangen om elkaar over die grenzen heen te ontmoeten en te begrijpen bood de volkshogeschool de methode van het gesprek aan de zogenoemde 'ronde tafel'. Desondanks bestond er aan die tafel geen gelijkwaardigheid tussen de verschillende maatschappelijke groeperingen. Tot ver

⁵⁹⁷ Van der Linde en Frieswijk, *Volkshogeschool*, 168.

⁵⁹⁸ Ruppert, Aantekeningen interviews, privébezit C. Ruppert.

⁵⁹⁹ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 108-110.

⁶⁰⁰ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 110-111.

⁶⁰¹ P.J. Bouman, 'In de laagvlakten der cultuur' (1960) in P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 276-285.

na de culturele revolutie van de lange jaren zestig meenden leden van de Nederlandse elite dat zij het waren die aan de dialoog leiding moest geven en het volk moest opvoeden.

De Vries Reilingh verwees in zijn grondslag van de volkshogeschool niet toevallig naar de personalistische gemeenschap. Want tussen volksopvoeding en personalisme bestond een rechtstreekse lijn.⁶⁰² Het christelijk personalisme van De Rougemont waarmee ook Bouman sympathiseerde, trof hij ook aan als ideologie bij de vernieuwers, zoals bij de theoloog Banning.

Banning was directeur van de Arbeidsgemeenschap der Woodbrookers met vestigingen in Barchem, Bentveld en Kortehemmen. Daar deed hij vergelijkbaar werk als dat van de volkshogescholen. Volgens de Woodbrookers zouden volksopvoeders voor de massa, die haar natuurlijke volksbewustzijn verloren heeft, de weg moeten banen naar de geestelijke volksgemeenschap die ook een arbeidsgemeenschap was.⁶⁰³ Het samenbrengen van mensen met verschillende maatschappelijke posities, aan de ronde tafel en in gezamenlijke arbeid – met het oog op de synthese van die groepen.⁶⁰⁴ De volksopvoeder moest daarbij als intellectueel een man van het volk worden. Datzelfde streefde Bouman altijd na, ook later in zijn rol van hoogleraar. Door het geven van lezingen op de volkshogeschool leerde hij naar eigen zeggen ‘voor zeer uiteenlopende groepen zeer eenvoudig te spreken, zodat het de mensen raakt.’⁶⁰⁵

Binnen de redactie van *Het Gemeenebest* stond Bouman bekend als iemand met ‘sterke twijfel aan de vormkracht der parlementaire democratie’.⁶⁰⁶ Dat kwam wellicht door zijn brochures van het begin van de jaren dertig en anders werd het al snel duidelijk door de publicatie van zijn uitgesproken opvattingen over de organisatie van het onderwijs in Nederland. In een van zijn eerste artikelen voor *Het Gemeenebest* pleitte Bouman namelijk voor op het *corporatisme* gefundeerde, nieuwe organen in het onderwijs.⁶⁰⁷

In 1933 was in *De Gids* ook al een artikel van Boumans hand verschenen over het middelbaar onderwijs. Toen beschreef hij dát en hóe het onderwijs aan de tijd aangepast moest worden. Zes jaar later ging het om een andere tijd. De tijd waarin we nu leven is meegesleurd in structurele veranderingen met de alles ondermijnende werkloosheid.⁶⁰⁸ Het ging in

⁶⁰² Rob de Wal, *De volkshogeschool in Nederland: fragmentarische notities* (Amersfoort 1978) 173.

⁶⁰³ De Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers, bedreef volksopvoedingswerk vanuit een religieus socialistische achtergrond.

⁶⁰⁴ De gezamenlijke arbeid in het volkshogeschoolwerk betrof ontginningswerk, bosbouw en dergelijke. Zie daarvoor: Van der Linde en Frieswijk, *Volkshogeschool*.

⁶⁰⁵ Interview met Bibeb, *Vrij Nederland* 6 oktober 1962.

⁶⁰⁶ Verkade, ‘Vijftien jaar’, 364.

⁶⁰⁷ P.J. Bouman, ‘Hervorming van het middelbaar onderwijs’, *Het Gemeenebest* 1 (1938/1939) 193-200.

⁶⁰⁸ Bouman, ‘Hervorming van het middelbaar onderwijs’, 194.

1939, volgens Bouman, niet meer om het kennis-is-macht-ideaal maar om een zodanig opbouw van het middelbaar onderwijs ‘dat het iets kan bijdragen tot de belangrijke nationaal-pedagogische taak van de vernieuwing onzer volkskracht’.⁶⁰⁹ Want het volksbestaan zelf stond op het spel. De nadruk op kennis kon wel wat minder omdat nu voor alles *karakter* nodig was. Dat betekende, naast een zekere mate van zelfbeheersing en sportiviteit, ook nationaal besef en gemeenschapsgevoel. Dat vergde naar de mening van de leraar Bouman inkrimping van de leerstof, concentratie van de leerstof door samenwerking tussen docenten, actieve bezigheid en meer lichamelijke opvoeding in plaats van passiviteit van leerlingen.

Deze veranderingen doorvoeren zou niet kunnen lukken met de departementsambtenaren, die hadden het te druk met administratief werk. Ook niet met de ministers die gebonden waren aan partijpolitiek. Er waren nieuwe organen nodig, zoals er al op sociaaleconomisch gebied zijn (bedrijfsraden). Met een systeem van getrapte verkiezingen zouden er districtsraden, provinciale raden en een Nationaal Onderwijsorgaan ingesteld moeten worden. Liefst zonder confessionele scheidslijnen. Bouman noemde zijn voorstel: Het Gemeenebest-ideaal.

Op 30 augustus 1939 zou Bouman over zijn onderwijsvernieuwingsplan een voordracht houden tijdens de Algemene Vergadering van de Algemene Vereniging van Middelbaar Onderwijs. Het ging niet door, de vergadering werd door de dreigende internationale situatie afgelast. In plaats daarvan werd zijn voordracht gepubliceerd in het *Weekblad* van de vereniging onder de titel ‘Nieuwe organen in het belang van onze onderwijsorganisatie’.⁶¹⁰

Wat opvalt is dat deze voordracht omvangrijker en gedetailleerder is dan het zojuist geciteerde artikel in *Het Gemeenebest*. De thematiek was ook verschoven, de nadruk lag minder op de inhoud als wel op de vorm: het instellen van nieuwe organen. Die organen waren volgens Bouman nodig omdat de belangrijkste organisatorische of wetgevende organen of personen, hoewel van goede wil, de vernieuwing niet tot stand konden brengen. Ook waren deze corporatieve organen nodig omdat na de dagen van het oude liberale individualisme we nu last hadden van een sterk ontwikkeld groepsindividualisme. Het chaotische pluralisme dat dit opleverde kon tot dictatuur leiden.⁶¹¹ Nieuwe organen op corporatieve grondslag konden hierin verbetering aanbrengen.

Met nadruk stelde Bouman dat hij met corporatieve organen niet een politieke weg wilde inslaan, zoals elders met een corporatieve staatsvorm. Het ging hem om de maatschap-

⁶⁰⁹ Bouman, ‘Hervorming van het middelbaar onderwijs’, 195.

⁶¹⁰ P.J. Bouman, ‘Nieuwe organen in het belang van onze onderwijsorganisatie’, *Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* 36 (1939) 220-232.

⁶¹¹ Bouman verwijst voor deze stelling naar ‘Sozialform und Sozialgeist der gegenwart’, *Handwörterbuch der Soziologie* (1936) 168,172 van de Duitse socioloog Götz Briefs.

pij en hij wees op een typisch Nederlandse corporatievorm: het waterschap. De waterschappen ‘berusten op het principe van decentralisatie van wetgeving en bestuur door samenwerking van alle betrokken belanghebbenden onder het wakend oog van de overheid’. Naast het noemen van een al bestaande corporatievorm wist Bouman ook dat hij met zijn pleidooi niet alleen stond: de katholieke maatschappijleer hechtte aan de corporatieve vorm, de SDAP publiceerde een rapport onder de titel *Nieuwe Organen*, de Vrijzinnig-Democratische Partij stelde een studietoelichting in en, niet onbelangrijk in dit geval, de nieuwe minister van onderwijs G. Bolkestein was voorstander.⁶¹²

Bouman stelde een *onderwijsschap* voor en legde gedetailleerd uit hoe de organisatie daarvan, al het onderwijs van laag tot hoog omvattende, eruit kon zien. Hij benadrukte de opvoedende kracht van dit corporatieve systeem door de samenwerking tussen vertegenwoordigers van verschillende onderwijstypen en verschillende religieuze en maatschappelijke overtuigingen. Het corporatief systeem van het onderwijsschap kon volgens hem ook een van de gebreken van de democratie repareren. Het selectiemechanisme van de huidige democratie haperde. ‘Men laat bekwame krachten nog te veel onbenut, die krachten worden door de nieuwe onderwijsorganen gegenereerd.’⁶¹³

De reacties in de onderwijsvakbladen waren wisselend. De leraar latijn G.L. Muskens was voorstander van het plan en dacht dat daarmee de ‘politiek’ zijn intrede zou doen. Dat was dan ook weer een voordeel want passend bij het beleid van het parlement. De hoogleraar pedagogiek J.H. Gunning meende dat het ‘een groot wauwelinstituut’ zou worden en dat de werking van de selectie naar boven onzeker was evenals de onafhankelijkheid van de leden. Bovendien was onduidelijk wat de bevoegdheden van het onderwijsschap zouden zijn. A. D. Nathans, leraar natuurkunde en wiskunde, was kort en duidelijk over het plan Bouman. Hij zag weinig heil in het plan van Bouman, ondanks alle gebreken was er geen betere weg dan die van het democratische parlementaire stelsel.

Bouman reageerde vijf maanden later in april 1940, in hetzelfde blad op de kritiek.⁶¹⁴ Tegenover de aantijging van ‘wauwelinstituut’ stelde Bouman dat van onderaf, waar geen belangrijke beslissingen behoeven te worden genomen, geschikte personen naar boven gestuwd moesten worden. Aan de top, in de Nationale Onderwijsraad, werd het belangrijke werk verricht. Overigens leek volgens Bouman het grote aantal vergaderingen op papier erger

⁶¹² P.J. Bouman, ‘Nieuwe organen in het belang van onze onderwijsorganisatie’, *Het Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* 36 (1939) 11, 224-225.

⁶¹³ Bouman, ‘Nieuwe organen’, 230.

⁶¹⁴ P.J. Bouman, ‘Nieuwe organen in het belang van onze onderwijsorganisatie’, *Het Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* 36 (1940) 33, 851-853.

dan het was. Wat het gemis aan bevoegdheden betrof, merkte hij al te gemakkelijk op: dat zal moeten groeien. Beginnen als college van advies, vervolgens verordenende en tenslotte wetgevende bevoegdheden.

Hij eindigde zijn commentaar met het nog eens uiteenzetten van de achtergrond van zijn plan. De kritiek was vaak dat het nu niet de tijd was voor een dergelijke hervorming, omdat we wel andere zorgen in deze spannende tijd hebben. Maar Bouman vond dat we juist wel in die tijd doortastend hervormingswerk ter hand zouden moeten nemen. ‘Er wordt teveel *gepraat* over democratie en fascisme.’⁶¹⁵ De grondwet gaf de mogelijkheden om (met dergelijke plannen) de democratie te vernieuwen. Bovendien, gaat Bouman verder, was ‘De Nederlandse democratie anno 1940 (...) in menig opzicht een democratie met aderverkalking. Tenslotte gaat het niet om praten maar om het *doen*’.⁶¹⁶

Vervolgens wees hij naar onze machtige burenen, die het geheim der coördinatie van alle krachten terdege kennen. Bouman bedoelde met ‘burenen’ ongetwijfeld de Duitsers die (hetgeen Bouman natuurlijk niet kon weten) met nog een paar dagen te gaan Nederland zouden binnenvallen. Wat hij wel wist en in dezelfde reactie schreef was, dat er geen zekerheid omtrent het behoud van onze nationale zelfstandigheid bestaat. ‘Doch de kans, dat wij onze kleine staat door de stormen zullen heen-loodsen, stijgt naarmate wij er in slagen, bij behoud van onze beste tradities, *gemeenschappelijk* en snel te handelen.’

Een paar maanden later paste Bouman met deze opvattingen naadloos binnen de staf van de Nederlandse Unie. Diezelfde Unie publiceerde eind 1940 een brochure onder de titel *Bloeiende jeugd. De Nederlandse Unie over: Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs*.⁶¹⁷ Het is niet ondertekend maar vrijwel zeker door Bouman geschreven. De brochure is een neerslag van een gemeenschappelijk overleg van geraadpleegde deskundigen die richtlijnen aangaven. Uitvoering van het plan hoefde volgens de auteur van het plan niet veel tijd te kosten. Het doel was een stelsel van opvoeding en onderwijs, waarin de beste eigenschappen van de jeugd tot ontplooiing konden komen. Ouders hadden het recht en de plicht hun kinderen op te voeden, maar een gedeelte van hun taak droegen zij in de visie van de opsteller(s) van het plan aan de school over. Het is een taak van de staat dat het onderwijs een eenheid blijft, nationaal, maatschappelijk en cultureel. De Nederlandse onderwijswetgeving harmonieerde niet meer met de ontwikkeling van ons maatschappelijk leven. Er is geen logische opbouw meer,

⁶¹⁵ Bouman, ‘Nieuwe organen’, 853.

⁶¹⁶ Bouman, ‘Nieuwe organen’, 853.

⁶¹⁷ De brochure bevindt zich in het Boumanarchief RuG.

de verschillende schooltypen ondergingen elkanders invloed. Bouman verwachtte met dit plan een gunstige invloed van nieuwe organen, zoals een onderwijscorporatie.

Bouman stond, zoals we weten, met zijn opvattingen over ordening niet alleen, ze leefden binnen de vernieuwingsbeweging en ook bij anderen. Eerder had Bouman met zijn tijdschriftplan getracht om juist deze ‘vooruitstrevende en positief ingestelde geesten in ons land te verenigen’: de christelijk historische jongeren, rooms-katholieke vernieuwers en personalistisch socialisten. Precies deze mensen, die vergelijkbare opvattingen over ordening hadden, kwam hij voor een belangrijk deel tegen in de vernieuwingsbeweging.

Bijvoorbeeld vooraanstaande personen rond het blad *De Nederlander* van de Christelijk Historische Unie. Mensen als Lieftinck en G.E. van Walsum.⁶¹⁸ Ordening was voor hen verbonden met de christelijke gemeenschapsgedachte, die dan wel ondergeschikt moest blijven aan de parlementaire democratie. Het Verbond voor Nationaal Herstel was gelieerd aan de Christelijk Historische Unie maar met radicalere opvattingen dan hetgeen in *De Nederlander* werd verkondigd. Bouman was lid van het Verbond geweest.

Tot de ‘vooruitstrevende en positief ingestelde geesten’ behoorde ook een groep voorstanders van corporatisme binnen de RK Handelshogeschool te Tilburg, waarvan de Quay deel uitmaakte. Deze pleitbezorgers stonden een christelijk solidarisme voor. ‘De grondbeginselen (solidarisme, subsidiariteit, corporatisme) van de pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* (1931) waren voor deze groep een alternatief voor het fascisme’, aldus de historicus Ten Have.⁶¹⁹ Een andere prominent uit die groep was Romme, vanaf 1935 buitengewoon hoogleeraar in Tilburg. Volgens Ten Have trok hij ‘volle zalen met zijn kritiek op het functionerende democratische stelsel en met zijn corporatief-rechtelijke opvattingen.’⁶²⁰

De opvattingen binnen de SDAP over gemeenschapszin en daaraan gekoppelde orderingsplannen had Bouman al eerder gesignaleerd. Het betrof mensen als Brugmans en Banning maar ook Verwey-Jonker, J. Tinbergen, en K. Vorrink.⁶²¹ Niet de klassenstrijd moest centraal staan maar een ordening van het economisch leven. De vernieuwings-ideeën werden, zoals bekend, neergelegd in het Plan van de Arbeid en het rapport *Nieuwe Organen*. Toen het kabinet Colijn werd vervangen door het kabinet De Geer, met deelname van de SDAP, ‘schreef Wiardi Beckman dat de regeringsdeelname van de SDAP mogelijk was geworden door: Het Plan van de Arbeid en de brede discussie erover, de bezielende activiteiten van de groepering

⁶¹⁸ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 49.

⁶¹⁹ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 51-52.

⁶²⁰ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 52.

⁶²¹ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 53-57.

jongeren in de CHU, de werkzaamheden van de katholieke economen van de Tilburgse Hogeschool en het vernieuwingsstreven van de volkseenheidsconferenties.’⁶²²

Bouman legde in zijn pleidooi voor een corporatief orgaan in het onderwijs, het onderwijsschap, het accent op de selectie van deskundigen, omdat de democratie op dit vlak tekortkomingen had. Het selectiesysteem haperde, ministers waren partijgebonden en ambtenaren waren wel deskundig maar zij misten de ervaring van de onderwijspraktijk. Het instellen van corporatieve organen zag Bouman als een vernieuwing van de democratie door het aanvullen van het democratische systeem met deskundige mensen. Bovendien konden binnen een onderwijsschap confessionele scheidslijnen worden doorbroken; van een interconfessioneel contact kan men ‘zegenrijke gevolgen (...) verwachten’.

Ambieerde Bouman in de zomer van 1939 misschien ook de positie van voorzitter van de door hem geschetste Nationale Onderwijsraad? Veel later, in 1945, drong zijn vrouw Stien er herhaaldelijk bij Bouman op aan dat hij minister moest worden of secretaris-generaal, op het gebied van onderwijshervorming: ‘Overleg met Schermerhorn’ schreef Stien hem.⁶²³ Misschien refereerde zij daarmee aan Boumans aspiraties van eertijds. Maar in 1945 had hij dat voornemen zeker niet. Hij was tijdens de bezettingsjaren geheel in de ban geraakt van wat zijn nieuwe boek moest worden, het latere *Revolutie der eenzamen*. Bouman wilde maar één ding: schrijven.

Wist Bouman, toen hij als ‘rechts element’ redactielid werd, dat er binnen de redactie van *Het Gemeenebest* politiek gezien verschillende kampen waren? Die verschillen kwamen aan de oppervlakte toen de Nederlandse Unie werd opgericht. Er ontstond onenigheid over hoe te reageren op de Unie, in de voorbereiding waarvan ook Gemeenebest-redacteuren waren betrokken.⁶²⁴ Sommigen wilden zich niet met een politieke activiteit inlaten die door de bezetters werd erkend. Enkelen werkten, soms met enige scepsis, op lokaal niveau en/of stafniveau met de Nederlandse Unie mee, zoals ook Bouman deed. Anderen zagen niets in een democratische massabeweging en wilden samenwerken met de extreem rechtse organisatie Nationaal Front, zoals hoofdredacteur Brouwer.⁶²⁵ Bouman brak vervolgens met Brouwer en verliet de

⁶²² Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 56.

⁶²³ Brief Stien aan Bouman 5 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁶²⁴ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 143.

⁶²⁵ Dagboek 13 augustus 1940, NHA (toegang 316). Bouman brak nimmer met Henk van der Wielen de volkshogeschoolleider, ook niet toen Van der Wielen half 1941 samen met Linthorst Homan poogde om met het Nationaal Front een Nationale Commissie voor agrarische problemen te vormen. Van der Linde en Frieswijk, *Volkshogeschool*, 139.

redactie van *Het Gemeenebest*, mede omdat hij de leiding van het kaderblad van de Unie op zich zou nemen.

Mevrouw B.J.A. de Kanter- van Hettinga Tromp en uitgever Tjeenk Willink wilden *Het Gemeenebest* tot spreekbuis van de Nederlandse Unie maken. De redactie volgde daarin niet en vervolgens lanceerde de uitgever een eigen kaderblad voor de Nederlandse Unie onder leiding van Bouman. Mevrouw De Kanter verliet vervolgens eveneens, in het najaar van 1940, de redactie van *Het Gemeenebest*. Uitgever Van Gorcum nam *Het Gemeenebest* over.⁶²⁶

Toen begin 1943 van het blad werd geëist om propaganda te maken voor de Waffenss' kreeg de uitgever van de redactie het advies om de publicatie te stoppen. Veel redactieleden gingen verder in illegale bladen als *Je Maintiendrai* en *Christofoor*. Vanaf 1945 verscheen *Het Gemeenebest* weer. Hoewel de doelstelling dezelfde bleef, was de inhoud gematigder met de nadruk op volksopvoeding en het volkshogeschoolwerk. In 1948 nam *Het Gemeenebest* *Het Keerpunt* in zich op, een internationaal personalistisch tijdschrift dat was opgericht door Henk Brugmans. *Het Gemeenebest* werd in 1957 opgeheven.

Toenemende invloed

De *organisatiekern* van de vernieuwingsbeweging startte niet alleen het tijdschrift *Het Gemeenebest*, maar organiseerde ook de zogeheten 'Conferenties van Nationale Verontrusting'. Die conferenties waren volgens Bouman belangrijk omdat er ook pogingen werden gedaan om daadwerkelijk in actie te komen.⁶²⁷ Daarmee bedoelde hij *politieke* actie met uiteindelijk ook het oprichten van een nieuwe partij.

Het idee voor de conferenties kwam niet van de organisatiekern, maar van het Studiegezelschap voor Economische Politiek (SEP).⁶²⁸ De SEP was een besloten groep van jonge economen die elkaar regelmatig troffen in borrelbijeenkomsten met lezingen op sociaaleconomisch gebied. De groep, van ongeveer dertig man, was in 1932 opgericht door onder meer P. Kuin, Lieftinck, H.E. Scheffer en Tinbergen. De SEP was verontrust over de politiek van Colijn, die volgens hen tot mislukken gedoemd was. De groep ondernam vervolgens stappen om begin januari 1939 op Woudschoten een conferentie te houden over actieve werkloosheidsbestrijding vanuit modern economisch oogpunt. Het contact tussen het SEP en de Gemeenebest-groep kwam tot stand via het SEP-lid Haveman, adjunct-secretaris van de Hoge Raad van Arbeid, tevens redacteur van *Het Gemeenebest* en lid van de organisatiekern.

⁶²⁶ Verkade, 'Vijftien jaar', 370.

⁶²⁷ Bouman, 'De sfinx', 31.

⁶²⁸ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 42-44.

De gemeenschappelijke basis van de initiatiefnemers was een sterk gevoel van verontrusting ‘over de toestand waarin het Nederlandse gemenebest naar zijn verschillende aspecten verkeert en een gevoel van onbehagen over het gebrek aan leiding, dat in deze situatie van de regering uitgaat’, aldus Verkade in *Het Gemeenebest*.⁶²⁹ Er bestond bereidheid tot samenwerking tussen alle gezindten en een gevoel voor geestelijke vrijheid en geestelijke beginse-len. Ook een besef dat dit alles gevaar loopt wanneer niet de sociale nood wordt aangepakt. Door de inbreng van de vertegenwoordigers van *Het Gemeenebest* werd de opzet van de conferentie ruimer. Thema’s van de vernieuwingsbeweging werden toegevoegd. Met vragen als: is het Nederlandse volk niet teveel verdeeld, heeft ze wel de juiste geestesgesteldheid, voert de regering wel het weerstandvermogen van het volk op, hoe moet de bestrijding van de werkloosheid worden aangestuurd en is niet volksopvoeding de aangewezen manier om de geest en gezindheid van het Nederlandse volk te verbeteren?

Onder de uitnodiging voor de conferentie op 7 en 8 januari 1939 stond ook de naam van Bouman evenals die van onder anderen Tinbergen, De Quay, Haveman en Verkade.⁶³⁰ Voorzitter van de conferentie was J.J. Schokking, advocaat uit de christelijk-historische hoek en een centrale figuur binnen de SEP.

Bouman zag een beduidend verschil tussen de deelnemers aan de conferentie van Nationale Verontrusting en die van de vroegere studentenconferenties. In deze conferentie ‘liepen niet uitsluitend politiek verontruste jongeren te hoop, doch ook ervaren en invloedrijke mannen, merendeels overtuigd van de wenselijkheid om op een politieke doorbraak aan te sturen.’⁶³¹ Bouman somde zelfs een kleine dertig namen op om de statuur van de conferentie te kenschetsen, zoals: W. Banning, J. H. Cobbenhagen, W.H. Fockema Andrea, P. Lieftinck, F.J. Philips, W.P.J. Pompe, J.E. de Quay, H.J. Reinink, W. Schermerhorn en G.E. van Walsum.

De conferentie verliep nogal chaotisch.⁶³² Het leverde vooralsnog geen concrete plannen op. Na de eerste inleiding van voorzitter Schokking op zaterdagavond over ‘Mogelijkheden en moeilijkheden van een nationale oriëntatie’ en een discussie onder leiding van Pompe en Banning was er slechts spraakverwarring. Toen kwam op zondag om half twaalf, direct na de kerkdienst van dominee Roos, ‘de buitengewoon verhelderende cultuuranalyse van dr. P.J. Bouman (...) voor velen als een verlossend woord op de zondagmorgen.’⁶³³ De voordracht

⁶²⁹ ‘Verslag van de conferentie’, *Het Gemeenebest* 1 (1938/1939) 123-125.

⁶³⁰ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 43.

⁶³¹ P.J. Bouman, ‘De sfinx’, 31-32.

⁶³² Verslag van de conferentie, *Het Gemeenebest* I (1938/1939) 123-125.

⁶³³ W. Verkade, ‘Conferentie van nationale verontrusting’, *Het Gemeenebest* I (1938/1939) 124. Dagboek 7 en 8

van Bouman, 'Nederland in de Europese crisis', betrof niet alleen een analyse maar gaf ook oplossingen voor de problematiek waarover de deelnemers aan de conferentie verder konden praten.

Voor Bouman was die 'buitengewoon verhelderende cultuuranalyse' natuurlijk gesneden koek. Daar had hij jaren studie van gemaakt en het vervolgens beschreven in *Van Renaissance tot wereldoorlog*, dat een paar weken voor de conferentie, begin december 1938, was verschenen. Aan oplossingen gaf Bouman in zijn conferentievoordracht enkele richtlijnen voor een nationaal hervormingstreven: een actieve werkloosheidsbestrijding; versnelde opbouw van 'nieuwe organen', mede ter verbetering van de selectie voor leidende functies; een nationale defensiepolitiek in overeenstemming met ons volkskarakter, volkskracht en internationale roeping; lichamelijke opvoeding als eerste regeringstaak en een regeringspropagandadienst ter ondersteuning van dit programma. Verkade voegde daar nog aan toe: een evenwicht tussen stad en platteland, een uitgebreide bevordering van de volksopvoeding en het formuleren van een nationale gedachte. De aandacht voor het platteland vulde Bouman iets anders in. Hij meende dat 'een welvarend platteland noodzakelijk [is] voor een gezonde nationale cultuur'.

Nog tijdens de conferentie van 'Nationale Verontrusting' in januari 1939 richtte de groep initiatiefnemers van de conferentie een 'voortzittingscomité' op, dat de in de conferentie gedane suggesties verder ging uitwerken.⁶³⁴ Het comité organiseerde een paar studiebijeenkomsten en kwam in het voorjaar van 1939 met voorstellen tot de constitueren van een *Beweging ter versterking van de Nederlandse Gemeenschap* en met richtlijnen daarvoor. Bouman was nauw bij de voorbereidingen betrokken en verbleef daarvoor zelfs het gehele weekend van 11 en 12 maart in Den Haag.⁶³⁵

De voorstellen van het voortzittingscomité werden besproken op een tweede conferentie op 1 en 2 april 1939, waar ook Bouman weer aanwezig was.⁶³⁶ Evenals de vorige werd ook deze conferentie geleid door Schokking. Daarnaast hield De Quay een lezing onder de titel 'Nationale samenhang, waarom en hoe', waarop aansluitend een discussie volgde met stellingen over de parlementaire democratie. De Quay vond dat de hokjesgeest doorbroken moest worden, waarbij hij onder 'hokjes' de vele politieke partijen verstond, en hij pleitte tegelijker-

januari 1939, NHA (toegang 316).

⁶³⁴ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 71.

⁶³⁵ Agenda Bouman, NHA (toegang 316).

⁶³⁶ J.J.H.A. Bruna, *De Nederlandse Unie*. Ongepubliceerd manuscript NIOD doc. II 541, 32. Bruna schreef dit na de oorlog in opdracht van het Driemanschap. Het Driemanschap besloot echter niet tot publicatie over te gaan omdat het manuscript ten opzichte van de Unie, het Driemanschap en hun functionarissen een sympathiserend geschrift zou zijn. Dat leek in een periode van felle kritiek op de Unie niet verstandig (Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 15).

tijd tegen directe invloed van onderop op politiek gebied. Wel achtte hij de democratie het meest verkieslijk, maar dan wel verbeterd en met versterking van het overheidsgezag op het gebied van de economische politiek.⁶³⁷ De twee andere lezingen, over landbouw en over Nederlands-Indië, stonden tamelijk los van de daarop volgende groepsdiscussies.

Hoe nu verder? De voorstellen van het voortzettingscomité betroffen de opbouw van een *beweging*, het was niet de bedoeling om een nieuwe politiek partij op te richten. Een standpunt dat Bouman niet deelde maar wel kon billijken: de Nederlandse Gemeenschap zou te heterogeen zijn samengesteld voor het oprichten van een nieuwe politieke partij. De Nederlandse Gemeenschap wilde het doel langs andere dan politieke wegen bereiken, te beginnen met het streven naar eenheid. Daarvoor werden regionale bijeenkomsten georganiseerd, om tot meer samenwerking te komen en om veel misverstanden weg te nemen. Kerngroepen werden geformeerd om die regionale bijeenkomsten voor te bereiden, een Centrale commissie op 'Woudschoten' om de bijeenkomsten te ondersteunen, een 'Studiecentrum voor de hervorming van staat en maatschappij' en een plan voor werkloosheidsbestrijding.⁶³⁸

De grondslag voor de beweging werd vastgesteld als de 'opbouw van een hechte Nederlandse Gemeenschap onder het huis van Oranje.' Koningin Wilhelmina kreeg vanuit de vergadering een telegram toegestuurd. De aanwezigen waren het van harte eens met haar bezielend woord tot het Nederlandse volk in haar radio-uitzending van twee maanden eerder op 27 januari 1939.

De Nederlandse Gemeenschap koos H.J. Reinink tot voorzitter. Deze jurist had net afscheid genomen als secretaris van het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen en was nu chef van de afdeling Hoger Onderwijs van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Naast Reinink werden in het algemeen bestuur van 13 leden onder andere enkele leden van de organisatiekern van de vernieuwingsbeweging gekozen: Have-
man, Verkade, de Jonge en Bouman.⁶³⁹

Toen in juni 1939 het vierde kabinet Colijn wankelde, trad de Nederlandse Gemeenschap in de openbaarheid met een *Manifest tot eendracht* waarin op versterking van de defensie en op opheffing van de werkloosheid werd aangedrongen.⁶⁴⁰ 'Ons volk hunkert naar eendracht, zijn verlangen komt in de woorden en daden van zijn leiders niet voldoende tot uitdrukking.' Het manifest werd in een aantal dagbladen opgenomen.

⁶³⁷ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 45.

⁶³⁸ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 45.

⁶³⁹ Verslag conferentie Woudschoten 7 en 8 januari 1939, Archief Actie Nederlandse Gemeenschap, IISG.

⁶⁴⁰ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4², 507-508.

Bouman kwam voor de vergaderingen van het algemeen bestuur van de Nederlandse Gemeenschap voortaan elke tweede donderdag van de maand (donderdag was zijn lesvrije dag) naar Utrecht of Amsterdam.⁶⁴¹ Op één dag reisde hij dan van en naar Middelburg. Op een bijeenkomst op 24 februari 1940 in Amsterdam hield hij een korte inleiding.⁶⁴² Omdat hij toch in Amsterdam was ging hij op bezoek bij zijn uitgever H.J. Paris om te praten over een Franse vertaling van *Van Renaissance tot Wereldoorlog*.

Het uitbreken van de oorlog in Nederland, in mei 1940, was voor de Nederlandse Gemeenschap het sein om een propaganda-actie te starten door onder meer het verspreiden van een pamflet.⁶⁴³ Daarin werd vastgesteld dat de Nederlanders geen nationaalsocialisten zijn, maar dat er wel van de recente gebeurtenissen geleerd moest worden. Plus de bekende oproep tot opbouw en eenheid. De vernieuwers vonden de tijd rijp om de vernieuwing in Nederland te realiseren. Was Boumans plan voor 'Nationale Opbouw', dat net na mei 1940 in het eerste nummer van *Het Gemeenebest* stond, toen het lichtend voorbeeld?

Op 26 juni 1940 organiseerde de Nederlandse Gemeenschap een bijeenkomst in de grote zaal van het toenmalige Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.⁶⁴⁴ Er waren ongeveer 60 á 80 mensen aanwezig, meest tussen de dertig en veertig jaar, uit alle levensbeschouwelijke en wereldbeschouwelijke kringen. Linthorst Homan werd op de bijeenkomst in de plaats van Reinink tot voorzitter van de Gemeenschap benoemd. Afgesproken werd dat hij contact zou zoeken met leiders van de grote politieke partijen over hun plannen om actie te ondernemen. Daarna volgde uitvoerig en langdurig overleg tussen enerzijds de vertegenwoordigers van de Nederlandse Gemeenschap en anderzijds de leiding van de politieke partijen. Zonder de zegen van de laatsten volgde hierna de oprichting van een nationale eenheidsbeweging: de Nederlandse Unie. Aansluitend besloot het bestuur van de Nederlandse Gemeenschap in juli om met de activiteiten te stoppen.

Nog voor de inval van de Duitsers, in het voorjaar van 1939, entameerde de organisatiekern van *Het Gemeenebest* (Brouwer, Wijffels, Verkade, Haveman, De Jonge en Bouman) een idee dat binnen de Nederlandse Gemeenschap niet besproken was en daarvan ook los stond. De organisatiekern wilden een politiek activistische organisatie oprichten onder de naam Jong Nederlandse Beweging (JNB).

⁶⁴¹ Agenda Bouman, NHA (toegang 316).

⁶⁴² Dagboek 24 februari 1940, NHA (toegang 316).

⁶⁴³ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 173.

⁶⁴⁴ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 177 e.v.

De redenering was dat spoedig binnen de Katholieke Volkspartij de Brabantia Nostra-oppositie en binnen de SDAP de religieus-socialisten versterkt naar voren zouden komen en met een middenpartij samen een regering zouden kunnen vormen. Maar dat men bij de Woudschotengemeenschap (een andere benaming voor de Nederlandse Gemeenschap) dan nog niet zover was.⁶⁴⁵ De JNB zou die middenpartijrol kunnen vervullen en een doorbraak moeten forceren. Vooralsnog wilde de JNB een beweging blijven, met als leden een toekomstig partijka-der, maar het kon noodzakelijk worden om op een bepaald moment als partij in de volksver-teenwoordiging op te treden.

De JNB en de Nederlandse Gemeenschap vulden elkaar aan. De Nederlandse Gemeen-schap wilde een discussieplatform zijn voor personen van allerlei richtingen, alsook overtuig-de aanhangers van de oude partijen, om zich te beraden over staatkundige, economische en maatschappelijke vraagstukken. De JNB kon zich hiermee verenigen maar, zo schreef Bouman aan de leden, ‘zij meent echter dat een zo heterogeen gezelschap als de NG samenbrengt nooit doelbewust zal kunnen *handelen* – vooral niet, als wij in de chaotische jaren van de te ver-wachten na-oorlogscrisis komen’.⁶⁴⁶ De JNB wenst, zo gaat Bouman verder, aan de nieuwe geest van saamhorigheid *vorm* te geven, hetgeen in laatste instantie niet zonder politieke strijd mogelijk zal zijn. ‘Men wint echter geen strijd zonder een brede en nagenoeg homogene lei-dinggevende groep.’ De JNB is ‘voor allen die daartoe behoren van een eigen onvervangbare waarde’. Volgens Bouman was de JNB activistisch, waar de Nederlandse Gemeenschap vooral een discussieplatform was, zou de JNB de politieke strijd niet schuwen.⁶⁴⁷

Het ‘bestuur’ van de JNB, Bouman, Haveman en De Jonge, formuleerde gezamenlijk de grondslag van de JNB.⁶⁴⁸ Het stuk van ongeveer 10 pagina’s lang werd, direct na de eerste Woudschotenconferentie in januari van dat jaar, geschreven. Vier maanden later, in mei 1939, was het draaiboek klaar. Een paar weken later zou de JNB ‘klaar zijn om in zee te gaan’.⁶⁴⁹

In september van dat jaar was de JNB bijna een particuliere aangelegenheid van Bou-man geworden nadat zijn medeoprichters van de JNB, inmiddels ook Boumans vrienden, Bas Haveman en Leendert De Jonge, waren gemobiliseerd.⁶⁵⁰ Het werk voor de JNB kwam steeds meer op Boumans schouders terecht. Vanuit Middelburg ondernam hij veel tochten door het gehele land om mensen te motiveren en JNB-kernen op te richten. Bouman bezocht plaatsen als Engelen, Eindhoven, Maastricht, Leersum, Amersfoort, Den Haag, Wassenaar, Bakke-

⁶⁴⁵ Ruppert, Aantekeningen interviews, privébezit C. Ruppert.

⁶⁴⁶ Brief van Bouman aan de leden van de JNB, februari 1940, Boumanarchief RuG.

⁶⁴⁷ Brief van Bouman aan de leden van de JNB, februari 1940, Boumanarchief RuG.

⁶⁴⁸ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 49.

⁶⁴⁹ Dagboek 11 mei 1939, NHA (toegang 316).

⁶⁵⁰ Dagboek september 1939, NHA (toegang 316).

veen, Groningen, Ter Apel en Velp.⁶⁵¹ Een paar uur reizen met de trein, overnachten bij geestverwante vrienden en door met de trein naar de volgende stop.

Ook vriend Van Leur kreeg in Nederlands-Indië in de zomer van 1939 de ‘Grondslag der Jong Nederlandsche Beweging’ van Bouman toegestuurd.⁶⁵² Van Leur was bereid tot medewerking maar ‘*deze toezegging houdt echter niets in*’. Het is allemaal te Nederlands, te Europees. Datzelfde constateerde hij bij nader inzien over de volkseenheidconferenties. ‘Specifiek Nederlandse omstandigheden bewerken de stagnatie en de geestelijke diepe onbehaaglijkheid’, schreef hij. In Indië niets van dit alles, er is daar een autocratisch ambtenarenregime. De JNB kan ook beter Indië uit haar programma laten.⁶⁵³ Van Leurs reactie op de JNB was dus niet anders dan zijn eerdere reactie op Boumans tijdschriftenplan: afwijzend.⁶⁵⁴ Van Leur moest laveren tussen de opvattingen van Bouman en die van zijn vriend in Nederlands-Indië, Samkalden.⁶⁵⁵

Toen in het najaar van 1939 de oorlogsdreiging toenam, meende Bouman ‘dat het misschien de taak van de JNB werd iets van de te verwachten naoorlogse verwildering op te vangen.’⁶⁵⁶ Begin februari 1940 waarschuwde hij met vooruitziende blik de leden van de JNB: ‘We leven in een stilte voor de storm, maar de kerngroep van de JNB is ervan overtuigd dat wij moeten voortgaan met de voorbereiding van de plannen waarvan de betekenis uiteen is gezet.’⁶⁵⁷ In zijn correspondentie aan de (kandidaat-)JNB’ers wees de praktische Bouman er verder op dat degenen die zich nog niet hebben aangesloten dat nu moeten doen; d.m.v. overmaking van 1/8 of 1/4% van het inkomen op de giro van Bouman. ‘Wie zich terugtrekt, wil wel zo vriendelijk zijn, ons alle stukken terug te zenden en verder de nodige discretie in acht te nemen. Zolang we met de *voorbereiding* van onze actie bezig zijn, blijft geheimhouding een noodzakelijk kwaad.’⁶⁵⁸

Het JNB-plan kwam inderdaad niet in de openbaarheid maar bleef geheim.⁶⁵⁹ Hoe geheim, bleek overduidelijk uit een brief van Bouman aan potentiële leden: ‘Hierbij enige papie-

⁶⁵¹ Brief van Bouman aan Wim Verkade 7 november 1939, Boumanarchief RuG.

⁶⁵² Brief 63 Van Leur aan Bouman 15 juli 1939, UB Leiden.

⁶⁵³ Brief 64 17 juli 1939, UB Leiden.

⁶⁵⁴ Brief 63, 15 juli 1939, UB Leiden.

⁶⁵⁵ In een brief nam Van Leur het op voor Bouman tegenover Samkalden, die Bouman als cryptofascist typeerde. Van Leur schreef aan Bouman: ‘dat ik je te goed kende om niet te weten dat de menselijke geest en de menselijke waardigheid (Romein!) zaken waren die je eerbied hadden, uit welke hoofde fascisme als ideologie je ten enenmale vreemd was’, brief 59 15 febr. 1939, UB Leiden.

⁶⁵⁶ Brief Bouman aan Wim Verkade, 7 oktober 1939, Boumanarchief RuG.

⁶⁵⁷ Brief van Bouman aan de leden van de JNB, februari 1940, Boumanarchief RuG.

⁶⁵⁸ Notitie van Bouman februari 1940, Boumanarchief RuG.

⁶⁵⁹ Het is zelfs niet bekend wie er lid waren van de JNB en hoeveel leden de JNB had.

ren, die je wel met zorg wilt bewaren.⁶⁶⁰ Wat *nu* nog niet urgent is, kan het over enige jaren wel zijn. We bereiden ons in stilte voor. Een beslissing behoeft je nog niet te nemen, maar als je sympathie hebt voor dit streven, begin dan deze denkbeelden op gematigde wijze uit te dragen. In het najaar beginnen we met besloten vergaderingen die alleen bezocht zullen worden door degenen, die door onze vertrouwensmannen zijn genoemd. Kijk dus in eigen kring eens uit naar vrienden en kennissen die voor de nieuwe denkbeelden openstaan. Zolang we in het stadium van voorbereiding zijn blijft *geheimhouding* verzocht. Voel je weinig voor onze plannen, zendt dan s.v.p. de stukken terug (met geheimhouding van alles wat ik openlegde). Werk je mee dan ontvang je nu en dan meer papieren.’⁶⁶¹

In juli 1940 nam Bouman weer contact op met zijn gemobiliseerde vrienden Haveman en De Jonge, hij zocht ze op in hun garnizoensplaatsen. De vraag was: wat te doen met de JNB? Besloten werd toen om de Jong Nederlandse Beweging te laten opgaan in de Nederlandse Unie, hetgeen op 2 augustus gebeurde.⁶⁶²

De bemoeienissen van de organisatiekern van de vernieuwingsbeweging reikten verder dan het zelf oprichten van een actiegroep. Eerder wist de organisatiekern een reeds langer bestaande groep, Eenheid door Democratie, in de eigen richting om te buigen. Eenheid door Democratie werd op 29 juni 1935 opgericht naar aanleiding van de verkiezingszege van de NSB, schrijft F. Rovers.⁶⁶³ De initiatiefnemers waren onder meer de historicus Geyl en de civiel ingenieur Schermerhorn. Eenheid door Democratie was bedoeld als tegenbeweging tegen de NSB, de NSB had kort daarvoor in de Statenverkiezingen 7,94% van de stemmen binnengehaald. Rond de jaarwisseling had Eenheid door Democratie al 800 leden, in 1937 stond de teller op ruim 20.000 leden en vlak voor het uitbreken van de oorlog hadden de 75 afdelingen samen meer dan 35.000 leden.⁶⁶⁴ Eenheid door Democratie verspreidde haar opvattingen door middel van demonstraties en bijeenkomsten met bekende sprekers. Op die bijeenkomsten met soms wel ruim 12.000 bezoekers traden naast Geyl en Schermerhorn de socialisten Banning, Vorrink en Brugmans op.

Misschien hebben de activiteiten van Eenheid door Democratie bijgedragen aan het forse verlies van de NSB bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937. De partij kwam toen uit op 4,22% van de stemmen. Er woedde een ware propagandaoorlog tussen Eenheid door De-

⁶⁶⁰ Brief Bouman aan potentiële leden JNB 25 januari 1940, Boumanarchief RuG.

⁶⁶¹ Brief Bouman aan potentiële leden JNB 25 januari 1940, Boumanarchief RuG.

⁶⁶² Dagboek 2 augustus 1940, NHA (toegang 316).

⁶⁶³ F. Rovers, *Eenheid door Democratie: een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig* (Utrecht 1986).

⁶⁶⁴ Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 37.

mocratie en de NSB.⁶⁶⁵ De leden van Eenheid door Democratie kwamen uit dezelfde middenklasse en algemene zuil voort als de NSB'ers. Ze hadden ook de solidariteitsgedachte en de gemeenschapsmentaliteit gemeen. Maar Eenheid door Democratie wilde vooral een 'beter' nationalisme dan de NSB, de solidariteitsgedachte verbond de beweging met democratie.⁶⁶⁶ Evenzeer was het een organisatie die aandacht besteedde aan de tekortkomingen van de Nederlandse democratie en die meende dat gezocht moest worden naar oplossingen voor maatschappelijke problemen.

De ideologie van Eenheid door Democratie was doortrokken van cultuurpessimisme. Ideeën over cultuurvervlakking door modernisering, massacultuur en kosmopolitisme waren gemeengoed. In het bijzonder de voorzitter H. Faber (28 jaar, sociaalpsycholoog, vrijzinnig theoloog en predikant te Velzen) gaf duidelijk blijk van dit cultuurpessimisme. 'Massificatie, verstedelijking, bevolkingsgroei, mechanisatie, toenemende communicatie, industrialisatie, massa-amusement, ontkerkelijking, klassenstrijd en antithese hadden in zijn ogen geleid tot verzwakking van nationaal besef en kerkelijke en gemeenschapsbindingen, ontwrichting van economische verhoudingen en vermindering van het morele weerstandsvermogen van het individu (de 'massamens'), schrijft Van Ginkel.'⁶⁶⁷

Politiek wilde de beweging echter neutraal blijven. Eenheid door Democratie hield zich betrekkelijk afzijdig van al het andere streven naar volkseenheid.⁶⁶⁸ Maar de leiding vertoonde veel overeenkomsten met de 'vernieuwers'. Steeds meer werd door Eenheid door Democratie de 'eenheid in verscheidenheid' benadrukt en aandacht gevraagd voor de 'volksgedachte' en 'volksgemeenschap'.⁶⁶⁹ Het parool van de leiding was om door de verzuiling heen te breken. Door eenheid onder het volk kon de democratie worden verdedigd. Volgens hen werd de crisis van de democratie trouwens veroorzaakt door een geestelijke crisis, waarbij werd verwezen naar moderne verschijnselen als: bioscoop, radio, jazz, de stadcultuur.⁶⁷⁰ Geestelijke vernieuwing was nodig, het gemeenschapsleven moest vernieuwd. Eenheid door Democratie was bevreesd voor de massacultuur en pleitte voor volksopvoeding. Noch Mussert noch Moskou was een wenkend perspectief, men koos voor geen van beiden.

Na een crisis binnen Eenheid door Democratie over de te volgen koers werd op 14 mei 1938 Schermerhorn de nieuwe voorzitter.⁶⁷¹ Onder zijn leiding ging Eenheid door Democratie

⁶⁶⁵ Rovers, *Eenheid door Democratie*, 42.

⁶⁶⁶ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 121.

⁶⁶⁷ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 121-122.

⁶⁶⁸ Rovers, *Eenheid door Democratie*, 71.

⁶⁶⁹ Rovers, *Eenheid door Democratie*, 16, 32.

⁶⁷⁰ Rovers, *Eenheid door Democratie*, 34-35.

⁶⁷¹ Rovers, *Eenheid door Democratie*, 19-20.

meer streven naar geestelijke en morele herbewapening. De geestelijke en morele ontredde- ring moest weggenomen worden. De relatie met *Het Gemeenebest* en het volkseenheidstreven werd verder aangetrokken. Schermerhorn vroeg aandacht voor sociale rechtvaardigheid en had kritiek op de ‘trage democratie’.⁶⁷²

Aan deze nieuwe koers was de invloed van de organisatiekern van de vernieuwings- beweging niet vreemd. Vier maanden voordat Schermerhorn tot voorzitter werd gekozen had- den de leden van de organisatiekern intern afgesproken om Eenheid door Democratie in Ge- meenebest-richting te stuwen.⁶⁷³ Daarvoor was het nodig om het hoofdbestuur van Eenheid door Democratie te wijzigen, prominente politieke figuren moesten daaruit verdwijnen. Mis- schien kon *Het Gemeenebest* ook het blad van Eenheid door Democratie worden, dat immers nog geen eigen blad had. Besloten werd om het contact organisch te laten groeien.

Vanaf 1939 was Bouman veelvuldig spreker voor Eenheid door Democratie. Hij hield onder meer een voordracht over ‘de gebreken van de democratie’, meer in het bijzonder over het begrip ‘massademocratie’.⁶⁷⁴ Misschien was Bouman al eerder dan in 1939 lid geworden maar toen nog niet actief. Voor de hand ligt dat hij pas binnen de Eenheid door Democratie ging optreden toen hij eind 1938/begin 1939 in de vernieuwingsbeweging actief werd. Op zondagmiddag 19 november 1939 sprak Bouman op een Eenheid door Democratie- conferentie in Huize Avegoor te Ellecom over ‘De historische achtergrond van de tegenstel- ling democratie, fascisme, dictatuur.’ Ruim dertig jaar later herinnerde Bouman zich daarover dat hij toen bij zijn optreden ervoer hoe weinig inhoud het begrip democratie voor velen had. ‘Hoe dit te veranderen? Hoe een positieve geestesgesteldheid te bevorderen? Hoe tot een na- tionaal reveil te komen?’ Het waren volgens Bouman vragen, die vooral bij jongeren leefden, die droomden van een ‘alomvattende vernieuwing’.⁶⁷⁵ Ongetwijfeld bedoelde Bouman hier- mee ook zijn eigen vragen, zijn eigen kritiek op de democratie en zijn eigen vernieuwingside- alen.

Met de inval van de Duitsers op 4 mei 1940 werd Eenheid door Democratie geliqui- deerd en de ledenadministratie door de secretaris vernietigd. Enkele bestuursleden waaronder Schermerhorn werden door de Duitsers gegijzeld.⁶⁷⁶

⁶⁷² Rovers, *Eenheid door Democratie*, 36.

⁶⁷³ Notulen organisatiekern 23 januari 1939. Daarbij waren aanwezig: Brouwer, Haveman, De Jonge, Verkade, Wijffels en Bouman. Geciteerd in Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk*, 39 noot 270.

⁶⁷⁴ Dagboek januari 1940, NHA (toegang 316).

⁶⁷⁵ Bouman, ‘De sfinx’, 22-37.

⁶⁷⁶ Rovers, *Eenheid door Democratie*, 23.

Meer en meer betwijfelde Bouman of het verstandig was dat hij steeds verder de kant van de praktische ‘politiek’ of van het praktisch-sociale uitgedreven werd. Hij moest daarvoor ook veel reizen en vanuit Zeeland was dat een hele onderneming. Hij reisde voor *Het Gemeenebest*, de volkshogeschool, de Nederlandse Gemeenschap en de Jong Nederlandse Beweging. En vanaf het najaar van 1939 kwam daar ook nog de Nederlandse Beweging voor Eenheid door Democratie bij. Het reizen voor bijeenkomsten, vergaderingen en besprekingen deed Bouman vrijwel altijd in de weekenden en op zijn roostervrije dagen. Hij overnachtte dan soms bij familie, vrienden of bekenden. De reiskosten die hij maakte hield hij nauwgezet in zijn agenda bij. Kreeg hij die soms vergoed? Boumans agenda stond ook stampvol met afspraken voor het onderhouden van contacten, per telefoon of per brief. Alleen de vrijdagavond hield hij vrij voor de schaakclub te Middelburg.⁶⁷⁷

Waarom was Bouman zo actief? Wilde hij erbij horen, bij politiek en ‘geestelijk’ gelijkgezinden, hetgeen hij zo miste na een kort verblijf in de SDAP? Het activisme van Bouman eind jaren dertig blijft opmerkelijk omdat hij tegelijkertijd bleef twijfelen of hij daar wel goed aan deed. Liever wilde hij schrijven aan zijn ‘grote werk’. Maar in plaats van te ‘denken met de pen’ had hij, beïnvloed door De Rougemont, bewust gekozen voor het ‘denken met de handen’. Met het daadwerkelijk verantwoordelijkheid nemen voor de gemeenschap wilde hij ‘iets worden’.

De organisatiekern van de vernieuwingsbeweging trok zijn eigen plan, door naast en buiten de Nederlandse Gemeenschap over te gaan tot het oprichten van de Jong Nederlandse Beweging en door het in eigen richting manoeuvreren van Eenheid door Democratie. Ook Bouman had zijn eigen agenda. Ondanks het opheffen van de Nederlandse Gemeenschap ging hij zelf door met het uitwerken van de voordracht waarvoor hij in de eerste conferentie van Nationale Verontrusting, in januari 1939, de handen op elkaar kreeg. Meer in het bijzonder ging Bouman verder met het uitwerken van de door hem voorgestelde oplossingen voor de maatschappelijke problemen, zijn arrangement voor sociale opbouw.

Bouman reisde het land door voor gesprekken met diverse vernieuwers. Hij wilde zijn verhaal preciezer toetsen aan de opvattingen binnen de per definitie heterogene eenheidsbeweging.⁶⁷⁸ Die beweging gebruikte dan wel termen waarop de verschillende groepen elkaar

⁶⁷⁷ Agenda Bouman 1939, NHA (toegang 316).

⁶⁷⁸ Van Ginkel benadrukt de verdeeldheid in de volkseenhedenbeweging en constateert, welhaast tot zijn verwondering, dat desondanks het gesprek voortdurend werd voortgezet (pagina 105). Kenmerkend voor de beweging was juist het bijeenbrengen van mensen vanuit verschillende levensbeschouwelijke, maatschappelijke en regionale achtergrond om vervolgens aan ‘de ronde tafel’ in gesprek te gaan én te blijven.

kennelijk hadden gevonden zoals gemeenschap, volkseenheid, ordening en corporatie, maar waar stonden die woorden voor? Het rondje vernieuwingsbeweging moest uitmonden in een artikel in *Het Gemeenebest*. Een jaar later maakte Bouman er ook nog een boek van.⁶⁷⁹

Bouman nam er de tijd voor omdat hij, zoals te doen gebruikelijk, met meerdere dingen tegelijk bezig was. Zoals met het afronden van *Sociologie, begrippen en problemen*; met een onderzoek naar de Zeeuwse landbouw ten behoeve van een gedenkboek, voor het schrijven waarvan hij een opdracht had gekregen, met spreekbeurten door het gehele land voor Eenheid door Democratie en, niet in de laatste plaats, met lesgeven op school. Het was trouwens, zo vond hij zelf, geen slecht jaar, 'Stien en de kinderen vrij gezond.'⁶⁸⁰ Het gezin woonde inmiddels tot genoegen in hun nieuwe huis, Park de Griffioen 14 te Middelburg, Terugkijkend op de laatste twee jaar concludeerde Bouman dat hij aan Tom, die nu twee jaar was, veel te danken had: 'Door dit kleine baasje heb ik veel levenslust herwonnen.'

Anderhalf jaar na de conferentie verscheen Boumans artikel 'Mogelijkheden van Nationale Opbouw' in *Het Gemeenebest*. Het was inmiddels juli 1940 en de Duitsers hielden Nederland bezet. Was het daarom dat Bouman de cultuuranalyse, die hij anderhalf jaar eerder in de conferentie had gepresenteerd, in het artikel achterwege liet? In plaats daarvan begon hij met het fors bekritisieren van het verouderde Nederlandse staatsbestel, waartegen de vernieuwingsbeweging al jaren als tegen een betonnen muur opliep. Bouman bekritiseerde 'de verstarring van het partijwezen, de sleur en het conservatisme op ieder gebied en de halfslachtige houding der regering ten aanzien van de meest acute nood der werkloosheid.' In de plaats van de antithese tussen het oude partijwezen en het fascisme was er volgens Bouman behoefte aan een 'synthese van zekere democratische tradities en beginselen en veel krachtiger leiding op ieder gebied'.⁶⁸¹

Bouman wilde geen bittere kritiek leveren en het was ook niet gemakkelijk om openhartig te zijn, je was al gauw een fascist. Of, zo meende hij, een verrader, als je beweerde dat we veel van Duitsland konden leren. Ondanks zijn kritiek op het staatsbestel en de veranderde omstandigheden was Bouman redelijk positief over de democratische principes. Juist omdat we niet meer onafhankelijk waren, moest daar weer de nadruk op liggen. Daarmee bedoelde Bouman ongetwijfeld de opvattingen van Mannheim waar hij vier jaar eerder zo enthousiast over was geworden, zich daardoor zelfs bevrijd voelde. Opvattingen over een rationeel beheer van een democratische samenleving met daarin een sterke rol voor verantwoordelijke elites

⁶⁷⁹ P.J. Bouman 'Mogelijkheden van nationale opbouw', *Het Gemeenebest* 2 (1939/1940) 244-252; P.J. Bouman, *Sociale opbouw* (Amsterdam 1941).

⁶⁸⁰ Dagboek september 1939, NHA (toegang 316).

⁶⁸¹ Bouman, 'Nationale opbouw', 246.

dan wel een tijdelijke dictatuur. Tegelijk vond Bouman dat de vernieuwers zich niet moesten overgeven aan groepen die de overwinnaars van het voorjaar 1940 met weinig reserves tegemoet traden, waarmee hij doelde op de NSB en het Nationaal Front.⁶⁸² Wel moesten we ‘vertrouwen op het gezond verstand van de Duitse leiders, die van het begin af hebben gezegd, dat zij het Nederlandse volk zijn vrijheid zullen laten.’⁶⁸³

Het is een cruciale opvatting in Boumans houding tegenover de Duitsers gedurende het eerste halfjaar van de bezetting. Zijn vertrouwen in de Duitse leiders werd onder meer gevoed door zijn jarenlange ontwikkeling tot *Gebildete*. Bouman meende daardoor de ware Duitse cultuur te kunnen onderscheiden van oppervlakkige civilisatie.⁶⁸⁴ In *Van Renaissance tot Wereldoorlog* verklaarde hij zijn voorliefde voor het irrationalisme van de Midden-Europese cultuursfeer. Bouman beschreef daarin hoe het West-Europese rationalisme nog niet helemaal tot in de kern van die Duitse cultuur was doorgedrongen. Misschien bracht deze oorlog de definitieve beslissing? Misschien was Bouman het zelfs eens met zijn vrouw die hem schreef dat de nederlaag van Engeland een kwestie van tijd was.⁶⁸⁵

Ook zag Bouman ‘de prestaties bij de bureu’, zoals de eenheid van het Duitse volk en de snelle toename van de werkgelegenheid. Resultaten waarnaar hij en zijn medevernieuwers hunkerden om ook in Nederland te bereiken. Maar de andere ontwikkelingen in het Duitsland van de jaren dertig en 1940 zag hij ook. Daarover las hij onder meer in de *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant* en daarover schreef hij ook zelf in diezelfde krant.⁶⁸⁶ Toch zou het, dacht hij, in Duitsland uiteindelijk goed komen, de medewerkers van Hitler zouden op den duur door betere worden vervangen. Bouman verwachtte tegen beter weten dat ook onder Duitse bezetting de vernieuwingsbeweging kon doorgaan en resultaten kon boeken. Ruim dertig jaar later zei de voormalige voorzitter van de vernieuwingsconferenties daarover dat je de vernieuwingsactiviteiten niet zonder een blindheid voor Duitsland kunt zien.⁶⁸⁷

Ofschoon Bouman in bezettingstijd een zekere vrijheid verwachtte voor een eigen Nederlandse nationale opbouw, dreigde er volgens hem een ander gevaar. Een nationale opbouw in overleg met de Duitse overheid kon vertroebeld worden door ‘de tegenstelling tussen de aftandse mannen der conservatieve kernen van ons verouderd en half-verdwenen partijstelsel

⁶⁸² Bouman, ‘Nationale opbouw’, 246. Nationaal Front voorheen Zwart Front werd in 1934 door Arnold Meijer opgericht. De groep richtte zich op het Italiaanse fascisme en was sterk antisemitisch.

⁶⁸³ Bouman, ‘Nationale opbouw’, 246.

⁶⁸⁴ Bouman, *Renaissance*, 277.

⁶⁸⁵ Brief van Stien aan Bouman 10 september 1940, NHA, (toegang 316).

⁶⁸⁶ P.J. Bouman, ‘De gebeurtenissen in Duitsland’, *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant* 3 juli 1934.

⁶⁸⁷ Opmerking van J.J. Schokking, Ruppert, Aantekeningen interviews, privébezit C. Ruppert.

en de “nationaalsocialisten” of “fascisten”.⁶⁸⁸ Nationale opbouw onder Duitse bezetting leek geen sinecure, maar toch, met ‘nieuw elan en nieuwe mannen’ kon het lukken.

Een paar maanden later werkte Bouman zijn voorstellen voor nationale opbouw om tot een boek onder de titel *Sociale Opbouw* (1941).⁶⁸⁹ Daarin zette hij het ideaal van een versterking van het gemeenschapsgevoel op de eerste plaats. Daarnaast beschreef Bouman zijn zienswijze over de andere oplossing van de vernieuwingsbeweging: het corporatisme. Hij bepleitte een herstructurering van de maatschappij naar corporatieve snit. Daarmee bleef hij op voor hem bekend terrein, zoals met zijn voorstel voor een onderwijsschap. Lastiger werd het toen hij schreef over een mogelijk corporatieve staatsinrichting. Het moest volgens hem mogelijk zijn om een ‘democratisch controleapparaat te verbinden met autoritair gezag.’ Bouman werd daarover niet duidelijker en kennelijk worstelden meer vernieuwers met deze opgave. Zoals De Quay dat ook deed en die het probleem van de vernieuwers schetste als: ‘We wilden allemaal democratisch zijn en tegelijk een sterk gezag [hebben].’⁶⁹⁰

Op zichzelf is er, via het personalisme, veel verwantschap tussen corporatisme en de ideologische grondslag van het gemeenschapsdenken van de vernieuwers.⁶⁹¹ Het geestelijk leven van de gemeenschap vereist niet alleen de geestelijke vrijheid van de leden van de gemeenschap maar ook openheid van de verschillende gemeenschappen voor elkaar. Samenwerking en overleg, overbrugging van de klassentegenstellingen. De samenleving is een corpus, een lichaam waarvan de samenstellende delen elkaar nodig hebben en moeten samenwerken om het geheel te laten functioneren. Verschillende groepen moeten elkaar niet bestrijden maar hun conflicten opheffen in een gezamenlijke strijd voor een betere samenleving.

Boumans voorstellen, in het artikel ‘Mogelijkheden van Nationale Opbouw’ en daarna in het boekje *Sociale Opbouw*, waren naar zijn zeggen ‘een neerslag van vele gesprekken met voormannen uit de in nationale zin werkzame groepen’ van de vernieuwingsbeweging. Maar dat was nog maar de vraag, de schets ging een deel van de redactie van *Het Gemeenebest* ‘in zijn politieke kanten te ver’.⁶⁹² Verkade vroeg zich af: hoe ver mag je gaan in kritiek op het verleden en het overnemen van de termen van de ‘nieuwe orde’ om eigen denkbeelden in te verpakken? Verkade was niet de minste in het gezelschap van de vernieuwers, net als Haveman, die dezelfde kritiek had. Boumans schets voor een programma tot nationale op-

⁶⁸⁸ Bouman, ‘Nationale opbouw’, 247.

⁶⁸⁹ *Sociale Opbouw* verscheen als nummer 3 in de serie *Bouwstenen voor een nieuwe samenleving* (Amsterdam 1941) bij uitgever H.J. Paris. Bouman was redacteur van de reeks. Eerder waren al verschenen: J.H. Bolt, *Vernieuwing van Opvoeding en Onderwijs* (1939) en Gerardus van der Leeuw, *Balans van het Christendom* (1940).

⁶⁹⁰ Ruppert, Aantekeningen interviews, privébezit C. Ruppert.

⁶⁹¹ Rob de Wal, *De volkshogeschool*, 173.

⁶⁹² Verkade, ‘Vijftien jaar’, 370.

bouw is in de eerste plaats te lezen als de oplossingen die *hijzelf* in het voorjaar van 1940 onder Duitse bezetting voorstond.

Het lijkt dat Bouman zich met zijn artikel over nationale opbouw al losmaakte van de Gemeenebest-groep en voorsorteerde op zijn functie binnen de Nederlandse Unie. Schrijvend aan het artikel was hij al in druk overleg daarover vooral met de Nederlandse Unie. Met zijn vriend de volkshogeschoolleider Van der Wielen en met Linthorst Homan en De Quay.

Hoofdstuk 13 De oorlog als spelbreker

Oorlog

Tegen 4 uur in de vroege ochtend van 10 mei 1940 begon een hevig schieten.⁶⁹³ Het werd Bouman ‘wee om het hart, we waren in oorlog. Een moment van ontzettende zorg.’ Hij moest aan het werk bij de luchtbescherming, als bediende op de hoofdpst van de centrale sirene-installatie. Er kwam een aanval op het vliegveld Souburg, voortdurend waren er ook radiob berichten van gedaalde parachutisten. Hevige luchtgevechten en de eerste bommen op Vlissingen en ’s avonds de aankomst van gemotoriseerde Franse troepen. Het waren steeds meer Franse troepen en ook een snelle opmars van de Duitsers. De Duitsers waren inmiddels over de Moerdijk, de luchtaanvallen op Vlissingen namen toe. Na het bombardement van Rotterdam staakte Nederland de strijd. Maar niet in Zeeland, waar Duitse en Franse troepen met elkaar in gevecht raakten.

Op 14 mei 1940 werd de bevolking van Middelburg door burgemeester Van Walré de Bordes door middel van twee pagina’s in de *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant* opgeroepen om de stad te verlaten.⁶⁹⁴ Het beste kon men naar de omliggende dorpen verhuizen. Het advies werd door duizenden opgevolgd. Feitelijk volgde een wilde vlucht uit Middelburg. Bouman, zijn vrouw Stien en hun drie kinderen vertrokken samen met vrienden.⁶⁹⁵ Ze sliepen die nacht in een grote lekke schuur bij Grijskerke: voedselgebrek, primitief onderdak, een koude nacht en steeds meer vluchtelingen in de schuur. De dag daarop ging de familie naar een andere boerderij in de nabijheid.⁶⁹⁶ Daar huurde Bouman een kamer, ze kregen een petroleumstel en het gezin sliep niet al te comfortabel met de dekens op de stenen vloer. Maar het was ‘koninklijk’ vergeleken met hun eerdere onderkomen.

Overdag was het nog steeds mooi weer, maar ook hoorden zij naderend kanongebulder, er was strijd op de Sloedam en dan, op vrijdag 17 mei het bombardement op Middelburg. ’s Avonds staande voor de boerderij keek Bouman naar Middelburg, een vreselijk gezicht, een gedeelte van de stad in vlammen, het felle branden van de stadhuistoren en de Lange Jan.⁶⁹⁷ Aan het eind van die dag besliste de luitenant-kolonel H.J. Karel dat in Middelburg de witte vlag moest worden gehesen. De Nederlandse troepen op Walcheren gaf hij de opdracht de

⁶⁹³ Dagboek 10 mei 1940, NHA (toegang 316).

⁶⁹⁴ Gijs van der Ham, *Zeeland 1940-1945* deel 2 (Zwolle 1990) 120-121.

⁶⁹⁵ Dagboek 15 mei 1940, NHA (toegang 316).

⁶⁹⁶ Dagboek 16 mei 1940, NHA (toegang 316).

⁶⁹⁷ Dagboek 17 mei 1940, NHA (toegang 316).

wapens neer te leggen.⁶⁹⁸ Samen met zijn vriend Jelle Sybrandy ging Bouman vroeg in de ochtend van zaterdag achttien mei naar de stad.⁶⁹⁹ Tegelijkertijd ook trokken de Duitse stoottroepen binnen, overal waren nog branden, een beklemmend schouwspel. Boumans huis stond er gelukkig nog.

De week daarop begon de school weer, in een half verwoest gebouw, maar na maandag werd het rooster weer opgeschort.⁷⁰⁰ De week daarna, vanaf maandag 27 mei, werden onder de meest primitieve omstandigheden de eindexamens gehouden. Tijdens de bezetting verliep het lesgeven aan de HBS allesbehalve geordend. Er was ook een restauratie van het schoolgebouw gaande.

Vanaf 6 juni 1940 tot het einde van het cursusjaar was Bouman tijdelijk leraar geschiedenis aan het stedelijk gymnasium wegens 'afwezigheid' van de leraar E. Cohen (voor het cursusjaar 1940/1941 zou een andere vervanger worden aangesteld). Cohen was een van de twee joodse leraren van het stedelijk gymnasium, naast de twee aan Boumans 'eigen' RHBS, die in december 1940 op last van de Duitse bezetter werden ontslagen.⁷⁰¹ Op zaterdag 20 juli waren de lessen, de examens en de lerarenvergaderingen achter de rug en begon de zomervakantie. Vervolgens liep de agenda van Bouman vol, stampvol.

Het uitbreken van de oorlog was een hinderlijke doorkruising van de vernieuwingsactiviteiten en wat Bouman betrof vooral van de plannen van de JNB. Een hoopvol begin werd plotseling als het ware beknot door de oorlog.⁷⁰² De oorlog was een spelbreker.⁷⁰³ Maar het werk moest gewoon doorgaan. Niet alleen het werk voor de JNB maar ook voor de Nederlandse Gemeenschap, van *Het Gemeenebest* en van de volkshogeschool. De vernieuwers legden er nog een schepje bovenop, want capitulatie en bezetting maakten in hun ogen de relevantie van de ideeën over vernieuwing eerder groter dan kleiner.⁷⁰⁴ Volgens Verkade was het streven naar volkseenheid in de gewijzigde omstandigheden reëler dan ooit, het partijstelsel was vernietigd.⁷⁰⁵

⁶⁹⁸ Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 146-147.

⁶⁹⁹ Dagboek 18 mei 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁰⁰ Dagboek 20 mei en 17 juni 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁰¹ RHBS, Gemeentearchief Middelburg, inv. nr. 33.

⁷⁰² H. J.A. Hofland e.a., *Vastberaden maar soepel en met mate 1938-1948* (Amsterdam 1976) 90.

⁷⁰³ 'De oorlog als spelbreker' is de titel in een boekje over de vernieuwingsbeweging dat W. Verkade en Bouman begin jaren zeventig samen wilden schrijven, correspondentie W. Verkade en P.J. Bouman, NHA (toegang 316).

⁷⁰⁴ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 143.

⁷⁰⁵ Rovers, *Eenheid door Democratie*, 74.

Bouman voerde intussen een briefwisseling met een vooraanstaande vernieuwer, de Commissaris van de Koningin in de provincie Groningen J. Linthorst Homan.⁷⁰⁶ Er volgden besprekingen in Den Haag met De Quay en anderen. Daardoor deed Bouman volop mee aan de activiteiten die leidden tot de oprichting van de Nederlandse Unie in juli van dat jaar. In augustus was Bouman weer in Den Haag, nu voor besprekingen om de JNB in de Nederlandse Unie te laten opgaan. Tegelijkertijd beloofde hij zijn vriend en volkshogeschoolleider Van der Wielen dat ze beiden aan de leiding van de Unie gingen deelnemen, met de bedoeling om de beweging te radicaliseren.⁷⁰⁷ Waarschijnlijk bedoelde Bouman (en Van der Wielen) hiermee om te streven naar een progressieve politieke partij, met een doorbreken van de verzuilde structuur, zoals met de JNB de bedoeling was.

De Nederlandse Unie

Kort na het begin van de Duitse bezetting, op 24 juli 1940, werd de Nederlandse Unie opgericht door de zelfgekozen leiders van de Unie: L. Einthoven, hoofdcommissaris van politie in Rotterdam, Linthorst Homan en De Quay.⁷⁰⁸ Zij ergerden zich al langer aan ‘het weinig slagkrachtige optreden van de politiek’.⁷⁰⁹

Terwijl het secretariaat van de Unie pas eind augustus enigszins vaste vorm kreeg, meldden zich vanaf eind juli in Den Haag al duizenden enthousiaste mensen.⁷¹⁰ Het initiatief overtrof na enkele maanden alle Nederlandse politieke partijen: honderdduizenden betalende leden stroomden toe.⁷¹¹ Waarschijnlijk werd het lidmaatschap van de Unie ook gezien als een middel om tegen de bezetters en de NSB te demonstreren. Anders lag het in het overwegend orthodox-hervormde en gereformeerde Zeeland, waar in vergelijking met andere provincies relatief weinig Unieleden waren.⁷¹² Toch is de Unie er, volgens de historicus L.W. de Bree, ‘langs eigenlijk wonderlijke weg nog aan heel wat medestanders gekomen’.⁷¹³ Via Bouman werden oud-leerlingen Verburg, Zandstra en Van Uxem, actieve, leden wervende, leden van de Unie. Van Uxem, een jonge kweker uit Groede en jeugdleider bij de ZLM, werd, zoals eerder gezegd, secretaris van het district Zeeland van de Unie.⁷¹⁴

⁷⁰⁶ Dagboek juli 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁰⁷ Dagboek 5 en 6 augustus 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁰⁸ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 11.

⁷⁰⁹ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 140.

⁷¹⁰ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 222.

⁷¹¹ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 11.

⁷¹² De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4², 825.

⁷¹³ Interview L.W. de Bree in de *Provinciale Zeeuwse Courant* 30 juni 1973.

⁷¹⁴ De Bree, *Zeeland '40-'45*, 244.

In augustus werd het algemeen secretariaat, waar inmiddels chaos en enthousiasme om de voorrang streden, georganiseerd.⁷¹⁵ Van der Wielen werd op voorstel van Homan algemeen secretaris, maar omdat hij veel voor de Unie op reis was deed zijn rechterhand Roelfsema, voormalig assistent van Linthorst Homan in de Groninger Gemeenschap, het werk. Het blad van de Brabantia Nostra groep, dat vanaf eind augustus werd uitgegeven, werd het weekblad van de Nederlandse Unie met als titel *De Unie*. Geert Ruygers, afkomstig van Brabantia Nostra, werd hoofdredacteur.

De zomer van 1940 bracht het gezin Bouman door in een vakantiehuis in Hoog Soeren bij Apeldoorn.⁷¹⁶ Het huis was van de ouders van Stien. Vanaf de jaren dertig verbleef Bouman met zijn gezin bijna elke zomervakantie wel in Hoog Soeren. Vanwege de oorlogsdreiging –Hitler leek van plan vanuit Zeeland een invasie van Engeland te willen uitvoeren– bleven Stien en de kinderen dit keer tot november van dat jaar in de vakantiewoning. Bouman logeerde in Den Haag voor zijn werk bij de Nederlandse Unie en kwam in de weekenden naar Hoog Soeren.

Op 23 augustus trad Bouman geheel in dienst van de Unie, dat wil zeggen dat hij in Den Haag werd gedetacheerd en later weer terug kon naar zijn baan als leraar aan de HBS te Middelburg. Bouman had van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van de hem bekende Reinink, toestemming gekregen om voor het gehele cursusjaar 1940/1941 bij de Nederlandse Unie in Den Haag te werken.⁷¹⁷ Zijn functie bij de Unie was secretaris jeugdorganisatie, onderwijs en volksopvoeding.⁷¹⁸ Bouman was medeverantwoordelijk voor plannen om te komen tot een geüniformeerde nationale jeugdbeweging waarin alle jeugdbewegingen zouden moeten opgaan. Het leidersprincipe zou daarop van toepassing zijn. Eveneens zou Bouman hoofdredacteur worden van het nieuw op te richten maandblad *Volk en Arbeid*. Zijn assistenten waren zijn oud HBS-leerlingen: Verburg en Zandstra.

Naast het bijwonen van de geregelde bijeenkomsten met het Driemanschap, samen met de andere staffunctionarissen, gaf Bouman door het gehele land kadercursussen.⁷¹⁹ Alleen al in december sprak hij 46 keer, voor in totaal 400 jonge mannen (geen vrouwen) uit alle delen van het land; hij onderwees hen in de beginselen van de Unie. Ze moesten getraind worden om kleine besloten ledenvergaderingen te gaan leiden, zoals de latere Uniekringen.

⁷¹⁵ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 298-301.

⁷¹⁶ Dagboek eind juli 1940, NHA (toegang 316).

⁷¹⁷ Tekst van de beschikking in een brief van Stien 10 september 1940, NHA (toegang 316).

⁷¹⁸ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 150.

⁷¹⁹ Dagboek december 1940, NHA (toegang 316).

Bouman reisde veel voor de Unie, mede omdat hij niet in Den Haag wilde wonen.⁷²⁰ Soms logeerde hij in Den Haag waar de functionarissen van de Unie een woning hadden betrokken in de Jan van Riebeeckstraat. Vaker logeerde hij bij zijn ouders die in Den Haag woonden. Hij had nog enige tijd overwogen om zich definitief met zijn gezin in Den Haag te vestigen. Maar zag daar toch vanaf omdat hij van 'Den Haag', lees: de Unie, een groeiende afkeer kreeg. Al in september 1940 twijfelde hij over de vraag of de Nederlandse Unie wel iets zou kunnen bereiken. Het liefst wilde Bouman terug naar Middelburg, terug naar zijn gezin en de studie.

De Nederlandse Unie was een voortzetting van het vernieuwingsstreven. In het eerste nummer van *Het Gemeenebest* dat na de Duitse inval verscheen, werd de doelstelling door Linthorst Homan omschreven als 'de volkseenheid op staatkundig, cultureel en sociaaleconomisch gebied te bevestigen en te versterken.'⁷²¹ De organisatie wilde dat volgens Homan doen met verdieping van de christelijke geest in de samenleving. Het streven naar eenheid moest het voortwoekerend individualisme tegengaan. Evenals eerder bij de redactieleden van *Het Gemeenebest* waren ook de kaderleden van de Unie ervan overtuigd dat in hun beweging de vooroorlogse hokjes-en-schotjesgeest waarlijk overwonnen was.⁷²²

De Unie noemde haar streven het 'Nederlandse socialisme' en propageerde het als 'parool van deze tijd'.⁷²³ Inhoudelijk was dat 'Nederlandse socialisme' hetzelfde als het 'nationale socialisme' dat Bouman zo na aan het hart lag. Over die woorden zei Bouman ruim vijftig jaar later dat taalkundig in die tijd eigenlijk alles bedorven was.⁷²⁴ Bijvoorbeeld de term volkseenheid, hoewel men toch 'leefde onder de versplintering, er waren drieënvijftig partijen' in 1935 en 1936. Hoe kon je, zo vroeg Bouman zich af, onder de terminologie van Mussert uitkomen, waar moest je de woorden, de uitdrukkingen, de termen vandaan halen om op een nieuwe originele manier aan te geven wat je wilde? 'Wij probeerden nu juist onder de terminologie van Mussert uit te komen.'⁷²⁵ Maar, ging Bouman verder, als Mussert 'werkelijk had gebracht wat hij beloofd had, namelijk een nieuwe oriëntering, een nationale oriëntering in een socialistische beweging van nieuwe allure, dan had het inderdaad een nationaal

⁷²⁰ Correspondentie tussen Bouman en zijn vrouw tijdens zijn verblijf in Den Haag, NHA (toegang 316).

⁷²¹ *Het Gemeenebest* 3 (1939/1940) 244-252.

⁷²² De Jong, *Koninkrijk* deel 4², 826.

⁷²³ De Jong, *Koninkrijk* deel 5¹, 38.

⁷²⁴ Hofland e.a., *Vastberaden*, 92.

⁷²⁵ Hofland e.a., *Vastberaden*, 92.

socialisme kunnen worden'. 'Maar door zich op Duitsland te oriënteren verloochende hij de gedachte van een *nationaal* socialisme. Dat is de grief die ik tegen hem heb.'

Betrof het werkelijk slechts een taalprobleem of was Bouman in 1940 nog steeds, of door de Unie opnieuw, in de ban van het nationaalsocialisme waarmee hij begin jaren dertig sympathiseerde? In een eerste brochure van de Unie met de titel *Volkseenheid* heette het dat de bedoelde gemeenschapsgedachte al in Duitsland, Italië en Portugal in de praktijk was gebracht.⁷²⁶

Binnen het Driemanschap werd over de verhouding tot Duitsland en de relatie met de Duitse bezetters verschillend gedacht.⁷²⁷ Eindhoven was welhaast emotioneel anti-Duits, terwijl Homan Duitsland zag als de toekomstige vormgever van Europa. Hij hoopte dat Engeland de oorlog niet zou winnen. De Quay stond meestal dichter bij Eindhoven, was bedachtzamer en het voortbestaan van de Unie was hem ook veel waard. Het bepalen van gemeenschappelijke standpunten ging moeizaam. Binnen de staf van de Unie waren er dezelfde tegenstellingen. Daarbij stond Bouman steeds aan de kant van Eindhoven.⁷²⁸ Die positie nam Bouman niet in omdat hij, zoals Eindhoven, anti-Duits was want dat was hij niet. Zo was hij gecharmeerd van de in Duitsland in praktijk gebrachte volkseenheid. Bouman wilde binnen een door de Duitse bezetters te tolereren vrijheidsmarge werken aan een 'nationale opbouw' met behoud van de nationale zelfstandigheid van Nederland. De kansen daartoe stegen wanneer de Nederlanders met de Nederlandse Unie er in zou slagen, bij behoud van de beste tradities, gemeenschappelijk en snel te handelen.⁷²⁹

Binnen de Unie-staf ontstonden echter twee groepen met verschillende opvattingen.⁷³⁰ Aan de ene kant stonden De Brouwer en Ruygers, afkomstig van Brabantia Nostra, en verbeterden op de oude verhoudingen van voor de oorlog. In de 'nieuwe tijd' zouden die toestanden verdwijnen, de Duitse bezetting bood daartoe mogelijkheden. Aan de andere kant bevonden zich Hofstee, sociograaf en werkzaam bij het Groningse Sociologisch Instituut, Bouman en Roelfsema. Zij stonden wel achter het vernieuwingsstreven van de Unie maar het mocht de afkeer van de bezetting niet overschaduwen. Na sluiting 's avonds van het kantoor van het Algemeen Secretariaat werden vaak felle discussies gevoerd. Ten Have schrijft dat Bouman, Hofstee en Roelfsema eind november tot de conclusie kwamen 'dat de Nederlandse Unie

⁷²⁶ *Volkseenheid* brochure no 1 (1940) Uitgave Nederlandse Unie.

⁷²⁷ De Jong, *Koninkrijk* dl 4², 828/9.

⁷²⁸ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 402-412.

⁷²⁹ Bouman, 'Nationale opbouw', 244.

⁷³⁰ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 402.

maar beter opgeheven kon worden.’⁷³¹ Maar de Unie bleef bestaan, Roelfsema accepteerde zelfs per 1 december een benoeming tot Algemeen Secretaris als opvolger van Van der Wieden, die wegens ziekte terugkeerde naar Bakkeveen.⁷³²

Tegen het eind van 1940 bereikten de conflicten een hoogtepunt, De Brouwer en Hofstee waren nauwelijks meer ‘on speaking terms’. De groep Hofstee sprak af om op zondag 12 januari 1941 bijeen te komen om een beslissing te nemen over hun positie. Die bijeenkomst vond nooit plaats, op 10 januari viel de Duitse politie het kantoor van de Nederlandse Unie binnen.⁷³³ Een aantal medewerkers, De Brouwer, Guernonprez, Kraus, Schierbeek, Roelfsema en Ruygers, werd gearresteerd en naar de strafgevangenis te Scheveningen overgebracht. Hofstee en Bouman hadden de Unie inmiddels verlaten.

Bouman was al in december 1940 naar Zeeland teruggekeerd, terug naar zijn normale werkkring.⁷³⁴ Zijn vroege terugkeer op school probeerde hij zelf te regelen met zijn vervangster, mejuffrouw D.S. Vogelesang. Deze lerares had de lessen in geschiedenis en aardrijkskunde van hem overgenomen voor het hele onderwijsseizoen 1940-1941. Bouman wees haar op een vacature in Den Haag. De directeur J.Ph. van Dalsum, hoorde van deze manipulatie en werd woedend. Hij schreef aan de inspecteur voor het onderwijs dat Bouman zijn boekje te buiten was gegaan.⁷³⁵ De oorzaak hiervan was, volgens Van Dalsum, dat Bouman ‘reeds geruime tijd geleden zich had *gedekt* voor zijn aftocht uit de Unie’ en nu nog graag in december een maand rijks-salaris wilde genieten. Van Dalsum was het er niet mee eens, Bouman zou daarvoor wel heel weinig prestaties hoeven te leveren. December kent slechts weinig lesweken, derhalve zou de vervangster toch zelf de proefwerken moeten doen en bovendien zou Bouman, schrijft Van Dalsum tenslotte, weinig aanwezig zijn omdat ‘hij nog diverse spreekbeurten heeft te vervullen’.

Uiteindelijk kwam Bouman op 6 januari weer op school voor de lessen geschiedenis. Vogelesang zou de rest van het jaar nog de aardrijkskundelessen waarnemen. Stien noteerde in haar agenda: ‘Piet weer naar school na een half jaar Unie-ervaringen.’⁷³⁶ Aan Romein schreef Bouman: ‘Ik heb een half jaar non-actief gehad om in de Unie mee te werken, onder andere om hoofdredacteur te worden van het maandblad van de Unie. Nu dat maandblad verboden is en in verband ook met verschillende andere omstandigheden, keer ik 1 januari aan-

⁷³¹ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 405.

⁷³² Van der Linde en Frieswijk, *Volkshogeschool*, 139.

⁷³³ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 414.

⁷³⁴ De Bree, *Zeeland 1940-1945*, 242.

⁷³⁵ Brief Van Dalsum 2 december 1940, directeur correspondentie, RijksHBS, Zeeuws Archief (toegang 1460), inv.nr. 130.

⁷³⁶ Agenda C.A. M. Bouman-Kloot 7 januari 1941, NHA (toegang 316).

staande terug naar mijn leraarsbetrekking.⁷³⁷ In zijn dagboek voegde Bouman daaraan toe dat ‘nu collega Heertje ontslagen is, vat ik mijn *volledige* betrekking weer op’.⁷³⁸ Wellicht bedoelde Bouman dat hij terugging naar een aanstelling van dertig lesuren. Van enig mededogen met zijn joodse collega lezen we niets, niet in de brief aan Romein, ook niet in zijn dagboek.

Bouman bleef na zijn vertrek wel contacten met de top van de Unie onderhouden en bezocht daarvoor met enige regelmaat het bureau in Den Haag.⁷³⁹ In Zeeland ging hij huiskamerbijeenkomsten organiseren met de Uniekringen. Volgens hem heeft dat veel bijgedragen tot het hooghouden van het moreel. Zelfs vond Bouman het ‘zoiets als pre-illegaliteit’ opbloeiend in onderling vertrouwen en van betekenis ook waar het niet tot georganiseerd verzet kwam.⁷⁴⁰ Loe de Jong concludeerde datzelfde en stelde vast ‘dat praktisch alle vormen van illegale actie steun ontvingen’ vanuit de Uniekringen.⁷⁴¹

In december 1941 werd de Nederlandse Unie door de Duitsers verboden en het Driemanschap gegijzeld.⁷⁴² Om de contacten binnen de voormalige Unie te onderhouden en een nieuwe opzet voor na de oorlog te ontwikkelen werd een kerngroep van zes man gevormd bestaande uit Geert Ruygers, P.J. Schmidt, C. Vlot, Haveman, Verkade en Van der Wielen. De historicus Jan Bank schrijft dat zij de inmiddels gegijzelde leden van het Driemanschap vervingen en opereerde vanuit ‘een flatje boven een adviesbureau op een rustig pleintje in Amsterdam Zuid’.⁷⁴³

Een heikel punt achteraf in de discussie over de Unie was steeds de vraag naar de contacten met de Duitsers. Had Bouman contacten gehad met de Duitse bezetters? Ja, bijvoorbeeld met de Oostenrijkse SS-officier Franz Wehofsich von Ebesfaloy. De Oostenrijker was een vooroorlogse bekende van Van der Wielen en had net als hij bij Steinmetz in Amsterdam sociografie gestudeerd. Wehofsich kwam in die periode bij de Van der Wielens aan huis en had een relatie met Van der Wielens zuster Jenny.⁷⁴⁴ Ook bezocht de hij volkshogeschoolleider vaak in Bakkeveen. Vandaaruit zijn verdere gesprekken tussen hem en de Unie-mensen voortgekomen. Naast Van der Wielen deden afwisselend Roelfsema, Hofstee, Guermonprez, De Brouwer en Bouman daaraan mee.

⁷³⁷ Brief aan Romein, 11 december 1940, collectie Romein, IISG, inv.nr. 88.

⁷³⁸ Dagboek november, december 1940. Op 21 november 1940 werden op last van de Duitsers alle joodse ambtenaren ontslagen.

⁷³⁹ Bouman agenda 1941, NHA (toegang 316).

⁷⁴⁰ Bouman, *‘De sfinx’*, 36.

⁷⁴¹ De Jong, *Koninkrijk* deel 5¹, 220.

⁷⁴² De Jong, *Koninkrijk* deel 5¹, 218-219.

⁷⁴³ Bank, *Nederlandse Volksbeweging*, 32.

⁷⁴⁴ Van der Linde en Frieswijk, *Volkshogeschool*, 137.

Bouman daarover: ‘Er werd tegenover deze SS-officier openhartige taal gesproken en men kreeg niet de indruk dat hij een echte partijman was.’⁷⁴⁵ In de laatste bijeenkomst liet Wehofsich duidelijk blijken, dat het officiële standpunt was dat de Unie moest kiezen tussen Churchill en Hitler, een tussenweg was er niet. Dat veroorzaakte een pessimistische stemming onder de Unie-functionarissen en sommigen pleitten toen al voor opheffing.

Later werd Van der Wielen door de Duitsers gepolst voor een functie bij de Opbouw-Arbeidsdienst. Daartoe ging hij samen met Bouman op bezoek bij de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz Friedrich Wimmer. Van der Wielen werd naar eigen zeggen daarvoor gevraagd omdat hij had gepleit voor het demobiliseren van Nederlandse krijgsgevangenen om hen vervolgens in te zetten voor een arbeidsdienst.⁷⁴⁶

Waarom ging Bouman (voortijdig) weg bij de Nederlandse Unie? Hij werkte toch volop mee, onder meer door het geven van kadercursussen? Meegespeeld zal hebben dat de algemene leiding van het vormingswerk na enige tijd en niet zonder tegenstand aan Sjef de Brouwer werd toebedeeld.⁷⁴⁷ Het was een competentiestrijd die Bouman niet won. Bouman kon ook niet tegenhouden dat de verspreiding van het eerste nummer van het maandblad van de Unie *Volk en Arbeid* in november 1940 door de Duitse autoriteiten werd verboden. De Unie kreeg er nadien ook geen papier meer voor. Bouman was redacteur-secretaris van het blad en de voorbereiding en de uitgifte van het blad vielen eveneens onder zijn verantwoordelijkheid, de andere redactieleden waren Hofstee en Ruygers. Misschien doorslaggevend voor Boumans vertrek was datgene wat hij na enkele weken van verblijf in Den Haag aan Stien schreef. Bouman schreef dat hij de kans op slagen van de Nederlandse Unie vrij somber inzag, wel wilde hij ‘helpen de zaak op poten te zetten’.⁷⁴⁸

Vrijwel dagelijks maakte Bouman in Den Haag de discussies en de politieke spelletjes mee over de te volgen koers van de Unie. Binnen het Driemanschap en binnen de staf van de Unie waren de tegenstellingen groot. Bouman verwachtte zelfs dat de hele zaak uit elkaar zou spatten.⁷⁴⁹ Hij schrijft aan Stien dat dan de NSB de regeringsmacht zou krijgen. Dat zou het resultaat zijn van de strijd tussen twee stromingen in het ‘Duitse kamp’ binnen de Unie; enerzijds de ‘Oostenrijkers’ en anderzijds ‘de NSB, annex de Pruisische (of gelijkschakelings) partij. Waartoe Bouman zelf behoorde, welke van de twee stromingen of nog een derde richting,

⁷⁴⁵ Zoals geciteerd in Bruna, *De Nederlandse Unie*, 133.

⁷⁴⁶ Van der Linde en Frieswijk, *Volkshogeschool*, 138.

⁷⁴⁷ Bruna, *De Nederlandse Unie*, 87.

⁷⁴⁸ Brief Bouman aan Stien 24 augustus 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁴⁹ Brief Bouman aan Stien 11 september 1940, NHA (toegang 316).

maakte hij in zijn brief niet duidelijk. Stien was wel duidelijk toen ze aan haar man schreef dat ‘de Duitsers het maar moeten doen’.⁷⁵⁰ ‘Organiseren kunnen ze. Laten ze hier dan stevig de boel op poten zetten, als we inwendig dan maar Nederlands kunnen blijven.’

Volgens Loe de Jong trad Bouman niet terug uit onbehagen over de koers van de Unie.⁷⁵¹ Zijn terugkeer naar Zeeland volgde na een opeenhoping van ontmoedigende ervaringen, alsook twijfel over het slagen van de Nederlandse Unie. Bovendien, zo blijkt uit de brieven aan Stien, had hij heimwee. Hij wilde terug naar zijn vrouw en zijn kinderen of hen bij zich hebben in Den Haag. Korte tijd ging hij in Den Haag op zoek naar een tijdelijk te huren gemeubileerde etage voor het hele gezin.⁷⁵² Hun huis in Middelburg konden zij dan verhuren aan hun vrienden Jelle en Tine Sybrandy.

Bouman heeft altijd, zo zei hij achteraf, getwijfeld aan het nut van de Nederlandse Unie. Het was een stap terug, een surrogaat voor waar men met de vernieuwingsbeweging op uit wilde komen, een progressieve volkspartij.⁷⁵³ Alvast had hij met zijn naaste kameraden in de beweging, Haveman en De Jonge, de Jong Nederlandse Beweging (JNB) opgericht. Met de JNB wilden zij, als het tij gunstig was, een opening forceren naar een vooruitstrevende partij.⁷⁵⁴ Toen de oorlog uitbrak was de JNB klaar om van start te gaan. Maar de opwaartse lijn naar een progressieve volkspartij werd door het uitbreken van de oorlog nu juist doorbroken.

Hoe moet het functioneren van Bouman als staffunctionaris van de Nederlandse Unie worden gezien? Het gaat niet om een moreel oordeel, een beoordeling in termen van goed of fout. Wel om het handelen van Bouman in de Nederlandse Unie tegen de achtergrond van de crisisjaren, het streven van de vernieuwingsbeweging en de bezetting door nazi-Duitsland.

De Nederlandse Unie was een voortzetting van de activiteiten van de vernieuwingsbeweging. Het beeld als zou de Unie een anti-NSB-organisatie zijn, is pas ontstaan toen de NSB op straat ging optreden tegen de Nederlandse Unie, die zij zag als haar concurrent en toen bovendien het gevaar dreigde dat de Duitsers de ‘regeringsmacht’ aan de NSB zouden geven. De Unie was van origine gericht op vernieuwing, op ‘oplossingen’ voor de politieke, economische en maatschappelijke crises van de jaren dertig: volkseenheid door volksopvoeding en het aanpakken van maatschappelijke problemen door een corporatieve ordening. De Unie als een plek waar men, ondanks de verschillen, kon samenwerken aan een nieuw Nederland.

⁷⁵⁰ Brief Stien aan Bouman 10 september 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁵¹ De Jong, *Koninkrijk* deel 4², 785.

⁷⁵² Brief Bouman aan Stien 23 augustus 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁵³ Hofland e.a., *Vastberaden*, 93.

⁷⁵⁴ Uitspraak van B. Haveman, uit: aantekeningen interviews van Christaan Ruppert, privébezit C. Ruppert.

Bouman had binnen de Nederlandse Unie de opdracht om een geüniformeerde nationale jeugdbeweging op te zetten, waarvoor het leidersprincipe van toepassing was. Zover is het niet gekomen, de Duitsers hielden dat tegen, wat resteerde was de brochure over opvoeding onder de titel *Bloeiende jeugd*.

Dat was ‘achteraf gezien gelukkig voor Bouman’ stelde Rogier vast.⁷⁵⁵ Die conclusie suggereert dat Bouman een misstap bespaard is gebleven. Toch was er met die door de Nederlandse Unie beoogde jeugdbeweging, met daarin opgenomen alle bestaande verzuilde jeugdorganisaties, niet zoveel mis. Net zomin als met de toenmalige geüniformeerde padvinderij waarvan de organisatie hiërarchisch was opgebouwd en met andere (blauwe en rode) jeugdbewegingen in die tijd, die zich veelal met uiterlijk vertoon in de publieke ruimte bewogen en vaak over een charismatische leider beschikten, zoals Koos Vorrink bij de socialistische AJC.

Een ander verwijt aan Bouman was dat hij in zijn ‘Program van nationale opbouw’ ‘een totale – ofschoon geen totalitaire – hervorming voorstelde, die tot een corporatief gestructureerde staat moest leiden’.⁷⁵⁶ Het program zou, volgens Van Ginkel, nooit zijn gepubliceerd,⁷⁵⁷ maar de inhoud daarvan staat gewoon in Boumans *Gemeenebest*-artikel ‘Mogelijkheden van nationale opbouw’. Bouman beschrijft daarin de middelen om ‘een democratisch controleapparaat te verbinden met autoritair gezag’. De belangrijkste in dit verband zijn: het verbeteren van de selectie voor de leidinggevende functies in het staatsapparaat, zoals we dat al zagen bij zijn voorstel voor een onderwijsschap én het overdragen van de wetgevende functie van de Kamer (Bouman bedoelde waarschijnlijk de Tweede Kamer) aan een Raad van Corporaties, die ook de ministers voordraagt. In zijn latere boekje *Sociale opbouw*, dat in 1941 verscheen, schreef Bouman afkeurend dat ‘de Kamer zich meer en meer met de regering [begon] te bemoeien’ en verwees hij naar de opvattingen van de fascistische Portugese premier Oliveira Salazar over hoe het ook kon. Maar hoe Bouman zich nu dat sterke gezag in concreto voorstelde, bleef duister. Bouman leek, net als in begin jaren dertig toen hij enkele brochures publiceerde, niet erg goed op de hoogte van wat in fascistische landen over een corporatieve staatsleer was geschreven.⁷⁵⁸ Wat hij voorstelde bleef daardoor tamelijk onduidelijk. Dat weerhield hem er niet van om juist tijdens de Duitse bezetting zijn voorstellen voor een nationale opbouw te propageren.

⁷⁵⁵ J. Rogier, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen* (Nijmegen 1980) 40 geciteerd in: Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 150.

⁷⁵⁶ G. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie* (Haarlem 1991) 56 geciteerd in: Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 150.

⁷⁵⁷ Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 150.

⁷⁵⁸ De Jonge, *Crisis en critiek*, 327.

Bouman vertrouwde op de toezegging van de Duitsers dat zij het Nederlandse volk zijn vrijheid zouden laten. Hij dacht dat er, binnen de door de Duitsers te tolereren vrijheidsmarge, na zoveel jaren tegenwerking en het voortduren van de schrijnende werkloosheid, eindelijk in Nederland gewerkt kon worden aan sociale, economische en maatschappelijke vernieuwingen.

Hij had op zichzelf niet de bedoeling om met de Duitsers samen te werken, noch om de Duitse doeleinden te vermengen met zijn eigen vernieuwingsidealen. Hij waardeerde wel sommige van de ‘prestaties’ van de nazi’s, zoals de in juli 1940 opgerichte Nederlandse Opbouwdienst, waarin de Nederlandse militairen te werk werden gesteld.⁷⁵⁹ Bouman (en zijn medevernieuwers) hoopte dat de bezetter zou toelaten dat de vernieuwers nu eindelijk konden realiseren wat zij al voor de bezetting hadden gewild. Een houding waarvoor de historicus E.H. Kossmann de term *accommodatie* muntte en Ten Have het begrip *beschermingshypothese*.⁷⁶⁰

Bouman was niet de enige die op de Duitsers vertrouwde. Hij was niet de enige die blind was voor de werkelijke bedoelingen van de Duitse nazi’s. Bouman meende tot eind 1940 dat wat in die jaren in Duitsland gebeurde van tijdelijke aard was, en de medewerkers van Hitler door anderen zouden worden vervangen.

Bouman kende de Duitsers, hij was een *Gebildete*, hij kende het Duitsland van Goethe, Heine en Rilke en van Thomas Mann en van zoveel andere cultuurdragers. Bouman wees er in *Van Renaissance tot Wereldoorlog* op dat die grote cultuur van Duitsland in gevaar kwam door het West-Europese rationale denken. Zo dachten ook veel Duitse cultuurdragers, later schreef Bouman over de houding van die Duitse geletterden in *Een handvol mensen* (1969). Hij wilde hun beweegredenen achterhalen, hoe het kon gebeuren en daarmee ook hoe kon hém dat gebeuren?

Na enkele maanden Nederlandse Unie concludeerde Bouman dat wat de Unie wilde, niet of nauwelijks werd bereikt en verliet hij Den Haag. Vanaf begin december 1940, nog voordat Bouman officieel wegging bij de Nederlandse Unie, was hij al weer in en vanuit Middelburg aan het werk. Nog niet als HBS-leraar, wel als activist, om de zogeheten Uniekringen te ondersteunen.⁷⁶¹ Alsook om de JNB verder te versterken door onder meer de oprichting van de Jong Zeeuwse Beweging, de Zeeuwse afdeling van de JNB.

⁷⁵⁹ Bouman, ‘Nationale opbouw’, 246.

⁷⁶⁰ Kossmann, *De Lage Landen*, 158-159; Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 499.

⁷⁶¹ Dagboek november, december 1940, NHA (toegang 316).

Hoofdstuk 14 De activist terug als schrijver

Het verdwenen dagboek

Tijdens de kerstdagen van 1940 heeft Bouman zijn dagboek, dat hij op 19 september 1932 was begonnen, vernietigd.⁷⁶² Toch heb ik het voor mij liggen. Dat wil zeggen, een dagboek dat begint met de titel *Fragmenten en data uit een vernietigd dagboek 1932-1940*.⁷⁶³ Die *Fragmenten* beginnen op 19 september 1932 en lopen door tot en met december 1940. Daarna volgt een onbeschadigd dagboek.

Met de *Fragmenten* had Bouman zijn oude dagboek, zo schreef hij in zijn nieuwe dagboek, ‘besnoeid, samengevat en overzichtelijker gemaakt’. De oude vorm hinderde hem. Het waren veelal niet ter zake doende beschouwingen, herhalingen en tegelijk lacunes. Hij wilde het in een strengere vorm gieten vanuit de behoefte om terug te kunnen zien op die laatste jaren. Daarmee verwees Bouman naar de functie die het schrijven van een dagboek voor hem had. Het achteraf oordelen over zijn denken en handelen, ‘zich rekenschap geven’.

Maar waarom precies hinderde het eerdere dagboek hem en waarom kon hij het zo niet voortzetten? De hinder werd veroorzaakt door een ‘tijdelijke afwijking’ in die jaren dertig. Door die afwijking werd de innerlijke zekerheid die Bouman na zijn dertigste jaar meende te hebben ‘meermalen zwaar geschokt’. Dat klinkt allemaal nogal verontrustend en tegelijkertijd vaag. Het citaat van Goethe, dat hij voorin het Fragmentendagboek schreef, maakt het ook niet duidelijker: ‘Bei strenger Prüfung meines eignen und fremden Ganges in Leben und Kunst fand ich oft, dasz das, was man mit Recht ein falsches Streben nennen kann, für das Individuum ein ganz unentbehrlicher Umweg zum Ziele sei.’

Na een bijna vijfjarige periode van activisme, die begon in het voorjaar van 1936 met het tijdschriftplan en in december 1940 eindigde met het afscheid van de Nederlandse Unie, was Bouman weer thuis in Middelburg. Vier pagina’s schreef hij daarover, aansluitend aan de fragmenten van zijn vernietigde dagboek.⁷⁶⁴ Hij was die periode enthousiast begonnen met zijn tijdschriftplan. Na het mislukken van dat plan ging Bouman deelnemen in de redactie van *Het Gemeenebest*, vervolgens werd hij actief voor de conferenties van Nationale Verontrusting, die uitliepen in de activiteiten voor de Nederlandse Gemeenschap waar hij succes had met zijn ideeën voor nationale opbouw. Intussen werkte Bouman ook aan de oprichting van de meer politiek georiënteerde Jong Nederlandse Beweging, toen ook gaf hij veel lezingen

⁷⁶² Dagboek 28 december 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁶³ *Fragmenten en data uit een vernietigd dagboek 1932-1940*, NHA (toegang 316).

⁷⁶⁴ Dagboek 28 december 1940, NHA (toegang 316).

over de (gebreken van de) democratie voor leden van Eenheid door Democratie en ging Bouman in de tweede helft van 1940 werken voor de Nederlandse Unie.

Vooraf dat laatste half jaar in de Nederlandse Unie had hem, zo schreef hij, veel over zichzelf geleerd. Het was het hoogtepunt van een praktische lijn die hij volgde. Het moest ook het eindpunt zijn. Merkwaardig vond Bouman het 'zoals hij in dat werk groeide, zich liet groeien'. Hij meende 'niet ontbloot te zijn van enige organisatorische vaardigheid en gemakkelijk in onderhandelingen was, redelijk goed kon spreken voor publiek met een gedegen theoretisch fundament en dat hij door zijn boeken en tijdschriftartikelen ook een zekere reputatie had verworven'. Maar was dat nu wat hij wilde? Hij vond het allemaal, achteraf gezien, schijn wat hij deed. Hij werkte wel met een 'zekere vaardigheid en overtuiging, maar *nooit* met *hart* en *ziel*'.⁷⁶⁵

Bouman peinsde in zijn dagboek verder over die tijdelijke afwijking van activisme, over 'het denken met de handen'. Hij vond dat het nodig was geweest. Om zich ervan te doordringen dat hij niet het recht had zijn roeping te verloochenen. Nodig ook om zich van 'nutteloze abstracties te ontdoen, om studeerkamer- en schoolgeest weg te nemen'.⁷⁶⁶ Maar in de kern kon het hem niet veranderen. Dezelfde gevoelens als die hem in 1933 en 1934 beheersten, beheersten hem nu met Kerst 1940 nog steeds: zijn scheppingskracht is van geestelijke aard, hij is meer schrijver dan politicus of sociaal werker. Zijn schrijven zo meende Bouman 'houdt nauw verband met de algemene crisisverschijnselen van onze tijd', met 'les problèmes essentiels'. Dáárover moest hij studeren en schrijven.

De tijd van de omzwervingen had Bouman nu lang genoeg geduurd. Nadat hij op zijn tweeëndertigste verjaardag met zijn schrijfofdracht begonnen was, was naar zijn beleving, zijn innerlijke zekerheid meermalen zwaar geschokt en dat zou nog wel eens gebeuren. Maar, zo sprak Bouman zichzelf toe, hij liet zich niet meer meeslepen naar een gebied dat hem innerlijk vreemd was gebleven: 'ik ben geen mens voor een grote organisatie'. Hij trok de eindconclusie: 'door mezelf trouw te blijven dien ik mijn tijdgenoten. Door mijn tijdgenoten op mijn wijze te dienen blijf ik mezelf trouw.' Het dagboek wilde hij wat ijveriger gaan bijhouden. Het moest hem weer helpen bij de koersbepaling.

Door wat Bouman in zijn dagboek schreef, schijnt het duidelijk te zijn waarom het dagboek was vernietigd dat hij op 19 september 1932 was begonnen en dat hij in telegramstijl herschreef. Bouman had zo schrijft hij daarover zijn dagboek vernietigd vanwege zijn activis-

⁷⁶⁵ Dagboek 28 december 1940, NHA (toegang 316).

⁷⁶⁶ Dagboek 28 december 1940, NHA (toegang 316).

tische periode die in het voorjaar van 1936 begon. Maar de vernietiging was niet compleet, hij hield wat fragmenten over om ‘op ~~de een laatste~~ aantal jaren’ terug te zien en in ‘~~strakkere~~ strengere’ vorm om te werken’.

Opvallend is dat Bouman zocht naar de juiste woorden, dat komen we in zijn dagboeken zelden tegen. Was hij onzeker over de juiste formulering? Er ontbreken ook een flink aantal jaren. Over de periode september 1932, toen Bouman met zijn dagboek begon, tot ongeveer 1936 staat in het herschreven dagboek heel weinig. Dat wil zeggen niets in termen van zich rekenschap geven. Terwijl volgens Bouman zijn dagboek daarvoor nu juist bedoeld was. Met zijn periode in de vernieuwingsbeweging deed hij dat nu juist wel. Preciezer gezegd: dat deed hij in het herschreven dagboek, de *Fragmenten uit een vernietigd dagboek*. Maar hoe zat het met de periode daarvoor, van september 1932 tot het voorjaar van 1936?

In die periode sympathiseerde Bouman met het nationaalsocialisme, hij schreef daarover brochures en artikelen, werd lid van de NSB en later van het Verbond voor Nationaal Herstel. In de *Fragmenten*, het herschreven dagboek, staan enkele van die feiten in telegramstijl genoteerd. Daarnaast lezen we over die periode enkele gebeurtenissen in de huiselijke sfeer en veel, heel veel Goethe-citaten. Citaten die na kerst 1940 (vrijwel) niet meer in Boumans dagboeken voorkomen. De Goethe-citaten lijken bladvulling voor een periode met veel lege plekken. Hoewel hij dus ook een citaat van Goethe gebruikt om toe te lichten waarom hij zijn dagboek herschreef. In dat citaat staan de woorden: ‘was man mit Recht ein falsches Streben nennen kann’. Verwijzen deze woorden er misschien naar dat hij in die begin jaren dertig de verkeerde afslag had genomen?

Het dagboek, met daarin mogelijk Boumans verantwoording over zijn activiteiten in de periode 1932-1935, is door de auteur vernietigd. Dat is jammer omdat we van de historicus, die Bouman was, meer hadden willen weten over het waarom van de keuzen die hij toen maakte, hoe hij daartoe was gekomen, ook tegen de achtergrond van de ernstige gebeurtenissen die toen in Duitsland plaats vonden. Heeft hij zich in zijn oorspronkelijke dagboek daarvan wel rekenschap gegeven? Misschien bevond veel materiaal zich in de zorgvuldig afgesloten doos, die na Boumans overlijden werd gevonden. Daarop stond geschreven: ‘Na mijn dood vernietigen’. Boumans zoon Paul heeft dat gedaan zonder een blik op de inhoud te werpen. Wat blijft is de conclusie die Bouman trok, dat hij meer schrijver dan activist was.

Schrijver

Bouman beijverde zich om (ook) boeken te schrijven die goed verkochten en/of waarmee hij carrière kon maken. Want, zo had hij al eerder vastgesteld, nooit zou hij de hoofdprijs in de

loterij winnen.⁷⁶⁷ Met *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (1938) had hij zijn naam gevestigd onder meer binnen de diverse gremia van de vernieuwingsbeweging. Vrijwel gelijktijdig schreef hij aan het *Leerboek voor economische geschiedenis* (1939) dat zeer succesvol zou worden. In de zomer van 1939 voltooide hij *Sociologie, begrippen en problemen* (1940).⁷⁶⁸ Bouman rondde dat laatste boek af tijdens de schoolvakantie in het vakantieverblijf van de familie te Hoog Soeren. In dezelfde zomervakantie kreeg hij de opdracht van de Zeeuwse Landbouwmaatschappij om een gedenkboek over de Zeeuwse landbouwgeschiedenis te schrijven.

Bouman was een zeer gedisciplineerd schrijver. Hij produceerde alsof hij ademhaalde.⁷⁶⁹ Altijd en overal schreef hij, ook in treinen en in wachtkamers. Dat kwam de afgelopen jaren goed uit, toen Bouman voor de vernieuwingsbeweging vrijwel elke week met de trein op reis was. Inmiddels schrijven we januari 1941 en was hij thuis. Hij werkte weer in een volledige aanstelling als leraar op de RIJKS-HBS en schreef thuis aan de Zeeuwse landbouwgeschiedenis. Door de omstandigheden, zoals de levensbedreigende gebeurtenissen bij het uitbreken van de oorlog en direct daarop de drukte met de Nederlandse Unie, had hij nog geen gelegenheid gehad om zijn een maand eerder gepubliceerde boek over sociologie nog eens door te nemen.

Sociologie, begrippen en problemen werd uitgegeven in de serie *Philosophische Bibliotheek*, waarin in de regel alleen katholieke auteurs publiceerden. Het boek werd een succes en beleefde veel herdrukken, tot en met een zevende druk in 1958. Nog voordat Bouman in 1967 als hoogleraar sociologie met emeritaat ging kwam hij met een geheel gewijzigde versie met als titel *Fundamentele sociologie* (1966).

Sociologie, begrippen en problemen is een verdere uitwerking van zijn eerder artikel over sociologie in *Scientia* (1938) en zoals de titel al aangeeft behandelt Bouman begrippen en de problemen van de sociologie. Net als in het *Scientia*-artikel begint hij met een historische inleiding met daarin een beschrijving van vier fasen van sociologisch denken: de sociologie als onderdeel van een algemeen-filosofische beschouwing van de samenleving; als opgenomen in gedachten over natuurrecht; als zelfstandige wetenschap maar met de methoden van de natuurwetenschappen en tenslotte de sociologie als zelfstandig object met eigen methoden en begripsvorming. Het historische deel is aanmerkelijk korter dan in het *Scientia*-

⁷⁶⁷ Dagboek 17 mei 1937, NHA (toegang 316).

⁷⁶⁸ P.J. Bouman, *Sociologie begrippen en problemen* (Philosophische Bibliotheek N.V. Dekker & van de Vegt Nijmegen-Utrecht 1940); 3^e – 4^e druk (1947-1950); 6^e druk bij Standaard-boekhandel (Antwerpen); 7^e druk (1958). Het boek is vertaald in het Indonesisch en in het Duits.

⁷⁶⁹ Bibeb, *Vrij Nederland*.

artikel. Net zo beknopt geeft de auteur zijn opvatting omtrent object en methoden van de sociologie als zelfstandige wetenschap. Het accent ligt op de beschrijving van begrippen en problemen en die neemt ruim twee derde van het boek in beslag. Elk hoofdstuk sluit af met een literatuurlijst voor verdere studie. Hoewel dat in een leerboek passend zou zijn, geeft Bouman geen systematische verhandeling van schrijvers, stelsels en concepten. Het boek, van bijna 200 pagina's, is een beschrijving van zijn *eigen* sociologieconcept. Met dat sociologieconcept nam Bouman een geheel eigen plaats in.⁷⁷⁰

Bijvoorbeeld met zijn zienswijze, dat de sociologie slechts met een eigen methode een zelfstandige wetenschap kan zijn. Die voorwaarde voor een zelfstandige sociologische wetenschap is welhaast een oorlogsverklaring: met die eigen methode moet de sociologie uit de greep blijven van 'het geestelijk imperialisme van de beoefenaren van de verwante wetenschappen'.⁷⁷¹ Om geen prooi te worden van de natuurwetenschappen en de psychologie moet de sociologie zich interesseren voor de maatschappelijke verschijnselen *als zodanig*, voor de wezenlijke inhoud en de betekenis van het menselijk leven in groepsverband.

Om de werkelijkheid te begrijpen wilde Bouman naar de maatschappelijke verschijnselen 'luisteren'.⁷⁷² Het subjectief 'begrijpen' van binnen uit boeide hem meer dan het constateren van buiten af. Het was volgens hem een vorm van medeleven, een vorm van intuïtie. Dat vergt ervaring, een geoefende blik en een zekere mate van sociaal gevoel. Wie zeggen kan: "Ik ben mens en niets menselijks is mij vreemd", is in staat menselijke ontroering te begrijpen.⁷⁷³ Zijn opvatting berust op het fundamentele verschil in onderzoeksmethoden van de natuurwetenschappen enerzijds en de menswetenschappen anderzijds waarover hij al eerder in zijn *Scientia*-artikel had geschreven.

De geestes- of cultuurwetenschappen zijn meer geneigd de typische eigenaardigheid van levensvormen te bestuderen. Meer te kijken naar de ontstane vorm die bovendien de geestelijke inhoud uitdrukt. De natuurwetenschappen daarentegen zijn op zoek naar regelmaat, naar algemene geldigheid. Volgens Bouman is de exactheid van de natuurwetenschapper de nauwkeurigheid van het niet-begrijpen.⁷⁷⁴ In de plaats van het *verklaren* van de natuurwetenschappen zou in de menswetenschappen de zogeheten *verstehende methode* gebruikt moeten worden.

⁷⁷⁰ B.C. van Houten, 'In memoriam P.J. Bouman', *Mens en maatschappij* 52 (1977) 124.

⁷⁷¹ Bouman, *Sociologie begrippen en problemen*, 5-6.

⁷⁷² H.E.S. Woldring, 'Wetenschap waartoe? Een wetenschappelijk in memoriam van prof. dr. P.J. Bouman (1902-1977)', *Intermediair* 13 (1977) 25.

⁷⁷³ P.J. Bouman, *Algemene Maatschappijleer* (P. Noordhoff 8^e druk Groningen 1960) 10.

⁷⁷⁴ Bouman, *Maatschappijleer*, 10.

Het is een benadering die Bouman al bij Dilthey en Weber was tegengekomen. Natuurwetenschappelijke werkwijzen als analyse, causale verklaring en beschrijving zou de sociologie volgens Bouman wel kunnen gebruiken, maar dan in een positie ondergeschikt aan de eigen methoden. Bouman week hier af van de latere Weber. Voor Weber is het *verstehen* wel belangrijk, maar dan als een vóórwetenschappelijke kenbron. Hoe kan het beleven naar het kennen worden overgebracht?⁷⁷⁵

Boumans afwijzing van een analytisch-verklarende (positivistische) ingestelde sociologie loopt, naar de mening van de toenmalige Groningse socioloog Hofstee, als leidende gedachte door zijn gehele boek.⁷⁷⁶ Daarbij ging hij te ver in zijn kritiek op de toepassing van causaliteits- en wetmatigheidsgedachte op de sociale verschijnselen. Bouman zou volgens Hofstee die benadering toch niet tegen kunnen houden, want de toegepaste sociale wetenschap zal nog verder in deze richting gaan. Een voorspelling die uitkwam en die hem later op de universiteit in Groningen grotendeels buitenspel zette.

Desondanks hield Bouman altijd vast aan zijn in een vooroorlogse periode beschreven sociologieconcept. Hij voegde er nog een element aan toe. Met het *begrijpen* van de maatschappelijke verschijnselen ervaart men volgens Bouman dat de samenlevingsvormen steeds veranderen, voortdurend in beweging zijn. Zoals eerder gezegd heeft de sociologie dus een sterk historische inslag. Dat is meende Bouman geen toevalligheid maar een wezenlijk element van de samenleving.

Eerder zagen we al dat Boumans begrippen cultuur en structuur de meest omvattende zijn in zijn sociologie. Onder cultuur verstaat hij: de levensstijl van een samenleving, de eenheid van geest en materiële vorm. En hoewel de maatschappij sterk door een bepaald idee kan worden beïnvloed wordt ze er niet geheel door gevormd. Het afleiden van de sociale denkbeelden uit de maatschappelijke ondergrond, zoals aanhangers van het historisch materialisme willen, kan volgens Bouman evenmin. Wel meende hij dat er sprake is van een wisselwerking, wederkerigheid of wederzijdse afhankelijkheid tussen de maatschappelijke structuur en het geestelijk leven. Net als lichaam en geest onverbreekelijk met elkaar zijn verbonden geldt dat volgens hem ook voor sociale structuur en cultuur. De sociale structuur is als het ware het sociale materialiseren van de cultuur. Daarom mondt alle sociologie uit in cultuursociolo-

⁷⁷⁵ B.C. van Houten, 'Bouman als socioloog', *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 17.

⁷⁷⁶ Recensie van het boek door E.W. Hofstee, *Mensch en maatschappij* 18 (1942) 245-248. Zoals eerder gezegd, was Hofstee in Groningen privaat docent sociografie. Met de komst van Bouman in 1946 verloor hij (en Plessner) zijn toelating als privatdocent. De Groningse universiteit verving daarmee tegelijkertijd het ene sociologieconcept door het andere.

gie.⁷⁷⁷ Onder cultuursociologie is dan te verstaan de invloed die de maatschappij op de cultuur uitoefent en andersom.

Bouman meende dat men zich in de jaren dertig steeds meer bewust werd van de wisselwerking tussen sociale en culturele verschijnselen. In dat verband constateerde hij een groeiende belangstelling voor de cultuurcrisis en juist voor het begrijpen van de crisis kan de sociologie van grote betekenis kan zijn. De cultuursociologie dankt volgens hem zelfs zijn ontstaan aan de crises (vooral een sociale en een economische crisis) in West-Europa.

Kan de sociologie dan misschien ook oplossingen bieden voor de door Bouman en velen met hem gesignaleerde huidige cultuurcrisis? Hoewel hij vond dat cultuursociologie geen cultuurpolitiek is, maakte hij toch enkele opmerkingen over mogelijkheden van herstel en opbouw. Het merendeel van die perspectieven presenteerde Bouman al met succes op de eerste Conferentie van Nationale Verontrusting in januari 1939. Voor een goed begrip: toen hij *Sociologie, begrippen en problemen* voltooide was het inmiddels augustus 1939, de Tweede Wereldoorlog stond op het punt van uitbreken, Hitler was niet te stoppen.

Om leiding te geven aan de vernieuwing en opbouw overdacht Bouman opnieuw of een dictatuur een mogelijkheid is. Het gevaar van een algemene opstand der horden was immers niet denkbeeldig.⁷⁷⁸ Weer herhaalde hij zijn eerder ingenomen standpunt dat een dictatuur ‘onder bepaalde omstandigheden een historische noodzakelijkheid’ kon zijn.⁷⁷⁹ Maar, zo voegt Bouman er aan toe, het was geen oplossing voor de algemene cultuurcrisis omdat de moderne dictatuur gewoonlijk cultureel destructief werkt. Een levensgemeenschap kan men niet uit de grond stampen. Het herstel zal van binnenuit moeten komen, de culturele elites behoren hun leidinggevende functies weer te vervullen. Misschien, zo overwoog Bouman, is het mogelijk dat niet-dictatoriaal geleide samenlevingen de crisisverschijnselen op eigen wijze kunnen overwinnen. Hij zag daarvoor in Nederland wel gunstige symptomen. Een aantal van de leidinggevende groepen (kerkelijke leiders, ondernemers en jonge partijleiders) worden zich beter bewust van hun dienende functie. Zonder die met naam en toenaam te noemen dacht Bouman hier ongetwijfeld ook aan de voortrekkers van de vernieuwingsbeweging. Die culturele leiding moet, naar de overtuiging van Bouman, een van de kernproblemen van de

⁷⁷⁷ Merkwaardigerwijs staat in de inhoudsopgave van het boek de term cultuursociologie tussen andere ‘probleemreeksen’ (bedoeld wordt: sociologische deelwetenschappen) zoals godsdienstsociologie, rechtssociologie, kunstsociologie enzovoort. Bovendien is Bouman er in zijn *Scientia*-artikel, op pagina 128, nog niet zo zeker van dat alle cultuur in cultuursociologie uitmondt. Anderen, vooral cultuurhistorici zijn dat wel van mening maar Bouman wil dan nog buiten die discussie blijven.

⁷⁷⁸ Bouman, *Sociologie, begrippen en problemen*, 169.

⁷⁷⁹ Bouman, *Sociologie, begrippen en problemen*, 178.

huidige cultuurcrisis oplossen. Was het mogelijk om de half-geciviliseerde massa's weer cultureel te binden?

In de vergadering van het dagelijks bestuur 17 juni 1939 van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij (ZLM) werd gemeld dat er iemand was gevonden om het gedenkboek te schrijven over de geschiedenis van de honderdjarige ZLM 1843-1943.⁷⁸⁰ Bouman werd daarbij (nog) niet genoemd. Wel werden intussen in de Commissie van Advies afspraken over het honorarium gemaakt: 50 gulden per vel waarvan er naar schatting 25 à 30 nodig zouden zijn, totaal 400 tot 600 pagina's. Het werden uiteindelijk bijna 600 pagina's. In het najaar van 1939 kreeg Bouman via de ZLM-voorzitter P. Dieleman de definitieve opdracht.⁷⁸¹ Hij nam die opdracht graag aan, vanwege de bijverdienste die altijd welkom was. Maar ook omdat 'dit werk me in contact kan brengen met de praktijk van het agrarisch bedrijf dat tot dusver nog teveel buiten mijn gezichtskring viel'.⁷⁸² Het was de bedoeling om het ZLM-gedenkboek uit te brengen bij de herdenking van het 100 jarig bestaan in 1943.⁷⁸³

Sneller was lid van de begeleidingscommissie voor de totstandkoming van het gedenkboek en die had Bouman vermoedelijk binnen de ZLM geïntroduceerd.⁷⁸⁴ Zijn leermeester had er kennelijk vertrouwen in dat Bouman zich relatief snel het voor hem nieuwe terrein van de landbouwgeschiedenis kon eigen maken want hij vroeg hem in diezelfde periode om medewerking aan zijn *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940*.⁷⁸⁵ Het contact tussen Bouman en zijn vroegere leermeester was weer hersteld, Sneller kwam regelmatig in Middelburg logeren, 'de oude, hartelijke verhouding was steeds behouden gebleven en wellicht nog versterkt'.⁷⁸⁶

Het schrijven van de Zeeuwse landbouwgeschiedenis zou Bouman nog wel moeite kosten, want landbouw-technisch was hij niet onderlegd. Dat ging hij dus bijwerken, onder meer door gesprekken met landbouwconsulenten. Ook kreeg hij een assistent, mejuffrouw H.A.J.G. Griep, die een acte MO Nederlands bezat en enige tijd aan de Universiteit van Gent

⁷⁸⁰ Notulen ZLM 17 juni 1939, ZLM, Zeeuws Archief (toegang 492.1), inv.nr. 318.

⁷⁸¹ Dagboek augustus 1939, NHA (toegang 316). P. Dieleman was voorzitter van de ZLM van 1920 tot 1942.

⁷⁸² Dagboek augustus 1939, NHA (toegang 316).

⁷⁸³ P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwsche landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943* (Wageningen 1946).

⁷⁸⁴ Bedankbrief van Sneller aan ir. Dorst 17 juli 1946 voor het mogen ontvangen van een exemplaar van het gedenkboek: 'Het verheugt mij, dat mijn eenvoudige adviesarbeid tot een zo goed resultaat geleid heeft.' ZLM, Zeeuws Archief (toegang 492.1), inv.nr. 329.

⁷⁸⁵ Bouman schreef in: Z.W. Sneller e.a., *Geschiedenis van den Nederlandsche landbouw 1795- 1940* (Groningen/Batavia 1943) de hoofdstukken 'Landbouworganisaties' (252-268), 'De landbouw op de zeeklei' (277-294) en 'De tuinbouw' (385-403).

⁷⁸⁶ Dagboek 17 september 1941, NHA (toegang 316).

had gestudeerd.⁷⁸⁷ Op 19 en 20 april maakte hij, samen met de landbouwingenieur J.D. Dorst, de algemeen secretaris van ZLM, een ‘buitengewoon leerzame’ bijeenkomst mee: het landbouwcongres van de Nederlandse Gemeenschap.⁷⁸⁸ Bouman had het congres mee voorbereid.⁷⁸⁹

Tijdens het schrijven van het boek dreigde er een kink in de kabel te komen. Bouman ontving bericht van de leider van de nationaalsocialistische Landstand dat hij het werk aan het gedenkboek moest staken.⁷⁹⁰ De Nederlandse Landstand was een door de bezetter in oktober 1941 in het leven geroepen nationaalsocialistische eenheidsorganisatie met als taken de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking en het behartigen van de belangen van de boeren, vissers en tuinders. Bouman piekerde er niet over om met het werk te stoppen en ging privé door met het schrijven van het boek. Voorzitter Dieleman van voorheen de ZLM en nu in dienst van De Landstand zorgde ervoor dat Bouman zijn honorarium kreeg.⁷⁹¹ Een voordeel was dat Bouman van het contract af was en dus ook van de deadline 31 december 1942 en in een rustiger tempo verder kon werken. Hij begon ook niet direct aan het gedenkboek maar pas na zijn terugkomst uit Den Haag en zijn afscheid van de Nederlandse Unie.

Opmerkelijk trouwens hoe vaak Bouman op oudejaarsdag het manuscript van een boek afrondde, zo ook het gedenkboek van de ZLM, dat op 31 december 1943 klaar was.⁷⁹² Hij had het in viereneenhalf jaar geschreven, een prestatie van formaat.⁷⁹³ Het boek van 600 pagina's over honderd jaar ZLM was volgens oud-leerling en vriend Verburg ‘een stuk pionierswerk’.⁷⁹⁴

Bouman deelde het gedenkboek op in een deel over de Zeeuwse landbouw en een deel over de Zeeuwse landbouwmaatschappij waarbij het eerste deel over de landbouw dubbel zo lang is als het tweede. Die indeling heeft het nadeel dat de tekst herhalingen bevat, met name geldt dat voor beschrijvingen van de geschiedenis van de ZLM. Die loopt als een rode draad door gehele boek. Anderzijds schept de indeling wel de ruimte om de landbouw niet uitslui-

⁷⁸⁷ Notulen ZLM 24 april 1939, ZLM, Zeeuws Archief (toegang 492.1), inv.nr. 318.

⁷⁸⁸ Dagboek 19/20 april, NHA (toegang 316).

⁷⁸⁹ Ruim twintig jaar later werd Bouman door het Koninklijk Nederlands Landbouw Comité onderscheiden met de prijs van het LandbouwComité voor een bedrag van f 1.000 voor zijn publicistische activiteiten op het gebied van de landbouw.

⁷⁹⁰ Dagboek 14 februari 1942, NHA (toegang 316).

⁷⁹¹ Toen de ZLM werd opgenomen in De Landstand werd P. Dieleman bewindvoerder van de ZLM en ‘leider van De Landstand in Zeeland’. Tijdens de bezetting was hij tevens waarnemend Commissaris van de Koningin in Zeeland.

⁷⁹² Dagboek 31 december 1943, NHA (toegang 316).

⁷⁹³ Aan het gedenkboek van de Groninger Maatschappij van landbouw was door de N.G. Addens, landbouwer en historicus bijna zeven jaar gewerkt, terwijl de eerste 75 jaar van de geschiedenis van de Maatschappij al door andere auteurs was beschreven (*Groninger Maatschappij van Landbouw. Gedenkboek 1837-1937*, Groningen 1937).

⁷⁹⁴ Marinus Verburg, ‘In memoriam dr. P.J. Bouman’, *Provinciale Zeeuwsche Courant* 13 maart 1977.

tend vanuit organisatorisch en politiek perspectief te beschrijven, zoals in het gedenkboek van de Groninger Maatschappij van Landbouw⁷⁹⁵ het geval is, maar ook vanuit economisch, sociaal en cultureel perspectief. Bouman vond het zijn plicht om als ‘vakman’ deze landbouwgeschiedenis te schrijven.⁷⁹⁶

Het gedenkboek gaat over de gewassen en over de veeteelt maar ook over de paardenfokkerij, de akkerbouw en de tuinbouw, de boeren en de landarbeiders, de boerinnen, de kinderarbeid en de sociale toestanden. Natuurlijk over de landbouwcrises en de bloeiperiode van de landbouw rond 1900. Bouman beschreef hoe de Zeeuwse boer slechts aarzelend met zijn tijd meeging: ‘De Zeeuwse boer heeft zich bij de modernisering van zijn bedrijf niet gehaast.’⁷⁹⁷ Voorlichting van de ZLM was vanaf 1843 een belangrijke factor om daar verandering in aan te brengen.

Natuurlijk waren er ook enkele vooruitstrevende boeren en Bouman heeft van twee daarvan, vader en zoon Van den Bosch, een verhaal en foto’s in het boek opgenomen. Deze innovatieve ondernemers van het landbouwbedrijf Wilhelminapolder op Zuid-Beveland hadden Boumans bijzondere belangstelling. Naast het gedenkboek schreef Bouman in 1946 over Van den Bosch en hun bedrijf ‘De Wilhelminapolder’ een artikel voor het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen.⁷⁹⁸ Een beschrijving van de dynastie vader G.J. van den Bosch, zoon I.G.J. van den Bosch en de kleinzoon, die naar zijn grootvader is vernoemd. De geschiedenis van het landbouwbedrijf van ca. 1.600 hectare in de periode 1810 tot 1894 is, zoals we dat van Bouman gewend zijn, prachtig beschreven.

Bouman interesseerde zich al langer voor het individueel handelen van ondernemers als zijnde de ‘kwintessens van het kapitalisme’. Dit was een idee dat hij van de socioloog Sombart had overgenomen en al in zijn dissertatie van 1931 opvoerde. Mede vanuit die gedachte schreef hij ondernemersbiografieën, te beginnen met een artikel over Lodewijk Pincoffs (1927) en eindigend met een boek over Anton Philips (1956).

Niet alleen de geschiedenis van de Zeeuwse landbouw maar ook die van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij zou, zo was de afspraak, honderd jaar omvatten. Maar met het schrijven van de geschiedenis van de Maatschappij stopte Bouman bij 18 februari 1942 en dus niet bij de datum waarop de ZLM precies honderd jaar was, 31 augustus 1943. De reden was dat de ZLM in 1942 werd opgenomen in de door de Duitse bezetter opgerichte nationaalsocia-

⁷⁹⁵ N.G., Addens, *Gedenkboek Groninger Maatschappij van Landbouw 1837-1937* (Groningen 1937).

⁷⁹⁶ Dagboek 6 juni 1943, NHA (toegang 316).

⁷⁹⁷ Bouman, *Zeeuwsche landbouw*, 375.

⁷⁹⁸ P.J. Bouman, ‘Uit de geschiedenis der landbouwonderneming De Wilhelminapolder’ in: *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967), 65-84 en het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen 1944/1945 pagina 8-31, Zeeuws Archief.

listische eenheidsorganisatie De Nederlandse Landstand en daarmee feitelijk ophield te bestaan. Over die Landstand-periode schreef de secretaris van de ZLM Dorst na de oorlog een naschrift: vier pagina's over de bezetting van het zogeheten Landbouwhuis van de ZLM door De Landstand en de heroprichting van de ZLM bij de bevrijding van Zeeland.

Het laatste hoofdstuk van het gedenkboek betreft de periode van het voorzitterschap van Dieleman van 1920 tot 1942. Dieleman werd direct na de capitulatie in mei 1940 waarnemend Commissaris van de Provincie maar legde het voorzitterschap van de ZLM niet neer. Hij dacht met het aanblijven beter het belang van de ZLM te kunnen dienen. Maar op 28 november 1941, nog voordat de ZLM formeel werd overgenomen door De Landstand, werd de Maatschappij door de Duitsers eerst *aangesloten* bij diezelfde nationaalsocialistische Landstand. Dieleman vertrok niet maar liet zich door de leider van De Landstand benoemen tot bewindvoerder en beheerder van de ZLM en behield het voorzitterschap.

Bouman begon het hoofdstuk over Dieleman met waarderende woorden. Dieleman was in de ogen van Bouman 'ongetwijfeld de meest veelzijdige' voorzitter en 'een man van brede visie op sociale vraagstukken, ervaren jurist en voortreffelijk redenaar'.⁷⁹⁹ Dieleman was de langstzittende voorzitter, hij had die functie tweeëntwintig jaar bekleed. Bouman kon ook nog wel billijken dat Dieleman de eerste maanden van de Duitse bezetting aanbleef, althans 'voor degenen die nauwkeurig wisten tot welke grens zij konden gaan'. 'En juist hierin heeft Dieleman tenslotte gefaald.'⁸⁰⁰ Dat werd, zo wist Bouman uit eigen ervaring, veroorzaakt door een foute interpretatie van de houding van de Duitsers. Aanvankelijk lieten die een vrij grote mate van vrijheid. Maar in het najaar van 1940 veranderde dat. 'De "politieke wils-vrijheid", door Seyss-Inquart in juli 1940 toegezegd, bleek men niet anders te mogen verstaan dan "vrij, mits geheel in Duitse geest handelend".'⁸⁰¹ De fout die hij Dieleman aanrekende zou Bouman, naar zijn mening, zelf niet hebben gemaakt. Vertrouwend op de Duitse toezegging was Bouman in juli 1940 togetreden tot de staf van de Nederlandse Unie maar in het najaar van 1940 concludeerde hij dat De Unie beter weer kon worden opgeheven en vertrok hij in december van dat jaar uit Den Haag.

Over De Landstandperiode van de oud-voorzitter oordeelde Bouman scherp: 'Een weinig eervolle houding!'⁸⁰² Dieleman had 'beter kunnen volharden in het reeds genomen besluit om het voorzitterschap van de Maatschappij neer te leggen. Zijn terugkeer als liquidateur maakte hem tot een werktuig in handen der NSB'ers en deed hem de achting verspelen

⁷⁹⁹ Bouman, *Zeeuwsche landbouw*, 524.

⁸⁰⁰ Bouman, *Zeeuwsche landbouw*, 558.

⁸⁰¹ Bouman, *Zeeuwsche landbouw*, 558.

⁸⁰² Bouman, *Zeeuwsche landbouw*, 565.

van velen, die hem voordien nog hadden gesteund'. Eerst later beseft Dieleman 'in welke scheve positie hij was geraakt'. Half februari 1942 vroeg en kreeg de voorzitter ontslag als gemachtigde van De Landstand in Zeeland.

Na de bevrijding ontstond, bij de afronding van het gedenkboek, discussie over de vraag wat er in het boek over de vroegere en inmiddels besmette voorzitter Dieleman geschreven moest worden.⁸⁰³ De secretaris van de ZLM Dorst was het geheel met Bouman eens dat Dieleman beoordeeld moest worden als voorzitter van de ZLM en niet als gemachtigde van De Landstand. Het was niet nodig en ook niet gewenst om het gedenkboek te eindigen met een felle aanklacht. Anderzijds vond Dorst dat Boumans tekst moest worden gewijzigd, 'tenslotte draagt ieder van ons de consequenties van zijn eigen daden, ook mr. Dieleman, zoals het thans op papier gezet is, kan het ook niet blijven, dat zou de waarheid van de historie geweld aan doen'.⁸⁰⁴ Kennelijk was volgens het bestuur van de ZLM de concepttekst te positief over Dieleman. Bouman veranderde de tekst enigszins en verdedigde tegenover Dieleman op dubbelzinnige wijze de nieuwe eindtekst: 'Ik heb dit gematigd oordeel moeten handhaven *tegen* de wil en de mening van het bestuur dat tenslotte moest beslissen of het Gedenkboek nog zou worden uitgegeven.'⁸⁰⁵ Het gematigd oordeel dat Bouman naar eigen zeggen moest handhaven was voor een deel een projectie van zijn eigen houding in 1940: Dieleman was te ver gegaan in het tegemoet komen van de tegenpartij, schonk geloof aan de woorden van de Duitsers en de 'NSB-klik' en zette het democratisch beginsel onder druk.⁸⁰⁶

Waarschijnlijk had het bestuur besloten dat er van voorzitter Dieleman geen foto in het gedenkboek werd opgenomen en was dat geen beslissing van Bouman.

⁸⁰³ Na de oorlog werd Dieleman ontzet uit het recht om openbare ambten te bekleden. Hem werd verweten: 'ingenomenheid met en hulpverlening aan de vijand en gedrag dat in strijd was met de belangen van het Nederlandse volk'. Gijs van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 590.

⁸⁰⁴ Brief van Dorst aan Bouman 25 september 1945, ZLM, Zeeuws Archief (toegang 492.1), inv.nr. 328.

⁸⁰⁵ Brief van Bouman aan Dieleman 13 augustus 1947, NHA (toegang 316).

⁸⁰⁶ Brief van Bouman aan Dieleman 13 augustus 1947, NHA (toegang 316).

Hoofdstuk 15 ‘Ik heb onder de door mij doorleefde tijd geleden’

Ik heb onder de door mij doorleefde tijd geleden. Nooit slaagde ik er in, met het gebeuren van de beide wereldoorlogen in het reine te komen. Voor het ‘van-mij-afschrijven’ van herinneringen vond ik meer steun bij dichters en filosofen, maar vooral in religieuze doorlichting van het tragische, het paradoxale en het absurde, dan in de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek. (Uit het manuscript van de autobiografie *Voor en na de zondvloed*; deze tekst is uiteindelijk niet in het boek terecht gekomen.)

Een doorleefde tijd

In het begin van 1941 was het afwachten, het was maar de vraag welke wending de oorlog zou nemen.⁸⁰⁷ De wintermaanden verliepen zonder catastrofale gebeurtenissen. Intussen had Bouman doorgewerkt aan de Zeeuwse landbouwgeschiedenis (archiefonderzoek, bezoeken aan Zeeuwse boeren, schrijven) en wisselde dat af met het lezen van ‘fragmenten lectuur wereldgeschiedenis en economische geschiedenis’. Maar hij merkte dat de oorlogsmentaliteit zich van hem meester maakte.⁸⁰⁸ Matheid, een gevoel van berusting, bijna van wanhoop, ‘innerlijk soms een diep pessimisme’.⁸⁰⁹ Hij moest proberen onverschilliger te worden over wat er om hem heen gebeurde.

Toch ging het schrijfwerk door: het boekje *Sociale opbouw* was verschenen en Bouman schreef hoofdstukken economische en cultuurgeschiedenis voor deel 5 van het handboek *Wereldgeschiedenis*.⁸¹⁰ Ook leidde hij nog Uniekringen in Zeeland, ‘in gemoedelijke en prettige dorpsgezelschappen’.⁸¹¹ De school kostte Bouman veel tijd, vooral het correctiewerk. Dusdanig veel tijd dat hij besloot om zijn agenda voor 1942 anders in te richten dan voorheen. Hij maakte er een soort schoolagenda van: al zijn les- en andere schooltaken schreef hij er in en andere afspraken liet hij vrijwel allemaal weg of had hij niet meer.

Het beschrijven van de Zeeuwse landbouwgeschiedenis had hem toch niet voldoende bevredigd. Bouman keek al weer uit naar wat hij nog kon gaan schrijven: een biografie van Johan Maurits van Nassau en het vervolg op *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. Hij merkte

⁸⁰⁷ Dagboek 26 januari 1941, NHA (toegang 316).

⁸⁰⁸ Dagboek 16 maart 1941, NHA (toegang 316).

⁸⁰⁹ Dagboek 16 maart 1941, NHA (toegang 316).

⁸¹⁰ Dr. J.W. Berkelbach van der Sprenkel et al. (red.) *Wereldgeschiedenis. De geschiedenis der mensheid van de oudste tijden tot heden*. Deel V (Utrecht z.j.), Bouman schreef in het voorjaar van 1943 de hoofdstukken ‘Het tijdperk 1815-1870’ 1-47 en ‘Het tijdperk 1870-1914’ 128-169.

⁸¹¹ Dagboek 3 mei 1941, NHA (toegang 316).

dat hard werken voor hem onder de oorlogsomstandigheden de beste afleiding was. Het vaak op stap zijn voor de Uniekringen begon meer een sociale plicht te worden, Bouman kon zich er niet meer geheel aan geven. Wel aan het veel lezen van Goethe, dat we dus terug zien in het *Fragmentendagboek*, en sinds kort las Bouman ook bijbellectuur. Het Nieuwe Testament gaf Bouman, zo stelde hij vast, meer rust dan enig ander boek, ‘tegelijk echter een gevoel van resignatie’.⁸¹² ‘Dat is de spanning tussen het optimisme en het pessimisme, waarover Schweitzer schrijft.’ Bouman las, net als zijn echtgenote Stien, in deze oorlogsjaren veel van het werk van Albert Schweitzer. Ze spraken er samen over en Stien legde in haar brieven aan haar man, tijdens zijn verblijf bij de Nederlandse Unie in Den Haag, teksten van Schweitzer aan hem voor.

Door de aanval van nazi-Duitsland op de Sovjet-Unie, 22 juni 1941, was de oorlog in een kritiek stadium gekomen. Bouman voorzag een enorme aderlating van Duitslands volkskracht.⁸¹³ In afzonderlijke dagboeken hield hij het verloop van de wereldoorlog bij. Daarbij ook een dagboek met de titel *De Chinees-Japanse oorlog*.⁸¹⁴ Hoe zou het met zijn broer Henk zijn?

Bouman had altijd veel contact met zijn jongere broer. Samen spraken zij over het wereldgebeuren, over religie, over de economische crisis in Nederland en de mogelijke oplossingen daarvoor. Die gesprekken waren voorlopig voorbij omdat Henk Bouman, de dag na het huwelijk met Jetske, in juni 1936 als ambtenaar naar Nederlands-Indië was vertrokken.⁸¹⁵ Een afscheid voor jaren en ‘voor Pa en Ma vooral’. De zorgen om Henk en Jetske namen toe toen Japan op 7 december 1941 een aanval deed op Pearl Harbor, een havenstad op Hawaï, waardoor een groot deel van de Amerikaanse vloot werd vernietigd. Bouman dacht vooral aan zijn moeder, die ‘langzamerhand aan het eind van haar krachten komt – en haar zoon Henk blijft weg’.⁸¹⁶ Hij dacht ook aan Henk die vastzit als ‘krijgsgevangene in Thaï Camp op Siam’ (een oude benaming voor Thailand, CStr).⁸¹⁷ Dan de berichten over de capitulatie van Japan en een jaar later een familiereünie omdat Henk met vrouw en kinderen terug is in Nederland. Bouman verlangde er naar om zoals vroeger weer eens rustig met zijn broer te spreken.⁸¹⁸

Iedere oorlogsdag bevatte een ‘verborgen zwaard van Damocles’. De dreiging van een Engelse landing, de Duitsers die het gezin Bouman uit hun huis zullen zetten. Vrijwel

⁸¹² Dagboek 17 september 1941, NHA (toegang 316).

⁸¹³ Dagboek voorjaar 1941, NHA (toegang 316).

⁸¹⁴ ‘XXVI De Chinees-Japanse oorlog (1937-)’, NHA (toegang 316).

⁸¹⁵ Dagboek 10 juni 1936, NHA (toegang 316).

⁸¹⁶ Dagboek 14 februari 1942, NHA (toegang 316).

⁸¹⁷ Dagboek 17 februari 1944, NHA (toegang 316).

⁸¹⁸ Dagboek 14 augustus 1945 en 18 september 1946, NHA (toegang 316).

altijd hadden zij inkwartiering van Duitse officieren. Toch had zijn gezin het beter, ‘dan de overgrote meerderheid van de mensen: een goed huis, goed voedsel tot dusver, enzovoort. enzovoort’.⁸¹⁹

‘Wat een dag van ellende voor de joden’ noteerde Bouman op 23 maart 1942.⁸²⁰ De joden moesten Zeeland verlaten, met verlies van huis en inboedel. Bouman zag hoe verschrikkelijk dat was in het gezin van zijn collega Hans Teesing, leraar Duits aan dezelfde HBS te Middelburg als Bouman. De joodse echtgenote van Hans, Betty Teesing, moest van de Duitsers uit Zeeland weg naar Amsterdam. Hans begeleidde Betty en hun twee dochters Isolde en Erika logeerden intussen van 24 maart tot 9 mei 1942 bij het gezin Bouman.⁸²¹ Toen het gevorderde huis van Teesing weer werd vrijgegeven trok Hans met zijn dochters weer in zijn Zeeuwse woning. De logeerpartij betrof een vriendendienst voor een collega. Betty heeft de oorlog overleefd.

De dreiging om als gijzelaar te worden opgepakt nam toe. Want hoewel geen verzetsman, was Bouman voor de Duitsers wel een potentiële gijzelaar. Onder de gijzelaars was een groot aantal vroegere Unie-functionarissen.⁸²² Vanaf 13 juli 1942 waren de Duitsers regelmatig naar hen op zoek. Bouman had bericht ontvangen dat hij op de lijst voor Sint Michielsgestel stond.⁸²³ Hij meende dat hij in die periode aan de dans is ontsprongen. De Sicherheitsdienst was al bij zijn ouders in Den Haag aan de deur geweest.⁸²⁴ Zijn HBS-directeur Van Dalsum werd op 4 mei 1942 gegijzeld, ruim twee jaar vastgehouden en mocht daarna niet meer terugkeren in zijn baan.⁸²⁵ Bouman verbleef op verschillende plekken bij vrienden, onder meer in Eindhoven, Den Haag en Rotterdam.

Op 3 augustus 1942 werd door de Duitsers verordonneerd dat een aanzienlijk aantal Walcherse gezinnen het eiland moest verlaten.⁸²⁶ De evacuatie vond plaats tussen tien en vijftien augustus en was een ingrijpend gebeuren. ‘Vooral voor oude boerenmensen een zware slag.’⁸²⁷ Ongeveer 4000 Middelburgers vertrokken naar Noord-Brabant. Vele vrijwilligers en het Rode Kruis hielpen de mensen bij de evacuatie.⁸²⁸ Bouman was een van hen en ging mee

⁸¹⁹ Dagboek 14 februari 1942, NHA (toegang 316).

⁸²⁰ Dagboek 23 maart 1942, NHA (toegang 316).

⁸²¹ Dagboek 23 maart 1942, NHA (toegang 316).

⁸²² De Jong, *Koninkrijk* deel 5, 974-975.

⁸²³ Dagboek 13 juli 1942, NHA (toegang 316).

⁸²⁴ Bouman, *Zondvloed*, 64.

⁸²⁵ Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 85.

⁸²⁶ De Bree, *Zeeland 1940-1945*, 315.

⁸²⁷ Dagboek 27 september 1942, NHA (toegang 316).

⁸²⁸ De Bree, *Zeeland 1940-1945*, 317.

als begeleider met een trein naar Breda.⁸²⁹ Voor hem en zijn gezin bleef verder alles nog bij het oude.

Het meest aangrijpend vond Bouman de strijd om Stalingrad.⁸³⁰ ‘Die worsteling op leven en dood tussen de Duitsers en de Russen heeft naar zijn mening iets infernaals.’ Alles stelt het in de schaduw van wat tot nog toe plaats vond. Door miljoenen mensen wordt in Rusland over een afstand van duizenden kilometers op leven en dood gestreden. Ook dreigt er hongersnood, Europa heeft dit nog niet eerder meegemaakt.

Bouman bereidde zich intussen voor op colleges sociologie die hij aan de Stedenbouwkundige Leergang 1942/43 in Delft zou geven. Tijdens het reizen naar Delft liet Bouman soms urenlang zijn gedachten gaan over de twee delen van het vervolg op *Van Renaissance tot Wereldoorlog* die inmiddels ‘Het tijdperk der totale crisis’ en ‘Na de storm’ gingen heten.⁸³¹ In april 1943 werden de Delftse colleges van Bouman ‘wegens strubbelingen in de studentenwereld’ alweer stopgezet. Ongetwijfeld bedoelde Bouman met ‘strubbelingen’ het weigeren door de overgrote meerderheid van de Delftse studenten om de loyaliteitsverklaring te tekenen.

In diezelfde periode moest het hele Nederlandse leger zich weer in krijgsgevangenschap begeven. Als protest daartegen braken op grote schaal stakingen uit. De Duitsers kondigde daarop het standrecht af, daarmee stond op staken de doodstraf en moest iedereen om 8 uur ’s avonds binnen zijn,

Bouman las het bericht over de aanleiding tot de stakingen in de *Provinciale Zeeuwse Courant* (PZC).⁸³² ‘Hij vond het ‘een verschrikkelijke slag’, omdat het Nederlandse volk al honderdduizenden zag vertrekken ‘voor het werk in Duitsland’.⁸³³ Het is een ‘dubbele krijgsgevangenschap’, dubbele ellende voor talloze gezinnen. Later deed Bouman in opdracht van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), samen met NIOD-medewerker Ben Sijes, onderzoek naar de stakingen in april en mei 1943.⁸³⁴

De oorlog naderde zijn hoogtepunt en misschien, zo dacht Bouman, zijn ontknopping.⁸³⁵ De Russen met een groot zomeroffensief, de Engelsen met landingen op Sicilië en in Zuid Italië. Wat stond de familie in 1943 nog te wachten? Maandagmiddag 25 oktober overleed Boumans moeder te Arnhem. Zijn ouders waren een jaar daarvoor in Arnhem in de Bre-

⁸²⁹ Dagboek 27 september 1942, NHA (toegang 316).

⁸³⁰ Dagboek 27 september 1942, NHA (toegang 316).

⁸³¹ Dagboek februari 1942, NHA (toegang 316).

⁸³² Dagboek 29 april 1943, archief NHA (toegang 316).

⁸³³ Dagboek 29 april 1943, archief NHA (toegang 316).

⁸³⁴ P.J. Bouman, *De april-mei-stakingen van 1943* ('s-Gravenhage 1950).

⁸³⁵ Dagboek 3 september 1943, NHA (toegang 316).

derodestraat 6 gaan wonen. Het was een evacuatieadres omdat Den Haag te gevaarlijk werd. Na haar overlijden schreef Bouman met veel eerbied over zijn moeder in zijn dagboek.⁸³⁶ Inmiddels werd de oorlog steeds destructiever, daarover noteerde Bouman in zijn dagboek: een ‘nameloze ellende in Duitsland, haat aan alle kanten, het lijden in Rusland, de chaotische toestand in Azië’.⁸³⁷

Vanaf het najaar van 1943 versterkten de Duitsers de verdedigingswerken aan de Zeeuwse kust. Het was immers niet denkbeeldig dat daar de invasie van de geallieerden zou plaatsvinden. Om de Wehrmacht bij deze versterking te helpen werden vanaf november 1943 tot september 1944 mannen tussen de 18 en 45 jaar ingezet, de zogeheten Gemeinde-Einsatz.⁸³⁸ Eerst niet langer dan twee weken achter elkaar, later werd dat uitgebreid tot vier weken en nog later tot ook de inzet van mannen tot zestig jaar en vrouwen en meisjes. Om onderduiken te voorkomen werd in april 1944 bepaald dat de Zeeuwen zonder toestemming de provincie niet mochten verlaten. Dat verbod gold dus iedere Zeeuw op de kinderen en ouders van dagen na. De bedoeling van de Gemeinde-Einsatz was het graven van schuttersputjes, loopgraven en tankgrachten maar vooral van het plaatsen van palen in de polders aan de Zeeuwse kusten. In de volksmond werden deze palen Rommelasperges genoemd.

Een aantal keren moest Bouman hieraan in schoolverband meedoen.⁸³⁹ De bezetters dwongen de leerlingen om onder begeleiding van leraren van de Rijks-HBS voor hen te werken. Zelfs brachten de leerlingen met hun begeleiders enige tijd op Schouwen door om voor de Duitsers die Rommelasperges daar op het strand te plaatsen.⁸⁴⁰ Later, in januari 1944, werd Bouman opnieuw gedwongen om samen met leerlingen en leraren voor de Wehrmacht te werken. Hij verrichtte toen gedurende drie weken voor de Duitsers spitwerk voor de aanleg van een telefoonkabel op 2 meter diepte. Hoewel het werk, opgezweept door een nijldige Feldwebel, niet aangenaam was, vond hij dat het buitenleven hem geen kwaad had gedaan.⁸⁴¹

Begin 1944 werd de bewoners van Walcheren opnieuw ontruiming bevolen vanwege een voorgenomen inundatie van het eiland, die overigens toen niet doorging.⁸⁴² Zij die inmiddels vanuit Noord-Brabant waren teruggekeerd moesten weer rechtsomkeert maken. Alle personen die niet noodzakelijk in verband met hun beroep of een bedrijf in Middelburg verbleven moesten hun biezen pakken. Bouman bleef zelf in Middelburg, maar Stien en de drie kinderen

⁸³⁶ Dagboek 30 oktober 1943, NHA (toegang 316).

⁸³⁷ Dagboek 31 december 1943, NHA (toegang 316).

⁸³⁸ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 7², 1330.

⁸³⁹ Dagboek 31 december 1943 en 23 januari 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁴⁰ *100 jaar RHBS* (Middelburg 1965) 30.

⁸⁴¹ Dagboek 25 januari 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁴² Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 302-303.

vertrokken op 16 februari naar Noord-Beveland.⁸⁴³ Naar boerderij Rusthoeve in Colijnsplaat van Piet Bom en zijn vrouw Pie. De twee oudste jongens Jan Willem en Paul gingen daar in Kortgene naar de ULO. Bouman kwam in de weekenden naar Rusthoeve. De beide echtparen Bouman en Bom waren al een tijdje bevriend met elkaar. Piet Bom was een belangrijke (rijke) boer binnen de ZLM en Bouman logeerde regelmatig in zijn boerderij om daar aan de geschiedenis van de Zeeuwse landbouw te schrijven.

Uiteindelijk werden grote delen van Zeeland door de Duitsers onder water gezet: delen van Zeeuws-Vlaanderen, Tholen, Schouwen-Duiveland en St. Philipsland. Begin april 1944 was de inundatie voltooid, maar dus niet van Walcheren. Bouman zat alleen thuis in Middelburg en hoopte met volle kracht weer aan het werk te gaan.⁸⁴⁴ Dat wil zeggen: schrijven aan zijn grote geschieddrama, dat nu ‘Spel van tijd en eeuwigheid’ heette.

In juni 1944 was er een toename van arrestaties en dwangarbeid in Middelburg.⁸⁴⁵ Bouman ontsnapte op 19 juni 1944 naar Colijnsplaat en dook onder bij Piet Bom, in boerderij Rusthoeve. Daar verbleef Stien al met de kinderen. De familie ontliiep ook daar de misère niet; de Duitsers gingen hun nieuwe wapen de V1 beproeven.⁸⁴⁶ Een voor Londen bestemde bom viel 30 juni 1944 in Kortgene vlak bij Colijnsplaat: 5 doden, 5 gewonden en 12 huizen vernietigd.

Op 24 augustus van dat jaar, het laatste oorlogsjaar voor de Zeeuwen, ging het gezin Bouman terug naar Middelburg.⁸⁴⁷ Bouman wilde proberen te voorkomen dat hun huis in Park de Griffioen door de Duitsers gevorderd zou worden. De Duitse troepen op Walcheren werden namelijk fors versterkt om de te verwachte aanval van de geallieerden af te slaan. De officieren werden in Vlissingen en Middelburg gehuisvest, in gevorderde woningen. Park de Griffioen was in feite een vestigingsplek voor Duitse officieren. Altijd waren ook in hun huis kamers beschikbaar voor Duitsers, altijd had het gezin Bouman wel een Duitse ‘logé’.⁸⁴⁸ Op 29 augustus werd de woning van de familie inderdaad gevorderd. Het gezin moest het huis verlaten en nam zijn intrek op de bovenverdieping van de Seissingel 10 in Middelburg.⁸⁴⁹

Drie dagen later kwam er weer een evacuatiebevel van de Duitsers: een groot deel van Walcheren moest ontruimd worden, daaronder de gehele bevolking van Middelburg.⁸⁵⁰ De Zeeuwen hadden er geen zin meer in, er heerste in die dagen de sfeer van een nabije bevrij-

⁸⁴³ Dagboek 17 februari 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁴⁴ Dagboek 1 maart 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁴⁵ Dagboek 31 december 1943, NHA (toegang 316).

⁸⁴⁶ Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 521.

⁸⁴⁷ Dagboek 24 augustus 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁴⁸ Mondelinge informatie van de oudste zoon van Bouman, Jan Willem Bouman.

⁸⁴⁹ Dagboek 29 augustus 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁵⁰ Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 323-341.

ding, massaal weigerden ze om te vertrekken. De dag daarop, dinsdag 5 september met de gebeurtenissen van Dolle Dinsdag⁸⁵¹, ontstond er paniek in Middelburg. Van de weeromstuit hieven de Duitsers het evacuatiebevel op. Maar helaas, zaterdag kwam er een nieuw evacuatiebevel waaraan enkelen gehoor gaven. Bouman bleef met zijn gezin op de Seissingel. Maar toch leek het die nacht te gevaarlijk te worden om in Middelburg te blijven. Op nog geen acht kilometer van hun woning werden in de Zandkreek oorlogsbotten gebombardeerd en er speelde nog iets anders. In een huis iets verderop aan de Seissingel was de Sicherheitsdienst gevestigd en in de woning onder de etage waar de familie Bouman verbleef was er kort daarvoor een incident met een Engelse radio geweest.⁸⁵² Misschien kwamen er na de gebeurtenissen op Dolle Dinsdag represailles. Op zondag 10 september evacueerden het gezin opnieuw naar Rusthoeve op Noord-Beveland.⁸⁵³ Dit keer gingen ze met weinig bagage te voet over de Sloedam naar Wolphaartsdijk en staken vanaf daar met een roeiboot over naar Kortgene, vervolgens door naar Colijnsplaat.

Tien dagen nadat het gezin in Colijnsplaat was gearriveerd werd bekend dat de Duitsers een inundatie voor Noord-Beveland van plan waren.⁸⁵⁴ Driekwart van het eiland zou onder water worden gezet. Een slecht bericht, het eiland zat niet alleen vol met bewoners maar ook met vluchtelingen. Buiten de ongeveer zeventuizend vaste bewoners telde het eiland nog eens tweeduizend van Schouwen-Duiveland en Walcheren afkomstige evacués. De Duitsers hadden niet de bedoeling om mensen van Noord-Beveland te evacueren. Bij een overstroming zou dus iedereen in de paar dorpen op het eiland worden samengeperst. Bovendien waren er op het eiland ruim vijftienhonderd koeien en kalveren en bijna evenveel paarden, die ook geen kant op konden. Ook de landbouw zou ernstige schade van de onderwaterzetting ondervinden. De oogsten bevonden zich nog op het land en deels zelfs nog in de grond. Op 27 september zetten de Duitsers de afwateringssluizen open.

Haastig werd op Noord-Beveland een comité gevormd ter bescherming van de landbouwbelangen om te proberen de Duitsers tot andere gedachten te brengen.⁸⁵⁵ In het comité namen zitting: P. de Tazelaar de gemeentesecretaris van Kortgene, de landbouwdeskundigen D. de Waal, Prinsen, en Geerlings en de tuinbouwdeskundige C.L. Koster die als evacué op Noord-Beveland verbleef. Verder nog vertegenwoordigers van polder- en waterschappen.

⁸⁵¹ Die dag speelden er veel geruchten dat ons land elk moment bevrijd kon worden. Veel Nederlanders maakten zich op om de bevrijders te begroeten en onder Duitsers en NSB'ers brak paniek uit.

⁸⁵² P.R. Bouman, interview door AJB op 18 februari 1993, Boumanarchief RuG.

⁸⁵³ Dagboek 10 september 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁵⁴ Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 432.

⁸⁵⁵ Nic. J. Karhof, *Het vergeten eiland. Noord-Beveland in bezettingstijd* (Souburg 1950) 41-44; *Zeeland 1940-1945*, Zeeuws Archief (toegang 396), inv.nr.92.

Koster zou, vergezeld door Bouman, naar Den Haag gaan om met de Nederlandse en Duitse instanties aldaar contact op te nemen. Bovendien moest Bouman overleggen met de waarnemend Commissaris van de Koningin P. Dieleman, die hij goed kende van de ZLM, bovendien praten met de Duitse referent bij de Beauftragte Middelburg Hans F. Mittelstenscheidt, Arbeitseinsatz-leider te Middelburg.

Het was begrijpelijk dat Bouman door de landbouwers voor deze bemiddeling werd gevraagd. Hij was inmiddels een bekend figuur in Zeeuwse landbouwkringen en had ook gezag verworven met zijn vele spreekbeurten in Zeeland. Bovendien was hij zo langzamerhand een bekend figuur geworden op Noord-Beveland omdat hij vaak, als schrijver en met zijn gezin, in de boerderij van Bom en zijn vrouw verbleef.

Men verwachtte niet veel van eventuele pogingen bij het centrale gezag. Niet de Duitsers in Den Haag maar die in Middelburg hadden besloten tot de inundatie en zouden dan ook benaderd moeten worden. Bovendien ging het om een gevaarlijke tocht over de Sloedam, daarboven waren Engelse jagers actief. Uiteindelijk ging Bouman niet naar Den Haag.⁸⁵⁶ Intussen werden ook pogingen gedaan door de ontslagen burgemeester van Kortgene A.A. Schuit en door de Zeeuwse Voedselcommissaris en voormalig algemeen secretaris van de ZLM Dorst. Beide waren al enige tijd uit Zeeland verbannen en verbleven in Bergen op Zoom.

In Den Haag wisten de Duitse autoriteiten trouwens niets van een inundatie. Zij stuurden een vertegenwoordiger naar de militaire autoriteiten in Middelburg om hen er van te overtuigen dat de inundatie moest worden afgebroken. Bouman was inmiddels naar Middelburg gegaan en stelde samen met Dieleman alles in het werk om de Duitsers tot ander inzicht te brengen. Hij betwijfelde of het iets had geholpen: 'Er moeten andere motieven zijn geweest, die de Duitsers noopten op hun eerste bevel terug te komen.'⁸⁵⁷

Tijdens Dolle Dinsdag hadden Noord-Bevelanders de weinige nog op het eiland aanwezige Duitsers overmeesterd en zo een dag lang de vrijheid gevierd.⁸⁵⁸ Mittelstenscheidt die toevallig op Noord-Beveland was, zou zijn beschoten. Met het bevel tot de inundatie zou hij uit rancune handelen. 'Waarschijnlijk hebben de militaire machthebbers naderhand ingezien dat zij het advies van de partijmannen maar niet moesten volgen.'⁸⁵⁹ Op 5 oktober werd het

⁸⁵⁶ Nic. J. Karhof, *Het vergeten eiland*, 42.

⁸⁵⁷ Brief Bouman aan Karhof 8 maart 1947, Zeeland 1940-1945, Zeeuws Archief (toegang 396), inv.nr. 92.

⁸⁵⁸ Nic. J. Karhof, *Het vergeten eiland*, 31-37; Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 432.

⁸⁵⁹ Brief Bouman aan Karhof 8 maart 1947, Zeeland 1940-1945, Zeeuws Archief (toegang 396), inv.nr. 92.

inlaten van zeewater op Noord-Beveland gestaakt.⁸⁶⁰ Slechts 80 ha was uiteindelijk onder water gezet maar werd nu weer drooggemalen.⁸⁶¹

Of is het toch anders gegaan? Bom en zijn vrouw herinnerden zich een eenmansactie van Bouman die bij hen was ondergedoken. Bouman stond zich te scheren toen Bom kwam vertellen ‘dat de Oberleutnant aan de dijk was’. Bouman stopte ogenblikkelijk met scheren, stapte op de fiets en ging naar de Oberleutnant om met hem te praten. ‘Het is best mogelijk dat dit gesprek de onderwaterzetting heeft voorkomen, zeer vermoedelijk zelfs, want men was al bezig de zaak onder water te zetten’ aldus het verhaal van boer Bom.⁸⁶²

Voor Zeeland naderde de bevrijding, eind oktober arriveerden de eerste geallieerde militairen in Kortgene en begin november 1944 was geheel Noord-Beveland bevrijd. Bouman zat met zijn gezin in Colijnsplaat relatief veilig, droog en inmiddels bevrijd. Maar de familie kon niet terug naar het eigen huis in Middelburg, hun woning in Park de Griffioen stond onder water evenals de noodwoning aan de Seissingel 10. Op 3 oktober 1944 had de Engelse luchtmacht (de Royal Air Force) de Walcherse en andere Zeeuwse dijken gebombardeerd.⁸⁶³ Op 7 oktober opnieuw en steeds weer totdat er flinke gaten in de Walcherse dijken aan vooral de westkust waren ontstaan. Eerst langzaam toen sneller aangedreven door de westenwind stroomde Walcheren vol water. Half oktober 1944 bereikte het water Middelburg totdat er eind oktober een evenwichtstoestand werd bereikt. Vanaf dat moment zetten de geallieerden de aanval op Middelburg in en werd de stad op 6 november bevrijd en geheel Walcheren twee dagen later. Op Schouwen Duiveland na, was ook de rest van Zeeland in november van dat jaar bevrijd.⁸⁶⁴

Half november ondernam Bouman de tocht naar Middelburg om naar hun onder water staande huis in Park de Griffioen en op de Seissingel te gaan kijken. Hij trof hun bezittingen grotendeels ongerept aan. Bouman had al zijn boeken tevoren in veiligheid gebracht door ze over verschillende adressen van vrienden en bekenden te verdelen.⁸⁶⁵ De school bleef intussen nog gesloten, dus ging Bouman terug naar Noord-Beveland.

Ondanks al deze soms levensbedreigende ervaringen was Bouman niet behept met een oorlogstrauma. In zijn gezin was dat ook niet opgevallen, wel dat hij zich misschien machteloos

⁸⁶⁰ Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 434.

⁸⁶¹ Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 432-433.

⁸⁶² Interview C.D. Saal met Piet Bom en echtgenote 6-8-1966, Boumanarchief RuG.

⁸⁶³ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 10A¹, 483, 494-495; Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 435-453. Het eerste bombardement was op 3 oktober 1944 op de dijk bij Westkapelle. Een paar dagen later bombardeerden de Britse Royal Air Force onder meer de schutsluizen bij Vlissingen en op 11 oktober de zeedijk bij Veere.

⁸⁶⁴ Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 451.

⁸⁶⁵ Bouman aan L.W. de Bree, *Zeeland 1940-1945*, Zeeuws Archief (toegang 396), inv.nr.147.

voelde tegenover wat hij zag als de grote problemen van zijn tijd.⁸⁶⁶ Dat laatste komt ook dichterbij wat hij daarover, in een kennelijk onbewaakt ogenblik, zelf opschreef: 'Ik heb onder de door mij doorleefde tijd geleden.' Onder 'doorleefde tijd' verstaat hij niet alleen de oorlog of de beide wereldoorlogen. De oorlog is een 'eruptie van opeengehoopte zonden'.⁸⁶⁷ Het is een zinloos slot van wat daaraan voorafging: de onttovering van de wereld, die uiteindelijk een botsing is tussen geloof en ongeloof. Oorlog vormt de expressie van een revolutie der eenzamen.⁸⁶⁸

Aan de andere kant biedt de oorlog de zekerheid van het onderscheid tussen goed en kwaad. Het oorlogslijden is als een martelaarschap dat de christen in zijn strijd met de duivel dichterbij God brengt. Het besef 'dat het lijden aan de vroomheid diepten kan geven'.⁸⁶⁹ Dat lijkt op een fascinatie voor de duisternis van de oorlogsjaren, eerder dan op een trauma.

Bouman leed niet aan een oorlogstrauma, hij leed aan de onttovering. Daardoor voelde hij zich een vreemdeling in zijn tijd, een verstekeling, een gevallen mens in zijn tijd. Hij wist dat het niet alleen zijn lijden en zijn verhaal was, maar het existentiële verhaal van alle eenzame mensen. Dat 'lijden aan zijn tijd' moest hij van zich af schrijven. Maar de tijd nemen om te schrijven stuitte veelal en soms heftig op praktische bezwaren.

Ook zat hem vaak dwars dat voor het oplossen van de problemen van zijn tijd niet alleen sociale en politieke veranderingen noodzakelijk waren, maar dat juist *hij* in de praktijk aan de verwezenlijking daarvan moest bijdragen. Die 'sociale dienstplicht' viel hem zwaar. Zijn bekering tot het christelijk geloof bracht hem meer rust. Het geloof werd voor Bouman belangrijker dan het vernieuwingsactivisme. Het bestrijden van de 'onttovering' kon uiteindelijk alleen door een terugkeer naar de geboden Gods.⁸⁷⁰ In de eerstvolgende boeken van Bouman werd dat een wezenlijk thema.

Het van-mij-af-schrijven

'Vreemd, te midden van alle beslommeringen en met het sombere perspectief voor me van de oorlogsellende, blijven me allerlei werkplannen door 't hoofd spoken.'⁸⁷¹ Bouman bleef ondanks de oorlogsellende altijd filosoferen over de opzet van zijn 'grote boek'. Hij dacht over misschien 'een nieuwe vorm van geschiedschrijving (...) een synthese van feitengeschiedenis, ideeën- en cultuurgeschiedenis en een min of meer filmische reportage. Afwisseling van grote

⁸⁶⁶ Interview 15 april 1993 Albert-Jan Binnendijk met Boumans jongste zoon Tom, Boumanarchief RuG.

⁸⁶⁷ Dagboek 31 december 1943, NHA (toegang 316).

⁸⁶⁸ Bouman, *Revolutie*, 345.

⁸⁶⁹ P.J. Bouman, *Een onzer dagen: 't Vóórhistorisch heden* (Assen 1965) 119.

⁸⁷⁰ Bouman, *Revolutie*, 343.

⁸⁷¹ Dagboek 25 juli 1942, NHA (toegang 316).

lijnen, korte beschouwingen en close-up's van gebeurtenissen'. Bouman was een liefhebber van film, hij en zijn vrouw gingen met regelmaat naar de bioscoop. Misschien is hij daardoor op het idee gekomen om geschiedschrijving in een filmische vorm te gieten.

Bouman verwonderde zich erover dat hij gedurende de verschrikkingen van de oorlog steeds weer kon nadenken over die 'Shakespeariaanse visie op het drama der geschiedenis van de laatste vijftig jaar'.⁸⁷² Het moest een 'roman fleuve' worden, hij dacht aanvankelijk ook aan meerdere deeltjes, het werd uiteindelijk één boek: *Revolutie der eenzamen* (1953).

Dat het te schrijven boek, tijdens de oorlogsverschrikkingen, door zijn hoofd bleef spoken wordt al iets begrijpelijker wanneer blijkt, dat Bouman voor zijn boek in wording de eindtijd in gedachten had en daarvoor de *Muspilli* las. De *Muspilli* is een Oudhoogduitse preek in dichtvorm uit Beieren en waarschijnlijk van de abdij in Fulda van rond het jaar 800.⁸⁷³ Het gedicht beschrijft de strijd van engelen en duivels om de ziel na de dood van de mens en daarmee de kans op eeuwig leven in de hemel dan wel in de hel. Vooral lezen we in het gedicht over de ondergang van de wereld door een allesverslindend vuur waarna het laatste oordeel volgt, een beschrijving van het leven in de eindtijd. In zijn nieuwe boek kwam een vergelijkbare tekst terecht en aansluitend aan die tekst over hel en verdoemenis de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog.

Reeds als jongen was hij van de Eerste Wereldoorlog diep onder de indruk geraakt. Hij was er nooit in geslaagd 'om met het gebeuren van de beide wereldoorlogen in het reine te komen'.⁸⁷⁴ Hoe moest je er over schrijven? Hij wist 'dat voor zo'n poel van lijden de "verklarende" geschiedschrijving moest falen'. In oorlogstijd ontdekte hij op welke wijze hij daarover wel kon schrijven, anders dan in *Van Renaissance tot Wereldoorlog* moest het in een beeldende vorm. Slechts op die wijze kon hij de ondergangsstemming weergeven, alleen op die manier kon hij schrijven over wat hem 'in letterlijke zin "op het hart lag"'.⁸⁷⁵ Maar het moest 'tevens wetenschappelijk verantwoord' zijn.

Een jaar later, we schrijven juni 1943, besloot Bouman om zoveel mogelijk tijd te wijden aan het 'grote werk' dat hem voor ogen stond: 'het epos der moderne geschiedenis – waarheidsgetrouwe "verbeelding" der tragiek van de laatste halve eeuw'.⁸⁷⁶ Monumentaal opgezet in vele delen, maar *niet* voor de vakspecialisten geschreven. 'Zijn plicht als vakman'

⁸⁷² Dagboek 25 juli 1942, NHA (toegang 316).

⁸⁷³ Dagboek 25 juli 1942, NHA (toegang 316); voor de tekst van de *Muspilli*: Pieter Eligh, *Leven in de eindtijd. Ondergangsstemmingen in de middeleeuwen* (Hilversum 1996) 46-48.

⁸⁷⁴ Brief van Bouman aan zijn echtgenote 7 september 1952, NHA (toegang 316).

⁸⁷⁵ Dagboek 25 juli 1942, NHA (toegang 316).

⁸⁷⁶ Dagboek 6 juni 1943, NHA (toegang 316).

vervulde hij al door over de Zeeuwse landbouwgeschiedenis en, voor zijn verdere vorming als historicus, de Johan-Maurits-biografie te schrijven.

De zomer van 1943 was voor Bouman ‘een vruchtbare vakantie’ en alleen al daarom een prettige tijd.⁸⁷⁷ De schema’s voor wat *Revolutie der eenzamen* zou worden, zijn histoire-fleuve onder de nieuwe titel ‘Spel van tijd en eeuwigheid’, had hij uitgewerkt en een eerste stuk daarvan geschreven. De Zeeuwse landbouwgeschiedenis was in september 1943 voltooid.

Sociale dienstplicht

‘Aan mijn vrienden.

Herhaaldelijk werd reeds een beroep op me gedaan voor werkzaamheden die men gaarne door mij verricht zag. Op het gevaar af on sociaal te handelen, heb ik tot dusver telkens geweigerd mij beschikbaar te stellen, ook waar ik zelf de overtuiging had niet ongeschikt te zijn voor het werk dat men mij toedacht.

Na mijn ervaringen in de Nederlandse Unie-organisatie ben ik in de laatste oorlogsjaren steeds meer tot de conclusie gekomen, dat het “Ken U zelve” niet alleen de grondslag voor ons individueel handelen moet zijn, doch in laatste instantie ook voor het gemeenschapsleven van de grootste betekenis zal blijken.

Mijn aanleg en belangstelling gaan zeer eenzijdig in de richting van het historisch begrijpen en beschrijven van de grote geestelijke en maatschappelijke stromingen in de uiterst belangrijke overgangstijd waarin wij leven. Tenslotte zal ook onze vaderlandse politiek deze internationale denkbeelden volgen. De bestudering van de historische krachten, die de 20ste eeuw beheersen, eist de volle mens. Indien ik mij laat vinden – zelfs voorlopig – voor allerlei werk dat nu direct nodig is, moet ik mijn roeping verloochenen. Mag ik mij hiertoe laten bewegen? Maak het mij niet te moeilijk en respecteer mijn zelfgekozen afzondering, die het mij na verloop van tijd mogelijk zal maken veel moeizaam en verworven inzicht in dienst te stellen van het algemeen belang. In de eerste plaats echter, begrijp dat ik momenteel niet anders kan en mag dan gehoor te geven aan mijn neiging de voor mijn doel noodzakelijke eenzaamheid te plaatsen boven ieder organisatorisch handelen op korte termijn.’

⁸⁷⁷ Dagboek 3 september 1943, NHA (toegang 316).

Bovenstaande ‘brief’ staat in Boumans dagboek van eind november 1944 toen Zeeland grotendeels bevrijd was. Is het dezelfde tekst als die hij aan zijn vrienden van de vernieuwingsbeweging schreef? Was die brief wel geschreven? Was die brief wel verstuurd? Ik ken de originele brief niet en het doet er ook niet zo veel toe. Bovenstaande tekst is te lezen als opnieuw een reflectie van Bouman op het werken in de vernieuwingsbeweging en met name op zijn ervaringen in de Nederlandse Unie. Hij wees andermaal het ‘denken met de handen’ af en koos weer voor het ‘denken met de pen’. Het ‘organisatorisch handelen’ was niet wat hij zag als zijn richting, hoewel hij zich in dat domein wel een zekere bekwaamheid toeschreef.⁸⁷⁸ Het in stilte studeren en schrijven stemde hem nog altijd het meest gelukkig, het kwam ook overeen met wat hij zag als zijn roeping. Bouman had inmiddels vrij veel materiaal verzameld en ook al enkele fragmenten geschreven, voor het vervolg op *Van Renaissance tot Wereldoorlog*, met zoals gezegd als titel voor zijn nieuwe boek ‘Spel van Tijd en Eeuwigheid’. Misschien is de brief niet alleen te lezen als een afspraak die Bouman met zichzelf maakte maar ook met Stien. Boumans echtgenote was de enige die zijn dagboeken las. Maar Bouman hield zich niet aan zijn afspraak en verbrak die enkele weken later al weer. Maar kon hij dat aanbod weigeren?

Stien en de kinderen verbleven nog steeds op Noord-Beveland in de boerderij Rusthoeve te Colijnsplaat. De familie kon voorlopig noch hun huis in Park de Griffioen noch de noodwoning aan de Seissingel betrekken. Moest het gezin langer dan een jaar geëvacueerd blijven?⁸⁷⁹ Bouman zelf fietste regelmatig vanaf Noord-Beveland naar Middelburg om de toestand van hun huis te inspecteren en spullen te halen. Toen hij eind november 1944 weer in zijn woonplaats was, werd hij door Zeeuwse vrienden aangeklampt met verzoeken om mee te werken aan een blaadje, om politieke actie te ondernemen. Steeds weer drong men bij hem aan, waardoor hij tenslotte bovenstaande ‘brief’ schreef. Hij had een ‘groot werk’ onderhanden, dat *moest* voorgaan.

Een week later was hij weer in Middelburg en, terwijl hij nog neerslachtig liep te peinen over de brief aan zijn vrienden, werd hij opnieuw aangesproken. Maar toen was het anders. Het was ‘een koerier van overste Slot’, de Militair Commissaris van het Militair Gezag (MG) in Zeeland: of Bouman bij de overste langs wilde komen.⁸⁸⁰ De overste was kapitein-luitenant ter zee C.W. Slot, die vanaf 25 september 1944 de leiding had van het MG in Zeeland.

⁸⁷⁸ Dagboek 28 december 1940, NHA (toegang 316).

⁸⁷⁹ Dagboek eind november 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁸⁰ Dagboek eind november 1944, NHA (toegang 316).

Het MG, ingesteld bij Besluit Bijzondere Staat van Beleg per 14 september 1943, was het dagelijks bestuur van de bevrijde delen van Nederland namens de Nederlandse regering, die nog in Londen verbleef. Het MG nam ook taken van de zogeheten Ordedienst over en betrok vooral medewerkers uit de kring van ‘vernieuwers’.⁸⁸¹ Wilhelmina hoopte dat zodoende ‘het MG het pad naar de “vernieuwing” zou openhouden’.⁸⁸² Een goede bekende van Bouman, De Quay, was vanaf oktober 1944 voorzitter van het College voor Economische Aangelegenheden van het MG. Dat College was verantwoordelijk voor de uitvoering van taken op het gebied van handel en nijverheid, landbouw en voedselvoorziening. Overste Slot bood Bouman aan om zijn economisch adviseur te worden, speciaal voor de voedseldistributie in Zeeland.

Dit aanbod was belangrijk! Als hij het aannam sloeg hij twee vliegen in een klap.⁸⁸³ Ten eerste kon zijn gezin weer een plek in Middelburg krijgen; het aanbod van C.W. Slot bevatte tevens het verkrijgen van een woonverblijf voor zijn gezin in Middelburg. Bovendien kon hij zich op een centrale post nuttig maken. Bouman overwoog: ‘Het gezinsmotief en een sociaal motief tegenover de overtuiging mijn richting (het schrijverschap) reeds te hebben gevonden. Dus toch daar van afwijken?’⁸⁸⁴ Hij zegde toe en trad 11 december 1944 in dienst van het MG. De familie kreeg een woning toegewezen aan de Loskade 33. Een paar huizen van het bureau van het MG vandaan, dat ook op de Loskade was gehuisvest. Maar de woning kon nog niet worden bewoond, die moest eerst grondig worden opgeknapt en tot zolang bleven Stien en de kinderen in Rusthoeve bij Bom en zijn vrouw in Colijnsplaat.

De oorlog duurde voort, de Duitsers waren nog niet uit geheel Zeeland verdreven. Het nieuwe jaar begon met kanongebulder op Schouwen. Zouden er nieuwe Duitse offensieven mogelijk zijn? Er waren artillerieduels tussen Schouwen en Noord Beveland. Volgens Bouman was Colijnsplaat ‘geen veilig toevluchtsoord meer voor Stien en de jongens’.⁸⁸⁵ Hij moest zich haasten met het (laten) opknappen van de woning aan de Loskade. In het nieuwe jaar voer Bouman weer naar zijn huis in Park de Griffioen en hij noteerde daarover: ‘Overall golft de zee. Alles maakte een desolate indruk. Eerst in een apocalyptische tijd als deze leren wij de vernietigende kracht van de elementen kennen. Het vuur, het water!’⁸⁸⁶ Deze dagboektekst van Bouman is kenmerkend voor de auteur die in diezelfde tijd schreef aan *Revolutie der eenzamen*.

⁸⁸¹ Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978) 39-41; Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, 528-529.

⁸⁸² De Jong, *Koninkrijk* deel 10a², 900.

⁸⁸³ Dagboek eind november 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁸⁴ Dagboek eind november 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁸⁵ Dagboek 7 januari 1945, NHA (toegang 316).

⁸⁸⁶ Dagboek 7 januari 1945, NHA (toegang 316).

Bouman was opnieuw veel aan het reizen en trekken, nu voor zijn taak bij het MG. Hij zag zijn gezin vrijwel niet meer, logeerde bij vrienden in Middelburg en raakte snel ingesponnen in de verplichtingen en verantwoordelijkheden van al dat werk. De twijfel kwam weer boven, kon hij zich er over enige tijd weer uit terugtrekken en terugkeren naar zijn studie?⁸⁸⁷ Of misschien proberen de daad en de beschouwing te combineren? Of zich maar laten drijven zonder vaste voornemens? Voor alle drie de opvattingen voelde hij evenveel. Toen hij over de situatie in het nog niet bevrijde deel van Nederland werd geïnformeerd, de verwoestingen, vernietiging van havens, stations, de economische afbraak, wist hij: 'In de strijd om het naakte bestaan zal niet veel plaats meer zijn voor studie en bespiegeling.'⁸⁸⁸

Zijn functie als economisch adviseur bij het MG en zijn bemoeiingen met de politiek zag Bouman als een tijdelijke terugkeer naar 'het praktische leven'. De tijd zou leren of die opvatting gegrond was. Vooralsnog meende hij zich in zijn rol als militair adviseur bij het MG ook met de wereldpolitiek te kunnen bemoeien. Bouman maakte een plan voor bemiddeling tussen de Brits-Amerikaanse en Russische wereldrijken.⁸⁸⁹ Hun onderlinge verstandhouding zou volgens Bouman de geschiedenis van de twintigste eeuw beheersen. Een vooruitziende blik, maar of Nederland daarbij 'een zeer actieve en belangrijke rol' kon spelen? Bouman dacht van wel en aan een 'Internationaal Studiecentrum en Bemiddelingsinstituut Anglo-Russia' dat in Den Haag gevestigd zou moeten worden. Het moest een stichting worden voor het organiseren van congressen, studiereizen, lezingen, persvoorlichting, studiebeurzen, publicaties en het uitgeven van een tijdschrift. Met die activiteiten kon een sfeer van vertrouwen worden bevorderd.⁸⁹⁰ Het plan kwam terecht bij P.J. Schmidt, medeoprichter van de Nederlandse Volksbeweging, adviseur van Schermerhorn (de latere minister-president) en betrokken bij de voorbereidingscommissie van de Verenigde Naties.

Op 16 maart 1945 betrok de familie eindelijk de tijdelijke woning aan de Loskade 33.⁸⁹¹ Langer dan een jaar hadden Stien en de kinderen op Rusthoeve gelogeerd. Nu waren ze weer terug in Middelburg, dat als een eiland in het inundatiegebied lag. Bouman kon niet helpen bij de verhuizing omdat hij diezelfde dag met een groepje van vijftien 'illegalen en vernieuwingsmensen' in Middelburg door koningin Wilhelmina werd ontvangen.⁸⁹² Hij wilde haar tijdens die ontmoeting de brochure van de Jong Nederlandse Beweging overhandigen. Daarom vroeg hij aan zijn vriend Verburg het pamflet terug, maar die had het niet meer. Het

⁸⁸⁷ Dagboek eind november 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁸⁸ Dagboek 7 januari 1945, NHA (toegang 316).

⁸⁸⁹ Dagboek 1 januari 1945, NHA (toegang 316).

⁸⁹⁰ Notitie van dr. P.J. Bouman, Collectie 480 archief P.J. Schmidt, NL-HaNa (toegang 2.21.300), inv.nr. 67.

⁸⁹¹ Dagboek 16 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁸⁹² Dagboek 16 maart 1945, NHA (toegang 316).

is onbekend of de koningin de brochure heeft gekregen, die is in elk geval niet aanwezig in het archief van Wilhelmina.⁸⁹³

Eind maart 1945 maakte Bouman zich los van het Militair Gezag Zeeland, het voornaamste werk was gedaan.⁸⁹⁴ Voor het overige viel weinig te hopen ‘van de mannen aan de top van dit geïmproviseerd gezagsapparaat’.⁸⁹⁵ Was de laatste fase van de oorlog begonnen? De geallieerden stonden voor de Rijn. Bouman verwachtte grote gebeurtenissen. ‘Voor Noord-Nederland is het hoog tijd, dat het drama snel eindigt.’⁸⁹⁶

Omdat steeds meer delen van Nederland bevrijd werden moest naar zijn vaste overtuiging de vernieuwingsbeweging ‘dezer dagen in zee’.⁸⁹⁷ Bouman vond dat hij daaraan moest meewerken, hij kon niet anders dan de consequenties aanvaarden van wat hij de laatste jaren had geschreven en gesproken. Hij had inmiddels al, samen met enkele vertrouwensmannen, de Jong Zeeuwse Beweging opgericht, de Zeeuwse afdeling van de Jong Nederlandse Beweging. Hij werd daarvan voorzitter.⁸⁹⁸ Het was zijn vaste overtuiging dat een economische organisatie, zoals waarmee hij via het MG bezig was, moest falen zonder politieke vernieuwing. Politieke actie zou geleidelijk de doorslag geven. Op 7 april 1945 trad hij ook toe tot de redactie van *Je Maintiendrai*.

Je Maintiendrai bestond al ruim drie jaar en was opgericht door het kader van de voormalige Unie na het verbod van de Unie op 14 december 1941 door de Duitse bezetters. Het verbod was een uitnodiging tot ondergrondse activiteiten, iets dat de Unie-leiding eerder officieel had afgewezen. In januari 1942 kregen twaalf vertrouwde Unie-mensen van Eindhoven een cursus in het fabriceren van illegale lectuur en de verspreiding ervan.⁸⁹⁹ Onder hen was C. Vlot, bedrijfseconoom en gewestelijk commissaris van de Unie in Utrecht. Samen met J.E.W. Wüthrich, directeur van een verzekeringsmaatschappij, richtte hij in mei 1942 een *Bulletin* op, dat voor een geselecteerde groep van kaderleden van de Unie de scholing moest verzorgen.⁹⁰⁰ In februari 1943 kwam een samenwerking tot stand met een groep dat een blad uitgaf dat vanaf 1943 verscheen onder de nieuwe naam *Je Maintiendrai*. De Bulletin-groep nam daarvan de redactionele leiding op zich. De redactie bestond vanaf dat moment uit Vlot,

⁸⁹³ Interview door Joost Vermoolen met de heer M.C. Verburg, Boumanarchief RuG.

⁸⁹⁴ Dagboek 24 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁸⁹⁵ Dagboek 24 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁸⁹⁶ Dagboek 24 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁸⁹⁷ Dagboek 30 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁸⁹⁸ Dagboek eind november 1944, NHA (toegang 316).

⁸⁹⁹ De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 5¹, 218.

⁹⁰⁰ Bank, *Nederlandse Volksbeweging*, 26.

Wüthrich, de katholieke journalist F.J.M. Oremus en de student K. Viehoff. De Bulletin-groep bleef overigens ook zelfstandig publiceren voor de voormalige kaderleden van de Unie.⁹⁰¹

Vlot was behalve redacteur van *Je Maintiendrai* tevens organisatie-secretaris van een ‘viermanschap’ dat de illegale samenhang van de Unie-kernen moest handhaven nadat het Driemanschap was gearresteerd.⁹⁰² Dit viermanschap bestond verder uit Ruygers, P.J. Schmidt, voormalig links socialist en actief in de Unie, en Van der Wielen. In 1944 werd dit gezelschap uitgebreid met andere bekende voormannen van de vernieuwingsbeweging en de Unie: Verkade, Haveman, de socialist J.G. Suurhof en met Schermerhorn en Brugmans na hun vrijlating uit Gestel.

Hoewel illegaal was *Je Maintiendrai* geen actie-orgaan. Het was een opinieblad dat opvattingen over geestelijke weerstand en geestelijke vernieuwing tot uitdrukking bracht. De inhoud leek veel op die van *Het Gemeenebest*. Met de komst van de Gestelse oud-gijzelaars werd de invloed van hen op *Je Maintiendrai* versterkt.⁹⁰³ Zo werd er binnen de redactie van *Je Maintiendrai* geijverd voor het in Gestel bedachte manifest voor een Volksbeweging. Toen *Je Maintiendrai* werd opgedeeld in vrij zelfstandige edities kreeg als gevolg hiervan het Uniekader, dat sterk in het zuiden en in sommige streken in het noorden en oosten was, minder invloed op de voorbereiding van die Volksbeweging. *Je Maintiendrai* werd in het bevrijde zuiden op grote schaal verspreid, vooral toen *Christofoor* en *Vrij Nederland* samen met *Je Maintiendrai* één blad uitgaven. Het was in die fase dat Bouman in de redactie van *Je Maintiendrai* ging mee doen.

De geallieerden vorderen snel, ‘in één week van de Rijn tot Paderborn, Münster, Marburg, Fulda enz.’.⁹⁰⁴ ‘Overall tekenen van de Duitse ineenstorting. Het wordt tijd! Voor ons land is deze “redding” feitelijk al te laat.’ Waarschijnlijk bedoelde Bouman met die laatste opmerking de teloorgang van de Nederlandse economie. Maar de afdeling Zeeland van de Jong Nederlandse Beweging, onder leiding van Bouman, ‘gaat in zee’.⁹⁰⁵

Eind maart 1945 nam Bouman een belangrijk besluit. Steeds heftiger twijfelde hij tussen enerzijds het voldoen aan wat zijn aanleg en roeping is, het schrijven van zijn ‘grote werk’, en anderzijds het volgen van zijn sociaal gevoel, werken voor het algemeen belang, het voldoen aan een ‘sociale plicht’.⁹⁰⁶ Hij koos vooralsnog voor het laatste: ‘Ik *màg* mij bij de

⁹⁰¹ Bank, *Nederlandse Volksbeweging*, 27- 32.

⁹⁰² Bank, *Nederlandse Volksbeweging*, 26.

⁹⁰³ Bank, *Nederlandse Volksbeweging*, 33.

⁹⁰⁴ Dagboek 30 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁰⁵ Dagboek 4 april 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁰⁶ ‘Brief Bouman aan Stien 4 mei 1945, NHA (toegang 316).

verschrikkelijke nood in het noorden niet buiten de organisatie van de voedselvoorziening houden.’⁹⁰⁷

Bouman werd militair. Hij liep in een uniform rond als kapitein bij het Militair Gezag. Met majoor Wüthrich van het MG had hij afgesproken dat hij meeding naar Haarlem als algemeen economisch adviseur. Voorlopig bivakkeerden zij, de militairen van het Regionaal Militair Commando West (Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht), nog in het Zuiden van het land, in en rond Helvoirt bij Vught. Als ‘Holland’ bevrijd was zou de MG-colonne richting het Noorden vertrekken.

Kapitein en economisch adviseur voor de voedselvoorziening P.J. Bouman behoorde tot de top van het MG voor Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Door die functie voelde Bouman zich een belangrijk man. Hij had veel vrijheden, bevoegdheden en faciliteiten, om zaken te regelen zoals hij vond dat het moest, om te helpen, om noden te lenigen. Hij kon ‘nu meer gedaan krijgen dan een ander’.⁹⁰⁸ Zie ook ‘de verscheidenheid van mensen, die ik de hele dag ontmoet’.⁹⁰⁹ Fabrieksdirecteuren, moderne ondernemers met wie hij goed overweg kon; mannen die terugkwamen uit de Duitse kampen en geen eten of werk hadden. Maar ook ontving Bouman een ‘toenemend aantal uitnodigingen voor “partijtjes”’, het werd soms nachtwerk. ‘M’n assistent Kapteyn (directeur van de Union-cacaofabriek) voldoet goed; m’n secretaresse Juffr. Westra eveneens’.⁹¹⁰

Na lang wachten vertrok de MG-colonne naar Maastricht waar opnieuw een periode van wachten begon. Op 8 mei, de dag nadat de geallieerden West-Nederland waren binnen getrokken, vertrok de colonne eindelijk naar ‘Holland’.⁹¹¹ Bouman is opgetogen: ‘Een heerlijke dag’: A’foort, Soestdijk-Baarn, A’dam, Haarlem. ‘Overall wild enthousiasme.’ Vier dagen later richtte hij zijn bureau aan het Kenaupark te Haarlem in.⁹¹² Bouman dacht hooguit tot het najaar te blijven, ‘dan eindigt mijn “sociaal” dienstjaar en ben ik weer weg’.⁹¹³

Voordat de colonne met Bouman in Haarlem aankwam hadden de geallieerden vanaf eind april, door middel van een spectaculaire operatie en met toestemming van de Duitse bezetters, voedsel gedropt in Noord- en Zuidholland.⁹¹⁴ Het duurde helaas dagen voordat het bij de bevolking aankwam. Belangrijk was de aanvoer over de weg en per schip om zo snel mogelijk voedsel bij de 4,3 miljoen mensen te krijgen. Dat lukte, nadat de Duitsers verdreven

⁹⁰⁷ Dagboek 30 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁰⁸ Brief Bouman aan echtgenote Stien 7 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁰⁹ Brief Bouman aan echtgenote Stien 30 mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹¹⁰ Brief Bouman aan echtgenote Stien 30 mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹¹¹ Dagboek 8 mei, 1945, NHA (toegang 316).

⁹¹² Dagboek 12 mei, 1945, NHA (toegang 316).

⁹¹³ Brief Bouman aan Stien 13 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹¹⁴ D.C.L., Schoonoord, *Het ‘Circus Kruls’* (NIOD Amsterdam 2011) 743.

waren, door een goede samenwerking tussen de geallieerden en het MG. Gepland was dat het MG zes maanden in actie zou blijven en ook Bouman ging er vanuit dat hij tot november dat jaar in dienst bleef van het MG. Maar in juni kwam er al een eind aan de werkzaamheden van het MG en kon het overheidsapparaat de activiteiten weer overnemen. Eind juli 1945 vroeg en kreeg Bouman ontslag bij het Militair Gezag.⁹¹⁵

Tijdens zijn werk bij het Militair Gezag, vooral door die buitengewone vrijheid die hij ervoer, raakte Bouman steeds meer onthecht, los van alle bindingen. Hij verwijderde zich steeds meer van zijn oude bestaan. Dat zien we later vaker bij hem, wanneer hij lang op (zee-)reis was en langdurig in het buitenland verbleef. Nu raadde hij Stien zelfs aan om ook 'zo los [te staan] van de dingen als een *reiziger* behoort te zijn'.⁹¹⁶ Om voorbereid te zijn op de veranderingen die op komst waren. Hij wilde weg van het leven als HBS-leraar, weg van een huis dat onder water stond, van het wonen in Middelburg, de provinciestad die zowel geïsoleerd lag alsook zwaar beschadigd was door bombardementen en inundatie. 'Middelburg is niet riant meer, Walcheren is bedorven.'⁹¹⁷

Dit radicaliserende denken over zijn bestaan ging nog een stap verder, het ging over het concretiseren van een alternatief. Bouman wilde onderduiken: 'ergens in landelijke eenzaamheid, of in een heel grote stad (waar niemand je kent) of in het buitenland.'⁹¹⁸ Een baan had hij ook niet meer nodig, 'we hebben wat spaargeld om het een jaar uit te zingen.'⁹¹⁹ Hij is in deze periode zeer stellig en zelfbewust, hij weet wat hij wil, ziet geen beren op de weg en zo die er wel mochten zijn dan ruimde hij ze wel op. Stien hoefde er geen zorgen over te hebben.⁹²⁰

De brieven aan Stien gingen bij herhaling over waar het hem werkelijk om te doen was in het leven, wat de reden van zijn bestaan was: schrijven over existentiële vragen.⁹²¹ 'Wat ik ook doe en waar ik ook uithang en hoe ik me ook openstel voor de eisen van deze tijd of de vingerwijzingen van het lot, dagelijks, en ik mag wel zeggen van uur tot uur, weet ik wat me te doen staat. Terug naar de eenzaamheid der volmaakte onafhankelijkheid: het ontzagwek-

⁹¹⁵ Dagboek juli, NHA (toegang 316).

⁹¹⁶ Brief Bouman aan Stien 13 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹¹⁷ Brief Bouman aan Stien 4 mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹¹⁸ Brief Bouman aan echtgenote Stien 30 mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹¹⁹ Brief Bouman aan Stien 7 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹²⁰ Het blijkt met name uit de briefwisseling tussen Bouman en zijn vrouw in de periode van eind april tot eind juli 1945. De betreffende brieven zijn voornamelijk van Bouman, van Stien is er slechts een enkele brief in het archief.

⁹²¹ Brief Bouman aan Stien 29 april 1945, NHA (toegang 316).

kende drama van deze eeuw begrijpen, beschrijven – misschien ten slotte pogen een richting aan te geven. Dit eist de *hele mens*.⁹²²

In de vrijwel dagelijkse briefwisseling gedurende zijn Haarlemse periode bespraken Bouman en zijn vrouw hun mogelijkheden voor de toekomst. Zijn ‘werk’, waarmee hij altijd het schrijven van zijn ‘grote meerdelige boek’ bedoelde, zat niet aan Zeeland vast. ‘Er is veel voor te zeggen om weg te trekken.’⁹²³ Bouman vroeg officieel in Haarlem een huis aan en als dat succes had zou hij direct ontslag vragen in Middelburg. Stien zag door die resolute handelwijze van haar man allerlei problemen opdoemen. Bouman vond dat ze daar dan allebei maar overheen moesten stappen en resoluut Walcheren verlaten. ‘*Beschouw dit alles als een voorproefje van naar het buitenland gaan*.’⁹²⁴

De familie kreeg een huis, weliswaar niet in Haarlem maar in Overveen, gemeente Bloemendaal, in de Pernambucolaan 47.⁹²⁵ Het huis was van een NSB’er geweest, de voormalig directeur van de MTS in Haarlem G. van Gelder, een berucht NSB’er. Het betrof een gemeubileerd huis en zelfs meer dan dat, want de vorige bewoner had het huis halsoverkop moeten verlaten en vrijwel alles achtergelaten. Met een militaire truck haalde Bouman nog wat kleding, linnengoed en ongetwijfeld boeken vanuit hun huis in Zeeland. Walcheren was intussen wel weer droog, maar daarmee was het huis in Park de Griffioen nog niet schoon en hersteld. Als geëvacueerde, en door de onbewoonbaarheid van hun woning, werden Bouman en zijn gezin als oorlogsslachtoffers aangemerkt.⁹²⁶ Daarvoor waren al tijdens de bezettingstijd schadevergoedingsregelingen uitgevaardigd. Bouman heeft daarvan gebruik gemaakt.

Tegelijkertijd met het verkrijgen van het huis in Overveen had hij ontslag genomen per 1 augustus als leraar te Middelburg en dus had hij nu geen baan meer. Nog wel werkte hij bij het MG te Haarlem. Bouman en zijn vrouw hadden in hun onderlinge correspondentie al vele malen gesproken over: wat te doen als hij ontslag nam? Misschien een baan als leraar in Haarlem, dacht hij. Het is maar voor korte tijd omdat hij dacht financieel onafhankelijk te worden door het succes als schrijver. Van *Van Renaissance tot Wereldoorlog* ‘had men wel 20.000 exemplaren kunnen verkopen’.⁹²⁷ Intussen sprak hij ook met P.W. Penninga, eigenaar van uitgever Paris, die *Van Renaissance tot Wereldoorlog* en *Sociale opbouw* had uitgegeven.⁹²⁸ Bouman zou in de zaak komen als adviseur met een klein maar vast inkomen, terwijl

⁹²² Brief Bouman aan echtgenote Stien 29 april 1945, NHA (toegang 316).

⁹²³ Brief Bouman aan echtgenote Stien 5 mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹²⁴ Brief Bouman aan Stien 13 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹²⁵ Brief Bouman aan Stien 8 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹²⁶ Beschikking, Persoonsdossiers rijksperoneel, NL-HaNa toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

⁹²⁷ Brief Bouman aan echtgenote Stien 10 mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹²⁸ Brieven Bouman aan Stien 5 mei, 16 mei 1945 en 16 juni 1945, NHA (toegang 316).

de betrekking hem toch weinig bond. Ook kwam een onderwijsinspecteur bij hem langs: voelde hij voor een directeurschap van een school? Het leek Bouman wel wat: 'vruchtbaarder werk dan een leraarschap'.⁹²⁹ Of anders kon hij met het voorzetten van zijn colleges aan de Technische Hogeschool te Delft wat bij te verdienen. Bouman maakte zich in elk geval geen zorgen. Hij 'scharrelt' naar zijn idee zijn kost wel bij elkaar. Een professoraat zou hem ook wel aanstaan maar ook met de bijgedachte van het meer tijd krijgen.⁹³⁰

Stien vond dat haar man, als hij zich toch tijdelijk nog met wat anders dan met het schrijven nuttig moest maken, dat hij dat 'dan zo groot mogelijk' moest doen. Hij moest maar minister worden of secretaris-generaal, op het gebied van onderwijs hervorming: 'Overleg met Schermerhorn'.⁹³¹ Stien begreep ook niet goed wat Bouman in Paris zag. Hij moest maar niet een klein uitgeversbedrijf 'omhoog helpen, maar groter werk, werk voor iemand van jouw formaat'.⁹³² Zij verweet hem dat hij zich altijd had 'achtergehouden', maar als hij wilde 'kon hij zo een eind de hoogte in'. Of iets in de Nederlandse Volksbeweging.

Bouman wilde dat niet, het schrijven woog voor hem zwaarder dan 'sociale plichten in een Volksbeweging enz'.⁹³³ Hij wilde vrijheid, onafhankelijkheid om over de moderne geschiedenis te schrijven, waarvoor hij al veel had gelezen, sommige delen had geschreven en een filmische methode wilde gebruiken. Hij was schrijver: 'Boven de grote massa ligt de sociale en culturele elite, die verantwoordelijkheid draagt'.⁹³⁴ Dáárboven echter weer de regionen, waar een grotere mate van vrijheid ligt. Stien hield vol: 'Houd voeling met Schermerhorn'.⁹³⁵ 'Ik meen in alle ernst wat ik schrijf over ministerschap of departementschef of weet ik hoe die ambten heten. Ten behoeve van vernieuwing van onderwijs.' Bouman voelde er niets voor. Wanneer hij via Schermerhorn een andere baan kreeg kon hij niet na twee jaar weglopen. 'Professor zou ik desnoods 3 à 4jaar kunnen zijn, maar ook dat ambt staat me bij voorbaat tegen'.⁹³⁶ Ze hoefde zich ook geen geldzorgen te maken: 'Ik verdien wel wat er nodig is; zal m'n best doen. We moeten het uitzingen tot de eerste delen van mijn grote boek verschijnen'.⁹³⁷

⁹²⁹ Brief Bouman aan Stien 30 mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹³⁰ Dagboek 31 december 1945, NHA (toegang 316).

⁹³¹ Brief Stien aan Bouman 5 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹³² Brief Stien aan Bouman 5 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹³³ Brief Bouman aan Stien 7 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹³⁴ Brief Bouman aan Stien 7 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹³⁵ Brief Stien aan Bouman 8 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹³⁶ Brief Bouman aan Stien 13 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹³⁷ Brief Bouman aan Stien 15 juni 1945, NHA (toegang 316).

Op 13 juni 1945 sprak Bouman over ‘Economische perspectieven’ voor de Maatschappij van Nijverheid en Handel.⁹³⁸ Na afloop had hij een gesprek met J.D.D. Pruissen, waarnemend algemeen secretaris en tevens voorzitter van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen (30.000 leden, 130 departementen). Pruissen vroeg hem of hij Algemeen Secretaris wilde worden. Het trok Bouman wel aan, ‘een algemene voorlichtingsbaan – grote vrijheid van handelen – plus minus 6.000 salaris’. ‘Zo’n absoluut vrije baan zonder iemand boven me dan een “bestuur” lijkt me wel *als ik tenminste tijd overhoud om te schrijven*. Enfin ik zal er nog eerst over praten’, schreef hij aan Stien.⁹³⁹ In zijn dagboek ging Bouman al verder en noteerde hij: ‘Ik zal solliciteren’ en dat deed hij ook direct.⁹⁴⁰

Bouman stelde opnieuw vast dat zijn deelname aan ‘politieke acties’ eindig was: ‘slechts tot het einde van dit jaar’ was hij beschikbaar voor deelname aan van de vernieuwingsbeweging.⁹⁴¹ Trouwens, in Zeeland konden de mensen het werk wel af, voor de zekerheid had hij ze nog maar eens herinnerd aan zijn brief van november 1944. Nationaal en centraal zijn ook er prima mannen als ‘Brugmans en Thomassen enz.’.⁹⁴² Als hij nog blijft meewerken dan slechts in een ‘functie van wetenschappelijk adviseur’, Bouman dacht dat men in de Nederlandse Volksbeweging achter de schermen toch altijd adviseurs nodig zou hebben.⁹⁴³ Of hij bleef nog meewerken als spreker namens de Nederlandse Volksbeweging.⁹⁴⁴ Zoals die keer voor een kring van ‘grote fabrikanten’ van wie hij ook uitnodigingen kreeg om fabrieken te bezichtigen.⁹⁴⁵

De Nederlandse Volksbeweging (NVB), waarover Bouman en zijn vrouw spraken, werd direct na de oorlog in mei 1945 opgericht. Zij was als eenheidsbeweging de erfgename van de vernieuwingsbeweging.⁹⁴⁶ Met vergelijkbare doelstellingen als die van de vernieuwingsbeweging: het doorbreken van de vooroorlogse verzuiling op partijpolitiek gebied, een sociaaleconomische modernisering van Nederland en een terugkeer tot de zedelijke normen van christendom en humanisme.⁹⁴⁷ In een manifest riep de NVB op tot gemeenschappelijke

⁹³⁸ Brief Bouman aan Stien 16 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹³⁹ Brief Bouman aan Stien 16 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁴⁰ Dagboek juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁴¹ Brief Bouman aan Stien 29 april 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁴² Brief Bouman aan Stien 5 mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁴³ Brief Bouman aan Stien 8 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁴⁴ Brief Bouman aan Stien 7 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁴⁵ Deze contacten waren het begin van het uitgebreide netwerk dat Bouman had in ondernemerskringen.

⁹⁴⁶ Bank, *Nederlandse Volksbeweging*, 10.

⁹⁴⁷ Bank, *Nederlandse Volksbeweging*, flaptekst.

arbeid aan de noodzakelijke radicale vernieuwing van ons volksleven, economisch, sociaal, politiek en geestelijk.

Bouman was een van de ondertekenaars van het manifest van de NVB dat half mei 1945 in onder andere *Je Maintiendrai* verscheen.⁹⁴⁸ Maar waarom kwam zijn naam niet voor op de adreslijst van de NVB?⁹⁴⁹ Bouman had een ‘overstelpende drukte’ op zijn bureau van het Militair Gezag in Haarlem.⁹⁵⁰ Ook was hij in Haarlem druk aan het werk toen de vernieuwingsbeweging haar grootste succes behaalde: de totstandkoming van een kabinet onder leiding van een van hun voormannen, Schermerhorn.

Dit kabinet voor ‘Herstel en vernieuwing’, dat op 25 juni 1945 werd beëdigd, kwam er vooral door koningin Wilhelmina, Schermerhorn was háár keuze. Wilhelmina presenteerde het ‘koninklijke’ kabinet in een radiotoespraak op 27 juni en sprak daarbij over ‘een duidelijk merkbaar verlangen naar eendracht’ en over ‘groeierende gemeenschapszin’. Daarna hield Schermerhorn een radiorede van een uur waarin, hoewel in wollige formuleringen, het programma van de NVB doorklonk.⁹⁵¹ Schermerhorn omringde zich op zijn departement met bevriende medewerkers. Ze werden in Den Haag ‘de Schermerboys’ genoemd en ze wilden het ‘nieuwe Nederland’ van de oude schotjes bevrijden.⁹⁵² De nieuwe minister-president koos zijn ‘boys’ uit vrienden van de vernieuwingsbeweging; zoals Brugmans en Haveman.⁹⁵³ Bouman behoorde niet tot de gekozen boys van Schermerhorn. Hij was ook onbereikbaar want samen met vrouw en kinderen in Overveen verhuisdozen aan het uitpakken.

Op donderdag 13 en vrijdag 14 september 1945 hield de NVB in Amsterdam haar constituerende congres. Bouman was er niet bij, bij geen van de belangrijke momenten van de NVB. Wel bracht hij nog de JNB afdeling Zeeland onder bij de NVB.⁹⁵⁴ Slechts tijdelijk was hij nog beschikbaar, hij had ‘voldoende offers gebracht’ schreef hij aan zijn vrouw Stien.⁹⁵⁵ ‘Weet je wel wat dit mij alles psychisch kost, andere dingen te doen dan ik als mijn roeping voel?’

Bouman was, hoewel werkend bij het MG in Haarlem, bezig met een geheel ander toekomstperspectief dan ‘sociale dienstplicht’. Zijn sociaal gevoel was, zo vond hijzelf, wel vrij

⁹⁴⁸ Bank, *Nederlandse Volksbeweging*, 54-55.

⁹⁴⁹ Nederlandse Volksbeweging, NIOD (toegang 196), inv. nr. 4.

⁹⁵⁰ Dagboek mei 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁵¹ Herman Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn 1894-1977* (Amsterdam 2014) 212-213.

⁹⁵² W. van Drimmelen et al., *Voor de eenheid van beleid: beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987) 43.

⁹⁵³ Langeveld, *Schermerhorn*, 222.

⁹⁵⁴ Dagboek mei, NHA (toegang 316).

⁹⁵⁵ Brief Bouman aan Stien 13 juni 1945, NHA (toegang 316).

sterk ontwikkeld, maar zijn verlangen en zijn drang naar ‘het cultureel scheppende is sterker’.⁹⁵⁶ Hij zag zichzelf in die periode als een aristocraat van de samenleving, met niets boven zich om hem aan te sturen, uitsluitend werkend vanuit eergevoel en innerlijke noodzaak om al het mogelijk te doen wat in hem is.⁹⁵⁷ Misschien heeft hij met enige zelfoverschatting deze opvatting van de Britse schrijver H.G. Wells overgenomen, zo schreef Bouman aan zijn vrouw, maar hij verlangde nu eenmaal sterk naar de ‘eenzaamheid van de volmaakte onafhankelijkheid’.⁹⁵⁸

Op dinsdag 26 juni, ging het gezin in Overveen wonen. Op 1 augustus, officieel 15 augustus, trad Bouman in dienst van het Nut.⁹⁵⁹ Hij betrok een kamer in het Centraal Station van Amsterdam. Maar zich geheel aan het werk geven kon hij niet: ‘Iedere “betrekking” is voor mij maar een noodoplossing.’⁹⁶⁰ Hij moest direct veel reizen voor kennismakingsbezoeken aan de 130 departementen van het Nut. De euforie als kapitein bij het Militair Gezag in Haarlem was helemaal verdwenen en veranderd in een depressieve stemming. Van schrijven kwam voorlopig niet veel. Bouman was niet de volmaakte onafhankelijke schrijver geworden die in alle rust zijn roeping volgde om over ‘het ontzagwekkende drama van deze eeuw’ zijn gedachte te ordenen en daarover een groot werk te schrijven. Hij was een regelaar en dagelijks druk met organiseren, vergaderen, documenten schrijven en veel reizen. Hij dacht nog tijd over te houden om te schrijven, maar had zich daarin vergist.

Geen ogenblik ging zijn grote plan, het schrijven van ‘de wereldgeschiedenis’, uit zijn gedachten. Hij had daardoor ‘soms buien van wanhoop’, de kloof tussen zijn huidige situatie en het werken naar zijn aanleg en roeping was groot. Zijn stemming werd er, in dienst van het Nut, niet beter op. Hem overviel regelmatig een ‘zwaar pessimisme en een gevoel van beklemming’.⁹⁶¹ Daarover sprak hij met Stien, maar dat leek niet te helpen.⁹⁶² Wel beloofde hij haar zijn best te doen om haar ‘niet uit het veld te slaan door het belijden van sombere inzichten’. Maar het leven bleef hem een last en Bouman verlangde sterk naar de dood.⁹⁶³ De barrensweeën van het grote boek bleven aanhouden. Of was het een gebrek aan geloof, zo vroeg Bouman zich af.

⁹⁵⁶ Brief Bouman aan Stien 7 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁵⁷ Bouman citeerde de Britse auteur H.G. Wells: ‘Nevertheless, the authentic writer and artist and scientific worker are the aristocrat of the human community. There is nothing above them under heaven. They are masters. They work on honour and under no man’s direction. They are subject to an inner necessity, to do the utmost that is in them.’ in een brief aan Stien 7 juni 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁵⁸ Brief Bouman aan Stien 29 april 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁵⁹ Dagboek 1 augustus 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁶⁰ Dagboek 1 augustus 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁶¹ Dagboek 21 augustus 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁶² Agenda Stien 18 augustus 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁶³ Dagboek 21 augustus 1934, NHA (toegang 316).

Naar het christendom gebracht

Bouman kwam dan wel uit een Nederlands hervormd gezin, maar zijn ouders waren niet kerkelijk. Omdat hij geen enkele kerkelijke (of politieke) binding had meegekregen voelde hij zich in het verzuilde Nederland als een vreemde in Jerusalem. Bovendien wendde hij zich af van het christelijke geloof na de ervaringen van de eerste wereldoorlog, 'de zondeval van het christendom'. Hij ontwikkelde tijdens zijn schooltijd op de HBS en de studie aan de Handelshogeschool een afkeer van een kerk die naar binnen gekeerd was, en zich afsloot voor de maatschappij en voor ernstige maatschappelijke problemen.

Toch was het christelijk geloof bij Bouman nooit ver weg. Hij had grote bewondering en eerbied voor de vroomheid en neiging tot mystiek van zijn moeder met wie hij een zeer goede band had en die een uitgesproken persoonlijke geloofsbeleving had. Een vorm van 'bevindelijk' geloven waarin de aanwezigheid van God in het persoonlijk leven wordt ervaren. Misschien daardoor groeide er bij Bouman een 'gevoelsprotestantisme' zoals de Duitse *Gebildeten* dat hadden. Hij kreeg 'een toenemende bewondering en liefde voor de irrationele inhoud van het christendom'.⁹⁶⁴ Ter vervanging van die andere irrationele richting waarmee hij de weg was kwijt geraakt.

In *Van Renaissance tot Wereldoorlog* had hij getracht de christelijke levens- en wereldbeschouwing in een "vrije terminologie uit te drukken". Hij zag het christendom in die jaren als niet meer dan 'een richting van denken'. Het was de periode dat hij het 'christelijk solidarisme' ontdekte en dat hij toetrad tot de redactie van *Het Gemeenebest* onder leiding van dominee Brouwer.

Daarna, tijdens de oorlog, ging het snel met de bekering van Bouman. In december 1940 was hij vanuit het Haagse kantoor van de Nederlandse Unie teruggekeerd in Middelburg. Begin maart 1941 sprak Bouman met dominee C.F. Nolte, van 1932 tot 1946 predikant van de Evangelisch Lutherse Gemeente te Middelburg.⁹⁶⁵ Deze kerk was van dezelfde denominatie als de Evangelische Kerk, een combinatie van hervormden en lutheranen in Batavia, waar Bouman in 1904 was gedoopt. Door het gesprek met Nolte was hij zich ervan bewust geworden, dat hij een 'scheef oordeel' had over de kerk en het geloof.⁹⁶⁶ Enkele maanden na het gesprek met dominee Nolte las hij het *Nieuwe Testament* opnieuw. Dat gaf hem 'meer rust dan enig ander boek; tegelijk echter een gevoel van resignatie'.⁹⁶⁷

⁹⁶⁴ Dagboek eind augustus 1934, NHA (toegang 316).

⁹⁶⁵ Dagboek 16 maart 1941, NHA (toegang 316).

⁹⁶⁶ Dagboek 16 maart 1941, NHA (toegang 316).

⁹⁶⁷ Dagboek 17 september 1941, NHA (toegang 316).

Over de kerken tijdens de oorlog concludeerde Bouman dat die weer ‘machteloos staan tegenover de triomf van de wreedheid en de wraakzucht’. Hij vroeg zich af hoe je dan nog in God kon geloven. Maar op oudejaarsavond 1943, eindigde hij zijn overdenkingen met: ‘En toch moeten wij het hoofd buigen voor hogere machten, want wat nu gebeurt, kan niet geheel zinloos zijn.’⁹⁶⁸ Boumans formulering was nog afwachtend, hij was kennelijk nog niet geheel zeker van zijn zaak en het duurde nog ruim een jaar voordat die zekerheid er wel was.

Boumans denken werd in deze periode sterk beïnvloed door de opvattingen over het christendom van de tot Fransman genaturaliseerde Duitse arts, filosoof en theoloog Albert Schweitzer. Schweitzer heeft Bouman ‘naar ’t christendom bracht’.⁹⁶⁹ Schweitzers christendom kent onder meer een spanning tussen optimisme en pessimisme, ‘van zonde én genade. Er is, zo meende Bouman, ‘een pessimistische visie op de mens én tegelijk het optimisme van de leer der genade’.⁹⁷⁰ Zijn zienswijze verschoof in deze jaren van een oriëntatie op cultuur, de levensstijl van een samenleving, naar het centraal stellen van de enkele concrete mens, de in God gelovende mens.

Het gebeurde in de nacht van 28 op 29 maart 1945, toen hij voor zijn werk van het Militair Gezag in Goes was en daar overnachtte.⁹⁷¹ Zijn gezin verbleef in de tijdelijke woning aan de Loskade in Middelburg. Bouman lag lang wakker ‘toen er opnieuw veel religieuze twijfel van hem afviel’. De volgende dag bij thuiskomst in Middelburg lag er een uitnodiging van dominee Beekenkamp om de Goede Vrijdagpreek in de Oostkerk te Middelburg bij te wonen. Samen met echtgenote Stien, die niet religieus en niet kerkelijk was, ging Bouman daar naar toe.⁹⁷² Beekenkamp kende hij van de Provinciale en Zeeuwse Middelburgse Courant, ze waren beiden tot de redactie toegetreden. Van de dominee vond Bouman dat ‘een hele daad,’ om zich te voegen in wat toch een liberaal bolwerk was.

De preek van de dominee greep hem bijzonder aan. ‘Over veel innerlijke bezwaren tegen de kerk als organisatie begon hij heen te komen.’⁹⁷³ Hij vond ook dat de Nederlands Hervormde Kerk een nieuwe koers was ingeslagen, zich begon ‘te bevrijden van haar verburgerlijking, begrip te tonen voor haar zendingsplichten in deze wereld van ongelooft.’ Bouman maakte een onderscheid tussen het geloof en de kerk. Dat had hij van huis uit meegekregen, van zijn moeder die, zo weten wij van Bouman, hoewel onkerkelijk toch zeer vroom was.

⁹⁶⁸ Dagboek 31 december 1943, NHA (toegang 316).

⁹⁶⁹ Puchinger, *Christendom*, 283.

⁹⁷⁰ Puchinger, *Christendom*, 283.

⁹⁷¹ Dagboek 29 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁷² Dagboek 30 maart 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁷³ Dagboek 30 maart 1945, NHA (toegang 316).

Veel later zou Bouman verklaren dat hij ‘in essentie volledig Barthiaan’ was.⁹⁷⁴ Daarmee verwees hij, zoals zoveel ‘hervormden’ in die tijd, naar de invloedrijke Zwitserse protestantse theoloog Karl Barth (1886-1968) die een onderscheid maakte tussen het geloof enerzijds en de kerkelijke religie anderzijds. Geloof was volgens Barth wat de openbaring van God rechtstreeks in een mens bewerkt. Geloof als van bovenaf geopenbaarde ervaring en de Bijbel als de enige bron om God te kennen. Anderzijds is religie als het spreken van de mens over God. Religie werd daarmee negatief gekleurd, het betrof de dogmatische kerkleer, de vele discussies over de ware leer en de vaak naar binnen gekeerde kerk, die haaks stond op de maatschappelijke realiteit.

Voortbordurend op de opvattingen van Barth begon de hoogleraar theologie Hendrik Kraemer samen met Banning en de predikant en secretaris van de Nederlands Hervormde Kerk K. Gravemeijer een beweging voor vernieuwing in de Nederlands Hervormde Kerk onder de naam ‘gemeenteopbouw’. Kraemer en Banning hadden elkaar leren kennen in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel. Hun kerkelijke vernieuwingsactiviteiten baseerden zij op een persoonlijke verantwoordelijkheid van de gelovige. Hetzelfde uitgangspunt als de personalistische grondslag van de vernieuwingsbeweging waarin Bouman vele jaren actief was. De hervormde gemeenteopbouwers waren van mening dat het apostolaat, de betekenis van de kerk voor en in de wereld, de kerntaak van de kerk was en niet het verdedigen van de zuivere leer. Uiteraard was Bouman enthousiast over die vernieuwing van de kerk: ‘voor de verdediging van het geloof kan een bloeiende volkskerk niet worden gemist.’⁹⁷⁵

⁹⁷⁴ Puchinger, *Christendom*, 309.

⁹⁷⁵ Dagboek 18 april 1946, NHA (toegang 316).

Deel IV De 'vader' van de Groningse sociologie 1946-1952

Hoofdstuk 16 Keerpunt

De lange aanloop naar het noorden

Er ging veel vooraf, aan het besluit om Bouman tot hoogleraar sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen te benoemen. Het nog jonge vak sociologie had in het noorden al een veelbelovende geschiedenis achter de rug. Terugkijkend begon het in september 1938 met de oprichting van de Stichting Sociologisch Instituut aan de Groningse universiteit.⁹⁷⁶ Dat was een initiatief van de hoogleraar strafrecht M.P. Vrij en de hoogleraar farmacie D. van Os.

Vrij was in 1928 benoemd te Groningen. Daaraan voorafgaand had hij in Amsterdam rechten gestudeerd en onder meer college gelopen bij de criminoloog Bonger en het keuzevak sociologie gedaan bij de sociograaf Steinmetz.⁹⁷⁷ De sociologiestudie verklaart merendeels zijn belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken, zoals voor de achtergronden van de criminaliteit. Vrij maakte zich sterk voor de toelating van sociologie als discipline op de Groningse universiteit en als keuzevak binnen de juridische studie.⁹⁷⁸ Wellicht was het mogelijk om een bijzondere leerstoel in te stellen aan zijn Faculteit Rechtswetenschappen. Van Os was, naast hoogleraar, tevens voorzitter van de Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie (NETO) die door hemzelf in 1937 was opgericht.⁹⁷⁹ Met zijn beide rollen probeerde hij de band tussen universiteit en maatschappij te verstevigen.⁹⁸⁰ Bovendien was Van Os enigszins bekend met de sociografie die door hem als een hulpwetenschap van de sociologie werd gezien. Hij was overtuigd van de praktische waarde van de sociografie.

De beoogde bestuursleden van de Stichting tekenden op 18 juli 1938 de oprichtingsakte.⁹⁸¹ Naast Vrij en Van Os waren dat de hoogleraar germanistiek J.M.N. Kapteyn, die eigenlijk vond dat het instituut bij de letterenfaculteit hoorde, de hoogleraar godsdienstwetenschap en latere minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen G. van der Leeuw en de, ons al bekende, secretaris van het College van Curatoren H.J. Reinink, die een maand na Van der Leeuw naar hetzelfde ministerie ging om directeur-generaal kunsten en wetenschappen te worden.

⁹⁷⁶ Th.J. IJzerman, '50 jaar Sociologisch Instituut: 1938-1988 in: J.E. Ellemers, Durk H. Hak (eindred.), *Flinke aanpak en ondernemingsgeest. 1938-1988: Vijftig jaar Sociologisch Instituut te Groningen*. (Groningen 1988) 2-4.

⁹⁷⁷ Kees Schuyt, *Het spoor terug. J.B. Charles/W.H. Nagel 1910-1983*. (Amsterdam 2010) 55.

⁹⁷⁸ Kees Schuyt, *Het spoor terug*, 55-56.

⁹⁷⁹ Klaas van Berkel, *Academische illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005) 120.

⁹⁸⁰ Van Berkel, *Academische illusies*, 120-121.

⁹⁸¹ Van Berkel, *Academische illusies*, 122-123.

Het Gronings initiatief stond niet op zichzelf maar was een symptoom van een ruimere belangstelling voor sociologie en sociografie.⁹⁸² In onder andere Amsterdam, Utrecht en Leiden bestonden vergelijkbare initiatieven. Vanaf 1900 kwam sociologie al voor op de Nederlandse universiteiten en in 1921 wist de sociograaf Steinmetz de sociologie als verplicht studievak voor sociaalgeografen op de lijst van universiteitsvakken te krijgen. De criminoloog Bonger gaf in Amsterdam colleges sociologie. In Utrecht doceerde de antropoloog J.H.F. Kohlbrugge praktische sociologie, dat te vergelijken was met maatschappelijk werk, en in Tilburg gaf de privatdocent A. Oldendorff in 1939 een openbare les 'sociografie'. De oprichting van economisch-technologische instituten in vrijwel alle provincies stimuleerde de ontwikkeling van de sociografie als concreet sociaal wetenschappelijk onderzoek. Direct na de oorlog ging het snel met de aanstelling van gewoon, buitengewoon of bijzonder hoogleraren in de sociologie, te beginnen in Groningen.

Uniek aan het Groningse Sociologisch Instituut was de combinatie van sociologie en sociografie. Voor beide vakken wilden de initiatiefnemers een (vooralsnog privaat-) docent aanstellen. Om deze docenten, en hun onderwijs en onderzoek, te kunnen betalen werd een groot aantal instellingen en personen aangeschreven voor het verkrijgen van financiële steun.⁹⁸³ Overigens was de Stichting al van een zekere maatschappelijke support verzekerd, doordat bij de voorbereiding vertegenwoordigers van bedrijven en maatschappelijke instellingen betrokken waren. Zoals de uitgever H.J. Prakke, directeur van Van Gorcum & Comp. te Assen. Jaren later deelde Prakke in het succes van de bestsellerschrijver en socioloog Bouman, door diens boeken uit te geven.

De beoogde docenten van het nieuwe Sociologisch Instituut stonden feitelijk al in de coulissen klaar. De Duitser Helmuth Plessner verbleef al enige jaren in Groningen.⁹⁸⁴ In 1934 was hij in Groningen gastvrij ontvangen nadat hij gedwongen werd om zijn leerstoel filosofie in Keulen op te geven. Plessner werd privatdocent in de filosofische antropologie aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte; een onbetaalde functie zonder examenbevoegdheid en zonder het recht om diploma's voor doctorstitels uit te reiken. Men wilde kennelijk, zo suggereert Van Berkel, met het realiseren van het instituut de positie van Plessner verbeteren.⁹⁸⁵ Plessner bewoog zich, niet ongebruikelijk in die tijd, op het randgebied van sociologie en (so-

⁹⁸² J.N. Bakhuizen van den Brink, Jan Alingh Prins, Johan Abraham Bierens de Haan (red.), *Geesteswetenschappelijk onderzoek in Nederland* (Amsterdam 1948) 442-444.

⁹⁸³ Van Berkel, *Academische illusies*, 121.

⁹⁸⁴ IJzerman, 'Sociologisch Instituut 1938-1988' in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 2

⁹⁸⁵ Van Berkel, *Academische illusies*, 121-122.

ciale) filosofie en was ook lid geweest van de Deutsche Gesellschaft für Soziologie. Mischien kon Plessner in Groningen een leeropdracht sociologie krijgen?

De andere docent, E.W. Hofstee, was ook binnen handbereik.⁹⁸⁶ Hij werkte bij de NETO als sociograaf nadat hij in Amsterdam was gepromoveerd op een proefschrift over het Oldambt. Hofstee had ongetwijfeld in de hoogleraar Van Os, zoals gezegd voorzitter van de NETO, een kruiwagen gehad. In de oprichtingsvergadering van het Instituut werd besloten om Plessner onderwijs te laten geven in de sociologie. Naast Plessner werd Hofstee privatdocent voor het onderwijs in de sociografie.

Op 18 oktober 1938 trad het Sociologisch Instituut naar buiten met de openbare lessen van de beide docenten. Plessner bepleitte een aan de praktijk gebonden sociologie om de bestaande sociale moeilijkheden te overwinnen.⁹⁸⁷ Om door de ideologische propaganda heen de sociale problematiek goed te kunnen zien, was kritische reserve nodig, zelfkritiek en wijsgerige discipline. Hofstee zag de sociografie als een hulpwetenschap voor met name de sociologie en haar praktische waarde in onderzoek op sociaal en economisch gebied, ten behoeve van een overheid die op die terreinen steeds meer ging ingrijpen.

Het ijveren van het Sociologisch Instituut om, voor Plessner, een bijzondere leerstoel sociologie te krijgen had al vrij snel succes.⁹⁸⁸ Plessner aanvaardde op 28 oktober 1939 zijn ambt als hoogleraar sociologie in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid met een oratie over 'De huidige verhoudingen tussen oorlog en vrede'. Hij gaf een inleiding Algemene Sociologie waarvoor hij in het onderwijsseizoen ruim 60 studenten kon begroeten.⁹⁸⁹ De interesse voor sociografie bleef wat achter; er werden 8 studenten geteld voor een inleidend college van Hofstee. Toch was men over die aantallen niet ontevreden.

Met het onderzoek ging het minder voortvarend.⁹⁹⁰ De voorstellen die Plessner indienten waren op een enkele na niet uitvoerbaar. Uiteindelijk startte hij een 'onderzoek naar de positie van privatdocenten aan Nederlandse universiteiten tussen 1870 en 1940.' Hofstee onderzocht de sociaaleconomische structuur van de provincies Drenthe en Groningen.

Het bestuur van de stichting wilde ook lezingen organiseren met onderwerpen als: de sociale betekenis van de massa, het economisch leven van de provincie Groningen en veel lezingen met de oorlog als thema. Veel kwam daar niet van terecht, door de oorlogsomstan-

⁹⁸⁶ Sociologisch Instituut, Archief College van Curatoren Rijksuniversiteit Groningen 1932-1960, GrA (toegang 52), inv.nr. 771.

⁹⁸⁷ H. Plessner, 'Over het object en de betekenis der sociologie' in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 29-51, aldaar 38.

⁹⁸⁸ IJzerman, 'Sociologisch Instituut 1938-1988' in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 6.

⁹⁸⁹ Van Berkel, *Academische illusies*, 123.

⁹⁹⁰ Van Berkel, *Academische illusies*, 123.

digheden werd aan de activiteiten van de twee docenten een einde gemaakt. Plessner werd op 23 januari 1943 door de Duitse bezetter ontslag aangezegd.

Na de bevrijding van Groningen op 16 april 1945 kwam het werk van het Sociologisch Instituut weer op gang.⁹⁹¹ In de rechtenfaculteit werd zelfs, onder voorzitterschap van Vrij, gedacht aan een gewoon hoogleraar sociologie voor de faculteit.⁹⁹² Volgens de nieuwste inzichten van de rechtenfaculteit, moest de aankomende jurist naast juridisch vooral ook sociaal onderlegd zijn. Bovendien zou de rechtenfaculteit ook de faculteit voor sociale wetenschappen moeten worden. Dat laatste was teveel gevraagd, maar de gewone leerstoel sociologie die ‘van meet af aan de sociale geschiedenis en de leer van het maatschappelijk werk’ zou omvatten, kwam er wel. De interesse voor ‘maatschappelijk werk’ was gewekt doordat de opleiding Centraal Instituut voor Christelijke Sociale Arbeid te Amsterdam in september 1943 een vestiging in Groningen was begonnen. In de vergadering van de rechtenfaculteit van 13 oktober 1945 aanvaardde men de volgende formulering van de leeropdracht: ‘sociologie met inbegrip van de grondslagen van het maatschappelijk werk.’⁹⁹³ In diezelfde vergadering werd met algemene stemmen besloten om dr. P.J. Bouman voor de leerstoel voor te dragen.

Nog diezelfde dag schreef Vrij aan Bouman dat de faculteit een leerstoel in de sociologie wilde. Dat was ‘een novum want alleen de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam heeft dat (gedeeld met criminologie).’⁹⁹⁴ Ingesloten bij de brief ontving Bouman ook het vertrouwelijke advies van de faculteit aan het College van Herstel waarin Bouman werd aanbevolen. Vrij schreef: ‘Het College is het met het advies eens. Nu de procedure in.’

Wat de beide huidige docenten betrof, voorspelde Vrij: ‘Plessner, van huis uit filosoof zal waarschijnlijk hoogleraar [filosofie] worden.’ De voorspelling van Vrij kwam uit, Plessner werd bij Koninklijk Besluit van 25 maart 1946 benoemd tot hoogleraar wijsbegeerte in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte te Groningen.⁹⁹⁵ Wat betreft Hofstee, dacht Vrij dat die wellicht als onderzoeker aan de universiteit verbonden zou blijven. Maar dan niet als hoogleraar in de sociografie ‘want de universiteit heeft geen opleiding in de aardrijkskunde of wil die krijgen.’ Hofstee vertrok echter uit Groningen en werd per 9 mei 1946 hoogleraar economische en sociale geografie aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.⁹⁹⁶

⁹⁹¹ IJzerman, ‘Sociologisch Instituut 1938-1988’ in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 8.

⁹⁹² Senaat en de faculteiten, GrA (toegang 49), inv.nr. 203.

⁹⁹³ Senaat en de faculteiten, GrA (toegang 49), inv.nr. 203.

⁹⁹⁴ Brieven M.P. Vrij aan P.J. Bouman 13 oktober 1945, 19 oktober 1945, 7 november 1945, 6 december 1945, 11 december 1945, 25 januari 1946, NHA (toegang 316).

⁹⁹⁵ Van Berkel, *Academische illusies*, 505.

⁹⁹⁶ IJzerman, ‘Sociologisch Instituut 1938-1988’ in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 9.

En toen stelde Vrij de hamvraag: wilde Bouman een benoeming aanvaarden als de minister ja zei?⁹⁹⁷ Vrij meende te weten dat Bouman ook een aanbod had van de Rotterdamse Economische Hogeschool. Dus dacht hij dat Bouman moest afwegen: ‘Je eigen hogeschool enerzijds en de roeping, je geesteswetenschappelijke aanleg en scholing aan de universiteit in haar volle breedte dienstbaar te maken.’ Vrij kende Bouman onvoldoende om te kunnen weten, dat Bouman geen interesse had in een lectoraat voor economische en sociale geschiedenis om later Sneller op te volgen.⁹⁹⁸ Hij had al lang geleden gekozen voor de sociologie en afscheid genomen van de *economische* geschiedenis waarin hij was opgeleid. Bovendien was een lectoraat naast de hoogleraar Sneller niet gemakkelijk. Het was bekend dat ‘iedere lector, die naast professor Sneller wordt benoemd, het moeilijk zal hebben de zelfstandigheid van zijn positie te verdedigen’.⁹⁹⁹

Er was wel een ander dilemma dat Bouman dwars zat. Hij was nog maar twee maanden in dienst als algemeen secretaris van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Dan zou hij binnen een half jaar of misschien over een jaar weer opstappen? Vrij probeerde hem te overtuigen: ‘de gaven om wetenschappelijke sociologie te doceren zijn nog schaarser gezaaid dan de talenten om als algemeen secretaris het Nut te leiden!’¹⁰⁰⁰ Dat was duidelijke taal, de baan die Bouman had was dus niet uniek. Dat nu vond Bouman zelf ook, het was niet zijn gedroomde baan en echt gelukkig met zijn nieuwe betrekking was hij niet. Integendeel, in de periode dat hij als secretaris bij Het Nut begon was hij bij vlag en wimpel zeer depressief.¹⁰⁰¹

Maar nu hij er aan was begonnen, voelde Bouman zich er verantwoordelijk voor. Hij kon onmogelijk na een paar maanden al weer vertrekken. Bovendien had hij nog maar net de verhuizing naar Overveen achter de rug, direct weer verhuizen kon hij zijn vrouw Stien en zijn jonge nog schoolgaande kinderen van respectievelijk 8, 15 en 16 jaar niet aan doen. Bouman spartelde hevig en langdurig tegen. Brieven en briefkaarten werden gewisseld en er werd veel telefonisch overlegd, Bouman bleef vasthoudend vinden dat hij niet nu al bij Het Nut weg kon gaan. Totdat Vrij met een oplossing kwam: Bouman hoefde een benoeming toch niet direct te aanvaarden? Hij kon zijn oratie toch veel later houden? Wanneer de aanvaarding van zijn ambt na de paasvakantie plaatsvond, kon Bouman nog rustig een opvolger zoeken en het Nut verder helpen. Op 27 oktober spraken Bouman en Vrij elkaar langdurig over een der-

⁹⁹⁷ Brief M.P. Vrij aan P.J. Bouman 13 oktober 1945, NHA (toegang 316).

⁹⁹⁸ Notulen dagelijks bestuur Handelshogeschool Rotterdam 1945, Stadsarchief Rotterdam (toegang 65), inv.nr. 17; brief Sneller aan de Senaat augustus 1945, Stadsarchief Rotterdam (toegang 65), inv.nr. 2460.

⁹⁹⁹ Notulen Curatoren 6 december 1945, Stadsarchief Rotterdam (toegang 65), inv.nr. 171.

¹⁰⁰⁰ Brief M.P. Vrij aan P.J. Bouman 19 oktober 1945, NHA (toegang 316).

¹⁰⁰¹ Dagboek 1 augustus en 21 augustus 1945, NHA (toegang 316).

gelijke oplossing en ze kwamen er uit.¹⁰⁰² Bouman zou de benoeming met het uitspreken van zijn inaugurele rede niet eerder dan over ruim een half jaar aanvaarden, op zaterdag 25 mei 1946. Oraties werden toen altijd op zaterdag gehouden.¹⁰⁰³

Vrij besprak de afspraak die hij met Bouman had gemaakt in de daarop volgende faculteitsvergadering en informeerde vervolgens de Commissie van Herstel van de Rijksuniversiteit Groningen over de wens van de faculteit om Bouman voor de leerstoel sociologie te benoemen.¹⁰⁰⁴ Ter onderbouwing van de kwaliteit van de beoogde hoogleraar werd een aantal van Boumans prestaties opgesomd. Zijn publicaties ‘Sociologie’ in *Scientia*, de boeken *Sociologie, begrippen en problemen*, *Van Renaissance tot wereldoorlog* en het nog te verschijnen herdenkingsboek over de Zeeuwse Landbouw Maatschappij. Bovendien zijn werkzaamheden bij het Militair Gezag en de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, de cursus sociologie aan de ‘Stedenbouwkundige leergang’ van de Technische Hogeschool te Delft en de cursus ‘Sociologie en sociale wijsbegeerte’ aan het Nutsseminarium voor Pedagogiek van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. Ook Boumans werk op de volkshogeschool in Bakkeveen en cursussen voor jonge Zeeuwse boeren werden genoemd alsmede de talrijke boekbesprekingen in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, *De Economist* en het *Critisch Bulletin*.

Ten overvloede onderbouwde de Faculteit nog eens de toevoeging aan de leeropdracht ‘grondslagen van het maatschappelijk werk.’ Nu niet met het argument dat er recent een opleiding voor maatschappelijk werk in de stad was gearriveerd, maar dat de leerstoel een praktische functie voor predikanten, dokters en leraren kon hebben. Vrij bracht twee dagen later Bouman op de hoogte: ‘De Faculteit draagt je als haar eerste en enige kandidaat voor.’ Bovendien gaf hij hem de nieuwste formulering van de leeropdracht door.¹⁰⁰⁵

Toen kwam er een kink in de kabel. Het College van Herstel wilde een ander voor de nieuwe gewone leerstoel sociologie: Vrij zelf. Een merkwaardige manier van doen, het College moest er toch van op de hoogte zijn dat Vrij dat niet wilde, misschien zelfs al druk was met zijn te verwachte nieuwe functie als lid van de Hoge Raad. Of speelde er nog iets anders? Kwam het door sterke aandrang van J.L.H. Cluysenaar, de secretaris van het College? Die was ‘niet gelukkig met de kandidatuur van Bouman’. ‘Boumans sociologie is Duits, meer filosofie en abstract.’¹⁰⁰⁶ Bouman was ook geen echte socioloog maar een economisch histori-

¹⁰⁰² Dagboek Stien, NHA (toegang 316).

¹⁰⁰³ Klaas van Berkel, F.R.H. Smit, *Een universiteit in de twintigste eeuw: opstellen over de Rijksuniversiteit Groningen 1914-1999* (Groningen 1999) 205.

¹⁰⁰⁴ Brief 5 november 1945, Persoonsdossiers rijkspersoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

¹⁰⁰⁵ Brief M.P. Vrij aan P.J. Bouman 7 november 1945, NHA (toegang 316).

¹⁰⁰⁶ Van Berkel, *Academische illusies*, 499; Notitie ongedateerd van Cluysenaar aan het College, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr.38.

cus. Hij had alleen maar óver de sociologie geschreven. Maar er werd niet naar abstracte verhalen maar naar concrete kennis over de maatschappij gevraagd. Vrij had colleges bij Steinmetz gevolgd en was dus een betere keus.

Zoek de verschillen: over sociologie schrijven (Bouman) dan wel over sociologie gehoord hebben (Vrij). Of had Cluysenaer een voorkeur voor toegepaste sociologie, voor sociografie? Waarom dan niet Hofstee genoemd? Dat wilde Vrij dan weer niet, aan aardrijkskunde was geen behoefte. De rechtenfaculteit maakte korte metten met de suggestie van het College en besloot negatief te antwoorden. Vrij zou dat antwoord opstellen.¹⁰⁰⁷ Speelden toen zijn eigen machinaties door zijn hoofd, had hij zich door secretaris Cluysenaer laten gebruiken?

Nog tijdens de afsluitende gesprekken met een tegenspartelende Bouman, die uiteindelijk de door Vrij geboden oplossing aanvaardde, had Vrij eind oktober 1945 een gesprek met Cluysenaer.¹⁰⁰⁸ Die vroeg hem of hij zelf hoogleraar sociologie zou willen worden. 'Vrij bekende dat hij hier inderdaad over gedacht had, hoewel hij niet zeker wist of hij het als dit gevraagd werd, zou doen, doch dat de faculteit het niet geopperd had en hij het zelf niet had willen suggereren. Het zou hem echter geenszins onaangenaam zijn, indien het College van Herstel dit aan de faculteit zou suggereren, al behield hij zich dan de vrijheid voor om het aanbod alsdan niet te aanvaarden'.

Het was dus niet merkwaardig van het College om in de brief aan de faculteit, in plaats van Bouman te accepteren, Vrij aan te bevelen: 'Een socioloog met juridische vooropleiding en juridische oriëntatie.'¹⁰⁰⁹ Namens de faculteit antwoordde Vrij aan het College ter attentie van Cluysenaer, dat sociologie van eigen niet-juridische aard is.¹⁰¹⁰ Bovendien wil de faculteit Vrij behouden voor het strafrecht en Bouman is de aangewezen man. Kon het College trouwens wat opschieten, want Bouman had inmiddels ook van de zijde van Amsterdam, Delft en Rotterdam aanzoeken.

Na deze affaire stak Collegesecretaris Cluysenaer opnieuw een spaak in het wiel en kwam met de Amsterdamse socioloog en amerikanist A.N.J. den Hollander op de proppen.¹⁰¹¹ Plessner was het eens met het voornemen om Den Hollander aan te trekken en verstrekke op zijn verzoek aan de secretaris gegevens over Den Hollander. Maar Den Hollander kwam niet

¹⁰⁰⁷ Notulen 4 december 1945, Faculteit Rechtsgeleerdheid, Senaat en de faculteiten, GrA (toegang 49), inv.nr. 203.

¹⁰⁰⁸ Notitie ongedateerd Cluysenaer aan het College, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr.38.

¹⁰⁰⁹ Brief 26 november 1945 van het College van Herstel aan de Faculteit Rechtswetenschappen, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr.38.

¹⁰¹⁰ Brief Faculteit Rechten aan het College van Herstel 7 december 1945, Persoonsdossier P.J. Bouman. Archiefdepot RuG, nr.38.

¹⁰¹¹ Brief 21 december 1945 Cluysenaer aan het College, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr.38.

naar Groningen want hij stond op de nominatie om in maart 1946 hoogleraar in Amsterdam te worden.

Na de kerstvakantie gaf Cluysenaer zijn pogingen op. Hij deelde aan Vrij mee dat het college zich had verenigd met de voordracht van Bouman.¹⁰¹² De secretaris ging toen, wellicht met tegenzin, akkoord met de voordracht van Bouman. Een paar jaar later dacht hij er geheel anders over en was hij Bouman dankbaar, dat die zich niet beschikbaar stelde voor een eventuele benoeming als socioloog aan de Universiteit van Amsterdam.¹⁰¹³

Bouman was door Vrij van (vrijwel) alle verwickelingen op de hoogte gehouden en er niet geruster op geworden. Een recent aanbod voor een hoogleraarschap sociologie en sociale politiek te Rotterdam hield hij nog maar even aan.¹⁰¹⁴ Terwijl hij toch half december een positief gestemde brief van Vrij had ontvangen. Vrij had namelijk van minister Van der Leeuw gehoord, dat ‘de instelling van de leerstoel praktisch zeker is en dat hij ook jou [Bouman Cstr]op deze leerstoel wenst benoemd te zien.’¹⁰¹⁵

‘De aanstelling is er door’, zo luidde de telefonische boodschap van Vrij aan Bouman, op dinsdagochtend 26 februari 1946.¹⁰¹⁶ Bouman was bij Koninklijk Besluit van 15 februari benoemd tot hoogleraar ‘sociologie en tevens de grondslagen van het maatschappelijk werk’. Hij kreeg naast zijn jaarwedde van f 7.375 een tijdelijke toelage van f 321,- per jaar.¹⁰¹⁷ Die toelage ontving Bouman omdat hij in Zeeland veel oorlogsschade had geleden. Zoals bekend had zijn huis in Park de Griffioen langdurig onder water gestaan, daardoor was hij veel inboedel kwijt geraakt en moest die dus opnieuw aanschaffen. Bovendien moest de familie vanwege de oorlogshandelingen regelmatig verhuizen. Bouman was euforisch over de benoeming, hij voelde zich ‘als een uit het water geredde.’¹⁰¹⁸ Dat lijkt lichtelijk overdreven omdat hij zich niet zo gemakkelijk boven water had laten halen en juist flink tegenspartelde.

Twee weken later, begin maart, kreeg Bouman het bericht van zijn benoeming bevestigd op het ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen in Den Haag.¹⁰¹⁹ Misschien wel van de minister zelf, die hij goed kende. Eind 1939 was Van der Leeuw, toen nog hoogle-

¹⁰¹² Notulen 19 januari 1946 Faculteit Rechtsgeleerdheid, Senaat en de faculteiten, GrA (toegang 49), inv.nr. 203.

¹⁰¹³ Brief Curatoren aan Bouman 5 mei 1949, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr.38.

¹⁰¹⁴ Bouman stond als eerste op een lijst met daarna Den Hollander, J.P. Kruyt en dr. F. van Heek om de nieuw ingestelde leerstoel te Rotterdam te gaan bezetten; op 20 mei 1946 berichtte de Senaat aan de Curatoren dat de pogingen tot een voordracht met moeilijkheden te kampen had’ omdat Bouman in Groningen en Den Hollander in Amsterdam was benoemd, Curatoren (bijlagen), Nederlandse Economische Hogeschool, Stadsarchief Rotterdam (toegang 65), inv.nr. 179.

¹⁰¹⁵ Brief M.P. Vrij aan P.J. Bouman 11 december 1945, NHA (toegang 316).

¹⁰¹⁶ Agenda Stien, NHA (toegang 316).

¹⁰¹⁷ Beschikking, Persoonsdossiers rijksperoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

¹⁰¹⁸ Dagboek 27 mei 1946, NHA (toegang 316).

¹⁰¹⁹ Dagboek 11 maart 1946, NHA (toegang 316).

raar in Groningen en, zoals gezegd, nauw betrokken bij het Sociologisch Instituut, een paar keer bij Bouman in Middelburg op bezoek geweest.¹⁰²⁰ Misschien kreeg Bouman het nieuws niet bevestigd van de minister, maar van de directeur-generaal kunsten en wetenschappen H.J. Reinink. Ze kenden elkaar van de vernieuwingsbeweging. Reinink was vanaf het najaar van 1939 voorzitter en Bouman bestuurslid van de Nederlandse Gemeenschap. In het laatste kwartaal van 1940 spraken Reinink en Bouman elkaar zelfs regelmatig, het was de beginperiode van de Nederlandse Unie. Reinink was toen tijdens het begin van de bezetting waarnemend secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en Bouman was als staflid jeugdzaken van de Nederlandse Unie belast met het opzetten van een nationale jeugdorganisatie. Vijf jaar later, toen Bouman algemeen secretaris was van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, kwam hij regelmatig op het departement voor overleg met Reinink. Hoe het ook zei, Bouman had op het Ministerie van O. K. en W. twee belangrijke pionnen die Vrij ondersteunden in zijn keuze om Bouman in Groningen te benoemen. Het was 'feest' in huize Bouman.¹⁰²¹

Eind maart logeerde Bouman bij Vrij en hoorde hij dat het huis van de hoogleraar aan de Moddermanlaan 10 te Groningen 'aan hem werd toegewezen'.¹⁰²² Dat wilde zeggen dat Bouman het huis van Vrij ging huren. In 1944 had Vrij zijn huis moeten verlaten om onder te duiken. Hij woonde nu tijdelijk op de Verlengde Heereweg 114.¹⁰²³

Was er nog een taak voor de Stichting Sociologisch Instituut nu haar de bevoegdheid tot het vestigen van een bijzondere leerstoel was ontnomen omdat het Rijk nu een gewone leerstoel bekostigde? In een bestuursvergadering van 5 juli, waar naast Plessner en Hofstee ook Bouman aanwezig was, werd besloten om de Stichting te laten voortbestaan maar dan wel 'rustende' dat wil zeggen: niets doen. Misschien was het mogelijk om later via de Stichting bijdragen van anderen voor het onderzoek te krijgen.¹⁰²⁴

Kleur bekennen

Op Goede Vrijdag 19 april 1946 deed Bouman belijdenis in de zeventiende-eeuwse Dorpskerk te Bloemendaal in een dienst onder leiding van dominee J.C. van Dijk.¹⁰²⁵ Daarmee verkreeg Bouman onder meer het recht om aan het avondmaal deel te nemen, van dat recht

¹⁰²⁰ Van der Leeuw bezocht Bouman in 1939 op 28 november en op 8 december, agenda Bouman, NHA (toegang 316)) Ze spraken waarschijnlijk over *Balans van het Christendom* (1940) een boek van Van der Leeuw dat in de door Bouman geredigeerde serie 'Bouwstenen voor een nieuwe samenleving' uitkwam.

¹⁰²¹ Agenda Stien, NHA (toegang 316).

¹⁰²² Dagboek eind maart 1946, NHA (toegang 316).

¹⁰²³ Schuyt, *Het spoor terug*, 117.

¹⁰²⁴ Sociologisch Instituut, Archief Curatoren RuG 1932-1960, GrA (toegang 52), inv.nr. 772.

¹⁰²⁵ Dagboek 19 april 1946, NHA (toegang 316).

maakte hij nog diezelfde avond gebruik. Hij deed belijdenis omdat hij ‘het hoogleraarschap niet wilde beginnen in een houding van intellectuele hoogmoed’. Hij moest ‘kleur (...) bekennen en toetreden tot de kerk’.¹⁰²⁶

Het was (en is) niet gebruikelijk om belijdenis te doen als je al drieënveertig bent. De gebruikelijke manier was om vanaf je twaalfde jaar naar catechisatie te gaan voor het verkrijgen van onderricht in de geloofsleer van de betreffende kerk. Op circa achttienjarige leeftijd deed je dan openbare belijdenis, de initiatie tot het volwaardig lidmaatschap van de kerk. Het is niet bekend dat Bouman ook catechisatie volgde, maar wel dat hij in een hervormd gezin was geboren en was gedoopt maar zich later had afgekeerd van de kerk. Bouman was een bekeerling. En hoewel hij meende op latere leeftijd in de kerk als een vreemde binnen te komen en een vreemde te blijven, was hij er van overtuigd dat hij nu de stap naar de kerk moest zetten.¹⁰²⁷ Het was de ‘consequentie van een langdurige geloofsbezinning’. Een geloofsbezinning die zich bij Bouman vooral in de oorlog had voorgedaan.

De dag voor zijn belijdenis schreef Bouman in zijn dagboek een uitgebreide verantwoording.¹⁰²⁸ Hij gaf daarin de argumenten waarom hij zich ‘na een lange en moeizame innerlijke strijd’ tot het christelijk geloof bekende. Hij had ten eerste ervaren ‘dat er in deze chaotische wereld geen andere uitweg is’. Daarbij was nu in de kerk een noodzakelijke vernieuwing gaande en ook zag hij in dat hij ‘eindelijk door Gods genade het beroep had gekregen dat hem de gelegenheid gaf zich in de richting van zijn aard en aanleg te ontplooien.’

Tientallen jaren had hij zich, naar eigen zeggen, moeten schikken: ‘opgewekt plichten moeten verrichten, die langs mijn roeping heengingen.’ Bouman stelde vast dat hij daaronder menigmaal bijna psychisch was bezwaken. Hij was er van overtuigd dat hij in Groningen zijn ‘grote werk’ kon gaan schrijven. Een werk dat meer moest worden dan wetenschap, een originele schepping. ‘De tragedie van de moderne wereldgeschiedenis in al haar grillige aspecten. Als het me gegeven is, zal *ik* die schrijven.’ Hij wist ook dat hij dat kennelijk niet alleen kon. Want hij was zich meer en meer bewust geworden van zijn afhankelijkheid van een hogere macht. Het is zover ‘dat roeping, be-roep en het gevoel geroepen te zijn samenvallen.’¹⁰²⁹ Bouman voelde zich geroepen door een hogere macht om te voldoen aan een roeping die hij als dertigjarige al voor zich zag en in een beroep dat hem naar zijn mening die gelegenheid ging bieden. Daarvoor moest hij eerbied en dankbaarheid tonen, dus kleur bekennen.

¹⁰²⁶ Dagboek 31 december 1945, NHA (toegang 316).

¹⁰²⁷ Dagboek 18 april 1946, NHA (toegang 316).

¹⁰²⁸ Dagboek 18 april 1946, NHA (toegang 316).

¹⁰²⁹ Dagboek 31 december 1945, NHA (toegang 316).

Later beschreef Bouman dat als ‘psychologisch gezien een terugkeer naar innerlijke zekerheden’.¹⁰³⁰ Ook beseftte Bouman dat zijn openbare bekentenis ‘intellectueel een capitulatie’ was. Daarmee refereerde hij aan de opvattingen van de socioloog Weber. Weber was van mening dat de religieuze mens dan wel in staat is tot het ‘virtuoze kunststuk van het *offer van het intellect*’ maar dat ‘de spanning tussen de waardensfeer van de “wetenschap” en die van het religieuze heil onoverbrugbaar is’.¹⁰³¹ Op Boumans geloofsbekentenis dat ‘er in deze chaotische wereld geen andere uitweg is’, zou Webers reactie zijn: dat het een zwakte is als ‘je het lot van je eigentijdsgewricht niet in zijn ernstige ogen kunt kijken’.¹⁰³²

Bouman noemde zich nooit een volgeling van Weber. Toch bewonderde hij de socioloog, onder meer vanwege zijn consequente verdediging van een waardevrije wetenschap en de afwijzing van kathedersprofetie. Weber was een fel bepleiter van een waardevrije sociologie en waardevrije wetenschap in het algemeen. Hij bedoelde daarmee dat wetenschappelijke objectiviteit geen basis mag zijn om waardeoordelen te verkondigen. ‘De profeet en de demagoog horen niet thuis op de katheders.’ Dit zei dezelfde Weber die zich sterk interesseerde voor sociaal-politieke vraagstukken.¹⁰³³ Bouman bewonderde Webers consequente afwijzing van ‘iedere profetie op de katheders’ en zijn zelfbeheersing om in de collegezaal het wetenschappelijk empirisme vrij te houden van geloof en levensbeschouwing. Bouman behoorde lange tijd tot de aanhangers van de ‘wertfreie’ sociologie maar is daarvan geleidelijk teruggekomen, om twee redenen.¹⁰³⁴ Vanwege de opvatting dat de mens een persoonlijkheid is en niet een individu dat als ding een natuurwetenschappelijk object van onderzoek is. In deze voorkeur is het personalisme van De Rougemont te herkennen, dat Bouman sinds de jaren dertig aanhing. Daarnaast stelde Bouman, dat er een hiërarchie van waarden bestaat die niet wetenschappelijk, niet strikt sociologisch, te verklaren is. De samenlevingspatronen van de mensen vertonen de weerschijn van een hogere orde.¹⁰³⁵ Deze opvatting leidde ertoe dat Bouman uiteindelijk de sociologie als een normatieve wetenschap ging zien.

¹⁰³⁰ Bouman, *Zondvloed*, 71.

¹⁰³¹ Max Weber, *Wetenschap als beroep. Politiek als beroep*. (Nijmegen 2012) 38.

¹⁰³² Weber, *Wetenschap als beroep*, 32.

¹⁰³³ Weber, *Wetenschap als beroep*, 28.

¹⁰³⁴ B.C. van Houten, ‘Bouman als socioloog’ in: P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 17-18.

¹⁰³⁵ Bouman, *Zondvloed*, 97.

Hoofdstuk 17 Hoogleraar bijvak sociologie

Intrede als hoogleraar

Direct op zijn eerste dag in Groningen gaf Bouman zijn visitekaartje af. Hij zag in de samenleving, het studieobject van de sociologie, ernstige problemen opdoemen en juist met zijn concept van sociologie konden de oorzaken daarvan worden opgespoord.

Zijn gehele gezin en zijn vader waren erbij, die zaterdag 25 mei, toen Bouman zijn Groningse professoraat begon met het uitspreken van zijn oratie.¹⁰³⁶ Zijn echtgenote Stien en zijn drie kinderen Jan Willem van 17 jaar, Paul die bijna 16 jaar was en Tom de jongste van 9 jaar. Bouman had de nacht voor de inauguratie met zijn gezin bij de faculteitsvoorzitter Vrij en zijn vrouw gelogeed. Hij woonde nog in Overveen dicht bij zijn werk voor Het Nut in Amsterdam, werk dat nog tot 1 juli voortduurde.

Boumans vader Jan Jurjen kwam diezelfde dag, vanuit zijn woonplaats Rijswijk, naar Groningen om eveneens bij de plechtigheid aanwezig te zijn. Met zijn vijfenzeventig jaar was die reis voor hem een hele onderneming, hij overwoog tijdens de lange rit om wat dichterbij zijn zoon te gaan wonen. Nog datzelfde jaar verhuisde hij naar Leeuwarden waar ook zijn zussen woonden. Die hadden hem ooit als jongen van veertien financieel geholpen om een opleiding aan de zeevaartschool te volgen. Nog geen twee jaar later gaat vader Jan Jurjen weer in Den Haag wonen. Daar overlijdt hij op 20 september 1949, 78 jaar oud, het is de dag na de verjaardag van Bouman.

Boumans onderwerp was *Sociale spanningen*.¹⁰³⁷ Het was tevens de titel van zijn oratie, enigszins anders dan te doen gebruikelijk, want hoogst actueel. Een jaar na de bevrijding bevond Nederland zich nog in een uiterst onzekere en verwarde periode, het land moest opnieuw worden opgebouwd. Helaas had het kabinet van herstel en vernieuwing (Schermerhorn-Drees) een week eerder ontslag gevraagd, vanwege tegenvallende verkiezingsresultaten voor de Partij van de Arbeid. Het Marshallplan bestond nog niet en sociale onrust dreigde.

Bouman gaf in zijn oratie geen historisch overzicht van de ontwikkeling van de sociologie en geen opsomming en uitgebreide uitleg van begrippen en methode zoals hij in zijn artikel in *Scientia* en in zijn boek *Sociologie, begrippen en problemen* had gedaan. Hij poneerde de stelling dat de sociologie als de wetenschap van de werkelijkheid op zoek is naar verborgen processen, zoals dus sociale spanningen. Sociale spanningen, meende Bouman, zijn

¹⁰³⁶ Dagboek 27 mei 1946, NHA (toegang 316).

¹⁰³⁷ P.J. Bouman, *Sociale spanningen* (Uitgeverij Paris, Amsterdam 1946).

verschijnselen die als een ‘stille werking van de erosie’ een vulkanische uitbarsting kunnen veroorzaken. In de sociologie ging het daar zelden over, wel trokken sterk sprekende feiten zoals revoluties de aandacht van sociologen.

In het vervolg van zijn betoog legde Bouman uit waarom dat zo is, maar ook waarom het anders moest. Daarmee etaleerde hij tegelijkertijd de elementen van zijn sociologie-opvatting. Elementen die we al kennen van zijn *Sociologie, begrippen en problemen*. Het ruime sociale structuurbegrip en het al even ruim gedefinieerde cultuurbegrip. De van Mannheim overgenomen opvatting over de wisselwerking tussen sociale structuur en cultuur, waardoor Boumans sociologie altijd uitmondde in cultuursociologie. Bovendien de zienswijze dat de samenlevingsvormen voortdurend in beweging zijn en steeds veranderen, waardoor de sociologie een sterk historische inslag heeft. De toehoorders wisten nu: onze nieuwe socioloog is tegelijk een historicus.

De moeilijkheid bij sociologisch onderzoek is, ging Bouman verder, evenals bij al het geesteswetenschappelijk onderzoek naar sociaal-structurele vormen en de daarin werkende sociaal-psychische krachten, dat slechts zelden exacte methoden gebruikt kunnen worden. Dit was eveneens een bekend thema van Bouman en niet van hem alleen. Hij vond dat sociologen moesten *luisteren* naar de maatschappelijke verschijnselen, dat wil zeggen, subjectief begrijpen van binnenuit. Een sociaal gevoel is daarvoor onmisbaar. Hij had dan ook in zijn college een boodschap voor de studenten: ik heb de pretentie om ‘de ontwikkeling van uw sociaal gevoel te bevorderen’. Nadat Bouman dusdanig zeer beknopt zijn sociologische theorie had toegelicht, ging hij verder met zijn thema sociale spanningen. Het ligt, volgens hem, voor de hand dat een sociale structuur ‘aan verschillende evenwichtsstoornissen onderhevig kan zijn’. Dat wilde zeggen, dat Bouman dit verschijnsel vanzelfsprekend vond. We weten dat dit idee deel uitmaakt van zijn cultuuropvatting. Daarin wordt cultuur gezien als een duurzaam lichaam, een organisme of een ontwikkelingsproces dat periodiek een stoornis doormaakt. Bovendien kan in zijn opvatting van cultuur, als de levensstijl van een samenleving, elke verstoring van de eenheid rampzalige gevolgen hebben.

Hij zette zijn betoog echter niet zwaar aan met voorspellingen over een dergelijke uitbarsting, zoals ‘een opstand der horden’. Ook zijn revolutie der eenzamen was nog ver weg. Wel betoogde hij dat het massale karakter van sociale spanningen, vanuit de sociologie gezien, het voornaamste kenmerk ervan is. Vanuit de sociale psychologie kwam, volgens Bouman, zelfs de waarschuwing dat ieder massaal verband sociaal-pathologische trekken vertoont: ‘Geestelijke nivellering, zelfs geestelijke afstomping gaan er gepaard met een verzwakking van individueel geweten en van individuele oordeelskracht. Diep in het onderbewustzijn

levende antisociale neigingen doen zich gelden en menigmaal blijken de opduikende impulsen geen tegenwicht meer te vinden in geldende sociale normen.' De oorsprong van sociale spanningen is 'het ressentiment van een massa, welke zich als rechteloos beschouwt en de bestaande sociale orde veroordeelt'. Concreet benoemde hij in zijn betoog twee groepen wier wanhoop en verbittering tot problemen konden leiden: de arbeidersklasse en de middenstand. Bouman zag bij de arbeiders een minderwaardigheidscomplex en een diepgeworteld wantrouwen veroorzaakt door het verlies van arbeidsvreugde. Het ressentiment van de middenstand was volgens hem vager, maar 'vertoont dezelfde fluctuerende emotionaliteit'.

Veel toehoorders zullen, die zaterdagmiddag te Groningen, niet verrast hebben opgekeken van Boumans beschrijving van wat toch grote delen van de samenleving betrof. Misschien meenden zij zelfs dat zij verzaakten, omdat zij immers merendeels behoorden tot de cultureel leidinggevende groepen. Anders herinnerde Bouman hen er wel aan door, refererend aan de socioloog Mannheim, te stellen dat de burgerlijke elite hier een taak liet liggen. De niet meer geldende sociale normen waarop Bouman het oog had waren de burgerlijke sociale normen.

Wat te doen om de sociale spanningen te verminderen? Een vraag die buiten de wetenschappelijke analyse van maatschappelijke verschijnselen valt, maar door Bouman toch altijd opgeworpen en beantwoord werd. Hij noemde achtereenvolgens: een redelijk overleg tussen arbeiders en ondernemers, deugdelijke voorlichting aan de verarmende middenstand maar ook een 'gemeenschappelijk elan, bijvoorbeeld door een emotioneel nationaal saamhorigheidsgevoel'. Dit verlangen naar nationale cohesie was voor de voormalige vernieuwer Bouman bekende stof en maakte deel uit van zijn arrangement voor sociale reconstructie in de jaren dertig. Autarkie, een sterk gezag, volksopvoeding en een corporatieve opbouw behoorden daar toen ook toe.

Hoe het redelijk overleg, voorlichting en saamhorigheid te realiseren? Misschien 'door het ideaal der sociale rechtvaardigheid' of wellicht, dacht Bouman in zijn oratie, moet 'alle heil worden verwacht van een herleving der christelijke moraal.' Een andere weg om de sociale spanningen te verminderen is, naar de mening van Bouman, 'de strijd tegen de massa'. Die strijd is volgens hem niet kansloos. De kerken zijn bereid om geestelijk leiding te geven, er is een toenemende belangstelling voor bedrijfssolidariteit, de zogenaamde 'wijkgedachte' is hoopvol en tenslotte is er de sociaal-culturele herleving van het platteland, niet in de laatste plaats door het werk van de volkshogescholen. Daarmee gaf Bouman meer concrete oplossingen dan acht jaar eerder toen hij niet verder kwam dan het 'wij hebben bezinning en leiding

nodig', waarmee hij *Van Renaissance tot Wereldoorlog* afsloot, hoewel hij daarmee zijn 'sociale reconstructie' bedoelde.

Aan het einde gekomen van zijn entreerede, bedankte Bouman onder andere zijn ook aanwezige leermeester Sneller en zijn beide voorgangers Plessner en Hofstee. Vervolgens benoemde hij een aantal doelgroepen als potentiële afnemers van zijn bijvak sociologie. Naast juristen en natuurlijk ook theologen, literatoren en historici konden nog wel meer groepen baat hebben bij zijn stof. Bovendien kon de sociologie een belangrijk onderdeel van een studium generale zijn. Over onderzoek repte hij niet. Met het uitspreken van zijn rede begon de bijna vierenveertigjarige Bouman aan een professoraat aan de Rijksuniversiteit Groningen dat uiteindelijk tweeëntwintig jaar zou duren.

Na zijn oratie ging Bouman weer over tot de orde van de dag. Hij ging terug naar zijn werk als algemeen secretaris van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen te Amsterdam. Tot zaterdag 29 juni, zijn laatste werkdag. Ongetwijfeld maakte hij die dag zijn opvolger Pie-ter Hendrik Schröder wegwijst in de stand van zaken van het algemeen secretariaat van Het Nut.¹⁰³⁸ Schröder, ruim twee jaar ouder dan Bouman, had Nederlands en geschiedenis gestudeerd en was leraar in Haarlem.

Boumans afscheid van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen was niet definitief.¹⁰³⁹ Hij bleef intensief contact onderhouden met zijn opvolger en was nog lang actief in de organisatie. Als medewerker van het blad *Volksontwikkeling*, als spreker, als lid van commissies en van het hoofdbestuur en als curator van het Nutsseminarium. Schröder en Bouman hielpen elkaar ook regelmatig. Schröder leverde Bouman bijvoorbeeld namen van personen in Noord-Holland ten behoeve van Boumans onderzoek naar de april-mei-stakingen van 1943. Bouman op zijn beurt deed een goed woordje voor Schröders oude studievriend Herman Schönfeld Wichers, die solliciteerde naar de baan van studentenarts in Groningen. De sollicitant was ook bekend onder de schrijversnaam Belcampo en kreeg die baan ook.¹⁰⁴⁰

Halverwege 1952 liep Boumans lidmaatschapstermijn van het hoofdbestuur af en bleef hij alleen nog curator van het Nutsseminarium, 'zodat de band blijft bestaan'.¹⁰⁴¹ Maar hij wilde niet meer op de sprekerslijst staan omdat hij 'niet opschiet met zijn eigen werk'. Met 'eigen werk' bedoelde Bouman altijd het schrijven aan zijn zogeheten 'vrije' boeken. In deze

¹⁰³⁸ Stukken betreffende sollicitaties voor functies als Algemeen Secretaris e.a., Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Stadsarchief Amsterdam (toegang 211), inv.nr. 1792.

¹⁰³⁹ Notulen van de vergadering van curatoren 4 april 1946 en brief Bouman aan Schröder 25 april 1947, Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Stadsarchief Amsterdam (toegang 211), inv.nr. 2113, 1646.

¹⁰⁴⁰ Brief 11 mei 1953 Schröder aan Bouman, Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Stadsarchief Amsterdam (toegang 211), inv.nr. 1646.

¹⁰⁴¹ Brief Bouman aan Piet Schröder 3 januari 1951, Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Stadsarchief Amsterdam (toegang 211), inv.nr. 1646.

periode betrof dat *Revolutie der eenzamen*, dat een jaar later zou verschijnen. Maar Bouman voelde ook niet veel meer voor het geven van lezingen in opdracht van Het Nut, omdat het hem te weinig opleverde. Fijntjes verwees hij naar de vertegenwoordigster van het Nutsdepartement Usquert, zij ‘en haar vriendjes beschikken over evenveel miljoenen als ik over honderden guldens die intussen verder interen door de studie van mijn zonen, welke bijna niet meer uit het inkomen kan worden betaald.’ Bouman bedoelde daarmee de studie van zijn twee oudste zonen. Jan Willem studeerde inmiddels economie en Paul geneeskunde aan de Groningse universiteit. Die ‘honderden guldens’ waren een jaar later, toen Boumans bestseller *Revolutie der eenzamen* verscheen, behoorlijk meer geworden omdat toen het ‘goudschip’ binnenvoer.¹⁰⁴²

Op 15 juli 1946 verhuisde Bouman met zijn gezin naar Groningen. Terug naar waar Boumans wortels lagen. Waar zijn grootvader Pieter Jan een bakkerij had in de Nieuwe Ebbingestraat en waar zijn vader Jan Jurjen was geboren. De Moddermanlaan ligt in Helpman, een van de drie buurten met (toen) een grote concentratie van aldaar woonachtige hoogleraren. De buurt was genoemd naar het dorp, dat in 1915 bij de gemeente Groningen was getrokken.¹⁰⁴³

De familie Bouman had in Groningen een druk sociaal leven met veel bezoeken en logeerpartijen over en weer van familie en vrienden. Dat gold zeker voor een hoogleraar in die tijd. Het begon er al mee dat Bouman en zijn vrouw kennismakingsbezoeken aflegden bij de collega’s. Toen dat eind september achter de rug was brak de volgende fase aan: de collega’s en hun partners werden thuis bij de Boumans uitgenodigd. Vanwege het grote aantal van ruim 50 mensen werd het in drie zogeheten ‘ontvangstdagen’ opgesplitst. Begin oktober had het echtpaar Bouman aan alle kennismakingsverplichtingen voldaan.¹⁰⁴⁴ Wat overbleef was de maandelijkse professorenkrans en een krans voor de partners van de professoren, in die tijd allemaal vrouwen.¹⁰⁴⁵

Colleges

Het bijvak sociologie was organisatorisch ondergebracht bij de juridische faculteit.¹⁰⁴⁶ Bouman verzorgde een inleiding sociologie en enkele verdiepende ‘capita selecta’ in vier colle-

¹⁰⁴² Interview met zoon Tom Bouman op 15 april 1993, Boumanarchief RuG.

¹⁰⁴³ K. van Berkel, ‘De stand der hoogleraren’ in: K. van Berkel en F.R. Smit, *Opstellen over een universiteit in De twintigste eeuw. Opstellen over de Rijksuniversiteit Groningen 1914-1999*. (Groningen 1999) 207.

¹⁰⁴⁴ Agenda’s echtgenote Stien vanaf eind augustus 1946, NHA (toegang 316).

¹⁰⁴⁵ Van Berkel, ‘De stand der hoogleraren’, 208, 210.

¹⁰⁴⁶ Hilda Amsing en Mineke van Essen (red.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2014) 184.

ges, waaronder een werkcollege. Voor het doctoraal examen van de rechtenstudenten was sociologie een keuzevak, bij de vrije studierichting een hoofdvak. Ook was sociologie een keuzevak voor ‘godgeleerdheid’, ‘letteren en wijsbegeerte’ en ‘psychologie’. Die eerste tijd had Bouman geen medewerkers noch een eigen werkkamer. Maar ondanks dat karige begin werd hij veel later als de ‘vader’ van de Groningse sociologie beschouwd.¹⁰⁴⁷

Voor zijn eerste colleges gebruikte Bouman waarschijnlijk het materiaal en zijn ervaringen van de sociologiecolleges aan de Stedenbouwkundige Leergang 1942/43 van de Technische Universiteit te Delft. Zoals eerder geschreven, werd die leergang halverwege afgebroken, maar Boumans collegedictaten, hoewel ongedateerd, zijn bewaard gebleven.¹⁰⁴⁸ Daarnaast gebruikte hij wat hij eerder over sociologie gepubliceerd had, in artikelen en natuurlijk in *Sociologie, begrippen en problemen*. Het boek begon daarmee aan een prominente en langdurende aanwezigheid in de Groningse universiteit.

Met het doorbladeren van Boumans collegedictaten valt op dat hij, net als in zijn sociologieartikel in *Scientia*, zijn colleges begon met een bijna uitputtende beschrijving van de geschiedenis van de sociologie. Te beginnen bij de oudheid en de middeleeuwen om via Europese sociologische stromingen en de opkomst en bloei van de Amerikaanse sociologie te eindigen bij ‘de huidige situatie’. Natuurlijk werden door hem aan de hand van dat historisch overzicht ook de ‘groten’ van de sociologie behandeld en kwamen Weber en Tönnies afzonderlijk in de schijnwerpers te staan.

In Boumans nalatenschap bevindt zich ook *Sociology of law* (1947) van Georges Gurvitch, een Russisch socioloog die voornamelijk in Frankrijk woonde en werkte. Het boek beschrijft voor juristen, dat vanuit sociologisch oogpunt de door groepen en gemeenschappen geproduceerde regelgeving als wet kan worden beschouwd. Aan de onderstrepingen te zien heeft Bouman het boek intensief bestudeerd en ongetwijfeld voor zijn colleges in de rechtenfaculteit gebruikt. Boumans cultuurbegrip, de levensstijl van een samenleving, vertoont een gelaagdheid die vooral steunt op de dieptesociologie van Gurvitch.¹⁰⁴⁹

Bouman had ook intensief *Man and Society in an Age of Reconstruction* (1940) bestudeerd, dat de socioloog Karl Mannheim losjes had gebaseerd op *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* (1935). Toen Bouman *Mensch und Gesellschaft* in 1935 las had dat boek hem, naar eigen zeggen, van zijn rechtsextremistische ideeën afgeholpen. *Man and Society* kocht hij, toen hij met zijn professoraat begon, dus zes jaar na de eerste publicatie. De

¹⁰⁴⁷ IJzerman, ‘Sociologisch Instituut 1938-1988’ in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 13.

¹⁰⁴⁸ Verzameling collegedictaten, NHA (toegang 316).

¹⁰⁴⁹ Van Houten, ‘Bouman als socioloog’, 22.

pagina's 1–114 (*The significance of the age of social reconstruction, Rational and irrational elements in contemporary society* en *Social causes of the contemporary crisis in culture*) raadde hij zijn studenten aan voor de examenstudie. Het gaat in die teksten om thema's (rationaliteit/irrationaliteit en cultuurcrisis) die overeenkomen met zijn eigen belangstelling en die hij heeft beschreven in *Van Renaissance tot Wereldoorlog*.

De marges van met name de eerste helft van zijn 'Mannheimboek', ruim tweehonderd pagina's, staan stampvol met door Bouman in potlood gemaakte aantekeningen.¹⁰⁵⁰ Het betreffen samenvattende steekwoorden, verwijzingen naar literatuur, aanvullingen vanuit zijn eigen opvatting, voorbeelden en natuurlijk onderstrepingen. Bouman plakte er zelfs een door hem geschreven pagina in (over de geschiedenis van de planningsgedachte). Kortom, hij maakte van dit boek een geheel eigen versie. Voor zover dat is na te gaan, slechts een klein deel van Boumans bibliotheek is bewaard gebleven, is deze manier van omgaan met een boek door Bouman vermoedelijk een uitzondering. Gebruikelijk was dat Bouman de voor hem belangrijke tekst, meestal gedachten, geen feiten, met potlood onderstreepte en opsommingen met korte verticale streepjes in de kantlijn markeerde.

In de andere delen, dat twee derde van het boek beslaat, beschreef Mannheim zijn aan de democratische verhoudingen aangepaste 'planning for freedom'. Die teksten schreef Bouman niet aan zijn studenten voor. In zijn collegedictaten komen we dat onderwerp, een pleidooi voor versterking van de democratie, slechts één keer tegen. Mannheim kreeg, niet in de laatste plaats in Nederland, nu juist met deze visie van democratische planning veel bekendheid. Geruggesteund door Mannheims 'planning for freedom' zagen de jonge 'modernen' de sociologie als sociaalwetenschappelijke grondslag voor de sociale politiek. Sociologen zouden daardoor een plaats krijgen in de functionarissenelite van de welvaartsstaat.¹⁰⁵¹

Uit Boumans collegedictaten blijkt dat hij een indrukwekkende hoeveelheid literatuur bestudeerde. Dan rijst de vraag waarom hij na zijn inleidende boeken, *Sociologie, begrippen en problemen* (1940) en de herziening daarvan onder de titel *Fundamentele Sociologie* (1960), nooit een grondige studie over sociologie heeft gepubliceerd. Een oud-collega van Bouman suggereerde omdat hij geen echte geleerde was: 'Bouman was bijvoorbeeld een van de eersten in Nederland die met het werk van Max Weber bekend was. Maar het opvallende is, dat hij daar toch niet zoveel uitgehaald heeft. Hij heeft in navolging van Weber over de protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme geschreven, maar hij heeft de thesen van Weber niet

¹⁰⁵⁰ Boek is in het bezit van de familie, NHA (toegang 316).

¹⁰⁵¹ Marja Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. (Amsterdam 1985) 187. Zie ook: Bram Peper, *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (Meppel 1972) 177.

uitgewerkt, niet toegepast in verdere analyses.’¹⁰⁵² Eerder schreef ik dat Bouman in 1932 een artikel publiceerde in *De Economist* over Webers godsdienstsociologische theorie. Daarmee was hij de eerste Nederlandse socioloog die over Weber schreef.¹⁰⁵³ Ook publiceerde Bouman in 1946 een artikel over causaliteit en functioneel verband in de sociologie van Weber.¹⁰⁵⁴

Bouman zag zich zelf niet als een echte geleerde, het professoraat had hij aangenomen met de gedachte daardoor meer tijd te krijgen om afgezien van zijn aanleg voor studeren en doceren zijn grote werk te kunnen voltooien.¹⁰⁵⁵ Het lijkt alsof hij zich een professorale jas aanmat, maar daarin de HBS-leraar bleef. De erudiete leraar die veel te doceren had en dat als begenadigd docent op boeiende wijze deed. ‘Zijn colleges op dinsdagmiddag van vier tot vijf in de Heymanszaal genoten alom vermaardheid en werden zeer druk bezocht.’¹⁰⁵⁶ Hij behandelde onderwerpen als Amerika, de stad, sociale bewegingen, bevolkingsvraagstukken, moderne communicatiemiddelen en sociale structuurveranderingen.

Nog voordat hij zijn eerste college gaf maakte Bouman op de dag voor zijn verjaardag, een begin met zijn ‘grote boek’ dat hij voorlopig *Spiegel der moderne wereld* zou noemen en nadrukkelijk als niet-wetenschappelijk betitelde.¹⁰⁵⁷ Dat was kenmerkend voor Bouman, voordat hij aan een nieuwe periode in zijn leven begon, een daad stellen ter bevestiging van wat hij zag als zijn taak in de wereld: het aangeven van de richting die de mensheid zou moeten gaan. Het hoogleraarschap zag hij, zoals gezegd, in de eerste plaats als een vrijheid om zijn boeken te schrijven en als een betrekking om in zijn onderhoud te voorzien.

Met zijn niet-wetenschappelijke boeken vulde hij zijn hoogleraarssalaris aan. Ook met het geven van lezingen verdiende Bouman wat bij. Was dat misschien ook het geval met zijn bestuurswerk voor de Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen? Vanaf 8 juni 1946 was hij lid van het hoofdbestuur van de Vereniging en een half jaar later de nieuwe voorzitter.¹⁰⁵⁸ Voor zijn werk als curator van het in diezelfde maand opgerichte wetenschappelijk bureau van de NVV zal Bouman ongetwijfeld een vergoeding hebben ontvangen. Natuurlijk ook voor de lessen sociologie die Bouman vanaf september 1948 gaf aan de School voor Maatschappe-

¹⁰⁵² J.E. Ellemers in een radio-uitzending van de VPRO. *Schoolmeester der eenzamen: Pieter Jan Bouman*. 14 augustus 2005.

¹⁰⁵³ Van Houten, ‘Bouman als socioloog’, 17.

¹⁰⁵⁴ Bouman, ‘Causaliteit en functioneel verband in de sociologie van Max Weber’, *Handelingen van de Ned. Sociologische Vereniging* (H.J. Paris, Amsterdam 1946). Tevens opgenomen in *Prof. Dr. P.J. Bouman Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 173-185.

¹⁰⁵⁵ Dagboek 31 december 1945, NHA (toegang 316).

¹⁰⁵⁶ B.C. van Houten, ‘Bouman als socioloog in zijn tijd. Herdenking Professor Dr. Pieter Jan Bouman 1902-1977’ in: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen 1977* (Groningen 1979) 21.

¹⁰⁵⁷ Dagboek 18 september 1946, NHA (toegang 316).

¹⁰⁵⁸ Notulen Algemene Vergadering 8 juni 1946 en verslag vergadering hoofdbestuur 4 januari 1947, Vereniging tot stichting van volkshogescholen 1931-1968, Tresoar Fries Historisch en Letterkundig Centrum (toegang 186-01).

lijk Werk te Groningen.¹⁰⁵⁹ Bouman was de eerste universitaire docent voor het vak. De directrice M. Kamphuis wenste, vanaf de oprichting van de school in de oorlogsjaren, een hoogleraar voor het geven van sociologie en had daarvoor Vrij op het oog. Die moest echter onderduiken en na de oorlog kwam de pas aangestelde hoogleraar sociologie Bouman in beeld.

Door zijn hoogleraarschap en zijn vele nevenwerkzaamheden liep Boumans agenda ook in Groningen weer stampvol en onder andere daardoor was hij vaak van huis. Iedere week was Bouman wel op reis, zomaar een week in november 1946: naar Korteheemmen (volkshogeschool), naar Amsterdam (uitgever Paris), naar Baflo voor een Nutslezing.¹⁰⁶⁰ Wat kwam er intussen van het schrijven terecht? Bij aankomst in Groningen had hij trouwens nog achterstallig werk op de plank liggen, het gedenkboek van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij.

Door de oorlogsomstandigheden en de daarmee gepaard gaande liquidatie van de ZLM, vond de herdenking van het honderdjarig bestaan van de Maatschappij drie jaar later plaats dan was bedoeld. Toen pas werd het door Bouman geschreven gedenkboek gepresenteerd waarvan hij in 1943 het eerste concept gereed had.¹⁰⁶¹ De herdenking gebeurde tijdens een buitengewone algemene vergadering van de heropgerichte Zeeuwse Landbouw Maatschappij op 4 juli 1946 te Goes. Een speciaal exemplaar van het gedenkboek werd uitgereikt aan minister S.L. Mansholt, aan de commissaris van de koningin jhr. J.W. Quarles van Ufford en aan H.D. Louwes, de voorzitter van het Koninklijk Nederlands Landbouw Comité. De volgende dag ontving koningin Wilhelmina een speciaal exemplaar. Bouman stelde aan een medewerker van de ZLM voor om ook de oud-voorzitter van de ZLM Dieleman ‘namens de schrijver’ een exemplaar van het boek te geven. Hij vermoedde dat de ZLM-secretaris Dorst geen opdracht tot het sturen van een exemplaar aan Dieleman, vanwege diens oorlogsverleden, had willen geven.¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁹ Marie Kamphuis en Nel Jagt, *Kijken in de spiegel van het verleden*. (Houten 2007) 91.

¹⁰⁶⁰ Agenda van Stien de echtgenote van Bouman, NHA (toegang 316).

¹⁰⁶¹ P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwsche landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943* (Wageningen 1946).

¹⁰⁶² ZLM, Zeeuws Archief (toegang 492), inv.nr. 329.

Hoofdstuk 18 Een mislukte poging tot vernieuwing met goede afloop

De secretaris van het College van Curatoren Cluysenaer, beseftte dat de Groningse universiteit moest worden uitgebreid.¹⁰⁶³ De universiteit was voor het voortbestaan nog te kwetsbaar. Cluysenaer meende dat de beste kansen voor verdere groei in de richting van de sociale wetenschappen lagen. Dat streven van het College van Curatoren en zijn secretaris, om binnen de universiteit de sociale wetenschappen in ontwikkeling te brengen was niet specifiek Gronings. Direct na de oorlog waren er elders dezelfde aspiraties om die nieuwe wetenschappen, eventueel in samenhang met de economische wetenschappen, te ontwikkelen. Mede daarom ging Bouman, als voorzitter van de Nederlandse Sociologische Vereniging, in 1951 op studiereis naar Amerika.

Op het departement in Den Haag werd echter gedacht aan een economische faculteit. Cluysenaer vond een economische faculteit ook 'niet gek', bijvoorbeeld in samenhang met een landbouweconomisch studieplan, en hij ging daarmee direct aan de slag.¹⁰⁶⁴ Op 8 november 1946 stuurde Cluysenaer een nota aan het College. Daarin beschreef hij geheel volgens de regels van het Academisch Statuut het vakkenpakket voor de nieuwe faculteit. Maar hij voegde er twee nieuwe studies aan toe: een doctoraal examen in de landbouweconomie en een doctoraal examen in de sociale economie.

Had Cluysenaer toen al overleg met Bouman, die hij zag als de trekker van de nieuwe faculteit? De secretaris had hem waarschijnlijk direct op het oog, omdat Bouman volgens hem niet alleen socioloog was maar 'eveneens een erkend specialist' op het terrein van de economische geschiedenis, hij zou dat vak kunnen geven.¹⁰⁶⁵ Op de lange duur was voor dat vak een zelfstandige leerstoel noodzakelijk. Volgens Cluysenaer 'een leerstoel van grote betekenis, ook voor de studie in de geschiedenis.' Misschien waren de twee nieuwe studies zelfs in de nota terechtgekomen na overleg met Bouman, want die was het in hoge mate met deze visie eens. En dat was een van de redenen voor zijn benoeming tot voorzitter van de nieuwe faculteit. In een toelichting schreef de secretaris met vooruitziende blik dat de twee studierichtingen natuurlijk nog verdere uitwerking behoefden en vermoedelijk zou dat moeilijkheden oproepen. Cluysenaer dacht bij de te verwachte moeilijkheden ongetwijfeld aan de discussies tijdens de ontstaansgeschiedenis van de moderne economische wetenschappen.

¹⁰⁶³ Over de beginperiode van de Economische Faculteit: Taco Kastelein et al. (red.), *Een eigenzinnige koers*. 40 *Jaar Faculteit der Economische Wetenschappen in Groningen 1948-1988* (Groningen 1988) hoofdstuk 1 'Het ontstaan van de Faculteit der Economische Wetenschappen' en hoofdstuk 3 'Een eigenzinnige faculteit'.

¹⁰⁶⁴ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 1-5.

¹⁰⁶⁵ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 7-8.

Rond het begin van de twintigste eeuw trad er een scheiding op tussen enerzijds een staathuishoudkundige richting, waarvan het karakter ‘theoretisch verklarend’ was met een nadruk op het gebruik van statistische technieken, en anderzijds de zogeheten letterkundige richting, die ‘historisch-begrijpend’ was met een verbreding van de thematiek naar de sociale en economische omstandigheden in het verleden en gebruikmakend van kwalitatieve bronnenanalyse. Bouman had zich, tijdens zijn studie in Rotterdam in het spoor van zijn leermeester Sneller, tot de tweede richting bekend. De onafscheidelijke samenhang tussen economisch leven en politieke, sociale, culturele en geografisch-fysische omstandigheden geeft vorm aan het historisch veranderingsproces.¹⁰⁶⁶ Economische wetten hebben een relatieve waarde en de staat moet actief optreden om de sociale ongelijkheid op te heffen. Zoals eerder gezegd kaptelde Bouman in een recensie zelfs de auteur van een proefschrift, omdat deze ten onrechte niet de betere methode van een zuiver economisch-historische behandeling had gebruikt.

De professionalisering van de economische wetenschappen was echter in staathuishoudkundige richting doorgegaan.¹⁰⁶⁷ Aan die professionalisering werd een zelfbewustzijn ontleend waardoor economen zich door sociologen en historici niet de les lieten lezen. Een beroep op ‘vernieuwing’ (de eerder genoemde doctoraalstudies landbouweconomie en sociale economie) botste met hun inzichten, het was een gepasseerd station. De scheiding der geesten was dus al aanwezig, nog voordat de nieuwe hoogleraren met elkaar in de nieuwe faculteit aan het werk gingen.

In maart 1947 stuurde het College de aanvraag voor een faculteit economische wetenschappen in het kader van de begroting voor 1948 de deur uit.¹⁰⁶⁸ Daaraan waren nog eens twee vernieuwingen toegevoegd. Ten eerste een goede wisselwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven. Ten tweede zouden er, in vergelijking met andere universiteiten, meer op het platteland gerichte economen (landbouweconomen) opgeleid worden. April 1948 was de besluitvorming in Den Haag met positieve uitkomst afgerond en konden de benoemingen plaatsvinden om de faculteit met ingang van het seizoen 1948/1949 te starten. Bouman werd benoemd tot wetenschappelijk bouwheer van de nieuwe economische faculteit en zou dat tot 1950 blijven.¹⁰⁶⁹ Dat betekende dat hij van twee faculteiten lid was: van de rechtenfaculteit en van de economische faculteit.

Het College wilde ook dat Boumans leerstoel sociologie werd overgebracht van de rechtenfaculteit naar de toekomstige economische faculteit. De motivering van het College

¹⁰⁶⁶ Zie deel I van dit boek.

¹⁰⁶⁷ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 55.

¹⁰⁶⁸ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 11.

¹⁰⁶⁹ E.W.A. Henssen, *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989* (Groningen 1989) 323.

luidde dat in de nieuwe faculteit 'naast een zo sterk mogelijke vertegenwoordiging der economische wetenschappen een zo sterk mogelijke vertegenwoordiging der sociale wetenschappen nagestreefd moet worden.'¹⁰⁷⁰ Bouman was naar het oordeel van het College de geschikte persoon om de faculteit in die richting te ontwikkelen. Bouman werd wel de trekker van de nieuwe faculteit maar zijn leerstoel bleef in de rechtenfaculteit.¹⁰⁷¹

De discussie over het beoogde karakter van de opleiding, met de na te streven vernieuwingen, begon op 27 april 1948 toen Bouman zijn opvattingen daarover verkondigde in een lezing voor het studentendispuut *Dicendo Discimus* in de Heymanszaal van het Academiegebouw. De lezing die hij 'geheel als particulier' gaf was getiteld 'Het economisch hoger onderwijs in deze tijd.'¹⁰⁷² De door Cluysenaer verwachte moeilijkheden kwamen met de lezing aan de oppervlakte, hoewel Bouman zijn best deed de kool en de geit te sparen. Hij pleitte voor zowel het een alsook het ander. De nieuwe opleiding werd volgens hem een typisch economische faculteit net als in Amsterdam, Rotterdam en Tilburg, maar er moest rekening worden gehouden met de maatschappelijke structuurveranderingen. Het werd geen agrarische faculteit, maar de agrarische economie moest wel een belangrijke plaats in het onderwijs innemen. Bouman zag een algemene economische faculteit voor zich, maar het was zaak 'oog te hebben voor sociale problemen, die zich met de economie steeds meer vervlechten'.¹⁰⁷³ Hij refereerde aan zijn oratie *Sociale spanningen*, met de uitspraak dat economen ook in belangrijke mate konden bijdragen aan de oplossing van problemen die de veranderende arbeidsverhoudingen met zich meebrachten.

Bouman was net terug van een studiereis naar Engeland (Oxford, Cambridge en Londen). Daar had hij geleerd, zo memoreerde hij in zijn lezing, dat men in Engeland meer en meer doordrongen raakte van de samenhang van economie en sociologie met consequenties voor het onderwijs.¹⁰⁷⁴ Twee dagen na die lezing vertrok Bouman naar Münster voor gastcolleges op uitnodiging van de Westfälische Landes Universität aldaar en voor onderzoek ten behoeve van 'een sociografie van een samenleving onder puin'.¹⁰⁷⁵ Hij bleef tot 1 juli in Duitsland en miste daardoor de directe confrontatie met een prominente tegenstander van zijn

¹⁰⁷⁰ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 24-25.

¹⁰⁷¹ Notulen Juridische Faculteit 19 mei 1948, Senaat en de faculteiten, GrA (toegang 49), inv.nr. 203.

¹⁰⁷² Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 23.

¹⁰⁷³ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 24.

¹⁰⁷⁴ Bouman was in Engeland van 11 tot 26 maart met financiële steun van de Help Holland Council, Studiereizen, Archief Curatoren RuG 1932-1960, GrA (toegang 52), inv.nr. 1109. Bouman ontmoette onder andere op de London School of Economics (LSE) zijn oude leermeester van 1925 M. Ginsberg. De LSE was minder links dan vroeger constateerde Bouman. Studieverslag NHA (toegang 316).

¹⁰⁷⁵ *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen 1948* (Groningen 1949) 20.

zienswijze, de hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek en op dat moment voorzitter van de juridische faculteit P.B. Kreukniet.

Kreukniet reageerde niet alleen op de lezing van Bouman maar ook op de wens van Curatoren om Boumans leerstoel sociologie over te hevelen van de rechtenfaculteit naar de komende economische faculteit.¹⁰⁷⁶ Kreukniet schreef dat hij het, op persoonlijke titel, met de overdracht van de leerstoel wel eens was, maar dat de nieuwe faculteit zich moest beperken tot een strikt economische studierichting. Het moest voorlopig een kleine faculteit blijven met een beperkt aantal docenten. Wat de lezing van Bouman betrof, die had Kreukniet dus zelf niet kunnen bijwonen, maar hij had er wel over gehoord. De vergelijking met Engeland sloeg volgens Kreukniet nergens op alleen al vanwege het verschil in omvang. Kortom er was slechts plaats voor één opleiding en dat moest een economische zijn.

Cluysenaer stuurde een afschrift van Kreukniets brief aan Bouman in Münster. Bouman schreef aan de secretaris terug dat hij Kreukniet verweet wel in de stad te zijn geweest (voor een bijeenkomst van een juridisch genootschap) maar niet de gelegenheid te baat had genomen om mee te discussiëren bij Boumans lezing.¹⁰⁷⁷ ‘Mij dunk, niet de houding van iemand die zich zo bezorgd maakt over de gang van zaken.’ Bouman schreef aan zijn vrouw dat hij de bewuste brief eindigde met de opmerking: ‘dat enige sociale vorming inderdaad wel broodnodig was voor economen, zoals ook deze keer weer bewezen wordt door het feit dat een econoom zich afzijdig houdt waar hij zo goed werk zou kunnen doen bij de vorming van een jongere generatie van economen.’¹⁰⁷⁸ Het is forse kritiek en die komt in de brief aan Cluysenaer dan ook niet voor. Daarin was de betreffende zin afgezwakt. Openlijk zijn kritiek zo scherp verwoorden, dat zou Bouman nooit doen, daar was hij de man niet naar.

Kreukniet zou in de nieuwe faculteit geen rol meer spelen, maar Bouman als voorzitter des te meer. De Curatoren intussen ‘beseften ook wel dat het niet zeker was of hun beleid zou worden voortgezet’.¹⁰⁷⁹ Maar met Bouman, schrijft Kastelein (e.a.), ‘beschikte de nieuwe faculteit over een econoom van origine, die zich echter als socioloog en historicus met kennis van de sociaaleconomische problemen had ontplooid. Bovendien had hij ook gepubliceerd op het terrein van de landbouwgeschiedenis. Hij was beminnelijk, genoot gezag en vertrouwen bij Curatoren en anderen en had de flexibiliteit van een bestuurder die echter het doel niet uit het oog zou verliezen.’¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁶ Brief Kreukniet 3 mei 1948, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr.38.

¹⁰⁷⁷ Brief Bouman aan Cluysenaer 19 mei 1948, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr.38.

¹⁰⁷⁸ Brief van Bouman aan zijn echtgenote 24 mei 1948, NHA (toegang 316).

¹⁰⁷⁹ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 27.

¹⁰⁸⁰ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 27.

Bouman was ontevreden over zijn nieuwe taak. Door het drukke leven met zijn vele beslommingen en onaangenaamheden, zoals met de economische faculteit ‘liet hij zich de laatste tijd nogal uit het veld slaan’. ‘Ons land is overvol en de mensen klein en wat geniepig. Veel bureaucratie, men wordt aan alle kanten afgezet – steeds naar omlaag getrokken.’¹⁰⁸¹

Merkwaardig die klacht over zijn drukke leven. Veel werk kwam toch ook door wat hij zelf naar zich toetrok. Hij was nog maar een paar weken terug uit Engeland of hij ging voor twee maanden naar Duitsland (Münster) voor het geven van colleges en het doen van onderzoek. Direct bij terugkomst stortte hij zich in juli en augustus op een nieuwe opdracht: onderzoek door middel van interviews op veel plaatsen in het land naar de april/mei-stakingen in 1943 in opdracht van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. (zie onder) En of dit allemaal nog niet druk genoeg was bleef hij onverminderd publiceren: een biografie van Johan Maurits van Nassau de Braziliaan een boek dat in 1947 een week voor Sint Nicolaas uitkwam.¹⁰⁸² Eveneens werd eind 1947 een herdruk van *Van Renaissance tot Wereldoorlog* en een herdruk van *Algemene Maatschappijleer* gepubliceerd.¹⁰⁸³

Bouman klaagde regelmatig over een tekort aan geld in relatie tot zijn inspanningen. Wat hem vooral dwars zat was, dat hij voor zijn voorzitterschap van de economische faculteit niet extra betaald kreeg. ‘Erger is het gebrek aan waardering voor al het getob in het dagelijkse werk, dat inspannend is, maar niet bepaald financieel lonend.’¹⁰⁸⁴ Een paar dagen eerder had Bouman via Cluysenaer het College van Curatoren verzocht hem een toelage te verstrekken bovenop zijn salaris voor die extra werkzaamheden.¹⁰⁸⁵ De bijgevoegde motivering van Bouman gaat terug naar de tijd van de Duitse bezetting: ‘Bovendien meen ik mij ernstig te kunnen beklagen over de wijze waarop het Rijk oorlogsslachtoffers tegemoet komt. Het bureau rechtsherstel heeft mij in 1946 een aantal van NSB’ers geconfisqueerde goederen in bruikleen gegeven met recht op overname tegen een vooraf getaxeerde waarde (die terstond moest worden voldaan). Deze zomer werd dit getaxeerde bedrag op volkomen willekeurige wijze verhoogd met f 200,-.’ Bouman wees de secretaris van het College van Curatoren van de Groningse universiteit er nog op, dat zijn twee oudste zonen inmiddels aan de universiteit

¹⁰⁸¹ Dagboek 19 september 1948, NHA (toegang 316).

¹⁰⁸² P.J. Bouman, *Johan Maurits van Nassau, de Braziliaan*, uitgebracht in de serie *Grote figuren uit ons verleden*, (N.V. A. Oosthoek’s uitg. mij. Utrecht 1947).

¹⁰⁸³ P.J. Bouman, *Algemene Maatschappijleer. Eerste inleiding tot de sociologie* (Paris Amsterdam 1947). Het boek was bedoeld voor leerlingen van kweekscholen en scholen voor maatschappelijk werk. Het kreeg in 1965 een 10^e druk. In 1968 herschreef Bouman de tekst samen met kweekschool docent S.C. Derksen onder de titel *Maatschappijleer, begrip en vorm* voor Havo/Vwo-leerlingen.

¹⁰⁸⁴ Dagboek 19 september 1948, NHA (toegang 316).

¹⁰⁸⁵ Brief Bouman aan de secretaris RuG 11 september 1948, Persoonsdossiers rijksperoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

studeerden en dat hij tijdens de oorlog door zes gedwongen verhuizingen veel kosten had moeten maken. Hij wilde een extra periodiek bovenop zijn salaris en anders? Dan stopte hij als voorzitter van de nieuwe economische faculteit.

Hij had wellicht recht van spreken om een hoger salaris te verlangen. Hij was door de Curatoren van de universiteit gevraagd om bovenop zijn gewone taken, als hoogleraar sociologie binnen de rechtenfaculteit, de wetenschappelijke bouwheer te worden van de nieuwe Faculteit der Economische Wetenschappen.¹⁰⁸⁶ Aan de andere kant kon Bouman het zichzelf ook aanrekenen, hij wilde ook wel voorzitter worden.¹⁰⁸⁷ In een vroeg stadium, toen Cluyse-naer zijn nota voorbereidde, had Bouman al toegezegd. Hoopte en verwachtte hij om de nieuwe faculteit naar zijn vernieuwingsideeën inhoud te geven? De periodiek kreeg hij, de minister kende hem zelfs twee extra periodieken toe, waardoor zijn salaris werd verhoogd van f 775,- naar f 870,- per maand.¹⁰⁸⁸

Bouman was lid van twee faculteiten, een novum en het mocht naar de mening van de Curatoren ook geen precedent scheppen.¹⁰⁸⁹ Naast Bouman werden als hoogleraren aange-trokken H.J. Keuning voor sociale en economische aardrijkskunde, B.H. Slicher van Bath voor moderne en agrarische geschiedenis, S. Korteweg voor staathuishoudkunde en J.L. Meij voor bedrijfseconomie.¹⁰⁹⁰ Meij werd tevens faculteitssecretaris naast Bouman. De nieuwe faculteit vestigde zich in de Oude Boteringestraat. En omdat Bouman zich al vanaf het voor-jaar intensief met de voorbereiding van de Economische Faculteit had beziggehouden kon mede daardoor de officiële opening van de Faculteit al op maandag 4 oktober van dat jaar plaatsvinden.

Had Bouman op zondagochtend 3 oktober 1948 zijn college voor de openingsceremo-nie van de volgende dag al gereed? Hij zat achter zijn bureau in zijn studeerkamer, een pretti-ge kamer, hij kon er goed nadenken over zijn nieuwe boek dat een vervolg op *Van Renaissance tot Wereldoorlog* moest worden.¹⁰⁹¹ Daarvoor gebruikte hij zijn dagboek om daarin de gro-te lijnen van wat hij uitdacht op te schrijven. Het ‘grote boek’ moest natuurlijk over de huidi-ge crisis gaan en over de sociaalpsychologische achtergrond daarvan: ‘In het algemeen een verlies aan houvast, een zoeken en tasten, een vatbaarheid voor wanhoop, een crisis der ze-

¹⁰⁸⁶ Brief Curatoren aan de minister 27 mei 1948, Persoonsdossiers rijkspersoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr.5.

¹⁰⁸⁷ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 26.

¹⁰⁸⁸ Besluit minister 21 oktober 1948, Persoonsdossiers rijkspersoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

¹⁰⁸⁹ Notulen Curatoren 1948, Archief Curatoren RuG 1932-1960, GrA (toegang 52), inv.nr. 198.

¹⁰⁹⁰ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 27-28.

¹⁰⁹¹ Dagboek 3 oktober 1948, NHA (toegang 316).

kerheden, die tot een virulent nihilisme aanleiding kan geven.¹⁰⁹² Maar het ging om meer, het vervolgdeel moest een synthese zijn van religieuze, sociaalpsychologische en sociologische inzichten.

De volgende dag, maandagmiddag 4 oktober, werd de opmaat voor een nieuwe discussie over de inhoud van de opleiding economie, meer in het bijzonder het doctoraalprogramma. De ochtend was al, op zijn zachts gezegd, verrassend verlopen voor de nieuwe hoogleraren van de jonge faculteit.¹⁰⁹³ Die maandagmorgen had Bouman in de faculteitsvergadering ‘min of meer terloops medegedeeld – tot verbazing van de andere leden – dat er in Groningen binnen afzienbare tijd een Verenigde Faculteit voor de sociologische studie zou worden ingesteld.’ Toen Boumans nieuwe collega’s daar in de volgende vergadering op terugkwamen trok hij de opmerking weer terug. Hij was er alleen op uit geweest om de mening van de collegae af te tasten. Was de opmerking per ongeluk gedaan? Of had het de functie ‘van drukmiddel om de leden duidelijk te maken dat ze niet al te zelfverzekerd dienen te zijn.’ ‘Het is moeilijk te geloven dat een voorzitter van een vergadering – met Boumans ervaring – iets dergelijks “zo maar” zegt.’¹⁰⁹⁴ Kastelein (e.a.) voorspelt dan ook dat de strijd om het sociale karakter van de nieuwe faculteit nog niet was gestreden.

Bouman gaf zijn openbaar college ter gelegenheid van de opening van de economische faculteit de titel ‘Economisch Hoger Onderwijs in een veranderende maatschappij’.¹⁰⁹⁵ Hij wees erop dat het economisch onderwijs de economische sociale structuur als achtergrond heeft en dat die structuur onderhevig is aan veranderingen. Hij vestigde er vervolgens de nadruk op, dat het economisch onderwijs gericht moest zijn op de veranderende maatschappij. Dus moest er ‘grote aandacht worden besteed aan die vakken, welke voortdurend het contact gaande houden met het nieuwe.’ Er was al veel bereikt wanneer de studenten voor het nieuwe openstonden.¹⁰⁹⁶

Niet veel later, na dit college, verscheen van Bouman een artikel in *De Economist* waarin hij, in een degelijk onderbouwd betoog, zijn opvatting over vernieuwing van het economisch onderwijs gaf.¹⁰⁹⁷ Daarin zijn de eerder door hem in zijn lezing voor studenten en in het openingscollege van 4 oktober geventileerde inzichten weergegeven. De structuur van het artikel is vrijwel dezelfde als het artikel dat Bouman vijftien jaar eerder over het middelbaar

¹⁰⁹² Dagboek 3 oktober 1948, NHA (toegang 316).

¹⁰⁹³ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 91.

¹⁰⁹⁴ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 91.

¹⁰⁹⁵ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 80 e.v.

¹⁰⁹⁶ *Nieuwsblad van het Noorden* 5 oktober 1948.

¹⁰⁹⁷ P.J. Bouman, ‘Economisch Hoger Onderwijs in een tijdperk van structuurveranderingen’, *De Economist* 96 1948, 725-741.

onderwijs schreef.¹⁰⁹⁸ Net als toen ging het hem er om het onderwijs in te richten naar de maatschappelijke omstandigheden, waarvan hij constateerde dat die immer veranderden. Nieuw was dat hij zich, met betrekking tot het hoger economisch onderwijs, tevens afvroeg in welke mate onderwijsvorming het tempo van de veranderingen zou kunnen versnellen. Hij schetste, wat hij zag als veranderingen in de economische en sociale structuur, en welke antwoorden het onderwijs daarop behoorde te geven. Bouman constateerde vervolgens twee tekortkomingen. Ten eerste ‘een te ver doorgevoerde specialisatie volgens de te sterk abstraherende methoden der theoretische economie’. Met die laatste term zal hij de algemene economie bedoelen. Ten tweede ‘ernstige lacunes in de algemene sociale vorming.’¹⁰⁹⁹

Wat te doen? Wellicht ter geruststelling van zijn collegae noemde hij als eerste, dat de theoretische en de bedrijfseconomie de plaats die ze nu innamen kunnen blijven behouden, mits met meer aandacht voor ‘de doordringende kracht der sociale factoren.’ Voorts is onder meer fundamentele kennis van sociologie en sociale psychologie gewenst; studie over het vraagstuk van de arbeidsverhoudingen; oefenen in teamwerk; ruime belangstelling voor de sociaalpedagogische functie van universiteiten en nauwer contact met buitenlandse universiteiten.

Toen Bouman dit artikel schreef was hij ongetwijfeld op de hoogte van de werkzaamheden van de ‘Staatscommissie tot reorganisatie van het hoger onderwijs’. Naar de voorzitter, ook wel de Commissie Reinink genoemd. We weten dat Reinink en Bouman elkaar goed kenden. In het rapport van de commissie, dat in 1949 uitkwam, werd naast een bedrijfshuishoudkundige, staatkundige en belastingrechtelijke richting een economisch-sociologische studierichting voorgesteld.

Korteweg, de hoogleraar staathuishoudkunde reageerde in niet mis te verstane termen op Boumans college en artikel.¹¹⁰⁰ Hij zag in de economische structuur geen veranderingen die zouden moeten leiden tot wijzigingen van object en methode van economische wetenschap en economisch onderwijs. Bovendien werd de inhoud van het onderwijs niet bepaald door maatschappelijke veranderingen, maar was er sprake van een autonome ontwikkeling van de wetenschap. En een vorming in de breedte mocht niet ten koste gaan van een vorming in de diepte, vakspecialisten en geen generalisten waren gewenst. Het sociale aspect is geen zaak van de economen. Van het concrete voorstel van Bouman voor drie afstudeerrichtingen

¹⁰⁹⁸ P.J. Bouman, ‘De maatschappelijke achtergrond van het middelbaar onderwijs’, *De Gids* 97 1933, 348-360.

¹⁰⁹⁹ P.J. Bouman, ‘Economisch Hoger Onderwijs’, 731.

¹¹⁰⁰ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 82-84.

‘economie en bedrijfseconomie’, ‘sociologie of sociale aardrijkskunde’ en ten derde ‘landbouweconomie’ wees Korteweg de laatste twee af.

Ondanks deze teleurstellende verschillen van mening binnen de Economische Faculteit, moesten er toch besluiten genomen worden over het doctoraal examen. Eerst werd de landbouweconomie ‘afgehandeld’.¹¹⁰¹ Er werd een zeer praktische oplossing gevonden. In plaats van een hoogleraar werd een lector benoemd, waarmee de landbouweconomie geen examenvak meer was. Toen bleef nog het twistpunt van de studierichting sociale economie (‘sociologie/sociale aardrijkskunde’) over. Daarover besloten de hoogleraren van de economische faculteit om de studenten de vrijheid te geven om zelf te bepalen welke keuzevakken ze in hun programma wensten op te nemen. Maar de zwaarte van de hoofdvakken (algemene economie en bedrijfseconomie) mocht daardoor in geen enkel opzicht worden aangetast.

Bouman schreef aan de leden van de Faculteit: ‘Ik blijf het op de spits drijven van de economie puur – met veel gewichtig vertoon van formules – vrezende.’¹¹⁰² Tenminste als *verplichte* richting voor alle studenten. Wij zijn nu de enige faculteit met een eenzijdig economisch-bedrijfseconomisch doctoraal examen (ondanks “gelegenheid tot specialisatie” als doekje voor het bloeden). Er moeten wel heel goede gronden zijn om een unicum in binnen én buitenland te zijn.’ Het hielp niet en daarmee was de door het College en Bouman gewenste vernieuwing mislukt. De faculteit ‘was meer economisch geworden dan het College van Curatoren, zijn secretaris en de eerste voorzitter van de Faculteit voor ogen had gestaan.’ De economievakken werden de echte harde kernvakken, geschiedenis, aardrijkskunde, sociologie en landbouweconomie werden naar de rand gedrongen.

Er deed zich echter een nieuwe kans voor, een mogelijkheid die Bouman al bij de opening van de economische faculteit had verklapt. Vanaf 1950 werd het voor universiteiten mogelijk om de studie van de sociale wetenschappen op grotere schaal in te voeren. Binnen de Groningse universiteit werd de studie ondergebracht in de Verenigde Faculteiten der Rechtsgeleerdheid, Letteren en Wijsbegeerte, en Economische Wetenschappen en Bouman werd voorzitter.¹¹⁰³

Waarom is de vernieuwingspoging om een sociale en agrarische economische faculteit te realiseren mislukt? Het College van Curatoren en in het bijzonder de secretaris Cluysenaer dachten dat met het inzetten van Bouman, als hun vooruitgeschoven meewerkend voorman, die

¹¹⁰¹ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 84-87.

¹¹⁰² Zoals geciteerd in Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 88.

¹¹⁰³ Besluit 29 juni 1950, Notulen Curatoren 1950, Archief Curatoren RuG 1932-1960, GrA (toegang 52), inv. nr. 200.

vernieuwing een grote kans van slagen had. Bouman mocht dan geen echte socioloog zijn, althans volgens Cluysenaer die daarom twee jaar eerder de aanstelling van de nieuwe hoogleraar had getraineed, maar hij was wel een historisch econoom. Het vak economische geschiedenis zou wat de secretaris aanging moeten uitgroeien tot een leerstoel van grote betekenis voor de faculteit. Bovendien had Bouman als bestuurder het vertrouwen van Curatoren. Dat was niet onbelangrijk, want vanaf de start van de faculteit moest het College de sturing aan de nieuwe faculteitsvoorzitter overlaten. Het was aan de nieuwe hoogleraren in de faculteit om de opleiding in te richten, het College stond vanaf toen vrijwel buiten spel.

Numeriek waren de hoogleraren met een voorkeur voor een sociale en agrarische economische faculteit in de meerderheid, drie tegen twee. Maar de twee tegenstanders vertegenwoordigden de vakken staathuishoudkunde (Korteweg) en bedrijfseconomie (Meij) welke in elke andere Nederlandse economische faculteit de kernvakken waren. Het kon niet zo zijn dat de hoogleraren van wat doorgaans als bijvakken werd gezien, te weten Bouman (economische geschiedenis), Keuning (sociale en economische aardrijkskunde) en Slicher van Bath (moderne en agrarische geschiedenis), hun visie op de inrichting van de doctoraal examens zouden doordrijven. Daar komt bij dat Bouman daar de bestuurder niet voor was. Hij was een man van consensus, zwakte liever een voorstel weer af dan een conflict te veroorzaken, hij wilde het plezierig houden en heeft het gedurende zijn voorzitterschap nooit op een stemming laten aankomen. Om zijn mening onverholen naar voren te brengen gebruikte Bouman doorgaans een omweg: opschrijven en vervolgens publiceren en/of voorlezen. Directe en heftige debatten liet hij liever aan zich voorbijgaan.

Het is trouwens maar de vraag of Bouman van harte voortrekker van de nieuwe economische faculteit was. Aan de ene kant had hij veel verantwoordelijkheidsgevoel en was hij ijdel genoeg om het aanbod van Cluysenaer aan te nemen. Daarbij komt dat hij meende vaardigheden te bezitten om organisatorisch werk te doen, werk dat in dit geval ook nog extra geld opleverde. Aan de andere kant was Bouman zeer goed op de hoogte van de ontwikkelingen binnen de economische wetenschap en de tegenstellingen die hij zou oproepen met zijn boodschap van vernieuwing. Hij wist dat de vernieuwingspoging nauwelijks of geen kans van slagen had én dat er een veel profijtelijker kans lag te wachten: een besluit van de rijksoverheid tot een ruim aanbod van sociale wetenschappen. Waarom dan aan een dood paard trekken? Voor de goede verstaander had Bouman het antwoord op die vraag al op de ochtend van de eerste dag van de faculteit aan zijn nieuwe collega's gesuggereerd toen hij pardoes vertelde over de toekomstige Verenigde Faculteiten ten behoeve van de sociale wetenschappen.

Bouman deed voor de faculteit wat nodig was om te doen, maar was ook tijdens zijn voorzitterschap vaak en op belangrijke momenten afwezig (Engeland, Duitsland, veldonderzoek voor 'oorlogsdocumentatie', Unescoconferentie) en veel met andere dingen bezig. Hij dacht vooral ook na over zijn 'grote boek' en hoe hij weer tijd vrij kon maken om zich aan zijn 'levenswerk te wijden'.

Hoofdstuk 19 Sociologisch onderzoek

Geziene sociologie

‘Ik ruik er de zee niet in’, was Boumans reactie op een omvangrijk onderzoek onder adelborsten. Zelf moest hij het gezien hebben, ja zelfs geroken.¹¹⁰⁴ Bouman was gegrepen door de gedachte van een *geziene* sociologie. Hij wilde het zien en wat hij ‘zag’ verwoordde hij vervolgens in een symbooltaal van beelden, zoals later in *Revolutie der eenzamen*. De term *geziene* sociologie werd gebruikt door zijn oud-leerling B.C. van Houten tijdens een herdenking naar aanleiding van Boumans overlijden.¹¹⁰⁵ Het is niet bekend of Bouman deze term zelf gebruikte. Hij sprak over zijn methode in termen als: ‘de werkelijkheid als het ware fotograferen’, ‘luisteren naar de maatschappelijke verschijnselen’ en het ‘subjectief begrijpen van binnenuit’. Veel duidelijker wordt het niet. Maar als we op zoek gaan naar de achtergronden van wat hij bedoelde met zijn sociologische methode, de invloeden die hij daartoe heeft ondergaan, dan wordt zijn onderzoekaanpak op zijn minst inzichtelijker.

De basis voor Boumans *geziene* sociologie werd gelegd tijdens zijn studiejaren aan de Rotterdamse hogeschool. Hij maakte toen kennis met de theorie van het *Verstehen* van de historicus en filosoof Dilthey. *Verstehen* (begrijpen) als een eigen methode voor de geesteswetenschappen, zoals de natuurwetenschappen een eigen methode bezitten. De kern van Diltheys theorie van het *Verstehen* is kort samengevat: mensen hebben de mogelijkheid om elkaar te ‘begrijpen’.¹¹⁰⁶ In de woorden van Bouman: ‘Omdat men mens is, kan men trouw en afhankelijkheid in een groep, enthousiasme of wreedheid in een massa, wanhoop en verbittering als menselijke uitingen begrijpen.’¹¹⁰⁷ Dilthey bedoelde zijn *verstehende* methode ook voor grotere eenheden, zoals groepen, gemeenschappen, instituties en samenlevingen, dus ook voor de studieobjecten van de sociologie die op dezelfde wijze begrepen kunnen worden als individuen.

Dilthey verklaarde het vermogen om anderen te kunnen begrijpen met het begrip ‘Erlebnis’. Door fenomenologen is dat vertaald als *geleefde ervaring*, of *levende ervaring*. De *geleefde ervaring* is in het bewustzijn van ieder mens als het ware een onbetwistbare overtuiging. Die overtuiging heeft een bepaalde interne samenhang, niet alleen van intellectuele aspecten maar ook van gevoels- en wilsaspecten. Deze interne samenhang in het totaal aan ge-

¹¹⁰⁴ Van Houten, ‘Bouman als socioloog in zijn tijd’, 23.

¹¹⁰⁵ Van Houten, ‘Bouman als socioloog in zijn tijd’, 23.

¹¹⁰⁶ Voor het betoog over het begrip Erlebnis van Dilthey is voornamelijk gebruik gemaakt van W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis* (Muiderberg 1986) 89-96 en 98-104.

¹¹⁰⁷ P.J. Bouman, *Algemene Maatschappijleer. Eerste inleiding tot de sociologie* (8^e druk P. Noordhoff N.V. Groningen 1960) 10.

leefde ervaringen ontstaat doordat de mens zijn ervaringen structureert aan de hand van betekenissen, die overigens telkens wisselen.¹¹⁰⁸ Door betekenis aan zijn ervaringen te geven verbindt de mens de delen aan elkaar tot een zinvol geheel. Dat doet hij ook met ervaringen uit het verleden, die door de herinnering een integraal onderdeel vormen van onze huidige ervaringen.¹¹⁰⁹ Dat verleden verandert met de voortgang van de tijd, daarmee veranderen onze ervaringen daarvan en verandert ook de betekenis die we daaraan geven. Het structureren met behulp van (steeds wisselende) betekenissen doet de mens eveneens met zijn ervaringen met de hem omringende wereld. Kortom, de mens ordent zijn *geleefde ervaringen* tot een eenheid door er betekenis (zin) aan te geven.

Dan nog is het de vraag hoe een ander mijn ervaringen en de betekenis die ik daaraan geef kan begrijpen, die zijn toch strikt individueel? Het antwoord van Dilthey is dat mensen hun ervaringen op dezelfde wijze structureren. Dat doet de mens met behulp van levenscategorieën, daarmee ordent hij zijn ervaringsgegevens tot een zinvol geheel. Bouman noemt een aantal voorbeelden van Diltheys levenscategorieën zoals waarde, doel, vormgeving, ideaal.¹¹¹⁰ Bouman wijst tegelijkertijd op andere voor hem essentiële levenscategorieën: het tragische, het absurde en het paradoxale. Vanuit deze drie treurige perspectieven ervoer Bouman zijn leven in de wereld, dat maakte hem onzeker over hoe (nog) te leven. Hij zocht daartoe voortdurend naar houvast in steeds weer nieuwe denkbeelden. Zoeken naar houvast was Boumans voornaamste categorie om zijn leven vorm mee te geven. In het begin van de eenentwintigste eeuw kunnen we ons dat nauwelijks meer voorstellen. Nu domineren geheel andere levenscategorieën: zelfontplooiing, bewust leven, vrijheid en geluk.

Bij vrijwel iedereen spelen dezelfde levenscategorieën een rol, men kent ze uit eigen ervaring en ze vormen het fundament voor de als eenheid opgevatte *geleefde ervaringen*.¹¹¹¹ De ene mens kan de ander begrijpen omdat hij dezelfde levenscategorieën gebruikt als iedereen om het totaal van zijn ervaringen tot een zinvolle eenheid te smeden.

Ieder mens begrijpt zichzelf zoals wij onszelf begrijpen, zoals wij onszelf begrijpen kunnen wij anderen begrijpen. Wij kunnen van de ander de uitdrukkingen (handeling, gedrag, tekst enzovoort) begrijpen waarin de betekenis van zijn concrete ervaringen tot uiting worden gebracht. Daartoe gaan we in het *Verstehen* terug van de waargenomen uitdrukking naar de

¹¹⁰⁸ Van der Dussen, *Filosofie*, idem.

¹¹⁰⁹ Het begrip 'Erlebnis' (*geleefde ervaring*) is afkomstig van Diltheys levensfilosofie.

¹¹¹⁰ P.J. Bouman "Doolhof der werkelijkheid" in: *Prof. Dr. P.J. Bouman, Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 299.

¹¹¹¹ Van der Dussen, *Filosofie*, idem.

oorspronkelijke *geleefde ervaring* waarvan het een betekenisvolle uiting is. Het is als het ware een van buiten naar binnen zien.

De vroege Dilthey interpreteerde zijn methode van het *Verstehen* nog psychologisch als het zich inleven in de persoon. De latere Dilthey verruilde het *Verstehen* als inleven voor het *Verstehen* als hermeneutiek. Bij de laatste methode gaat het om het interpreteren van de door de ander gebruikte ‘taal’. Aan hermeneutiek deed Bouman niet en hoewel de latere Dilthey zich niet meer baseerde op de *verstehende* methode als een subjectieve bekwaamheid bleef Bouman wel bij die opvatting: het begrijpen van de ander door middel van een intuïtief subjectief vermogen.

Het hielp daarbij dat hij, zoals eerder gezegd, het gedachtegoed van de Duitse historicus Johann Gustav Droysen (1808-1884) ontdekte. Droysen was de eerste, nog voor Dilthey, die zich met het zoeken naar een mogelijk eigen methodologie voor de geesteswetenschappen bezig hield. Bouman was idolaat van Droysen: de ‘eenzame, geniale voorloper, die het nieuwe inzicht voorbereidde’. Dat nieuwe inzicht betrof het tegenover elkaar plaatsen van *Verstehen* (begrijpen) en *Erklären* (verklaren).¹¹¹²

Bouman ziet Droysen als degene die halverwege de negentiende eeuw met grote trefzekerheid de begripsvorming omtrent ‘het intuïtieve vatten van menselijke werkelijkheid’ formuleerde.¹¹¹³ Hij was zeer onder de indruk van de scherpzinnige analyse van deze befaamde historicus. Waarschijnlijk las Bouman eind jaren dertig voor het eerst iets van de Duitser. Droysen hield al wel in de tweede helft van de negentiende eeuw een reeks lezingen over onder meer de methodologie van de geschiedenis. Maar eerst in 1937 werden die lezingen, met daarin teksten over de *verstehende* methode, in druk uitgegeven.¹¹¹⁴

Bouman schreef datzelfde jaar aan zijn handboek *Sociologie, begrippen en problemen* (1940). Daarin verdedigde hij, zoals we weten, de stelling dat de sociologie slechts een zelfstandige wetenschap kan zijn wanneer zij beschikt over een eigen (geesteswetenschappelijke) methode: de *verstehende* methode. Boumans opgetogenheid over Droysen is dan nog begrijpelijker, want hij kon de teksten van de Duitse historicus over de fundamenteën van de nieuwe methode direct goed gebruiken.¹¹¹⁵ Volgens Droysen is *Verstehen* ‘de meest volkomen vorm van kennen, die menselijkerwijze mogelijk is’. Het voltrekt zich buiten de logische mechanismen om. In zijn subjectief-intuïtieve kracht geeft het de mogelijkheden om het menselijk

¹¹¹² P.J. Bouman, ‘Sociologie’ in: A.W. de Groot (red.), *Scientia: Handboek voor wetenschap, kunst en godsdienst* dl II 1^e druk (1938 Utrecht) 89-132, aldaar 105.

¹¹¹³ P.J. Bouman, *In de ban der geschiedenis* (Prisma-boeken Utrecht/Antwerpen 1962) 23-24.

¹¹¹⁴ Johan Gustav Droysen en Rudolf Hübner, *Historik: Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte* (München 1937).

¹¹¹⁵ P.J. Bouman, *Sociologie begrippen en problemen* (Nijmegen/Utrecht 1940) 26.

handelen te doorgronden. Het is een vorm van medeleven, gelijktijdig geven en nemen, gelijktijdig overtuigend en ontvangend. Begrijpen als het felle licht van een elektrische ontlading.¹¹¹⁶ Bouman is er met hem van overtuigd dat de socioloog voor een goed begrip de ‘geofend-intuïtieve blik van de mensenkenner’ nodig heeft.

De socioloog B.C. van Houten, zegt dat Bouman een ‘Augenmensch’ was, hij moest het *gezien* hebben.¹¹¹⁷ De andere kant van wat Boumans leerling hier opmerkt is dat Bouman beelddend wilde schrijven en daartoe moest hij het gezien hebben. Bovendien behoorde de socioloog, in plaats van de technische hulpmiddelen van de analytisch georiënteerde ‘moderneren’ te gebruiken, te luisteren naar de maatschappelijke werkelijkheid, *verstehend*, subjectief van binnenuit te begrijpen. Een sociaal gevoel is daarvoor onmisbaar, zo was Boumans boodschap tijdens zijn oratie. Het ging om een ‘fijngevoeligheid, om te onderscheiden waarop het aankomt’, zo had hij van de apostel Paulus begrepen.¹¹¹⁸ Aan *Verstehen* in de zin van de attitude van de socioloog hield Bouman altijd vast. Eveneens aan de opvatting van Droysen om *Verstehen* en *Erklären* radicaal tegenover elkaar te plaatsen.

Met het tegenover elkaar plaatsen van het begrijpen en het verklaren liep Bouman niet meer in de pas met Weber. Want de latere Weber ging, om de sociologie af te grenzen van de geschiedenis, nadrukkelijk op zoek naar de regelmaat van oorzaak en gevolg in het sociale leven. Het *Verstehen* ging hij zien als een vóórwetenschappelijke kenbron. Voor Bouman bleef het *Verstehen* wel de voornaamste sociologische methode. Hij wilde geen grens tussen sociologie en geschiedenis en bleef als socioloog meer dan Weber de geschiedenis trouw.¹¹¹⁹ Dat is nog zwak uitgedrukt, want Bouman was in navolging van Dilthey ervan overtuigd dat de mens is ingebed in een historische context. In termen van de levensfilosofie van Dilthey: ‘Wat de mens is leert hem de historie.’ Daarom mag volgens Bouman het sociale leven nooit onhistorisch worden gezien en heeft de sociologie dus een sterk historische inslag.

¹¹¹⁶ ‘Das Verstehen ist das vollkommenste Erkennen, das uns menschlicherweise möglich ist. Darum volzieht es sich wie unmittelbar, plötzlich, ohne dass wir des logischen Mechanismus, der dabei tätig ist, bewusst sind. Daher ist der Akt des Verständnisses wie eine unmittelbare Intuition, wie ein schöpferischer Akt, wie ein Lichtfunken zwischen zwei elektrophoren Körpern, wie ein Akt der Empfängnis. In dem Verstehen ist die ganze geistig-sinnliche Natur des Menschen völlig mittätig, zugleich gebend und nehmend, zugleich zeugend und empfangend. Das Verstehen ist der menschlichste Akt des menschlichen Wesens, und alles wahrhaft menschliche Tun ruht im Verständnis, sucht Verständnis, findet Verständnis. Das Verstehen ist das innigste Band zwischen den Menschen und die Basis alles sittlichen Seins.’ Johan Gustav Droysen, *Historik vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Rudolf Hübner (4^e druk Darmstadt 1960) 26.

¹¹¹⁷ Van Houten, ‘Bouman als socioloog in zijn tijd’, 23.

¹¹¹⁸ Paulus’ Brief aan de Philippenzen (1:9, 10): ‘En dat bid ik u dat uwe liefde nog steeds meer overvloedig moge zijn in helder inzicht en alle fijngevoeligheid, om te onderscheiden waarop het aankomt’. P.J. Bouman, ‘Doolhof der werkelijkheid’ in: P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 294-307.

¹¹¹⁹ Bouman, *Causaliteit en functioneel verband*, 173-185.

Samenvattend is Boumans *geziene* sociologie gebaseerd op de *verstehende* (begrijpende) methode van de vroege Dilthey. De interpretatieleer (hermeneutiek) van de latere Dilthey nam Bouman niet over omdat Droysen hem sterkte in de overtuiging dat het voor het begrijpen van de mens en zijn sociale en culturele wereld gaat om de houding van de socioloog, een invoelende manier van zien. Voor de sociologie als zelfstandige wetenschap is dit de enig juiste methode die bovendien lijnrecht staat tegenover natuurwetenschappelijke methoden. Waarmee Bouman dus tevens afweek van zijn leermeester de socioloog Weber, die in een latere periode *Verstehen* zag als een voorwetenschappelijke bron van kennis. Vanaf begin jaren zestig nam Bouman verder afstand van Dilthey, diens levenscategorieën ruilde hij in voor: tragiek, paradoxie en absurditeit. Begrippen die liggen in de sfeer van de existentiële filosofie en die Bouman, zoals eerder gezegd, relevanter achtte.¹¹²⁰

De april-mei-stakingen van 1943

In maart 1947 kreeg Bouman de opdracht, van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RvO, het latere NIOD), voor het schrijven van de geschiedenis van de april-mei-stakingen van 1943.¹¹²¹ Waarschijnlijk mede door bemoeienis van Sneller, zoals dat ook gebeurde met de opdracht voor het ZLM-boek. Boumans vroegere leermeester was lid van het directorium van het RvO. De andere leden waren de hoogleraar rechtsgeschiedenis B.H.D. Hermesdorf en de hoogleraar economische geschiedenis N.W. Posthumus, de voorganger van Sneller aan de Nederlandse Handels-Hogeschool te Rotterdam.

Ben Sijes, een medewerker van het RvO, werd aan het project van Bouman toegevoegd. Sijes had op dat moment niets te doen nadat hij onderzoek had gedaan naar die andere staking onder Duitse bezetting, de Februaristaking.¹¹²² Dat had hij afgerond en daarover een rapport van 1400 pagina's afgeleverd. Hoewel het de bedoeling was dat hij op basis van dat rapport een boek zou publiceren hield Sneller het tegen dat Sijes, een communist uit een joods arbeidersgezin, dat boek schreef. Sneller was, volgens de biograaf van Sijes, 'niet vrij van antisemitische neigingen (hij vond dat er veel te veel joden aan het instituut verbonden waren) en hij was bovendien een uitgesproken anti-socialist en anticommunist. Jegens Ben Sijes koesterde hij slechts wantrouwen.' Veel later, na de dood van Sneller, schreef Sijes alsnog het boek over de Februaristaking.

¹¹²⁰ Bouman, *In de ban*, 98.

¹¹²¹ Dagboek 16 maart 1947, NHA (toegang 316).

¹¹²² Richter Roegholt, *Ben Sijes: een biografie* ('s-Gravenhage 1988) 96-97.

Opmerkelijk in dit verband is dat Boumans brochures van de jaren dertig door het directorium van het RvO, meer in het bijzonder door de RvO-directeur Loe de Jong, kennelijk niet als een belemmering werden gezien om de opdracht aan Bouman te verstrekken. Jaren later bevestigde De Jong dat tegenover Bouman opnieuw maar voegde daaraan nu suggestief toe dat ook ‘de andere feiten’ hem bekend waren.¹¹²³ Ongetwijfeld doelde De Jong hiermee op Boumans lidmaatschap van de NSB.

Bouman en Sijes verschilden van opvatting over het onderzoek naar de april-mei-stakingen. Bouman wilde in de eerste plaats met het onderzoek de kennis omtrent streek- en volkskarakters van de stakers vergroten, terwijl het Sijes om de stakingen zelf te doen was.¹¹²⁴ Het verschil leidde ertoe dat de bijdrage van Sijes aan het project, een onderzoek naar de stakingen in Twente, het gebied waar de april-mei-stakingen begonnen, niet in Boumans tekst werd geïntegreerd, maar in een aparte bijlage van meer dan honderd pagina’s terecht kwam. Naast Sijes had Bouman nog meer hulptroepen, waaronder zijn neef W.H. Bouman, om onderzoek te doen in delen van het land waar Bouman dan zelf niet heen reisde: Zuid-Holland, Noord-Brabant en Friesland.

Boumans chauffeur bij het reizen voor het onderzoek, Piet Nak, was volgens Bouman een echte Amsterdamse jongen, communist en hij heeft heel wat met hem afgepraat.¹¹²⁵ Nak trad ook op als goochelaar, onder de naam Pietro Nakaro. Bouman wist ongetwijfeld dat zijn chauffeur niet onbekend was met het verschijnsel van stakingen onder Duitse bezetting. Nak was een van de organisatoren geweest van de Februaristaking in 1941 te Amsterdam.¹¹²⁶ Maar Bouman kon in 1947 niet weten dat Nak in de jaren zestig een bekende Nederlander zou worden. Als mede-initiatiefnemer en voorzitter van het Vietnam Comité, organiseerde hij toen demonstraties tegen de Amerikaanse inmenging in de Vietnamoorlog.

Vanaf juli 1947 ging Bouman geregeld met Nak op pad, naar Rotterdam en Zeeland en half december naar de gevangenis te Arnhem voor een verhoor van generaal Christiansen.¹¹²⁷ In januari 1948 begon Bouman met het schrijven van het boek over de april-mei-stakingen dat op 18 april 1949 klaar was.¹¹²⁸ Het verscheen het jaar daarop als nummer 2 in de serie Monografieën van het RvO.¹¹²⁹

¹¹²³ Brief 10 oktober 1967 van L. de Jong aan Bouman, NHA (toegang 316).

¹¹²⁴ Ger Harmsen, ‘Benjamin Aäron Sijes Amsterdam 12 januari 1908 – Amsterdam 12 juli 1981’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1987 (dbnl.org) 156.

¹¹²⁵ Dagboek Bouman 20 juli 1947, NHA (toegang 316).

¹¹²⁶ De staking was een verzet vanuit de bevolking tegen het wegvoeren van vierhonderd joodse mannen door de Duitse nazi’s.

¹¹²⁷ Dagboek 14 december 1947, NHA (toegang 316).

¹¹²⁸ Dagboek 18 april 1949, NHA (toegang 316).

¹¹²⁹ P.J. Bouman, *De april-mei-stakingen van 1943* (Den Haag 1950).

Op voorhand was het niet duidelijk wie je kreeg als je de opdracht aan Bouman gaf. Een econoom, een historicus, een socioloog of een historisch georiënteerd cultuursocioloog? De studie over de april-mei-stakingen van 1943 had Bouman ‘naar sociologische en sociaal-psychologische inzichten’ ingevuld.¹¹³⁰ Het directorium, bestaande uit historici, was niet geheel tevreden over het resultaat. Er was volgens hen meer aandacht geschonken aan de stakers dan aan de stakingen en dan nog was het door de auteur beoogde accent op streekkarakters niet consequent doorgevoerd. In het vervolg wilde het directorium een uitgewerkt schema krijgen voordat een auteur begon met schrijven.

Niettemin bevat het rapport ‘interessante bijdragen tot een historische sociale psychologie’, aldus Van Houten.¹¹³¹ Bouman schreef het op alsof hij er zelf bij was geweest en de stakingen had gezien: ‘In de aarzeling, welke zich van een massa meester maakt, indien men voor belangrijke beslissingen staat, wordt het verlossende woord gewoonlijk gesproken door enkelen, die door de suggestieve kracht van hun vastberaden oordeel imponeren.’¹¹³² Chefs fietsten van de ene afdeling naar de andere, gangmakers zijn onontbeerlijk. ‘De ene afdeling na de andere werd verlaten, in brede stroom bewoog men zich naar de uitgangen van de fabrieksterreinen, rustig en zwijgzaam – feitelijk niet anders dan het dagelijks bij het beëindigen van het werk toeging.’¹¹³³ Een massa kwam in beweging onder invloed van het spontaan reageren van degenen, van wie leidinggevende invloed wordt verwacht. Bouman schreef, in zijn verslag van de stakingsacties, tamelijk positief over de ‘massa’. Geheel anders dan in zijn sociologisch leerboek, waar het begrip ‘massa’ is overladen met veel negatieve kenmerken en leiders niet te bekennen dan wel demagogisch zijn.¹¹³⁴

Bij het onderzoek naar de stakingen ging het Bouman vooral om de karakters van de stakers en om de streekkarakters: ‘Waarom gedroegen boeren en arbeiders op het Utrechtse platteland zich zo geheel anders dan de bewoners van het Friese weidegebied? Hoe verklaren wij het gebrek aan spontaniteit bij een groot gedeelte van de plattelandsbevolking in Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht?’ Hem is geen enkele goede beschrijving bekend van het Utrechtse plattelands-streekkarakter; ‘ze ontbreekt zelfs in de boeken die voor de verschillende streken van ons land uitstekende overzichten bevatten. Mag men, zo vroeg Bouman zich

¹¹³⁰ April-mei-stakingen, collectie onderzoekingen, correspondentie, NIOD (toegang 55), inv.nr.2.f t/m 2.j.

¹¹³¹ B.C. van Houten, ‘In memoriam van P.J. Bouman’, *Mens en Maatschappij* 2 (1972) 125.

¹¹³² Bouman, *April-mei-stakingen*, 50.

¹¹³³ Bouman, *April-mei-stakingen*, 50.

¹¹³⁴ Bouman, *Sociologie, begrippen en problemen*, 89-93.

af, negatief beschouwd zeggen, dat sommige bevolkingsgroepen worden gekenmerkt door het ontbreken van markante trekken?’¹¹³⁵

Zijn stelling is dat voor een deel de oorzaken van de ongelijkmatige geografische verbreiding van de stakingen gezocht moesten worden in de invloed van het streekkarakter.¹¹³⁶ Helaas kwam Bouman over de streekkarakters weinig te weten, niet veel meer dan hij kon achterhalen in de desbetreffende literatuur die kort voor de oorlog veelvuldig werd gepubliceerd.¹¹³⁷ In de inleiding trok Bouman nochtans de conclusie dat het onderzoek een bijdrage vormde ‘tot onze kennis omtrent de streek- en volkskarakters in Nederland’.¹¹³⁸ In de nabeschuiving trok hij echter een andere conclusie, namelijk dat de staking een ‘keerpunt in de geschiedenis van het verzet is geworden.’ De stakingen versterkte de solidariteit, nieuwe leiders kwamen naar voren en de belangstelling voor illegaal werk nam toe. Bouman eindigde met een voor hem karakteristieke tekst. De staking was: ‘één van die schaarse momenten, waarin ons volk tot bezinning kon komen om zich rekenschap te geven van eigen kracht en geesteshouding.’¹¹³⁹

Samenleving in puin

‘In de levende werkelijkheid ligt alles zoveel anders dan wij ons verbeelden uit de verte te kunnen zien. Ik ben nu met de grootste toewijding begonnen in deze vreemde, chaotische samenleving door te dringen. Dit geeft soms het gevoel alsof je door dicht struikgewas loopt, maar wat ik in een paar dagen heb bereikt geeft me nu wel moed. Hier en daar begin ik al een beetje licht te zien.’¹¹⁴⁰

Toen Bouman dit in 1948 aan zijn vrouw schreef, logeerde hij in een studentenhuus aan de Himmelreichallee 47 te Münster, in de Britse Zone van Duitsland. Juister gezegd: in Bizonia, de samenvoeging vanaf 1 januari 1947 van de Britse en de Amerikaanse bezettingszone in Duitsland. Hij verbleef daar ruim twee maanden, van 29 april tot 1 juli, en was door de British Education Officer mr. Perraudin in het kader van de ‘heropvoeding’ aangezocht voor een gastprofessoraat aan de universiteit van Münster en om onderzoek te doen naar de

¹¹³⁵ Bouman, *April-mei-stakingen*, 172.

¹¹³⁶ Bouman, *April-mei-stakingen*, 167.

¹¹³⁷ Bouman putte veel uit P.J. Meertens en Anne de Vries (red.), *De Nederlandse volkskarakters*, (Kampen 1938).

¹¹³⁸ Bouman, *April-mei-stakingen*, 9

¹¹³⁹ Bouman, *April-mei-stakingen*, 188.

¹¹⁴⁰ Brief 2 mei 1948 van Bouman vanuit Münster aan zijn vrouw, NHA (toegang 316).

sociale en economische toestand in met name Münster in Westfalen en Dortmund in het Roergebied.¹¹⁴¹

Bouman deed onderzoek naar de noodtoestand in Duitsland die zich volgens hem manifesteert in een totale sociale ontredde. Dat biedt ‘een sleutel tot beter begrip van een aantal culturele en politieke vraagstukken’. Hij zag drie kernvraagstukken: ‘de verwoesting van een vijftigtal grote steden’; ‘een volksverhuizing van ongekeerde omvang’ en ‘het plotseling wegvallen van leidende groepen’.¹¹⁴² Bouman onderzocht die kernvragen op twee manieren. Samen met een werkgroep van ongeveer twaalf studenten verzamelde hij data over de bevolking, de gezondheidstoestand, het vluchtelingenprobleem, de jeugdcriminaliteit en het economisch leven. Daarnaast vergaarde hij zelf informatie door middel van directe observatie en interviews. ‘Sociale ontredde is nu eenmaal niet statistisch vast te leggen.’¹¹⁴³

Toen Bouman Duitsland bezocht, nog maar drie jaar na de algehele capitulatie van Duitsland op 8 mei 1945, lag die samenleving economisch, materieel, politiek en moreel in puin. De Koude Oorlog was een realiteit geworden met Berlijn als licht ontvlambaar centrum, de opdeling van Duitsland was een feit. De geallieerde bezetters verschilden van mening over een denazificatieprogramma en over democratisering. De Marshallhulp gericht op economische wederopbouw bleek eveneens een splijtzwam tussen Engeland, de Verenigde Staten en Frankrijk enerzijds en Rusland anderzijds. In juni 1948 werd een langverwachte en forse geldsanering doorgevoerd. Twee maanden later werd een democratische mijlpaal bereikt door het tot stand komen van een ontwerp-tekst voor een grondwet voor West-Duitsland.

In deze ‘wonderlijke wereld’ was Bouman op zoek naar hoopgevend symptomen en hij vond ze. ‘Ik trof eens een uit Russische gevangenschap teruggekeerde militair aan, leunend tegen een brokstuk van een ingestort kerkportaal; een tengere man, met ingevallen wangen, doorschijnend bleek onder een regelmatige stoppelbaard. In zijn onbeschrijflijk vieze, gerafelde uniform gehuld, dampte hij lustig uit een zelfgemaakt pijpje en trok daarbij een vergevoegd gezicht, dat ik hem aansprak. “Het is hier een paradijs”, luidde zijn conclusie.’¹¹⁴⁴

Het was zo kort na de oorlog niet gebruikelijk om over het leed van de Duitsers te beginnen. Al helemaal niet dat Duitsers zelf klaagden over het eigen slachtofferschap.¹¹⁴⁵ Voor-

¹¹⁴¹ Brief van Curatoren RuG van 31 januari 1948 aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Persoonsdossiers rijksperoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

¹¹⁴² P.J. Bouman, *Samenleving in puin. Sociologische waarnemingen in West-Duitsland* (H.J. Paris Amsterdam 1949) 9-10.

¹¹⁴³ Bouman, *Samenleving in puin*, 12.

¹¹⁴⁴ Bouman, *Samenleving in puin*, 71.

¹¹⁴⁵ Guido Goossens, ‘Het drama van de zelf-terugvinding, Na Stunde Null. Een terugblik op de Duitse geschiedenis van de afgelopen zestig jaar’, *Groniek: Historisch Tijdschrift*, 169 (2005) 508/9.

al ging het over de geallieerde bezettingsmacht, de Duitse schuld en de Koude Oorlog; de ‘verschrikkelijke persoonlijke ervaringen zijn lange tijd weggehouden’.¹¹⁴⁶

De vraag wie de schuldige is van de door Bouman aangetroffen en beschreven ellende valt na lezing van zijn, slechts 85 pagina’s tellende boekje *Samenleving in puin* welhaast weg. Hoe men er woonde was voor Bouman soms ook een raadsel, hoewel ‘de aantrekkingskracht van de stad zich nog onverminderd doet gelden’.¹¹⁴⁷ En, ging hij verder: de gevolgen van een proces van ondervoeding zouden zich eerst geleidelijk openbaren; in de Brits-Amerikaanse Zone trekken 150.000 dakloze kinderen rond. In totaal zijn er 20 miljoen ontwortelden; corruptie, zwarte handel, de inflatie die de ellende nog heeft vergroot; tegenstellingen tussen de generaties die elkaar niet meer begrijpen; gebrek aan democratische gezindheid; kerken in een afmattend verweer tegen de nihilistische tendenties.

Zag hij nog lichtpunten? Hoewel volgens Bouman geen kracht van de eerste orde zag hij die in de christelijk-sociale actie (caritas en diaconaat).¹¹⁴⁸ Daarnaast kwam binnen de Duitse vakbeweging een nieuwe generatie van jonge leiders op, die de kloof tussen het oude en het nieuwe Duitsland konden overbruggen.¹¹⁴⁹ Maar wat hielp om Duitsland uit het moeras te trekken was, volgens Bouman, een deel van de Marshall-kredieten ‘te besteden aan de versterking van het sociaal fundament, dat het verdere herstelwerk zal moeten dragen’.¹¹⁵⁰

Ervoeren de Duitsers Stunde Null, de oorlog is verloren maar een nieuw begin is mogelijk, als een nederlaag of als een bevrijding? Geen van beide volgens Bouman, het was voor hen ‘als het ontwaken uit een lange droom’, een gevoel van leegte.¹¹⁵¹ Daarnaast heerste er ook wantrouwen ten opzichte van de Amerikanen. De Duitsers waren ook helemaal niet bezig met de schuldvraag maar met overleven, met het dagelijks aanvullen van de officiële voedselrantsoenen en het vinden of het repareren van onderdak. Democratie was evenmin een fenomeen waarvoor de Duitser zo kort na de oorlog warm liep. Men verbond ‘het begrip te veel aan de bezettingsmacht.’ ‘Wij ruiken bij het woord democratie altijd de geur van Engelse sigaretten’.¹¹⁵²

Donderdagavond 1 juli was Bouman vanuit Münster weer terug bij zijn gezin in Groningen. ‘Het land van de puinhopen ligt weer achter me’.¹¹⁵³ Boumans jongste zoon Tom van

¹¹⁴⁶ Frits Boterman, 8 mei 1945: ‘Stunde Null Bevrijding of nederlaag? Nieuw begin of restauratie’ *Groniek: Historisch Tijdschrift*, 169 (2005) 475.

¹¹⁴⁷ Bouman, *Samenleving in puin*, 16.

¹¹⁴⁸ Bouman, *Samenleving in puin*, 59.

¹¹⁴⁹ Bouman, *Samenleving in puin*, 69.

¹¹⁵⁰ Bouman, *Samenleving in puin*, 72.

¹¹⁵¹ Bouman, *Samenleving in puin*, 22.

¹¹⁵² Bouman, *Samenleving in puin*, 66.

¹¹⁵³ Reisdagboek Münster 1 juli 1948, NHA, (toegang 316).

tien jaar was ongetwijfeld blij met de terugkomst van zijn vader. Bij het vertrek van Bouman twee maanden eerder zei hij; ‘Ik snap niet hoe ik het zolang zonder vader moet uithouden.’¹¹⁵⁴

Het probleem van de twintig miljoen vluchtelingen, geëvacueerden en daklozen liet Bouman na zijn verblijf in Duitsland niet meer los liet. Met twee medewerkers publiceerde hij in 1950 de resultaten van een onderzoek naar het vluchtelingenprobleem in West-Duitsland.¹¹⁵⁵ Hij ging nog een stap verder door een werkgroep Research-group for European Migration-problems op te richten die zich met het nijpende vraagstuk van vooral de ‘Ost-flüchtlinge’ bezig moest houden. Het werken daaraan was bovendien een ‘wedloop met de tijd tegen gevaarlijk extremisme’. Er zou zich namelijk een nieuw nationaalsocialisme onder deze vluchtelingen kunnen ontwikkelen.¹¹⁵⁶

Oefeningen voor het ‘grote boek’

‘Aan het station heb ik een uurtje staan kijken naar het gewoel van een in- en uitstromende massa. Lelijke, slecht verzorgde mensen. Veel wonderlijke typen. Zonderling opgeverfde dames naast sjofel geklede arbeiders. Hier en daar, wachtend, levensmiddelenhalers met gammele koffers, pakken enzovoort. Een oude vrouw, spierwit haar, zwarte hoofddoek, zwarte japon, roerloos zittend op een steen, zonder de moeite te doen een zware rugzak af te doen. Waarop wachtte ze? Ik heb lang naar haar gekeken, meende dat ze op iemand wachtte die in de rij stond van een der loketten (een in hout geïmproviseerd gedeelte van het station). Maar er kwam niemand voor haar. Toen ik eindelijk weg ging, zat ze er nog net zo.’

‘Avondschemering in het puin. Zonderlinge lichteffecten. Kraaien in half verwoeste torens. Ideale nestelplaatsen – aan alle kanten open. Later op de avond, als het donker wordt, wat sportkarretjes en sluipende mensen. Men steelt hout en bouwstenen.’

Men werkt hard aan het herstel van de Dom. ‘In de ruïnes bloeit nu de vlierstruik. Witte schermbloemen tegen gekarteld-grauwe achtergrond van verweerde zandsteenmuren. De ruïnes van Münster zijn mooi. Ze hebben nog iets van het karakter van het levende Münster, zoals het gezicht van de dode altijd nog trekken van de levende behoudt. Voor de kapel waar de mis opgedragen werd stond buiten een lange rij mensen.’

Deze drie fragmenten komen voor in de reisdagboeken die Bouman in Münster bijhield en in een brief aan zijn vrouw.¹¹⁵⁷ Ze staan eveneens in vrijwel dezelfde bewoordingen

¹¹⁵⁴ Agenda echtgenote van Bouman 29 april 1948, NHA, (toegang 316).

¹¹⁵⁵ P.J. Bouman, G. Beijer, J.J. Oudegeest, *Het vluchtelingenprobleem in West-Duitsland* (Martinus Nijhoff, Den Haag 1950).

¹¹⁵⁶ *Nieuwsblad van het Noorden* 12 november 1951 en 12 februari 1952.

¹¹⁵⁷ Brief Bouman aan zijn echtgenote, 6 mei 1948, Reisdagboek Münster 30 april 1948, Reisdagboek Münster

in Boumans 'grote werk' *Revolutie der eenzamen*.¹¹⁵⁸ Bouman oefende tijdens zijn verblijf in Münster voor wat hij ook wel zijn 'magnum opus' noemde en dat in 1953 zou verschijnen. De resultaten van zijn observaties, van zijn 'geziene' sociologie, verwerkte Bouman uiteindelijk in een verhalende geschiedschrijving.

Een narratieve geschiedschrijving avant la lettre én een persoonlijke geschiedschrijving. Hij leed naar eigen zeggen aan zijn tijd, schrijven was voor hem een manier om zijn pessimisme te beheersen. Tegelijk waren zijn depressieve perioden een inspiratiebron om herkenbaar voor zijn tijdgenoten over de 'dreigende en onzekere tijd' geschiedkundige verhalen te schrijven.

Het op deze manier weer verdergaan met het voorbereiden van het 'grote boek' gaf Bouman een opleving. Ondanks dat produceerde hij in het voorjaar van 1949 toch ook cultuurpessimistische teksten: 'Onze gehele Westerse cultuur zucht onder overlading en pessimisme. Vervlakking van de massa, resignatie van de elites.'¹¹⁵⁹ Bouman besloot om zijn nieuwe boek *Wijngaard der aarde* te noemen, naar de niet zo opwekkende tekst van de Openbaring van Johannes 14. Tegelijk vond Bouman ook weer een wenkend perspectief: 'De toekomst in deze verbureaucratiseerde wereld (Kafka!) is aan een eenvoudig geloof, sterk persoonlijk van aard.'¹¹⁶⁰ Boumans moeder had een eenvoudig geloof en daarvan was hij zeer onder de indruk. Dacht hij daaraan toen hij dit opschreef?

Op zondag 11 september 1949 werd Boumans vader door een beroerte getroffen, de toestand bleek al gauw hopeloos.¹¹⁶¹ Bouman overdacht dat hij vaak te-kort-schoot jegens zijn vader, maar dat die er in Indië meestal ook niet was. Hij was meer aan zijn moeder gehecht: 'Zonder een woord te wisselen konden we ons samen verbazen over het gewoel van deze wereld.'¹¹⁶² Op 20 september overleed Boumans vader, op de dag na de verjaardag van Bouman die zevenenveertig jaar werd en precies op de dag van de verjaardag van Tom, die twaalf werd en zijn eigen vader miste.

27 mei 1948, NHA, (toegang 316).

¹¹⁵⁸ P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* (Van Gorcum & Comp. N.V. – G.A. Hak & dr. H.J. Prakke, Assen 1953) 414.

¹¹⁵⁹ Dagboek 18 april 1949, NHA (toegang 316).

¹¹⁶⁰ Dagboek 18 april 1949, NHA (toegang 316).

¹¹⁶¹ Dagboek 3 oktober 1949, NHA (toegang 316).

¹¹⁶² Dagboek 3 oktober 1949, NHA (toegang 316).

Hoofdstuk 20 De ‘vader’ van de Groningse sociologie?

In 1950 maakte de herziening van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs het mogelijk om een samenwerkingsverband van faculteiten te construeren voor vakken die niet goed leken te passen binnen de bestaande faculteiten.¹¹⁶³ De Groningse universiteit richtte in 1951 de Verenigde Faculteiten der Rechtsgeleerdheid, Letteren en Wijsbegeerte en Economische Wetenschappen op voor een studierichting sociale wetenschappen met sociologie als hoofdvak en met tien ingeschreven studenten. Bouman werd voorzitter van de Verenigde Faculteiten en bleef dat tot 1965.

Binnen de economische faculteit ging die oprichting niet van een leien dakje.¹¹⁶⁴ De hoogleraren, minus Bouman die in Amerika was, vonden dat de nieuwe studie in de economische faculteit ondergebracht moest worden en daar sloot het College zich bij aan. Toen er verzet kwam vanuit de andere faculteiten, besloten Curatoren alsnog tot het eerdergenoemde samenwerkingsverband voor het onderbrengen van de sociale wetenschappen.

Een weerbarstiger kwestie voor de economen betrof de aanstelling van de benodigde tweede socioloog.¹¹⁶⁵ Een benoeming binnen de economische faculteit, de wens van het College, zou ongunstig zijn voor de aanstelling van een hoogleraar in de economie (openbare financiën en belastingrecht) door dezelfde faculteit. Die socioloog moest de Verenigde Faculteiten zelf maar aanvragen, vonden sommige hoogleraren. Na veel discussie onder leiding van de nieuwe voorzitter van de faculteit, de bedrijfseconoom J.L. Meij, werd er gestemd. Kastelein schrijft over het stemmen: ‘Een uiterst zeldzaam gebeuren in de eerste jaren van het bestaan van de Faculteit. In het algemeen overheersten de collegiale gevoelens, men streefde voortdurend naar vormen van consensus, ontzag elkaar door conflicten geen kans te geven en ieders grenzen te respecteren.’¹¹⁶⁶ De uitkomst van de stemming: benoem de tweede socioloog in de economische faculteit.

Het is een late overwinning voor het College van Curatoren in hun streven naar een *sociale* Economische Faculteit. Maar een pyrrusoverwinning want de beoogde hoogleraar, de vroegere lector van het Gronings Sociologisch Instituut de sociograaf Hofstee, trok zich terug.¹¹⁶⁷ Pas in 1958 werd een tweede socioloog aangesteld. Veel eerder kreeg Bouman al versterking door de benoeming in 1951 als lector sociografie van de uit de Amsterdamse Stein-

¹¹⁶³ IJzerman, ‘Sociologisch Instituut 1938-1988’ in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 11

¹¹⁶⁴ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 91-94.

¹¹⁶⁵ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 95-97.

¹¹⁶⁶ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 96.

¹¹⁶⁷ Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 96.

metz-school afkomstige sociaal geograaf C.D. Saal.¹¹⁶⁸ Deze promoveerde zeven jaar later bij Bouman cum laude op een sociografisch onderwerp: *Het boerengezin in Nederland*.¹¹⁶⁹

Een jaar later, in 1952, werd Jan Haveman als assistent van Bouman aangesteld.¹¹⁷⁰ Inderdaad, de zoon van Boumans vriend uit de vernieuwingsbeweging Bas Haveman. Jan Haveman, die tot 1972 zou aanblijven, richtte zich aanvankelijk op jeugdvaartstukken maar later vooral op opvoeding en onderwijs. Dat laatste sloot waarschijnlijk beter aan bij zijn proefschrift, een sociologische analyse van de ongeschoolde arbeider, waarmee hij vlak voor zijn aanstelling bij Bouman cum laude was gepromoveerd.¹¹⁷¹

In 1953 werd de sociologie een zelfstandige studierichting.¹¹⁷² Bouman ging in de kandidaatsfase zelf de inleiding en de geschiedenis van de sociologie alsook capita selecta geven. Lector Saal verzorgde een inleiding en capita selecta in de sociografie.¹¹⁷³ De overige verplichte onderdelen werden uitbesteed. Het doctoraalprogramma beperkte zich in onderscheid van de kandidaatsfase grotendeels tot sociologische onderdelen. Bouman verzorgde ook daar de capita selecta en gaf zijn bekende Webercolleges.

Naast de colleges aan de universiteit gaf Bouman al twee seizoenen lessen sociologie aan de School voor Maatschappelijk Werk, inmiddels Academie voor Sociale en Culturele Arbeid (ASCA), te Groningen. Onder meer door het extra werk in twee faculteiten werd hem dat teveel. Konden de leerlingen van de ASCA niet naar het universiteitsgebouw komen? De voorzitter van het ASCA-bestuur, de Groningse hoogleraar en vroegere minister G. van der Leeuw, legde deze suggestie aan het College van Curatoren van de Groningse universiteit voor.¹¹⁷⁴ Het College vond dat dit niet zonder het betalen van collegegeld kon gaan. De ASCA reageerde met een verwijzing naar de werkwijze van Amerikaanse universiteiten, waar de colleges en de lessen wederzijds gratis werden opengesteld. Was dat een hint van Bouman die inmiddels terug was uit Amerika? Een half jaar later liet het College weten dat de minister akkoord was met de kosteloze toegang voor twee jaar en met de optie om dat steeds voor twee jaar te verlengen. In Boumans colleges sociologie schoven nu ook de ASCA-leerlingen aan. Lector Saal bleef voor het geven van lessen sociologie wel naar de ASCA komen.

¹¹⁶⁸ IJzerman, 'Sociologisch Instituut 1938-1988' in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 11.

¹¹⁶⁹ IJzerman, 'Sociologisch Instituut 1938-1988' in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 21.

¹¹⁷⁰ Amsing en Van Essen, *Over professoren*, 184.

¹¹⁷¹ J. Haveman, *De ongeschoolde arbeider* (Assen 1952); Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 21.

¹¹⁷² IJzerman, 'Sociologisch Instituut 1938-1988' in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 11.

¹¹⁷³ Amsing en Van Essen, *Over professoren*, 184.

¹¹⁷⁴ Brief van de Asca van 12 januari 1950 en van 5 februari 1951 aan College RuG, brief van College RuG 9 augustus 1951 aan de Asca, Asca, GrA (toegang 1557), inv.nr.294.

Is de titel ‘vader’ van de Groningse sociologie voor Bouman wel gerechtvaardigd? De Groningse socioloog Th. J. IJzerman, die deze kwalificatie elf jaar na Boumans overlijden gebruikte, meende van wel, na kennelijk eerst wat plussen en minnen, Hij wilde een historisch overzicht daarom ‘beginnen met wat toch als de “vader” van de Groningse sociologie kan worden beschouwd.’¹¹⁷⁵

Misschien moet de term ‘vader’ worden verstaan als ‘founding father’, de grondlegger van de opleiding van sociologen in Groningen. Bouman bracht voor het opleiden een door hem geschreven en toen in Groningen veel gebruikt leerboek mee: *Sociologie, begrippen en problemen* (1940).¹¹⁷⁶ Gedurende lange tijd, tot en met de zevende druk van 1958, werd dit boek aan studenten sociologie voorgeschreven. Niet alleen in Groningen maar ook voor veel sociologiestudenten aan andere universiteiten. Boumans leerboek was langdurig de enig beschikbare inleiding sociologie.

Daarnaast was hij in 1946 de eerste (niet als sociograaf opgeleide) hoogleraar sociologie¹¹⁷⁷ en in 1950 de eerste hoogleraar-directeur van het universitaire Sociologisch Instituut in Groningen. Bouman was ook voorzitter van de Verenigde Faculteiten der Rechtsgeleerdheid, Letteren en Wijsbegeerte en Economische Wetenschappen ten behoeve van de sociale wetenschappen en de uitbouw van de sociologie. En vanaf 1964 van de Faculteit der Sociale Wetenschappen.

Of sloeg het predicaat ‘vader’ op een kenmerk van de persoonlijkheid van Bouman, die voor zijn studenten een vaderlijk type was? Hij straalde een professoraal gezag uit dat hij tegelijkertijd temperde door vriendelijkheid, beminnelijkheid en toegankelijkheid. Evenals zijn vroegere Middelburgse HBS-leerlingen waren ook zijn Groningse studenten overwegend tevreden over Bouman. Hij ‘heeft een goede naam, en kweekt goodwill en connecties, heeft hart voor zijn studenten en besteedt er veel tijd aan.’¹¹⁷⁸

Het is eveneens verdedigbaar dat Bouman *niet* de ‘vader’ van de Groningse sociologie was. Dé Groningse sociologie is immers niet dankzij maar ondanks Bouman nationaal en internationaal befaamd geworden. Met haar moderne onderzoekstechnieken en methodologie op het gebied van de empirische en analytische sociologie. De tweede hoogleraar sociologie I. Gadourek, die in 1958 werd aangesteld, heeft op die ontwikkeling een stempel gedrukt. Gadourek behoorde tot een jonge generatie sociologen die de zogenoemde ‘moderne sociologie’

¹¹⁷⁵ Th. J. IJzerman, ‘50 Jaar Sociologisch Instituut 1938-1988’, in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 13.

¹¹⁷⁶ Henssen, *Rijksuniversiteit Groningen*, 353.

¹¹⁷⁷ J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964) 46.

¹¹⁷⁸ Amsing en Van Essen, *Over professoren*, 185.

propageerde. Bouman, zelf geen analytisch empiricus, liet anderen wel de ruimte voor het beoefenen van dit soort sociologie.¹¹⁷⁹

Bouman was niet de ‘vader’ van de (empirische en analytische) ‘Groningse sociologie’ maar wel de grondlegger van de sociologieopleiding in Groningen. Bovendien een geliefd hoogleraar en een gewaardeerd bestuurder met een netwerk aan contacten door de gehele Groningse universiteit en ver daarbuiten. Onder wie ook buitenlanders als de Duitsers René König, Helmut Schelsky en Ralf Dahrendorf.

Bouman had, hoewel zelf niet als sociograaf opgeleid, onder sociografen een uitgebreide vriendenkring: Groenman, De Vries Reilingh, Hofstee en vele anderen. De betekenis van de sociografie voor de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie is niet groot geweest.¹¹⁸⁰ De thema’s waarmee sociografen werkten, zoals het plattelandsleven, het gezin en de stad versus het platteland, waren aan Bouman wel besteed. Op een ledenvergadering van de Nederlandse Sociologische Vereniging in 1950 gaf hij een lezing onder de titel ‘Gezinssociologie: problematiek en systematiek’. De toen net afgestudeerde sociograaf Saal sloot daarop aan met ‘Het gezinsleven in Nederland, met name ten plattelande’.¹¹⁸¹ Bouman werd tijdens die ledenvergadering tot voorzitter gekozen als opvolger van de econoom M.J.H. Cobbenhagen.

In Groningen was binnen de sociologieopleiding, de visie van Bouman op het opleiden van sociologen als breed gevormde academici tot ver in de jaren vijftig beeldbepalend. Maar toen in 1958 ‘de moderne’ Gadourek, ongetwijfeld met instemming van Bouman, in Groningen arriveerde werd het profiel van de sociologie geleidelijk veranderd.¹¹⁸² Er kwam, met behoud van het algemene programma, meer nadruk te liggen op moderne onderzoekstechnieken en –vaardigheden. Bouman bleef algemene sociologie en theoretische sociologie doceren. Dit ofschoon de moderne sociologen niet veel van de ‘speculatieve’ Duits georiënteerde cultuursociologie van Bouman moesten hebben. Daarover werd door de jongere sociologen vooral gezwegen. Hoewel Bouman in zijn colleges theoretische sociologie, naast natuurlijk Mannheim, toch ook empirische sociologen zoals Robert K. Merton behandelde.

¹¹⁷⁹ IJzerman, ‘Sociologisch Instituut 1938-1988’ in: Ellemers en Hak, *Flinke aanpak*, 13.

¹¹⁸⁰ Van Doorn, *Sociologie*, 41-42.

¹¹⁸¹ Uitnodiging voor de Algemene Ledenvergadering van de Nederlandse Sociologische Vereniging op zaterdag 30 december 1950, NHA (toegang 316).

¹¹⁸² Jules L. Peschar, ‘Ivan Gadourek: een dubbelleven’ in: Hilda Amsing en Mineke van Essen (red.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2014) 208.

De ontwikkeling van de ‘Groningse sociologie’ zette zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig, onder de invloed van een jongere generatie van ‘modernen’, door.¹¹⁸³ Gadourek nam in 1959 het directeurschap van het Sociologisch Instituut van Bouman over omdat de laatste rector magnificus werd. Bouman bleef algemene sociologie en theoretische sociologie doceren. Gadourek ging het methoden programma met methoden & technieken en statistiek van sociaal onderzoek van de grond af opbouwen.¹¹⁸⁴

Mede vanwege de dominantie van de jonge generatie van ‘moderne’ sociologen heeft Bouman binnen de Nederlandse sociologie een tijd lang een geïsoleerde positie ingenomen.¹¹⁸⁵ Hij paste niet in die nieuwe sociologie, hij had een ander sociologieconcept. Indertijd was Bouman overgestapt van de economische geschiedenis naar de sociologie om het gehele werk van de socioloog Weber te bestuderen. Geobsedeerd als hij was door wat hij noemde het noodlot als tragische ontwikkeling van de modern-westerse cultuur. Een cultuursociologisch macro-verhaal dat ver verwijderd was van de micro-sociologische modellen van de ‘moderne’ sociologie.

Zelfs was in Boumans leerboek *Sociologie, begrippen en problemen* (1940) een afwijzing van de analytisch-verklarend ingestelde sociologie de leidende gedachte. Sociologie kon volgens Bouman alleen een zelfstandige wetenschap zijn, als deze uit de greep bleef van de methoden van de natuurwetenschappen. Sociologie moest zich interesseren voor de maatschappelijke verschijnselen *als zodanig*, voor de wezenlijke inhoud en de betekenis van het menselijk leven in groepsverband. In plaats van de technische hulpmiddelen van de analytisch georiënteerde ‘modernen’ te gebruiken, behoorde de socioloog te luisteren naar de maatschappelijke werkelijkheid, *Verstehend* subjectief van binnenuit begrijpen.

Hoewel Bouman enerzijds als cultuursocioloog een geïsoleerde positie innam, was hij tegelijkertijd als socioloog nadrukkelijk aanwezig. Bouman was aanwezig met zijn eigen sociologie-concept *Sociologie, begrippen en problemen* dat alom in universitaire opleidingen werd gebruikt. Ook met zijn *Algemene Maatschappijleer. Een eerste inleiding tot de sociologie* voor de hogere beroepsopleidingen. Hij was aanwezig met zijn in totaal achttien promovendi, van wie er tien hoogleraar werden.¹¹⁸⁶ Hij was zeer present binnen de Nederlandse sociologie door zijn lidmaatschap van de Nederlandse Sociologische Vereniging waarvan hij

¹¹⁸³ Amsing en Van Essen, *Over professoren*, 205.

¹¹⁸⁴ Peschar, Gadourek, 205.

¹¹⁸⁵ Van Houten, ‘In memoriam P.J. Bouman’, 121-126.

¹¹⁸⁶ De tien hoogleraren zijn, in volgorde van promotie: J.M.G. van der Poel, H.J. Prakke, D. Horinga, M.J.M. Prinsloo, C.D. Saal, H. Feitsma, P. van Berkel, P.A. Idenburg, J. van Weringh en B.C. van Houten.

van 1947 tot 1962 tevens bestuurslid en van 1950 tot 1953 voorzitter was.¹¹⁸⁷ In dat bestuur zaten onder meer oude bekenden van hem, zoals Vrij, Plessner, Romein en J.P. Kruyt. De laatste kende hij nog van de redactie van *Het Gemeenebest* het blad van de vernieuwingsbeweging. Het bestuur van ‘oude bekenden’ werd zoals gezegd in 1962 door de jonge modernen overgenomen, het was een machtswisseling. En hoewel Bouman natuurlijk geen redacteur kon zijn van de moderne *Sociologische Gids* was hij dat wel zes jaar (van 1952 tot 1958) van *Mens en Maatschappij*, het tijdschrift met een ruime blik op de sociale wetenschappen en een grote verscheidenheid van vakgebieden.

¹¹⁸⁷ Bouman werd als voorzitter opgevolgd door de sociograaf J.P. Kruyt, die hij nog kende van de redactie van *Het Gemeenebest*.

Hoofdstuk 21 Liever elders

Over het begrijpen van het Amerikaanse volk

Eerst maar de reis naar Amerika en misschien daarna, in de loop van 1950, kon Bouman zijn onafhankelijkheidstrijd beginnen. Een strijd tegen alle dagelijkse beslommeringen die hem beletten om zich aan zijn levenswerk te wijden. Een hut op de Veendam had Bouman al besproken, maar twee maanden voordat de reis begon was hij met zijn gedachten bij zijn ‘grote boek’. Dat kreeg nu als titel *Revolutie der eenzamen* en moest gaan over ‘het individualisme van de grote massa losgeslagen van de grotere gemeenschappen en vooral verlies van geloof’.¹¹⁸⁸

Bouman ondernam de reis naar Amerika om de sociale wetenschappen op een aantal Amerikaanse universiteiten te onderzoeken. Hij had zich tevoren goed ingelezen en kon daarvoor gebruikmaken van de kleine bibliotheek die in Groningen vanaf 1939 was opgebouwd met een gift van \$1000 van de Rockefeller-Foundation. Als voorzitter van de Verenigde Faculteiten ging Bouman de sociale wetenschappen in Groningen ontwikkelen. Daarnaast had hij, als net gekozen voorzitter van de Nederlandse Sociologische Vereniging, een organisatorische taak bij de uitbreiding van de studie in de sociale wetenschappen in Nederland. Het waren goede argumenten om een regeringstoelage en steun uit het Fulbright-fonds aan te vragen voor een studiereis naar Amerika.¹¹⁸⁹ De aanvraag werd goedgekeurd en Bouman kreeg 3.375,- gulden voor een reis van enkele maanden in het voorjaar van 1950.

Het Fulbright-beurzenprogramma bestond vanaf 1947 en diende voor de uitwisseling van personen die in onderwijs en wetenschap werkzaam waren. Het programma kwam er op initiatief van senator William Fulbright uit Arkansas die voorstelde om de opbrengst van de verkoop van Amerikaans oorlogsmaterieel voor echt ideële doelen te gebruiken. De gedachte was dat meer kennis van de Amerikaanse maatschappij onder meer leidde tot een beter begrip van de Amerikaanse buitenlandse politiek in de Koude Oorlog. Per jaar ondernamen naast studenten en leraren gemiddeld twintig hoogleraren de oversteek, daaronder de econoom Tinbergen en de historicus Geyl.

Na aankomst in New York op 25 maart zocht Bouman direct contact met hoogleraren van enkele universiteiten en social-research instituten. Nog liever wilde hij de gewone Amerikaan ontmoeten en reisde daarom vanaf tweede paasdag (10 april) met de Greyhound-bus.

¹¹⁸⁸ Dagboek 8 januari 1950, NHA (toegang 316).

¹¹⁸⁹ P.J. Bouman, Verslag van een studiereis door de Verenigde Staten ter bestudering van de beoefening der sociale wetenschappen aan een aantal Amerikaanse universiteiten, Persoonsdossiers rijkspersoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

Na New York was Boston de volgende universitaire pleisterplaats, waar hij onder andere sprak met de bekende socioloog van het structureel functionalisme Talcott Parsons van Harvard University. Vervolgens ging hij door naar Ann Arbor, naar Michigan University. Het was daar, dat Bouman het aanbod aanvaardde om, aansluitend aan zijn Fulbright-reis, vanaf 14 juni tot 17 augustus, in de zomercursus van de universiteit college te geven. Het kwam dus goed uit dat hij voor zijn vertrek naar Amerika al vrijwel alle tentamens had afgenomen die in het verschiet lagen. Misschien kwamen er nog enkelen 'doch dat zou kunnen gebeuren door mijn volledig bevoegd assistent Dr. G. Veringa'.¹¹⁹⁰

Maar voordat de periode van gastcolleges aanbrak, ging hij eerst verder naar Chicago, naar de sociologische afdeling van de universiteit aldaar, en naar Illinois University om de agrarische sociologie te leren kennen. Een discipline die Bouman zo graag in 'zijn' economische faculteit had willen hebben. Ook constateerde Bouman al dat er een flinke verscheidenheid is tussen de Amerikaanse universiteiten. Het werd veroorzaakt doordat de organisatie van het onderwijs samenhangt met de sociale structuur van hun omgeving. Precies het thema waarover Bouman voor wat betreft de Nederlandse situatie al vaker had geschreven.¹¹⁹¹

Tenslotte bezocht hij nog Stanford University (Palo Alto), Alabama University (Tuscaloosa), waar de Nederlandse socioloog B. Landheer doceerde, en de University of North Carolina (Chapel Hill) bekend om het baanbrekend onderzoek op het gebied van de regionale sociografie, dat Bouman sterk aan de Amsterdamse school van Steinmetz deed denken.

Eind mei was hij weer terug in New York en in feite klaar met zijn opdracht om de sociale wetenschappen aan een aantal Amerikaanse universiteiten te bestuderen. Er moest nog een verslag komen voor het Ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, maar dat kon in beknopte vorm geschreven worden. Bouman had namelijk van de socioloog F. van Heek het verzoek gekregen over hetzelfde onderwerp een artikel te schrijven voor *Mens en Maatschappij*. Een overdruk daarvan kon bij het verslag gevoegd worden.¹¹⁹²

¹¹⁹⁰ Brief Bouman 9 mei 1950, Archief College van Curatoren RuG 1932-1960, GrA (toegang 52), inv.nr. 1107.

¹¹⁹¹ 'P.J. Bouman, Hervorming van het middelbaar onderwijs', *Het Gemeenebest* 17 april (1939); P.J. Bouman, 'De maatschappelijke achtergrond van het middelbaar onderwijs', *De Gids* 97 (1933).

¹¹⁹² Bouman deed op veel manieren verslag van zijn Amerikaanse reis. Door middel van reisdagboeken, waarvan hij er een schreef tijdens de reis, over de periode vanaf dat hij op 9 maart in Rotterdam aankwam om zich in te schepen tot en met 25 augustus toen hij met hetzelfde schip de Veendam terugvoer naar Holland. Een meer uitgewerkt reisdagboek over de periode vanaf 9 mei tot en met het einde van de reis schreef hij direct na thuiskomst in Groningen. (Het lijkt dat er ook nog een gedetailleerd dagboek over de periode 9 maart – 9 mei moet zijn (geweest)). Verder schreef Bouman halverwege zijn reis een beknopt rapport voor het ministerie van O.K. en W., een artikel over de Amerikaanse sociale wetenschappen in *Mens en Maatschappij* en een artikel in *De Gids*. In brieven aan zijn vrouw (en zijn kinderen) schreef Bouman veel over zijn belevenissen en veel later, een jaar na zijn reis in de zomervakantie van 1951, schreef hij een essay onder de titel *Volk in beweging. Onbegrepen Amerika*. De dagboeken en de correspondentie in het NHA

Het artikel dat hij op 12 juni voor correctie aan zijn vrouw toestuurde, opende met de waarschuwing, aan de naar Noord-Amerika reizende Europeaan, zich te hoeden voor vooroordelen. Maar of het mogelijk is ‘om de eigen schaal van waarden niet te verloochenen en tegelijkertijd de Europese hoogmoed af te schudden’ daarvan was Bouman niet zeker.¹¹⁹³ Zelf wilde hij zo objectief mogelijk de Europese en Amerikaanse universiteiten met elkaar vergelijken.

In die afweging kwamen de Amerikaanse universiteiten er beter vanaf dan de Europese. Hij zag de Amerikaanse universiteit als een cultuur-verspreidend element terwijl de Europese universiteiten zich trachtten te handhaven als cultuur-conserverende factor. In Amerika een ‘democratisch experiment in massa-pedagogie in alle geledingen van het onderwijs’. In ‘West-Europa, vooral in Nederland, werken een scherpe selectie naar begaafdheid en zware financiële eisen nog steeds samen om de universitaire opleiding min of meer te monopoliseren voor het intelligente kind uit de gegoede (grotendeels intellectuele) burgerij.’¹¹⁹⁴

Natuurlijk kenden de Amerikanen ook wel moeilijkheden. Bijvoorbeeld de vrees, dat de democratisering van het Amerikaanse onderwijs het niveau van de studie deed dalen, en dat er wel veel leerlingen en studenten waren maar te weinig docenten. De ‘high schools’ lagen op een lager niveau dan het middelbaar onderwijs in Nederland. Ondanks dat, bleef Bouman positief over de enorme uitbreiding van het hoger onderwijs, over de beter opgeleide volgende generatie en over de Amerikaanse campus. Is ‘deze oase in het drukke leven’ niet te vergelijken ‘met het Middeleeuwse klooster, dat zijn isolement wist te verbinden met culturele expansiviteit?’¹¹⁹⁵

De Europese universiteit zag hij duidelijk terrein verliezen, mede omdat zij zich minder dan de Amerikaanse bewust is van haar leidinggevende functie. Van de sociale wetenschappen werd in de Verenigde Staten algemene vorming en versterking van het contact tussen universiteit en maatschappij verwacht. Praktische vakscholing, bijvoorbeeld voor sociaal werker, werd binnen de universiteit gehouden, Nederland deed het tegenovergestelde en Bouman refereerde aan de sociologielessen die hij gaf aan de Groningse school voor Maatschappelijk Werk.

Bouman herhaalde in het artikel in *Mens en Maatschappij* de discussie die hij eerder had gevoerd met zijn Groningse collega's over de inrichting van de studie economie, maar

(toegang 316).

¹¹⁹³ P.J. Bouman, ‘De sociale wetenschappen in de Verenigde Staten. Kort verslag van een verkenningstocht.’ *Mens en Maatschappij* 25 (1950) 265-275.

¹¹⁹⁴ Bouman, ‘De sociale wetenschappen in de Verenigde Staten’, 266.

¹¹⁹⁵ Bouman bedoelde wellicht de fraterhuizen van de moderne devotie, waarover hij ditzelfde schreef in zijn *Van Renaissance tot Wereldoorlog*, 38.

gebruikte nu de Amerikaanse universiteiten als voorbeeld. Die waren terughoudender in de wiskundige vorming van economen. Ook wees hij erop dat elke universiteit van betekenis een of meer researchinstituten op het gebied van de sociale wetenschappen heeft. Die weerspiegelen de interfacultaire samenwerking en juist dat ontbreekt in Nederland, de Nederlandse hoogleraar is individualistisch. Bouman wilde ook in Nederland toe naar afzonderlijke organisatievormen voor onderzoeksinstituten.

Optimistisch concludeerde Bouman, dat er in Nederland ‘vele mogelijkheden tot expansie van de sociale wetenschappen’ zijn. De tradities, die belemmerend werken, ‘kunnen in de komende jaren stellig worden doorbroken.’¹¹⁹⁶ Voor de nieuwe Groningse sociale wetenschappen stuurde hij alvast informatie vooruit om in de studiegids op te nemen. De studierichting begon direct na zijn thuiskomst met het kandidaatsprogramma.

Voor zijn studiereis zocht Bouman ook het directe contact met de gewone Amerikaan. Zoals gezegd ging Bouman vanaf begin april met de Greyhound-bus reizen. Die bracht hem in het hart van de dorpen en steden, gaf hem een blik op ‘het leven langs de weg’ en de mogelijkheid gesprekken met medereizigers aan te knopen. Te vaak gingen Europeanen met een bevooroordeelde blik naar Amerika kijken, met ‘een kijker die speciaal werd geconstrueerd voor het observeren van Europese cultuur.’¹¹⁹⁷ Ze kwamen meestal niet verder dan de Oostkust met de kijker op een statief opgesteld voor een raamhotel. Bouman pleitte voor ‘een beweeglijker uitkijkpost’: de Greyhound-bus.

In brieven aan zijn vrouw (en kinderen) schreef Bouman uitgebreid en enthousiast over zijn ervaringen tijdens zijn toer met de bus. Van zijn vele belevenissen met soms curieuze typen: ‘Een meisje van ongeveer 24 jaar, zendeling van een of andere kleine sekte. Ze reisde ook naar Houston. Gaf me een cheque voor “eternal life”, getekend door Jesus Christ. Naïef, maar het meisje was zo onbevangen idealistisch, dat ik haar toch met enige bewondering aankeek.’¹¹⁹⁸

Ook ging het in zijn brieven aan zijn vrouw Stien over zijn eigen welbevinden. Dat hij zich in Amerika beter op zijn gemak voelde dan in Holland, ‘dat in menig opzicht zo stijf, zo deftig en zo provinciaal is.’¹¹⁹⁹ Stien verwonderde zich over de optimistische toon in zijn brieven. Maar dat enthousiasme kwam volgens hem door ‘de vreugde van het waarnemen en

¹¹⁹⁶ Bouman, ‘De sociale wetenschappen in de Verenigde Staten’, 275.

¹¹⁹⁷ P.J. Bouman, ‘Achter het venster van de Greyhound-bus’, *De Gids* 113 (1950) aug-sept., 83.

¹¹⁹⁸ Bouman aan zijn vrouw brief 20 mei 1950, NHA (toegang 316).

¹¹⁹⁹ Bouman aan zijn vrouw brief 2 mei 1950, NHA (toegang 316).

ontdekken, de bewondering voor het onbegrensd grote landschap'.¹²⁰⁰ 'Niemand kan in woorden weergeven de sfeer van vrijheid en activiteit, die bekoring geven aan het leven in de States. Ik ben ook met Europees wantrouwen op reis gegaan, maar voel me bekeerd.'¹²⁰¹ Over de universiteiten is hij lyrisch: 'de prachtige gebouwen rondom het enorme grasveld met bomen ("de campus"), de bibliotheken, de studentenorganisaties enzovoort wat heeft dit alles stijl!'¹²⁰² Hij vergeleek het met het rommelige in Nederland, terwijl hij meende toch ook kritisch over Amerika te zijn.

Bouman leefde, naar eigen zeggen, in Amerika helemaal op, hij genoot van de ruimte, de vrijheid, los van de beslommingen. Hij vroeg zich steeds meer af wat de Europeanen het recht gaf prat te gaan op de eigen cultuur. Enfin, Stien moest het zelf maar eens komen meemaken en dat deed ze ook. In de periode juli-augustus toen Bouman college gaf aan de Summerschool van Michigan University was zij bij hem in Ann Arbor.

Intussen ging in Groningen 'het lasterlijk gerucht' dat Bouman niet terug zou komen. Om dat de kop in te drukken, schreef hij aan de secretaris van het College van Curatoren Cluysenaar dat hij 'Holland trouw bleef zolang ik vruchtbaar werk kan doen, maar zou heen- gaan als de conservatieven me schaakmat zetten.'¹²⁰³ Met die 'conservatieven' zal hij de economen bedoeld hebben die niet naar het pijpen van hun progressieve faculteitsvoorzitter Bouman wilde dansen.

Begin juni, in New York en net terug van zijn 'grand tour' met die bus, schreef Bouman een artikel voor een themanummer van *De Gids*. Een algemene inleiding voor een Amerikanummer van het blad.¹²⁰⁴ De titel van het artikel: 'Achter het venster van de Greyhound-bus'. Maar het was geen *verslag* van wat hij zag, door zijn met sociologische en sociaalpsychologische technieken volgehangen kijker. Het ging niet over zijn persoonlijke belevenissen. Niet over zijn dagelijks contacten met de gewone Amerikanen 'die gemakkelijker en spontaner zijn dan de meeste Nederlanders'. Ook niet over zijn euforische stemming waardoor hij het liefst in Amerika en op een campus ('een klein paradijs') wilde blijven wonen. Wat het artikel wel bevat is een beschouwing op basis van wat Bouman noemde: 'veel tegenstrijdige waarnemingen en ontmoetingen.' Bouman waarschuwde zelfs zijn vrouw, dat het artikel minder optimistisch was dan zij dacht. Zij zou daarin lezen dat hij tot vrijwel dezelfde inzicht-

¹²⁰⁰ P.J. Bouman aan zijn vrouw brief 12 juni 1950, NHA (toegang 316).

¹²⁰¹ P.J. Bouman aan zijn vrouw brief 2 mei 1950, NHA (toegang 316).

¹²⁰² P.J. Bouman aan zijn vrouw brief 2 mei 1950, NHA (toegang 316).

¹²⁰³ P.J. Bouman aan zijn vrouw brief 18 juni 1950, NHA (toegang 316). Drie jaar later, in het voorjaar van 1953, ging Bouman graag in op het aanbod om een jaar lang aan Michigan University te werken. Het ging uiteindelijk niet door: brief 7 juni 1953 Bouman aan dr. B. Landheer, NHA (toegang 316).

¹²⁰⁴ P.J. Bouman, 'Achter het venster van de Greyhound-bus', *De Gids* 113 (1950) aug-sept. 83-92.

ten kwam als Fred Polak. De econoom en latere futuroloog Fred L. Polak was een van de eersten die een studiereis naar Amerika ondernam en bij thuiskomst een somber beeld van Amerika schetste.¹²⁰⁵

Bouman schreef in *De Gids* dat de ‘second generation’ in de smeltkroes Amerika een gedeelte van haar cultuur was verloren en volledig was afgeleden ‘naar het vlak van een sterk technisch georiënteerde civilisatie’.¹²⁰⁶ Amerika is voor deze generatie ‘het land van de auto en de ijskast, de automaat en het radiotoestel, de telefoon en het televisieapparaat, de ijswafels en de cocaCola’s, de bioscoop en de baseball-wedstrijden, de subway en de torenhuizen.’¹²⁰⁷ Daardoor groeide de derde generatie op in een cultuurloos milieu, ze miste de religieuze en culturele binding. Daarbij kwam de vrije opvoeding, waardoor veel zelfbeheersing verloren ging. Anderzijds was Bouman wel positief over het middelbaar en hoger onderwijs. De miljoenen leerlingen en studenten ontvingen daardoor een betere opvoeding dan hun ouders hebben gehad. ‘In welke mate zullen de wegen van het proces van de amerikanisering over de universitaire “campus” lopen?’¹²⁰⁸ Werd Amerika de tijd gegund voor de culturele opbouw, zo vroeg Bouman zich af. Van de Verenigde Staten werd ‘een leidinggevende functie in de wereldpolitiek’¹²⁰⁹ verwacht maar er pakten zich onweerswolken samen die een naderende crisis aankondigden.

Toen Bouman dit, begin juni 1950, schreef had Noord-Korea net het niet-aanvalsverdrag met Zuid-Korea opgezegd. Op 25 juni vielen Noord-Koreaanse troepen Zuid-Korea binnen. Stien vroeg zich af of het wel verstandig was dat zij ook naar Amerika kwam. Bouman reageerde praktisch op de toestand: ‘De “big two” zijn niet klaar.’ ‘We moeten maar berusten en afwachten. In het ergste geval, wie kan zeggen of het een geluk of ongeluk is dat ik hier zit, of wij hier zijn?’ ‘Het valt niet mee in deze bloedige en verwarde eeuw te leven.’¹²¹⁰

Ook binnen de Amerikaanse grootindustrie zag Bouman problemen opdoemen: de verdergaande eisen van de arbeiders, de strijd tussen bedrijven om strategische sleutelposities. Daarnaast de jacht op alles wat communistisch zou zijn, hetgeen ook de universiteiten bedreigde. Hoe hield de massademocratie zich daaronder? Bouman was er niet gerust op. Ge-

¹²⁰⁵ K. van Berkel, ‘Amerikabeeld en cultuurbegrip bij de cultuursocioloog P.J. Bouman’ in: K. van Berkel (red.), *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika* (Den Haag 1990) 193-194.

¹²⁰⁶ Bouman, ‘Achter het venster’, 85-86.

¹²⁰⁷ Bouman, ‘Achter het venster’, 86.

¹²⁰⁸ Bouman, ‘Achter het venster’, 85-86.

¹²⁰⁸ Bouman, ‘Achter het venster’, 88.

¹²⁰⁹ Bouman, ‘Achter het venster’, 89.

¹²¹⁰ Bouman aan zijn vrouw brief 26 juni 1950, NHA (toegang 316).

lukkig waren er ook lichtpunten, binnen de vakverenigingen kwamen leiders naar voren die hun sociale verantwoordelijkheid namen en op de universiteiten werden jonge managers opgeleid ‘die hun taak in toenemend sociaal-constructieve zin opvatten.’ Over het ‘negervraagstuk’ was Bouman optimistisch, de emancipatie zou zich doorzetten. In de binnenlandse politiek daarentegen ‘domineren alle negatieve aspecten van een democratie’: geen vaste lijn, niets was er geheim.¹²¹¹

Na deze sombere beschouwing sprak Bouman zichzelf bestraffend toe door het artikel te eindigen met de woorden: ‘De Europese beschouwer hoede zich voor een pessimisme, waarin te veel Europese ervaringen zijn verdisconteerd.’¹²¹² Want telkens verrassend is de veerkracht van het Amerikaanse volk, de pioniersgeest, de gave tot aanpassing, men durft altijd weer opnieuw te beginnen. De vraagtekens die hij in zijn artikel opnam dienden ‘om sommige lezers in hun zekerheid te schokken.’ Want als wij als Europeanen ‘bezwijken voor de negatieve krachten van de amerikanisering hebben wij dit aan onszelf te wijten.’¹²¹³

Bouman vond het prettig, schreef hij aan zijn vrouw, om op deze wijze zijn gedachten enigszins te ordenen in een artikel.¹²¹⁴ Het zou hem, meende hij, ‘niet veel moeite kosten om een leesbaar boek over de States te schrijven, maar ik voel er geen aanvechting toe.’ Bouman had zich dan ook voorgenomen om over zijn verblijf in Amerika in het geheel geen boek te publiceren. Een half jaar na thuiskomst begon hij daar anders over te denken.¹²¹⁵ Bouman ervoer hoe diep de ontmoeting met Amerika was geweest en dat hij ‘ernaar verlangde om de hernieuwde confrontatie met Europese vraagstukken aan te gaan’. Misschien toch een boekje onder de titel *Discovering America*?

Een jaar na terugkeer uit Amerika, in de zomervakantie van 1951, schreef Bouman het essay *Volk in beweging*.¹²¹⁶ Hij schreef het omdat er in Europa ‘wanbegrip heerste en een hooghartige afwijzing’ van de Amerikaanse cultuur. Er is volgens Bouman sprake van een tragisch misverstand, van een mythe. Een mythe ‘van een rijk, ietwat protserig en luidruchtig, materialistisch en technisch over-gestandaardiseerd volk, dat weinig begrip zou tonen voor culturele waarden.’¹²¹⁷ Voor een deel was het in-standhouden van die mythe de eigen schuld van de Amerikanen. Bijvoorbeeld door de film, die misleidend werkte, en door de Ameri-

¹²¹¹ Bouman, ‘Achter het venster’, 91.

¹²¹² Bouman, ‘Achter het venster’, 92.

¹²¹³ Bouman, ‘Achter het venster’, 92.

¹²¹⁴ Bouman aan zijn vrouw brief 12 juni 1950, NHA (toegang 316).

¹²¹⁵ Dagboek 10 maart 1951, NHA (toegang 316).

¹²¹⁶ P.J. Bouman, *Volk in beweging. Onbegrepen Amerika* (Van Gorcum & Comp. N.V. Assen 1951).

¹²¹⁷ Bouman, *Volk in beweging*, 7-9.

kaanse pers, waarvan de Europese kranten nu juist de sensationele berichten overnamen. Toch zal men elkaar beter moeten begrijpen omdat daarvan de cultuur van de vrije volken afhangt.

Bijna twintig jaar eerder, in een artikel over de Amerikareizigers Huizinga en de Fransman Georges Duhamel, had Bouman ook al eens een pleidooi gehouden voor het begrijpen van het Amerikaanse volk.¹²¹⁸ Ook toen ging het hem om de wijze waarop men de Amerikaanse beschaving benaderde en dat moest 'met een open oog voor de vele goede eigenschappen'.¹²¹⁹ Daaronder de zelfkennis van het Amerikaanse volk die bleek uit de boeken van schrijvers als Upton Sinclair en Sinclair Lewis.¹²²⁰ Toen, in 1932, zonder dat hij een stap op Amerikaanse bodem had gezet, louter door studie, door zich te verdiepen in de geschiedenis, leerde hij zo meende hijzelf Amerika en de Amerikanen al kennen. In 1950, toen Bouman weer terug was van zijn Amerikareis, noteerde hij: 'Ik had het land, geestelijk, al ontmoet.'¹²²¹

Volk in beweging (1951) werd een lofzang op de Amerikaanse samenleving. Amerika wordt, naar zijn mening, bevolkt door een volk in wording en dat proces gaat nu eenmaal met vallen en opstaan. Het is daarbij de grote verdienste van de Amerikaanse sociologie dat zij de problemen van aanpassing en niet-aanpassing onderzoekt 'met een nauwkeurigheid, die op het beluisteren van de fijnste nuances van het leven was gericht'.¹²²² Volk in wording is ook een karakter in wording en dat proces vindt in elk volk plaats.

In Amerika, zo gaat Bouman verder, is dat veranderingsproces krachtiger dan in Europa. Europeanen vergeten dat nog wel eens, maar bovenal het Amerikaanse volk heeft in korte tijd veel heterogene bestanddelen in zich opgenomen. In de technische expansie moet Europa de superioriteit van Amerika erkennen, hoewel de Europeanen dat volgens Bouman niet graag doen. De techniek heeft rechtstreeks de Amerikaanse consument bereikt die een sterke psychische binding kent aan de technische hulpmiddelen: de auto, de stofzuiger, de wasmachine, de ijskast enzovoort. Het is niet uitgesloten, dat de 'lessen van de machine' tot de vrijheid van de menselijke persoonlijkheid zullen bijdragen.

Hoewel het lager onderwijs nog ontoereikend is 'steekt het Amerikaanse middelbaar onderwijs gunstig af.' In tegenstelling tot Europa gingen in Amerika 'de poorten van de middelbare school open voor alle groepen van de bevolking'.¹²²³ Hoewel het niveau lager is dan dat van de Europese middelbare scholen. De popularisering van de 'high school' leidde eveneens tot popularisering van het hoger onderwijs. Daarbij wees Bouman er op 'dat men de

¹²¹⁸ P.J. Bouman, 'Huizinga en Duhamel over Amerika', *Vragen van den dag* 47 (1932) 116-120.

¹²¹⁹ Bouman, 'Over Amerika', 119.

¹²²⁰ Bouman, 'Over Amerika', 120.

¹²²¹ Dagboek 10 maart 1951, NHA (toegang 316).

¹²²² Bouman, *Volk in beweging*, 19.

¹²²³ Bouman, *Volk in beweging*, 65.

“graduate schools” naar hun wetenschappelijk gehalte moet beoordelen, de “colleges” naar hun cultuurvormende kracht.’¹²²⁴ Over de colleges ‘en het leven op de campus, het centrale park’ was Bouman het meest enthousiast. In Europa was de gedachte van de universitas uit het zicht geraakt. ‘De culturele gevaren van deze ontluistering van een oud cultuurideaal zijn vermoedelijk groter dan de nadelen voortvloeiend uit de Amerikaanse democratisering van het hoger onderwijs.’¹²²⁵ Vergeleken met de Amerikaanse, komt de Europese wetenschap er in Boumans ogen niet goed af. De organisatievormen van de universiteiten lopen achter bij de ontwikkeling van de wetenschap, de sterke reglementering vormt ook een belemmering van onderwijs en onderzoek waardoor experimenteren en het samenwerken van verschillende specialisten uitblijft.

Boumans boekje is een loflied op de Amerikaanse samenleving terwijl dat allerm minst zijn bedoeling was. Hij wilde slechts aantonen dat waar Europa en de U.S.A. door gelijksoortige sociaal-culturele gevaren worden bedreigd, ‘in deze situatie de Amerikanen door hun energie, met een inslag van idealisme en zelfkritiek, de toekomst met iets meer vertrouwen tegemoet kunnen zien dan de Europeanen, wier houding zwakheid en hoogmoed verraadt.’¹²²⁶

Om elk misverstand over zijn kijk op Amerika te vermijden, voegde hij toch nog een hoofdstuk toe met kritiek op Amerika. Over de interne zwakheden die aan het licht kwamen toen de U.S.A. wereldmacht werd, de voort-smeulende corruptie en andere vormen van asociaal gedrag, het ‘negervraagstuk’ waarvan de oplossing niet langer kan worden uitgesteld, de seksuele vrijheid, de onduidelijkheid over de plaats van de vrouw, de opvoedingsmoeilijkheden, het probleem van de vrije tijdsbesteding, het verval van de democratie die zich trouwens ook in de meeste Europese landen vertoont, de op de buitenwereld afgestemde mens die in een consumptieve sfeer leeft en waarover de Amerikaanse socioloog David Riesman had geschreven.¹²²⁷ Tenslotte nog de negatieve kanten van publiciteit en het verlies aan religieuze diepgang ondanks de groeiende belangstelling voor kerkelijke organisatie.

En toch, ondanks al die kritiek: ‘Er sluimert in dit volk nog zoveel onverbruikte kracht; het heeft telkens de moed getoond opnieuw te beginnen, het kent een natuurlijke goedmoedigheid en een vriendelijkheid, iets van “the milk of human kindness” die in de huidige crisissituatie van onschatbare waarde is.’¹²²⁸ Tenminste, zolang de mens ‘het contact met de goddelijke oergrond der dingen niet heeft verloren.’

¹²²⁴ Bouman, *Volk in beweging*, 71.

¹²²⁵ Bouman, *Volk in beweging*, 71.

¹²²⁶ Bouman, *Volk in beweging*, 101.

¹²²⁷ David Riesman, *The lonely crowd* (New Haven 1950).

¹²²⁸ Bouman, *Volk in beweging*, 111.

Bouman heeft veel en divers over zijn ervaringen in Amerika geschreven. Nog tijdens zijn Amerikareis schreef hij voor *Mens en Maatschappij* een zeer positief artikel over de Amerikaanse sociale wetenschappen en de universiteiten. Tegelijkertijd voor *De Gids* een grotendeels somber verhaal over Amerika. Zijn brieven naar huis waren weer zeer positief soms zelfs euforisch en zijn boekje *Volk in beweging* lijkt voornamelijk een loflied op Amerika. Omdat dat laatste kennelijk ook weer niet zijn bedoeling was, voegde Bouman er een kritisch hoofdstuk aan toe. Welk beeld van Amerika wilde Bouman aan de lezer tonen?

Europeanen hadden (en hebben?) de behoefte om hun eigen preoccupaties op Amerika te projecteren. In de beeldvorming van Amerika zien we een zoektocht naar een verklaring of oplossing van de eigen problemen. Daarin zijn, volgens Van Berkel, twee motieven te herkennen: wat Europa niet *meer* is: ‘jong, vrij, schuldeloos, onbeschaafd, materialistisch, onbehouwen, wreed’ of *nog* niet is: ‘vrij, democratisch, egalitair, genivelleerd, gemechaniseerd’.¹²²⁹ In Boumans teksten over Amerika zien we voorbeelden van de beide hier genoemde motieven. Zoals over de ontwikkeling van de sociale wetenschappen. De opbouw van de moderne sociale wetenschappen wacht een grootse toekomst in Europa, vergelijkbaar met die in Amerika. Maar helaas, zonder de mooie gebouwen en een campus die zoveel lijken op wat Europa ooit had.

Vooraf had Bouman de bedoeling om steeds twee kanten van dezelfde medaille te laten zien: een negatieve en een positieve kant. Enerzijds een cultuurpessimistische kijk en anderzijds de aanwezigheid van, wat hij later ging benoemen als de ‘levenwekkende krachten’ in een samenleving.

In het artikel in *De Gids* heeft de ‘second generation’ een gedeelte van de cultuur verloren en is afgleden ‘naar het vlak van een sterk technisch georiënteerde civilisatie’ met de auto en de ijskast, de automaat en het radiotoestel, de telefoon en het televisieapparaat, de ijswafels en de coca cola’s, de bioscoop en de baseball-wedstrijden, de subway en de torenhuizen. De derde generatie, opgegroeid in een cultuurloos milieu, mist de religieuze en culturele binding. De vrije opvoeding ontbeert veel zelfbeheersing. Maar in zijn essay *Volk in beweging* lezen we dat het ook niet uitgesloten is dat de ‘lessen van de machine’, van de auto, wasmachine en ijskast, tot de vrijheid van de menselijke persoonlijkheid zullen bijdragen. Ook meent hij nu dat in de opvoeding de zelfstandigheid zo min mogelijk moet worden gered.

¹²²⁹ K. van Berkel, ‘Amerika als spiegel van de Europese cultuurgeschiedenis’, K. van Berkel (red.), *Amerika in Europese ogen* (Den Haag 1990) 24.

Het essay *Volk in beweging* is zowel een loflied op Amerika alsook, in het een-na-laatste hoofdstuk, een waarschuwing dat het met de Amerikaanse samenleving verkeerd kan aflopen. Toch heeft Amerika iets dat Europa niet heeft: ‘nog zoveel onverbruikte kracht (...) die in de huidige crisissituatie van onschatbare waarde is.’¹²³⁰ Over het karakter van de Amerikaan was Bouman uitgesproken positief. Hij vergeleek het met het karakter van de Nederlander dat er een stuk slechter vanaf kwam. ‘Holland kan toch zo benauwd zijn. En men is er zo godvergeten zelfvoldaan. Ik leef hier helemaal op.’¹²³¹ Nederland was toch al het land waar hij zich niet thuis voelde. In tegenstelling tot Nederland ontmoette en ondervond hij in Amerika veel warme menselijkheid: ‘Met velen vond ik veel gemakkelijker en spontaner contact dan met de meeste Nederlanders. Slechts zelden stemde het contact met mensen [in Nederland] me dankbaar. Hier was dit het geval, zwaarder dan alle cultuurhistorische of psychologische beschouwingen weegt voor mij deze menselijke, warme kant van de Amerikaanse samenleving.’¹²³²

Deze laatste zin is misschien het meest wezenlijke in Boumans beoordeling van Amerika in de jaren vijftig. Zijn cultuursociologisch ‘begrijpen’ van Amerika mag dan ambivalent zijn, bij Bouman domineerde dat hij zich in Amerika thuis voelde, daar was hij wél op zijn plaats.

Bouman vertrekt niet uit Groningen

Bouman was bij terugkeer uit Amerika in 1950 en in 1951 intensief betrokken bij de voorbereiding en de oprichting van de Internationale Academie te Den Haag, het latere Institute of Social Studies.¹²³³ Dat moest een instituut worden voor wetenschappelijk onderwijs en onderzoek gericht op de derde wereld. Bouman was lid van het voorlopig bestuur en van de werkgroep die het onderwijsprogramma voorbereidde. Toen de Academie in januari 1952 van start ging werd Bouman een van de zeven leden van het Committee of Governors. De Amsterdamse socioloog S.J. Hofstra werd de eerste rector/directeur. Wilde Bouman misschien zelf die functie vervullen? Hij gaf colleges aan de academie en vond het boeiend maar moeilijk

¹²³⁰ Bouman, *Volk in beweging*, 111.

¹²³¹ Bouman aan zijn vrouw brief 10 mei 1950, NHA (toegang 316).

¹²³² Bouman in een brief aan zijn vrouw 31 mei 1950, NHA (toegang 316).

¹²³³ Notulen bespreking onderwijsprogramma Internationaal Academisch Instituut, oprichtingsstukken, Bestuursarchief Nuffic, NL-HaNa (toegang 2.19.191), inv.nr. 1; Internationaal Academisch Instituut, Kabinet Minister-President, NL-HaNa (toegang 2.03.01), inv.nr. 5643.

¹²³³ Dagboek 26 december 1952, NHA (toegang 316).

werk.¹²³⁴ De colleges werden gegeven in paleis Noordeinde, dat voor een groot deel door Koningin Juliana ter beschikking was gesteld voor het onderwijs van de Academie.

Intussen kwam Bouman nog steeds niet toe aan het schrijven van *Revolutie der eenzamen*. Hij vond het daarom ‘nodig een offensief in te zetten om weer een stuk persoonlijke vrijheid te bereiken.’¹²³⁵ Hij was ervan overtuigd geraakt dat hij wellicht een van de weinige, zo niet de enige, van de culturele elite was die de opdracht kon uitvoeren: ‘Wie van ons kan de moed bijeen schrapen om met een zeker primitief vertrouwen (met een inslag van resignatie) weer een nieuw elan te brengen?’¹²³⁶ Het was dan ook geen geringe opdracht: ‘het stuiten van de rebellie van de Godvergeten massa’.¹²³⁷ Dat moest het centrale thema worden van zijn volgende boek.

Een reveil van het geloof kon verbetering geven, ‘een eenvoudig geloof, sterk persoonlijk van aard’ zoals zijn moeder had. Daarover moest zijn volgende boek gaan. Hij wilde dat voor de gewone, in geschiedenis geïnteresseerde lezer schrijven, niet voor de wetenschap. Het moest wel de strengste kritiek kunnen doorstaan maar ‘geen wetenschappelijk werk maar menselijk werk’ worden. Bouman ging gebukt onder die zelfgekozen opdracht. Hij wilde een offensief inzetten: ‘De ambtelijke rompslomp wordt steeds drukkender. Ik werk te veel onder hoge spanning, kan me niet genoeg met het gezin bemoeien (word kregeliger dan ooit om het slappe werktempo van Jan Willem en Paul) en vind slechts steeds uitgespaarde uurtjes om te lezen.’¹²³⁸

Bouman leek ambivalent over hoe om te gaan met de opvoeding van zijn drie zonen. Tom van veertien die op het gymnasium zat, Paul van eenentwintig die medicijnen en Jan Willem van tweeëntwintig die economie studeerden in Groningen. Het stoorde hem dat ze kennelijk niet dezelfde discipline en het werktempo hadden als hijzelf. Bovendien dachten zijn echtgenote en hij niet hetzelfde over wat de juiste pedagogische aanpak moest zijn. Bouman verwachtte dat wanneer de twee oudste jongens maar het huis uit waren, het de druk zou verlichten.

Misschien vertrok hij toch eerst voor een jaar naar Australië.¹²³⁹ Boumans goede vriend Haveman was begin 1950 benoemd tot Commissaris voor de Emigratie van de

¹²³⁴ Dagboek 26 december 1952, NHA (toegang 316).

¹²³⁵ Dagboek 11 maart 1951, NHA (toegang 316).

¹²³⁶ Dagboek 10 april 1949, NHA (toegang 316).

¹²³⁷ Dagboek 8 januari 1950, NHA (toegang 316).

¹²³⁸ Dagboek 10 maart 1951, NHA (toegang 316).

¹²³⁹ Stukken mei 1951, Persoonsdossiers rijksperoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5; brief Bouman aan mr. H.J. Woltjer chef afdeling Hoger onderwijs van Ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschap-

Verenigde Naties. Haveman had vervolgens Bouman als voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Sociologen gevraagd om de research voor emigratiezaken te organiseren, dat wil zeggen de samenwerking tussen de sociologische instituten ter zake te bevorderen. In het voorjaar van 1951 stelde hij een vervolgvraag aan Bouman. Voor een verantwoorde selectie van emigranten naar Australië was het noodzakelijk om het aanpassingsvraagstuk van immigranten ter plaatse te bestuderen. Misschien iets voor Bouman om op de financiële basis van een gastprofessoraat een jaar in Australië te verblijven en onderzoek te doen? Bouman wees het niet direct van de hand en deed bij het ministerie onderzoek naar de mogelijkheden. De reis ging niet door, maar het laat wel zien dat Bouman na zijn terugkomst uit Amerika zeer onrustig was. Een verzoek vanuit Amerika om aldaar een jaar als gasthoogleraar te verblijven had hij eveneens overwogen maar tenslotte afgewezen.¹²⁴⁰

Hoewel de zomermaanden van 1951 vrij rustig waren en zijn zonen doorgaans niet thuis waren, bleef er de overvloed aan werk en die stoorde hem aldoor in zijn eigenlijke plannen. Bouman besloot voorlopig te stoppen met bijverdiensten en het aantal lezingen tot een minimum te beperken. Bovendien beëindigde hij zijn voorzitterschap van het volkshogeschoolwerk. Dat alles leidde er toe dat hij zich fysiek beter voelde dan in de laatste jaren en weer van werklust begon te blaken. Dus ‘wordt het hoog tijd dat ik me concentreer op de ideeën die me dwars zitten’.¹²⁴¹

Hoewel, eerst ging hij verder met zijn studie over de bevolking van Rotterdam. Die studie deed hij samen met zijn neef W.H. Bouman. Zijn neef verzamelde het materiaal, Bouman schreef het boekje, onder de titel *De Groei van de grote Werkstad*.¹²⁴² Het ging de neven daarin om de mens. Meer in het bijzonder om ‘de kleine man, die in een veelal hard en zorgelijk bestaan op zijn manier de stroom van activiteit leerde kennen, welke zo kenmerkend is voor het tempo van Rotterdams ontwikkeling tot wereldhaven’.¹²⁴³ Daarvoor verzamelden zij levensgeschiedenissen van immigranten, die zich in de ontwikkelingsjaren vanaf 1880 in Rotterdam vestigden. Door middel van oproepen in dagbladen vroegen zij hen om per brief te reageren en vulden daarna de binnengekomen brieven aan met vraagg gesprekken. Een relatief nieuwe methode die Bouman in Amerika had leren kennen.

pen 9 mei 1951, Senaat, GrA (toegang 49), inv. nr. 1107.

¹²⁴⁰ Studiereizen, Archief Curatoren 1932-1960, GrA (toegang 52), inv.nr. 1107; Persoonsdossier Bouman, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

¹²⁴¹ Dagboek 17 juli 1951, NHA (toegang 316).

¹²⁴² P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De Groei van de grote Werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam* (Koninklijke Van Gorcum & Comp. Assen – 1952).

¹²⁴³ Bouman, *Werkstad*, 7.

In dezelfde zomervakantie van 1951, waarin Bouman werkte aan ‘Rotterdam’, schreef hij dus het boekje *Volk in beweging* over zijn reis naar Amerika. Ofschoon hij dat eerst niet van plan was. Met het schrijven kwamen de herinneringen aan het verblijf in Amerika weer boven. Herinneringen aan het wonen op de campus waar hij genoot van de ruimte, van de vrijheid, los van de beslommeringen. Herinneringen aan het gemakkelijke en spontane contact met de Amerikanen, dat zoveel anders was dan met de meeste Nederlanders. Ook had hij alle aantekeningen, die hij tien jaar lang had geschreven voor zijn ‘grote boek’ *Revolutie der eenzamen*, inmiddels weer op zijn bureau liggen. Hoewel hij ook de aandrang voelde om zijn oude tekenliefhebberij weer op te pakken.¹²⁴⁴

En toen werd het die bijna fatale avond in oktober, zondag de veertiende. Toen Bouman, na een zoektocht, door zijn vriend Jelle Sybrandy werd gevonden bij het Hoornse Diep, het Noord-Willemskanaal volgens de Groningers. Vanaf Boumans huis aan de Moddermanlaan naar het wandelpad aan de Hoornse Dijk is het nog geen tien minuten lopen. Wat was er gebeurd?

Op Boumans bureau lag de grote ringband-agenda open op de beginnende week. ‘Door elke dag afzonderlijk, met of zonder afspraken, had [Bouman] netjes een schuine streep getrokken. Naast de agenda lag een levensverzekering van de Olveh, in een blauw omslag met het silhouet van een mannetje met paraplu.’ Het was paniek in huis, telefoontjes, mensen.¹²⁴⁵ Bouman schreef over die poging tot suïcide in zijn dagboek: ‘Door Jelle bij mijn arm gegrepen. Waarvoor? Waartoe? De tijd zal het leren. Ach hoeveel gemakkelijker zou alles – misschien – zijn als mensen niet van elkander hielden! Is er altijd een nieuw begin mogelijk ook in het huwelijk?’¹²⁴⁶

Het was al eens eerder misgegaan, in 1937 in Middelburg. Ook toen waren er spanningen in het huwelijk, en ook toen botsten de dagelijkse levens van Bouman en zijn vrouw Stien. Bouman was veel van huis voor zijn tijdschriftplan en trachtte tegelijkertijd, ondanks alle hectiek binnenshuis, zijn nieuwe boek *Van Renaissance tot Wereldoorlog* af te ronden. Stien, van wie de vader na een ongeneeslijke ziekte in juli was overleden terwijl ze in verwachting was van Tom die in september werd geboren. Bouman legde toen in zijn dagboek zijn kijk op hun huwelijks crisis uit aan zijn vrouw: ‘Het is goed eigen fouten te erkennen, er lering uit te trekken enzovoort tot de grens, waarop dit alles tot verlies van zelfvertrouwen en het ontstaan van minderwaardigheidsgevoelens leidt. Want voorbij die grens is het inzicht in

¹²⁴⁴ Dagboek 8 september 1951, NHA (toegang 316).

¹²⁴⁵ *Penta* 001 2002. Een wekelijks feuilleton van Tom Bouman voor familie, vrienden en bekenden.

¹²⁴⁶ Dagboek 14 oktober 1951, NHA (toegang 316).

eigen fouten geen stimulans tot beter handelen meer, maar een bron van ongeluksgevoelens en dus een oorzaak van verder falen.¹²⁴⁷ Van enige empathie van Bouman voor de zorgen van Stien blijkt niets uit deze tekst.

Ook toen, in het najaar van 1937, waren de Sybrandy's er bij, Jelle en Tine Sybrandy, en voerden ze er samen heftige gesprekken over.¹²⁴⁸ De Sybrandy's waren zeer goede vrienden van het echtpaar Bouman. Ze hadden elkaar in Middelburg leren kennen en ontvluchtten na het bombardement op Middelburg samen de stad. Toen het gezin Bouman naar Groningen vertrok, volgden de Sybrandy's hen al snel naar het noorden. Het was gebruikelijk om samen de oudejaarsavond door te brengen, maar na de gebeurtenis in 1951 was dat over. Misschien ook omdat de Sybrandy's inmiddels gescheiden waren?

Na de heftige gebeurtenis op zondag 14 oktober 1951, vertrok Stien de volgende dag voor een lange logeerpartij naar haar zus in Rotterdam. Na een week weer terug in Groningen en veel wandelingen van Bouman met zijn vrouw later, leek de lucht wat geklaard. Spraken Bouman en zijn vrouw tijdens hun wandelingen af dat hij zich de komende zomervakantie drie maanden terugtrok op Colijnsplaat? Voor een retraite op boerderij Rusthoeve van Piet Bom om zich geheel te wijden aan het schrijven van *Revolutie der eenzamen*. Zoon Paul, die de 'gebeurtenis' had meegemaakt wilde het huis uit en ging op een zolderkamertje bij Tine Sybrandy wonen. Dat was een van de weinige lichtpunten volgens Bouman. 'Hadden we ook voor Jan Willem eens zo'n oplossing!'¹²⁴⁹

Het nieuwe boek had Bouman al in zijn hoofd zitten, hij kon het in een keer opschrijven. Toen de retraite-afspraken stond en misschien mede door de lente knapte Bouman helemaal op. Zelfs een vervolg op *Revolutie der eenzamen* begon door zijn hoofd te spoken: misschien een reeks studies 'op zoek naar Europa'?¹²⁵⁰ 'Een synthese van reportage, sociografie en "Reistagebuch".' Het moest ook een contrast bevatten: 'Het nihilisme als nivellerend denken. Daartegenover de "natuurlijke hiërarchie" als scheppingsorde.'¹²⁵¹ Bouman had toen al een concept voor ogen van het boek dat vijf jaar later als *Vijfstromenland* zou verschijnen.

In dezelfde euforische stemming dacht hij over activiteiten die de vrede konden bevorderen en schreef een brief aan koningin Juliana.¹²⁵² Bouman stak haar een hart onder de riem na haar redevoeringen in de Verenigde Staten. Zullen haar optredens slechts kort succes

¹²⁴⁷ Dagboek, 28 november 1937, NHA (toegang 316).

¹²⁴⁸ Brief van Dien aan haar zus Stien met de vraag waar die 'heftige' gesprekken over gingen 21 november 1937, NHA (toegang 316).

¹²⁴⁹ Dagboek 25 december 1951, NHA (toegang 316).

¹²⁵⁰ Dagboek 6 april 1952, NHA (toegang 316).

¹²⁵¹ Dagboek 6 april 1952, NHA (toegang 316).

¹²⁵² Dagboek 1 mei 1952, NHA (toegang 316).

oogsten of ‘ook ons volk tot daden inspireren?’ Een maand later na dat contact met Juliana bezocht Bouman Soestdijk.¹²⁵³ Was dat de eerste keer? Hij zag haar misschien wel eens op paleis Noordeinde wanneer hij daar colleges gaf voor de Internationale Academie. Hoe dat ook zij, Bouman en zijn vrouw werden in de jaren vijftig regelmatig op Soestdijk uitgenodigd.

Voordat hij afreisde naar Noord-Beveland om op Rusthoeve *Revolutie der eenzamen* te schrijven, werkte hij in het voorjaar van 1952 eerst nog aan een gedenkboek voor Wilton Fijenoord. Een fors karwei dat hem vanwege het vele werk wat tegenviel.

‘Wat zou ’t toch zijn dat me er toe brengt van dit landschap met een wilde liefde te houden?’¹²⁵⁴ Op 10 juni 1952 arriveerde Bouman in boerderij Rusthoeve op Noord-Beveland om daar zijn *Revolutie der eenzamen* te schrijven, 8 à 10 uur per dag werkend. ‘In een ruk, eruptief, de samenvatting van tien jaar overpeinzing.’¹²⁵⁵ Na een maand heeft Bouman het ‘torso’ van zijn nieuwe boek klaar en meende zelfs dat het zo al gepubliceerd kon worden. ‘Ook als “mislukking” kan het een boek zonder precedent zijn, waarin ik veel kan leggen wat de wetenschap me belet. De “vrije uiting” is een zegen.’¹²⁵⁶ Bouman doelde hiermee op de experimentele (met name filmische) en niet-wetenschappelijke opzet van het boek, dat onder meer daarom in wetenschapskringen veel kritiek zou veroorzaken.

Begin september was het boek in grote trekken voltooid. En het was voor Bouman persoonlijk van grote betekenis: ‘Reeds als jongen ben ik diep onder de indruk geraakt van de eerste wereldoorlog. Later heb ik getracht de morele voorgeschiedenis daarvan in mijn *Van Renaissance tot Wereldoorlog* te verwerken. De tweede oorlog heeft me doen zien dat voor zo’n poel van lijden de “verklarende” geschiedschrijving moet falen. Het leven is slechts in paradoxen te doorgronden in enkele van zijn irrationele trekken – en dan misschien nog slechts in beeld. Eens hoopte ik neer te schrijven wat me in letterlijke zin “op het hart lag”. Dat heb ik nu gedaan.’ ‘Ik heb dit boek voor mijzelf geschreven. Het heeft me over een depressie heen geholpen en me weer geloof en levensmoed gegeven. Het heeft ook mijn distantie tot de wetenschap vergroot, omdat het nolens volens op menige plaats tot een uitdaging aan de wetenschap is geworden.’¹²⁵⁷

Heeft Bouman *Revolutie der eenzamen* voor zichzelf geschreven? Een week eerder schreef hij nog aan zijn vrouw: ‘Juist omdat ik voor een groot publiek wil schrijven besteed ik

¹²⁵³ Agenda 4 juni 1952, NHA (toegang 316).

¹²⁵⁴ Brief Bouman aan zijn vrouw 10 juni 1952, NHA (toegang 316).

¹²⁵⁵ Dagboek 26 december 1952, NHA (toegang 316).

¹²⁵⁶ Brief Bouman aan zijn vrouw 10 juli 1952, NHA (toegang 316).

¹²⁵⁷ Brief Bouman aan zijn vrouw 7 september 1952, NHA (toegang 316).

alle zorg aan de grootst mogelijke eenvoud en soberheid van stijl, los van iedere literaire opsmuk.¹²⁵⁸ Het schrijven van dit boek had voor Bouman een therapeutische functie terwijl het boek tegelijkertijd mede door Boumans schrijfstijl een enorme publiekstrekker werd.

Bouman dacht dat *Revolutie der eenzamen* tevens het streven naar vrede kon bevorderen: 'Het boek bevat een breed-opgezette beschouwing over het wantrouwen en over de vergiftiging door het militarisme.' Daarom moest het maar snel vertaald worden want 'het is effectiever dan enig pacifistisch traktaat.' 'Als het maar niet als mosterd na de maaltijd komt.' Had Bouman de vredesbesprekingen over de Koreaanse Oorlog op het netvlies? Door de dood van Stalin in maart 1953 werd de hoop op vrede in Korea weer gevoed.

Boumans euforie was niet te stuiten, hoewel vrede niet op het eerste plan stond. Misschien, schreef hij aan zijn vrouw Stien, als het boek aansloeg kon het helpen bij hun plannen; een bouwterrein kopen en een huis laten bouwen waarvoor Bouman de indeling al klaar had. Nieuwe schrijfplannen spookten Bouman door zijn hoofd: 'een novellebundel, een toneelstuk en een boek van grotere omvang nog dan *Revolutie der Eenzamen*, in zekere zin het vervolg daarop: *Vijfstromenland*. Waarom kan ik deze schrijfdrift nooit stuiten?'

¹²⁵⁸ Brief Bouman aan zijn vrouw 30 augustus 1952, NHA (toegang 316).

Deel V Het succes van een cultuurdrager 1953-1954

Hoofdstuk 22 'Ik heb dit boek voor mijzelf geschreven'

Dubbelmens

'De merkwaardigste leraar die ik ooit heb gehad, (...) een raadselachtige man, een dubbel mens, een gespleten persoonlijkheid, een half mens (...) hij had geen dubbele bodem (...) en toch klopte er iets niet.' 'De gevoelens die hij uitte waren – zonder dat men van berekening kon spreken – echt en tegelijkertijd niet echt.' Dit is een beschrijving door Gerard Reve van zijn geschiedenisleraar op het gymnasium, de historicus Jacques Presser.¹²⁵⁹ Reve was dol op hem, 'de aardigste leraar die we hadden' en tegelijkertijd had hij een afkeer van Presser.

Een vergelijkbare typering van zijn leraar geschiedenis P.J. Bouman had de oud-leerling M.C. Verburg: hij 'was de merkwaardigste man die ik ooit heb meegemaakt'.¹²⁶⁰ Rien Verburg kon het weten, want hij had Bouman goed gekend en hem vaak en in veel verschillende situaties meegemaakt. Verburg was, zoals bekend, leerling van Bouman aan de Middelburgse RHBS, was zijn assistent op het hoofdbureau van de Nederlandse Unie, hij werkte mee aan Boumans Jong Nederlandse Beweging, was zijn secretaris bij het Militair Gezag en hij studeerde op advies van Bouman eveneens aan de Rotterdamse Economische Hogeschool. Verburg had naar eigen zeggen veel aan Bouman te danken en wilde dan ook 'niets slechts' over hem zeggen. Trouwens, ieder die Bouman kende vond hem vriendelijk, beminnelijk, altijd behulpzaam en wars van conflicten. Tegelijkertijd was hij volgens Verburg: gemaakt, cerebraal, opportunistisch.

Acteerde Bouman soms vriendelijkheid, beminnelijkheid en behulpzaamheid? Was hij altijd bezig een beeld van zichzelf neer te zetten? 'Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust', dit citaat van zijn geliefde auteur Wolfgang Goethe gebruikte Bouman nog al eens, zijn dagboeken staan trouwens vol met teksten van Goethe. De overeenkomst tussen de ambivalente levenshouding van Goethe en het dubbele in de houding van Bouman is opmerkelijk. Ook een vergelijkbare overeenkomst met de dichter Heinrich Heine waarvan Bouman al op jonge leeftijd het complete werk kocht en dat hij begin jaren twintig van de vorige eeuw van a

¹²⁵⁹ Gerard Reve, *Moeder en zoon* (Amsterdam/Antwerpen 1980) 49-50.

¹²⁶⁰ M.C. Verburg, interview Joost door Vermoolen (JV) op 10 december 1999, Boumanarchief RuG. Verburg (1920-2009) was onder meer directeur van het Economisch Technologisch Instituut Zeeland, lid van de Eerste Kamer voor de Partij van de Arbeid en lid van de Raad van State.

tot z las.¹²⁶¹ In het leven en werk van Heine strijden tegengestelde motieven om de voorrang. Heine is ‘een genie met een dubbel aangezicht’.¹²⁶²

De historicus Henri Baudet, hoogleraar economische geschiedenis in de economische faculteit was zeer bevriend met Bouman. Baudet had naar eigen zeggen meer dan tien jaar dagelijks contact, een dagelijkse discussie en was in dagelijkse historische ‘controverse’ met Bouman. Hij was op voorspraak van Bouman in 1956 naar Groningen gekomen. Baudet noemde Boumans werk proteïsch, althans, misschien alleen de buitenkant daarvan. Het werk kenmerkt zich volgens hem door een voortdurende gedaantewisseling die het moeilijk maakt om Boumans (historische) boeken in één formule onder te brengen. Bovendien heeft het dat visionaire van de zeegod Proteus. Zijn overvloedige historische productie getuigt van overwogen onorthodoxie, van doordacht verweer tegen geschiedenis, waaraan hij naar eigen zeggen trouw bleef hoewel hij deze verliet om socioloog te worden.¹²⁶³

Daarbij kwam dat Boumans zogenaamde niet-wetenschappelijke teksten door de meeste historici niet werden geaccepteerd. Bouman betreurde dat zeer en reageerde, uitsluitend binnenshuis, fel op de in zijn ogen onbillijke bejegening. Hij was er toch altijd duidelijk over dat zijn ‘vrije boeken’ anders waren dan zijn wetenschappelijke publicaties? Het schrijven van zowel wetenschappelijke als zogenoemde ‘vrije’ boeken typeerde Bouman als zijn *gespletenheid*.¹²⁶⁴ Hem viel op dat wie dat van hem aanvaardde direct veel milder over hem oordeelde. Hij bleef, naast zijn wetenschappelijke werk, hardnekkig doorgaan met wat hij noemde de ‘vrije expressie van het historisch-existentiële’.

Een naaste medewerker van Bouman, de lector sociologie Saal, wist dat Bouman vaak worstelde met zijn ‘vrije’ werk. Dat hij *Revolutie der eenzamen* ‘schreef onder grote innerlijke spanning en pas daarna weer de “gewone” Bouman werd, de man die de wereld ontspannen tegemoet treedt’.¹²⁶⁵ Een andere Groningse collega vond het paradoxaal dat Bouman als ‘een blijmoedig mens met een gastvrije geest (...) het grote gevaar van de modernisering zag: vereenzaming van het individu’.¹²⁶⁶

Dan de waarneming van journaliste Bibeb die onder meer befaamd werd door op te schrijven wat de buitenkant van iemand over de binnenkant verraadde. Over Bouman schreef ze: ‘steeds geëmotioneerder, hoewel dit zich niet uit in gebaren, bewegingen, maar het is alsof

¹²⁶¹ Bouman, *Zondvloed*, 19.

¹²⁶² J.L. Snethlage, ‘Heine en het existentialisme’ in: *Heinrich Heine 1797-1856: voorloper van existentialisme en oecumenisch christendom* (Amsterdam 1968), passim.

¹²⁶³ H. Baudet, ‘Bouman als historicus’, P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 9.

¹²⁶⁴ Trix Betlem, ‘Je kunt geen bloemengeur langs een liniaaltje meten’, *Avenue* november (1969).

¹²⁶⁵ C.D. Saal, ‘Bouman als persoon’, P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 6.

¹²⁶⁶ F.L. van Holthoon, *De sociologie, een terugblik*, (ongepubliceerd) 7.

de gezichtshuid, die weinig ruimte laat voor rimpels, zich strakker spant'.¹²⁶⁷ Die emotie deed zich voor toen Bouman met de journaliste sprak over wat hij noemde het tragische, paradoxa-le en absurde van het menselijk lot. Dat 'menig man van wetenschap doet of er niets aan de hand is' terwijl na twee wereldoorlogen 'ieder van ons is betrokken met de existentie'. Bouman doelde hier kennelijk op een tegenstelling die hij waarnam binnen de wetenschap en die hij onbegrijpelijk vond. De wetenschappers van zijn tijd die, zoals ieder mens, in hun bestaan bedreigd worden door het mogelijke gebruik van de atoombom maar daaraan in hun wetenschap geen aandacht aan schenken.

Over zijn dubbele bestaan van zowel hoogleraar alsook vrije schrijver sprak Bouman meestal in sociologische termen. Door als hoogleraar een bestseller te schrijven zou hij uit zijn rol vallen, daarmee brak hij met het principe dat ieder in het hok moet blijven zitten waarin hij behoort te zitten.¹²⁶⁸ Maar hoe moest hij dan over onzekerheid schrijven? Zoals in *Revolutie der eenzamen*, dat volgens Bouman over onzekerheid gaat en in het geheel geen wetenschap is.¹²⁶⁹ De achterliggende filosofie van dat boek is volgens hem het existentialisme.¹²⁷⁰ Ook de daaropvolgende zogenoemde 'vrije' boeken schreef Bouman vanuit het existentialistische gedachtegoed, hoewel hij dat pas later erkende.

Boumans existentialisme

De wortels van het existentialisme liggen in de negentiende eeuw.¹²⁷¹ Een van die wortels is de levensfilosofie van Dilthey (1833-1911). Leven te verstaan als historisch leven: 'Wat de mens is, leert hem de historie', hij is ingebed in een historische context. De levensfilosofie van Dilthey was vooral een verzet tegen het rationalisme, tegen de rationele denkprincipes van de natuurwetenschappen en voor een eigen wetenschappelijke methode van de geesteswetenschappen. Een pogen om intuïtie in stelling te brengen tegen intellect, verstaan tegen verklaren. Dilthey wilde de suprematie van het rationalistische denken doorbreken, niet om de rationele denkwijze te vervangen door de irrationele maar om een nieuwe werkelijkheid aan te boren, door andere functies van de mens opnieuw te gebruiken.¹²⁷²

¹²⁶⁷ Bibeb, 'Wij bouwen ook muren' *Vrij Nederland* 6 oktober 1962.

¹²⁶⁸ P.J. Bouman, manuscript *Voor en na de zondvloed* 21, NHA (toegang 316).

¹²⁶⁹ Bouman, *Zondvloed*, 100.

¹²⁷⁰ Puchinger, *Christendom*, 295.

¹²⁷¹ Gebruikte literatuur onder meer: R.F. Beerling, *Crisis van de mens. Beschouwingen over de existentie-filosofie* (Haarlem 1938); Hans Redeker, *Existentialisme: een doortocht door filosofisch frontgebied* (Amsterdam 1949); William Barrett, *Existentialisme* (Utrecht/Antwerpen 1974); J.L. Snethlage, *Heinrich Heine 1797-1856: voorloper van existentialisme en oecumenisch christendom* (Amsterdam 1968).

¹²⁷² Beerling, *Crisis van de mens*, 30-31.

Boumans *Van Renaissance tot Wereldoorlog* is te lezen als één lange tirade tegen het rationalisme en een warm pleidooi voor het irrationalisme. Ook Bouman vond het vaak nodig om te verklaren dat de ene denkwijze niet in de plaats kwam van de andere. Hij schreef ‘zijn vrije boeken *naast* zijn wetenschappelijk werk’.

Een tweede filosoof die aan de bron stond van de existentiële filosofie was Søren Kierkegaard (1813-1855). Hij was degene die voor het eerst het begrip existentie gebruikte. De mens is niet een *zijn*, vergelijkbaar als de dingen, maar op zijn best een *worden* (existentie). In feite een handelen, de mens is wat hij van zichzelf maakt, leven als daad.¹²⁷³ Van Bouman is de hartenkreet: ‘Heftig, onveranderd heftig, blijft mijn verlangen om iets te worden.’¹²⁷⁴ Met die uitroep bedoelde hij niet het verkrijgen van een maatschappelijke carrière, maar om iets van zichzelf te maken. Dat is dienstbaar te worden aan geestelijke verheffing, met ‘scheppend werk’. Niet lang nadat hij zichzelf die schrijfplicht gaf, voegde hij zelfs de daad bij het woord door actief te worden in de vernieuwingsbeweging. Een beweging met als grondslag het personalisme van onder meer De Rougemont. Personalisme als een streven naar een persoonlijke uniciteit met een verantwoordelijkheid voor de samenleving.

De derde filosoof aan het voornamelijk Duitse begin van het existentialisme is Edmund Husserl (1859-1938), de vader van de fenomenologische school. Fenomenologie staat kort gezegd voor een methode om het wezen van de verschijnselen (de fenomenen) te kennen. Dat vereist een speciale instelling die vrij is van vooronderstellingen en theorieën en op zoek is naar de zuivere ervaring, een innerlijk schouwen (‘Wesensschau’) ook wel genoemd: ‘het bewerken van de wereld met de blote hand’.¹²⁷⁵ Dilthey, Kierkegaard en Husserl staan samen voor waar het in de kern in de existentiële filosofie om gaat: het menselijk leven als historie (Dilthey), de mens is wat hij van zichzelf maakt (Kierkegaard) en de mens als kennende/ervarende in contact met de wereld (Husserl).

Het verhaal over de oorsprong van het existentialisme kan ook anders verteld worden. Het begint dan ook met Kierkegaard én met de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900). Beiden wilden als individu rekenschap afleggen ten aanzien van wat men zag als de ernstigste aangelegenheid van de negentiende eeuw: het christendom.¹²⁷⁶ Kierkegaard stelde de vraag of het christendom failliet was of nog beleefd kon worden. Nietzsche verklaarde het christendom bankroet: God is dood.

¹²⁷³ Redeker, *Existentialisme*, 48.

¹²⁷⁴ Dagboek eind augustus 1934, NHA (toegang 316).

¹²⁷⁵ De uitspraak is van de Belgische filosoof Paul Wouters geciteerd in Jaap Bos, *M.J. Langeveld. Pedagoog aan de hand van het kind* (Amsterdam 2011) 73.

¹²⁷⁶ William Barrett, *Existentialisme* (4^e druk Utrecht 1974) oorspronkelijke titel *Irrational Man* (New York 1958) 17.

Kierkegaard en Nietzsche zijn de werkelijk existentiële filosofen die vanwege de gehele mens denken en leven met hun eigen totale persoonlijkheid.¹²⁷⁷ Alsof de komende catastrofe van hun tijd zich als het ware in hun eigen leven voltrok. Wat gebeurt er met het mensdom als het de al duizenden jaren durende band met de goden verbreekt? Wat gebeurt er met de mens die alleen is? Met het beantwoorden van die vragen van Kierkegaard en Nietzsche zijn vele jaren existentialistisch filosoferen en leven gemoeid geweest. Te beginnen in de twintigste eeuw met de eerste bloeiperiode van de existentiële filosofie en de existentialistische levenshouding, vooral in Duitsland, Frankrijk en Nederland.¹²⁷⁸

Het begon in Duitsland in de jaren twintig als afstammeling van de ‘Duitse geest’ die zich verzette tegen de traditionele westerse ideologie.¹²⁷⁹ Met de komst van het nationaalsocialisme stokte de Duitse ontwikkeling, maar het debat werd in Frankrijk voortgezet. Daar groeide de moderne filosofie als een intellectuele beweging, die de grens tussen academisch milieu en de wereld was overgestoken en Parijs tot centrum van het existentialisme maakte. Met leiders als Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Albert Camus en Maurice Merleau-Ponty die een literaire beweging schiepen. Hun jonge dweperige aanhangers creëerden een cultus, een modeverschijnsel waarin zelfs de te dragen kleding, zoals zwarte coltruien, relevant werd.

Door die turbulente Franse periode in de geschiedenis van het existentialisme, wordt de existentiële filosofie meestal vereenzelvigd met het Franse existentialisme. Mede daardoor namen intellectuelen de nieuwe filosofie niet altijd serieus. Misschien daarom dat Nederlanders de termen existentialisme en existentieel meestal met schroom gebruikten, vergoelijkten met teksten als ‘met een modewoord’ en ‘zoals dat heette’, of gewoon uit de weg gingen.¹²⁸⁰

In ons land begon de belangstelling voor deze moderne filosofie in de jaren dertig van de vorige eeuw op de golf van het Duitse existentialisme door publicaties van onder meer de geschiedfilosoof R.F. Beerling. De interesse steeg tot groter hoogte in de periode vanaf 1945 tot midden jaren zestig. In die tijd kwam er in Nederland een vloedgolf van (vertaalde) werken, veelal als pocketboek, op de markt, van Nietzsche en Kierkegaard en van de Franse existentialisten. Voor de nodige verdieping waren er inleidingen over het existentialisme van Ne-

¹²⁷⁷ Redeker, *Existentialisme*, 50.

¹²⁷⁸ In het navolgende wordt existentialisme als filosofie en existentialisme en als het praktiseren van een levenshouding door elkaar gebruikt.

¹²⁷⁹ Redeker, *Existentialisme*, 11-14.

¹²⁸⁰ Baudet zag kans om in zijn zeer betrokken beschrijvingen van het werk van Bouman, ‘Bouman als historicus’ (1967) en ‘Bouman en de geschiedenis’ (1977), de betreffende woorden te vermijden. Ook Bouman gebruikte niet vaak woorden als existentialist of existentialisme.

derlandse filosofen zoals Hans Redeker, C.A. van Peursen, W.A.M. Luypen en Bernard Delfgaauw.

Het existentialisme bestaat niet. Het was een beweging, een filosofisch front tegen het intellectualisme van de moderne cultuur, tegen de mechanisering van het wereldbeeld, tegen de onttovering van de wereld waarover Weber schreef, en waarvan Bouman diep onder de indruk was. De existentialistische filosofie en levenshouding was een actie om de menselijkheid van de mens weer op te roepen in een cultuur die men ervoer als in crisis. De ervaringen van de mens en die van de werkelijkheid om zich heen correspondeerden niet meer met elkaar. De existentialisten streefden ernaar om die samenhang te herstellen, maar namen daarvoor meestal niet dezelfde route en veelal verschillende afslagen. Kortom, de filosofen van het existentialisme verschilden sterk van elkaar, ze waren het onderling vaak en veel oneens. Veel existentialistische filosofen noemden zich zelfs geen existentialist. Als gevolg had deze filosofie geen eigen filosofisch systeem of nauwkeurig afgebakende richting.¹²⁸¹ Pogingen om deze indertijd luidruchtige stroming te definiëren zijn daarom tot mislukken gedoemd. Doorgaan met het benoemen van enkele gemeenschappelijke kenmerken lijkt wel een goede mogelijkheid, zoals met voorbeelden uit het leven en werk van Bouman. De verwantschap van Boumans leven en werk met een existentialistische levensbeschouwing is treffend.

Ambivalentie is bijvoorbeeld een overheersende karaktertrek van het existentialisme. Aan de ene kant een diepgaande onzekerheid die tot zelfs existentiële twijfel leidt. Aan de andere kant tegelijk 'een manhaftig verzet om toch iets van het leven te maken'. Die onevenwichtigheid spitst zich toe op die mens zelf, telkens raakt de existentialistisch levende mens met zichzelf in conflict. De daarmee gepaard gaande stemmingswisselingen van Bouman waren bij de buitenwacht onbekend. De soms heftige perioden van *himmelhoch jauchzend* en *zum Tode betrübt* beschreef hij in zijn dagboeken. Aan zijn vrouw Stien, die de dagboeken van haar man las, beloofde hij vervolgens om zijn zwaarmoedige buien meer in de hand te houden.

Ook door middel van zijn reisbrieven communiceerde hij met haar over zijn gemoedstoestand en daarmee samenhangend over de voortgang van het schrijven aan zijn levenswerk. Misschien wilde hij zijn vrouw geruststellen over het vorderen van het schrijven; ze was zeer betrokken bij de totstandkoming van zijn boeken. Uit de brieven die Bouman tijdens zijn reizen van zijn vrouw ontving kon hij weinig moed putten, ze bevatten vaak een opsomming van dagelijkse problemen die om een oplossing vroegen, meestal van Bouman zelf. In de zomer

¹²⁸¹ Beerling, *Crisis van de mens*, 83.

van 1945 klaagde hij opnieuw dat hij ‘zwaar pessimistisch’ was. De wereld was hem te klein, het leven een last en hij verlangde opnieuw sterk naar de dood.¹²⁸² De ernst van de situatie drong kennelijk tot Stien door. Zij voerde daarover veel gesprekken met hem en hij beloofde opnieuw om ‘haar niet uit het veld te laten slaan door het belijden van zijn sombere inzichten’.

De depressieve buien werden volgens Bouman in de eerste plaats veroorzaakt door het gebrek aan tijd om zijn schrijf- en studieplannen te verwezenlijken. ‘Zijn “betrekkingen” lieten het niet toe te werken naar aanleg en roeping.’ Toen Bouman dit opschreef was hij net begonnen met zijn werk bij de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. In het tekort schieten in zijn levenstaak zag Bouman de oorzaak van zijn regelmatig terugkerende depressies.

Toch werden zijn steeds terugkerende depressieve buien niet uitsluitend veroorzaakt door ’s avonds optredende weemoedigheid. Omdat nu eenmaal tussen droom en daad wetten in de weg staan en praktische bezwaren. Zijn extreme neerslachtigheid betrof kennelijk serieus existentieel lijden. Bijvoorbeeld toen Bouman opschreef ‘te verlangen naar de dood’. Of toen hij een stap verder ging en maatregelen had genomen die duiden op afscheid nemen van het leven en hij net op tijd bij een Gronings kanaal werd gevonden.

Bouman had ook perioden van extreme uitgelatenheid. Zoals zijn euforie als kapitein bij het Militair Gezag, toen hij in de dagen van de bevrijding Amsterdam binnentrok, en besepte dat *hij* het was die hongerende mensen van voedsel voorzag. In zijn brieven daarover aan Stien leek Bouman toen de hele wereld aan te kunnen. Hij wilde ogenblikkelijk verhuizen, weg uit het geïsoleerde Zeeland, zich vestigen als vrije schrijver, daarnaast redacteur worden of misschien zelfs mede-eigenaar van uitgeverij Paris in Amsterdam.¹²⁸³ Of het euforisch moment toen zijn aanstelling als hoogleraar te Groningen definitief was en hij overenthousiast schreef dat hij zich voelde ‘als een uit het water geredde’. Tijdens een bustocht door Toscane waarover we nog komen te schrijven. Hij had toen een mystieke ervaring waarin het landschap hem ‘als de geopende hemelpoort voorkwam’.¹²⁸⁴ Bij terugkomst in het hotel, kon hij het gehele schema voor zijn nieuwste boek *Vijfstromenland* (1958) in één keer opschrijven.

Een existentialistische levenshouding is als een balanceren tussen hoop en wanhoop, waarbij de laatste meestal overheerst. Boumans dagboeken bevatten vooral beschrijvingen van depressieve stemmingen en veel minder van uitgelaten perioden. Toch heerste bij geen

¹²⁸² Dagboek 21 augustus 1945, NHA (toegang 316).

¹²⁸³ Bouman was in mei en juni 1945 in gesprek met uitgeverij Paris te Amsterdam over een plaats in de onderneming, zie onder meer brief Bouman aan Stien 16 juni 1945, NHA (toegang 316).

¹²⁸⁴ Dagboek 11 oktober 1953, NHA (toegang 316).

van de existentialisten de wanhoop volledig. Ook Bouman gaf in *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (1938) de moed niet compleet op, hoewel zijn boek door veel historici als cultuurpessimistisch werd beoordeeld. We weten dat hij deze studie eindigde met de conclusie dat hoewel succes van noodzakelijke vernieuwing en opbouw van de cultuur niet gegarandeerd was er nochtans ‘bezinning en leiding nodig was’.¹²⁸⁵

Hoe nu? Niet werkelijk in een wending ten goede geloven en er tegelijk van uitgaan dat de omstandigheden ten goede kunnen keren? De historicus Remieg Aerts typeert zulk een uitzonderlijke paradoxale positie als een blijmoedig pessimisme, de historicus Klaas van Berkel beschrijft het als een zwak cultuurpessimisme.¹²⁸⁶ Aerts laat overigens, in zijn essay over cultuurkritiek en cultuurpessimisme, het existentialisme buiten beschouwing, terwijl het existentialistische gedachtegoed nu juist wemelt van deze paradoxale posities. Existentialisten waren niet uit op het redden van de cultuur maar trachten zich als reddeloos mens overeind te houden in een samenleving in crisis. Het ging hen in de eerste plaats om zichzelf als de eenzame mens, om de zingeving aan het mens-zijn voor wat dat nog waard was.

Bouman stelde in zijn boeken de mens centraal, zo heette het. Met dat thema werden zijn vrije boeken aanbevolen. Die boeken gingen volgens zijn uitgever Van Gorcum te Assen over menselijke geschiedenis, menselijke gevoelens en belevenissen, boeken kortom waarin de mens het middelpunt is. Ook binnen het existentialisme staat (het handelen van) de mens centraal. Dat wil zeggen de concrete mens, niet de abstracte mens, niet de mens in het algemeen. Het gaat de existentialist, zoals ook Bouman, niet om het abstract bespiegelen van een filosofisch probleem met de mens als object. Het gaat om de enkele mens, vanuit zijn onmiddellijke ervaring van zorgen en van gelukkige momenten. Daardoor is het existentialistisch filosoferen aangaande de mens ook steeds het filosoferen van *deze* mens. In de woorden van Bouman: ‘Je kunt jezelf niet wegmoffelen.’¹²⁸⁷ Deze mens, met de existentialistische term *de eenzame*, die Bouman in *Revolutie der eenzamen* zichtbaar wilde maken, is hijzelf.

Dát is de betekenis van zijn bekentenis in een brief aan zijn vrouw Stien: ‘Ik heb dit boek voor mijzelf geschreven. Het heeft me over een depressie heen geholpen en me weer geloof en levensmoed gegeven.’¹²⁸⁸ Bouman schreef ‘een stuk herinnering aan menselijk lijden en sociaal-culturele ontredde-ning’ van zich af.¹²⁸⁹ Dit is kenmerkend voor de existentialistische mens die voor de opgave staat om mens-te-zijn, om te bestaan. Daarvoor moet men de

¹²⁸⁵ P.J. Bouman, *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (H.J. Paris Amsterdam 1938) 278.

¹²⁸⁶ Remieg Aerts en Klaas van Berkel (red.), *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996) 45, 177-196.

¹²⁸⁷ Bibeb *Vrij Nederland* 6 oktober 1962.

¹²⁸⁸ Bouman aan zijn echtgenote Stien, brief 7 september 1952, NHA (toegang 316).

¹²⁸⁹ P.J. Bouman, *In de ban der geschiedenis* (Prisma nr. 780 Utrecht/ Antwerpen 1961) 73.

menselijke problemen onder ogen durven zien. De mens moet worden wakker geschud ‘om hem op te roepen tot een leven in conflict en strijd.’¹²⁹⁰ Mens-zijn is een mogelijkheid die werkelijkheid moet worden: ‘Werde, was du bist.’¹²⁹¹ Vandaar het altijd opnieuw maken van keuzes en het stelling nemen, waarbij de mens met zijn volle bestaan is betrokken. Vluchten, het oneigenlijk bestaan door bijvoorbeeld te voldoen aan wat anderen van je vinden, de sleur van het alledaagse te volgen of de schijnzekerheid van het traditionele op te houden, kan niet meer.

Om echt te bestaan is zelfs meer nodig dan slechts het onderkennen daarvan. Noodzakelijk is een keerpunt of een bekering, zoals de geloofsbekering van Bouman. Een dergelijke ommekeer is een belangrijke wilsakte waardoor de mens een individu wordt.¹²⁹² De werkelijkheid moet onder ogen worden gezien. Een werkelijkheid die meestal in sombere kleuren wordt geschilderd. Een donker wereldbeeld, een absurde werkelijkheid. Dat existentialistische beeld paste in het toen heersende geestelijk klimaat in West Europa en in het bijzonder ook in het Nederland van de jaren dertig, veertig en vijftig. Het kan niet worden los gezien van de economische, culturele en oorlogscrisis in West Europa.

Maar hoe al dat pessimisme en negativisme nog te verenigen met mogelijkheden tot positief handelen? Camus vond dat daarvoor een filosofie nodig was. Het antwoord daarop van de existentialisten was: de zingevende daad. De zin van het individuele menselijke bestaan moet worden gevonden in de actie. Dit grijpt terug op Kierkegaard: de mens is wat hij van zichzelf maakt, een leven als daad. Bij Bouman zien we dit aan zijn zelfbenoemde levens-taak die hij als dertigjarige op zich nam. Het ging hem om een *scheppende* daad, om het overdragen van geestelijke waarden. Hij ging gebukt onder die zelfgekozen opdracht. Zijn dagboeken lezen als een litanie van verzuchtingen over de onvrijheid waardoor hij zich niet aan zijn grote werk kon wijden. Dat werk moest bovendien de strengste kritiek kunnen doorstaan, want het was ‘geen “wetenschappelijk” werk maar *menselijk* werk’.¹²⁹³ Dat werk hield nooit op, die levens-taak werd nooit voltooid. Tegelijkertijd werkte het schrijven als een catharsis voor zijn depressiviteit.

Daadwerkelijk de handen uit de mouwen steken deed Bouman met zijn activiteiten eind jaren dertig in de vernieuwingsbeweging en het eerste halfjaar van de oorlog in de Nederlandse Unie en na de oorlog in de Nederlandse Volksbeweging en als kapitein bij het Militair Gezag. Boumans motieven, voor dat wat hij noemde organisatorisch werk, kwamen via

¹²⁹⁰ C. A. van Peursen, *Korte inleiding in de existentiële filosofie* (Amsterdam 1948) 11.

¹²⁹¹ H. De Vos, *Inleiding tot de wijsbegeerte* (Nijkerk 1966) 266.

¹²⁹² Van Peursen, *Korte inleiding*, 49-51.

¹²⁹³ Dagboek eind augustus 1934, NHA (toegang 316).

een omweg van Kierkegaard (Bouman heeft vermoedelijk niet veel *van* maar wel *over* Kierkegaard gelezen). De omweg was De Rougemont en zijn personalistische beginselen van ‘denken met de handen’, dat we eerder tegenkwamen. De Rougemont baseerde zich op de Kierkegaardse stelling dat de mens zichzelf bepaalt in de daad en daartoe wordt geroepen. Bij De Rougemont werd dat: luister naar en reageer op de eigen roeping om daardoor een persoonlijkheid te worden.

Bouman worstelde op het grensgebied tussen woord en daad. Evenals Goethe, waarvan hij al op jonge leeftijd in de *Faust* had gelezen dat toch *Im Anfang die Tat war*. Bouman moest schrijven, dat was als een obsessie voor hem, maar steeds weer werd hij in de richting van politieke actie gezogen. Uiteindelijk nam hij een radicaal besluit en schreef hij aan zijn vrienden van de vernieuwingsbeweging, dat hij zijn roeping niet meer wilde verloochenen en dus niet meer met hen meedeed. Maar een maand later accepteerde hij de functie van economisch adviseur bij het Militair Gezag, en werd vervolgens actief in de Nederlandse Volksbeweging, zijn twijfel bleef.

Ruim tien jaar nadat Bouman het personalisme van De Rougemont omhelsde veranderde hij wat hij als zijn roeping zag: die roeping viel nu samen met het gevoel geroepen te zijn door een hogere macht. Hij koos voor wat hij noemde een ‘nieuw personalisme’, gebaseerd op een eenvoudig geloof, sterk persoonlijk van aard. Het geloof werd voor Bouman steeds belangrijker en mede daarom vond hij dit nieuwe personalisme belangrijker dan het personalistisch socialisme. Bouman maakte hiermee een keuze tussen de eerder genoemde twee varianten van het personalisme. De een met de nadruk op persoonswording als beelddrager van God. De ander de wording van een persoonlijkheid door het nemen van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Bouman lijkt daarmee afscheid te nemen van het gemeenschapsdenken en zich te bekennen tot een vorm van individualisme. Niet het sociaaleconomische individualisme van de negentiende eeuw maar een individualistisch reveil van eenvoud en geloof. In het existentialisme is het individu ook altijd van hogere waarde dan het collectief.¹²⁹⁴

Het existentialisme is ook een pleidooi voor non-conformisme; de autonome existentialistische persoonlijkheid is wars van autoriteit of traditie. Sartre en Camus stonden bekend als non-conformisten. Bouman was eveneens een buitenbeentje, hij voldeed met zijn zogenaamde vrije boeken niet aan de wetenschappelijke mores, zo meenden de meeste historici en de ‘moderne’ sociologen. Bouman gaf zichzelf, als was het een geuzennaam, het predicaat:

¹²⁹⁴ Barrett, *Existentialisme*, 173.

non-conformist. Enigszins genoegzaam stelde hij vervolgens vast dat de empirisch (moderne) sociologen conformisten waren, wars van maatschappijkritiek.¹²⁹⁵ Zelf heeft hij zich, naar eigen zeggen, nooit vanuit wetenschappelijke voorzichtigheid laten weerhouden om grenzen te overschrijden. Hij koos liever voor het overschrijden van grenzen dan dat hij ervoor terugdeinsde.¹²⁹⁶ Dat is veelal vragen om moeilijkheden.

Kierkegaard zag het zelfs als zijn taak om met zijn acties moeilijkheden te initiëren. Maar ook zonder dat de mens dat wil wordt hij bij conflictsituaties betrokken. Existentialisten beseffen dat er steeds tegenstrijdige krachten op de mens inwerken. Bouman meende dat altijd aan den lijve te ervaren in zijn ‘ambt’ als universitair bestuurder, dat hem vaak tot een kwelling was. Voor Heinrich Heine, een voorloper van het existentialisme, was ‘zijn huwelijk zulk een conflictsituatie, die hem tegelijk gelukzalig en rampzalig maakte’.¹²⁹⁷ Hetzelfde gold voor het huwelijk van Bouman, het schuurde, omdat hij leefde onder de drang van het werken aan zijn levensopdracht. Voortdurend ervoer hij ‘smartelijk het compromis hem door het prozaïsche leven opgedrongen’ Hij was bovendien overgevoelig voor ‘twist en wrijving’, voor tegenstellingen en voor ‘het overdrijven van het eigen gelijk’. Hij noemde het zijn psychische Achillespees.¹²⁹⁸ Het ontmoeten en het samenwerken om tot elkaar en tot begrijpen en overeenstemming te komen had verre zijn voorkeur. Dat sentiment speelde niet alleen op in huiselijke kring maar eveneens in situaties buitenshuis. Zijn streven naar consensus projecteerde hij zelfs op internationale tegenstellingen, die wilde hij overbruggen met bijvoorbeeld zijn Anglo-Russiaplan of met soortgelijke acties die de vrede konden bevorderen.

Het bestaan was onredelijk naar het oordeel van de existentialisten. Was het mogelijk om daaraan te ontkomen? Er waren plekken die Bouman het liefst wilde ontvluchten en plaatsen waar hij juist graag was. Walcheren werd door hem vaak als een ‘klein paradijs’ beschreven en Toscane als een plek voor goddelijke ervaring.¹²⁹⁹ Een paradijselijke plek, een *locus amoenis*, waar geen verantwoordelijkheden en frustraties meer bestaan. Vergelijkbaar met de vrijheid die hij ervoer tijdens zijn Amerikareis en waarover Bouman in bevlogen teksten aan zijn echtgenote berichtte. Daartegenover staan plekken als het gebouw “Mundus”, waarover Bouman in *Revolutie der eenzamen* schreef en waar het slecht toeven is. Zoals ook vaak het dagelijkse leven met de huiselijke beslommeringen in familiekring, de vermoeiende ‘ambte-

¹²⁹⁵ P.J. Bouman, ‘Non-conformisme en sociologie’, *Sociologische Gids* 6 (1959) 2-6.

¹²⁹⁶ P.J. Bouman, ‘Doolhof der werkelijkheid’, P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 294-307.

¹²⁹⁷ Snethlage, *Heinrich Heine*, 286.

¹²⁹⁸ Brief Bouman 30 mei 1954 vanuit Rio de Janeiro aan zijn echtgenote, NHA (toegang 316).

¹²⁹⁹ Bouman, *Zondvloed*, 32; Dagboek oktober 1953, NHA (toegang 316).

narij' op de universiteit en het 'volle land' een onaangename omgeving, een *locus terribilis* was.

Bouman ging het liefst op reis. Het was als vluchten uit het land dat hem vreemd bleef en dat hem te vol was. In reislust lag volgens hem 'iets van een ontsnappingsdrang, van een "Fernweh" naar verre landen waar men ruimte hoopt te vinden'.¹³⁰⁰ Op reis voelde hij zich vrij van huiselijke en ambtelijke sores, en om alles te ontvluchten wilde hij volgens zijn echtgenote het liefst kluizenaar zijn.

Een voortdurend 'besef van het catastrofale, van de ondergang, van de dreigende absurditeit' overheerst bij de existentialistische mens.¹³⁰¹ Het existentialistische denken is een bezinning op de dreiging van de wereld, een wereld die onredelijk en vreemd is. Het crisisdenken is het drijvende gevoel van de existentialistische levenshouding. Het altijd aanwezige idee van crisis grijpt de mens *zelf* aan en doet een totaal, radicaal en bijna agressief beroep op hem.¹³⁰² Eerder bleek de emotionaliteit die Bouman overviel toen hij in een interview wees op het tragische, paradoxale en absurde van het menselijk lot, 'terwijl een ieder doet of er niets aan de hand is!'.¹³⁰³ Het is niet toevallig dat de bloeiperioden van het existentialisme direct volgden op respectievelijk de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. Voor de existentialisten was de volgende crisis nooit ver weg. Het existentialisme van de tweede bloeiperiode werd ook wel de filosofie van het atoomtijdperk genoemd.¹³⁰⁴ Met de paradoxale kwestie van de atoombewapening zou Bouman zich in *Vijfstromenland* (1958) intensief gaan bezighouden.

Het existentialisme is een levensbeschouwing van de angst. Een metafysische angst, de angst voor het Niets, voor de dood als fundamenteel feit van het bestaan. De dood berooft het leven van elke zin en maakt het leven absurd. De existentialist stelt daar een moedig filosoferen tegenover, het onderduiken in 'de geheimzinnige oergrond van ons bestaan'. Dat is het absoluut alleen zijn met het fundamentele gevoel van angst. Op zoek naar antwoorden in bijvoorbeeld een atheïstische, humanistische richting zoals Sartre of in een religieuze richting zoals Kierkegaard deed.

Sartre wees religieuze antwoorden af. Omdat de mens de eenzaamheid niet kan verdragen schept hij zich een beeld van God. God staat voor de eenzaamheid van de mens. Daarentegen bestaat de menselijke waardigheid in het trotseren van God.¹³⁰⁵ De uitgesproken religieuze Kierkegaard maakte een andere keuze en waagde de sprong van het geloof. En dat-

¹³⁰⁰ P.J. Bouman, 'Sociologie van de volte', P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967), 243.

¹³⁰¹ Bernard Delfgaauw, *De wijsbegeerte van de 20^e eeuw* (Baarn 1957).

¹³⁰² Beerling, *Crisis van de mens*, 16.

¹³⁰³ Bibeb *Vrij Nederland* 6 oktober 1962.

¹³⁰⁴ Barrett, *Existentialisme*, 72.

¹³⁰⁵ Snethlage, *Heinrich Heine*, 288.

zelfde deed Bouman met zijn bekeringsproces dat leidde tot het doen van belijdenis in de Nederlands Hervormde Kerk te Bloemendaal. Hij zag in de ‘chaotische wereld geen andere uitweg’ nadat hij ‘lange tijd leefde (...) in de waan van het humanisme’.¹³⁰⁶

Bouman omschrijft het keerpunt in zijn geloofsleven als de vervanging van een God-als-menselijke-projectie door een God-die-de-mens-roept. Het geroepen worden, het beantwoorden van die roep en vervolgens het contact met God. Dit proces beschrijft hij in de tale Kanaäns: ‘Zoals een zonnestraal langs een muurvlak kan glijden, zo vluchtig was deze genadevolle aanraking, waarin de mensheid een ogenblik Gods hand toegestoken kreeg.’¹³⁰⁷ Het is het speciale jargon van de bevindelijk gelovigen, zoals zijn moeder was. Hij hield zielsveel van zijn moeder, had veel aan haar te danken en in haar geest wilde hij verder gaan. Nog een stap verder dan bevindelijk geloven ervaart de christelijk existentialist mystieke momenten. Bouman vermeldt een paar keer dergelijke momenten in zijn dagboeken.

Na zijn bekering tot het christelijk geloof getuigde Bouman in zijn ‘vrije’ boeken hartstochtelijk van ‘wat de tijd zelf niet wilde erkennen als zijn geheime wonde’, het verlies van ieder contact met God.¹³⁰⁸ Het werd zijn belangrijkste thema. Zijn volgende boeken moesten gaan over de gevallen mens, die het geloof verloren en het kruis vertrapt had.¹³⁰⁹ Een strijd vóór het christelijk geloof en tégen het nihilisme, te beginnen met *Revolutie der eenzamen*.

Die strijd was niet gemakkelijk. Bouman herkende zelfs vier verschillende vormen van nihilisme: het nihilisme van Sartre als de wanhoop in een geseculariseerde wereld; het geloof als een dogmatische theologie; het hedonisme waarmee hij meestal het consumentisme van de massa bedoelde en tenslotte de valse goden waaronder zowel het ‘bloed, volk enzovoort-denken alsook het communisme’.¹³¹⁰ Na zijn bekering wijzigde Bouman zijn begin jaren dertig zelfopgelegde persoonlijke opdracht (‘het richting geven door een historische en sociologische analyse van het zieke West-Europa’) in het strijden tegen het nihilisme en vóór het geloof. Want wie anders dan hij ging ‘de rebellie van de Godvergeten massa’ stuiten?¹³¹¹

De historicus Kossmann herkende in *Revolutie der eenzamen* Boumans strijd voor het geloof. Bouman zou daartoe het existentialisme gebruiken als onderdeel van zijn religieuze beleving. Hij voedde met ‘zijn dramatische en sentimentele schetsen van de psychische en

¹³⁰⁶ Dagboek, 18 april 1946, NHA (toegang 316).

¹³⁰⁷ Dagboek, 18 april 1946, NHA (toegang 316).

¹³⁰⁸ Het citaat ‘wat de tijd zelf niet wilde erkennen als zijn geheime wonde’ is van William Barrett, *Existentialisme*, 18. Beide wereldoorlogen zijn volgens Bouman te zien als de straf van God.

¹³⁰⁹ Het boekomslog van *Revolutie der eenzamen* bevat een tekening van een vertrapt kruis.

¹³¹⁰ Dagboek 18 april 1949, NHA (toegang 316).

¹³¹¹ Dagboek, 8 januari 1950, NHA (toegang 316).

fysieke ellende der eeuw en de (zoals dat toen heette) existentiële nood van individu en cultuur (...) het verlangen naar een weer tot leven gewekte religiositeit'.¹³¹²

Een andere uitleg van Boumans 'gebruik' van het existentialisme, dan deze van Kossmann, is ook mogelijk. Te weten dat het filosoferen van de existentialist altijd aangrijpt op de eindigheid van het leven, op de angst voor de dood. Religie is er onder meer op gericht om te leren leven met de dood, te leren sterven. Begrijpelijk dus dat gelovigen, zoals Bouman, mede daardoor geïnteresseerd waren in het existentialisme.

Bouman was niet de enige existentialist met een godsidee. Opmerkelijk is het groot aantal Nederlandse theologen dat zich na de Tweede Wereldoorlog tot halverwege de jaren zestig met de nieuwe filosofie bezighielden om deze een plaats te geven dan wel te ontzeggen in hun verschillende denksystemen. Het eerste vaak om pastorale redenen en het tweede om de zuiverheid van het christendom te bewaren.¹³¹³ Daarnaast kan de grote aanhang van het existentialisme, ook van niet-religieus denkenden, in de jaren vijftig en zestig worden verklaard uit het streven om de angst en het crisis-denken van die tijd te rechtvaardigen door er 'een glimp van verheven tragiek aan te geven'.¹³¹⁴ Een moderne religie voor eenzamen in een ontwricht tijdperk.

Revolutie der eenzamen

Bouman had zichzelf op dertigjarige leeftijd een opdracht gegeven: het geestelijk richting en leiding geven, en hij had dat geconcretiseerd in het schrijven van een analyse over 'het zieke West-Europa'. Die analyse kwam er met de publicatie van *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (1938). Jaren later wijzigde hij die persoonlijke opdracht in 'het stuiten van de rebellie van de Godvergeten massa' en gebruikte dat als thema voor *Revolutie der eenzamen* (1953). Wat ging er aan die wijziging vooraf? Hoe ontwikkelde zich het denken van Bouman over zijn

¹³¹² Kossmanns stelling over de relatie existentialisme-religie is dat intellectuelen van christelijke huize wilden aantonen 'dat men, wanneer men van het modieuze nihilisme en atheïsme de schillen verwijderde, tot zijn blijde verrassing een kern van christelijke bestaans- en geloofsproblematiek overhield die men als onderdeel van de religieuze beleving zelf interpreteerde en dus als bevestiging meer dan afwijzing ervan'. E.H. Kossmann, *De lage landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Deel II 1914-1980 (Amsterdam/Brussel 1986) 274-275. Kossmann suggereerde daarmee dat het existentialisme in oorsprong nihilistisch en atheïstisch is. Maar het existentiële denken vangt steeds aan als een bezinning op de eindigheid van het leven. Voor Kierkegaard was dat een religieuze beleving en voor bijvoorbeeld Sartre de walging. De existentiële filosofie kent twee hoofdstromingen; de een met een religieuze de ander met een atheïstische kern.

¹³¹³ C.E.M. Struyker-Boudier, 'Fenomenologie en Existentiële filosofie', *Ons Erfdeel* 26 (1983) 340-348. Gereformeerde theologen reageerden negatief op grond van hun eigen recent ontwikkelde filosofie (de wijsbegeerte van de wetsidee), met uitzondering van de filosoof C.A. van Peursen. De theologen en filosofen van de Nederlands Hervormde Kerk reageerden merendeels positief, evenals die van de Rooms-Katholieke Kerk.

¹³¹⁴ Snethlage, *Heinrich Heine*, 291.

volgende boek tussen december 1938, de publicatie van *Van Renaissance tot Wereldoorlog*, en de zomer van 1952, toen Bouman de laatste hand legde aan *Revolutie der eenzamen*?

Na *Van Renaissance tot Wereldoorlog* begon Bouman direct over een vervolg na te denken. Een werkelijk beeld van wat de inhoud en de vorm van zijn volgende boek moest zijn, kreeg hij pas een paar jaar later tijdens de oorlogsjaren, toen de verschrikkingen en de omstandigheden waarin hij met zijn gezin kwam te verkeren hem in een zeer sombere stemming brachten. Hij bedacht toen dat zijn nieuwe boek moest gaan over ‘het drama der geschiedenis van de laatste vijftig jaar’.¹³¹⁵ Ook besloot hij toen al dat het boek een min of meer filmische reportage moest bevatten.

Vanwege die oorlogsomstandigheden, het schrijven aan de Zeeuwse landbouw geschiedenis, het activeren en begeleiden van de Uniegesprekskringen, zijn werk bij het Militair Gezag en aansluitend bij de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, kwam er van schrijven aan zijn nieuwe ‘vrije’ boek jarenlang niet veel. Hij bleef er wel aan denken, ontwikkelde de opzet en maakte aantekeningen. Vrijwel direct nadat in 1946 de eerste drukte van zijn aantreden als hoogleraar in Groningen voorbij was, kwamen de aantekeningen weer boven water van wat zijn ‘grote boek’ moest worden. ‘Spiegel der moderne wereld’ moest de titel worden. Inmiddels weten we dat de boektitel *Revolutie der eenzamen* werd, maar met als ondertitel: ‘Spiegel van een tijdperk’.

De eenzamen zijn in 1946 nog nauwelijks in beeld en ook de revolutie is nog niet in zicht. Bouman dacht, in die tijd, voor het schrijven van zijn nieuwe boek nog zeven jaar nodig te hebben. De econoom die hij ook was, deed daarmee een geslaagde voorspelling. Maar voorlopig werd hij in beslag genomen door een tweede gewijzigde druk van *Van Renaissance tot Wereldoorlog*, waarvoor hij in december 1948 de laatste drukproeven corrigeerde. Die tweede druk bevat uiteraard ook tekst over de Tweede Wereldoorlog. Werd daarmee het beoogde nieuwe boek niet overbodig? Of anders gezegd: wat is er van zijn nieuwe thema (het stuiten van de rebellie van de Godvergeten massa) in de tweede druk van *Van Renaissance tot Wereldoorlog*(1948) te herkennen?

In de eerste druk was het nog de taak van de historicus om ware cultuur van oppervlakkige civilisatie te onderscheiden. In de tweede druk is dat soort bespiegeling niet meer doorslaggevend voor het redden van onze cultuur. De enig mogelijke redding is ‘het elan van een geloof’.¹³¹⁶ Boumans hoop is niet meer gevestigd op leiding en bezinning maar op *geloof* en bezinning, op de verwachte terugkeer naar de christelijke geboden. Het gebrek aan hou-

¹³¹⁵ Dagboek 25 juli 1942, NHA (toegang 316).

¹³¹⁶ Bouman, *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (2^e druk, Amsterdam 1948) 297-298.

vast, het verlies van zekerheden en vatbaarheid voor wanhoop, kortom een ontbreken van geloof, kon leiden tot een ‘virulent nihilisme’.

Zoals zovelen na de Tweede Wereldoorlog was ook Bouman in de ban van de bom. De bom was een kenmerkend thema binnen het existentialisme, dat wel ‘de filosofie van de bom’ werd genoemd. De gedachte van een voortdurend bedreigende wereld waarin we leven en waarin de volgende catastrofe al in de wachtrij staat. Volgens Bouman is met ‘de bom’ het perspectief geopend op het in stukken slaan van de gehele cultuur. Vooralsnog hield hij het bij zijn oude ‘filosofie’, het moderne kapitalisme als ondermijner van gemeenschapsvormen en stimulans van het secularisatieproces. Daarbij verwijst hij naar Goethe: het eigenlijke thema van de geschiedenis blijft het conflict tussen geloof en ongelooft.

In 1948, we beschreven het eerder, kreeg Bouman onverwachts inzicht in waar zijn nieuwe boek over moest gaan. Dat gebeurde door een visioen waardoor hij plotseling als het ware vanaf een berg ‘een donker landschap door weerlicht helder kan waarnemen’.¹³¹⁷ Door de secularisatie, de losmaking van God, incarneert de antichrist zich in de gevallen mens. Wat dat vallen betekent konden we volgens Bouman zien in wat er met collectieve macht had plaats gevonden in Duitsland, Rusland en Japan. Door verval van oude bindingen ontstonden psychische spanningen die het nieuwe type mens niet volhield. Het resulteerde in een ontlasting in energie en wreedheid. Zijn nieuwe boek moest dus gaan over de ‘sociaalpsychologische achtergrond van de tegenwoordige crisis’.

Is die wreedheid een wraak op de wereld? Jazeker, het is volgens Bouman een rebellie tegen een wereld waarin de mens zich bij toenemende secularisatie en een ‘doorlopende verkrachting van de psyche’ niet meer thuis voelt. Hij dacht daarbij aan *Das Unbehagen in der Kultur* (1930) van Sigmund Freud. Deze Oostenrijkse psychiater, die religie buiten zijn analyse hield, zag geen oplossing voor het moderne verschijnsel dat culturele vooruitgang de prijs kent van een vergroting van het onbehagen. Bouman zag wel een oplossing: het christelijk geloof kon een therapeutische functie vervullen samen met een vereenvoudiging van het leven door maatschappelijke planning zoals bedoeld door Mannheim. Over die planning had Bouman wel zijn twijfels, maar de mogelijkheden daartoe wilde hij nader onderzoeken.

Desondanks ontsnapte Bouman niet aan weer een lange periode van moedeloosheid. Door het vele werk, de opgedane ervaringen tijdens zijn onderzoek ‘in het puin’ van Duitsland en vooral de gecompliceerdheid van het leven, het overvolle land, het vermoeiende van het initiatief nemen en daarvan dan geen effect zien.¹³¹⁸ Was het vanwege die depressieve

¹³¹⁷ Dagboek 3 oktober 1948, NHA (toegang 316).

¹³¹⁸ Dagboek 18 april 1949, NHA (toegang 316).

stemming dat Bouman plotseling wist dat hij zijn boek 'Wijngaard der aarde' moest noemen? De titel is een verwijzing naar de Openbaring van Johannes 14 : 19-20. Deze tekst beschrijft de verschrikkingen die kennelijk plaatsvinden met de voltrekking van het laatste oordeel. Het werd niet de titel van zijn nieuwe boek, maar wel van het derde hoofdstuk met de betreffende gruwelijke Bijbeltekst als motto.

Intussen concentreerde zich het denken van Bouman over zijn volgende boek op drie thema's: *de secularisatie* met het in meerdere verschijningsvormen voortwoekeren van het nihilisme, *de massa* die misschien weer een gevaar kon opleveren en *de elite* die het liet afweten. Voor al die problemen werd als mogelijke oplossing de religie almaar belangrijker. Niet kerkelijk, niet dogmatisch, maar een eenvoudig geloof, sterk persoonlijk van aard, zoals van zijn moeder, waaraan hij weer moest denken toen zijn vader overleed. Zijn moeder en hij konden zich samen verbazen over het gewoel van de wereld. Bouman benijdde zijn moeder voor wie 'de grens tussen leven en dood veel vager, minder belangrijk was' en die met een zeker ongeduld op het einde van dit veel te lange leven wachtte. Hij was de enige die dat wist.¹³¹⁹

Verder denkend over de strijd tussen geloof en ongeloof was hij pessimistischer over de 'lagere bevolkingslagen'. Ze bootsen de hogere na, maar niet wat betreft levens- en wereldbeschouwing. De massa is losgeslagen, zonder remmingen, 'verlies van geloof vooral'. 'Vormt de "revolutie der eenzamen"' misschien het centrale thema der moderne geschiedenis? Wie stuit de rebellie van de Godvergeten massa?'¹³²⁰ En met die vragen was Bouman, begin 1950, definitief aangekomen bij titel en thema van zijn volgende boek waarvoor hij al veel eerder de filmische vorm had bedacht.¹³²¹

Nu ging het er om of hij in juli 1950, bij terugkomst van zijn lange verblijf in Amerika, zijn onafhankelijkheidsstrijd kon beginnen om zich aan zijn levenswerk, het 'grote boek', te wijden. Die strijd, weten we inmiddels, kwam er en Bouman overleefde die ternauwernood. Twee jaar later voltooide hij *Revolutie der eenzamen*.

's Avonds rond acht uur, op 22 maart 1953, bezocht Prakke met zijn vrouw het echtpaar Bouman in Groningen om twee exemplaren van het boek aan te bieden.¹³²² H.J. Prakke, directeur van Van Gorcum & Comp. N.V. te Assen en tevens vriend en voormalig promovendus

¹³¹⁹ Dagboek 3 oktober 1949, NHA (toegang 316).

¹³²⁰ Dagboek 8 januari 1950, NHA (toegang 316).

¹³²¹ P.J. Bouman, 'Het laatste woord', *Maatstaf* 2 (1954) 665-672.

¹³²² P.J. Bouman, *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* (Assen 1953).

van Bouman, gaf het boek uit. *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* werd een ongekend succes.

Henk Prakke, twee jaar ouder dan Bouman, werd op zijn drieëntwintigste een van de twee directeuren van Van Gorcum. In die hoedanigheid was hij bovendien de uitgever van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in Amsterdam, de organisatie waarvan Bouman korte tijd, van najaar 1945 tot februari 1946 algemeen secretaris was. Bouman zette Prakke er toe aan om zijn Groningse studie in de rechten, nu met als hoofdvak sociologie weer op te pakken. In 1949 legde Henk Prakke zijn doctoraal examen af, twee jaar later promoveerde hij bij Bouman op een indertijd alom geprezen historisch-sociografische studie getiteld *Deining in Drenthe*.¹³²³ Vervolgens werkte hij enige tijd als parttime medewerker van Bouman in het vak communicatie/propaganda aan de Groningse universiteit en kreeg daarna in 1961 een aanstelling als hoogleraar publicistiek aan de Universiteit van Münster.

Zijn bedrijf was toen al een toonaangevende uitgeverij met vooral sociaalwetenschappelijke uitgaven. Bouman speelde daarin een belangrijke rol en was ‘misschien wel de belangrijkste’ auteur voor Koninklijke Van Gorcum.¹³²⁴ De samenwerking tussen de veelschrijver Bouman en de succesvolle uitgever Prakke begon in 1951 met de uitgave van *Volk in beweging Onbegrepen Amerika*. In 1952 publiceerde Van Gorcum & Comp. de studie *De Groei van de grote Werkstad* en in 1953 was er dus het succes van *Revolutie der eenzamen*. Bouman was bovendien samen met de socioloog Sj. Groenman redacteur van de serie *Bouwstenen voor de kennis der maatschappij*. Het 54ste deel van die serie verscheen in 1965.

Nadat Bouman uit Groningen was vertrokken gaf Van Gorcum nog steeds boeken van hem uit. In 1967 de bundel *Wetenschap en werkelijkheid* die hem werd aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar. In 1969 *Een handvol mensen: uit de tijd der beide wereldoorlogen* en in 1972 *Van tijd naar tijd. Europese cultuur in jaren van overgang*. Het zijn boeken waarover de uitgever schreef dat ze laten zien wat Bouman onder ‘menselijke geschiedenis’ verstaat. Het zal nog blijken dat enkele toonaangevende historici daar zo hun eigen opvatting over hadden. Dat oordeel betrof vooral *Revolutie der eenzamen*.

Revolutie der eenzamen bevat driehonderd korte stukjes geschiedenis over de eerste helft van de twintigste eeuw. De korte flitsen omvatten vaak niet meer dan twee pagina's en zijn concreet, beeldend en quasi-journalistiek geschreven: ‘Volle actetassen en diplomaten-

¹³²³ H.J. Prakke, *Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de Olde Landschap, de Achtste der Zeven Provinciën* (Assen 1951).

¹³²⁴ Directeur K. IJszenga van uitgeverij Koninklijke Van Gorcum in een email van 1 oktober 2015 aan de auteur.

portefeuilles gevuld met memories en instructies, maar toch vrijwel zonder inhoud. Afgevaardigden van veertig landen; hoge hoeden en geklede jassen – al het vertoon dat een “vredeconferentie” kenmerkt.¹³²⁵ De korte stukjes geschiedenis worden nog korter wanneer de schrijver ze projecteert als het verslag van een filmjournaal. Het verplaatst de lezer naar de Cineac in Amsterdam waar dat journaal in een doorlopende voorstelling werd vertoond en dat in de jaren vijftig een gewild uitstapje was.

De driehonderd historische scenes zijn verdeeld over vijf ‘boeken’; het zijn hoofdstukken die elk een periode uit de eerste vijftig jaren van de vorige eeuw bestrijken: ‘De erfgenamen’ (1901-1905), ‘Weerlicht der revolutie’ (1905-1914), ‘Wijngaard der aarde’ (1914-1919), ‘De brug der zuchten’ (1919-1933) en ‘Stroomlijn en kruisweg’ (1933- ca. 1950).¹³²⁶

Het hoofdstuk ‘De erfgenamen’ begint met het overlijden van Koningin Victoria en vervolgt met de reacties daarop van onder meer Wilhelm II. Bouman wilde met dit hoofdstuk de lezer kennis laten maken met een aantal figuren uit de negentiende eeuw.¹³²⁷ Zij hebben immers zonder voldoende inzicht in de consequenties daarvan de erfenis van de negentiende eeuw aanvaard. Bouman meende daarover wél voldoende inzicht te hebben verschaft in zijn *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. Naast Victoria en Wilhelm II noemt de auteur in dit hoofdstuk nog meer hooggeplaatsten, vorsten en leiders van staten, een grote verscheidenheid aan historische figuren uit de negentiende eeuw naar een eigen selectie van de schrijver. Niet zonder reden schetst de auteur hen in bepaalde situaties. Men kan de mens immers slechts in zijn handelen leren kennen, zo had Bouman van Goethe geleerd en dat is ook de opvatting van de existentialisten.

Door zogenaamde realistische beschrijvingen van instellingen en steden in hoofdstuk I laat Bouman tevens zien wat hij ‘het wezen van de tijd’ noemde. Over de oorlogsvloot in opbouw en de rol van de firma Krupp daarbij. Ook borduurt hij voort op een literaire tekst van de dichter Rainer Maria Rilke over Parijse huizen en hun bewoners door de moderne stad te vergelijken met het platteland.¹³²⁸ Enerzijds ‘de stedelijke samenpersing van individuen’ en anderzijds ‘de stilte van het buitenleven, waar god natuur en geest zichtbaar maakte’.

Het is opnieuw het onderscheid van ‘Gesellschaft’ en ‘Gemeinschaft’ van de Duitse socioloog Tönnies dat Bouman ook gebruikte in *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. In zijn nieuwe boek spitst hij het toe op eenzamen: daar ‘in de stad, die opeenhoping van individuen’,

¹³²⁵ Bouman, *Revolutie*, 115.

¹³²⁶ In het vervolg gebruik ik de term hoofdstuk in plaats van boek.

¹³²⁷ Handgeschreven synopsis van P.J. Bouman, NHA (toegang 316).

¹³²⁸ R.M. Rilke, *Het dagboek van Malte Laurids Brigge*, vert. D.A.M. Binnendijk en N. Brunt (Amsterdam 1936) 46-48.

wordt ‘de grote eenzaamheid geboren’.¹³²⁹ Het is de eerste keer dat Bouman een glimp laat zien van wat hij kennelijk met het thema van zijn boek bedoelt. In ditzelfde eerste hoofdstuk schrijft hij opnieuw over eenzaamheid in een tekst over de Franse politicus Georges Clemenceau. De eenzaamheid van Clemenceau is volgens Bouman de bitterste, de moeilijkst te dragen vorm van trots.¹³³⁰ Waarom dat zo is en waarom Clemenceau een eenzame is komt de lezer (nog) niet te weten.

Het tweede hoofdstuk ‘Weerlicht der Revolutie’ begint in Rusland met een beeldend beschreven vredige scene, waarin hoge geestelijken bij het Winterpaleis een groet brengen aan tsaar Nicolaas en zijn gemalin. Maar helaas, de serene stilte werd wreed verstoord: ‘plotseling een knetterende slag, alsof de bliksem insloeg’.¹³³¹ Achteraf bleek de beschieting een ‘misverstand’. De lezer weet intussen beter: weerlicht der revolutie. We komen in dit hoofdstuk nog meer ‘weerlicht’ tegen, met gebeurtenissen die voorafgaan aan de Eerste Wereldoorlog. Bouman wilde met dit hoofdstuk duidelijk maken welke spanningen volgens hem de Europese cultuur bedreigden. Hij beschrijft ze vooral onheilspellend door middel van filmscenes: de bridgers op de Titanic die tegen twaalf uur ’s avonds een lichte schok voelden, ‘alsof een reuzenhand het schip even zachtjes heen en weer had geschud’. De bridgers vonden het niet verontrustend en gingen door met hun spel.¹³³²

Ook legt de auteur uit dat ‘revolutie’ in de titel staat voor de greep naar de macht van de nihilisten. Zij die de oude wereld verwierpen en zelfs de normen verwijderden ‘zonder welke de mens en de maatschappij niet kunnen bestaan’. Bouman beschrijft het tegenspel van idealisten als Tolstoj, Schweitzer, Ghandi, Rathenau en anderen. Hij ziet dat Schweitzer door zijn idealisme alom bekend werd, maar dat hij daarmee niet te koop kon lopen: Er bestaan nu eenmaal vormen van eenzaamheid waarvoor het isolement een voorwaarde is voor ‘geestelijke scheppingskracht en voor (...) werk van barmhartigheid’.¹³³³ Een eenzaamheid met een dienende functie. Een andere idealist, Rathenau, die we al kennen als een Duits industrieel, politicus en intellectueel, kon zich als eenzame slechts handhaven door ‘nauwkeurig een domein van geestelijke vrijheid af te bakenen’.¹³³⁴ Het is een vrijheid waarnaar Bouman altijd zelf en vaak zonder succes op zoek was. Het hoofdstuk eindigt met de onvermijdelijkheid van de Eerste Wereldoorlog.

¹³²⁹ Bouman, *Revolutie*, 52.

¹³³⁰ Bouman, *Revolutie*, 67.

¹³³¹ Bouman, *Revolutie*, 81.

¹³³² Bouman, *Revolutie*, 153.

¹³³³ Bouman, *Revolutie*, 156.

¹³³⁴ Bouman had eerder en uitgebreider over Rathenau geschreven in: *Jaurès, Wilson, Rathenau* (Amsterdam 1936).

Het derde hoofdstuk, 'Wijngaard der aarde' kent als enige van de vijf hoofdstukken een motto, te weten de Bijbeltekst Openbaring van Johannes 14 : 19-20. Die tekst beschrijft hoe het eindoordeel zich zal voltrekken. Voor wie er gevoelig voor is roept het gruwelijke Jheronimus Bosch-beelden op. Voor Bouman staat deze tekst voor de straf van God op de zondeval van de mens. De mens die zich vanaf de Renaissance van God losmaakte, werd gestraft met een wereldoorlog en vervolgens met een tweede wereldoorlog, en misschien volgt er nog wel een. Eerder wilde Bouman de titel 'Wijngaard der aarde' en het daarbij horende motto voor zijn gehele boek gebruiken.

Dit hoofdstuk, dat in zijn geheel over de eerste wereldoorlog gaat verschilt sterk van de andere hoofdstukken. De beeldende stijl blijft wel gehandhaafd, maar de auteur maakt nauwelijks tot geen moraliserende opmerkingen, geeft geen beschouwingen, ook niet over eenzaamheid of eenzaamheid en laat slechts de historische feiten spreken. Maar Bouman schrijft geen kriegs- of politieke geschiedenis, wel over de menselijke aspecten van de oorlog: het lijden in de loopgraven, de geestelijke verwarring, het heroïsme van de burgerbevolking.

Het vierde hoofdstuk 'De brug der zuchten' over de periode 1919-1933 schetst de ontreding na de oorlog. Wellicht daarom de verwijzing naar de gelijknamige brug in Venetië, die de verbinding vormt tussen het Dogepaleis en de gevangenis. Het verhaal gaat dat de gevangenen lopend over de brug naar de gevangenis menige zucht slaakten, zoals ook degenen die leden onder de ellende van het naoorlogse tijdperk. Dit vierde hoofdstuk is als brug ook de overgang naar een duistere Europese geschiedenis: de tweede wereldoorlog.

Bouman had de autobiografie *Witness* (1952) van de Amerikaanse student Whittaker Chambers gelezen en opnieuw nadat echtgenote Stien de biografie op zijn verzoek naar zijn schrijfadres op Noord-Beveland stuurde. In die biografie herkende hij wellicht de onzekerheid en het zoeken van zichzelf. Hij beschreef vaker de levens van mensen waarin hij zich kon herkennen, levens gekenmerkt door een zekere tweespalt, zoals dat ook typerend was voor existentialisten. Chambers was op cultuurreis in Europa geweest maar vond daar, volgens Bouman, een 'stervende wereld'.¹³³⁵ Teruggekeerd in Amerika zag Chambers de enorme welvaart, het materialisme dat elk idealisme overwoekerde. Hij verdiepte zich in de geschriften van de Engelse socialisten en las de boeken van het echtpaar Sidney en Beatrice Webb, voorvechters van het socialisme. Anders dan zij trok hij de conclusie dat zonder macht de droom niet in de daad kon worden omgezet, en bekende zich tot het communisme. Daarmee trad Chambers toe tot wat Bouman noemt: de opstandigen. Niet de opstandigen die jagen op zin-

¹³³⁵ Bouman, *Revolutie*, 294-295.

nelijk genot maar zij die een wereldrevolutie nastreven. Twee soorten opstandigen maar beiden van God los, vereend in hun nihilisme. Ziedaar weer de rebellie van de Godvergeten massa. Later zal Chambers afscheid nemen van het communisme en zich bekeren tot het christelijk geloof.

Bouman had zich in de jaren twintig aan de London School of Economics ook in de literatuur van de Engelse socialisten (Fabian Society, de Webbs) verdiept en die ideologie om dezelfde reden als Chambers verlaten. Vervolgens sympathiseerde ook hij met een ‘revolutionaire’ beweging: het nationaalsocialisme. Daarvan distantieerde hij zich weer en hij bekeerde zich vervolgens tot het christelijk geloof.

Het vijfde en laatste hoofdstuk van *Revolutie der eenzamen*, over de periode 1933 tot begin jaren vijftig en met de titel ‘Stroomlijn en kruisweg’, telt de meeste pagina’s van alle hoofdstukken, een derde van de totale tekst. Dat komt niet alleen door de hier beschreven langere periode, maar ook doordat Bouman aan dit hoofdstuk meerdere beschouwingen toevoegde. Hij beschrijft de machtsontplooiing van het communisme en het nationaalsocialisme. De ontwikkeling van de techniek die steeds meer in dienst komt van de dreiging voor een totale oorlog. Vervolgens de paradoxale tegenstelling tussen het idealisme van atoomgeleerden en de wapens die zij ontwikkelen. Dit jaren vijftig thema van de atoombom liet Bouman niet meer los, in zijn volgende boek *Vijfstromenland* werkte hij het, zoals gezegd, verder uit.

Om zijn standpunt duidelijk te maken gebruikt Bouman in zijn boek nog al eens een parabel. Zoals in dit laatste hoofdstuk van *Revolutie der eenzamen* een fictieve brief als een antwoord ‘namens de staatslieden’. De staatslieden, in de persoon van Bouman dus, reageren daarmee op een wél bestaand openbaar manifest dat een internationale groep van psychiaters begin jaren vijftig aan regeringsleiders had gericht. De psychiaters deden dat uit bezorgdheid over de ‘manifeste oorlogspsychose’ van die dagen. Bouman verwerpt in ‘zijn antwoord’ de freudiaanse verklaringen van de psychiaters en stelt dat het niet de menselijke psyche is maar de cultuurmens, die de goddelijke geboden neerhaalde, waardoor in de cultuur van de mens de gemeenschapsbindingen verloren gingen. Daardoor is de mens een eenzame geworden, ‘die ons zijn eenzaamheid toevertrouwde – aan ons [de staatslieden Cstr], die in zekere zin slechts bij volmacht regeren en zelfs misschien de eenzaamsten zijn onder de eenzamen’.¹³³⁶

Bouman meent dat een ieder verstrikt is in dezelfde problematiek en dat betreft heel wat meer dan alleen het oorlogsgevaar.¹³³⁷ Het heeft dan ook geen zin dat de regeringsleiders hun mandaat neerleggen of dat zij de massa opvoeden. Met deze treurige conclusie belandt

¹³³⁶ Bouman, *Revolutie*, 343.

¹³³⁷ Bouman, *Revolutie*, 342.

kennelijk ook Boumans oproep in het luchtledige waarmee hij in 1938 zijn *Van Renaissance tot Wereldoorlog* nog enigszins optimistisch eindigde: ‘Wij hebben “bezinning” en “leiding” nodig – volharding, ook waar de zekerheid van welslagen ontbreekt.’¹³³⁸ Inmiddels meende Bouman dat de leiders niet meer in staat zijn om leiding te geven, om de massa op te voeden. Zij zijn ook eenzamen geworden, misschien wel de eenzaamsten. Maar de cultuurdrager, *de gebildete* Bouman, die was toch toegerust om geestelijk leiding te geven? Bouman tilt het probleem op metafysisch niveau en citeert, zoals hij vaker doet, Goethe. ‘Begrijpt ge dan het Goethe-woord, dat de zin der geschiedenis uiteindelijk ligt in de botsing tussen geloof en ongelooft.’¹³³⁹

Verderop in zijn boek komt Bouman nog een keer op het leidinggeven door staatslieden terug. Hij wijst erop dat zij soms hun hoop vestigden op revolutionaire handelingen, maar dat is camouflage voor nihilisme, een revolutie der eenzamen. Hij doorziet dat, maar hoe haar te stuiten is hem toch niet helemaal duidelijk.¹³⁴⁰

Bouman voegt aan dit laatste hoofdstuk nog twee teksten toe die eveneens van beschouwelijke aard zijn. De eerste gaat over de vraag waarom de geschiedschrijving zo hardnekkig de kinderen buiten beschouwing laat.¹³⁴¹ Het kan volgens Bouman toch niet zijn omdat het kind geen actieve rol in het historisch gebeuren speelt, omdat de onschuld geheel buiten de schakels van oorzaak en gevolg staat. Juist in het kind zien we de weerspiegeling van het geweld. Oorlog kun je beschouwen ‘als een collectieve schuld van alle volwassenen jegens het kind’.

Een tweede beschouwing, waarmee Bouman het laatste hoofdstuk en dus het gehele boek besluit, is een verhaal over een gebouw dat Mundus heet. Een groot gebouw dat volgens de schrijver herinneringen wekt aan het Labyrint op Kreta of aan Kafka’s Slot. Het bouwwerk wordt na een juist voltooide revolutie beheerst door eenzame leiders, die zich beroepen op de wil van hen die zij leiden en die even eenzaam zijn. Wat inhoud betreft herhaalt de auteur hier wat hij in zijn fictieve brief aan de psychiaters schreef, maar nu met een Kafkaëske beschrijving van het leven van de leiders en de geleiden en het al even beangstigend raadselachtig functioneren van de bewoners in dat gebouw van de wereld. Er zijn twee vluchtwegen, naar boven en naar beneden. Boven in het gebouw lijkt het niet goed toeven: er heerst een eenzaamheid, ‘welke niet veel anders is dan de ideologie van een nihilistische verzaking van het

¹³³⁸ Bouman, *Renaissance*, 278.

¹³³⁹ Bouman, *Revolutie*, 345.

¹³⁴⁰ Bouman, *Revolutie*, 402.

¹³⁴¹ Bouman, *Revolutie*, 413.

leven.¹³⁴² Maar beneden ziet men ‘hier en daar het licht der vrijheid schemeren’, waarmee Bouman verwijst naar de mogelijkheid van overgave aan het christelijke geloof. Daarmee zijn we weer bij de boodschap die hij met *Revolutie der eenzamen* trachtte over te brengen: een strijd tégen de nihilistische vereenzaamden en vóór ‘hen die de mens weer aan gehoorzaamheid aan de goddelijke geboden willen herinneren’.¹³⁴³

Echtgenote Stien begreep, na vele malen doorlezen van concepten en drukproeven niet veel van de titel van het nieuwe boek van haar man.¹³⁴⁴ Wie bedoelde hij toch met die veelvuldig voorkomende eenzamen, wie zijn die eenzamen en waarom zijn zij eenzaam? En wat doet revolutie in de titel?

Bouman gebruikt het woord eenzaam herhaaldelijk, op meer dan twintig pagina’s komt de lezer eenzamen of eenzaam tegen. De indruk ontstaat welhaast dat iedereen eenzaam is. De leiders en degenen die worden geleid, de erflaters maar ook de kleine eenvoudige mensen die, zoals Bouman wist, nauwelijks of niet door de historici gezien worden. De slechte mensen (Hitler) zijn eenzaam, maar de goede mensen (Rathenau en Schweitzer) zijn dat ook.

Er is wel een onderscheid in kwaliteit van eenzaamheid. Bouman noemt de werkelijk eenzamen diegenen ‘wier eenzaamheid door de bronnen van een nihilisme worden gevoed, dat hen tot een streven naar macht prikkelde: de macht van het grote aantal in sommige gevallen, of de macht van de enkeling, die er in slaagde een der strategische sleutelposities te bezetten, welke de mogelijkheid schonk over miljoenen te heersen’.¹³⁴⁵ ‘Deze eenzamen waren blind voor het feit dat hun revolutionaire greep naar de heerschappij moest uitlopen op de revolutie, die zich in de chaotische vorm van “wereldoorlogen” aandiende’.¹³⁴⁶ Voor zowel de leiders als de misleide volgers liep dit machtsstreven uit op oorlog. Oorlog als resultaat van een door nihilisme gevoede revolutie van de enkeling die heerste over de grote massa die hem volgde. Maar er zijn ook eenzamen die zich in hun eenzaamheid isoleerden. Dat isolement is een voorwaarde voor hun dienende functie, voor scheppingskracht, voor barmhartigheid. De auteur noemt in het bijzonder Schweitzer. Maar ook mensen als Rilke, Rathenau en Jaurès schijnen aan deze beschrijving te voldoen. Het zijn de goede eenzamen.

Niet alleen Boumans echtgenote kwam er niet uit, sommige recensenten struikelden er ook over. Bouman moest duidelijker zijn over wat hij met eenzamen en revolutie bedoelde.

¹³⁴² Bouman, *Revolutie*, 430

¹³⁴³ Bouman, ‘Synopsis *Revolutie der eenzamen*’, NHA (toegang 316).

¹³⁴⁴ Brief van echtgenote Stien aan Bouman 13 augustus 1952, NHA (toegang 316).

¹³⁴⁵ Bouman, *Revolutie*, 156.

¹³⁴⁶ Bouman, *Revolutie*, 156.

In de tiende druk (januari 1954) in het ‘Woord vooraf’ legt Bouman het uit. Ging het in het ‘Woord vooraf’ van de eerste druk uitsluitend over de experimentele aanpak, de filmische techniek van zijn boek, vanaf de tiende druk omschrijft Bouman zijn bedoeling met de inhoud van *Revolutie der eenzamen*. Hij wilde een tijd vol leed, verwarring en geestelijke ontredde schetsen en koos daarvoor als centraal thema ‘de vereenzaming van de moderne mens’. Die vereenzaming kan positief uitvallen, dat wil zeggen een religieus en cultureel dienende functie vertonen. Maar ‘juist in het tijdperk van de beide wereldoorlogen’, waarmee Bouman de eerste helft van de twintigste eeuw bedoelde, werd die positieve eenzaamheid overschaduwd. ‘Zij die God noch gebod kenden, wisten menigmaal te triomferen.’ En van hen wilde Bouman ‘de leegte van hun machtspolitiek’ in beelden vastleggen.¹³⁴⁷ Hij wilde laten zien waartoe nihilisme kon leiden en hield tegelijkertijd een pleidooi voor gehoorzaamheid aan de goddelijke geboden. De auteur prees zich in diezelfde tiende druk gelukkig, dat velen die dezelfde geschiedenis hadden beleefd en doorleden, zich herkenden in zijn geschiedschrijving.

Revolutie der eenzamen is geen gewoon historisch boek. Geen wetenschappelijk boek met geordende feiten en verklaringen over oorzaken en gevolg. Bouman wilde een experiment met nieuwe uitdrukkingsmiddelen. Een filmische methode, waarin feiten en verbeelding dooreenlopen, werkelijkheid, fantasie en droom worden vermengd.¹³⁴⁸ Daarvoor gebruikte hij het technisch procedé van de film. Onder meer een snelle wisseling van scenes om de sprong van de ene naar de andere situatie beter te doen uitkomen, accentuering van details (close-up) vanwege de symbolische kracht en het sterker belichten van knooppunten in de geschiedenis.

Veel scenes hebben een symbolische betekenis zoals: de volle aktetassen maar toch vrijwel zonder inhoud en bij het overlijden van koningin Victoria alsof de vloed de tuin binnenloopt. Bouman probeert daarmee verborgen werkelijkheden te schetsen. We nemen volgens hem slechts de buitenkant van de gebeurtenissen waar, omdat het eigenlijke historische gebeuren diep verborgen ligt, ‘door allen geleefd en door niemand bespied’. Deze opvatting naar een citaat van de psychoanalyticus C.G. Jung gebruikt hij als motto voor zijn boek. Bouman wilde doordringen tot het diep verborgene. Om het werkelijk geleefde leven, dat wat de enkele concrete mens ervaart als een zijn-in-de-wereld.

¹³⁴⁷ Bouman, *Revolutie*, 12.

¹³⁴⁸ P.J. Bouman, ‘Woord Vooraf’ *Revolutie der eenzamen* 5^e druk (1953) en 27^e druk (1959); concepttekst voor informatie aan uitgevers bij het verschijnen van de 6^e druk van *Revolutie der eenzamen*, NHA (toegang 316).

Daartoe gebruikte hij het symbool, als middel om de werkelijkheid uit te leggen door er iets in te leggen. Voor de lezer kan het de brug zijn naar de diepere zin van een verborgen historisch gebeuren. Althans gedeeltelijk want het symbool heft het verborgen karakter niet volledig op, er blijft altijd iets achter. Daardoor is het symbool zowel een brug alsook een barrière naar een verborgen werkelijkheid.¹³⁴⁹

De symbolen die Bouman gebruikte zijn voor het merendeel emotionele symbolen, nauwelijks of niet intellectuele en een enkele keer symbolen die opwekken, aanmoedigen of prikkelen zoals: ‘Het defilé [Quatorze Julliet 1919 te Parijs] begon ’s morgens even over half negen met een optocht van oorlogsverminkten, die keurig in de houding probeerden te lopen.’¹³⁵⁰ Wat Bouman ‘het wezen van de tijd’ noemde, trachtte hij eveneens met symbolische verwijzingen op te roepen: de stedelijke samenpersing van individuen waar de eenzaamheid werd geboren, de daken die het lot van de mens bedekten.

Snelheid ervaart de lezer door de zeer korte stukjes tekst die hij beperkt tot hooguit twee pagina’s en soms zelfs korter, vergelijkbaar met de snelle opeenvolging van de items in een bioscoopjournaal. In de filmtaal van Bouman heet dat: een ‘dynamische wisseling van de scenes’. Het appelleerde aan het gevoel van Boumans tijdgenoten dat het leven sneller verliep en er een tekort aan tijd was.¹³⁵¹ En om de gang van het wereldgebeuren te beschrijven last Bouman stukken filmjournaal in.

Het boek lag nog maar enkele dagen in de boekhandel of de journalist en letterkundige P.H. Ritter jr. besteedde er op 5 april in het ‘Boekenhalfuur’ van de AVRO al aandacht aan. Uitgevers probeerden altijd hun boeken in een radio-uitzending van Ritter te krijgen, want dat had een positief effect op de verkoop.¹³⁵² Ritter besprak het boek welwillend: ‘Het is een edel en machtig boek.’ Geheel anders was de reactie van I.A. Diepenhorst. De gereformeerde theoloog, jurist en latere minister, hield op 1 juli dat jaar (drie maanden na verschijnen van Boumans boek) voor de NCRV een beschouwing over *Revolutie der eenzamen*. Tevoren bewoog Bouman zijn uitgever Prakke er toe om Diepenhorst te benaderen want die ‘heeft veel invloed op de gereformeerden’. Vooral onder gereformeerden werd veel gelezen: 84%, onder katholieken 63%.¹³⁵³ Het commentaar van de gereformeerde Diepenhorst op het boek was echter

¹³⁴⁹ J. Ponsioen s.c.j., *Symboliek in de samenleving* (Utrecht 1952) 109.

¹³⁵⁰ Het onderscheid in drie soorten sociale symbolen behoort tot de dieptesociologie van de in Rusland geboren Franse rechtssocioloog Georges Gurvitch (1894-1965), door wie Bouman is beïnvloed.

¹³⁵¹ H.J.A. Hofland, *Geen tijd. Op zoek naar oorzaken en gevolgen van het moderne tijdgebrek* (Amsterdam 1955). Met een inleiding van P.J. Bouman.

¹³⁵² Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland 1900-2015* (Antwerpen/Apeldoorn 2015) 82.

¹³⁵³ Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit. Nederlandse cultuur in Europese context* (Den

niet enthousiast. Dat kwam volgens Bouman omdat ook hij het boek vanuit ‘het oogpunt van zuivere geschiedschrijving’ benaderde.¹³⁵⁴

Intussen meldden lezers dat ze het boek in één keer uitlazen. *Revolutie der eenzamen* werd een bestseller.¹³⁵⁵ Nog in 1953 werd de tiende druk van *Revolutie der eenzamen* voorbereid. In 1954 verscheen naast die tiende druk vrijwel elke maand een nieuwe druk tot en met de achttiende in december van dat jaar. In zowel 1955 (eind juni 1955 werd het 50.000ste exemplaar verkocht) als in 1956 verschenen er nog eens drie drukken, maar vervolgens beperkte de uitgever zich tot een enkele druk per jaar.¹³⁵⁶ De vraag bleef wel aanhouden maar op een steeds lager niveau totdat in 1976 de vierendertigste en tevens laatste druk verscheen. Vanaf 1965 was er een kortdurende opleving in de verkoop van *Revolutie der eenzamen* toen het boek in een cassette werd aangeboden, samen met twee latere boeken van Bouman (*Vijfstromenland* 1958 en *Eén onzer dagen* 1965). Van de cassette werden enkele duizenden verkocht.¹³⁵⁷

Concurrentie voor *Revolutie der eenzamen* kwam vermoedelijk van de omnibus, waarvan soms per titel tweehonderdduizend exemplaren werden verkocht. Een omnibus bevat een aantal romans van een schrijver uit de jaren dertig, zoals de *Herman de Man-omnibus*, de *Anton Coolen-omnibus*, de *A. den Doollaard-omnibus* en de *Willy Corsari-omnibus*.¹³⁵⁸ Met de goedkope pockets die in de jaren vijftig met de komst van de Prismareeks populair werden, hoefde *Revolutie der eenzamen* waarschijnlijk niet te concurreren. Pockets werden voornamelijk door jongeren gekocht. Volgens oudere lezers, toch voornamelijk Boumans publiek, waren pockets geen echte boeken, zeker niet in vergelijking met de in kunstleren band gevatte omnibussen.

Van *Revolutie der eenzamen* werden er vanaf het verschijnen in 1953 tot en met 1977 (het jaar dat Bouman overleed) in totaal circa 450.000 exemplaren in Nederland verkocht.¹³⁵⁹ Daarnaast werd het boek vertaald in het Engels, Duits, Spaans, Italiaans en Afrikaans en door de bemoeienis van een doortastende literair agente eveneens in het Zweeds, Noors en Fins.¹³⁶⁰ De Duitse verkoop van het boek (*Die Verschwörung der Einsamen* 1953) laat hetzelfde best-

Haag 2000) 455.

¹³⁵⁴ Brief van Bouman aan Henk Prakke 5 juli 1953, NHA (toegang 316).

¹³⁵⁵ Registers van uitgegeven boeken 1951-1977, Drukkerij en uitgeverij Van Gorcum en Comp. te Assen, Drents Archief (toegang 0232), inv. nr. 52.

¹³⁵⁶ H.J. Prakke aan Bouman, brief 24 juni 1955, NHA (toegang 316).

¹³⁵⁷ Registers van uitgegeven boeken 1951-1977, Drukkerij en uitgeverij Van Gorcum en Comp. te Assen, Drents Archief (toegang 0232), inv. nr. 52.

¹³⁵⁸ Schuyt en Taverne, 1950, 437; Erica van Boven, *Bestsellers*, 113, 117-119.

¹³⁵⁹ Schatting van de voormalige directeur van uitgeverij Van Gorcum L. Dijkema, interview 19 januari 2016.

¹³⁶⁰ Correspondentie met en over mevrouw G. Baars-Jelgersma, NHA (toegang 316).

sellerprofiel zien als in Nederland: duizenden in de eerste twee jaren daarna slechts enkele boeken per jaar met in het laatste jaar 1971 nog 2 verkochte exemplaren. Het verblijf van Bouman in 1956 in Zuid-Afrika hielp mee om het boek ook daar uit te brengen. Pogingen om *Revolutie der eenzamen* in het Frans, Portugees en Deens uit te geven mislukten. In Engeland liep het boek minder en bij uitgevers in Amerika bestond er geen interesse.¹³⁶¹

De royalty's van *Revolutie der eenzamen* waren meer dan toereikend om daarvan een huis op stand te laten bouwen: aan de Esserlaan 24 in de zogeheten Villabuurt te Groningen. Om het huis te ontwerpen schakelden de Boumans hun zwager, de architect Wim Swemle in. Het werd 'een heerlijk huis met op de zonkant grote ramen en glazen deuren, uitzicht op velden en bloemen'.¹³⁶²

Andere boeken van Bouman liften mee op het succes. *Van Renaissance tot Wereldoorlog* dat in 1938 was uitgebracht en direct na de oorlog in 1948 een vermeerderde tweede druk kreeg, werd in 1954 in een derde en vierde druk aangeboden. Daarna werd het regelmatig herdrukt tot en met een tiende uitgave in 1974. In 1958 verscheen het als nummer 345 in de Prismareeks. *Jaurès, Wilson, Rathenau* (1936) werd in 1955 herdrukt onder de titel *Roep en roeping: de levens van Jaurès, Wilson, Rathenau*.¹³⁶³ Beide boeken werden opnieuw bij H.J. Paris te Amsterdam uitgegeven. Op verzoek van Paris stelde Bouman in 1955 ook een bloemlezing samen uit het werk van H.P.G. Quack, de geschiedschrijver van het socialisme en ondernemer over wie Bouman twintig jaar eerder een artikel publiceerde.¹³⁶⁴ Het boek werd de eerste uitgave in de serie *Ons sociaal erfdeel* waarin bloemlezingen verschenen van 'belangrijke schrijvers over sociologie, sociale geschiedenis en sociale ethiek'. Het volgende boek in de serie onder redactie van Bouman en de VU-hoogleraar en socioloog R. van Dijk werd een bloemlezing uit het werk van Abraham Kuyper van mr. W.F. de Gaay Fortman.

Van Gorcum & Comp. N.V. – G.A. Hak & Dr. H.J. Prakke (voluit maar nog niet koninklijk) te Assen, de uitgever van *Revolutie der eenzamen*, bleef niet achter bij het opnieuw uitgeven van boeken van Bouman. In Assen was in 1951 *Volk in beweging* over Amerika en in 1952 *De groei van de grote werkstad* over Rotterdam uitgegeven. Het Amerikaboek werd

¹³⁶¹ Correspondentie met uitgevers 1955-1976, NHA (toegang 316).

¹³⁶² Bibeb Vrij Nederland 6 oktober 1962.

¹³⁶³ In *Roep en roeping. De levens van Jaurès, Wilson en Rathenau* (H.J. Paris Amsterdam 1955) vermeldt Bouman op pagina 11 dat in 1942 een restant van de oplage van de eerste editie door de Duitse bezetters werd vernietigd. Het in beslag nemen en vernietigen van boeken door de Duitsers tijdens de bezetting was niet ongebruikelijk: alleen al in den Haag werden ongeveer 120.000 boeken en brochures in beslag genomen waarvan slechts 1% is teruggevonden (Bob Th. W. Jongschaap (samenstelling), 'De invloed van de Tweede Wereldoorlog op de boekhandel', *Van Stockum 1833-2008* www.vanstockum.nl/boek/). In de nieuwe druk van 1955 was de Epiloog van 1936 geschrapt en daarmee ook Boumans stelling: 'De dictatuur kan in tijdperken van overgang historisch noodzakelijk zijn.'

¹³⁶⁴ P.J. Bouman, *Uit het levenswerk van H.P.G. Quack* (Amsterdam 1955).

in 1952 herdrukt en kreeg in 1953 een derde en in 1955 een vierde druk. Het Rotterdamboek werd in 1955 opnieuw uitgebracht.

Van Gorcum drukte de boeken zelf in de eigen drukkerij, en daar was men uitgelaten over het succes van *Revolutie der eenzamen*.¹³⁶⁵ De bestseller van Bouman was een begrip geworden in het bedrijf, er werd hard gewerkt om zo snel mogelijk aan de overweldigende vraag van de lezers te kunnen voldoen. Dat heeft er om gespannen ‘toen de papierleverancier roet in het eten dreigde te gooien’. Volgens Van Gorcum was Bouman ‘onze meest vermaarde auteur’.¹³⁶⁶ Die auteur aarzelde trouwens niet om samen met vriend en uitgever Prakke de regie over de verkoopbevordering te voeren, propaganda genoemd, want reclame was in die tijd een verkeerd Amerikaans woord. Bouman was wel terughoudend met het propageren, teveel aanprijzing kan negatief werken, ‘vooral in de wereld van het boek’.¹³⁶⁷

Nolens volens een uitdaging aan de wetenschap

De verwarring over wat Bouman met die eenzamen en hun revolutie bedoelde, hield aan ondanks zijn uitleg in het ‘Woord vooraf’ in de tiende druk. Hoofdzakelijk komt dat doordat Bouman de kaart van de boetprediker speelde.

Hoewel *Revolutie der eenzamen* vol staat met prachtige historische teksten en leest als een page-turner, overheerst een pathetische stijl waarmee Bouman zonder een greintje humor, vooral veel lijden beschrijft en nog meer onheil aankondigt. ‘En zijn enige remedie, altijd weer, is religieus gevoel’ concludeerde de historicus Geyl.¹³⁶⁸ Bouman wilde niet alleen zo beeldend mogelijk over geschiedenis schrijven, maar ook een zondebesef oproepen en een al dan niet blijde boodschap overbrengen. Een nauwkeurig definiëren en vervolgens consequent gebruiken van de term *eenzame* is daaraan ondergeschikt. Zijn voortdurend hameren op het aambeeld van de strijd tussen geloof en ongeloof, waar het volgens hem, ook naar het woord van Goethe, in de geschiedenis altijd om gaat, is overigens wel te verklaren.

Toen Bouman zich tijdens de Duitse bezetting bekeerde tot het christelijke geloof, begon hij tegelijkertijd met het schrijven aan *Revolutie der eenzamen*. En als de late bekeerling die hij was, wilde hij ogenblikkelijk en excessief getuigen van zijn geloof. Kenmerkend voor een bekeerling is dan veelal een overdreven zekerheid omtrent het gevondene, dat zich vervolgens uit in een hartstochtelijke zendingsdrang. Onder meer wordt dat veroorzaakt door de

¹³⁶⁵ *Contact* Mededelingenblad van de personeelsvereniging Koninklijke Van Gorcum & Comp. N.V., NHA (toegang 316).

¹³⁶⁶ *185 jaar Van Gorcum* (Assen 1985) 7.

¹³⁶⁷ Brief Bouman aan Henk Prakke 4 mei 1953, NHA (toegang 316).

¹³⁶⁸ P. Geyl, ‘De laatste halve eeuw. Een nieuwe historische methode?’ *Critisch Bulletin* 16 (1953) 337-346.

gewijzigde perceptie van het eigen verleden, waarover nu negatiever wordt geoordeeld. Door het gevonden verhaal voortdurend en met veel overtuiging aan anderen te vertellen, wordt de nieuwe situatie weer hanteerbaar. Door met veel gedrevenheid vanuit dit perspectief te schrijven, schept Bouman te gemakkelijk een beeld van het algemene onbehagen van zijn tijd, als een proces van vervreemding waaraan een innerlijke verwijdering van het christelijk geloof ten grondslag ligt en dat bovendien voor allen geldt.

In de tijd dat *Revolutie der eenzamen* verscheen stond het thema vereenzaming van de moderne mens volop in de belangstelling en verscheen er veel literatuur over dat onderwerp.¹³⁶⁹ Bouman maakte van die literatuur gebruik in onder meer de eerder genoemde gefingeerde brief van politici aan de internationale groep van psychiaters, die in 1935 een statement hadden afgegeven over wat zij de oorlogspsychose noemden. Hij schrijft (namens de staatslieden aan de psychiaters): ‘Het eenzaam “ik”, bedreigd door angst en schuldgevoel in de leegte dezer wereld, trachtte zich van de vrijheid te ontdoen.’¹³⁷⁰

Het eerste deel van deze zin (‘Het eenzaam “ik”, bedreigd door angst en schuldgevoel in de leegte dezer wereld’), toont Boumans existentialistische levensbeschouwing. In *Revolutie der eenzamen* schrijft hij vooral over zijn eigen eenzaamheid.¹³⁷¹ De existentialistische mens die geworpen is in een wereld die hem met angst vervult, vervreemd, verlaten en omringd door zinloosheid en absurditeit.¹³⁷² Met het tweede deel van de zin (‘zich van de vrijheid te ontdoen’) verwijst hij naar het debat van met name psychologen, psychiaters en sociologen in de jaren veertig tot begin jaren zeventig, over de moderne eenzame mens en zijn angst voor de vrijheid. De vraag was wat er met de mens is gebeurd. Hoe kon het dat de massamens zich voegde in de rijen van de fascisten en zijn door modernisering en secularisatie pas verworven vrijheid opgaf?

Bouman geeft in de fictieve brief drie mogelijke reacties van de mens, die tracht om de vrijheid die hem angst aanjaagt te ontvluchten. Het overdragen van de vrije wil op de autoriteit zoals in het fascisme, de zelfvernietiging en het in het gareel lopen van de ‘automatische uniformiteit’. Die drie mogelijke ‘oplossingen’ staan beschreven in het begin jaren vijftig ook

¹³⁶⁹ Onder andere: Erich Fromm, *Escape from Freedom* (New York 1941); D. Riesman, *The Lonely Crowd* (New Haven 1950); Theodor W. Adorno, E. Frenkel-Brunswick, D.J. Levinson en R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality* (New York 1950) en later Alexander Mitscherlich, *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft* (München 1963); in Nederland: onder meer Jan Romein, ‘De vereenzaming van de mens. Proeve ener theorie van geestelijke crisis’ (1946) in: Idem, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit essays* (Amsterdam 1971) 215-244; S.W. Couwenberg, *De vereenzaming van de moderne mens: kern van het sociale vraagstuk* (’s-Gravenhage 1956).

¹³⁷⁰ Bouman, *Revolutie*, 344.

¹³⁷¹ W. den Boer, ‘Plakboek of witboek’, *De Gids* 117 (1953) 339-350.

¹³⁷² Snethlage, *Heinrich Heine*, 291.

in Nederland overbekende boek *Escape from Freedom* (New York 1941) van de Duits-Amerikaanse psycholoog en filosoof Erich Fromm (1900-1980).¹³⁷³ Bouman verwijst er in zijn tekst niet naar maar nam de titel wel op in de literatuurlijst van *Revolutie der eenzamen*.

Fromm verdedigt de stelling dat de moderne mens in de individualistische maatschappij zijn verworven vrijheid niet richt op persoonlijke zelfverwerkelijking maar dat de vrijheid de mens vereenzaamt en angstig en machteloos maakt. Als mogelijke reacties ziet hij: het autoritarisme, het destructivisme en het automatisch conformisme. Het zijn vrijwel dezelfde drie vluchtwegen die Bouman noemt, hoewel hij niet de volledige omschrijving van het autoritarisme van Fromm overneemt. Bouman ziet ruimte voor de gelovige mens, die de krachten die het eigen leven bepalen ervaart als onveranderlijk noodlot, als de wil des Heren. Maar religie valt dusdanig benoemd ook onder het autoritarisme.¹³⁷⁴

Bouman zag het probleem niet, integendeel: 'Het is niet aan ons om te beslissen of de warme adem Gods over de wereld zal gaan om de mensheid, vermoeid, achterdochtig en gehavend, te elfder ure terug te voeren naar de bronnen van het leven.'¹³⁷⁵ Bouman werkt ook het destructivisme, als vlucht uit de nieuwe vrijheid, anders uit. Hij ziet niet zoals Fromm een individuele maar een collectieve zelfvernietigingsdrang. Vergelijkbaar met het Bijbelse verhaal van Simson, die de tempelzuilen omvertrok 'om gemeenschappelijk te worden bedolven in de oorlog, als een door de mens zelf gewilde dag des oordeels'.

Bouman koos er voor met *Revolutie der eenzamen* te schrijven over 'de tegenwoordige crisis' en daarbij een sociaalpsychologisch thema te belichten: de eenzaamheid van de moderne mens. Daarbij interesseerde hem ook de psychologische theorieën. Merkwaardig dat hij dan met geen woord rept over *The Authoritarian Personality* (New York 1950) van de Duitse socioloog en filosoof Theodor Adorno. In samenwerking met E. Frenkel-Brunswick, D.J. Levinson en R. Nevitt Sanford beschrijft Adorno een bepaald type persoonlijkheid dat extra ontvankelijk was voor het fascisme. Aan de hand daarvan ontwikkelde hij de zogeheten fascismeschaal als instrument voor onderzoek. Bouman schrijft niet over het boek van Adorno cum suis, noch over de bevindingen omtrent de voor het fascisme bevattelijke persoonlijkheid.

Toch staan er in Boumans boek relatief veel teksten over het nationaalsocialisme. Relatief, want het valt op dat in *Revolutie der eenzamen* die andere totalitaire beweging, waarin

¹³⁷³ Het boek van Fromm werd in 1952 in Nederland uitgebracht onder de titel *De angst voor de vrijheid. De vlucht in autoritairisme, destructivisme, conformisme* (Utrecht 1952).

¹³⁷⁴ Erich Fromm, *De angst voor de vrijheid* (4^e druk; Utrecht 1969) 128-129.

¹³⁷⁵ Bouman, *Revolutie*, 345.

de 'revolutie' zich politiek voltrekt, het bolsjewisme, nauwelijks aan bod komt.¹³⁷⁶ In zijn dagboek schreef Bouman over het fascisme en het nazisme ('het bloed, volk enzovoort denken') als vormen van nihilisme, waartegen het christelijk geloof de strijd moest aangaan.

Van zijn flirt met het nationaalsocialisme had hij, naar eigen zeggen na de ontdekking van 'Mannheim' in 1935, afstand genomen. Van Mannheim leerde hij dat de nationaalsocialistische agressie voortkwam uit de overrompelingstactiek van de machthebbers, alsook uit het falen van de democratie. Maar over het verband tussen persoonlijke kenmerken en het nationaalsocialisme schreef Mannheim niet en Adorno cum suis wel.

Bijna tegelijk met *Revolutie der eenzamen* verscheen *Volg het spoor terug* (juli 1953) van de oud-verzetsstrijder en jurist W.H. Nagel onder het pseudoniem J.B. Charles. *Volg het spoor terug* is een persoonlijke en emotionele afrekening met wat de auteur en vele anderen in en na de oorlog was overkomen. Charles slaagde er in om over te brengen wat het fascisme werkelijk betekende voor de mensen en maakte op die wijze een meeleven mogelijk.¹³⁷⁷ De auteur zocht niet naar een historische of sociologische analyse van het nationaalsocialisme of fascisme maar naar een personalistisch beeld van de fascist, naar persoonlijke kenmerken. Het werd in Nederland de opmaat voor een discussie over goed en fout in de oorlog, en over wie na de oorlog (alsnog) verdacht kon worden van fascistische kenmerken.

Die discussie was aan Bouman niet besteed, *Revolutie der eenzamen* is geen verslag van een zelfanalyse. Hij mag dan refereren aan *Escape from Freedom*, het ging hem uiteindelijk niet om psychologische verklaringen. Het in biografieën uitdiepen van de psychologische ontwikkeling van door hem beschreven personen deed Bouman ook niet. Het ging hem om het handelen, om de daad die wat hem betreft óf nihilistisch óf Godgelovig was.

De historicus Romein beschreef tijdens de Duitse bezetting, hij was net gearresteerd en vastgezet als gijzelaar in het kamp van Amersfoort, zijn ideeën over een uitweg uit het probleem van de vereenzaming van de mens.¹³⁷⁸ Het somber gestemde artikel eindigt met het noemen van een weg die volgens hem nu mogelijk is omdat 'er een nieuwe orde bezig is uit deze baaierd te groeien'. Hij ziet een verlangen naar een nieuwe gemeenschap en hij ziet ook overal het woord socialisme opkomen. Romein vindt het een taak voor intellectuelen om dit op te pakken, maar veel concreter wordt hij niet. Waarschijnlijk doelde de voormalige communist op de partijpolitieke vernieuwingen in de jaren dertig, die uiteindelijk zouden leiden

¹³⁷⁶ H. Brugmans, 'Revolutie der eenzamen', *Wending: maandblad voor evangelie en cultuur* 008 2 (1953) 514-516.

¹³⁷⁷ Kees Schuyt, *Het spoor terug*, 278-280.

¹³⁷⁸ Jan Romein, 'De vereenzaming van de mens. Proeve ener theorie van geestelijke crisis' (1946) in: Idem, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit essays* (Amsterdam 1971) 215-244;

tot de oprichting van de Partij van de Arbeid. Bouman kende het artikel ongetwijfeld maar schonk er begin jaren vijftig geen aandacht aan, want met partijpolitiek hield hij zich überhaupt niet meer bezig.

Opmerkelijk is dat Bouman in *Revolutie der eenzamen* zelfs geen aandacht schenkt aan *The Lonely Crowd* (1950) van David Riesman. De socioloog Riesman beschrijft een ontwikkeling van het 'inner-directed' type naar het 'other-directed' type; van de naar binnen gerichte beginselvaste mens naar een op de buitenwereld afgestemde mens. Bouman kende het boek goed en schreef daarover twee jaar eerder uitgebreid en met veel instemming in *Volk in beweging. Onbegrepen Amerika* (1951). Toen meende hij nog, dat die studie over de verandering van het Amerikaanse volkskarakter alleen voor Amerika betekenis had. Pas veel later, begin jaren zestig, kwam hij daar op terug en vond dat de theorie van Riesman van veel wijder strekking was, maar dat was te laat voor *Revolutie der eenzamen*.¹³⁷⁹

In het algemeen stond Bouman afwerend tegenover psychologische theorieën, en die van Freud. Wel interesseerde, hem psychologen die de psychoanalyticus C.G. Jung bijvielen, die bij de moderne mens slechts die neurosen waarnam, waaraan een 'diep verborgen religieuze problematiek' ten grondslag ligt.¹³⁸⁰ Altijd weer die religie, horen we op de achtergrond de historici Geyl en Kossmann brommen. Maar alleen daarom, om die verbinding met het religieuze (én het existentialisme), was Bouman geïnteresseerd in de psychologische bevindingen over de vereenzaming van de moderne mens en daarmee samenhangend het probleem van de menselijke vrijheid. Zoals het werk van de psychiater, pastoraal psycholoog en fenomenoloog J.H. van den Berg die de term 'historische psychologie' muntte: psychologie vanuit de veranderlijkheid van het menselijk leven.¹³⁸¹ Even enthousiast, zo niet meer, was Bouman over de studies van de Duitse priester/theoloog, filosoof en existentialist Romano Guardini. Bouman was het van harte eens met Guardini's conclusie dat de vrijheid door de mens niet op eigen kracht kan worden bereikt, 'de christelijke existentiële filosofie ontken[t] dit ten enenmale'.¹³⁸²

Historici hadden niet alleen veel kritiek op *Revolutie der eenzamen*, maar ook bewondering voor Boumans boek.¹³⁸³ Het vele materiaal dat de auteur in zijn boek verwerkte gaf blijk van

¹³⁷⁹ P.J. Bouman, *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1964) 201.

¹³⁸⁰ Bouman, *Revolutie*, 345.

¹³⁸¹ J.H. van den Berg, *Metabetica of leer der veranderingen* (Nijkerk 1956).

¹³⁸² Romano Guardini, zoals geciteerd in: P.J. Bouman, *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*. (Prisma 1000 Utrecht/Antwerpen 1964) 204.

¹³⁸³ De hier opgesomde lof voor *Revolutie der eenzamen* is geselecteerd uit recensies van onder andere I.A. Diepenhorst, 'Geschiedenis van onze tijd', *Centraal Weekblad* 1 (1953); H. Brugmans, 'Revolutie der een-

een grote eruditie. Bovendien is het een meeslepende historische roman. Bouman bezit onmiskenbaar een beeldend vermogen, men kan respect hebben voor de levendigheid waarmee hij de korte schetsen weet te bezielen. Sommige door Bouman beschreven scenes zal de lezer niet gemakkelijk vergeten, het is het begin van een nieuw genre. Zijn filmische methode is stellig vruchtbaar en heeft mede het succes van het werk bepaald, enzovoort enzoverder.

Enkele recensenten wezen op de vertolking van 'de tijdgeest' door Bouman, de tijd wachtte op dat boek. De lezers trouwens ook, want zij gebruikten het boek als gids in 'de desoriëntatie van het hier en nu' waarin zij zich volgens enkele recensenten bevonden.

Maar ondanks het steken van de loftrompet was de kritiek niet mals. Boumans keuze van de historische gebeurtenissen en de beschrijving daarvan is te westers, te pessimistisch, te weinig kritisch over Sovjet-Rusland en het boek bevat teveel feitelijke onjuistheden.¹³⁸⁴ Echt negatief waren enkele recensenten over de (geringe) uitwerking van het grondthema 'eenzaam'. Zij begrepen het niet, wilden het niet begrijpen en als ze het al begrepen wezen zij het af, aan hen was Boumans 'tijdgeest' niet besteed.

De kritiek van historici was nog steviger waar zij vonden dat Bouman zich voorstond op het presenteren van een nieuwe historische methode. Bouman zou vinden dat zijn filmische methode, anders dan de traditionele geschiedschrijving, *wel* laat zien wat eigenlijk is gebeurd. Pretentieus, aanmatigend en onjuist vond men in koor. Ook Bouman kon niet anders dan zich op bronnen baseren, de vermenging met verbeelding (al dan niet literair), fantasie en droom was onwetenschappelijk. Hoe het eigenlijk is geweest, is binnen de geschiedwetenschap slechts te benaderen en er zijn ook meerdere verklaringen mogelijk. Ook de auteur van *Revolutie der eenzamen* gaf volgens de critici zijn eigen interpretatie. Door onder andere de selectie van de beschreven gebeurtenissen en de oorzaak die hij veronderstelde voor 'het lijden dezer eeuw': het teloorgaan van traditionele geloofsverbanden.

De historicus Geyl ging er op de hem kenmerkende wijze harder in. Met onder andere het gebruik van veel verkleinwoorden (beeldjes, tafereeltjes, toneeltjes, schilderijtjes) wees hij op vileine wijze de auteur terecht. Geyl meende dat men de door Bouman uitgebeelde 'verwoestende en ontwrichtende catastrofes' evengoed zou kunnen beschrijven met als uitkomst 'dat onze maatschappij en onze beschaving een verbazend weerstandsvermogen' bezit. Deze

zamen', *Wending* 8 (1953); P. Geyl, 'De laatste halve eeuw. Een nieuwe historische methode?', *Critisch Bulletin* 16 (1953) 337-346; W. den Boer, 'Plakboek of witboek', *De Gids* 117 (1953) 339-350.

¹³⁸⁴ In een gewijzigde herdruk heeft Bouman de onjuistheden verbeterd.

opvatting is dan weer herkenbaar als een vaak terugkerend thema in de geschiedschrijving van Geyl.¹³⁸⁵

De reactie van Bouman op de kritiek van de recensenten was dat zijn sympathie allereerst uitging naar de vele lezers die zeiden het boek als een roman gelezen te hebben. Niet naar de critici met hun 'zwaarwichtige betogen' over zijn al dan niet nieuwe methode van geschiedschrijving. Toch reageerde Bouman met een artikel op zijn critici.¹³⁸⁶ Daarin gaf hij direct toe dat hij in zijn 'Woord vooraf' in *Revolutie der eenzamen* aan de verwarring had bijgedragen. Zijn boek is geen pleidooi voor een nieuwe historiografie, maar een poging om alles uit te drukken 'wat met het modewoord onzer dagen als existentieel werd aangeduid'.

In een reactie op een van zijn recensenten, 'niemand minder dan professor Geyl', weersprak de schrijver dat hij met zijn methode wel het eigenlijke meende weer te geven. Nee, benadrukte Bouman, hij had altijd het motto van Jung voor ogen gehouden: wat er eigenlijk is gebeurd valt voor de historicus niet waar te nemen. Niettemin had de gewone geschiedschrijving een probleem. 'De geschiedschrijving beperkt zich [als generaliserende wetenschap] tot het ordenen van logisch overzichtelijke reeksen.'¹³⁸⁷ Bouman ging het om 'het verband tussen het eenmalige in 's mensen levensloop en het eenmalige in het algemene gebeuren'. Dat nu blijft volgens Bouman een mysterie in de wetenschappelijke historie. In een vrije vorm van expressie, 'een geromantiseerde biografie of zelfs in de historische roman', is wel duidelijk te maken 'hoe het menselijk lot ligt in het snijvlak van het individuele en het algemene'. Hij meende met dit boek heel ver te zijn gegaan in literaire verbeelding en daarop ook met nadruk te hebben gewezen.

Bovendien schreef hij *Revolutie der eenzamen* niet als wetenschapper (historicus, socioloog) maar als... ja als wat eigenlijk? Als schrijver van een historische roman? Waarom schrapte Bouman wel de titel 'professor' maar niet de doctorstitel? Bouman maakte het zijn critici wel erg gemakkelijk om als schietschijf te dienen. Maar na zijn reactie op Geyl was hij met de recensies wel klaar. Op geen enkele andere beoordeling van zijn boek ging de auteur verder in. Hij vond de commentaren trouwens gekenmerkt door het ontbreken van intelligente kritiek op zijn experiment.¹³⁸⁸

In plaats daarvan besprak Bouman in zijn artikel enkele opvattingen van de acht jaar eerder overleden Huizinga. Die had uiteraard geen recensie over Boumans boek geschreven, maar

¹³⁸⁵ P. Geyl, *De vitaliteit van de Westerse beschaving* (Groningen 1958)

¹³⁸⁶ P.J. Bouman, 'Het laatste woord', *Maatstaf* 2 (1954/1955) 665-672.

¹³⁸⁷ Bouman, 'Het laatste woord', 666.

¹³⁸⁸ Dagboek 26 december 1954, NHA (toegang 316).

aan de hand van Huizinga wilde Bouman uitleggen wat hij bedoelde. Volgens Huizinga zijn er in de werkelijkheid slechts handelingen en lotgevallen van enkelen. Het historisch oordeel vat de enkelingen onder het begrip van het collectieve samen. Bouman rekende tot de lotgevallen van enkelingen ook ‘het stille lijden, de doffe berusting, het zwijgend aanvaarden.’¹³⁸⁹ Dat kan niet door de ‘veelgeroemde objectieve geschiedschrijving’ worden vastgelegd. Daarvoor is volgens de auteur een methode zoals gebruikt in zijn boek meer geschikt.

Die werkwijze werpt trouwens, meende Bouman, ook enig licht op het handelen en de lotgevallen van de mens in de gemeenschap. Tijdens de oorlog ervoer hij duidelijk ‘dat ieder individueel lijden verbonden is met het universele gebeuren, misschien omdat het bijzondere het algemene symboliseert.’¹³⁹⁰ Daarom nam hij als perspectief het individu met zijn belevingen in een dreigende wereld: Het lijden van de vereenzaamde moderne mens ‘die zich door de macht van het grote gebeuren overgeleverd voelt aan een fatum dat hem ondoorgrondelijk voorkomt’. Het is een existentialistische beschrijving pur sang. En als existentialist gebruikt Bouman natuurlijk voor de ‘uitbeelding’ zijn eigen ervaring en beleving van de geschiedenis als bron. Dat is trouwens wat hij met *Revolutie der eenzamen* wilde, opschrijven wat hem in letterlijke zin op het hart lag. Als veertienjarige was hij ‘diep onder de indruk geraakt van de Eerste Wereldoorlog’ daar bovenop kwam ‘de poel van lijden’ tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹³⁹¹ Hij schreef voor zichzelf de ‘herinnering aan menselijk lijden en sociaal-culturele ontredde-ning’ van zich af. *Revolutie der eenzamen* is een persoonlijk existentieel verhaal.

Bouman beseftte dat het van zich afschrijven noodzakelijkerwijs leidt tot ‘het prijs geven van iedere wetenschappelijke pretentie.’¹³⁹² Daarom is *Revolutie der eenzamen* ‘nolens volens op menige plaats tot een uitdaging aan de wetenschap (...) geworden’. Bouman vond ‘de “vrije uiting” een zegen.’¹³⁹³ Huizinga werd door zijn neef Ter Braak verweten dat hij ‘was teruggedeinsd voor de afgrond der fantasie en het dictaat boven de droom had verkozen’. Bouman verlangde er naar om in ‘de baaierd van onze tijd’ de droom te registreren. Hij zette zich daarmee af tegen de (historische) wetenschap die dwingt tot stilzwijgen wanneer bewijzen ontbreken. Met zijn boek vol droombeelden richtte hij zich tot ‘een ieder die het jongste verleden niet alleen heeft doorleefd maar ook doorleden’. Hij wilde uitbeelden wat met hun herinneringen in overeenstemming is.¹³⁹⁴ Daarom week hij af van een wetenschappelijke methode die hij wel in sommige andere boeken gebruikte. De rechtvaardiging daarvoor ligt vol-

¹³⁸⁹ Bouman, ‘Het laatste woord’, 669.

¹³⁹⁰ Bouman, ‘Het laatste woord’, 667.

¹³⁹¹ Brief van Bouman aan zijn echtgenote 7 september 1952, NHA (toegang 316).

¹³⁹² P.J. Bouman ‘Woord vooraf bij de tiende druk’ *Revolutie der eenzamen* (Assen 1954) 12.

¹³⁹³ Brief van Bouman aan zijn echtgenote 10 juli 1952, NHA (toegang 316).

¹³⁹⁴ Bouman, ‘Synopsis *Revolutie der eenzamen*’, NHA (toegang 316).

gens hem ‘uitsluitend in het lijden dezer eeuw: een lijden, waarvan de intensiteit niet “wetenschappelijk” kan worden gepeild, en waarvoor de historische expressie haar eigen wegen zal moeten zoeken’.¹³⁹⁵

Bouman wilde met zijn geschiedschrijving doorstoten ‘van de beschouwing *over* het leven naar het leven *zelf*’.¹³⁹⁶ Omdat ‘paradoxe situaties van het leven, hoop en wanhoop, berusting en verbittering’ doorgaans in de gebruikelijke geschiedschrijving in het duister blijft.¹³⁹⁷ Hij trachtte met zijn boek het *existentiële* uit te drukken. De paradoxale situaties waarbij het individu zich overgeleverd voelt aan een voor hem onbegrijpelijk lot. Een ‘beeldende’ geschiedschrijving is daarvoor naar zijn mening onontbeerlijk, mede vanwege de noodzaak om overeen te stemmen met de herinneringen van de lezer. Deze wijze van beeldende (existentiële) geschiedschrijving was strijdig met de toen gebruikelijke historiografie. De objectieve historische wetenschap vereiste een ordening van logische reeksen. Bouman gebruikte een ‘nieuwe’ methode van geschieduitbeelding en verzette zich daarmee tegen de vigerende geschiedschrijving.

Misschien dacht hij bij het schrijvend uitbeelden van geschiedenis ook wel eens terug aan zijn hoogleraar geschiedenis aan de Nederlandse Handels-Hogeschool Kernkamp. Die prees geestdriftig de schilder Rembrandt en *Het land van Rembrand* van Conrad Busken Huet aan als de beste historiestijl: ‘veel weglaten, veel overdrijven, en op een klein getal feiten of beweegredenen veel licht doen vallen’.¹³⁹⁸ Kernkamp plaatste de geschiedschrijving boven geschiedvorsing omdat het geschiedverhaal een kunstwerk is.¹³⁹⁹ Het ontleent zijn schoonheid aan ‘de verbeelding (“het innerlijke zien”) van de scheppende historicus’. De verbeelding was als ‘een tovermacht’ die de dode stof doet herleven in een volmaakt beeld dat bij de lezer een gemoedsaandoening moet opwekken. Een gemoedsaandoening opgewekt door de verbeelden-de betovering van de geschiedschrijver.

In diezelfde Rotterdamse studieperiode bestudeerde Bouman het beroemde traktaat van Nietzsche: *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* uit 1874. Onder meer las hij daarin met veel instemming dat de Duitse filosoof niet in de eerste plaats voor historici schreef, maar in het algemeen, voor zijn tijdgenoten.¹⁴⁰⁰ Bouman leerde ook van Nietzsche dat de historicus niet het verleden weerspiegelt maar er een nieuwe vorm aan geeft, hij voegt altijd iets toe. Door ‘het bloemrijk beschrijven van bekende thema’s, doodgevone deuntjes

¹³⁹⁵ P.J. Bouman ‘Woord vooraf’ *Revolutie der eenzamen* (5^e druk Assen 1953) 8.

¹³⁹⁶ Dagboek 26 december 1952, NHA (toegang 316).

¹³⁹⁷ Bouman, ‘Het laatste woord’, 665-672.

¹³⁹⁸ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 171.

¹³⁹⁹ Tollebeek, *De toga van Fruin* 169-171.

¹⁴⁰⁰ Bouman, *In de ban*, 12.

misschien, teneinde ze boven hun alledaagsheid uit te tillen, te verheffen tot alomvattende symbolen om zo een wereld aan wijsheid, macht en schoonheid in de oorspronkelijke thema's te laten doorklinken'.¹⁴⁰¹ Bouman had dit citaat van Nietzsche bijna letterlijk kunnen overnemen om zijn methode van geschiedschrijving toe te lichten. Hij schiep ook nieuwe melodieën over het verleden, maar dan wel met donkerder tonen.

Geschiedenis moet het leven dienen, zo vond Nietzsche. Onder het begrip 'leven' verstaat hij zoals het is bedoeld in de levensfilosofie (voorloper van het existentialisme), en verbonden is met 'de onmiddellijke directheid van de menselijke existentie'.¹⁴⁰² 'Dat wil zeggen (...) zoals het is voordat we over alle aspecten ervan gaan nadenken.' Bouman wilde datzelfde, met geschiedschrijving voorbij de abstracte beschouwing over het leven naar het leven zelf.

Met een goede 'fenomenologische' tekst kan dat.¹⁴⁰³ Een fenomenologische tekst 'leidt ertoe dat we plotseling iets "zien" op een manier die ons begrip van alledaagse ervaringen verrijkt'. Existentieel, gevoelsmatig, beeldend, lichamelijk zien, zonder verstoring door ons denken, concepten, theorieën en begrippen. In de fenomenologie (een stroming verwant aan het existentialisme) gaat het er om hoe de mens de wereld ervaart. Een zuivere ervaring, te zien als een onthulling van de levende werkelijkheid. In de woorden van Bouman: het eigenlijke historische gebeuren, het wezenlijke, dat wat diep verborgen ligt en niet wordt getoond. Daarbij gaat het, naar Boumans overtuiging, eerder om de onthulling van het *zijn* dan om het *kennen*, eerder om het beleven en ervaren van het zijn in de wereld dan om de kennis en het abstracte denken.¹⁴⁰⁴ Boumans *Revolutie der eenzamen* is te beschouwen als een fenomenologische tekst. Vijftien jaar later, in zijn afscheidscollege van de universiteit verdedigde Bouman zeer nadrukkelijk 'de fenomenologische of existentiële richting' tegenover de positivistische richtingen.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰¹ Friedrich Nietzsche, *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven: tweede traktaat tegen de keer* (2^e druk; Groningen 1994) 77.

¹⁴⁰² F.R. Ankersmit, 'Nawoord', Friedrich Nietzsche, *Over nut en nadeel*, 141-165, aldaar 144-145.

¹⁴⁰³ Max van Maanen, 'Fenomenologie: een kwalitatieve stroming met een verscheidenheid aan tradities', *Kwalon* 10 (2005) 30-36.

¹⁴⁰⁴ Dit is een andere fenomenologie dan die Husserl voor ogen stond: een methode gericht op het leren *kennen* van het wezen van de verschijnselen (fenomenen). Jean Paul Sartre, Martin Heidegger, Simone De Beauvoir, Maurice Merleau-Ponty, de Franse filosoof en christelijk existentialist Gabriel Marcel en anderen worden vaak verbonden met de koppeling van de fenomenologie aan het existentialisme: de existentiële fenomenologie. Bij hen gaat het eerder om het *zijn* van de dingen dan om het *kennen*. Bouman, met name beïnvloed door Gabriël Marcel, was dezelfde mening toegedaan. Wellicht lezen we daarom bij Bouman niets over de Oostenrijkse filosoof en socioloog Alfred Schütz (1899-1959), die bekend werd door zijn mede op het denken van Husserl gebaseerde fenomenologische sociologie.

¹⁴⁰⁵ Bouman, 'Doolhof', 295-299.

Bouman streefde er altijd naar dat de lezer met behulp van zijn teksten iets ‘zag’. Bijvoorbeeld met een geschiedenis die hij in 1944 zelf meemaakte. Meerdere bombardementen van de Britse luchtmacht die bressen sloegen in Zeeuwse dijken waardoor Walcheren grotendeels onder water verdween. De geallieerden hoopten daarmee de Duitsers te verdrijven. Enkele weken nadat Zeeland in februari 1953 getroffen werd door een grote watersnoodramp, lazen velen in *Revolutie der eenzamen* een tekst die de gebeurtenissen in 1944 betrof:

‘Het wassende water verdreef velen naar de bovenverdiepingen. Hier en daar zag men hoe zieken en gewonden door een zolderraam in een roeiboot werden neergelaten. Nog steeds kon men hoog-liggende wegen met boerenkarren of huifwagens berijden: de paarden aarzelden niet om in het water te stappen. Moedig stortten zij zich in de golven. Maar de zee drong op, lijfde het eiland bij zich in: het nu grotendeels onzichtbare eiland met zijn regelmatige ademhaling van eb en vloed, die dagelijks twintig miljoen kubieke meters zeewater door de dijkgangen binnenzog en weer loosde. De vloedstromen ondermijnden huizen en ontwortelden bomen. Soms joegen najaarsstormen over de watervlakte, die onder laag-drijvende regenwolken de donkere tinten van een diepe zee vertoonde. Er werden veerdiensten tussen de centrale plaats Middelburg en enige nog droge dorpskernen ingesteld. Meeuwen, even wit als de kapjes der Walcherse boerinnetjes, cirkelden om de kerktoren die des Zondags nog steeds hun klokken bleven luiden. De bevolking leed in zwijgende berusting.’¹⁴⁰⁶

Boumans boek is ook te zien als een poging tot literair schrijven. Zoals de Franse existentialisten, die op literaire wijze verschillende vormen van ervaringen beschreven in de hoop er zo meer inzicht in te verkrijgen. Sartre was van mening dat hij alleen door het gebruiken van andere uitdrukkingsmiddelen, zoals het toneel en de novelle, zijn denkbeelden duidelijk kon maken. Bouman las inmiddels de romans en novellen van Sartre (*La Nausée*) en vooral van Camus (*l’Etranger* en *Le Mythe de Sisyphe*). Bouman had dat ook graag gedaan, een roman of een novellebundel of een toneelstuk schrijven.¹⁴⁰⁷ Hij was er trots op wanneer lezers hem vertelden dat zij *Revolutie der eenzamen* als een roman hadden gelezen.¹⁴⁰⁸

Dit alles laat onverlet dat Bouman met zijn boek de wetenschappelijke mores tartte. Door de meerderheid van Boumans collega’s werd *Revolutie der eenzamen* als onweten-

¹⁴⁰⁶ Bouman, *Revolutie*, 394-395.

¹⁴⁰⁷ Dagboek 26 december 1952, NHA (toegang 316).

¹⁴⁰⁸ Bouman, ‘Het laatste woord’, 665.

schappelijk weggezet. Het had niet geschreven, laat staan gepubliceerd moeten worden. Bouman geldt (mede) daardoor tot op de dag van vandaag als niet onomstreden.

De tijd, de lezers en de auteur

Revolutie der eenzamen was als het ware ‘in opdracht van de tijd’ geschreven. De tijd, die wachtte op dat boek en heeft ernaar gegrepen.¹⁴⁰⁹ Het overheersende tijdsbeeld was dat de jaren vijftig saai waren. De geest van de jaren dertig overheerste met een herstel van discipline, plichtsbesef en het accent op de persoonlijke verantwoordelijkheid. De Nederlanders keerden na de oorlog terug naar hun eigen veilige zuilen, de voor iedere richting eigen politieke en maatschappelijke organisaties. Negen van de tien Nederlanders waren kerkelijk. Het tegendeel van wanorde, chaos, bandeloosheid en eigenrichting die het leven tijdens de oorlog had gekenmerkt. Een tijd van samen de schouders er onderzetten en een ‘boterham met tevredenheid’ eten. Dankbaarheid voerde de boventoon omdat de zware beproevingen voorbij waren. Verhongering dreigde niet meer en zelfs een beetje luxe bleek nu mogelijk.¹⁴¹⁰

Het was een tijd van krachtige economische groei met steun van de Marshallhulp en de uitbouw van het sociale-verzekeringstelsel. In een relatief snel tempo doorliep Nederland een moderniseringsproces: ‘vernieuwing binnen tal van sectoren van de industrie, doorbraak van de moderne consumptiecultuur, de radicale herinrichting van de dagelijkse omgeving van het platteland, de stad en de woning’.¹⁴¹¹

En dan was er de Koude Oorlog met de Russische dreiging, de angst voor de atoombom, een angst die paste in een algemeen crisisklimaat dat vooral in het begin van de jaren vijftig heerste en voor een deel vergelijkbaar was met ‘een algemeen West-Europees bezorgdheidscomplex’ ten gevolge van het door de oorlog verzwakte Europa.¹⁴¹² Men tilde zwaar aan de misères van die tijd; de vermeende cultuurcrisis die velen in de greep hield, de zogeheten geestelijke teloorgang, de eenzaamheid van de moderne mens. De geestesgesteldheid van die mens werd bevorderd door zowel de angst voor het verlies van waarden alsook door materiële veranderingen.

De socioloog en later spraakmakende futuroloog Fred L. Polak nam in 1952 de temperatuur van de algemene stemming in Nederland op: die was beneden nul.¹⁴¹³ ‘Onmiskenaar-

¹⁴⁰⁹ Jan Andries Meijers, *De Groene Amsterdammer* 26 september 1953.

¹⁴¹⁰ E.H. Kossmann, *De lage landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Deel II 1914-1980 (Amsterdam/Brussel 1986) 231.

¹⁴¹¹ Kees Schuyt en Ed Taverne, 1950, 24.

¹⁴¹² H.W. von der Dunk, ‘Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955-1973’, *Low Countries Historical Review* 101 (1986) 2-20, aldaar 9. <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.2674>.

¹⁴¹³ Fred L. Polak, ‘De tijd waarin wij leven’, *De Gids* 115 (1952) 58-64.

re malaise en depressie, in de letterlijke betekenis van slecht op zijn gemak zijn, van onder druk verkeren. Onder de druk der tijden ontstaan gevoelens van onrust en onbehagen, van onzekerheid, wantrouwen, verbittering en desillusie, die kunnen uitgroeien tot angst, rusteloos en gejaagd zoeken naar uitkomst en tot diverse varianten van ontvluchting, maar ook tot volslagen moedeloosheid en doffe berusting.¹⁴¹⁴ En hebben de leiders nog alles in de hand, kunnen we daar nog op vertrouwen? Angst ‘voor ieder en voor alles, voor het leven en voor de dood, voor onszelf’. De angst om de angst.¹⁴¹⁵ Begrijpelijk dat velen ons land ontvluchtten en hun heil elders zochten. Een record aantal emigranten (81.000) verliet in 1952 Nederland.

Maar het was bepaald niet alleen mentale kommer en kwel, er waren in die jaren ook signalen van cultureel verzet. Zoals van de literaire beweging van de Vijftigers met onder meer Lucebert, Hugo Claus, Remco Campert, Bert Schierbeek en Jan Hanlo. En de kunstenaarsgroep Cobra met de Nederlanders Karel Appel, Corneille en Constant, de Belg Pierre Alechinsky en de Deen Asger Jorn. Conflicten konden niet uitblijven tussen enerzijds de ‘ongecontroleerde energie en primitiviteit’ van de experimentele kunstenaars en anderzijds de ‘overwegend conservatieve naoorlogse cultuur’.¹⁴¹⁶ De vaak genoemde braafheid en burgerlijkheid van de jaren vijftig werden eveneens op de korrel genomen door activiteiten van jongeren die het begin bleken te zijn van een opkomende jeugdcultuur. Die brak door toen in de jaren zestig de ‘revolutie’ op straat door jongeren zichtbaar werd gemaakt.¹⁴¹⁷

De lezers herkenden Boumans diagnose van de tijd of ‘de tijdgeest’, wat dat laatste ook moge zijn. Misschien was hun beleving van de tijd tot dan toe als het ware onzichtbaar, althans niet beschreven. Juist de *Erlebnis*¹⁴¹⁸ van deze lezers wilde Bouman een plek in de geschiedenis geven.¹⁴¹⁹ Wat herkenden de meer dan 450.000 Nederlandse lezers van *Revolutie der eenzamen* dan wel, wie waren zij? Tijd om in te zoomen op de lezers.

Bouman kende zijn lezers, hij was een van hen. Hij was zelf het prototype van de harde kern van de lezersgroep van *Revolutie der eenzamen*. Vaak hoog opgeleid, voor de oorlog geboren en existentieel worstelend met het christelijk geloof en met de wereld. Veelal waren zij ook actief geweest in de vernieuwingsbeweging van de jaren dertig, dat vergeten hoofdstuk, dan wel hadden zij daarmee gesympathiseerd. In de jaren veertig en vijftig behoorden zij

¹⁴¹⁴ Polak, *De tijd*, 60.

¹⁴¹⁵ Polak, *De tijd*, 61.

¹⁴¹⁶ Schuyt en Taverne, 1950, 408-409.

¹⁴¹⁷ Eric Duivenvoorden, *Rebelse jeugd. Hoe nozems en provo's Nederland veranderden* (Amsterdam 2015).

¹⁴¹⁸ Een begrip van de filosoof Wilhelm Dilthey, vaak vertaald als *geleefde ervaring*, zie de volgende paragraaf.

¹⁴¹⁹ Klaas van Berkel, Joop Ellemers en Tity de Vries, ‘Schoolmeester der eenzamen’, in Wim Berkelaar en Jos Palm, *Ik wil wekken en waarschuwen: gesprekken over Nederlandse historici en hun eeuw* (Amsterdam 2008) 109–117, aldaar 116.

tot een omvangrijke groep van christelijke 'stille revolutionairen'.¹⁴²⁰ De beide wereldoorlogen (de meesten hadden als kind ook de Eerste Wereldoorlog meegemaakt) zaten nog in hun hoofd en hart. Zij wisten te midden van de Koude Oorlog (de dood van Stalin, de atoombom, de zoveel krachtiger waterstofbom, de Koreaanse oorlog) dat de volgende 'zondvloed' welhaast onvermijdbaar was. Zij lazen en discussieerden zeer bezorgd over wereldproblemen als hongersnood, rassendiscriminatie, onderdrukking, vluchtelingenprobleem en niet in de laatste plaats de atoombom. In hun ogen waren de kerken en hun leiders tijdens de Tweede Wereldoorlog te kort geschoten. Ook nu beheerde de kerk slechts de dogmatische tradities maar kende zij geen 'gemeenschap der heiligen'. Eveneens faalden de kerken opnieuw ten opzichte van de wereldproblemen, de kerkleiders waren er niet mee bezig en vonden dat ook niet hun taak. Religie was hun taak, evenals de kerkorde en, in de RK kerk, het herstellen van de hiërarchie.

De 'stille revolutionairen' wilden de kerken veranderen, de kerk moest zich uitspreken over de wereldproblemen, ze had een taak in de wereld. Maar vooral ging het de 'stille revolutionairen' om een *levend* geloof. Niet een geloof als dogmatisch houvast, niet als schuilplaats tegen de gevaren van de moderniteit maar een geloof dat God zelf in een mens bewerkt.¹⁴²¹ Boumans lezers waren evenals hijzelf sterk beïnvloed door de moderne theologen van de jaren veertig en vijftig.¹⁴²² Theologen die, diep geraakt door de verschrikkingen van de oorlog, radicale opvattingen over het christelijk geloof verkondigden. Zoals, in een geheel andere periode van de geschiedenis, de filosofen Kierkegaard en Nietzsche rekenschap wensden af te leggen met betrekking tot de 'ernstigste aangelegenheid, het christendom'. Kierkegaard die zich bezon op de vraag hoe het christendom nog beleefd kon worden, Nietzsche die stelde dat God dood was.

In de jaren veertig en vijftig mengden enkele moderne theologen hun christendom met het existentialisme, soms balancerend op de grens van christendom en secularisering, daarmee de weg bereidend voor de God-is-doodtheologie die vanaf de jaren zestig actueel werd.¹⁴²³ Andere theologen pleitten voor een kerk als werkelijke gemeenschap van gelovigen. Daaraan lag een onderscheid tussen religie en geloof ten grondslag, waarbij religie als overwegend negatief werd beoordeeld. Dan was er ook het streven naar oecumene, het overstijgen van de

¹⁴²⁰ Paul Luykx, Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).

¹⁴²¹ Romano Guardini, *De gestalte der toekomst* (Utrecht/Brussel 1951), 72.

¹⁴²² Theologen als de Duitsers Paul Tillich (1886-1965) en Dietrich Bonhoeffer (1906-1945), de Zwitser Karl Barth (1886-1968) en de Nederlander Hendrik Kraemer (1888-1965).

¹⁴²³ Dorothee Sölle, *Plaatsbekleding. Een hoofdstuk theologie na 'de dood van God'* (Utrecht 1965) oorspronkelijke titel *Stellvertretung* (Stuttgart 1965); John A.T. Robinson, *Honest to God* (London 1963).

verschillen tussen kerken en het samengaan, een eenheidsstreven als in de jaren dertig. De opvattingen van deze theologen over kerk (religie) en geloof hadden grote invloed op die christenen die in grote getale de lezersgroep van Bouman uitmaakten. Zij ‘kenden hun Schweitzer’ en met Schweitzers mengeling van pessimisme en optimisme streefden zij naar een actief geloof en lazen en dachten na over de problemen elders in de wereld. Want zij wisten, met een andere paradox van Schweitzer, dat zij als christenen niet van deze wereld zijn maar tegelijk wel handelend in deze wereld zijn. In de woorden van De Rougemont: het nastreven van een actief pessimisme.

Hun ‘revolutie’ begon door deel te nemen aan projecten voor vernieuwingen binnen respectievelijk de Rooms-Katholieke Kerk (Katholieke Actie) en de Nederlands Hervormde Kerk (Gemeenteopbouw). Maar waar de kerkvernieuwers voornamelijk tot doel hadden om van bovenaf de kerk weer op orde te krijgen, het gezag weer te vestigen en dusdoende de secularisatie tegen te gaan, deed zich een stille revolutie voor. Vooral, maar niet alleen daar, werd dat zichtbaar bij de rooms katholieken. De Katholieke Actie bleek uiteindelijk mislukt maar had wel de zogeheten Ecclesiabeweging voortgebracht. Een basisbeweging van kleine gespreksgroepen met vanaf 1952 een zeer snelle groei tot bijna tweeduizend groepen.¹⁴²⁴ Daarmee vergelijkbaar is de groei van het aantal gesprekskringen van abonnees van *Wending*, maandblad voor evangelie, cultuur en samenleving: in 1947 drieduizend en in 1969 twaalfduizend van voornamelijk Nederlands hervormden.¹⁴²⁵

Eertijds waren het volgzaam kerkleden maar nu kritische gelovigen met een nieuw zelfbewustzijn die zich onafhankelijk opstelden ten opzichte van de kerk. Met wereldse thema’s als oorlog en vrede, oecumene en vrijheidsbewegingen in Zuid Amerika en Afrika. Onder meer deze activiteiten hebben in de jaren zestig in de katholieke kerk en in de hervormde kerk en, met enige achterstand maar later versneld ingehaald, in de synodaal gereformeerde kerk¹⁴²⁶ geleid tot veel onrust, wezenlijke veranderingen en uiteindelijk een omvangrijke ontkerkelijking.

In 1953, toen *Revolutie der eenzamen* in de boekhandel lag, waren de ‘stille revolutionairen’ nog kerkgangers. Maar kritisch, nauwelijks bekomen van de oorlog, gelukkig met een beetje luxe, maar verontrust over de wereld en bang voor de toekomst, existentieel hun hoop puttend uit een levend geloof. Bouman zal deze religieuze ‘vijftigers’ voor ogen hebben ge-

¹⁴²⁴ P.I.M. de Haan, *Van volgzaam elitestrijder tot kritische gelovige. Geschiedenis van de Katholieke Actie in Nederland (1934-1966)* (Nijmegen 1994).

¹⁴²⁵ Wim Berkelaar, ‘Een Woord voor de wereld’, G. Harinck en D. Th. Kuiper (red.), *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers* (Zoetermeer 1999) 184 – 221, aldaar 193-194. Bouman was in 1953 toegetreden tot de redactie van *Wending*.

¹⁴²⁶ Koosje Koster e.a., *De kogel door de kerk. 14 interviews met gewezen gereformeerden* (Den Haag 1965).

had, deze lezers zullen zich hebben herkend in zijn beschrijving. Zo was het de afgelopen decennia gegaan, zo hadden zij het beleefd en zij wilden evenals Bouman dat het anders werd: eerst ‘nog wat schichtig in hun bewegingen, doch blijkbaar vastberaden in hun drang de ring der eenzaamheid te doorbreken.’¹⁴²⁷

De lezers herkende zich in Boumans ervaringen en in zijn strijd voor het geloof. Maar hij schreef *Revolutie der eenzamen* in de eerste plaats voor zichzelf. Het schrijven van zijn ‘vrije’ historische cultuursociologische boeken was voor Bouman een levensnoodzaak. Het niet-schrijven maakte hem depressief. Het was een heilig moeten, hij schreef dan ook altijd en overal, hij werd geprezen om zijn discipline. Maar in de eerste plaats schreef hij om daarmee te zeggen wat hij wilde zeggen, kleur te bekennen. Hij had het (‘vrije’) schrijven nodig en kon niet zonder.

‘Wat zijn de boeken die ik geschreven heb, wat zouden zij onder de gegeven omstandigheden anders kunnen zijn dan eruptiemateriaal, lava en as van een ondergronds vulkanisch proces? Ik herken mijzelf en mijn problemen in keuze van onderwerp en in wijze van uitwerking. Ik zie hoe ik in de loop van de jaren, in verschillende vermommingen steeds hetzelfde verbeeld heb, tot schrijven gedwongen werd door altijd dezelfde behoefte aan een bevrijding.’ Bouman schreef deze tekst, die op zijn lijf is geschreven, in zijn dagboek (met bronvermelding).¹⁴²⁸ De tekst is van de schrijfster Hella Haasse.¹⁴²⁹

¹⁴²⁷ Bouman, *Revolutie*, 430.

¹⁴²⁸ Dagboek 2^e Kerstdag 1955, NHA (toegang 316).

¹⁴²⁹ Hella Haasse, *Zelfportret als legkaart* (Amsterdam 1954) 59.

Hoofdstuk 23 Intussen op de universiteit

Bestuurder

Bouman was een bekwaam en gewild universitair bestuurder en tevens bouwer van nieuwe opleidingsprogramma's. Zijn primaire taak was het lesgeven in het bijvak sociologie in de rechtenfaculteit en het doen van sociologisch onderzoek. Hij deed zijn onderwijstaak het liefst binnen het Studium Generale om op die manier veel studenten van elders te bereiken.

Vanaf 1951 werd een beroep gedaan op zijn netwerkvaardigheden voor het positioneren van sociologie met behulp van een bestuurlijk gezien nieuw fenomeen: de Verenigde Faculteiten ten behoeve van de sociale wetenschappen. Bouman werd voorzitter van dit samenwerkingsverband van de Faculteiten Rechtsgeleerdheid, Letteren en Wijsbegeerte en Economische Wetenschappen. Hij werd geacht om binnen dit verband van deelnemende faculteiten, dus van verschillende belangen en (machts-)posities, een plaats voor de sociologie te bewerkstelligen. In 1953 werd sociologie (nog steeds binnen de Verenigde Faculteiten) een zelfstandige studierichting. Bouman bouwde samen met lector Saal het opleidingsprogramma verder uit en maakte afspraken over de onderdelen die aan anderen werden uitbesteed.

Het directeurschap van Bouman van het Sociologisch Instituut werd per september 1959 overgenomen door de in 1958 aangestelde tweede hoogleraar sociologie Gadourek. Dat was op dat moment voor Bouman uiterst welkom, want in het academisch jaar 1959/1960 was hij rector magnificus. Een functie overigens die hij en veel hoogleraren met hem niet ambiëerde, maar waar hij wel trots op was toen hij de functie eenmaal bekleedde. In dezelfde periode was een oude bekende van Bouman, de vroegere hoogleraar sociologie van het vooroorlogse Groningse Sociologisch Instituut, Helmuth Plessner eveneens rector magnificus, maar dan aan de universiteit van Göttingen. Bij een ontmoeting kwamen de beide rectors een jume-lage overeen.¹⁴³⁰ In het kader van de uitwisselingsafspraken gaf Bouman in 1961 colleges in Göttingen.¹⁴³¹ Ondanks zijn altijd terugkerende verzuchtingen over het vele werk kon hij er kennelijk ook steeds wat bij hebben.

In 1964 werd de sociologie ondergebracht in de nieuwe Faculteit der Sociale Wetenschappen. Bouman is altijd lid van de rechtenfaculteit gebleven, niet omdat hij daar per se op stond, maar omdat de faculteit hem er graag bij wilde houden.¹⁴³² Lange tijd verkeerde Bouman daardoor in de unieke situatie van een dubbel lidmaatschap. Naast het lidmaatschap van

¹⁴³⁰ Gadourek, 'Sociologie in Groningen: de beginjaren' *Lustrumcongres. 65 jaar sociologie in Groningen op 11 april 2003* (www.rug.nl/gmw/sociology/organisation/gadourek.pdf) 5.

¹⁴³¹ Notulen vergadering Senaat 30 november 1959 Archiefdepot RuG, nr. 4024.

¹⁴³² Henssen, *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989*, 334.

de rechtenfaculteit was hij van 1948 tot 1950 tevens voorzitter van de economische faculteit. Vanaf 1964 participeerde hij zowel in de rechtenfaculteit alsook in de faculteit sociale wetenschappen. Door zijn aanwezigheid in meerdere faculteiten heeft Bouman ‘krachtig zijn stempel gedrukt op de twintigste-eeuwse geschiedenis van de Groningse universiteit’.¹⁴³³ Juist door zijn talrijke grensoverschrijdingen binnen de universiteit oefende hij invloed uit op zijn collega’s.

Desondanks was Bouman ‘onder de druk van een te zware en te gevarieerde last van werkzaamheden’ verre van gelukkig op de universiteit. Vooral meende hij dat hij dagelijks zijn aard en aanleg verloochende onder het mom van ‘sociale nuttigheid’ waardoor hij niet kon schrijven aan zijn ‘vrije’ boeken. Met name de jaren van het rectoraat en het daaraan voorafgaande secretariaat van de senaat vielen hem zwaar: ‘door een overmaat van futiliteiten te deprimerend om zich voortdurend rekenschap te blijven geven van een tekort schieten op bijna ieder gebied’. Het liefst was hij uit ‘de tredmolen van het geestdodend bestaan’ gestapt. Regelmatig overviel hem een ‘ontzettend verlangen om weg te trekken.’ Op 5 mei 1966 zag hij eindelijk de vrijheid gloren: ‘nog een jaar ambtenarij’.¹⁴³⁴ Bouman nam in het najaar van 1967 (voortijdig) afscheid van de universiteit.

Een cultuursocioloog in moderne tijden

Hoewel vaak actief als bestuurder was Bouman natuurlijk in de eerste plaats hoogleraar sociologie. We weten dat Bouman binnen de Nederlandse sociologie een tijdlang niet op zijn plaats was. De cultuursociologische richting werd afgedankt en de zogeheten ‘moderne sociologie’ werd allesbepalend.

In *De sociologische verleiding* wijst de historicus E. Jonker erop wat al vanaf de ontstaansgeschiedenis de grote thema’s in de sociologie waren: industrialisatie, modernisering en rationalisering van de samenleving die leiden tot democratisering, individualisering en massificatie.¹⁴³⁵ Die thema’s zijn altijd in de sociologie gebleven maar de beoordeling daarvan was ambivalent. Sociologische theorieën daarover werden zowel ontwikkeld vanuit de Verlichting en alsook vanuit het conservatisme. Twee tradities, ‘techniek’ en ‘cultuur’, behorend tot respectievelijk de rationele natuurwetenschappen en de anti-modernistische geesteswetenschappen.¹⁴³⁶ Rond 1890 werd de cultuurpessimistische zienswijze dominant. Deze werd versterkt

¹⁴³³ Henssen, *Rijksuniversiteit Groningen*, 334, 353.

¹⁴³⁴ Dagboek 8 januari 1950, 31 december 1953, 2 juli 1960 en 5 mei 1966, NHA toegang 316.

¹⁴³⁵ Jonker, *Sociologische verleiding*, 270.

¹⁴³⁶ Jonker, *Sociologische verleiding*, 273.

door de Eerste Wereldoorlog en de economische en politieke crisis in het interbellum. Daarna maakte deze weer plaats voor een maatschappelijk optimisme.

Dat optimisme begon in Amerika en al tijdens het interbellum als een geloof 'om het industriële systeem op rationele basis, langs radicaal-liberale en sociaaldemocratische principes te ordenen'.¹⁴³⁷ Het fundament daarvoor was het beeld van de snel toenemende materiële welvaart.¹⁴³⁸ Het moest mogelijk zijn, zo dachten progressieve intellectuelen en vooral de sociologen onder hen, om de levensstandaard van de massa sterk te verhogen zonder de democratie en de kwaliteit van de cultuur in gevaar te brengen.¹⁴³⁹

Over de massacultuur en de gevaren daarvan werd in de jaren vijftig in Amerika een groot en stevig debat gevoerd. 'De massamens is ontworteld, vervreemd van zichzelf, van zijn klasse en van zijn belangenorganisaties.'¹⁴⁴⁰ De eenzame en bange massamens is bij uitstek gevoelig voor de totalitaire verleiding en dat maakt hem tot een prooi van de manipulatie van de massacultuur door totalitaire bewegingen, de massa had het fascisme gesteund.

Toch wanhoopten de Amerikanen niet, het vrijetijd-tijdperk was nog maar net begonnen, op de langere termijn leken de culturele mogelijkheden vrijwel onbeperkt.¹⁴⁴¹ Voor het westen waren de materiële problemen opgelost, de culturele zaken kunnen nu alle aandacht krijgen: economie is 'uit' en sociologie is 'in'.¹⁴⁴²

Bouman ontdekte in de tweede helft van de jaren dertig, met behulp van de socioloog Mannheim, datzelfde ideaal van een democratische, door verantwoorde elites planmatig geleide samenleving. Daarin sprak hem vooral aan de door Mannheim bepleitte culturele opvoeding van de massa door verantwoorde elites. Dat interesseerde hem meer dan de democratische planning op zich, die Mannheim in zijn latere Engelse periode de titel 'planning for freedom' meegaf. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* (1935) van Mannheim ademt een sombere geest. Daarna breidde Mannheim zijn boek dus in het Engels verder uit en wijzigde hij de titel in: *Man and Society in an Age of Reconstruction* (1940). Vanwege die uitbreiding is de Engelse versie 'een voorbeeld van de overgang van cultuurpessimistische beschouwin-

¹⁴³⁷ Jonker, *Sociologische verleiding*, 270-275.

¹⁴³⁸ Deze opvatting werd uitgedragen door de intellectuelen, voornamelijk sociologen van de 'end-of-ideology'-beweging en werd onder dezelfde titel een aantal jaren later beschreven door een van haar voormannen Daniel Bell. Daniel Bell, *The End of Ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties* (Glencoe, II 1960).

¹⁴³⁹ M. van Rossem, *Het radicale temperament. De dubbele politieke bekering van een generatie Amerikaanse intellectuelen 1934-1953*, (Utrecht 1983) 220.

¹⁴⁴⁰ Van Rossem, *Het radicale temperament*, 212.

¹⁴⁴¹ Van Rossem, *Het radicale temperament*, 259.

¹⁴⁴² Jonker, *Sociologische verleiding*, 75.

gen over het massa-tijdperk naar optimistischer getoonzette opvattingen over de mogelijkheden van democratische planning.’¹⁴⁴³ Daarmee sloot Mannheim goed aan bij de optimistische variant van de Amerikaanse sociologie. Bouman echter, vond eind jaren vijftig *Mensch und Gesellschaft* nog steeds beter dan *Man and Society*: ‘De originele editie van het boek is in menig opzicht te verkiezen boven de sterk uitgebreide Britse uitgave.’¹⁴⁴⁴ Terwijl de Nederlandse moderne sociologen nu juist enthousiast aansloten bij het begrip ‘planning for freedom’ van Mannheim.

Bouman was (nog) niet bij het optimisme aangeland. Hij schreef in 1938 een artikel over sociologie in *Scientia* dat eindigde met een beschrijving in alarmistische stijl over het verval van de West-Europese samenleving. In datzelfde jaar publiceerde Bouman *Van Renaissance tot Wereldoorlog* waarin hij het in zijn ogen zinloze materialistische vooruitgangsoptimisme verwierp en hoopte op leiding van de culturele elite. In 1948 publiceerde hij een gewijzigde druk van zijn boek. In de titel liet hij ‘Wereldoorlog’ als een cultuurhistorisch begrip in enkelvoud staan, terwijl zijn geschiedschrijving inmiddels twee wereldoorlogen omvatte. In een nieuwe eindtekst vraagt Bouman zich af wat de zin is van die wereldoorlogen. Voor het antwoord gaat hij, geheel in de lijn van zijn bekering tot het christelijke geloof tijdens de Tweede Wereldoorlog, vol op het orgel. Het is één lang pleidooi om op God te vertrouwen.

In het handboek *Sociologie, begrippen en problemen* (1940), dat Bouman aan het begin van de Tweede Wereldoorlog schreef, is zijn cultuurpessimistisch denken eveneens te herkennen. Enkele recensenten omschreven het boek zelfs als een ‘zeer radicaal soort organicistisch conservatisme’.¹⁴⁴⁵ Bouman nam dat handboek sociologie in 1946 mee naar Groningen voor zijn colleges sociologie, het werd een groot succes.

Het was niet mis te verstaan de nieuwe Groningse hoogleraar sociologie behoorde tot de cultuursociologische richting van conservatieve snit. Dat bleek ook wel uit zijn entreerede als hoogleraar sociologie onder de titel *Sociale spanningen*. Die spanningen zijn volgens Bouman verschijnselen die als een ‘stille werking van de erosie’ een vulkanische uitbarsting kunnen veroorzaken. En, waarschuwde hij, elke verstoring van de eenheid van de levensstijl van een samenleving kan rampzalige gevolgen hebben. ‘Diep in het onderbewustzijn levende antisociale neigingen’ kunnen zich doen gelden en ‘menigmaal blijken de opduikende impulsen geen tegenwicht meer te vinden in geldende sociale normen’.

¹⁴⁴³ Jonker, *Sociologische verleiding*, 45.

¹⁴⁴⁴ P.J. Bouman, *Vijfstromenland. Balans der Werelddelen* (Van Gorcum & Comp. N.V. Assen 1958). Noot op pag. 23.

¹⁴⁴⁵ Van Heerikhuizen en Wilterdink, ‘Conservatisme en sociologie’, 182-207.

Bouman dacht in het bijzonder aan de arbeidersklasse en de middenstand waar wanhoop en verbittering tot problemen kunnen leiden. Hij ventileerde hiermee een diepe angst voor een dreigende massa. Was de massa wel te vertrouwen? Niet, meende Bouman, want we hebben te maken met een nieuw type mens dat 'ieder contact met God dreigt te verliezen'.¹⁴⁴⁶ Die mens verzet zich, misschien onbewust en ten dele collectief, tegen een wereld waarin men zich niet meer thuis voelt. Die rebellie komt volgens Bouman voort uit een overmaat aan secularisatie en een doorlopende verkrachting van het innerlijk. Deze opvatting werd het centrale thema van *Revolutie der eenzamen*. Hij worstelde, om in de terminologie te blijven, met het probleem van de 'cultuurcrisis' en van de massa 'die behoefte heeft aan kracht en eenvoud.'

Bouman was, in de eerste tien jaren na de oorlog, bepaald niet de enige met een sombere kijk op de wereld en West Europa in het bijzonder. In die periode speelde binnen de Nederlandse sociale wetenschappen de cultuursociologische problematiek nog de hoofdrol. De toenmalige generatie sociologen (vrijwel allen waren van huis uit sociografen) stond zeer aarzelend tegenover de modernisering van de samenleving. Bouman, van 1950 tot 1953 voorzitter van de Nederlandse Sociologische Vereniging, was een vertegenwoordiger van deze groep, die verder sterk het stempel van de verzuiling droeg: moderne Nederlands hervormden en minder moderne rooms-katholieken waren dominant. Het waren dezelfde groeperingen als waaruit het kader van de vernieuwingsbeweging van de jaren dertig voortkwam. Deze sociologen hadden een voorkeur voor onderwerpen als het gezin, de jeugd en de zogeheten onmaatschappelijkheid.¹⁴⁴⁷

In dat klimaat paste het onderzoek naar de massajeugd. In oktober 1948 vroeg minister van O.K.W. drs. F.J. Th. Rutten om een onderzoek 'naar het ontstaan en de beïnvloeding van de mentaliteit der zogenaamde massajeugd'. Boumans Sociologisch Instituut was een van de zeven instituten die het onderzoek naar de massajeugd in de jaren 1949 tot en met 1951 uitvoerden.¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴⁶ Dagboek 3 oktober 1948, NHA (toegang 316).

¹⁴⁴⁷ Marja Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985).

¹⁴⁴⁸ De andere instituten die delen van het onderzoek voor hun rekening namen waren het Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk (Isonovo) geleid door Sj. Groenman, het Sociologisch en Pedagogisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht (respectievelijk J. Kruyt en M.J. Langeveld), het Sociologisch Instituut 'Kerk en Wereld' (W. Banning), het laboratorium voor Toegepaste Psychologie van de Vrije Universiteit (J. Waterink) en het Mgr. Hoogveldinstituut te Nijmegen van Nic. Perquin. Het (katholieke) Hoogveldinstituut weigerde uiteindelijk met de anderen samen te werken. Naar eigen zeggen van directeur Perquin was in eerste instantie alleen zijn instituut gevraagd voor het onderzoek. Perquin publiceerde een eigen rapport over zijn onderzoek in het zuiden van het land. (Langeveld, *Massajeugd*, 251).

Er ontstond meteen verschil van mening over wat onder ‘massajeugd’ moest worden verstaan.¹⁴⁴⁹ De eindrapporteur van het onderzoek, de Utrechtse hoogleraar pedagogiek M.J. Langeveld, gebruikte liever de term: *maatschappelijk verwilderde jeugd*. Dan nog gaat het niet om een ‘wilde maar om een uit geordende levensverhoudingen weggezakte mens’. ‘Wegzakken uit het door traditie, door sociale gewoonte, moraliteit en geloof geordend leven van vroegere historische fasen.’¹⁴⁵⁰

Het verschijnsel beperkte zich niet tot de jeugd. Toegepast op de jeugd zag de rapporteur een verregaande gestalteloosheid, het onvermogen zelf gestalte te zijn: ‘het uiterlijk is filmconfectie of volstrekt verwaarloosd; houding en beweging vertonen geen uit het innerlijk komend gericht zijn: men leunt, hangt slentert, enzovoort; er is vaak een ongedurige bewegingsoverdaad zonder doel’. ‘De stem en de articulatie drukken een holle leegte uit: men loeit, men brult, men kletst als een eindeloos geleuter, men gilt en giert, men jengelt en zeurt. ‘Men beweegt niet, men wordt bewogen.’

Deze beschrijving is bijna komisch, want opmerkelijk sierlijk on-Langevelds van toon.¹⁴⁵¹ Toch waren deze opvattingen gemeengoed in onder meer kringen van sociale wetenschappers in de tijd dat het onderzoek werd uitgevoerd. Langevelds typering van de massajeugd doet denken aan de omschrijving van de massamens van de Spaanse filosoof Ortega die van mening was dat de massamens een uitgeholde mens is. Zonder een innerlijk leven en zonder een onafhankelijk en onvervreemdbaar ik. Altijd is deze mens bereid om zich overal aan over te geven. Alleen gedreven door lusten denkt hij dat hij alleen rechten heeft en geen verplichtingen.¹⁴⁵² Langevelds tekst refereert bovendien aan de op het gedrag van anderen gerichte houding (*other-directed*) zoals beschreven door Riesman in het toen juist gepubliceerde *The lonely crowd*.

De onderzoekers hadden geen gezamenlijke vraagstelling en dus ook geen uitgewerkte onderzoeksopzet. Langeveld kon als projectleider weinig doen om de samenwerking tussen de instituten te bevorderen, laat staan om een gezamenlijk onderzoeksdesign te ontwikkelen. Ieder instituut wilde baas in eigen huis blijven. Wel gebruikten de onderzoekers eenzelfde omvangrijke vragenlijst met in totaal 367 vragen. Daaruit blijkt dat het accent ligt op de ‘maatschappelijke en culturele omstandigheden van het gezin en het omringende milieu’.¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁹ M.J. Langeveld (rapporteur), *Maatschappelijke verwildering der jeugd: rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd* (Amsterdam 1952) 9.

¹⁴⁵⁰ Langeveld, *Massajeugd*, 16-18.

¹⁴⁵¹ Jaap Bos, M.J. Langeveld, *Pedagoog aan de hand van het kind* (Amsterdam 2011) 254.

¹⁴⁵² Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens* (Rotterdam 2015) 47, oorspronkelijk *La rebelión de las masas* (1929).

¹⁴⁵³ Langeveld, *Massajeugd*, 251.

Het is twijfelachtig of de enquêteurs al die vragen wel hebben gesteld. In ieder geval werden ze niet voorgelegd aan jongeren die volgens de onderzoekers tot de massajeugd zouden behoren maar aan sleutelfiguren uit de lokale gemeenschap: jeugdleiders, onderwijzers, geestelijkheid.

Bouman kon zijn onderzoekers, die het Groningse en Friese deel van het onderzoek deden, niet met voldoende aandacht begeleiden. Het waren jaren dat hij wel wat anders aan zijn hoofd had: zijn vader overleed in 1949. Zelf was hij nog bezig om zijn ervaringen te verwerken van zijn verblijf in een Duitse 'samenleving in puin'. In 1950 verbleef hij langdurig in Amerika, het jaar daarop belandde hij in een zware persoonlijke crisis, intussen gingen de perikelen met het opbouwen van de economische faculteit ook door en deed Bouman onderzoek naar de april-mei-stakingen van 1943. Jan Haveman, promovendus van Bouman, herinnerde zich later over het onderzoek naar de massajeugd dat hij van Bouman een paar vage vragen op een gestencild papier kreeg en dat de belangrijkste opdracht was 'om als het ware de werkelijkheid te gaan fotograferen'.¹⁴⁵⁴ Haveman kwam vrij toevallig via zijn broer aan de namen van sleutelfiguren. Zijn broer was predikant in Muntendam, de eerste locatie waar Haveman met de vragenlijst rondging.

Ter afsluiting van het massajeugdonderzoek schreef Langeveld een eindrapportage die losjes was gebaseerd op de deelrapporten. Na de publicatie daarvan brak daarover forse kritiek los. De onderzoeksmethode was onduidelijk en de toon van het rapport was zwaar, somber en met een pessimistische visie. Sommige onderzoekers bleken vijfendertig jaar na dato zelf ook van mening dat het massajeugdonderzoek niet zo best was. De uiteindelijke rapporten waren 'een vrij slap verhaal dat te weinig houvast bood', zo vond de toenmalige onderzoeker van 'Kerk en Wereld' Saal, de latere lector sociologie in Groningen.¹⁴⁵⁵

De commotie rond de eindrapportage van het massajeugdonderzoek was ook weer snel over. Langevelds rapport viel eigenlijk in een vacuüm, in 1952 werd er niet meer over de jeugd als probleem gesproken. Bovendien was het intussen zeven jaar na de oorlog en volgens het merendeel van de sociale wetenschappers gedroeg de jeugd zich 'alles behalve opstandig, verwilderd of wat dan ook'.¹⁴⁵⁶

De kritiek leidde er wel toe dat de instituten het ter verduidelijking nodig vonden om uittreksels van de deelrapporten te publiceren in het zogeheten *Bronnenboek* (1953). Voor Bouman had die publicatie een vervelend vervolg. Het dagblad *Friese Koerier* besteedde er

¹⁴⁵⁴ Frans Meijers en Manueal du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven 1987) 32.

¹⁴⁵⁵ Meijers e.a., *Pedagogische norm*, 36.

¹⁴⁵⁶ Meijers e.a., *Pedagogische norm*, 37.

uitgebreid aandacht aan. In zes achtereenvolgende vrijdagedities redactioneel commentaar en een stortvloed van ingezonden brieven kwam een kritiek los die niet mals was. Het ging om de verslagen over de Friese dorpen Harkema en Ureterp door ‘een 23 jarige kandidate sociale wetenschappen uit Frieschepalen’ die met ‘wetenschappelijke vooringenomenheid’, ‘misplaatst sociaal meerwaardigheidsbesef’ en ‘een toonbeeld van hovaardij en wereldvreemdheid geheel voorbij gaat aan de vele positieve kanten van het gemeenschapsleven.’¹⁴⁵⁷ De krant beschreef vervolgens zelf de beide dorpen in een positieve toonzetting. Zo was Ureterp juist groot geworden door eensgezindheid en waren er in Harkema geen ontsporingen.

In een reactie probeerde Bouman de gemoederen te bedaren. Het ging om een uiterst moeilijk onderzoek, waar men niet met gewone onderzoeksmiddelen toekon. Vervolgens legde hij de schuld bij de makers van het *Bronnenboek*: geheimhouding was beloofd maar zonder overleg hadden de makers gebruik gemaakt van willekeurig gekozen stukken uit de deelrapporten. Overigens viel het naar zijn mening allemaal wel mee: ‘Het vestigt slechts de aandacht op enige randverschijnselen, die in de eerste na-oorlogstijd een bedenkelijker aspect vertoonden dan thans.’¹⁴⁵⁸ Feller was Bouman in de verdediging van zijn onderzoekster, hij maakte ‘ernstig bezwaar tegen de blaam op de onderzoekster.’

Het massageugd-onderzoek werd gehouden in een samenleving die zich in een overgangstijdperk bevond. Enerzijds pessimisme over het teloorgaan van oude samenlevingsvormen en anderzijds opkomend optimisme over de maakbaarheid van de moderne samenleving. De term ‘massageugd’ refereerde als ideologisch begrip zowel aan de traditionele samenleving die voorbij gaat, alsook aan het modernisme waartegen verzet gewenst dan wel waarvoor aanpassing noodzakelijk was. Nieuwe (sociologische) begrippen en definities voor wetenschappelijk onderzoek naar de naoorlogse jeugd waren nog niet voorhanden.

Bouman legde in die tijd de oorzaak van het jeugdprobleem bij de onzekerheid op het gebied van de opvoeding. Jongeren bevonden zich in de onoverzichtelijke situatie waarin oude cultuurvormen verdwijnen en nieuwe nog slechts in de kiem aanwezig zijn. Het is de opdracht voor de opvoeders om de grondslag te leggen voor ‘een nieuw opvoedingsideaal’.¹⁴⁵⁹ Hij ervoer intussen zelf flinke problemen met zijn jongste zoon Tom van 18 jaar, die zouden de komende jaren in ernst toenemen.

¹⁴⁵⁷ *Friese Koerier* 8 en 13 augustus, 16, 23 en 30 oktober en 6 november 1953.

¹⁴⁵⁸ *Friese Koerier* 30 oktober 1953.

¹⁴⁵⁹ P.J. Bouman, ‘Onoverzichtelijkheid’ *Wending* 10 (1955/1956) 324-329; P.J. Bouman, ‘Maatschappelijke achtergrond’ *Wending* 10 (1955/1956) 350-358.

In Nederland begon pas ongeveer tien jaar na de Tweede Wereldoorlog de sociologie te verschuiven naar optimisme en zakelijkheid en werd langzamerhand elk cultuursociologisch pessimisme verwijderd. De Nederlandse sociologie nam de Amerikaanse boodschap over dat in de twintigste eeuw de negentiende-eeuwse problemen van de industriële samenleving opgelost zijn. ‘Voorlopig nog alleen in de Verenigde Staten, maar binnenkort ook in Europa en op wat langere termijn overal.’¹⁴⁶⁰ Jonge Nederlandse sociologen omarmden de Amerikaanse sociologie. In Nederland introduceerden zij die onder de noemer moderne sociologie. Daarin domineerden de opvattingen van de Amerikaanse sociologen Parsons en Merton.¹⁴⁶¹ De Amerikanen ontwikkelden een benadering die in de welvaartsstaat de belofte inhield ‘dat wetenschappelijk geplande staatsinterventie tot sociale verbeteringen zal leiden.’¹⁴⁶² Zoals met de Keynesiaanse theorie de economische problemen geregeld leken, konden nu ‘de echt interessante sociale problemen aangepakt worden.’ De sociologie werd een bedrijf dat meettechnieken ontwikkelde die massaal konden worden toegepast. Met bijvoorbeeld de techniek van de sociologische enquête eenmaal onder de knie konden de sociologen er elk onderwerp mee te lijf.¹⁴⁶³

Terwijl Bouman doorging met het produceren van cultuurkritische teksten brak ook in de Nederlandse sociologie het optimisme door. Het begin van de daadwerkelijke omwenteling binnen de Nederlandse sociologie is in een jaartal weer te geven: 1955. In dat jaar nam de jonge doctorandus J.A.A. van Doorn zitting in het bestuur van de Nederlandse Sociologische Vereniging. Dat bestuur bestond alleen uit professoren behorend tot de eerste generatie hoogleraren sociologie.

Van Doorn was de aanvoerder van een groep jonge sociologen waarin verder onder meer Gadourek, J.E. Ellemers, C.J. Lammers en C.E. Vervoort die zich ‘de modernen’ noemden, daarmee verwijzend naar de moderne sociologie.¹⁴⁶⁴ Een jaar eerder hadden zij een eigen blad de *Sociologische Gids* opgericht als tegenhanger van *Mens en Maatschappij* (M&M). In 1958 werd M&M zelf aangepakt, de indeling en inhoud werden ‘gemoderniseerd’ naar het model van de *Sociologische Gids*.¹⁴⁶⁵ Dat hield ook in dat de oudere sociologen, waaronder Bouman, uit de redactie verdwenen. Tot de nieuwe redactie van M&M behoorde Boumans collega de moderne socioloog Gadourek.

¹⁴⁶⁰ Jonker, *Sociologische verleiding*, 47.

¹⁴⁶¹ Jonker, *Sociologische verleiding*, 55.

¹⁴⁶² Jonker, *Sociologische verleiding*, 54.

¹⁴⁶³ Jonker, *Sociologische verleiding*, 54-55.

¹⁴⁶⁴ In 1959 verscheen *Moderne Sociologie* van J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers.

¹⁴⁶⁵ Jonker, *Sociologische verleiding*, 99.

In 1962 werden de, door Van Doorn ironiserend als ‘great purge’ betitelde, veranderingen, gecompleteerd door een ingrijpende wijziging van het bestuur van de Nederlandse Sociologische Vereniging.¹⁴⁶⁶ Het bestuur van ‘oude bekenden’ van de NSV werd door de jonge ‘modernen’ overgenomen, een machtswisseling.¹⁴⁶⁷ De jonge modernen stapten in het bestuur en Bouman en andere oudere sociologen mochten uitstappen.

Bouman paste met zijn Duits georiënteerde cultuursociologie niet in de nieuwe moderne sociologie. Voor de modernen was cultuur geen onderzoeksthema; het met behulp van de sociologie de werkelijkheid zin en betekenis geven, was achterhaald en niet meer relevant. Het onderzoek moest bruikbare kennis opleveren ten behoeve van een maakbare samenleving. Het lukte de modernen zelfs om de *verstehende* en soortgelijke methoden tot een taboe te maken.¹⁴⁶⁸ Van zijn kant verweet Bouman de moderne sociologen, in navolging van de Amerikaanse socioloog C. Wright Mills, ‘werkelijkheidsvreemd empirisme’ en gebrek aan ‘verbeeldingskracht’.¹⁴⁶⁹ Bouman schreef wél over cultuur, over cultuur als de levensstijl van een samenleving. Een ruim cultuurbegrip dat veel omvat, een veelzijdige eenheid. Een cultuur met een rangorde van waarden waaraan een religieus getint mensbeeld ten grondslag ligt. Hij wilde inzicht verwerven in de wisselwerking tussen cultuur en sociale structuur. Voor dat laatste begrip gebruikte Bouman een omvangrijke definitie: ‘een omgrensd, min of meer geïntegreerd geheel van instituties, groepen en groeperingen, met vormen van sociaal handelen die, in onderling dynamisch evenwicht, in een groter cultureel verband passen’.¹⁴⁷⁰ Een sociale structuur is volgens Bouman een verbijzondering van cultuur. De definitie van de ‘moderne’ sociologen is aanmerkelijk korter: sociale structuur is ‘een netwerk van sociale betrekkingen en sociale verhoudingen’.¹⁴⁷¹

Boumans artikelen in de jaren vijftig, onder het regime van de modernen, bevatten een cultuursociologische benadering van verschijnselen als het ouder worden, de kleine groep, dienen, sparen, volte en het moderne tijdgebrek. Daarmee stond Bouman als historisch georiënteerde cultuursocioloog buiten wat vanaf de tweede helft van de jaren vijftig veelal onder

¹⁴⁶⁶ Jonker, *Sociologische verleiding*, 99.

¹⁴⁶⁷ Eerder verscheen als nieuw lid van het, verder uit hoogleraren bestaande, bestuur van de Nederlandse Sociologische Vereniging verscheen in 1955 de jonge doctorandus J.A.A. van Doorn, de voorman van de ‘modernen’; Jonker, *Sociologische verleiding* (Groningen 1988) 99.

¹⁴⁶⁸ Gastelaars, *Een geregeld leven*, 35.

¹⁴⁶⁹ P.J. Bouman ‘Sociologie in Nederland’, *Sociologische Gids* 11 (1964) 5. Het boek van C. Wright Mills, *De sociologische visie* (1972) is door toedoen van Bouman in het Nederlands vertaald (Van Houten, ‘In memoriam’, 125).

¹⁴⁷⁰ P.J. Bouman, *Fundamentele sociologie* (Antwerpen/Utrecht 1966) 52.

¹⁴⁷¹ J.A.A. Van Doorn en C.J. Lammers, *Moderne sociologie: systematiek en analyse* (Utrecht/Antwerpen 1969) 77.

sociologie werd verstaan. Hij paste niet in de mal van de modernen, die zich met zijn ‘al te rijke etalages’ geen raad wisten.¹⁴⁷² De latere hernieuwde belangstelling voor cultuursociologie in Groningen zou Bouman niet meer meemaken. Hij was vanaf de tweede helft van de jaren vijftig enerzijds een buitenstaander vanwege de dominantie van de moderne sociologiebenadering maar anderzijds volop aanwezig in de wereld van de sociologen.

Overigens waren de scheidslijnen tussen de sociologische opvattingen poreus. Ondanks de overheersing van de moderne sociologie en het verdrijven van mensen met andere (cultuurpessimistische en cultuursociologische) ideeën was er binnen de Nederlandse sociologie meer continuïteit en onderlinge overeenkomst tussen de generaties dan de machtswisseling doet vermoeden. ‘Die continuïteit is er één van stijl en onderwerpen.’¹⁴⁷³ Ook bleef het in de sociologie gaan om dezelfde functie: het aan de gewone mensen voorschrijven van ‘een geregeld leven’.¹⁴⁷⁴ In het eerste decennium na de oorlog was dat ‘een oppassend leven van hard werken en sober leven’, daarna ‘betrouwbare consumenten van de welvaartsstaat’.¹⁴⁷⁵ In zoverre was er slechts sprake van vormverschil tussen de ‘cultuursociologen’ en de moderneren.¹⁴⁷⁶ De continuïteit is eveneens zichtbaar in de traditie van het vak waarin de afzonderlijke stijlen, een ‘technisch-fortschrittliche’ en een ‘romantisch-gemeinschaftliche’ herkenbaar blijven. Thema’s als sociale desintegratie, rationalisering, modernisering en dergelijke worden vanuit deze stijlen verschillend gewaardeerd.¹⁴⁷⁷

Bepalend voor het ontstaan van conflicten binnen de sociologie ‘zijn niet in de eerste plaats verschillen in wetenschappelijke methodes, maar veeleer uiteenlopende culturele en politieke voorkeuren.’¹⁴⁷⁸ ‘De grondtoon van het sociologische wereldbeeld kan optimistisch worden genoemd’ hoewel natuurlijk zorgelijke bespiegelingen over onder meer de gevaren van de moderne stad, de culturele vervlakking en de dreiging van de massa bleven komen.¹⁴⁷⁹

Terwijl de nasleep van het massajeugdonderzoek, de publicatie van het *Bronnenboek* en de felle reacties daarop Bouman nog bezighield diende het volgende sociologisch onderzoek zich aan. Daarin werkte Bouman en vooral zijn assistent Jan Haveman samen met ‘moderne’ Amerikanen en met de jonge ‘moderne’ Nederlandse socioloog Ellemers, die het Nederlandse eindrapport van het onderzoek schreef.

¹⁴⁷² J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964) 55.

¹⁴⁷³ Jonker, *Sociologische verleiding*, 107.

¹⁴⁷⁴ Jonker, *Sociologische verleiding*, 108.

¹⁴⁷⁵ Jonker, *Sociologische verleiding*, 108.

¹⁴⁷⁶ Gastelaars, *Een geregeld leven*, 236.

¹⁴⁷⁷ Jonker, *Sociologische verleiding*, 109.

¹⁴⁷⁸ Jonker, *Sociologische verleiding*, 273.

¹⁴⁷⁹ Jonker, *Sociologische verleiding*, 274.

De aanleiding voor het onderzoek was heftig: de watersnoodramp in de nacht van zaterdag 31 januari op zondag 1 februari 1953. Een zware noordwesterstorm in combinatie met springtij stuwde het water tot extreme hoogte op. Een groot deel van de provincie Zeeland, de Zuid-Hollandse eilanden en delen van West-Brabant liepen onder water. De ramp kostte aan meer dan 1800 mensen het leven en de schade was enorm. Meer dan 100.000 mensen verloren hun huis en hun bezittingen, tienduizenden dieren verdronken, 200.000 hectare grond kwam onder water te staan en 4500 huizen en gebouwen werden verwoest.

Het is een vreemde gedachte dat een socioloog onmiddellijk nadat de ramp zich had voltrokken hier een taak zou kunnen hebben. De socioloog Groenman, directeur van het Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk (Isonevo), vond het onbestaanbaar of zelfs onduelbaar dat er tijdens rampspoed en reddingswerk sociaal onderzoek werd gedaan.¹⁴⁸⁰ Eerst gaat het om het werk van de hulpverleners en pas in een later stadium is het tijd voor sociaal onderzoekers. Amerikaanse onderzoekers dachten daar anders over en hadden geen ethisch bezwaar. En dat vormde 'een onverwacht Amerikaans methodologisch begin voor de Nederlandse sociologie'.¹⁴⁸¹

Op 17 februari arriveerden twee Amerikaanse onderzoekers van het Committee on Disaster Studies van de National Academy of Sciences – National Research Council te Washington, met de opdracht om een onderzoek te doen instellen naar de maatschappelijke en psychologische aspecten die zich tijdens en vlak na de ramp hadden voorgedaan.¹⁴⁸² Groenman bleef twijfelen, hoewel enkele van zijn medewerkers al naar Zeeland waren afgereisd. Toen de Amerikanen aan het Isonevo vroegen om assistentie van een Nederlands team van onderzoekers ging Groenman overstag, er lag een grote hoeveelheid geld klaar. Alle hoogleraren sociologie werden benaderd. Bouman reageerde ogenblikkelijk, niet tot genoegen van de (Nederlandse) moderneren, hij had veel contacten in Zeeland. Hij trok zelfs het onderzoek naar zich toe en legde de dagelijkse leiding in handen van zijn bij hem gepromoveerde assistent Haveman, waarmee de moderneren ook al niet gelukkig waren.

De uitvoering werd voornamelijk gedaan door Groningse studenten met begeleiding van medewerkers van het Isonevo en van de Groningse universiteit (waaronder drie latere hoogleraren in de Groningse sociale faculteit: Ellemers, de filosoof L.W. Nauta en de psycholoog P.J. van Strien) en door vijf Amerikanen. Het onderzoek voltrok zich in de periode van 1 april tot

¹⁴⁸⁰ J.E. Ellemers, *De februariramp. Sociologie van een samenleving in nood*. Bouwstenen voor de kennis der maatschappij (Van Gorcum & Comp. N.V. Assen 1956). De serie Bouwstenen waarin meer dan vijftig boeken werden uitgebracht, stond onder redactie van Bouman en Groenman.

¹⁴⁸¹ Gastelaars, *Een geregeld leven*, 210.

¹⁴⁸² Ellemers, *Februariramp*, vi.

1 september 1953 en verslag werd gedaan in het vierdelige *Studies in Holland flood disaster* (1953). Ellemers maakte daarvan een paar jaar later een beknopte Nederlandse publicatie: *De februariramp. Sociologie van een samenleving in nood* (1956).

Desondanks betrof het Zeeland-onderzoek een modern (Amerikaans) empirisch onderzoek. Misschien ook omdat de cultuursocioloog Bouman slechts beperkt bij het onderzoek betrokken was. Hij was vooral druk met het succes van *Revolutie der eenzamen* dat eind maart in de boekhandel lag en maandelijks een herdruk beleefde. Begin juni was hij voor overleg een paar dagen in Zeeland en verder had hij slechts nu en dan contact met, de door de modernen gedoogde Haveman.

Empirisch onderzoek, zoals met de projecten Massajeugd en De Februariramp, werd er in Groningen nauwelijks gedaan, het had weinig prioriteit. Maar het volgende project, in 1956 naar de leefbaarheid in Noord-Groningen, betrof een groot empirisch onderzoek en ‘een echte research’, zo vond de nieuwe Groningse hoogleraar sociologie Gadourek, die bij zijn komst in 1958 nog een staartje daarvan meemaakte.¹⁴⁸³

Bouman had daarin deze keer wel een groot aandeel en ook waren de gehele staf en enkele studenten van zijn instituut gemobiliseerd voor de uitvoering van het project. Bouman interesseerde zich vooral voor de interdisciplinaire samenwerking in het onderzoek.¹⁴⁸⁴ In Amerika had hij gezien dat het in de sociale wetenschappen de beste aanpak was. Ook begaf Bouman zich met dit project op een terrein (welzijnsbeleid en welzijnswerk) dat vooral door de moderne sociologen was ontgonnen.

Het onderzoek, naar de sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen, werd in de jaren 1956 tot en met 1959 gehouden. Dat gebeurde in opdracht van de Stichting Noord-Groningen. De stichting was in 1955 opgericht door enkele burgemeesters, andere bestuurders en rijke boeren uit Noord-Groningen met als voorzitter mr. W.J. (Molly) Geertsema, burgemeester van Warffum, de latere VVD-coryfee. De bestuurders wilden het gebied verder ontsluiten en de economische, sociale en culturele belangen van Noord-Groningen bevorderen. Welke richting moest het met Noord-Groningen uit en moest er niet een visie worden geformuleerd? Daartoe dienden eerst door middel van een onderzoek de mogelijkheden van het gebied verkend te worden.

¹⁴⁸³ Gadourek, *Sociologie in Groningen*, 6.

¹⁴⁸⁴ Van de 11 deelonderzoeken deed het Sociologisch Instituut er zeven (sociografisch onderzoek onder leiding van lector sociografie Saal naar onder meer de dorpen, kerkelijkheid, de bevolking en de culturele situatie); de NETO twee (de niet-agrarische werkgelegenheid en werkgelegenheidsvraagstukken) en het LEI (de land- en tuinbouw) en de PPD (de groei, beweging en verspreiding van de bevolking) elk een. De Landbouwhogeschool deed geen eigen onderzoek maar ondersteunend werk.

De onderzoekers gingen de gehele Noord-Groningse samenleving analyseren. Voor die brede aanpak werd in 1957 een breed curatorium samengesteld.¹⁴⁸⁵ Bouman werd voorzitter van het curatorium, ging het onderzoek coördineren, deed ook zelf interviews en was medeschrijver en eindredacteur van het onderzoeksrapport. Verrassend is de opzet van de door hem geëntameerde interviews. De onderzoekers interviewden migranten die in stedelijke bevolkingscentra binnen de drie noordelijke provincies of in de Noordoostpolder (enigermate vergelijkbaar met Noord-Groningen) woonden. Een vernieuwende methode waarbij de geïnterviewde vanaf een afstand naar de plaats van herkomst 'keek'. Hierin is de signatuur van Bouman te herkennen, de interviews zijn kenmerkend voor wat hij noemde een *geziene* sociologie.

Het rapport dat op 30 november 1959 werd gepresenteerd had als titel *Bedreigd Bestaan*.¹⁴⁸⁶ Het predicaat 'bedreigd bestaan' werd al eerder door het bestuur van de stichting gebruikt, toch lijkt die term van Bouman afkomstig te zijn, het is een typische Bouman-titel. De onderzoekers geven, naast een lange rij conclusies, adviezen voor de toekomst aan de hand van twee perspectieven: een welvaartsperspectief (sociale en economische ontwikkeling door *agrarisatie*) en een welzijnsperspectief (versterking van de dorpsamenleving met behulp van *community organization*). Dit tekent de vernieuwende fase waarin de sociologie zich toen bevond. Sociologen waren ervan overtuigd dat met wetenschappelijke kennis over de samenleving sociale interventie mogelijk was. Naast welvaart, dat professioneel 'bezet' was door economen, werd welzijn het territorium van sociologen.

Met agrarisatie bedoelde Bouman hetzelfde als 'agrarisch klimaat': het complex van factoren dat binnen een sociale structuur bevorderlijk is voor opkomst, behoud of uitbreiding van de agrarische sector. Het begrip agrarisch klimaat is een tegenhanger van de notie industrieel klimaat waarover Bouman inmiddels een boekje schreef en dat we nog tegenkomen. Boumans advies voor Noord-Groningen was het versterken van de dorpsamenleving en het op peil houden van de arbeidsvoorziening door onder meer scholing. Verbetering werd met de aanbevelingen benaderd vanuit een welzijnsperspectief. Bovendien moest het rapport, zo vonden de onderzoekers, voor de streekbevolking de functie van een spiegel vervullen. Wanneer de bewoners door middel van het rapport kennis nemen van de eigen situatie en zich

¹⁴⁸⁵ Met vertegenwoordigers van het Gronings Sociologisch Instituut, de Provinciale Planologische dienst (PPD), de Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie (NETO), de Wageningse Landbouwhogeschool (de afdeling sociologie en sociografie van de hoogleraar E.W. Hofstee, die voor de oorlog lector sociografie in Groningen was), het Landbouw Economisch Instituut (LEI) en de initiatiefnemer van het onderzoek de Stichting Noord-Groningen.

¹⁴⁸⁶ *Bedreigd Bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen* (Uitgeverij J. Niemeijer Groningen 1959).

daarmee bezig houden kan dat een eerste voorwaarde voor verbetering zijn ‘van werkelijk onbevredigende toestanden’ in het gebied. Dit is een verwijzing naar een vanuit Amerika afkomstige aanpak. Een methode geïntroduceerd door de sociologen onder de onderzoekers: participatie van de bewoners bij de verbetering van hun woon- en leefomgeving, in plaats van welvaartsontwikkeling, waarop het bestuur van de Stichting Noord-Groningen meer gericht was.

Deze draai naar welzijn (in plaats van welvaart), inclusief de daarbij aansluitende oplossingen voor de gesignaleerde problemen, werd maar beperkt gedeeld door de Noord-Groningse bestuurders.¹⁴⁸⁷ Toch is de verschuiving van materiële naar immateriële problemen gezien in de context van die tijd, meer in het bijzonder gezien het toenmalige beleid van de Rijksoverheid, te verklaren. Beleid gericht op het leefbaar maken van de sociale omgeving, vooral in de zogenoemde ontwikkelingsgebieden (waar Noord-Groningen overigens niet onder viel) werd sterk gestimuleerd vanuit het toenmalige Ministerie van Maatschappelijk Werk. Bij het leefbaar maken van onder meer dorpen behoorde de bevolking ingeschakeld te worden. Daartoe propageerde het ministerie het zogeheten maatschappelijk opbouwwerk.

De term maatschappelijk opbouwwerk is de Nederlandse vertaling van *community organization*, een uit de Verenigde Staten geïmporteerde methode voor activering van lokale gemeenschappen. Vooral sociologen omarmden die methode: de Nederlandse sociologie had al vanaf de vijftiger jaren bemoeienis met dit beleidsterrein van het ministerie. Binnen het ministerie waren relatief de meeste sociologen in dienst of werkzaam als externe adviseurs, zoals de hoogleraren Groenman en Van Doorn. Zij hadden een aanwijsbare invloed op het beleid van het ministerie ten aanzien van maatschappelijk opbouwwerk ook wel samenlevingsopbouw of opbouwwerk genoemd.¹⁴⁸⁸

Op hun beurt werden de Nederlandse sociologen beïnvloed door Mannheim en zijn idee ‘*planning for freedom*’ met aansluitend de vraag hoe de planners te controleren. Het antwoord was: opvoeding in democratische spelregels en juist dat interesseerde Bouman. *Community organization* werd in het volkshogeschoolwerk ook wel betiteld als ‘volksopvoeding te velde’, een methode voor de opbouw van een democratische samenleving.¹⁴⁸⁹ Bouman cum suis waren goed bekend met *community organization*, onder meer via de socioloog Groen-

¹⁴⁸⁷ Korrie Melis, *Naar een leefbare regio. Regionale leefbaarheid en identiteiten in Noord-Groningen tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw*. Groninger Historische Publicaties (Groningen 2013) 131. Het onderzoek van Melis maakte deel uit van het project Bedreigd Bestaan.

¹⁴⁸⁸ Bram Peper, *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk*. (Meppel 1972) 25.

¹⁴⁸⁹ R. Hajer, ‘Community Organization als volksopvoeding te velde’, *Volksopvoeding* 9 (1960) 4, 174-187.

man, die als een van de eerste Nederlanders daarover schreef.¹⁴⁹⁰ Bouman en Saal, die beiden contacten hadden met de Groningse Sociale Academie, konden zich ook via de academie oriënteren op deze nieuwe aanpak. Bouman adviseerde de directie en ontving academiestudenten in zijn colleges, Saal gaf les aan de school. De directrice van de academie, Kamphuis, was de eerste Nederlander die zich in Amerika op de hoogte stelde van *community organization* en het als derde methode van maatschappelijk werk (naast *casework* en *groupwork*) naar Nederland bracht.

Saal schreef het hoofdstuk over die nieuwe Amerikaanse methode.¹⁴⁹¹ Hij beschrijft daarin beknopt de kenmerken: zelfwerkzaamheid van de bevolking, actieve begeleiding door een geschoolde kracht (de *community organizer*) en een voorafgaand sociologisch onderzoek. Het onderzoeksrapport *Bedreigd Bestaan* moest dan ook aan (vertegenwoordigers van) de bevolking worden voorgelegd ter bewustwording van de problematiek. Op basis daarvan werden actieplannen ontwikkeld.

Zoals vele sociologen, was dus ook Bouman in de jaren vijftig op de trein van het maatschappelijk opbouwwerk gestapt. Bevorderen van het leef-, woon- en werkklimaat zag men als een harmoniëren van welvaart en welzijn dan wel als ‘leefbaarheid van het bestaan’. Voor de versterking daarvan was de zelfwerkzaamheid van de bevolking noodzakelijk, geen inmenging van de overheid, wel een handreiking. Hoewel Boumans plan voor *Sociale Opbouw* (1941) inmiddels ver achter de horizon ligt heeft hij de kern daarvan, het gemeenschapsbeginsel, een nieuwe jas aangetrokken: *community organizing*.

Het Februariramp-onderzoek, dat zijn assistent Haveman coördineerde, betrof een ‘modern sociologisch’ onderzoek. Boumans project in Noord-Groningen leunde tegen het moderne concept aan. Bouman stond ook niet onwelwillend tegenover de invoering van moderne methoden binnen zijn ‘eigen’ Sociologisch Instituut. Conflicten, toch al niet passend bij Boumans karakter, tussen de cultuursocioloog Bouman enerzijds en de ‘moderne’ socioloog Gadourek anderzijds lijken er niet te zijn geweest. Dat betekende niet dat er tussen Bouman en de modernen geen wederzijds ongenoegen was.

Integendeel, Bouman leverde soms stevige kritiek op ‘de aanhangers van het zuivere empirisme’.¹⁴⁹² Zij beschouwden zich volgens hem als ‘vrije, strikt logisch denkende geesten, die met volmaakte onafhankelijkheid te werk gaan.’ Bouman wist wel beter: de modernen

¹⁴⁹⁰ Sj. Groenman, *Sociale Opbouw op territoriale grondslag (Community Organization)*, Nederlandse Bond voor Sociaal-Cultureel Vormingswerk (Utrecht 1957).

¹⁴⁹¹ Melis, *Leefbare regio*, 122.

¹⁴⁹² Bouman, ‘Non-conformisme’3.

waren ‘soms slachtoffer van gewichtigdoenerij door maximaal gebruik van vakjargon!’ Naast empirisch onderzoek wordt ‘allerlei geleerdheid uit Amerikaanse tijdschriften’ bijeengeharkt. En er werd, schreef hij aan echtgenote Stien vanuit Luik, ‘altijd een soort hetze tegen Groningen warm gehouden (contra Haveman enzovoort, enzovoort.)’.¹⁴⁹³ Op het Second World Congress of Sociology in 1953 te Luik was ook een ‘groep Amsterdamse jong afgestudeerde sociologen’ aanwezig. Bouman nodigde ze uit voor een kop koffie om ‘eventuele grieven tegen mij te uiten in plaats van geklets (en veel misverstand) achter mijn rug.’ Bouman dacht zelf dat het wel had geholpen. Om welke grieven het ging vermeldde hij niet in de brief aan zijn echtgenote.

Hij constateerde bij de modernen ook een gebrek aan ‘kritische oordeelskracht’. Bijvoorbeeld van een sociologe die het waagde een negatief oordeel te vellen over de dissertatie van de bij hem gepromoveerde Saal. Bouman gaf een reactie in de *Sociologische Gids*, het tijdschrift van de modernen.¹⁴⁹⁴ Niet bepaald een blad waarin een ‘ouderwetse’ socioloog als Bouman zijn kritiek kwijt kon. Hij noemde zich zelfs een non-conformist, tegenover diegenen met hun ‘tamelijk conformistisch taalgebruik en de geijkte terminologie der als bij uitstek “wetenschappelijk” beschouwde empirische sociologie.’ Vervolgens beklagde Bouman zich dat hij aan velerlei aanvallen bloot stond na publicatie van zijn vrije boeken. Met die boeken toonde hij juist aan een non-conformist te zijn. Van de jongeren verwachtte hij geen non-conformistische sociologie; ze werden volgens hem vrijwel allemaal in dezelfde methoden geschoold, zullen dezelfde taal spreken en voor hun ‘vested interests’ opkomen.

Vijf jaar na dat eerste artikel dat hij in de *Sociologische Gids* mocht publiceren werd Bouman gevraagd om een evaluatie van het blad te schrijven. In dat artikel was hij milder over de modernen en hun sociologie.¹⁴⁹⁵ Hij concludeerde dat er met de empirische sociologie in korte tijd veel was bereikt, er was dan ook door de generatie daarvoor al veel opgebouwd. Hem viel ook het rijpingsproces op dat zich binnen de *Sociologische Gids* voltrok, hij zag meer macro-sociologische onderwerpen verschijnen. Ook kon hij niet nalaten te vermelden dat ‘de modernen’ Weber en Mannheim hadden herontdekt. Natuurlijk doelde Bouman daarmee op de ‘Duitstalige Mannheim’, terwijl toch de ‘Engelstalige Mannheim’ met zijn filosofie over maatschappelijke planning tot de kern van de moderne sociologische ideologie behoorde. Zijn eindconclusie was dat de *Sociologische Gids* met zijn tijd was meegegaan. Op vaderlijke

¹⁴⁹³ Brief van Bouman aan zijn echtgenote Stien 28 augustus 1953, NHA (toegang 316).

¹⁴⁹⁴ P.J. Bouman, ‘Non-conformisme en sociologie’ *Sociologische Gids* 6 (1959) 2-6.

¹⁴⁹⁵ P.J. Bouman, ‘Sociologie in Nederland’ *Sociologische Gids* 12 (1964) 2-5.

wijze sprak de tweeënzestigjarige Bouman de modernen toe: eindelijk gaan de jongeren beseffen dat zij ‘op de schouders van reuzen’ staan.

Boumans optimistische perceptie van zijn tegenstanders lijkt niet helemaal te corresponderen met de werkelijkheid. Misschien was hij begin jaren zestig positiever door zijn eigen poging tot een synthese van de oude (voornamelijk Duitse) Europese sociologie met de Amerikaanse sociologie. Bouman schreef daarover in diezelfde periode een boek onder de titel *Fundamentele sociologie* (1966). Het werd zijn afscheid van de sociologie.

Hoofdstuk 24 Buiten de muren van de universiteit

Publieke intellectueel

Niet alleen was er veel vraag naar het boek maar ook naar de auteur van *Revolutie der eenzamen*. Bouman was een man van betekenis, ‘het was belangrijk als je hem kon krijgen’.¹⁴⁹⁶ Vóór de publicatie van *Revolutie der eenzamen* werd hij al veel gevraagd voor lezingen, maar vanaf 1953 nam die vraag flink toe. Hij kreeg naar eigen zeggen gemiddeld twee aanvragen per dag voor het houden van een voordracht.¹⁴⁹⁷ Zijn lezingenaanbod bestond onder meer uit: de verstedelijking van het platteland, beeld en verbeelding in de wetenschap, de atoombom, industriebeleid, maatschappelijke veranderingen, welvaartsproblemen, sociaaleconomisch beleid, de Groninger gasvondsten en regionale planning, traditie en vernieuwing in de landbouw, loonbeleid en zwarte lonen, verantwoord gebruiken van de welvaart, plaatsbepaling in deze tijd. Verder droeg hij natuurlijk voor uit eigen werk en kon hij enthousiast over zijn vele reizen vertellen.

Het gehoor waarvoor hij sprak liep uiteen van gereformeerde Groningse studenten, vrouwenverenigingen en cursisten van volkshogescholen via parlementsleden, vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en van de regering tot en met leden van het Koninklijk Huis. Ook voor interviews was Bouman beschikbaar om zijn mening te geven; in kranten, op de radio en op het splinternieuwe medium de televisie. Hij gaf radiovoordrachten voor bijvoorbeeld de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (de naam toen nog voluit).¹⁴⁹⁸ Wanneer hij eens níet werd gevraagd, stuurde hij de krant een tekst met zijn mening over zulke uiteenlopende onderwerpen als de uitvoering van Bachs Hohe Messe, het hinderlijke gedrag van kinderen in musea en de bewapeningswedloop.

Als veel gevraagde bekende Nederlander werd Bouman steeds actiever. Als in zijn vroegere jaren ondertekende hij manifesten en werd hij actief in werkgroepen, besturen en organisaties zoals een V.P.R.O.-werkgroep met daarin zwaargewichten die pleitten voor een nationale omroep, de Adviesraad van het NVV of als voorzitter van het Algemeen Werkcomité voor de herdenking van 150 jaar Koninkrijk.

Er was nog iets veranderd: nadrukkelijker dan voorheen ging het hem ook om de bijverdiensten. Met dat extra geld bovenop zijn salaris van de universiteit wilde hij zijn plan

¹⁴⁹⁶ Interview 22 juli 2014 met mr. W.R.H. Koops, oud-bibliothecaris van de RuG van 1964 tot 1990.

¹⁴⁹⁷ Uitspraak van Bouman in een interview in *Het Nieuws van de Dag* 11 augustus 1956.

¹⁴⁹⁸ Onder andere 18 en 25 maart 1955 onder de titel ‘Leven in de Cultuur’ en op 11, 18 en 25 mei 1962 met als titel ‘In de ban der geschiedenis’. De teksten van de radiovoordrachten zijn in het bezit van het NHA (toegang 316).

verwezenlijken: In 1960 ontslag nemen als hoogleraar om zich elders te vestigen als vrije schrijver. Ging het hem lukken om die geldbron blijvend aan te boren? Voldeed hij aan de vereisten om een gewild spreker te blijven? Of om het in hedendaagse termen te zeggen: wat waren zijn ‘unique selling points’?

Natuurlijk wilden de lezers de auteur van de bestseller waarover iedereen sprak in levenden lijve aanschouwen. Bouman had geen imposant uiterlijk, was relatief klein want 1 meter 72, maar had een plechtstatig, professoraal voorkomen. Hij sprak met de dictie die in die jaren voor gezagsdragers gebruikelijk was. Desondanks was Boumans toon aangenaam en niet dwingend. Hij sprak met heldere stem, goed articulerend en zorgvuldig. In zijn formuleringen was hij begrijpelijk en goed te volgen. Een journaliste die hem interviewde werd over Boumans spreekstijl tevoren door een collega van hem ingelicht: ‘Je zult alles zo kunnen opschrijven, alsof hij dicteert.’¹⁴⁹⁹ Zoals hij schreef in *Revolutie der eenzamen*, zo sprak hij in zijn voordrachten: in een beeldende stijl. Dat deed hij naar eigen zeggen om zo begrijpelijk mogelijk te spreken, juist ook voor ‘de gewone man’. Bouman mocht graag vertellen dat zelfs zijn postbode met veel interesse *Revolutie der eenzamen* had gelezen. Ook vanwege die heldere betoogtrant en prachtig geformuleerde volzinnen, waarvoor hij soms zelfs een staande ovatie kreeg, was Bouman een gewild spreker.¹⁵⁰⁰

Boumans beeldend spreken (en schrijven) had zoals bekend met zijn wetenschappelijke opvattingen te maken, die ver verwijderd waren van streng-wetenschappelijke analyses en een systeem van logica. Hij wilde voorkomen dat de wetenschappelijke abstractie ‘het leven’ doodde.¹⁵⁰¹ Zoals de (Franse) existentiële filosofen wilde ook hij ‘de totaliteit van een werkelijkheid’ in een beeld proberen te vangen. Historici noemden *Revolutie der eenzamen* een niet-wetenschappelijk boek en de auteur zelf was het daar mee eens, maar om geheel andere redenen. Precies dat ‘onwetenschappelijke’ van zijn boek had Boumans marktwaarde als publiek spreker doen toenemen. Op die merkwaardige combinatie van intellectuele anti-intellectueel baseerde hij zijn positie, hij ging ambivalent met het ‘wetenschappelijke’ om.

Zijn optreden in houding, stem en woordgebruik was professoraal en als spreker liet hij toe dat hij stevast werd opgevoerd als professor Bouman. Daartegenover benadrukte hij met regelmaat dat het gebruik van de titel professor hem tegenstond, het schiep een afstand die hij niet wilde. Tegelijkertijd liet hij zich niet bij zijn voornaam noemen en was hij P.J.

¹⁴⁹⁹ Bibeb Vrij Nederland 6 oktober 1962.

¹⁵⁰⁰ Nieuwsblad van het Noorden 6 april 1959.

¹⁵⁰¹ P.J. Bouman, ‘Beeld en verbeelding in de wetenschap’ voordracht voor de kring van hervormde academici, Nieuwsblad van het Noorden 13 december 1957.

Behalve in volkshogeschoolkringen, daar noemde men iedereen bij de voornaam en Bouman dus Piet.¹⁵⁰²

Menigmaal ventileerde Bouman in het openbaar zijn wantrouwen tegen de wetenschap en binnenskamers zijn ergernis over alle vakspecialismen. Bouman wist nu wat hij wilde, wist wat hij zelf onder ‘wetenschappelijk’ verstond en onder het ‘uitbeelden van het leven zelf’. Hij ging dat later nog preciezer onder woorden brengen.¹⁵⁰³ Voorlopig hield hij het er dus op dat om het werkelijke leven uit te drukken een andere vorm van schrijven en spreken noodzakelijk is. Zijn volgende boek wilde hij in de meest vrije vorm schrijven, veel minder wetenschappelijk dan hij zich eerder voornam. Desondanks wist hij dat zolang hij hoogleraar was, de uitoefening van het ambt hem dwong tot een zekere wetenschappelijke productie.¹⁵⁰⁴ Daarmee bedoelde Bouman sociologische publicaties naast zijn historisch georiënteerde vrije werk waar zijn voorkeur naar uitging.

Bouman manifesteerde zich als een anti-intellectuele publieke intellectueel. Het fenomeen van de publieke intellectueel is een uitbreiding van een professionele of academische functie. De publieke intellectueel mengt zich op basis van zijn professionele ‘kapitaal’ in het publieke debat, draagt een mening uit en neemt een standpunt in. Naast Bouman waren er natuurlijk meer intellectuelen die als erkende publieke sprekers optraden, de historici Huizinga, Geyl en Romein gingen Bouman voor. In de jaren vijftig had elke zuil zijn eigen ‘opinion leader’ zoals de theoloog tevens PVDA-ideoloog Willem Banning, de gereformeerde hoogleraar strafrecht I.A. Diepenhorst en voor de katholieke zuil pater Henri de Greeve. Daarnaast waren er spraakmakende publicisten als de journalisten Henk Hofland en W.L. Brugsma, en voormalige verzetsmensen als H.M. van Randwijk en de eerdere genoemde J.B. Charles/W.H. Nagel, die vaak de publieke ruimte gebruikten voor soms gepeperde uitspraken.

Boumans ‘kapitaal’ op de markt van spraakmakers was naast zijn hoogleraarschap in de sociologie vooral zijn roem als schrijver van *Revolutie der eenzamen*. Het was een bestseller, het meest verkochte historische boek en bovendien, althans dat vond hij zelf, ook ‘effectiever dan enig pacifistisch traktaat’. Bouman had als de al tamelijk bekende hoogleraar sociologie geschreven wat hem als mens op het hart lag en velen sprak dat aan. Met zijn cri de coeur steeg Bouman uit boven zijn beroep van Gronings professor, als een non-conformist die

¹⁵⁰² Maarten van der Linde en Johan Frieswijk, *De volkshogeschool in Nederland 1925-2010* (Hilversum 2013) passim.

¹⁵⁰³ Onder meer in zijn essay *In de ban der geschiedenis* en in zijn afscheidscollege *Doolhof der werkelijkheid* (Assen 1967).

¹⁵⁰⁴ Dagboek 26 december 1954, NHA (toegang 316).

universalistische waarheden verkondigde. Die rol gaat samen met een streven naar autonomie die kenmerkend is voor de publieke intellectueel.¹⁵⁰⁵

Boumans streven naar autonomie uitte zich vooral in een dagelijkse ‘vrijheidsstrijd’. In een bijna permanente ‘staat van creatieve spanning met de regels en beperkingen’ van de wetenschap, de Groningse universiteit en zijn eigen familiekring. In lezingen presenteerde hij zich niet noodzakelijk als de auteur die in aantrekkelijke vorm voor het grote publiek schreef over wat er in de moderne tijd met de mens was gebeurd. Niet voor altijd wilde hij de schrijver zijn van het boek waardoor hij nu juist zo beroemd was in Nederland. Toegetreden tot het gilde der spraakmakers als schrijver van een historische bestseller positioneerde hij zich niet als zodanig. Alleen zijn inleidingen over thema’s als ‘de atoombom’ en ‘plaatsbepaling in deze tijd’ zijn direct verbonden met *Revolutie der eenzamen*. Wel presenteerde hij zich als de maatschappelijk betrokken socioloog die van vele markten thuis is. Kortom, vanaf 1953 was Bouman de publieke cultuurdrager die hij altijd al wilde zijn.

Onder ondernemers

Ook in het bedrijfsleven nam in de jaren vijftig Boumans bekendheid toe. Hij breidde zijn contacten met vertegenwoordigers van werknemers uit en werd lid van de Adviesraad van het NVV. Maar vooral ontwikkelde hij een veelheid aan connecties met ondernemers. In de persoon van de ondernemer was hij al vanaf zijn studietijd aan de Nederlandse Handelshogeschool geïnteresseerd. Van de socioloog Sombart nam hij toen de opvatting over dat het individueel handelen van ondernemers de essentie van het kapitalisme is. Voor Bouman een reden om zich bovenmatig voor dat individuele ondernemershandelen te interesseren.

In 1927 had hij een artikel gepubliceerd over het wel heel bijzondere handelen (fraude) van de Rotterdamse ondernemer Pincoffs, verder een artikel over de ondernemer, historicus en socialist Quack (1934) en een verhaal over de Zeeuwse agrariërs vader, zoon en kleinzoon Van den Bosch (1946). In zijn oratie *Sociale spanningen* wees hij op het opkomen van een nieuw ondernemerstype: de manager. Daarmee refereerde hij aan *The Managerial Revolution* (1942) van de Amerikaan J. Burnham. Bouman meende evenals Burnham een nieuwe ondernemer te zien die ‘een meer technisch-organisatorische of sociale belangstelling dan commerciële aanleg vertoont’.¹⁵⁰⁶ Hij verwachtte daarvan een naar elkaar toegroeien van ondernemers

¹⁵⁰⁵ Frank Furedi, *Waar zijn de intellectuelen?* (Amsterdam 2004) 45.

¹⁵⁰⁶ Bouman heeft Burnham hier niet goed begrepen, want de ‘uitvinder’ van de manager voorspelde een autoritaire en autocratische staat geleid door managers (Jonker, *Sociologische verleiding*, 233-234). Bouman echter meende dat ‘Auch Burnham behauptete, dass der Managertypus für jede Wirtschaftsordnung verwendbar sei.’ P. J. Bouman, ‘Sozialethische Probleme Betriebsführung’ *Zeitschrift für evangelische*

en arbeiders. Een geruststellende gedachte voor hem, want het verminderde de kans op conflicten.

Anderzijds was hij er ook niet helemaal gerust op, want desondanks kunnen sociale spanningen ontstaan. Dat moest voorkomen worden. Mede daarom zag Bouman zich als een trait d'union tussen de wereld van de arbeiders en sociaal voelende ondernemers.¹⁵⁰⁷ Een jaar na zijn oratie over sociale spanningen ging Bouman in *Socialisme en Democratie*, het blad van het wetenschappelijk bureau, van de Partij van de Arbeid, uitgebreider in op zijn waardering voor het nieuwe ondernemerstype.¹⁵⁰⁸ Hij zag onder meer twee belangrijke kenmerken. Ten eerste klampt de manager zich niet meer vast aan voorbije tijden maar zoekt een positie in de huidige structurele omstandigheden. 'Een ondernemer van de geleide economie.' Ten tweede zal hij niet gauw beknibbelen op het loon van de arbeiders, hij gaat immers zelf ook met een redelijk salaris naar huis, dacht Bouman in de jaren vijftig.

Helaas kwam dit nieuwe type ondernemer met 'een dienende functie' nog weinig in Nederland voor. Bouman had een kleine enquête gehouden en vond te weinig ondernemers met de door hem genoemde kenmerken van het managertype. In het blad van de socialisten gaf hij daarvan niet alleen de ondernemer de schuld, die zich nog te weinig bewust was van zijn sociaal-dienende functie, maar vooral de 'ordenende overheid die fout op fout stapelt'. De grote ondernemers uiten zich zelf weinig over de vernieuwende verschuiving in ondernemersland. Hun standpunt kan men volgens Bouman 'alleen kennen door persoonlijk contact en door vertrouwelijke gesprekken'.¹⁵⁰⁹

In het najaar van 1954 begon hij met het, in opdracht, schrijven van de biografie van Anton Philips. Ook vroeg de directeur A.G. Dake van het schoonmaakbedrijf Cemsto hem om advisering over 'arbeidsverhoudingen', zeg maar: personeelsbeleid. Het ging volgens Bouman bij Cemsto om duizenden ongeschoolde arbeiders en dus om een grote kans op het ontstaan van problemen. Bedrijfssociologie kon behulpzaam zijn met oplossingen.¹⁵¹⁰ Bouman werd commissaris bij het bedrijf en trok elke maand minstens één keer naar Amsterdam. Toen Dake in 1960 de Stichting Vredesopbouw oprichtte werd Bouman ook daarin actief.¹⁵¹¹ Intussen

schen Ethik. Gütersloh (1957) 207.

¹⁵⁰⁷ *Nieuws van de Dag*, 11 augustus 1956.

¹⁵⁰⁸ P.J. Bouman, 'De maatschappelijke functie van de moderne ondernemer', *Socialisme en Democratie* 4 (1947) 38-43.

¹⁵⁰⁹ Bouman, 'De maatschappelijke functie van de moderne ondernemer', 43.

¹⁵¹⁰ Brief van Bouman aan Curatoren Rijksuniversiteit Groningen 17 oktober 1956, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr. 38.

¹⁵¹¹ Het doel van de stichting was vrede te bewerkstelligen door middel van mentaliteitsbeïnvloeding, onder meer door het vervaardigen van onderwijspakketten voor het lager onderwijs. De stichting ging later na een fusie met vergelijkbare groeperingen verder onder de naam Politieke Educatie en Communicatie.

was hij al bezig met een gedenkboek over Wilton Fijenoord en direct daarna werkte hij aan een gedenkboek over Van Nievelt Goudriaan.

Door zijn contacten bij Philips werd Bouman omstreeks 1955 uitgenodigd om deel te nemen aan de bijeenkomsten van een select gezelschap van vertegenwoordigers van grote ondernemingen: 'de Kring van Elf'. De Kring was begin jaren vijftig opgericht om diverse maatschappelijke onderwerpen door te nemen en men had al direct vastgesteld dat er behoefte was aan een wetenschappelijke inbreng. Bouman bleef meer dan twintig jaar lid van de Kring van Elf en heeft relatief veel inleidingen verzorgd, meer dan enig ander lid. Anderzijds was de Kring voor Bouman een gezelschap dat hem de informatie over het bedrijfsleven kon verschaffen die hij nodig had.¹⁵¹² Bijvoorbeeld voor zijn boek *Industrieel klimaat* dat hij in 1960 voltooide en dat het jaar daarop in maart werd gepubliceerd.¹⁵¹³

Industrieel klimaat is een boekje van niet meer dan 130 pagina's. Veel minder dan hij kennelijk bedoelde toen hij vijf jaar eerder publiek maakte dat er een 'groots werk op stapel' stond over de arbeidsverhoudingen in Nederland.¹⁵¹⁴ Een recensent was klip en klaar in zijn oordeel: een teleurstellend boek, 'sociologische geheimtaal', de beschouwingen bieden weinig nieuws en 'het resultaat is beslist mager'.¹⁵¹⁵ Misschien was dit oordeel wat al te snel. Bouman probeerde namelijk om een 'synthese te vinden tussen de vele sociale vraagstukken in de praktijk van de industrialisatie en de huidige sociologische kennis'.¹⁵¹⁶ Het ging hem om het presenteren van een wijdere visie 'dan de zogenaamde "moderne" sociologen' deden.

Sprekend over een industrieel klimaat gaat het om een complex van factoren die binnen een sociale structuur bevorderlijk is voor opkomst, behoud of uitbreiding van industrie.¹⁵¹⁷ Daarvoor pakte hij in de eerste hoofdstukken uit met veel sociologie. Maar het ging Bouman om de noodzakelijke re-integratie, aanpassing en heroriëntering ten behoeve van vestiging, uitbreiding of behoud van industrie. Integrerende factoren daarvoor zijn onder meer: cultuuroverdracht binnen het gezin, kerk en geloof, doorzettingsvermogen van plattelanders, ambachtelijke traditie, sociale controle van de vakbeweging vanaf 1906 (toen werd het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, het NVV opgericht) en sociale wetgeving.

¹⁵¹² Brief S. Buijs aan de leden en de oud-leden van de Kring van Elf, 25 april 1977, NHA (toegang 316).

¹⁵¹³ P.J. Bouman, *Industrieel klimaat: zes studiën* (Assen Van Gorcum 1961). Begin jaren vijftig deed Bouman samen met zijn medewerker en latere hoogleraar en consultant D. Horringa een onderzoek naar de 'Arbeidsvoorziening van de confectie- en tricotage-industrie te Groningen' (Rapport 1951). Onder meer interviewde Bouman afwisselend leidinggevend en ateliermeisjes om wederzijds contrasterende meningen voor te leggen.

¹⁵¹⁴ *Het Nieuws van de Dag* 11 augustus 1956.

¹⁵¹⁵ Recensie van A.R. Vermeer in *Socialisme en Democratie* 18 (1961) 839-840.

¹⁵¹⁶ Recensie van H.J. van Zuthem in *Mens en maatschappij* 36 (1961) 470-471.

¹⁵¹⁷ Bouman, *Industrieel klimaat*, 14.

Zoals wel vaker in zijn publicaties komt aan het eind van het boek een cultuurkritische dan wel conservatief alarmistische Bouman uitgebreid aan het woord. Hij heeft het dan over de ‘Entfremdung’ door oververzadiging van de consumptie en dat er moet worden gestreefd naar een nieuw evenwicht tussen de mens als producent en als consument. De onderneming krijgt daartoe van de auteur een sociaalpedagogische opdracht.

Boumans opvattingen over industrialisatie zijn in veel opzichten representatief voor zijn generatie sociologen. Enerzijds het positief beoordelen van het scheppen van welvaart en anderzijds ‘bezorgdheid over de sociale ontworteling, normloosheid en atomisering van het individu’.¹⁵¹⁸ Een jaar later zien we dezelfde benadering in een tekst die Bouman samen met de Groningse econoom van de rechtenfaculteit J. Pen schreef.¹⁵¹⁹ De auteurs uiten hun tevredenheid over de toename in welvaart: een gestegen inkomen, de sociale voorzieningen zijn uitgebreid en de werkloosheid voorlopig uitgebannen, de kwaliteit van de consumptiegoederen is verbeterd, de vrije tijd is verruimd en tenslotte zijn de werkomstandigheden verbeterd. Maar de auteurs hechten ook aan een sociologische benaderingswijze, waarmee ze bedoelen dat eveneens over de schaduwzijden van de ontwikkelingen moet worden geschreven. De econoom Pen en de economisch-historicus en socioloog Bouman sommen vervolgens de nadelen van de welvaart op. De toename van inkomens die weer nieuwe behoeften opwekt, de luxe wordt levensnoodzaak, het kopen op afbetaling, de uitbreiding van het autopark, de toename van lawaai (bijvoorbeeld door transistorradiootjes), toename van wedstrijdssport als kijkspel.

De auteurs houden het bij deze opsomming hoewel er volgens hen nog veel meer negatieve aspecten te noemen zijn. Bovendien vinden zij het verantwoord om de positieve aspecten als belangrijker te taxeren. Het gaat bij de negatieve aspecten per slot om aanpassingsmoeilijkheden die overwonnen kunnen worden. Dit is kenmerkend voor de sociologie van die tijd: de aandacht richten op de gevolgen in de zachte sector van normen en waarden en veel minder op de harde structurele gegevens zoals economen deden.¹⁵²⁰

Bouman hield veel voordrachten over industrieel klimaat. Steeds hamerde hij er dan op dat voor industrievestiging niet alleen naar economische en technische maar ook naar sociaal-culturele factoren moet worden gekeken. Kort gezegd: voldoet de mentaliteit van de bevolking? Wat is het antwoord op de vraag of de volgende generatie in dezelfde sector wil

¹⁵¹⁸ Jonker, *Sociologische verleiding*, 112.

¹⁵¹⁹ J. Pen en P.J. Bouman, ‘Een eeuw van toenemende welvaart’, in: A.N.J. den Hollander (et al.), *Drift en Koers: een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1962) 85-104.

¹⁵²⁰ Jonker, *Sociologische verleiding*, 112.

werken? De sfeer was volgens Bouman goed wanneer 80% daarop positief antwoordde. In de landbouw antwoordde volgens hem slechts 20% positief.

Lastig kreeg de altijd zo gewaardeerde Bouman het, toen hij in Friesland verkondigde dat, ‘een sterke nadruk op het Friese volkseigene wel gepaard (kan) gaan met vestiging van kleine lokale industrieën, maar zich moeilijk (laat) verenigen met een industrialisatiebeleid in grote stijl’. Bouman verwachtte kennelijk al problemen over zijn stelling, want voor de zekerheid had hij, anders dan gewoonlijk, de tekst tevoren helemaal uitgeschreven om die vervolgens voor te lezen. Maar de rapen waren gaar, er kwam fel Fries protest dat zelfs opsteeg bij de herdenking van de slag bij Warns (1345 de Friezen versloegen de Hollanders en dreven hen in zee). Dit was een zeldzame keer dat de mening van de bekende Nederlander professor P.J. Bouman niet op prijs werd gesteld.

Een goede hoveling

Brieven, briefjes en kaarten in het particulier archief van Bouman zijn de stille getuigen van de goede contacten die hij (samen met zijn vrouw) had met leden van het Koninklijk Huis.¹⁵²¹ Net na de oorlog ontmoette hij al een enkele keer koningin Wilhelmina en prins Bernard, vanaf de jaren vijftig was hij een goede bekende van Juliana en Beatrix. Bouman vertegenwoordigde, als publieke intellectueel, ideeën die ook door Wilhelmina en Juliana werden nagestreefd: geestelijke en politieke vernieuwing, tegen de bewapeningswedloop en voor een rechtvaardig sociaaleconomisch beleid.

In de aanloop naar de bevrijding van nazi-Duitsland maakte koningin Wilhelmina zich sterk ‘voor een “vernieuwd” Nederland, geestelijk en politiek’.¹⁵²² Er moest een eind komen aan de vooroorlogse compromissen- en partijpolitiek. De toenmalige vorstin zag de Nederlandse Unie als een uiting van het streven naar die vernieuwing.¹⁵²³ Zij wilde de vernieuwers in het algemeen en de voormalige leider van de Nederlandse Unie De Quay in het bijzonder, betrekken bij een ‘vernieuwd’ naoorlogs kabinet. We weten dat koningin Wilhelmina in maart 1945 te Middelburg een groep van vijftien ‘illegalen en vernieuwingsmensen’ ontving, onder wie Bouman.

Bouman ontmoette prins Bernhard, opperbevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten, enkele keren in de periode van december 1944 tot juli 1945 tijdens zijn werk voor het Militair Gezag, in achtereenvolgens Zeeland en Noord Holland. Het bezoek van Koningin

¹⁵²¹ Contacten met het Koninklijk Huis, NHA (toegang 316).

¹⁵²² Cees Meijer, *Jan de Quay. Een biografie (1901-1985)* (Amsterdam 2014) 158.

¹⁵²³ Meijer, *De Quay*, 163-164.

Juliana aan de Groningse universiteit op 20 juni 1950 heeft Bouman gemist, hij verbleef toen in Amerika, maar zijn echtgenote Stien was er wel bij.¹⁵²⁴ Toen Juliana negen jaar later op 25 juni 1959 de Rijksuniversiteit Groningen opnieuw bezocht was Bouman wel aanwezig.

Kwam het door de publicatie van *Revolutie der eenzamen* dat vanaf 1953 Boumans contacten met koningin Juliana toenamen? Eerder, op Koninginnedag 1952, schreef hij Juliana een brief om haar een hart onder de riem te steken na haar ‘pacifistische’ redevoeringen in de Verenigde Staten en Canada. Dat was kort voordat Bouman zich terugtrok op Noord-Beveland om aan zijn boek te werken. Hij was in een euforische stemming en bezig met het uitwerken van allerlei plannen voor het bevorderen van de vrede. Zijn brief kwam voor Juliana waarschijnlijk niet als van een onbekende. Bouman had haar ongetwijfeld al eens ontmoet. Misschien tijdens zijn werk voor de Internationale Academie in Den Haag. We weten dat voor de activiteiten van dat instituut Juliana een deel van haar paleis Noordeinde ter beschikking had gesteld.

De koningin herkende veel van haar eigen interesses in de opvattingen van de Groningse hoogleraar. Evenals haar moeder stond zij achter de idealen van de vooroorlogse vernieuwingsbeweging. Na beëindiging van haar studie in 1930 hield Juliana contact met de Nederlandse Christelijke Studentenvereniging vanwege haar belangstelling voor de volkseenheidgedachte en sympathie voor de ondersteuningsactiviteiten voor werklozen. Door haar invloed kwam in oktober 1931 het Nationaal Crisiscomité voor hulp aan de slachtoffers van de crisis tot stand. Als erevoorzitter, naast voorzitter jonkheer S. van Sitters, Commissaris van de Koningin in Gelderland, maakte Juliana propaganda voor het werk van het comité voor het Polygoon-filmjournaal. Het hielp niet, in 1935 tijdens het hoogtepunt van de werkloosheid, werd het comité weer opgeheven.¹⁵²⁵

Juliana's pacifisme, vermengd met oecumenische ideeën, was eveneens een erfenis uit haar studententijd in Leiden. In de jaren vijftig praktiseerde zij dat gedachtegoed met een groep onder leiding van Greet Hofmans door middel van bijeenkomsten in het Oude Loo. Bouman ging niet op een uitnodiging voor deelname aan de Oude Loo-bijeenkomsten in. Evenals ook de historici Geyl en Romein, de theoloog Banning en de sociologe Verwey-Jonker, die allen voor de eer bedankten.¹⁵²⁶ Juliana was aanhanger van de zogeheten Derde Wegbeweging. Van Bouman is geen relatie met deze vredesbeweging bekend. Hij behoorde in december 1951 ook niet tot de ondertekenaars (onder wie wel veel hoogleraren) van het

¹⁵²⁴ Bezoek Koningin Juliana aan de universiteit 1950, Organisatie, Archiefdepot RuG, EB 93.

¹⁵²⁵ M.G. Schenk, Magdaleen van Herk, *Juliana, naast de rode loper* (Amsterdam 1980) 86-88.

¹⁵²⁶ Han van Bree, *De geest van het Oude Loo* (Groet 2015) 179.

manifest van De Derde Weg. Dat had niet alleen te maken met zijn opvattingen over oorlog en vrede maar ook met zijn persoonlijke omstandigheden. Bouman werd eind 1951 nog in beslag genomen door het verwerken van de naweeën van de ‘kanaalcrisis’ die in de herfst van dat jaar plaats vond. Niet eerder dan in het voorjaar van 1952 was Bouman daar kennelijk weer overheen en bevond hij zich al weldra in een euforische stemming vanwege het vooruitzicht van de retraiteperiode van drie maanden in Colijnsplaat om aan zijn *Revolutie der eenzamen* te schrijven. In die stemming in de lente van 1952 schreef hij zijn brief aan Juliana.

Het jaar daarop ontvingen Bouman en zijn vrouw voor de eerste keer een uitnodiging voor een bezoek op 30 november aan Soestdijk. Na het gezamenlijke diner met de koningin, de prins en de circa tien gasten hield Bouman een voordracht. Hij sprak over ‘begrip en wanbegrip in de verhouding Amerika-Europa’. Bouman kon daarover voorlezen uit eigen werk: *Volk in beweging*. Het jaar daarop, op 2 april, was het echtpaar Bouman opnieuw te gast op Soestdijk en waarschijnlijk is Bouman in de jaren zestig nog een aantal malen op Soestdijk geweest.

Prinses Beatrix leerde hij kennen tijdens de lessen op het Incrementum, een speciale afdeling van het Baarns Lyceum die voor prinses Beatrix haar zusjes Irene en Pietie (Margriet) van Oranje en enkele zorgvuldig geselecteerde vriendinnen was gecreëerd. De vroegere HBS-leraar en nu hoogleraar werd door de koningin gevraagd om daar les te komen geven. Omdat de persoonlijkheid van Beatrix ‘in een knoop zat, die wel precies het tegendeel was van de harmonische ontwikkeling die u nastreeft’.¹⁵²⁷ Bouman was, volgens zijn zoon Tom, ‘als een goede hoveling’, altijd heel discreet over het karakter en de schoolprestaties van prinses Beatrix. Hij klapte volgens zijn jongste zoon niet uit de school. Ook zou zijn vader op eigen verzoek geen honorering voor de lessen hebben gekregen. Dat laatste is onjuist. Bouman deed wel veel moeite om die extra beloning te ontlopen, maar dat mocht niet baten. Hij ontving het gebruikelijke leraarssalaris bovenop zijn honorering als hoogleraar.

Gedurende twee onderwijsseizoenen, van 1954 tot en met 1956, gaf hij elke week op een ochtend twee lesuren maatschappijleer aan het schooltje in Baarn. Voor die ‘eenvoudige inleiding maatschappijleer’ kon hij zijn boek *Algemene Maatschappijleer. Eerste inleiding tot de sociologie* gebruiken. Meestal reisde Bouman ‘s middags vanaf Baarn door naar Eindhoven voor het houden van interviews en het doen van onderzoek voor de biografie van Anton Philips waaraan hij toen schreef.

¹⁵²⁷ Geciteerd in *Penta* 54 209. Een wekelijks feuilleton van Tom Bouman voor familie, vrienden en bekenden, NHA (toegang 316).

Nog tijdens Boumans leraarschap in Baarn in 1956, werd Beatrix achttien jaar. Ter gelegenheid daarvan verscheen een boek onder de titel *Beatrix 18 jaar* met daarin bijdragen van onder anderen Bouman en Hella Haasse. Bouman schreef in een algemeen verhaal over ‘de jonge vrouw in deze tijd’ onder andere ‘dat het best-opgeleide gedeelte van onze rijpere vrouwelijk jeugd’ belangstelling heeft voor ‘de psychologie en de sociologie’. Bovendien wist de auteur ‘dat de sociale wetenschappen in het bijzonder ook een prinses grote voordelen bieden’.¹⁵²⁸

Beatrix ging datzelfde jaar in Leiden onder meer sociologie studeren, maar het vak was aan haar niet besteed. Ze vond het zelfs ‘helemaal geen vak’ en men moest ook maar niet proberen dat er van te maken. Kennelijk waren de ervaringen van de toenmalige prinses met de Leidse sociologie niet helemaal positief verlopen.¹⁵²⁹ Dat weerhield de prinses er niet van om op 15 november 1956 in het kader van een uitgebreid werkbezoek aan de provincie Groningen, het Gronings Sociologisch Instituut te bezoeken, waar ze door Bouman werd ontvangen.¹⁵³⁰ Die leidde een colloquium over ‘sociale veranderingen in verband met de industrialisatie in Delfzijl’.

Na de eervolle opdrachten om les te geven aan het Incrementum en bij te dragen aan het prestigieuze boek *Beatrix 18 jaar* werd Bouman ook nog, in 1963 en op nadrukkelijk verzoek van de prinses, bij Koninklijk Besluit benoemd tot voorzitter van het werkcomité voor de herdenking van 150 jaar Koninkrijk 1813-1963.¹⁵³¹ Het officiële comité stond onder voorzitterschap van prinses Beatrix en het vicevoorzitterschap was in handen van dr. L.J. Beel, vicevoorzitter van de Raad van State. De installatie gebeurde door een goede bekende van Bouman uit zijn tijd in de Nederlandse Unie: de inmiddels minister-president geworden De Quay. De herdenkingsactiviteiten strekten zich uit over een periode van 30 april 1963 tot en met 31 maart 1964. In die tijd bezocht Bouman een aantal malen prinses Beatrix op Drakensteijn en ook Beel in Den Haag. Veel activiteiten van het comité vielen helaas letterlijk en figuurlijk in het water.¹⁵³²

Een memorabel moment was dan weer wel de aanbieding aan prinses Beatrix in november 1964 van twee gedenkboeken geschreven onder leiding van Bouman.¹⁵³³ Een half jaar eerder

¹⁵²⁸ Hella S. Haasse (et al.), *Beatrix 18 jaar* (Amsterdam 1956).

¹⁵²⁹ Weergave van een gesprek tussen prinses Beatrix en de Groningse hoogleraar sociologie in 1964, Ivan Gadourek, ‘Sociologie in Groningen: de beginjaren’. *Lustrumcongres. 65 jaar sociologie in Groningen op 11 april 2003* (www.rug.nl/gmw/sociology/organisation/gadourek.pdf), 5.

¹⁵³⁰ Foto van de ontvangst van Beatrix door Bouman, Universiteitsmuseum Groningen.

¹⁵³¹ Brief van Bouman 4 april 1963 aan C.D.J. Brandt, NHA (toegang 316).

¹⁵³² Tijdens een groot spektakelstuk, De slag bij Waterloo onder leiding van regisseur Carel Briels, viel de regen met bakken uit de hemel.

¹⁵³³ P.J. Bouman, A.L. de Block, *150 jaar Koninkrijk der Nederlanden: ontstaan en bestaan* (Amsterdam 1963);

bij de beëindiging van de feestelijkheden op 31 maart 1964 was Bouman bij Koninklijk Besluit benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw als dank voor het vele werk dat hij een jaar lang had verricht. Bouman werd benoemd wegens ‘vaderlandsliefde’ in de orde die drie graden kent, ridder is de laagste graad. Misschien ook maar beter zo in plaats van de eerste (Ridder Grootkruis) of tweede graad (Commandeur), want eerder sprak Bouman zich opnieuw in het openbaar uit over zijn gevoel van distantie ten opzichte van Nederland.¹⁵³⁴ Voor hem bleef Nederland het land waar hij zich niet thuis wilde voelen.

Een paar maanden na de toekenning van het ridderschap ontving koningin Juliana op 24 juni 1964 in Groningen een eredoctoraat in de sociale wetenschappen. Dat gebeurde ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Groningen. Bouman was de promotor van Juliana. De koningin had al eerder eredoctoraten ontvangen, bijvoorbeeld op 31 januari 1930, toen zij na enkele studiejaren afscheid nam van de universiteit in Leiden. Zij ontving het doctoraat in de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Leidse universiteit uit handen van de historicus Huizinga. De toen nog prinses Juliana acteerde dat zij dat doctoraat op prijs stelde hoewel zij later vaak liet weten er ‘hoegenaamd geen enkele waarde aan te hechten’. Liever had ze zichzelf willen bewijzen en een doctoraal examen willen doen, ‘doolgraag drs. voor haar naam zien staan, nog vóór H.K.H.’.¹⁵³⁵ Voor het Groningse eredoctoraat was zij wel dankbaar. Niet ‘slechts’ een eerbewijs maar een erkenning van haar verdiensten. ‘als er dan toch een etiket op haar geplakt moet worden, dan moet dat zijn: “Juliana, de maatschappelijk werkster”’.¹⁵³⁶

Bouman, hoogleraar sociologie met inbegrip van de grondslagen van het maatschappelijk werk, wees in een persoonlijk woord op de omstandigheden waaronder het koningschap functioneert; de snel veranderende maatschappij en de afbrokkeling van traditioneel hiërarchische gezagsverhoudingen met de meedogenloze publiciteit in een verwarde wereld. Hij prees haar breed-maatschappelijke oriëntering, de gave om rechtstreeks tot het volk te spreken, haar sociaal gevoel en haar op kennis en intuïtie berustende benadering van veel hedendaagse problematiek.

Het was tekst die Juliana typeerde maar ook kenmerkend was voor Bouman en liet zien hoeveel overeenkomsten zij hadden. Juliana bekende in haar dankwoord dat mocht het vak sociale wetenschappen tijdens haar studiejaren al hebben bestaan, haar persoonlijke keuze

D. de Boer & Joh. De Vries, *Wij samen onder de Oranjes: 150 jaar Nederlandse samenleving* (Amsterdam/Brussel 1963).

¹⁵³⁴ *Vrij Nederland* 6 oktober 1962.

¹⁵³⁵ Schenk, *Juliana*, 78.

¹⁵³⁶ Schenk, *Juliana*, 280.

daarop gevallen zou zijn. Juliana benoemde Bouman bij zijn afscheid van de Groningse universiteit tot Commandeur in de Huisorde van Oranje. Deze huisorde is bedoeld voor Nederlanders die zich verdienstelijk hebben gemaakt ten aanzien van de koning(in) of het Koninklijk Huis. De benoeming tot commandeur en daarmee de toekenning van het Grootkruis is de hoogste van de drie graden binnen de orde. Juliana gaf hiermee blijk van de grote waardering die zij voor Bouman had. Sinds 1969 kan het Grootkruis alleen door leden van het Koninklijk Huis of door promotie, wanneer je al in het bezit bent van de Huisorde, verkregen worden.

Deel VI Worstelaar met de engel 1954-1967

Hoofdstuk 25 'Wee de wereld, die de logos verraadt.'

Een niet te stuiten schrijfdrift

Moest er na *Revolutie der eenzamen* nog een boek komen? Bouman dacht van niet, hij had met dat boek wel gezegd wat hij wilde zeggen.¹⁵³⁷ Daarin had hij de lezer gewaarschuwd voor de teloorgang van de westerse cultuur en de daardoor dreigende nieuwe 'zondvloed', te weten een derde wereldoorlog. Het bevatte volgens hem 'een breed-opgezette beschouwing over het wantrouwen en over de vergiftiging door het militarisme'. Welnu, daarmee was *Revolutie der eenzamen* 'effectiever dan enig pacifistisch traktaat'. Het boek moest maar 'snel vertaald worden want anders komt het als mosterd na de maaltijd'.

Welke 'maaltijd' bedoelde Bouman? Hij zal toch niet gedacht hebben dat hij met zijn boek de verdere ontwikkeling van 'de bom' in de Verenigde Staten en het Britse Koninkrijk kon belemmeren?¹⁵³⁸ Amerikaanse uitgevers vonden *Revolutie der eenzamen* niet geschikt omdat het een 'Europees' boek zou zijn. De Engelse vertaling kwam moeizaam tot stand, de Britse uitgever Mc Craw Hill gaf het boek pas in 1955 uit, na weigering van veel andere uitgevers.¹⁵³⁹ Of had Bouman de vredesbesprekingen over de Koreaanse oorlog op het netvlies? Door de dood van Stalin in maart 1953 werd de hoop op vrede in Korea weer gevoed.

In Nederland ging het gesprek over de ongekend hoge verkoopcijfers van *Revolutie der eenzamen* en over de onwetenschappelijkheid van het boek. Het ging niet over Boumans min of meer pacifistische boodschap. De wel degelijk in Nederland gevoerde discussie over de atoombom ging ook zonder Boumans boek wel door. Dat volgens hem zijn *Revolutie der eenzamen* doeltreffender was dan enig pacifistisch geschrift was verder nog niemand opgevalen. Bouman was in de periode dat hij *Revolutie der eenzamen* voltooide geobsedeerd door het bedenken van activiteiten die de vrede konden bevorderen: een studiecentrum, vredespropaganda, een tijdschrift, internationale vredesmeetings en dergelijke. Ook schreef hij, zoals gezegd, in deze periode een brief aan koningin Juliana om zijn instemming te betuigen met haar pacifistische redevoeringen.

¹⁵³⁷ Brief van Bouman aan zijn echtgenote 7 september 1952, NHA (toegang 316).

¹⁵³⁸ In oktober 1952 werd het Britse Koninkrijk de derde atoommacht na de SovjetUnie en de Verenigde Staten en vanaf januari 1953 beschikten de Verenigde Staten over de waterstofbom die zoveel krachtiger was dan de atoombom.

¹⁵³⁹ Correspondentie uitgevers, NHA (toegang 316).

Wat betreft zijn ‘vrije schrijverschap’ sloeg de twijfel toe, moest hij wel doorgaan? In principe had Bouman drie alternatieven: stoppen met het schrijven van vrije boeken en zich geheel wijden aan zijn wetenschappelijke en andere universitaire taken; ontslag nemen als hoogleraar en zich vestigen als vrij schrijver; of doorgaan met zijn universitaire werk en daarnaast ook vrije boeken schrijven. Het eerste was voor Bouman ondenkbaar. Stoppen met wat hij sinds zijn dertigste als zijn levenstaak zag en die zich manifesteerde als een ‘schrijfdrift die niet te stuiten was’ was niet bespreekbaar. Over ontslag nemen dacht hij wel vaak na. Het zou hem de vrijheid geven waarnaar hij steeds sterker verlangde. Vrij zijn van allerlei werk dat hij onder ‘het mom van sociale nuttigheid deed’. Vooral zou hij onafhankelijk zijn, vrij van wetenschappelijke criticasters. Hij overwoog de financiële mogelijkheden daartoe en meende dat vooral de buitenlandse uitgaven van zijn boeken hem het meeste geld zouden opleveren.¹⁵⁴⁰ Bovendien nam hij nieuwe buitenuniversitaire opdrachten aan waarmee hij veel geld verdiende. Onder meer een opdracht tot het schrijven van een gedenkboek van de scheepsbouwer Wilton-Fijenoord, een gedenkboek van de scheepvaartmaatschappij Van Nievelt Goudriaan en een biografie van Anton Philips.¹⁵⁴¹ Hij maakte een financieel plan en rekende uit dat hij in 1960 ontslag kon nemen als hoogleraar sociologie aan de Groningse universiteit. Het kwam er niet van, want de extra inkomsten investeerde hij in het bouwen van een woning in Helpman in Groningen en de rest gebruikte hij voor het maken van reizen. Het derde alternatief bleef over: noch ontslag nemen noch stoppen met zijn vrije boeken maar doorgaan op de oude voet. Met als gevolg dat hij door het aannemen van meer schrijfp opdrachten nog minder toekwam aan het vrije werken naar ‘zijn roep en roeping’.

Intussen spookten er wel nieuwe schrijfplannen door zijn hoofd, als ware hij een vrij en autonoom schrijver: een novellebundel, een toneelstuk of toch een boek van groter omvang dan *Revolutie der eenzamen*.¹⁵⁴² Dat boek zou dan alsnog een vervolg daarop worden. Een titel had hij al: *Vijfstromenland*. Die titel stond voor de eenwording, het samenvloeien, van vijf werelddelen: Europa, Amerika, Afrika, Azië en bijeengenomen: Australië, Nieuw-Zeeland en Oceanië. Opnieuw herkennen we hierin het ideaal van Boumans jaren dertig in de vernieuwingsbeweging: eenwording, eenheid, het doorbreken van grenzen.

Maar voorlopig kwam er van het schrijven van dat boek niet veel terecht. Het vrije schrijverschap werd ondergesneeuwd door de vele rollen die hij had te vervullen: hoogleraar,

¹⁵⁴⁰ Dagboek 5 mei 1955, NHA (toegang 316).

¹⁵⁴¹ P.J. Bouman, *Gedenkboek Wilton-Fijenoord 1823-1854 – 1929-1954* (Schiedam 1954); P.J. Bouman, *Behouden vaart 1905-1955. Een halve eeuw scheepvaart. Gedenkboek bij het vijftig jarig bestaan van Van Nievelt, Goudriaan en Co's Stoomvaart-Maatschappij N.V. te Rotterdam* (Rotterdam 1954); P.J. Bouman, *Anton Philips: de mens, de ondernemer* (Amsterdam 1956).

¹⁵⁴² Dagboek 26 december 1952, NHA (toegang 316).

publieke intellectueel, schrijver in opdracht, adviseur van ondernemers en vakbond, leraar van de prinsessen en hoogleraar aan de Internationale Academie te Den Haag. Zelfs zijn dagboek, waarin hij zijn ingevingen als vrije schrijver noteerde, bleef maandenlang dicht, het denken over *Vijfstromenland* stopte voorlopig.

De doorbraak kwam onverwacht. Het gebeurde in het najaar van 1953 op donderdagmiddag 1 oktober omstreeks zes uur. Het was in Toscane, ergens tussen San Gimignano en Siena, tijdens een bustocht met een gezelschap conferentiegangers. Bouman was van 24 september tot 5 oktober in Florence voor een conferentie over emigratie. Wat hem overkwam beschreef Bouman tien dagen later in zijn studeerkamer in Groningen.

‘Een stuk Toscaans landschap dat mij als de geopende hemelpoort voorkwam. In de avondzon het contrast tussen de schaduwflanken van de heuvels en de bergruggen, die met hun gouden kruinen, dorpjes, cipressen en andere boomgroepen licht uitstraalden, dat in deze vorm iets goddelijks had. Geen landschap van kosmische en bizarre schoonheid als de Grand Canyon, maar een cultuurlandschap, waarin mens en God elkander kunnen ontmoeten. Een landschap van intense vroomheid, dat het beste in de mens kan wekken. Zou Franciscus van Assisi beschermheilige van het Italiaanse volk zijn geworden zonder de zegening te hebben gekend van de goddelijke goedheid en verhevenheid, geopenbaard in een landschap? Het is slechts een vraag. Ik weet slechts dat ik die donderdagmiddag door het Toscaanse landschap werd gegrepen en dat mijn ziel als door een machtige aardbeving geraakt, hevig heen en weer werd geschud.’¹⁵⁴³

Nog in Florence, direct na die gebeurtenis, schreef Bouman ‘als in een trance’ een flink stuk van het schema voor *Vijfstromenland*. Het moest beginnen met ‘het thema God, mens in landschap (...) en ons duidelijk maken wat de kracht van de “logos” betekent’. Als ware hij een roepende profeet, voegde Bouman daaraan toe: ‘wee de wereld, die de “logos” verraadt en de goddelijke wetten schendt.’¹⁵⁴⁴ Door deze Toscaanse belevenis wist hij dat zijn nieuwe boek moest gaan over het uitbeelden van ‘het drama van de “gevallen” mens in deze tijd’. Maar niet alleen, want dat was ook al het thema van *Revolutie der eenzamen*. Bouman wilde ook schrijven over ‘de levenwekkende krachten, die overal in het puin de verjonging van geloof en cultuur aankondigen’. Evenals *Revolutie der eenzamen* moest *Vijfstromenland* geschreven worden met ‘een minimum aan abstractie’ en ‘zoveel mogelijk visualisering.’

Na de openbaring in Toscane had Bouman telkens goede invallen voor *Vijfstromenland*. Ondanks de volgens hem ‘zware druk van de vele futiliteiten’ waarmee iedereen hem

¹⁵⁴³ Dagboek 11 oktober 1953, NHA (toegang 316).

¹⁵⁴⁴ Dagboek 11 oktober 1953, NHA (toegang 316).

lastig viel schreef hij verder. De dag na zijn belevenis repte Bouman in een brief vanuit Florence aan zijn vrouw met geen woord over het landschap als een geopende hemelpoort. Wel dat hij op het landschap ‘verliefd’ was geworden: ‘Toscane in de avondzon, de huizen, de cipressen. Ik begrijp nu dat Goethe op een bepaald moment naar Italië moest.’¹⁵⁴⁵ Vier jaar later, *Vijfstromenland* was nog niet voltooid, maakten Bouman en zijn vrouw een reis door Toscane. Heeft hij haar toen rijdend tussen San Gimignano en Siena alles verteld?

Het was niet de eerste keer dat Bouman een visioen had. Op zijn dertigste verjaardag overkwam het hem dat hij ‘helder een eindeloos landschap’ voor zich zag en zich daardoor van zijn opdracht (‘geestelijk leiding geven in een ontwrichte tijd’) bewust werd. Hoe hij dat moest aanpakken werd toen concreet door het maken van een opzet voor een analyse van het zieke Europa. We kennen het boek onder de titel *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. Hetzelfde droombeeld herhaalde zich ruim vijftien jaar later toen Bouman opnieuw dat eindeloos landschap zag. En hoewel het nu in het donker lag, kon Bouman het toch door weerlicht helder waarnemen. Opnieuw leverde hem dat inzichten op voor een boek dat vijf jaar na dat visioen uitkwam: *Revolutie der eenzamen*. Beide keren gaf het visioen inspiratie. Hij ‘zag’ de hoofdlijnen van zijn nieuwe boek voor zich en werkte dat, na eerst het visioen te hebben beschreven, verder uit in zijn dagboek.

Bouman hoefde de visioenen niet werkelijk te hebben ervaren om toch het plotselinge inzicht te hebben verkregen. Zoals men onder een warme douche helder voor ogen kan krijgen wat zo’n beetje de inhoud van een nieuw boek moet worden. Misschien kreeg Bouman inspiratie in zijn studeerkamer in Groningen, terwijl hij aan zijn bureau zat en mijmerend uitkeek over zijn tuin en de bloemen. In Toscane lijkt er meer aan de hand te zijn geweest. Het was nu niet *alsof* die belevenis zich had voorgedaan, die belevenis *heeft* zich voorgedaan: ‘vast staat dat ik in Italië een merkwaardige ervaring had.’ En dat was naar zijn overtuiging een mystieke ervaring in een landschap van intense vroomheid, ‘waarin mens en God elkan- der kunnen ontmoeten.’¹⁵⁴⁶

In dit soort ervaringen van Bouman komen enkele elementen samen. Een mystieke beleving van religiositeit, die hij zo goed kende van zijn vrome moeder en waarvoor ook hij gezien zijn zeer persoonlijk ervaren geloof wellicht gevoelig was. Daarbij het steeds weerkerende verlangen naar een verblijf in een gelukkige (paradijselijke) omgeving. Zoals in Nederlands-Indië, of op Walcheren, of op een universiteitscampus in Amerika dan wel op een zee-reis ver weg van het volle Nederland en nu dus in het wonderschone Toscane, dat hij als een

¹⁵⁴⁵ Brief van Bouman aan zijn echtgenote 2 oktober 1953, NHA (toegang 316).

¹⁵⁴⁶ Dagboek 11 oktober 1953, NHA (toegang 316).

‘beziëld landschap’ ervoer. Dan de obsessie van zijn levensopdracht, die ‘wilde drang tot scheppend werk’ om te strijden tegen het nihilisme en voor ‘de natuurlijke hiërarchie als scheppingsorde’.¹⁵⁴⁷

Bouman vroeg zich trouwens niet af of zulke mystiek wel juist was, want ‘ze is in zichzelf effectief’.¹⁵⁴⁸ Daarom moest men, zo citeerde hij de Franse medicus-bioloog en Nobelprijswinnaar Alexis Carrel, tevreden zijn met het bezit van een dergelijke ervaring, want daarmee is de hoogste waarheid te bereiken.¹⁵⁴⁹ Deze waarheidsopvatting over mystieke ervaringen is een van de kenmerken van het (christelijk) existentialisme: het vinden van de waarheid tot zijn emotionele wortels herleiden.¹⁵⁵⁰ Maar in dat gebied zijn geen geloofwaardige waarheden. De existentialistische zoektocht naar de waarheid eindigt zo in een ‘hoorbare stilte van de mystieke ervaring’.¹⁵⁵¹

Hoewel Bouman nu voortvarend schreef aan *Vijfstromenland*, kwam hij desondanks steeds meer in de knel door zijn andere taken. Zoals het schrijven van boeken waarmee hij van de opbrengsten zijn vrijheid wilde kopen: het gedenkboek van Wilton Fijenoord; het gedenkboek van Van Nievelt Goudriaan en de Philipsbiografie met bijna wekelijkse reizen naar Eindhoven. Naast het schrijven ondernam Bouman wekelijks tochten naar Baarn voor lessen aan Beatrix en haar zussen die in september begonnen; reisde hij naar Amsterdam voor vergaderingen met de directie van Cemsto; nam hij een deel van het werk van lector Saal over die door omstandigheden op halve kracht werkte en werd hij voorzitter van een, al eerder genoemde, werkgroep voor hulp aan Ostflüchtlinge.¹⁵⁵²

Anderzijds wees Bouman een verzoek van de hand om een jaar in de Verenigde Staten college te geven. Maar wel was hij als ‘verkoper’ van zijn *Revolutie der eenzamen* druk met het corresponderen met buitenlandse uitgevers en het zoeken en contracteren van vertalers en literaire agenten. Want ondanks het grote Nederlandse succes van zijn boek, waarvan in 1953, het jaar van eerste uitgave, intussen de tiende druk in voorbereiding was, moesten ‘toch de buitenlandse edities de doorslag geven in het zoeken naar de mogelijkheid uit de tredmolen van het geestdodend bestaan te stappen’. Hij hoopte dat 1954 hem ‘een stukje van de vrijheid’ zou brengen. Een stukje, want met complete vrijheid bedoelde Bouman het als autonome schrijver volkomen onafhankelijk werken aan zijn vrije boeken.

¹⁵⁴⁷ Dagboek 6 april 1952, NHA (toegang 316).

¹⁵⁴⁸ P.J. Bouman, *Voor en na de zondvloed* (De Arbeiderspers Amsterdam 1970) 69.

¹⁵⁴⁹ Alexis Carrel, *De onbekende mens* (Arnhem 1935) 143-146.

¹⁵⁵⁰ Beerling, *Crisis van de mens*, 97-100.

¹⁵⁵¹ Beerling, *Crisis van de mens*, 100.

¹⁵⁵² brief Curatoren aan Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 29 maart 1954, Archief Curatoren RuG, GrA (toegang 52), inv.nr. 1107. Zie over de werkgroep ook hoofdstuk 25.

Indertijd had hij gedacht dat het vrije schrijverschap samenging met het hoogleraarschap. Dat roeping, beroep en het gevoel geroepen te zijn konden samenvallen. Bij zijn aanstelling in Groningen voelde hij zich geroepen door een hogere macht om te voldoen aan een roeping die hij als dertigjarige al voor zich zag. Het hoogleraarschap ging hem die mogelijkheid bieden. Het tegendeel bleek waar, hij had te weinig gelegenheid om te schrijven en hij kon niet schrijven wat hij wilde. Autonoom schrijverschap ging niet samen met het hoogleraarschap.

Tijdens een stille oudejaarsavond 31 december 1953, zonder de kinderen en alleen met echtgenote Stien, betreurde Bouman in zijn studeerkamer die onvrije situatie waarin hij verkeerde. Hij schreef het van zich af, het zelfbeklag druipt er vanaf: ‘Zal ik, arme opgejaagde haas, kunnen ontsnappen aan de meute die me in dit vervloekte, overvolle land achtervolgt met brieven, telefoontjes en vergaderingen?’¹⁵⁵³ En, zo vervolgde Bouman zijn tirade: de mechanisering van de cultuur is niet ‘als een van buiten aansluitend fatum’ zoals Huizinga dacht, nee ‘wij zijn in werkelijkheid zelf de doodgravers van onze cultuur: niemand consequenter dan de z.g. intellectuele bovenlaag, die nergens met zoveel geraas op zijsporen rijdt als in Nederland’.

Al dat gejeremieer was voor Boumans echtgenote aanleiding om hem tot enige zelfreflectie te verleiden. Ze voegde met een inlegvel in zijn dagboek de complete tekst van gezang 471 van het *Liedboek voor de kerken* van Pater Johannes Brugman toe. De pater beschreef het najagen van goede werken. Hij laat zien dat het jachtig werken behoorlijk uit de hand kan lopen en kan omslaan in zijn tegendeel, tot zelfs zondig gedrag kan leiden. Bouman schreef de drie verzen ijverig over in zijn dagboek en zette er boven: “door Stien ingevoegd”. Opmerkelijk dat hij deze terechtwijzing accepteerde, de tekst zelfs in zijn geheel in zijn dagboek overnam. Eerder, in oktober 1951, voelde hij zich door een zelfde opvatting van zijn echtgenote klem gezet in het uitoefenen van zijn vrije schrijverschap, wat voor hem toch ‘de enige zin van het leven’ kon zijn. Hij raakte daarover toen danig in de war en wilde een einde aan zijn leven maken, of suggereerde dat te gaan doen. Kennelijk was hij het dit keer met zijn vrouw eens en meende dat wellicht ook hijzelf met veel geraas op zijsporen reed.

Of reageerde Bouman zo relaxed omdat hij van plan was om het overvolle Nederland een paar maanden te verlaten? Hij ging op reis met het schip *Alhena* van de scheepvaartmaatschappij Van Nievelt Goudriaan, vanuit Hamburg via Rotterdam, door het Kanaal, de Atlantische Oceaan over naar steden in Brazilië met als eindbestemming Buenos Aires, de hoofdstad

¹⁵⁵³ Dagboek 31 december 1953, NHA (toegang 316).

van Argentinië en dan dezelfde reis weer terug. De boottocht van half mei tot half juli werd hem aangeboden door Van Nievelt Goudriaan zodat Bouman informatie kon opdoen voor het gedenkboek dat hij voor de scheepvaartmaatschappij schreef. Hij gebruikte de reisnotities ook voor *Vijfstromenland*.

Ongetwijfeld verheugde Bouman zich ook op het gereedkomen van zijn nieuwe huis aan de Esserlaan met de zoveel grotere studeerkamer, waarvoor Henk Prakke, de uitgever van bestseller *Revolutie der eenzamen*, een stalen bureau van flinke omvang cadeau gaf. De bouw van het huis was inmiddels ver gevorderd en de familie betrok de villa op 5 oktober 1954. Maar desondanks bleef Bouman zich beklagen over het gebrek aan ‘innerlijke vrijheid’ om te kunnen schrijven.

Op Bevrijdingsdag 1954 maakte Bouman daarover een intrigerende opmerking: dat hij ‘tijdens de Duitse bezetting méér [vrijheid] bezat dan nu in de tredmolen van de futiliteiten die het “ambt” dikwijls tot een kwelling maakt’.¹⁵⁵⁴ Toen hij dit opschreef ging hij in zijn herinnering terug naar januari 1941, toen hij net terug was in Middelburg na zijn werk bij de Nederlandse Unie en verder ging met het lesgeven aan de HBS. Bouman had toen veel tijd om te lezen, onder meer het werk van Goethe, en om te schrijven, bijvoorbeeld de landbouwgeschiedenis van Zeeland en om nieuw werk op het spiraam te zetten: *Revolutie der eenzamen*.

In totaal besteedde hij toen aan het lezen en schrijven gemiddeld 2 uur per dag. Dat lijkt niet overdreven veel.¹⁵⁵⁵ Maar zijn opmerking betrof niet de kwantiteit maar de kwaliteit, hij doelde op een innerlijke vrijheid in de zin van een ‘*innerweltliche Askese*’. Een term die hij van Schweitzer leende en die verwees naar een houding om zich, tegelijkertijd zijnde in de wereld, af te zonderen van de wereld. In oorlogstijd, tijdens de Duitse bezetting, vond hij die innerlijke vrijheid. Hij kon toen dat wat hem ‘in letterlijke zin “op het hart lag”’ op zijn manier opschrijven. Juist die manier van geschiedschrijving leverde hem later het etiket ‘onwetenschappelijk’ op. Desondanks was Bouman ervan overtuigd dat hij toen, tijdens de bezetting, met de vrijheid die hij toen ervoer de juiste beslissing had genomen. Daarom besloot hij om ook *Vijfstromenland* in de meest vrije vorm te schrijven. ‘Veel minder “wetenschappelijk”’ dan hij in zijn eerste ontwerp voor ogen had.¹⁵⁵⁶ Bouman verklaarde zijn ‘hardnekkigheid’ om op die ‘onwetenschappelijke’ manier vrije boeken te schrijven als een van zich afschrijven van herinneringen die werden getekend door de beide wereldoorlogen. Aanvankelijk wilde hij deze motivatie in zijn autobiografie opnemen maar hij heeft die tekst uiteindelijk

¹⁵⁵⁴ Dagboek 5 mei 1955, NHA (toegang 316).

¹⁵⁵⁵ Dagboek 14 februari 1942, NHA (toegang 316).

¹⁵⁵⁶ Dagboek 19 januari 1954, NHA (toegang 316).

toch weer geschapt.¹⁵⁵⁷ Een terechte beslissing omdat het de gedachte oproept dat Bouman leed aan de oorlog. En dat is nog maar de vraag, vooralsnog lijkt dat strijdig met Boumans vrijheidsgevoel tijdens de Duitse bezetting.

Om onderzoek te doen voor zijn nieuwe boek ging Bouman op reis. Hij moest de landen en volken zien en beluisteren, als een ‘vorm van waarneming die tussen wetenschap en kunst in ligt’.¹⁵⁵⁸ Reizen ervoer hij ook als ‘een geestelijke verfrissing’ en als een steeds verder komen in de kunst van het reizen. Het belangrijkste van reizen vond Bouman het achteraf opschrijven van zijn gedachten, omdat herinnering en ervaringen dan samen vallen met lectuur en overpeinzingen. Hij begreep zijn collega de econoom J. Pen niet, die had gezegd een tegenstander van reizen te zijn. Geëmotioneerd legde Bouman aan de journaliste Bibeb uit wat voor hem de voordelen van het reizen waren: ‘Ik reis om me zelf op dreef te houden, reizen is voor mij een schoktherapie, ik reis om niet vast te roesten, je wordt telkens gedwongen om je te bezinnen.’¹⁵⁵⁹

Een andere reden voor zijn reislust was, naar zijn zeggen, om te ontsnappen aan de volte van Nederland die hem benauwde. Volte kenmerkt zich volgens hem door een toename van het aantal conflictsituaties vanwege concurrentie tussen velen om dezelfde plaats, gevoelens van onbehagen door een teveel aan verplichtingen en het hogere tempo van werk en ontspanning. Boumans onbehagen werd tevens gevoed door een toename van de massa in voornamelijk de openbare ruimte. Daarvoor verwees hij naar *Opstand der horden* van de Spanjaard Ortega: volte als ‘opeenhoping’ van mensen in de steden, in hotels, in de trein, in de theaters, in cafés en in de straten.¹⁵⁶⁰ Waar is nog een plaats te vinden?

In de vakanties ‘vluchtte’ Bouman altijd samen met zijn vrouw naar het buitenland, meestal naar Duitsland, Zwitserland of Italië, waarvan het nog maar de vraag was of het er minder vol was. Verder waren er de vele studiereizen, waaronder de reis naar Engelse universiteitssteden, de periode van onderzoek in Duitsland, de studiereis naar de Verenigde Staten. Latere reizen naar diverse steden voor het bijwonen van vergaderingen van de Unesco, voor het geven van lezingen en voor het bezoeken van congressen. In de vijftien jaar vanaf zijn succes als auteur in 1953 tot en met het jaar dat Bouman als hoogleraar afscheid nam in 1967 was hij, anders dan voor vakantie, in totaal meer dan 300 dagen in het buitenland. Met als uitschieter een bezoek van 115 dagen aan Zuid-Afrika in 1956.

¹⁵⁵⁷ Manuscript, 20-21, NHA (toegang 316).

¹⁵⁵⁸ Bouman, *Vijfstromenland*, 13.

¹⁵⁵⁹ *Vrij Nederland* 6 oktober 1962.

¹⁵⁶⁰ P.J. Bouman, ‘Sociologie van de volte’, P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid*, 238-244.

Nauwelijks of niet ging hij op reis wanneer hij binnenslands veel te doen had. Zoals in 1963 tijdens de activiteiten voor de viering van 150 jaar Koninkrijk; in 1965 en 1966 voor het schrijven van zijn laatste boek over sociologie *Fundamentele sociologie*; tegelijk met het voltooiën van zijn nieuwe ‘vrije boek’ *Eén onzer dagen* (1965) en in 1967, het jaar dat het afscheid van de universiteit hem geheel in beslag nam.

De *ware* kunst van het reizen was voor Bouman wanneer hij daarover na thuiskomst kon schrijven. Hij had met *Vijfstromenland* een ‘Reisetagebuch’ voor ogen waarbij het reizen, het werkelijk leven, hem de ware kennis gaf. Voor de beschrijving van de door hem bezochte landen gebruikte Bouman niet alleen reisnotities maar ook literatuur. Voor de vele landen en de werelddelen die hij niet ‘zag’ putte hij uitsluitend uit boeken.

Met Bouman aan boord vertrok de *Alhena* op 19 mei 1954 vanuit Hamburg naar Zuid-Amerika voor een lange zeereis. Die vaartocht maakte hij om nog een andere reden: de tweenvijftigjarige Bouman was overwerkt. Zijn huisarts had hem ‘een flinke waarschuwing gegeven’ en die was daarom ‘zeer enthousiast’ over het plan voor de zeereis.¹⁵⁶¹ Bouman vond ook zelf dat de rust aan boord hem goed deed. Het schip was als een ‘geïsoleerd bolwerk’ en gaf hem een beschutting die hij op het land vaak tevergeefs zocht.¹⁵⁶² Aan de andere kant werd Bouman als hij op reis was geconfronteerd met zijn huwelijk en gezinsleven, waarin het niet altijd ontspannen toeling.

Bouman en zijn vrouw wisselden per brief teksten uit waarin zwaarmoedigheid overheerste. Zijn echtgenote liet hem weten dat hij onder het leven gebukt ging en dat hij tot meer ‘levensaanvaarding’ moest komen.¹⁵⁶³ Dacht hij, zo vroeg zij aan hem, soms meer vrede te hebben na de dood? ‘Als je in menselijke kortzichtigheid zelf zou willen ingrijpen en een einde zou maken aan een bestaan dat je niet weet hoe het gecontinueerd wordt?’ Maar, schreef zij onverschrokken vanuit Groningen, ‘dit leven moet geleefd worden, hoe zwaar het soms ook is, het heeft geen zin zelf in te grijpen’. Is Boumans echtgenote bang dat haar man opnieuw overwoog om een einde aan zijn leven te maken? Zeker, hij was veelal zwaarmoedig als de existentialist die hij welbeschouwd was. Dat werd veelal met zoveel woorden duidelijk voor zijn huisgenoten wanneer Bouman weer teveel hooi op zijn vork nam en alles en iedereen verwijten maakte omdat hij niet toekwam aan waarvoor hij op aarde was. Het medicijn

¹⁵⁶¹ Brief Bouman aan de secretaris van het College van Curatoren 6 maart 1954, Studiereizen, Archief Curatoren RuG 1932-1960, GrA (toegang 52), inv.nr. 1107.

¹⁵⁶² Brief van Bouman aan zijn echtgenote 17 juni 1954 vanuit Buenos Aires, NHA (toegang 316).

¹⁵⁶³ Brief van Boumans echtgenote aan Bouman 9 juni 1954, NHA (toegang 316).

dat Stien hem onlangs toediende, pater Brugmans gezang, had kennelijk niet gewerkt of was alweer uitgewerkt.

Toch hoefde ze tijdens Boumans zeereis niet bevreesd te zijn, hij voelde zich op reis het gelukkigst, dan deed hij naar eigen zeggen weer ‘nieuwe kracht’ op en die deed zijn ‘levensaanvaarding (...) groeien’. Hij voelde zich gelukkig op het schip. Bijvoorbeeld ‘vanwege de wat starende blik van zeelieden die altijd internationaal denken’ omdat op zee de grenzen wegvallen.¹⁵⁶⁴ Het leven aan boord deed hem goed. En soms zag hij op één dag een nieuwe wereld.

Zoals in Argentinië, het paardenmeisje en de sociologische betekenis van het paard voor het platteland: volmaakte rijkunst, het meisje voorop, samen met haar broertje naar school, op één paard met een losse schapenvacht als zadel. Eerst nog enige figuren rijden op het erf en daarna gaat het in volle galop het tuinhak uit. In het ruige wijde land, waar de ruimte even overvloedig is als schaars in Nederland. Door de mechanisering is er voor het paard als vriend en medewerker in Nederland geen plaats meer. Daardoor gaat iets essentieels verloren.

Dergelijke ‘ontdekkingen’, met behulp van zijn *geziene* sociologie, kwamen als anekdotes zowel in Boumans brieven naar huis, alsook in zijn nieuwe boek terecht.¹⁵⁶⁵ Bouman overwoog om ‘over het “zien”, het visualiseren, het zichtbaar maken van historische processen een systematische beschouwing uit te werken’.¹⁵⁶⁶ Bouman speelde met dat idee toen hij in een reisverslag beschreef wat hij allemaal had ‘gezien’ tijdens zijn bezoek aan Zuid-Afrika.

Op uitnodiging van het Zuid-Afrikaanse ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in het kader van het Nederlands-Zuid-Afrikaans Cultureel Akkoord, was het echtpaar Bouman van 23 april tot 6 juli 1956 in Zuid-Afrika. Bouman gaf aan acht Zuid-Afrikaanse universiteiten gastcolleges en deed daarnaast onderzoek voor zijn nieuwe boek *Vijfstromenland*.¹⁵⁶⁷ In Nederland heerste in de jaren vijftig en lang daarna de politiek correcte regel dat je alleen over de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek mocht oordelen als je in Zuid-Afrika was geweest. De ‘rode’ dominee J.J. Buskes was Bouman in Zuid-Afrika voorgedaan en publiceerde in 1956 het jaar dat Bouman samen met zijn vrouw door Zuid-Afrika reisde, een boek met de niet mis te verstane titel: *Zuid-Afrika's apartheidsbeleid: onaan-*

¹⁵⁶⁴ Brief van Bouman aan zijn echtgenote en zijn kinderen 19 mei 1954 vanuit Buenos Aires, NHA (toegang 316).

¹⁵⁶⁵ Brief van Bouman aan zijn echtgenote 15 juni 1954 vanuit Buenos Aires, NHA (toegang 316); Bouman, *Vijfstromenland*, 185-186.

¹⁵⁶⁶ Reisverslag Zuid-Afrika, NHA (toegang 316); de ‘systematische beschouwing’ werd het latere *In de ban der geschiedenis*.

¹⁵⁶⁷ P.J. Bouman, Persoonsdossier rijksperoneel, NL-HaNa (toegang 2.14.17), inv.nr. 5.

vaardbaar! In datzelfde jaar, dus tijdens Boumans bezoek, werd een groot aantal vooraanstaande Zuid-Afrikaners die tegenstanders waren van de apartheid, gearresteerd en beschuldigd van hoogverraad. Later woog Bouman in *Vijfstromenland* de voor- en nadelen van de apartheid tegen elkaar af en pleitte voor *ontmoeting* van partijen als ‘het zuiverste uitgangspunt voor samenwerking’.¹⁵⁶⁸ Dertien jaar later huldigde hij nog steeds hetzelfde standpunt dat men de zaak van meerdere kanten moest bezien en niet moest beginnen met het afwijzen van de apartheid.¹⁵⁶⁹ Het toenmalige kabinet De Jong dacht daar niet veel anders over, hoewel de meerderheid van de Nederlanders tegen de apartheid was.

Na die grote buitenlandse reizen, verbleef Bouman in de zomer van 1958 van 17 juli tot 4 augustus opnieuw in Colijnsplaat. Samen met zijn vrouw had hij het voor beiden moeilijke besluit genomen dat hij, net als met het schrijven van *Revolutie der eenzamen*, in retraite ging om aan *Vijfstromenland* te schrijven. Weer ging hij daarvoor naar de boerderij Rusthoeve te Colijnsplaat op Noord-Beveland van Piet Bom en zijn vrouw. Daar voltooide hij *Vijfstromenland* juist voor het begin van twee jaren secretariaat en rectoraat.

Vijfstromenland. Balans der werelddelen verscheen op 23 oktober 1958. Het werd uitgegeven door Van Gorcum in Assen en nog in december van dat jaar kwam al de achtste druk op de markt. Toch werd het boek niet zo’n succes als *Revolutie der eenzamen*. Het bleef met het toch behoorlijke aantal van 17 drukken op de helft steken van de hoeveelheid drukken van Boumans vorige boek. In september 1961 kwam er een Duitse vertaling uit: *Bilanz der Kontinente*.

Evenals *Revolutie der eenzamen* is *Vijfstromenland* opgedeeld in korte verhalen met impressionistische teksten, anekdotische beschrijvingen en symbolisch bedoelde schetsen. Onder meer daardoor is ook Boumans nieuwe boek weer zeer leesbaar. Ook is *Vijfstromenland* serieus getoonzet en ontbreekt, zoals gebruikelijk bij Bouman, elke humor of ironie. Hij schrijft veel in het *dominees-wij* (dixit Max Pam), dat zowel de spreker als de aangesprokene omvat. Soms om zichzelf als lid van het wetenschappelijk domein te presenteren, veel vaker om de auteur samen met zijn lezers aan te duiden. De lezers zijn Boumans tijdgenoten die hem begrijpen en hij neemt ze mee in een zekere verbondenheid, sleept ze mee in een pakkend verhaal of betoog. Evenals in *Revolutie der eenzamen* gebruikt hij in *Vijfstromenland* de dialoog als techniek om het voor en tegen van een probleem helder te maken.

¹⁵⁶⁸ Bouman, *Vijfstromenland*, 356.

¹⁵⁶⁹ P.J. Bouman, ‘Woord vooraf’, in: Nico van Vliet, *Apartheid in Zuid-Afrika: poging tot evaluatie* (Franeker/Aalten 1969).

In *Revolutie der eenzamen* schreef hij een fictieve brief aan psychiaters als antwoord op een open brief die de dokters in september 1935 over de oorlogsdreiging aan staatslieden hadden geschreven. In *Vijfstromenland* beschrijft hij uitgebreid een manifest van achttien Duitse atoomgeleerden die de atoomwapens afwijzen. Daarop reageert Bouman met een gesprek tussen een generaal en een burger onder de titel: ‘dialogoog over de zelfmoord’.¹⁵⁷⁰ Er is wel een verschil: in de fictieve brief in *Revolutie der eenzamen* neemt de auteur een standpunt in, maar in de dialoog in *Vijfstromenland* doet hij dat niet.

Een dergelijke tweespraak, met daarin goed en kwaad tegenover elkaar geplaatst zonder daaraan een mening te verbinden, is gebruikelijk in protestants bevindelijke kringen. Sinds zijn bekering tot het christelijk geloof zien we Bouman herhaaldelijk de stijl van de bevindelijk gelovigen gebruiken. Zoals de uitspraak in de titel van dit hoofdstuk, waarmee Bouman als het ware toont dat God door de mens spreekt. Kenmerkend voor deze stijl is ook het archaïsch taalgebruik, zoals het aanspreken van de generaal met ‘gij’. Dat doet Bouman meestal wanneer hij de boven ons gestelden aanspreekt, zoals bestuurders, politici en militaire leiders. Soms gebruikt hij combinaties van suggestief en archaïsch taalgebruik: ‘waaruit blijkt, dat ge het *werkelijk* betreurt in deze impasse te zijn geraakt’.¹⁵⁷¹

Hij laat regelmatig blijken het zelf ook niet allemaal te weten en toont daarmee een ‘quasi-nederigheid’.¹⁵⁷² Met teksten als: veel is onzeker, wij weten weinig, wij kunnen slechts vermoeden, het gaat slechts om ‘een’ zien en ‘een’ luisteren, om misschien een glimp van zekerheid te bespeuren. Bouman koos naar eigen zeggen in *Vijfstromenland* voor de weg van ‘een ietwat stamelende expressie’.¹⁵⁷³ Met deze formulering verontschuldigt hij zich voor opnieuw een onwetenschappelijk betoog. Onwetenschappelijk schrijven kon niet anders want het ging hem om ‘onze existentiële verhouding tot het heden’. Het doordenken daarvan is volgens Bouman zeer noodzakelijk omdat wij in een doolhof zijn geraakt. We zijn zogenaamd realistisch maar intussen heel ver ‘afgeraakt van dieper gelegen werkelijkheden’. Het realisme behoort met zijn rookgordijn van frasen en misbruikte tradities tot het domein van de dood. Daardoor zijn we weggeraakt van wat leven is.

Waarover gaat dit allemaal? Over de atoombom, over het dreigen met de bom om het gebruik te voorkomen, over de Koude Oorlog-politiek, over de toenemende bewapening en de communistische dreiging, over de in de jaren vijftig heersende angst voor een derde wereld-

¹⁵⁷⁰ Bouman, *Vijfstromenland*, 94-99.

¹⁵⁷¹ Bouman, *Vijfstromenland*, 370.

¹⁵⁷² K.L. Poll, ‘Pleidooi voor neutraal Europa krijgt Atlantische prijs. Vijfstromenland van prof. dr. P.J. Bouman’, *Het Vaderland* 24 januari 1959.

¹⁵⁷³ Bouman, *Vijfstromenland*, 14.

oorlog die volgens velen allesvernietigend zal zijn. Vrijwel alle recensenten zagen de atoombewapening als het centrale thema van *Vijfstromenland*. En niet alleen de recensenten, want waarom anders kreeg het boek de eerste prijs van de Atlantische Commissie?

De drie boeken van Vijfstromenland

Toch is de atoombewapening, volgens de theoloog C.W. Mönnich, niet het centrale thema van Boumans nieuwe boek. De wezenlijke waarde van *Vijfstromenland* betreft de beklemmende vragen van het mens zijn.¹⁵⁷⁴ De Groningse filosoof Lolle Nauta dacht er net zo over. Het boek is ‘in de eerste plaats van belang vanwege de menselijke stem, die erin spreekt’.¹⁵⁷⁵ Juist daarom moet de waardering voor *Vijfstromenland* ‘onvoorwaardelijk positief’ zijn. Nauta vreesde dat die kant van het boek de lezers helaas niet zal bereiken. De twee recensenten hebben kennelijk nog een ander boek gelezen dan over de atoombewapening. We hebben met *Vijfstromenland* drie boeken in handen: een Reisetagebuch met daarin een verslag van een ‘reis’ door vijf werelddelen, een boek over de atoombom en een boek over het mens zijn. *Vijfstromenland* is kennelijk door drie verschillende brillen te lezen.

Op het eerste gezicht is *Vijfstromenland* een *geziene* sociologische beschrijving van landen en volken. Een Reisetagebuch, vergelijkbaar met zijn Amerikaboek *Volk in beweging*. Op dezelfde wijze als Bouman in dat boek zijn ‘ontdekkingen’ van Amerika beschrijft, doet hij dat in *Vijfstromenland* met heel veel landen: Europese landen, opnieuw Noord-Amerika met nu ook Canada en Midden- en Zuid-Amerika, Afrika met een afzonderlijk hoofdstuk voor Zuid-Afrika, Azië (het Midden-Oosten, India en Pakistan, Japan, China en Zuidoost-Azië) en tenslotte als een vijfde werelddeel: Australië, Nieuw-Zeeland en Oceanië. Vijf werelddelen die als stromen in een delta samenvloeien als een nadere eenwording van de wereld. Door al die landen reisde Bouman letterlijk als studiereis of vakantiereis, alleen of met zijn vrouw. Of hij reisde in figuurlijke zin door het lezen van boeken over die landen, die hij niet allemaal zelf had gezien.

Boumans *zien* levert ook dit keer weer beeldende teksten op, zoals van zijn bezoek aan het Paul Kruger-reservaat in Zuid Afrika: ‘Meer nog dan de sensatie snuivende nijlpaarden in de Hippopool te kunnen waarnemen, boeide me in de buurt van het Skukuzakamp de Sabierivier: zo’n snelstromende tropische rivier, vol draaikolken in het geelbruine water, dat hier en daar in kleine zijbeuken achter stenen verborgen pollen riet in deining houdt en in de verte

¹⁵⁷⁴ C.W. Mönnich in ‘Boekenwijsheid’ een programma van de VARA 13 december 1958.

¹⁵⁷⁵ ‘Cultureel commentaar’, Regionale Omroep Noord en Oost Groningen, 17 februari 1959, NHA (toegang 316).

tussen oeverwallen vol overhangende bomen en struiken verdwijnt.¹⁵⁷⁶ Het riep jeugdherinneringen bij hem op van beelden van landschappen in voormalig Nederlands-Indië. Daarbij ervoer hij naar eigen zeggen veelal ‘ogenblikken van religieuze bewogenheid’ en meende, dat hem daarmee een blik in de eeuwigheid werd gegund. Boumans schilderachtige en journalistieke beschrijvingen hebben soms ook een analytische betekenis: ‘De landkaart van het Midden-Oosten doet denken aan een tapijt met Koranspreuken tussen een overvloed van arabesken. Wat versleten hier en daar en vol olievlekken, maar met een patroon, waaruit men met enige fantasie duidelijk alle grenslijnen – en misschien zelfs toekomstige grenzen – kan aflezen.’¹⁵⁷⁷

Het *zien* moest Bouman de ware kennis over het *leven* opleveren. En sinds de mystieke ervaring in Toscane zocht Bouman nog meer dan voorheen naar wat hij noemde de ‘levenwekkende krachten’ of de ‘cultuurkrachten’ in de samenleving. Die konden, mits verder versterkt, een keer ten goede betekenen. Deze benadering lijkt enigszins op het project waarmee de Britse historicus Arnold J. Toynbee in een toen afrondende fase bezig was.

Toynbee schreef in een periode van 1934 tot 1961 een twaalfdelige analyse van de opkomst en ondergang van beschavingen onder de titel *A Study of History*. Een wereldgeschiedenis vanuit globaal perspectief met als stelling, dat beschavingen tot bloei komen wanneer creatieve minderheden antwoorden vinden op bepaalde zware uitdagingen. Wanneer een beschaving daarin faalt begint het verval. Het is Toynbee’s theorie van challenge-and-response. Bouman verwijst in zijn *Vijfstromenland* een aantal keren naar Toynbee want hij kon zich uitstekend vinden in het concept van deze historicus. En vooral in de buitenwetenschappelijke gezichtspunten die Toynbee hanteerde. De studie van Toynbee is, volgens Bouman, in wezen een postulaat van geloof.¹⁵⁷⁸

Al Boumans naoorlogse ‘vrije’ werk was eveneens gekleurd door het geloof. Gedurende het toegroeien naar de aanvaarding van het christelijk geloof nam Bouman, zoals bekend, van zijn vroegere leermeester Sneller de opvatting over, dat de zin van cultuur en geschiedenis ligt in de realisering van het Koninkrijk Gods. Het goed kunnen onderscheiden van goed en kwaad kon wellicht leiden tot het meewerken aan ‘de verwerkelijking van het Koninkrijk der hemelen en anticipatie op het toekomstig Koninkrijk’. In de ‘vertaling’ van Bouman werd die zienswijze het wijzen op onzekerheden ‘om hier of daar een glimp van zeker-

¹⁵⁷⁶ Bouman, *Vijfstromenland*, 239.

¹⁵⁷⁷ Bouman, *Vijfstromenland*, 259.

¹⁵⁷⁸ Th. J.G. Locher, *Inleiding tot het denken van Toynbee* (Assen/Amsterdam 1957) 48.

heid te bespeuren'.¹⁵⁷⁹ Het is de 'hoopvolle wanhoop' van de existentialisten van christelijke huize.¹⁵⁸⁰

Bouman neemt het de historicus en Toynbee-kenner Geyl kwalijk dat hij Toynbee verwijt de toga van de geleerde te hebben verruild 'voor het kemelsharen kleed van de profeet en prediker'.¹⁵⁸¹ Voelde Bouman zich daardoor aangesproken, hij deed immers datzelfde in onder meer *Vijfstromenland*? Hoe dan ook, Bouman wees Geyl terecht: hoezo was Toynbee een profeet en geen empirisch onderzoeker, had Toynbee ooit het tegendeel beweerd? 'De "mystiek" die G. hem verwijt, is nu juist de kern van zijn werk.' Bouman viel Geyl aan in de geborgenheid van zijn studeerkamer, want hij schreef het alleen op in zijn dagboek. Jaren later attaqueerde hij Geyl opnieuw en over hetzelfde onderwerp, maar toen in de openbaarheid en uitgebreider maar met hetzelfde venijn.¹⁵⁸²

Natuurlijk verdedigde Bouman de 'profeet' Toynbee, hij voelde een diepe verbondenheid met het gedachtegoed van de historicus, vooral met diens mystiek. Boumans eigen mystieke ervaringen leverden veelal de brandstof voor zijn schrijfdrift, zoals voor het schrijven van *Vijfstromenland*.

In zijn nieuwe boek is hij op zoek naar antwoorden voor wat hij op dat moment als de vier belangrijkste mondiale uitdagingen zag. De sociale ontworteling, rassenconflicten, de snelle toeneming van de wereldbevolking en de gevolgen daarvan voor de voedselvoorziening en als vierde de noodzaak om het oorlogsgevaar te beteugelen.¹⁵⁸³ De sociale ontworteling en de vereenzaming troffen de mensen die waren losgeslagen uit een traditioneel groepsverband, tientallen miljoenen vluchtelingen die verdreven waren door de oorlogen of de honderden miljoenen op zoek naar betere levensomstandigheden.

Over een manier van nieuwe sociale hechting van vluchtelingen las Bouman met grote ontroering een boek van de Franse filosofe en mystica Simone Weil.¹⁵⁸⁴ Weil vond in de mystiek een houvast voor haar engagement met de wereld, als fabrieksarbeidster, journaliste, soldate, onderwijzeres en anarchiste. In het directe contact met God kon de sociale ontworteling van de ontheemden verholpen worden. Het probleem van de twintig miljoen vluchtelingen, geëvacueerde en daklozen greep Bouman evenzeer aan, het liet hem na zijn verblijf in Duitsland niet meer los. Bouman toonde daarmee de sociale gevoeligheid en de empathie, die we

¹⁵⁷⁹ Bouman, *Vijfstromenland*, 28.

¹⁵⁸⁰ Van Peursen, *Korte inleiding*, 54-55.

¹⁵⁸¹ Dagboek 26 december 1954, NHA (toegang 316).

¹⁵⁸² Bouman, *In de ban*, 81-86.

¹⁵⁸³ Bouman, *Vijfstromenland*, 351.

¹⁵⁸⁴ Dagboek 6 april 1952, NHA (toegang 316). Het boek van Simone Weil dat Bouman las, is *L'enracinement: Prelude a une declaration des devoirs envers l'etre humain* (Paris 1949).

van hem kennen uit de jaren dertig. Toen raakten hem de problemen van de werkloosheid, die mede als gevolg van het economische beleid van de kabinetten Colijn hardnekkig waren. Samen met zijn vrienden van de vernieuwingsbeweging pleitte hij toen voor ander beleid en gaf hij op de volkshogeschool cursussen voor werklozen.

Evenals het vluchtelingenprobleem beschrijft Bouman in *Vijfstromenland* de kwestie van de rassenconflicten als een vraagstuk waarvoor slechts door internationale samenwerking een oplossing te vinden is. Hij ziet scherp de vernederingen van de zwarte bevolking in Zuid-Afrika en verafschuwt de arrogantie en de vooroordelen van de blanke bevolkingsgroepen. Niettemin eindigt zijn uitgebreide beschrijving van de voor- en nadelen van de apartheidspolitiek slechts in een mager pleidooi voor 'een werkelijke ontmoeting' van de blanke en de zwarte bevolking.

Had Bouman, als de econoom die hij ook was, misschien meer affiniteit met wat hij ook als wereldvraagstuk ziet: de vraag hoe de snel groeiende wereldbevolking te voeden? Waarschijnlijk niet, want uit de behandeling van dit probleem spreekt minder de oprechte zorg dan Bouman heeft met de sociale ontworteling van de miljoenen in de wereld en met de apartheid in Zuid-Afrika. Het toenemende voedseltekort kan volgens hem simpelweg worden opgelost door minder geld aan bommen uit te geven en meer aan het lenigen van de honger in de wereld.

Bouman raakt hier aan wat voor hem het belangrijkste wereldprobleem is: de bewapeningswedloop. In een tijd dat de wereld op weg is naar meer eenwording nemen de conflicten toe en willen de wereldmachten de twisten met methoden uit een vorig tijdperk beslechten. Hij raakt er niet over uitgeschreven; door het gehele boek komen we het thema tegen en het laatste hoofdstuk is vrijwel alleen gewijd aan het bedwingen van het oorlogsgevaar.

Vijfstromenland is óók een boek over de atoombom. We zijn, volgens Bouman, met dat probleem in een doolhof geraakt. Maar eerst herinnert hij nog eens aan de bedoeling van zijn Reisetagebuch. Het trachten om in een (vluchtige) beschrijving van landen en volken kiemen van denkbeelden en handelwijzen op te sporen die wellicht tot antwoorden leiden op de uitdagingen van zijn tijd. Bouman geeft daarbij opnieuw eerlijk toe dat hij het ook niet altijd weet. Bovendien boeide hem 'de tragiek van onze onmacht' meer dan de veelal onvruchtbare argumentatie. Maar dan wel uitgezonderd wat Bouman benoemt als het meest brandende vraagstuk van deze jaren, 'de voortgezette bewapening met onheilspellende middelen'. Daarvoor heeft hij naar eigen zeggen wel een 'scherp omlijnd standpunt'. Daaraan besteedt hij dan ook

de meeste aandacht, in de inleiding, in verspreide paragrafen en vooral, zoals te doen gebruikelijk met wat Bouman zijn belangrijkste thema vindt, in het laatste hoofdstuk.

Maar het is nog maar de vraag of die ruime aandacht leidt tot een 'scherp omljnd standpunt'. Feitelijk poogde Bouman alsnog een positie te verwerven in het debat over de bewapeningswedloop dat in de jaren vijftig door slechts enkelen werd gevoerd. Met *Revolutie der eenzamen*, dat hij typeerde als 'zelfs beter dan enig pacifistisch traktaat', was dat niet gelukt. Daarin nam hij geen concreet standpunt in, noch noemde hij concrete voorstellen over wat te doen aan de bevordering van vrede in tijden van Koude Oorlog. *Revolutie der eenzamen* was op de keper beschouwd een prediking over de botsing tussen geloof en ongeloof. Zoals in de fictieve brief aan de psychiaters. Met *Vijfstromenland* en als inmiddels bekende successchrijver moest het hem wel lukken om zich in de kijker van het atoomdebat te spelen.

In de jaren vijftig, toen Bouman aan zijn boek werkte, woedde de Koude Oorlog volop. Met aan de ene kant de NATO, een verdrag van de Verenigde Staten, Canada en tien West-Europese landen dat in 1949 was gesloten, en aan de andere kant als reactie daarop de Sovjet-Unie en de overige Europese communistische landen die in 1955 het verdrag van Warschau hadden gesloten. De term Koude Oorlog suggereert het ontbreken van oorlog maar er was voortdurend het besef van het zogeheten Rode Gevaar, waarmee de Sovjet-Unie en haar bondgenoten werden bedoeld. Hoe dat gevaar er uitzag werd duidelijk door het neerslaan door de Sovjet-Unie en haar medestanders van de opstanden in de DDR (1953), Polen (1956) en Hongarije (1956). Na de onderdrukking van de volksofstand in Hongarije braken in Nederland rellen uit tegen alles wat communistisch was.

Het besef van de dreiging met de bom was beklemmend, er hing een grauwsluier over de samenleving. Om de weerbaarheid van de bevolking te vergroten werd de Bescherming Bevolking (BB), opgericht waarvoor een ieder zich als vrijwilliger kon aanmelden. Overigens voldeed het volgens de overheid om bij een atoomaanval dekking te zoeken onder de trap. Hoewel dit advies tot doel had om de bevolking gerust te stellen, nam de ongerustheid over de wedloop van de atoombewapening toe. Nadat vanaf 1949 ook Rusland net als Amerika over de atoombom beschikten, volgden al snel Engeland (1951) en Frankrijk (1962). Misschien hield de wereld wel even de adem in toen de Verenigde Staten op 1 november 1952 de zoveel krachtiger waterstofbom tot ontploffing brachten, de test bleek een succes.

Volop werd gediscussieerd over dit alles vernietigende wapen en over de standpunten die konden worden ingenomen omtrent het wel of niet gebruiken van de bom. Er bestond een scherpe tegenstelling tussen de 'atoompacifisten' en de 'realisten'. De pacifisten wilden eenzijdig van kernwapens afzien. De realisten wilden het bestaande machtsverevenwicht handhaven.

In het debat werden ook allerlei nuances op deze twee standpunten ontwikkeld. Atoompacifisten konden van mening zijn dat het atoomarsenaal gehandhaafd moest worden en tegelijk dat daarmee niet gereageerd mocht worden op een atoomaanval. Onder de realisten waren voorstanders van het opbouwen van een grotere conventionele krijgsmacht teneinde zoveel als mogelijk het gebruik van kernwapens te voorkomen.

Welk standpunt verdedigde Bouman in *Vijfstromenland* met betrekking tot de bewapeningswedloop en het gebruik van kernwapens? Boumans uitgangspunt is dat met het wapen van de atoombom ook de inhoud van het begrip oorlog veranderd is. Het geloof aan de oorlog zelf is vervangen door er mee te dreigen en daarmee de vijand af te schrikken. Oorlog als bijgeloof, de fictie ‘dat de tegenpartij voor zelfmoord zal terugdeinzen’.¹⁵⁸⁵ De wereldvrede zou door de afschrikwekkende atoombom gered worden.

Maar Bouman zag een scheiding der geesten ontstaan. Enerzijds het geloof in de afschrikkingstheorie en anderzijds het inzicht dat het middel erger was dan de kwaal. Het laatste was een soort ‘realistisch pacifisme’ dat speciaal in de kleine landen van West-Europa voorkwam. Men liet zich er in die landen niet van overtuigen dat een aanval met de atoombom precies hun kleine land zou missen.¹⁵⁸⁶ In Nederland was er volgens Bouman een zwijgende meerderheid, met name onder katholieke jongeren, die niet meer in een vrede door dreigen geloofde en evenmin in een leus: ‘liever dood dan slaaf’. Die leus stond voor liever dood door de bom dan leven onder een communistische bezetting.

Bouman onderschreef het standpunt van katholieke jongeren om te vertrouwen op de verdediging van eigen geestelijke waarden ook onder heerschappij van communistische overheersers.¹⁵⁸⁷ Het communisme en de Sovjet-Unie zijn niet het absolute kwaad en het gaat om het vertrouwen in de eigen geestelijke kracht. Bouman trok de conclusie dat de challenge-and-responsetheorie van Toynbee moest worden aangevuld met een risicetheorie. Het risico nemen om te leven onder vijandelijke overheersing in plaats van om te komen door de atoombom. Hij wilde dat politici een proef met geweldloosheid waagden.

Een pagina later al in zijn boek zag Bouman dat nog niet gebeuren en stelde hij vast dat ‘we zullen moeten berusten’ in de afschrikkingstheorie. Maar de strategie van afschrikking is, meende Bouman, bedoeld om tijd te winnen met de verwachting dat de vijand verandert. In die theorie geloofde Bouman toch ook weer niet: ‘voor- en tegenstanders van atoom-

¹⁵⁸⁵ Bouman, *Vijfstromenland* 360-367, aldaar 362.

¹⁵⁸⁶ Inmiddels zijn Amerikaanse documenten uit 1959 openbaar geworden die bevestigen dat ‘bevriende machten en mensen [in Europa] zouden worden blootgesteld aan hoge niveaus van dodelijke radioactieve neerslag’, *De Volkskrant* 24 december 2015 13.

¹⁵⁸⁷ Bouman, *Vijfstromenland*, 368.

bewapening [zullen] elkander nooit door logische argumenten kunnen overtuigen'.¹⁵⁸⁸ Bovendien, schrijft Bouman, richtte ook Nederland zich niet op een bemiddeling tussen Oost en West maar sloofde zich teveel uit voor de NAVO en voor de militaire paraatheid in de Koude Oorlog. Terwijl er toch vele mogelijkheden zijn voor bemiddeling, voor vredesactiviteiten.

Bouman reed op twee sporen, enerzijds berustte hij in de afschrikking met de bom en anderzijds moest het Westen zich inspannen voor de vrede. Dat laatste vergde volgens hem nog meer inspanning dan het eerste en bovendien is er meer genialiteit voor nodig.¹⁵⁸⁹ Bouman meende dat zijn inbreng als bekende Nederlander, rijdend op een dubbelspoor in een complex en licht ontvlambaar debat, niet meer aan de aandacht zou kunnen ontsnappen.

Daarbij beschikte hij, zo dacht Bouman, natuurlijk over de potentie waarover Mannheim schreef: de 'freischwebende Intelligenz' van ongebonden onafhankelijke intellectuelen die leiding zouden moeten geven. Bouman meende dat zij vooral nodig zijn in tijden van de Koude Oorlog, waarin zovelen twijfelden aan een vrede door het dreigen met de bom, en er 'een vertrouwenscrisis' was ontstaan. Dat vroeg in ons democratisch bestel om een onafhankelijke opinievorming. Niemand mocht hem het recht ontzeggen om 'freischwebend' over de grenzen van 'vakspecialistisch beoefende wetenschap' heen naar een oplossing te zoeken om uit de impasse te raken.¹⁵⁹⁰

Bouman stond dan wel bekend als de hoogleraar die 'onwetenschappelijke' boeken publiceerde. Nu meende hij zich, met een beroep op Mannheim, te kunnen vrijwaren tegen elke kritiek. Mannheim bedoelde met 'freischwebend': de ontmaskering van het groepsbelang achter elk idee. Precies dat deed Bouman in *Vijfstromenland*, te beginnen bij de NAVO.

Hij nam de geijkte argumenten van de afschrikkingstheorie, en het steeds weer herhalen daarvan, onder vuur. Zijn zorg ging uit naar de zwijgende meerderheid, de roependen in de woestijn die geen vertrouwen meer hadden in de afschrikkingstheorie. De tot het christelijk geloof bekeerde Bouman wees daarbij op een dieper liggende oorzaak. De Koude Oorlog was een neerwaartse spiraalbeweging waarin geen kleur werd bekend, omdat er te weinig rekening werd gehouden met geloofsbeginselen.

Het was een verloochening van de geest, terwijl men toch stond voor een 'onontkoombare keuze' tussen een horizontale en een verticale denkrichting.¹⁵⁹¹ De horizontale denkstijl beroept zich op realisme en wetenschappelijk empirisme en is het denken in het plat-

¹⁵⁸⁸ Bouman, *Vijfstromenland*, 367.

¹⁵⁸⁹ Die opvatting nam Bouman over van de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset, Bouman, *Vijfstromenland*, 371-372.

¹⁵⁹⁰ Bouman, *Vijfstromenland*, 364-365.

¹⁵⁹¹ Bouman, *Vijfstromenland*, 26.

te vlak van de natuurlijke wetmatigheid. De verticale denkrichting vindt haar grondslag in een hogere orde, een relatie tot God.¹⁵⁹² In zijn zoektocht naar de balans der werelddelen was Bouman met de ‘profeet’ Toynbee op pad: welke antwoorden vonden gemeenschappen op de uitdagingen, rekening houdend met ‘geloofsbeginnselen en ware verantwoordelijkheid’. Waarmee we weer zijn aangekomen bij wat Boumans diepste overtuiging was: een antwoord op de nood van de wereld ligt alleen in het verstaan van Gods Woord.¹⁵⁹³

Recensenten raakten veelal de draad kwijt in Boumans betoog over de atoombewapening, waar was hij nu vóór en waar was hij nu tégen?¹⁵⁹⁴ Bouman gaf de verschillende standpunten van voor- en tegenstanders van de afschrikkingstheorie weer en probeerde dan de kool en de geit te sparen. De diepere oorzaak van die houding was, zoals we al van hem kennen, Boumans overgevoeligheid voor ‘twist en wrijving’, voor tegenstellingen en voor ‘het overdrijven van het eigen gelijk’, zijn ‘psychische Achillespees’. Misschien zag hij daardoor, tijdens zijn ‘reis door de wereld’, niet alleen tegenstellingen maar juist ook een naderende eenwording van de wereld, een samenvloeiing van stromen, een vijfstromenland.

Bouman voegde nog maar een referentie aan zijn opvattingen toe: een verwijzing naar zijn collega aan de Groningse universiteit, de vermaarde polemoloog B.V.A. Röling. Deze zou ‘iets van de benodigde “genialiteit voor de vrede” bezitten’.¹⁵⁹⁵ De jurist Röling verwierf onder meer prestige als rechter in het militair tribunaal voor de berechting van Japanse oorlogsmisdadigers, met het door hem opgerichte polemologisch instituut aan de Rijksuniversiteit Groningen en door zijn activiteiten in de vredesbeweging in Nederland. Bouman kende Röling natuurlijk van de Groningse rechtenfaculteit.

Hoewel Bouman geen pacifist was wilde hij toch ook weer ‘niet berusten in de afschrikkingstheorie zonder meer’.¹⁵⁹⁶ Hij pleitte voor een ‘krachtige vredespolitiek in grote stijl’, maar met handhaving van de bewapening en behoud van de militaire weerbaarheid. Zelfs schrijft hij te waarderen ‘wat de NAVO tot verhoging van de militaire kracht heeft gedaan’.¹⁵⁹⁷

¹⁵⁹² Bouman, *Vijfstromenland*, 17-28, aldaar 26-27.

¹⁵⁹³ Puchinger, *Christendom*, 309.

¹⁵⁹⁴ A.C., ‘Vijfstromenland’, *Algemeen Handelsblad* 17 januari 1959; C.L. Menschaar, ‘Vijfstromenland, Balans der werelddelen’, *Haagsche Courant* 19 november 1958; K.L. Poll, ‘Pleidooi voor neutraal Europa krijgt Atlantische prijs’, *Het Vaderland* 24 januari 1959; L. de Jong, ‘Boumans irreëel pacifisme’, *Vrij Nederland* 31 januari 1959.

¹⁵⁹⁵ Bouman, *Vijfstromenland*, 373.

¹⁵⁹⁶ P.J. Bouman ‘Juist bewapeningswedloop leidt tot vrijbrief voor de vlugste gangster’, *Het Vrije Volk* 6 januari 1959.

¹⁵⁹⁷ Bouman, ‘Juist bewapeningswedloop’.

Hij vond kennelijk dat de afschrikking met de atoombom op dat moment het beste was. Volgens Bouman was tegen het militarisme ingaan bovendien niet realistisch, daarvoor was het wantrouwen tussen Oost en West te groot. Aan de andere kant kon het accepteren van het dreigen met de bom niet zonder een christelijk reveil. Want het geloof kan bergen verzetten, het kan het communisme ontmoeten en het communisme overwinnen. In de nabije toekomst zag Bouman een ‘kernsplitsing van morele krachten die ons kunnen redden’.¹⁵⁹⁸ Men moest daarvoor offers brengen: de vrede als daad.¹⁵⁹⁹ Concreet stelde hij verder voor om jaarlijks tenminste 10% van het defensiebudget in een fonds voor vredeswerk te storten. Bovendien het oprichten van een internationale universiteit voor de opleiding van projectleiders van internationale ontwikkelingsprojecten, uitwisseling van studenten tussen de landen van voor en achter het IJzeren Gordijn. Conferenties voor de ontmoeting tussen verschillende rassen, meertalige tijdschriften gewijd aan internationaal opbouwwerk en een televisienetwerk ten dienste van de vrede.¹⁶⁰⁰

Deze voorstellen waren niet nieuw. Bouman had vergelijkbare ideeën beschreven in 1945 in het plan voor een Internationaal Studiecentrum en Bemiddelingsinstituut Anglo-Russia en in 1952 in zijn dagboek, zes jaar voor het verschijnen van *Vijfstromenland*. Toen ging het nog om een voorstel tot storting van 1 promille, maar dan niet alleen van het oorlogsbudget maar ook van bedrijfswinsten en particuliere inkomens.¹⁶⁰¹ Een maand later werd het 1% van alle oorlogsbegrotingen voor vredeswerk. Hij noemde het een zoenoffer, een Rückversicherungspremie.¹⁶⁰² Vrede als daad-pacifisme: enerzijds berusten in de afschrikkingstheorie als noodzakelijk kwaad en anderzijds actief vredeswerk.

Bouman was geen Derde Wegger, zoals de leden van de Vredesbeweging De Derde Weg in de wandeling werden genoemd. Terwijl de Derde Weggers weigerden een keus te maken tussen het communistische Oosten en het kapitalistische Westen, deed Bouman dat wel en koos voor het Westen. Hij was ook geen lid van die beweging en had het oprichtingsmanifest niet ondertekend. Hoewel hij in zekere zin binnen De Derde Wegbeweging niet had misstaan: de ondertekenaars waren voornamelijk progressieve intellectuelen met verbindingen naar de doorbraakbeweging die had geleid tot de oprichting van de Partij van de Arbeid. Maar Bouman paste niet bij de doelstellingen van De Derde Weg, die in 1951 werd opgericht en in 1965 een langzame dood stierf. De Derde Weg zocht een pragmatische weg tussen het kapita-

¹⁵⁹⁸ Bouman, *Vijfstromenland*, 370.

¹⁵⁹⁹ De uitdrukking ‘vrede als daad’ is voor het eerst gebruikt door de Nederlands-hervormde dominee en latere anarchist Bart de Ligt (1883-1938).

¹⁶⁰⁰ Bouman, *Vijfstromenland*, 372-373.

¹⁶⁰¹ Dagboek 6 april 1952, NHA (toegang 316).

¹⁶⁰² Dagboek 1 mei 1952, NHA (toegang 316).

listische westen en het communistische oosten en kreeg daardoor al snel het verwijt dat ze teveel kritiek op het Atlantisch bondgenootschap leverde en daardoor indirecte steun aan de SovjetUnie gaf.

Daarnaast ontwikkelde De Derde Weg een fascinatie voor het fascisme. Werd in Nederland in de jaren vijftig het communisme vrijwel gelijkgesteld aan het fascisme, de Derde Weggers zagen onder aanvoering van prominent lid, de criminoloog en oud-verzetsman Nagel, in heel conservatief naoorlogs Nederland het fascisme opdoemen. Toen ook nog het beeld ontstond dat het zoeken naar een tussenweg niets opleverde, sneuvelde De Derde Weg en gingen enkelen door tot en met de oprichting van de Pacifistisch Socialistische Partij.¹⁶⁰³

Bouman had zijn eigen 'derde weg' gevonden: enerzijds het dreigen met de kernbom en anderzijds een christelijk reveil; offers brengen voor de vrede. Met dit religieus gekleurde standpunt over de kernbewapening paste hij wél goed binnen een andere beweging: de Wendingkring, een groep progressief christelijke intellectuelen rond het tijdschrift *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur*. In maart 1953 volgde Bouman de theoloog, hoogleraar sociologie en medeoprichter van de Partij van de Arbeid Banning op als redacteur van het blad.¹⁶⁰⁴

In de jaren zestig ging Bouman zelfs actief aan vredesgroepen meedoen.¹⁶⁰⁵ Ook was hij op uitnodiging in de zomer van 1959 met zijn vrouw een week aanwezig in het conferentiecentrum van de Morele Herbewapening te Caux in Zwitserland. Daar voelden ze zich echter niet thuis. Ze troffen er, naar eigen zeggen, een sektegeest, teveel anticomunisme, het was dogmatisch en bevatte een felle ideologie. Om vrijwel dezelfde redenen ging hij nooit in op uitnodigingen om bijeenkomsten van de koningin op het Oude Loo bij te wonen.

In *Revolutie der eenzamen* schreef de auteur in een open brief aan psychiaters dat een oorlogspsychose slechts een aspect is van een problematiek waarin 'wij' allen verstrikt zijn: het verlies van oude levensgemeenschappen, het loslaten van de goddelijke geboden, in het algemeen de verwereldlijking en het verloren gaan van de menselijke waardigheid waarvoor wetenschap en techniek geen compensatie boden. Daarmee beschreef Bouman in een dramati-

¹⁶⁰³ Zie voor de geschiedenis van De Derde Weg o.a.: Ron Leijser, 'Derde Weg, christelijk anti-militairisme en pacifistisch-socialisme' in: J. Divendal, e.a. ed., *Nederland, links en de Koude Oorlog. Breuken en bruggen* (Amsterdam 1982); I.D. Verkuil, *De grote illusie. De Nederlandse vredesbeweging na 1945* (Den Haag 1988).

¹⁶⁰⁴ Bouman bleef tot 1965 als redacteur aan het blad verbonden. In *Wending, onafhankelijk maandblad voor evangelie en cultuur*, was het voormalig religieus pacifistisch tijdschrift *Het Kouter* opgenomen. *Het Kouter*, waarvan Banning hoofdredacteur was, had nauwe banden met De Derde-Wegbeweging.

¹⁶⁰⁵ Bouman deed onder meer mee aan de eerder genoemde Stichting Vredesopbouw van Dake de directeur van Cemsto en aan het Nederlandse Pugwash comité van met name hoogleraren die verontrust waren over de kernwapens.

sche stijl wat de socioloog Weber betitelde met: ‘die Entzauberung der Welt’. De onttovering van de wereld: het ontstaan van een moderne, bureaucratische en geseculariseerde westerse samenleving, waarin rationeel denken en een wetenschappelijke verklaring een hogere waarde hebben dan geloof.

Met zijn nieuwe boek *Vijfstromenland* wilde Bouman in de belangstelling komen te staan als de publieke intellectueel die een belangwekkend betoog hield over wat hij noemde het ‘realistisch pacifisme’. Aanvankelijk kreeg hij niet de aandacht die hij wilde. Recensenten die door Boumans beschouwingen in de war raakten, adviseerden de lezers om het boek maar te nemen voor wat het was. Of meenden dat Bouman de bewapeningswedloop wilde stoppen, of schaarden hem onder de ‘liever rood dan dood’-sympathisanten of vroegen zich af waarom hij voor zijn boek de Atlantische Prijs had gekregen.¹⁶⁰⁶

Op zaterdag 22 november 1958, circa vier weken na de publicatie van *Vijfstromenland*, reikte de Atlantische Commissie in de vergaderzaal van de Tweede Kamer de prijs uit aan Bouman en aan zijn uitgever Koninklijke Van Gorcum & Comp. De eerste prijs in de categorie wetenschappelijke werken was voor elk, voor Bouman en voor zijn uitgever Prakke, een bedrag van f 2.000. Hella Haasse ontving in de categorie literaire werken de eerste prijs voor haar boek *De ingewijden* dat, eveneens in 1958, was verschenen bij Em. Querido’s Uitgevers Maatschappij. De jury, bestaande uit Boumans Groningse collega B.V.A. Röling (voorzitter), de jurist E. van Raalte en de letterkundige B.J. Verhoeven, besloot zes dagen eerder tot deze prijswinnaars.¹⁶⁰⁷

Drie dagen na de eervolle prijsuitreiking ging het mis: de Atlantische Commissie kwam bijeen in een extra vergadering. Daar deelde de voorzitter H.R. Nord mee dat de Commissie niet erg gelukkig was met de bekroning van Boumans boek. Het boek bevat ‘sterk pacifistische tendensen’ en bovendien wordt er ‘een politiek beleden, die lijnrecht indruist tegen datgene wat onze Commissie aanhangt’.¹⁶⁰⁸

Was het allemaal te snel en daardoor onzorgvuldig gegaan? Boumans boek arriveerde vrij laat bij de jury. Op zondag 16 november nam de jury een eenstemmig besluit; een dag later op maandag stelde zij Bouman en zijn uitgever daarvan op de hoogte want de Commissie

¹⁶⁰⁶ *Het Vrije Volk* 30 december 1958; *NRC* 25 december 1958; P. Geyl, ‘Een dromer maakt de balans op’, *Mens en Wereld* 14 (1959); K.L. Poll, ‘Pleidooi voor neutraal Europa krijgt Atlantische prijs’, *Het Vaderland* 24 januari 1959; L. de Jong, ‘Handhaving strategisch evenwicht verhoedt catastrofe. Prof. Boumans “irreëel pacifisme”’, *Vrij Nederland* 31 januari 1959.

¹⁶⁰⁷ Brief plus bijlage 17 november 1958 van de Atlantische Commissie aan de prijswinnaars, NHA (toegang 316).

¹⁶⁰⁸ Archief Atlantische Commissie, Semi-statisch informatie Beheer (SIB), Ministerie van Defensie, doos 6 bundel 8.

wilde beslist diezelfde week op zaterdag 22 november de prijzen uitreiken. Kort dag dus, maar nog wel tijd voor Nord om vóór de prijsuitreiking contact op te nemen met jurylid Van Raalte om zijn ongenoegen uit te spreken over de Atlantische prijs voor *Vijfstromenland*. Van Raalte zegde toe om bij de prijsuitreiking namens de jury (voorzitter Röling was niet aanwezig) een uitvoerige motivering van het besluit van de jury voor te lezen.

Van Raalte deed zijn best, zijn lezing over *Vijfstromenland* duurde langer dan het op-lezen van de teksten over de drie andere prijs winnende boeken samen.¹⁶⁰⁹ Hij gaf direct toe dat Bouman in zijn boek zeer kritisch is over de NAVO en dat de jury het ook niet met alles eens is. Maar Bouman gaat niet in tegen de gedachten van de NAVO en evenmin verwerpt hij a priori de atoombewapening. Bouman levert opbouwende kritiek en bovendien is het een ‘pak-kend’ boek.

Ondanks deze verdediging van de jury bleef de Atlantische Commissie het oneens met de beslissing van de onafhankelijke jury. Zoals ook de journalist en schrijver K.L. Poll het niet met de jury eens was, omdat deze niet zag dat Bouman ‘geen eerlijk spel speelt’.¹⁶¹⁰ Poll schrijft daarover dat Bouman de bereidheid tot het voeren van oorlog ondermijnt, als laatste vorm van verzet. Dat doet hij door de zo geroemde vrijheid en andere voordelen van het Westen te kleineren en anderzijds de gevolgen van een mogelijke Russische bezetting als een waarlijk martelaarschap van het westers christendom voor te stellen.

Loe de Jong, directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, dacht er net zo over.¹⁶¹¹ Hij kon niet meevoelen met de wanhoopsprofeten die de handen in de lucht steken en zich overgeven aan de communistische tegenstander. Bouman mag van De Jong zijn realistisch pacifisme blijven verkondigen. Het kan geen kwaad, hoewel Bouman eigenlijk niet weet wat hij wil en de ene keer zus en dan weer zo denkt. Wellicht zonder dat te beseffen gaf Loe de Jong hiermee een beschrijving van een existentialistisch mens, die ambivalent staat in een wereld vol dreiging en zich tegelijkertijd manhaftig wil verzetten.

Vier jaar na de geruchtmakende uitreiking van de eerste prijs van de Atlantische Commissie werd op 30 november 1962 aan de Brink in Assen een beeld onthuld. Het beeld stelt een man voor die hurkt onder het gewicht van de boeken die hij op zijn hoofd draagt. Op de sokkel staat de tekst: ‘vol goede couragie’. Het was in de jaren vijftig het motto van de uitgeverij De Koninklijke Van Gorcum & Comp. N.V. Een motto, zoals toen gebruikelijk,

¹⁶⁰⁹ Archief Atlantische Commissie, SIB, Ministerie van Defensie, doos 23 bundel 9.

¹⁶¹⁰ *Het Vaderland* 24 januari 1959.

¹⁶¹¹ *Vrij Nederland* 31 januari 1959. Loe de Jong had zijn kritiek eerst geventileerd op het Congres Buitenland van de Partij van de Arbeid, half december 1958. Hij sprak hij toen over ‘het absurde feit’ dat de Atlantische Commissie een boek bekroonde dat de ‘gehele NAVO-politiek aantast en ondermijnt’.

met gebruikmaking van de initialen van het bedrijf. Het beeld is vervaardigd door de kunstenaar Charles Hammes. De beeldhouwer liet zich inspireren door het mannetje in het toenmalige logo van de uitgeverij, maar nam de artistieke vrijheid om de boeken op het hoofd in plaats van op de rechterschouder te plaatsen. Bouman en Prakke schonken het beeld aan de gemeente Assen. Daarvoor gebruikten ze elk hun geldprijs van f 2.000 van de Atlantische Commissie om het beeld te betalen. In de volksmond wordt het beeld Claasje genoemd, naar de oprichter van Van Gorcum, of ook wel het Boekenmanneke. De werkelijke titel van het beeld is *De Cultuurdrager*, waarmee Bouman zagezegd symbolisch in steen werd vereeuwigd.

Er is nog een derde *Vijfstromenland*, een boek over de mens. Enkele recensenten, waaronder de eerder genoemde Mönnich en Nauta, lazen door deze bril in *Vijfstromenland* over ‘de beklemmende vragen van het menszijn zelf (...) met zijn angst en hulpeloosheid, zijn grootheid ook, maar ook zijn conservatisme en kortzichtigheid en geestelijke luiheid’. Juist vanwege de menselijke stem die erin spreekt is het boek volgens hen van groot belang. Bouman is de ‘moralist (...) die de mens ter harte gaat’ en het boek uit bezorgdheid schreef. Mönnich zag en formuleerde het centrale thema van *Vijfstromenland* als: een ‘existentiële oproep aan de mens om de problemen waarvoor hij staat in wereldverband te bezien (...) deze te zien als menselijke problemen, waarbij het gaat om de menselijke waardigheid’.¹⁶¹² Dat thema had te maken met, zoals vaker bij Bouman, zijn volgende boek.

Vijfstromenland schreef Bouman tegelijkertijd met zijn later te publiceren essay *In de ban der geschiedenis*. In dat essay pleit hij voor een geschiedschrijving waarin de mens in het middelpunt moest staan. Hij had een eerste schets van dat essay al op papier staan en nam daaruit alvast elementen over voor *Vijfstromenland*.¹⁶¹³ In deze elementen uit zijn essay in wording, feitelijk grondbeginselen van Boumans opvatting over geschiedschrijving, herkennen recensenten Boumans bezorgdheid over het mens-zijn in een onzekere wereld.

Direct al op de eerste pagina van *Vijfstromenland* neemt Bouman de lezer mee naar de kern van zijn ‘filosofie’. Hij gebruikt daarvoor een citaat uit de debuutroman van ‘een jonge Nederlandse dichter’: ‘*Je bent bang omdat jouw wereld, jouw veilige wereld, waarin je de dingen kon herkennen, is weggegaan, omdat je nu ziet, dat de dingen zich elk ogenblik opnieuw scheppen, en dat ze leven. Jullie denken altijd, dat jullie wereld de ware is, maar het is*

¹⁶¹² Mönnich, *Boekenwijsheid*; Nauta, *Cultureel commentaar*.

¹⁶¹³ Dit ‘derde boek’ vatte Bouman later samen in een artikel: ‘Om te beginnen. De greep van het verleden’, *Wending* 17 (1962/1963) 393-396.

*niet waar, het is de mijne, het is het leven achter de eerste, de zichtbare werkelijkheid, een leven dat tastbaar is, en trilt – en wat jij ziet, wat jullie zien is dood. Dood.*¹⁶¹⁴

In dit citaat, uit de in 1956 verschenen roman *Philip en de anderen* van Cees Nooteboom, komen belangrijke principes van Boumans levensbeschouwing samen. Beginselen die hij al vroeg in zijn ontwikkeling overnam van onder meer de socioloog Weber, de filosoof Dilthey en de historicus Droysen, opvattingen die hij nooit meer losliet. In de zin ‘*omdat jouw wereld, jouw veilige wereld, waarin je de dingen kon herkennen, is weggegaan*’ kunnen we de denkbelden van Weber herkennen over de onttovering van de westerse wereld. De diepgaande verandering van de westerse cultuur, waardoor er achter of boven de werkelijkheid niets meer is dat de mensen nog kon samenbinden. Dat proces beschreef Bouman in *Van Renaissance tot Wereldoorlog* als het zegevierende van de rationele cultuur van West-Europa over de irrationele levensstijl van Midden-Europa. In *Revolutie der eenzamen* wees hij op het naar zijn mening ernstigste kenmerk van de onttovering: de secularisatie, het loslaten van de geboden Gods.

Nootebooms tekst over ‘*de ware wereld*’, ‘*het leven achter de eerste, de zichtbare werkelijkheid, een leven dat tastbaar is en trilt*’ lijkt zo uit de levensfilosofie van onder meer Dilthey te komen. Na bestudering van het werk van Dilthey op de Nederlandse Handelshogeschool, kwam Bouman tot de diepe overtuiging dat er *wel* een levende werkelijkheid achter de zichtbare gemechaniseerde wereld bestaat. Een werkelijk geleefd leven dat verbonden is met de onmiddellijke directheid van het menselijke bestaan, dat wat de enkele concrete mens ervaart als een zijn-in-de-wereld. Terwijl dat wat je ziet als ‘*de ware wereld*’, dood is: ‘*wat jij ziet, wat jullie zien is dood. Dood.*’

Om te kunnen onderscheiden, te kunnen *zien* wat leven is of wat dood is, om het wezenlijke van het bijkomstige te scheiden, omhelsde Bouman enthousiast de geschiedfilosofische opvattingen van de historicus Droysen. Bouman baseerde er zijn *geziene* sociologie op. Het is een op de fenomenologische methode gelijkende aanpak waarvan hij de resultaten beeldend beschreef in zijn ‘vrije’ boeken, zijn historisch georiënteerde cultuursociologisch werk. Daarmee trachtte hij met ‘een ietwat stamelende expressie’ een antwoord te geven op de existentiële vraag naar wat nog leven is, een antwoord dat kon dienen als ‘krachtig voedsel’ om te handelen in de toekomst.

Door een terugverlangen naar het verloren paradijs, het mogelijk herwinnen van de *Gemeinschaft*, de oude gemeenschapsvormen, geloof en traditie die goeddeels verloren waren

¹⁶¹⁴ Cees Nooteboom, *Philip en de anderen* (Amsterdam 1956) 63.

gegaan, vertolkte Bouman een conservatief standpunt. Maar welbeschouwd nam hij geen behoudzuchtige positie in. Het ging hem niet om het vasthouden aan verstarde normen en stereotype gedragspatronen, maar om te appelleren aan de waarden van die verdwenen cultuur. In die (vrijwel) verloren waarden trachtte hij steeds opnieuw de dynamische ontwikkeling, of in zijn woorden een ‘levende werkelijkheid’ of ‘levenwekkende krachten’ te ontdekken. Omdat ‘*de dingen zich elk ogenblik opnieuw scheppen, en dat ze leven*’. Bouman was conservatief in de mate van het behouden dan wel terugwinnen van een bepaalde cultuur, maar progressief in de zin dat hij vond dat men in alle verleden een nieuwe ontwikkeling, een begin van ware creativiteit kon ontdekken.¹⁶¹⁵ Bouman als de achterwaarts strevende progressieve intellectueel. In deze opvatting zien we een glimp van de filosofie van de Parijse filosoof Henri Bergson (1859-1941) over een ‘scheppende evolutie’, het leven dat zichzelf herschept. Maar Bergsons werk onder die titel had Bouman toen nog niet gelezen.

Het ontdekken van ‘levenwekkende krachten’ is ook de zin van zijn zoektocht door de wereld zoals beschreven in *Vijfstromenland*. Want ondanks de ‘bittere ervaringen’ in het verleden die het heden omklemmen, ging Bouman op zoek naar de geestelijke krachten die als creatieve elementen de cultuur kunnen vernieuwen.¹⁶¹⁶ Zoals de ideeën van katholieke jongeren waarmee zij de strijd tegen het bijgeloof van de atombom initieerden. En zoals in de jaren dertig de volkskracht hoopgevend was. Bouman zag die volkskracht toen in traditionele gemeenschappen op het platteland, in de gemeenschapsgedachte van de volkseenheidbeweging van de jaren dertig en in het werk van de volkshogescholen. En recent zag hij in Amerika de nog onverbruikte kracht die in het Amerikaanse volk sluimert.¹⁶¹⁷

Desondanks was Bouman niet overdreven optimistisch: denkend aan het verleden grijpen bittere ervaringen de mens aan, hij heeft te veel beleefd. Twee wereldoorlogen, achter de rug, angstige twijfel over het wel juist gebruiken van techniek en het omgaan met gemechaniseerde en overgeorganiseerde cultuurvormen, een Babylonische spraakverwarring en de inflatie van versleten woorden in de democratie. De mens is daardoor vermoeid en kan niet meer met de geschiedenis in het reine komen. Het verleden houdt het heden in de ban, ‘een verleden met bittere ervaringen, een heden, dat existentieel zwaar te dragen is, een toekomst vol onzekerheid’.¹⁶¹⁸ Daardoor weten we niet meer wat tot het domein van ‘de dood’ en wat tot het werkelijke ‘leven’ behoort.

¹⁶¹⁵ Bouman, *In de ban*, 113.

¹⁶¹⁶ Bouman, *Vijfstromenland*, 23.

¹⁶¹⁷ Bouman, *Volk in beweging*, 111.

¹⁶¹⁸ Bouman, *Vijfstromenland*, 18.

Maar, zo bepleit Bouman, de historicus kan helpen om het *levende* te herkennen mits hij zijn geschiedschrijving afstemt op de geschiedbeleving van de mens. Geschiedbeleving in de zin van het ‘gehele complex van gevoelens, dat meespeelt in onze historisch bepaalde plaatsbepaling’.¹⁶¹⁹ Een geschiedbeleving waarin de mens zich een oordeel vormt over het eigentijdse gebeuren voor het handelen in de toekomst. Daarvoor introduceerde Bouman de term: *existentiële plaatsbepaling*.¹⁶²⁰ Boumans essay *In de ban der geschiedenis* is een bevlogen pleidooi om existentiële plaatsbepaling te faciliteren door geschiedschrijving af te stemmen op de geschiedbeleving van de mens.

¹⁶¹⁹ Bouman, *In de ban*, 77.

¹⁶²⁰ Bouman, *Vijfstromenland*, 18.

Hoofdstuk 26 Geschiedschrijver, gids in onzekere tijden

Uit de greep van de geschiedenis

De ochtend na de dag dat *Vijfstromenland* verscheen zat Bouman aan zijn bureau, het grote stalen bureau geschonken door zijn uitgever en vriend Henk Prakke. Hij bladerde wat in zijn dagboek maar begreep toch niet goed waarom hij de behoefte had om daarin weer te schrijven.¹⁶²¹ De laatste jaren gebruikte hij zijn dagboek vrijwel uitsluitend voor het opschrijven van ideeën over nog te schrijven vrije boeken. En als een bondgenoot waaraan hij zijn frustraties over de kritieken vanuit ‘de wetenschappelijke hoek’ kwijt kon en waaraan hij ‘vertelde’ welke plannen hij in weerwil daarvan juist wilde uitwerken.

Maar had het nog wel zin om na *Vijfstromenland* opnieuw over de problematiek van zijn tijd te schrijven? Als dat zo was dan toch alleen indirect. Rechtstreeks had hij wel gezegd wat hij te zeggen had, bovendien was het hem duidelijk dat nu beperking geboden was. Bijvoorbeeld door in elk geval te stoppen met sociologie, met nog één boek ten afscheid om zich daarmee ‘definitief van de sociologie te distantiëren’. Natuurlijk schreef hij nog wel zijn essay over geschiedwetenschap en in de lijn daarvan misschien een proeve van beschrijving en uitbeelding (*Mozart: laatste maanden. Requiem voor een eeuw*), of zelfs een geheel vrije expressie van zijn denkbelden en bespiegelingen (*Verstekeling*) of...

Op die herfstige dag eind oktober 1958 beseftte de zesenvijftigjarige Bouman dat het steeds moeilijker werd om een ‘minimum aan geestelijke activiteit’ te handhaven. Nog moeilijker om ‘zich op deze manier te gedragen zonder zich in een ivoren toren te isoleren’. Toen hij heel veel later, op 2 juli 1960, opnieuw zijn dagboek opensloeg was hij verrast omdat hij zag dat hij bijna twee jaar niets had geschreven.¹⁶²² Voor die lange leegte in zijn dagboek was wel een verklaring: vanaf het najaar van 1958 tot in de zomer van 1960 werd hij vrijwel volledig in beslag genomen door het werk, eerst een jaar lang het secretariaat van de senaat en daarna een jaar het rectoraat van de Groningse universiteit. Na afloop van het rectoraat verzuchtte Bouman dat zó hard werken als hij de laatste jaren deed, hij niet meer kon en niet meer wilde.

Ondanks die bestuurlijke drukte rijpten er tijdens die twee ‘lege’ jaren toch allerlei plannen en was hij op menig punt zelfs tot klaarheid gekomen zoals het verder uitwerken van het essay met daarin zijn zienswijze over geschiedwetenschap. Twee jaar eerder luidde de voorlopige titel ‘Wetenschap en leven’ inmiddels heette het: ‘Menselijk verleden’. Wat niet

¹⁶²¹ Dagboek 24 oktober 1958, NHA (toegang 316).

¹⁶²² Dagboek 2 juli 1960, NHA (toegang 316).

meer veranderde was de inhoud, het was hem inmiddels volstrekt duidelijk dat in het essay het begrip *existentiële plaatsbepaling* centraal moest staan. Hij besloot dat dit begrip ook verder zijn vrije werk moest blijven beheersen.

Toen viel bij Bouman de uitnodiging in de brievenbus om de duizendste Prismapocket te schrijven, een vererende opdracht. Bouman vergeleek het met het duizendste jubileumnummer van de Duitse pocketreeks de Sammlung Götschen. Geschreven door niemand minder dan de beroemde Duitse psychiater en existentiële filosoof Karl Jaspers onder de titel *Die Geistige Situation der Zeit* (1931). Jaspers waarschuwde in zijn boek voor het teloorgaan van de westerse beschaving door de massasamenleving.

Bouman ging 'zijn' jubileumnummer geheel anders invullen, hij overwoog namelijk dat men een 'groot stuk cultuurgeschiedenis' op twee manieren kon bewerken. Of als algemeen overzicht zoals hij met het Prismadeeltje wilde doen met als titel *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw. In West-Europees perspectief*. Of als een stuk cultuurgeschiedenis weerkaatst in het leven en werk van één persoon. Bijvoorbeeld zoals hij al eerder dacht te doen met Mozart of met de dichter Rainer Maria Rilke. Van Rilke las hij het *Bilderbuch 1875-1926*, zoiets leek hem ook wel wat, een compositie van tekst bij foto's. Maar nu eerst eens verder werken aan het essay over geschiedschrijving dat nu de titel droeg 'Vreemdeling in het heden'. Misschien daarna toch nog een vervolg op *Vijfstromenland*? Als hij eerst maar eens 'van het rectoraat bevrijd was'.

Op 19 september 1960, Boumans verjaardag, was het zo ver en droeg hij het rectoraat over met onder meer het uitspreken van een rede onder de titel 'In de laagvlakten der cultuur'. In dat betoog wees hij op laagvlakten van de cultuur in de zin van 'de alledaagse activiteit van de grote massa'. De heersende 'crisis der zekerheden' liet het niet toe om alleen de aandacht te richten op de hoogtepunten in de cultuur. Deze stellingname was kenmerkend voor Bouman. Het wel en wee van de massa had immer Boumans interesse, óf in de zin van hulpbehoefte óf als een bedreiging, en meestal allebei tegelijk.

Ondanks dat hij nu van het rectoraat 'verlost' was, wilde het schrijven aan zijn essay nog steeds niet vlotten. Boumans aandacht werd door iets geheel anders in beslag genomen: een 'auto-experiment', hij had rijles.¹⁶²³ Helaas eindigde het experiment eind december 1960 in een flinke teleurstelling: Bouman zakte voor zijn rijexamen. Was het wel verstandig om er mee door te gaan? Zelden voelde hij zich naar eigen zeggen zo ambivalent, het stoorde hem dat hij van de rechte lijn afweek van wat hij als zijn roep en roeping voelde. Hoe paste een

¹⁶²³ Zakagenda Bouman 1960 en 1961, Dagboek 1 januari 1961, NHA (toegang 316).

auto in zijn ‘op zichzelf beweeglijk levensplan’? Tot dan toe reisde hij altijd per trein en las dan het ene boek na het andere, dacht veel na en noteerde ‘interessante ideeën’. Zijn aarzeling betrof ook het gevaar om meegezogen te worden in de moderniteit van de mobiliteit. Het waren de jaren van spectaculaire groei van het autobezit in Nederland: in 1950 waren er 139.000 personenauto’s op de weg, in 1960 was dat aantal gestegen naar 522.000 en in 1972 was dat 2.405.000! Vanaf januari 1961 nam Bouman opnieuw rijlessen, een maand later slaagde hij wel voor het examen en nog weer een maand later stond er een fonkelnieuwe Fiat 1100 voor zijn huis aan de Esserlaan in Groningen.¹⁶²⁴

Het autorijden bleek hem toch te bevallen, vanwege de toegenomen bewegingsvrijheid. Bouman hield hij er veel vrienden op na, vanuit de vernieuwingsbeweging, het volkshogeschoolwerk en onder oud-leerlingen. Ondanks zijn drukke bestaan ging hij op familie- en vriendenbezoek, nu met de auto. Maar toch bleef het knagen, het autorijden gaf hem ook onvrijheid want in de trein ‘kan men zijn gedachten laten gaan’. Gelukkig beleefde hij nu een minder gespannen werkjaar dan tijdens zijn rectoraat, hoewel hij nog steeds te veel beslommeringen ervoer, ‘te veel nodeloze drukte in een overvolle maatschappij waar bijna geen schuilplaatsen meer zijn’.¹⁶²⁵

Er was niettemin één lichtpunt: zijn essay over geschiedwetenschap, met nu als titel *Doorleefd verleden*, was inmiddels ver gevorderd. Dat kwam voor een deel omdat Bouman kon voortborduren op wat hij tegelijkertijd met het schrijven van *Vijfstromenland* aan ideeën over geschiedschrijving had ontwikkeld. Ideeën die hem zo overtuigden van zijn eigen gelijk omtrent wat *menselijke* geschiedschrijving is, dat hij van de weeromstuit *Vijfstromenland* ‘veel minder “wetenschappelijk”’ schreef dan oorspronkelijk zijn bedoeling was.¹⁶²⁶ Bouman had genoeg van een type geschiedschrijving dat was als een ‘mengsel van hoogmoed en geborneerdheid dat blind is voor alle direct contact met het leven’. ‘Slechts een zuivering van alle slakken, die aan deze “wetenschap” eigen zijn, opent de weg naar het zuivere kennen en het diepere zien.’¹⁶²⁷

Na de stevige kritiek die hij kreeg op *Revolutie der eenzamen* en een ervaring als bestsellerauteur rijker, was Bouman strijdbaarder. Zijn houding was geheel anders dan met het uitbrengen van *Revolutie der eenzamen* waarin hij, nog in het jaar van de eerste publicatie, zich genoodzaakt voelde om het ‘Woord vooraf’ te wijzigen. Bouman verklaarde toen deemoedig dat hij zelf aan de verwarring had bijgedragen, dat hij met zijn boek geen geschied-

¹⁶²⁴ Dagboek 1 juni 1961, NHA (toegang 316).

¹⁶²⁵ Dagboek 1 juni 1961, NHA (toegang 316).

¹⁶²⁶ Dagboek 19 januari 1954, NHA (toegang 316).

¹⁶²⁷ Dagboek 19 januari 1954, NHA (toegang 316).

schrijving wilde bieden en ook geen nieuwe historiografische methode presenteerde.¹⁶²⁸ Maar gedurende het schrijven aan *Vijfstromenland* groeide bij Bouman een aversie tegen alle kritiek. Het was toch duidelijk dat de historicus met het gereedschap van de geschiedwetenschap de ‘onzekerheden van het leven’ niet kon benaderen? Als het over het werkelijke leven zelf gaat ‘breekt de anders zo hanteerbare ketting van oorzaak en gevolg’ die voor de wetenschapper onmisbaar is.¹⁶²⁹ De geschiedschrijver staat dan met slechts wat losse schakels in handen.

Het was in die recalcitrante gemoedstoestand dat Bouman besloot om ook in zijn essay klare wijn te schenken. Een systematische beschouwing over wat naar zijn idee ‘menselijke geschiedschrijving is’ en waarom deze zienswijze van betere kwaliteit was dan, wat hij beschreef als, die volstrekt ontoereikende vakspecialistische historiografie. Het lang verwachte essay verscheen eind 1961, drie jaar na de publicatie van *Vijfstromenland* onder de titel *In de ban der geschiedenis* bij Boumans ‘eigen’ uitgever Van Gorcum te Assen.

Althans de eerste en de tweede druk verschenen bij Van Gorcum, de derde en volgende drukken kwamen vanaf 1962 uit als Prismapocketboek nummer 780 bij uitgeverij Het Spectrum te Utrecht. De verandering van uitgever kwam voornamelijk door Boumans toedoen. Hij gebruikte daarvoor het inmiddels regelmatige en goede contact dat hij met Het Spectrum had voor overleg over de inhoud van het 1000ste Prismapocketboek. Prakke, de Van Gorcum-uitgever, stemde in met de wens van zijn meest succesvolle auteur om de uitgave van het boekje naar Utrecht over te hevelen en bleef zelf uiteindelijk met circa 1000 boeken zitten. Bouman verwachtte met een pocketboekuitgave beter ‘de bij de historie geïnteresseerden’ te bereiken waarmee hij vooral de niet-historici bedoelde, de lezersgroep die hem steeds gunstig gezind was.¹⁶³⁰ Bijkomend maar niet onbelangrijk voordeel was dat Bouman in die nieuwe uitgave probeerde om onduidelijkheden en misverstanden weg te nemen. Mede daardoor verschillen de Van Gorcumuitgave en de Prismapocket, van elk rond de 110 pagina’s, inhoudelijk van elkaar.

Inmiddels was wel dezelfde situatie ontstaan als met de publicatie van *Revolutie der eenzamen*: Bouman joeg veel historici op de kast, bond na de forse kritiek in en probeerde vervolgens de ‘misverstanden’ uit de weg te ruimen.¹⁶³¹ In de eerste en de tweede druk, die

¹⁶²⁸ Bouman verbaasde zich altijd over de vele kritiek die hij met *Revolutie der eenzamen* over zich heen kreeg door te verwijzen naar het (sterk gewijzigde) ‘Woord vooraf’ in de 10^e druk: ‘Ik was daarin toch duidelijk geweest?’ Veel critici kende recenseerden een van de eerdere drukken waarin die wijzigingen niet voorkwamen.

¹⁶²⁹ Bouman, *Vijfstromenland*, 20.

¹⁶³⁰ Flaptekst Bouman, *In de ban* (Prisma 1962). In het vervolg verwijs ik uitsluitend naar de Prismapocket (3^e druk 1962). Bouman hield drie voordrachten over zijn boek voor de VPRO-radio 11 mei, 18 mei en 25 mei 1962, Bouman archief, NHA (toegang 316).

¹⁶³¹ P.J. Bouman, ‘In de ban der geschiedenis’, *De Gids* 125 (1962) 48-57.

nog vanuit de uitgeverij tevens drukkerij te Assen kwamen, omschreef hij het onderwerp van zijn essay nog als: wij leven in de greep van de geschiedenis en om daar onderuit te komen moeten wij plekken op de lei met herinneringen schoonvegen. Men luistert nog teveel naar stemmen uit het verleden en dat kan in de huidige moderne tijd gevaarlijk zijn. Bijvoorbeeld, vroeger kon men nog dreigen met wapens om de vrede te bewaren, maar met de huidige atoombewapening is er een principieel verschil. Dat verschil vereist het verlaten van oude principes en een nieuwe plaatsbepaling. De geschiedschrijving moet daaraan dienstig zijn en daarvoor wezenlijk veranderen om te kunnen helpen bij het ontkomen aan de greep van het verleden. Voorkomen moet worden waarvoor Nietzsche al waarschuwde dat ‘de doden de levenden begraven’.

Direct al in het begin van de vernieuwde uitgave van *In de ban der geschiedenis* (derde druk Prismapocket) trachtte Bouman zijn kritiek op historici wat te verzachten door te erkennen dat hij in de eerste twee drukken (het Van Gorcumboekje) het gangbare historisch onderzoek en de geschiedschrijving van historici wel beschrijft als vormgevers van ongewenste krachten van het verleden, waardoor we in de greep van de geschiedenis leven, maar dat dit toch beslist geen aanval op de geschiedwetenschap was, zoals veel historici dachten.¹⁶³² Het ging hem echt in de eerste plaats om een pleidooi voor een ander begrip van geschiedenis.

En wellicht ten overvloede: hij heeft geen gebrek aan waardering ‘voor het eminente en onmisbare werk van geschiedvorsers en geschiedschrijvers’; hij erkent ook de waarde van het vakspecialisme; hij bepleit ook niet het wegzetten van de ‘beproefde methoden’. Het rechtzetten van misverstanden lijkt zelfs over te gaan in een smeekbede om er als historicus bij te mogen horen: ik ben ook historicus, het historisch vakspecialisme is mij ook niet vreemd, deze wetenschap ben ik steeds trouw gebleven. Denkbaar is dat Bouman zijn smeekbede richtte tot de enige historicus aan de Groningse universiteit met wie hij bevriend was: Henri Baudet.¹⁶³³

Bouman houdt wel onverkort vol, dat hij een uit elkaar groeien ziet van enerzijds de zich steeds verder specialiserende geschiedwetenschap en anderzijds de behoefte aan een op onze ‘ervaring afgestemde geschiedbeleving’.¹⁶³⁴ ‘Een geschiedenis als bevrijding, als gids in onze existentiële oriëntering’. Geschiedschrijving die voldoet ‘aan de behoeften van hen, die

¹⁶³² Onder veel meer H. A. Enno van Gelder, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1962) 469-470.

¹⁶³³ Baudet was ‘een vitale en warme persoonlijkheid, die heel veel mensen aan zich wist te binden’. Het citaat is van Cees Fasseur, ‘Levensberichten. Ernest Henri Philippe Baudet’ in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1999 (Leiden 1999) 39. In 1965 kwam de historicus E.H. Kossmann, een vilein criticus van Bouman, de Groningse geleerden versterken.

¹⁶³⁴ Bouman, *In de ban*, passim.

in het heden staan met het verlangen in het verleden steunpunten te vinden voor het handelen in de toekomst'. Met 'geschiedbeleving' had hijzelf geëxperimenteerd in *Revolutie der eenzamen*. Men mag wat hem betreft die poging mislukt noemen, maar met het boek bereikte hij toch een 'grote lezerskring'.

Bouman verwijt de historici van zijn tijd dat zij alleen voor zichzelf, dat wil zeggen voor de wetenschap schrijven. Terwijl toch het verleden alle mensen raakt en niet alleen de historicus aangaat. Iedereen is in de geschiedenis 'medespeler', niet alleen de historicus. Daarbij is het nog maar de vraag of de geschiedschrijver wel op de juiste manier met het verleden omgaat. Welnu, volgens Bouman niet. De historicus beschrijft het verleden *vanwege* dat verleden, als historische kennis. Daarvoor gebruikt de geschiedschrijver, zo gaat Bouman verder, een drietal vormen van geschiedwetenschap. Hij creëert intellectuele syntheses om grote tijdperken te overzien die bevrediging kunnen geven van verdiept inzicht en literair genot, hij hanteert een strikt vaktechnisch specialisme, waarmee kleine sectoren worden ontsloten en suggesties van diep inzicht worden gewekt. En hij parodieert op de beide genoemde vormen van geschiedschrijving door het verzamelen van jaartallen en bijzonderheden als een soort schoolkennis.¹⁶³⁵ Mede daardoor produceert de historicus een overvloed aan geschiedenis, waardoor het verleden ons heden overwoekert en ons in de greep houdt. Door de 'statisch bedreven geschiedwetenschap' leven we in de greep van het verleden.¹⁶³⁶

Maar de mens gaat geheel anders met het verleden om, zo wist Bouman van Droysen en van Dilthey van wie hij al vroeg in zijn ontwikkeling de inzichten omhelsde. Met name de zienswijze dat de geschiedenis is als een ervaring die in het heden doorwerkt en waarbij de mens zich afvraagt wat de betekenis van zijn ervaringen is voor het heden. Hij tracht zijn in het verleden opgedane ervaringen samen met de hedendaagse ervaringen tot een zinvolle eenheid te smeden, als een existentiële plaatsbepaling.

Bouman schetst een scherp onderscheid tussen geschiedschrijving door historici en de geschiedervaring van de mens. Wetenschappelijke geschiedenis als historische *kennis* en menselijke geschiedenis als *ervaring*. Met dat verschil stelt hij zich vierkant op tegen wat hij beschrijft als de vigerende geschiedwetenschap. De scherpte waarmee Bouman schrijft, overschaduwde merendeels datgene waar het hem wezenlijk om ging: een vrijere discussie over

¹⁶³⁵ Bouman, *Vijfstromenland*, 19.

¹⁶³⁶ P.J. Bouman, 'Om te beginnen. De greep van het verleden.', *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur* 17 (1962/1963) 393-396.

geschiedwetenschap. De ruimte voor ook die geheel andere zienswijze van omgang met geschiedenis, zoals *hij* dat zag, met de mens centraal in de geschiedschrijving.

Degene die hem het meest dwars zat, was de zowel fel omstreden alsook hoog gewaardeerde Utrechtse historicus Geyl, die een paar jaar eerder de P.C. Hooftprijs had ontvangen voor zijn gehele oeuvre. Indertijd had Geyl *Revolutie der eenzamen* weggezet als een cultuurpessimistisch boekje vol met ‘beeldjes, tafereeltjes, toneeltjes en schilderijtjes’.¹⁶³⁷ Deze kwalificatie van Boumans bestseller deed geen vriendschap tussen beiden hoogleraren opbloeien. Bouman hield zijn gramschap over Geyl lange tijd tamelijk in en spuide zijn grieven tegen de grote historicus alleen in zijn dagboek, onder meer naar aanleiding van de kritiek van Geyl op het werk van Toynbee. Maar met de publicatie van zijn essay viel hij Geyl wel in het openbaar aan. Zeven pagina’s lang bestrijdt hij zijn opvattingen.¹⁶³⁸

Meer in het bijzonder wat betreft het gebruik van, wat Bouman omschrijft als, ‘de verwarring stichtende begrippen “optimisme” en “pessimisme”’, waarmee hij bedoelt te zeggen dat Geyl hem altijd ten onrechte als pessimist aanduidde. Geyl zelf stond pal voor ‘de vitaliteit van de Westerse beschaving’ en trok immer ten strijde tegen alles wat hij zag als cultuurpessimistische uitingen. Bouman typeert dat als een subjectieve en zeker geen wetenschappelijke mening en geeft Geyl een koekje van eigen deeg: Geyl is een optimist. Dat is hij vooral omdat hij steevast de stelling innam dat ‘de twee wereldoorlogen niet meer dan korte inzinkingen’ waren ‘die de Westerse vitaliteit ternauwernood hebben geraakt’.

De historische beoordeling van de beide wereldoorlogen gold voor Bouman als een toetssteen voor betrouwbaarheid. Een historicus ziet de wereldoorlogen óf als incidentele feiten en vergissingen, zoals Geyl, óf als ‘een dieptepunt van culturele ontreddeering’, een typing die Bouman steevast als de enig juiste opvoerde. Huizinga zag het volgens Bouman wel juist, want deze historicus schreef eind jaren dertig over ‘maatschappelijke krachten, die in het dolzinnige doorwerken’ en onderkende wel de cultureel-destructieve uitwerkingen daarvan. Desondanks noemde Huizinga zich geen pessimist maar een optimist, hij voldeed aan zijn eigen definitie van een optimist: ‘hij die, ook waar een weg tot beter nauwelijks zichtbaar is, toch de hoop niet laat varen’.

Historici die zich zoals Huizinga, Bouman en ook Geyl met crisisonderzoek bezighouden, bezitten niet zelden een crisisbesef. Vaak onuitgesproken verbinden zij dan de als crisis ervaren gebeurtenissen van de eigen tijd met grootschalige historische processen.¹⁶³⁹ Met een

¹⁶³⁷ Critisch Bulletin 16 (1953) 337-346.

¹⁶³⁸ Bouman, *In de ban*, 81-87.

¹⁶³⁹ Tom van Dorp, *Black box*, 205.

tegenovergesteld resultaat vermengde ‘de optimist’ Geyl zijn begrip van een vitale westerse cultuur met historische feiten tot een vooruitgangsoptimisme. Een ontmaskering van deze existentiële samenhang tussen perceptie en diagnostiek vereist, volgens de historicus Tom van Dorp, niet alleen bestudering van het werk van de historicus maar tevens een biografische benadering. Bij Bouman zien we dan de houding van de christelijke existentialist die de paradox van de ‘hoopvolle wanhoop’ koestert.

Helaas voor Bouman had ook Baudet stevige kritiek op *In de ban der geschiedenis*. Baudet veronderstelde dat de auteur de negentiende-eeuwse historici in gedachten had bij het schrijven van dit ‘niet gelukkige boekje’. Baudet heeft gelijk, Bouman maakte een karikatuur van de geschiedschrijving van zijn tijd en deed daarmee de geschiedwetenschap en de historici van zijn tijd geen recht.

Boumans in 1953 gepubliceerde experimentele geschiedschrijving *Revolutie der eenzamen* landde misschien in een ‘verkeerde’ periode. Er bestond ten tijde van het verschijnen daarvan nog steeds een sinds lang gegroeide ‘brede consensus over wat beslist niet binnen de geschiedenis is toegestaan’. De historie was een wetenschap met het gebod om elke bewering in het geschiedrelaas ‘met redelijke en controleerbare argumenten te staven’.¹⁶⁴⁰ Voortdurend moest dat wetenschappelijke karakter worden aangescherpt en tegen aanvallen in bescherming genomen. Ongewenste, alternatieve vormen van geschiedschrijving werden geweerd, waarbij de aanval vaak als de beste verdediging werd beschouwd. In Groningen vertegenwoordigde de voorstaande historicus jonkheer P.J. van Winter de ambachtelijke richting in de geschiedschrijving. Hij zocht gegevens bijeen, ordende deze en beschreef het resultaat ‘in eenvoudig proza, vlot, maar zonder literaire opsmuk’.¹⁶⁴¹ Eerst ‘na 1960 lijkt hierin enige verandering te zijn gekomen’, sindsdien is er eensgezindheid over de pluriformiteit van de geschiedschrijving.¹⁶⁴² Desondanks was de historische praktijk ten tijde van het publiceren van Boumans essay *In de ban der geschiedenis* (1961) al diverser.

Bouman was niet de enige die trachtte om de kloof te overbruggen tussen de geschiedwetenschap enerzijds en de geschiedbeleving van de gewone mens anderzijds.¹⁶⁴³ Hoewel er enerzijds een geschiedschrijving bestond met een oriëntatie op het verleden dat van het heden was losgeweekt: ‘histoire-passé’, werd er anderzijds toch ook een ‘histoire-présent’ geschreven waarbij de geschiedenis een perspectief is voor het heden en historici naar over-

¹⁶⁴⁰ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 415- 422.

¹⁶⁴¹ K. van Berkel, ‘Jhr Pieter Jan van Winter, (1895-1990)’, resources. Huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/winter

¹⁶⁴² Tollebeek, *De toga van Fruin*, 422.

¹⁶⁴³ A.B. Breebaart, ‘Gedachten bij de ban der geschiedenis’, *Forum der Letteren* 4 (1963) 57-68.

eenkomsten zoeken tussen heden en verleden.¹⁶⁴⁴ Nietzsche pleitte al voor een zekere invloed van het historisch besef op het heden, om het *leven* te dienen door het vinden van steunpunten in het verleden voor het handelen in de toekomst. Dat is precies wat Bouman bedoelde met existentiële plaatsbepaling, het centrale thema van zijn *In de ban der geschiedenis*.

‘Mijn onderwerp is dat van Barraclough: *History in a changing world* zo verklaarde Bouman in de twee eerste drukken van zijn essay.¹⁶⁴⁵ Bouman verwees daarmee naar de historiografische zienswijze van de Britse historicus Geoffrey Barraclough.¹⁶⁴⁶ De Brit wilde zich minder bezighouden met het afsterven van de oude wereld, maar veel meer met het ontstaan van de nieuwe. Barraclough beoefende daartoe een vorm van vergelijkende geschiedenis door te onderzoeken waarin de belangrijkste kenmerken van zijn tijd zich principieel onderscheiden van vroegere perioden. Geen geschiedenis als een chronologische beschrijving van gebeurtenissen in het verleden, maar een zoeken naar ‘the elements of discontinuity rather than the elements of continuity.’¹⁶⁴⁷ Barraclough gebruikte de term ‘eigentijdse geschiedenis’, de eigentijdse geschiedenis begint wanneer actuele problemen in de wereld voor het eerst zichtbaar vorm aannemen. Wanneer zij beslissend blijken te zijn voor het heden, gebeurtenissen die ons dwingen te zeggen dat we een nieuw tijdvak zijn binnengegaan. Barraclough wilde zodoende een beter begrip krijgen van de krachten die in het heden een rol spelen.

Een opvallend kenmerk van de eigentijdse geschiedenis is dat het wereldgeschiedenis is. Bouman beschreef in *Vijfstromenland* vijf wereldproblemen: sociale ontworteling, rassenconflicten, de snelle toename van de wereldbevolking en de gevolgen daarvan voor de voedselvoorziening, en de atoombewapening. Naar de visie van Barraclough (en van Bouman), kunnen we deze problemen proberen te begrijpen door terug te kijken, omdat verschillende gebeurtenissen in het verleden in hun wisselwerking beslissend zijn voor het heden. Bouman trachtte met *Vijfstromenland* vanuit wereldwijde perspectieven de krachten te begrijpen die de problemen in het heden veroorzaken, om een begin van mogelijke oplossingen en vernieuwingen te ontdekken. In zijn woorden: ‘levenwekkende krachten’.

Een andere vorm van vergelijkende cultuurgeschiedenis had Bouman al ontdekt bij Arnold Toynbee, de theorie van challenge-and-response. Bouman spoort de historici van zijn tijd aan om vergelijkend cultuuronderzoek te doen: vergelijkend onderzoek naar vormen van

¹⁶⁴⁴ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 425- 430.

¹⁶⁴⁵ Bouman, *In de ban der geschiedenis* (1^e druk Assen 1961) 10. In de Prismadrukken is deze uitspraak weggelaten maar lijkt ook dan niet minder geldig.

¹⁶⁴⁶ Bouman las *History in a changing world* uitgegeven door Norman, University of Oklahoma Press in 1956. Ik gebruikte de uitgave van een jaar eerder: *History in a changing world* (Oxford 1955) en *Introduction to a Contemporary history* (Londen 1964), in het Nederlands vertaald als: *Kenmerken van eigentijdse geschiedenis* (Hilversum 1964).

¹⁶⁴⁷ Barraclough, *Introduction*, 12.

integratie en desintegratie in de wisseling van culturen.¹⁶⁴⁸ Maar dan wel met het centraal plaatsen van het leven van de mens in de verklaring van historische processen. Het gaat hem dus om wat hij noemt twee ‘probleemcomplexen’: vergelijkend cultuuronderzoek en het centraal plaatsen van het leven van de mens in het historisch onderzoek. Dat maakt het mogelijk om de geschiedschrijving af te stemmen op de geschiedbeleving van de mens.

Bouman formuleert op de allerlaatste pagina van *In de ban der geschiedenis* nog een viertal concrete onderzoeksvoorstellen. Deze voorstellen blijven binnen de bandbreedte van wat onder geschiedwetenschap werd verstaan. Nu is het merkwaardige dat die voorstellen in het laatste hoofdstuk in het geheel niet corresponderen met de inhoud van het een na laatste hoofdstuk: ‘Grenzen der wetenschap: het tragische, het paradoxale, het absurde’. Hoe is die ongerijmdheid te verklaren?

Boumans essay is geen gelukkig boekje. Het is een licht ontvlambaar mengsel samengesteld uit een *aanval* op historici en hun geschiedwetenschap om daarmee een *pleidooi* voor een levende geschiedenis te ondersteunen, maar dat vervolgens noodzaakte tot een *rectificatie* die dan weer als slechts een verzameling beleefdheidsfrasen overkomt. Bouman voert in zijn essay een strijd tegen een door hemzelf geschetste karikatuur van de eigentijdse geschiedwetenschap. Daardoor komt zijn pleidooi voor een andere geschiedschrijving ongeloofwaardig over. Eerst over de helft van zijn essay legt hij meer de nadruk op wat hij bepleit dan op wat hij bestrijdt.

Maar op veel directere wijze en zonder verdere omhaal doet Bouman dat pas aan het eind van zijn boek in het een na laatste hoofdstuk. Dan beschrijft hij wat de diepere grond is van zijn pleidooi voor een andere geschiedschrijving en onthult hij zijn werkelijke drijfveren. Bouman bekent zich dan unverfroren tot aanhanger van het existentialistische gedachtegoed en tot protagonist van een existentialistische geschiedschrijving. Dan blijkt dat hij niet anders kan en niet anders wil dan vanuit een existentialistische levens- en wereldbeschouwing over geschiedenis schrijven. Geschiedenis behoort naar zijn mening te gaan over ‘de onzekerheid van het mens-zijn in een ondoorzichtige wereld, vol tragiek, paradoxie en absurditeit’. Over de oerervaringen in termen van de existentiële filosofie die de mens ‘geworpen in de stroom van het historisch gebeuren’ beleeft en doorleeft.

Een paar jaar eerder gebruikte Bouman in *Vijfstromenland* al veel existentialistische begrippen en uitdrukkingen zoals: ‘de in de wereld geworpen mens’, ‘de tragiek van onze

¹⁶⁴⁸ P.J. Bouman, ‘In de ban der geschiedenis’, *De Gids* 125 (1962) 52.

onmacht' en 'de existentiële bewogenheid van het heden', maar hij bekende zich toen nog niet openlijk tot het existentialisme. In *Revolutie der eenzamen* wemelde het tot zelfs in de titel van de verwijzingen naar de existentiële filosofie. Maar de erkenning dat 'de achterliggende filosofie van het boek het existentialisme is' liet ruim twintig jaar op zich wachten.

Een paar maanden na zijn bekentenis in het essay dat hij pal staat voor een existentiële zienswijze werd Bouman in een interview daarnaar gevraagd.¹⁶⁴⁹ Hij reageerde zeer geëmotioneerd want 'menig man van wetenschap doet of er niets aan de hand is'. Historici laten, trouw aan wetenschappelijke regels, de dreigende wereld buiten beschouwing, terwijl na twee wereldoorlogen 'ieder van ons met de existentie betrokken is'. Bouman was sterk doordrongen van het besef dat de volgende crisis nabij was en dat liet hem niet onberoerd, het greep hem existentieel aan.

Enkele weken na het interview werd zijn vrees angstaanjagend bevestigd, toen de mensheid tijdens de Cubacrisis op het nippertje ontsnapte aan een atoomoorlog. Bouman meende dat er wél veel aan de hand was, en dat de boze droom van de nihilistische revolutie niet ten einde was, dat de moderne mens leefde op een breukvlak van de tijd. Het was volgens hem in het geheel niet zeker dat het tot een ordening van internationale verhoudingen kwam, zonder een 'catastrofale tussenfase (of eindfase voor de Westerse cultuur?) van een derde wereldoorlog'.¹⁶⁵⁰ De mensheid leefde in een wereld waarin donkere machten de onmachtige mens bedreigden.

Boumans pleidooi in zijn *In de ban der geschiedenis* is niet een voor kritiek ontvankelijk betoog, maar een hartstochtelijke getuigenis om de geschiedwetenschap in dienst te stellen van een existentiële oriëntering. De twee laatste hoofdstukken schreef hij met veel pathos en retoriek, zijn boodschap duldt geen vragen, laat staan tegenwerpingen. Bouman schreef die hoofdstukken vanuit een existentiële levensgevoel met een aanhoudend besef van de dreigende absurditeit, van het catastrofale, van de ondergang. Deze visie deed een totaal en radicaal beroep op hem. Desondanks beseftte hij dat zijn pleidooi voor een geschiedschrijving, die rekening houdt met ervaringen die het leven betekenis geven zoals tragiek, paradoxie en absurditeit, niet paste in een wetenschappelijke systematiek van logisch-sluitende redeneringen. Dat kon wel in romans als Tolstojs *Oorlog en vrede* en in romans en in toneelstukken van de Franse existentialisten Sartre, Camus en Gabriel Marcel. Misschien betreurde Bouman het dat hij niet het talent had voor het schrijven van romans of toneelstukken. Zoals Camus, die de begaafdheid wel had, en van wie Bouman in deze periode vrijwel al

¹⁶⁴⁹ Bibeb, *Vrij Nederland*.

¹⁶⁵⁰ Bouman, *In de ban*, 86.

het werk las en waarvan hij diep onder de indruk raakte. Camus schreef over het ontstaan van het absurde door het ontbreken van antwoorden op de vele vragen, 'het menselijk vragen en het onredelijk stilzwijgen van deze wereld'. Zijn filosofische roman *l'Etranger* schreef hij vanuit deze visie, het absurdisme.¹⁶⁵¹ Bouman schrijft daarover uitgebreid.

De 'vreemdeling' in de roman is Meursault, een Frans-Algerijnse eenvoudige kantoorbediende, met een middelmatig leven. Camus beschrijft het alledaagse leven van Meursault, de eentonigheid van de dagen, de verveeldheid, het leven dat geen zin lijkt te hebben. Meursault toont geen enkel gevoel en almaar zegt hij dat het hem niets kan schelen. Dán wordt de vanzelfsprekendheid van het alledaagse doorbroken: Meursault krijgt op het strand ruzie met een hem onbekende 'Arabier' en schiet hem dood. Hij wordt gearresteerd en berecht. Op de vraag van de rechter naar het waarom verklaart Meursault, dat hij niet de bedoeling had gehad om de Arabier te doden, dat het door de zon was gekomen. Hij wordt ter dood veroordeeld. Tegen de aalmoezenier die hem hoop aanbood, kwam Meursault in opstand, hij wees hem schreeuwend de deur want Meursault was zeker van zichzelf, van zijn leven en van zijn dood.

Camus vertelt met *l'Etranger* een eenvoudig verhaal waarin het leven zich zonder doel ontrolt. De verstoring daarvan dwingt de vraag te stellen of het leven op te geven of door te gaan. Opgesloten in de gevangenis, in onvrijheid, beseft Meursault in werkelijke vrijheid te leven omdat hij erkent dat er uiteindelijk geen zin is voor wat we doen, omdat de absurde mens niet schuldig kan zijn en omdat iedereen ter dood veroordeeld werd. Meursault voelde zich gelukkig en hoopte dat hij bij zijn terechtstelling niet alleen zou zijn, dat er veel toeschouwers zouden zijn.

Bouman stelt vast, dat Camus probeerde het chaotische van zijn tijd meester te blijven. En dat zijn kracht daarbij lag 'in zijn, in diepste wezen religieus begrip voor de tragiek van het leven'.¹⁶⁵² Anders dan de niet-religieuze Sartre, die naar de mening van Bouman een vertegenwoordiger is van het nihilisme waartegen Bouman nu juist ten strijde trekt. Bouman nam alleen de inzichten van christelijke existentialisten over. Wellicht mede door hem een religieus besef toe te dichten, was Camus de enige niet-religieuze existentialistische denker door wie Bouman zich liet beïnvloeden. Want deze typering die Bouman van Camus geeft is onjuist. De Franse filosoof is wel beïnvloed door de christelijke existentialist Kierkegaard, maar vindt dat de moderne mens de onmogelijke sprong naar het absurde leven moet maken zonder

¹⁶⁵¹ De eerste druk van het boek kwam uit in 1942 bij uitgeverij Gallimard te Parijs, de Nederlandse vertaling *De vreemdeling* werd in 1949 uitgebracht door De Bezige Bij te Amsterdam.

¹⁶⁵² Bouman, *Cultuurgeschiedenis*, 178.

bemoeienis van God.¹⁶⁵³ Camus wilde het gewicht van zijn eigen leven zelf dragen, hij verklaarde niet in God te geloven, maar ook geen atheïst te zijn. De ‘opstandige’ mens Camus geloofde nergens in en ‘schreeuwde’ dat alles absurd was. Hij geloofde slechts in zijn eigen protest, de opstand, en wees twee mogelijke alternatieven af: zelfmoord als het ontkennen van het eigen bestaan en de sprong naar het religieuze als het ontkennen van absurditeit.

Het antwoord van Meursault op de vraag van de rechter had volgens Bouman niet meer inhoud dan ettelijke verklaringen van historische gebeurtenissen, zoals oorlogen. Enerzijds heerste in de historische wetenschap ‘de dwang van de causaliteit’, terwijl anderzijds de geschiedenis machteloos stond tegenover causaliteitsvragen omdat er zoveel oorzaken zijn aan te wijzen die ook nog eens allemaal waar of onwaar kunnen zijn.

Bouman nam van Camus de gedachte over van het niet-weten van de oorzaken van gebeurtenissen. Hij trok uit die zienswijze de conclusie dat, eerst vanuit de vaststelling van het niet-weten de grensoverschrijding naar de wereld van de oerervaringen in de zin van het existentialisme, het tragische, het paradoxale en het absurde, kan plaatsvinden. Dat is een wereld van irrationaliteit die niet past binnen een historische wetenschap waarin ‘de dwang van de causaliteit’ heerst.

In deze (existentialistische) fase van zijn ‘strijd’ met de wetenschap was Bouman ambivalent over zijn verhouding met de geschiedwetenschap. Want ondanks de aandrang om de grens naar een niet-wetenschappelijke wereld over te steken, sloot hij zoals gezegd zijn boekje af met onderzoeksvoorstellen die, op zich zeer wel passen binnen de geschiedschrijving van zijn tijd.

Maar misschien is deze constatering over de geschiedwetenschap van begin jaren zestig te stellig omdat het vak geschiedenis in die periode in een ‘onmiskkenbare crisis’ verkeerde. Althans volgens twee jonge historici Z.R. Dittrich en A.M. van der Woude. In een artikel in de stijl van een manifest pleitten zij in 1959 voor een met de sociale wetenschappen vergelijkbare wetenschappelijke benadering van het vak geschiedenis. Dat moet enerzijds door een toenadering tot de sociale wetenschappen (met als lichtend voorbeeld de moderne sociologie) en anderzijds het afstand nemen van de literatuur en de wijsbegeerte.¹⁶⁵⁴ Bouman besteedde geen enkele aandacht aan het ‘manifest’, zelfs niet in de gewijzigde druk van eind 1961 van *In de ban der geschiedenis*.

¹⁶⁵³ Sarah Bakewell, *De Existentialisten. Filosoferen over vrijheid, zijn en cocktails* (Utrecht 2016) 179-180.

¹⁶⁵⁴ Z.R. Dittrich en A.M. van der Woude, ‘Het studieveld der sociale wetenschappen. De geschiedenis op de tweeksprong’, *Mens en Maatschappij* 34 (1959) 361-380.

De existentialistisch denkende Bouman twijfelde immer en raakte telkens met zichzelf in conflict. Hij twijfelde tussen enerzijds het wetenschappelijk denken en anderzijds de ‘onpeilbare dimensies der geschiedbeleving, het tragische, het paradoxale en het absurde’.¹⁶⁵⁵ Tussen aan de ene kant de regels van de rationele en objectieve geschiedwetenschap en aan de andere kant een subjectieve geschiedbeleving boordevol irrationaliteit. Bouman wilde de betekenis van de geschiedwetenschap niet in twijfel trekken, erkende de noodzaak om ‘koers te houden óók in ons wetenschappelijk denken’ en vond een vervaging van het begrip geschiedenis ongewenst.¹⁶⁵⁶ Jaren later, inmiddels gevestigd als vrije schrijver, verlangde hij zelfs weer terug naar een meer traditionele wijze van geschiedschrijving.¹⁶⁵⁷ Maar ondanks zijn solidariteitsbetuiging met een rationele geschiedwetenschap was Bouman tegelijkertijd een uitgesproken aanhanger van een existentialistische levenshouding en wereldbeschouwing. Op grond daarvan leverde hij forse (en niet altijd terechte) kritiek op de historici van zijn tijd en hun geschiedschrijving die zich volgens hem onverantwoord beperkten tot ‘een cultus van de causaliteit’.

Wat te doen om zijn innerlijke tweestrijd te beslechten? Boumans antwoord is een vraag: zijn beide met elkaar in overeenstemming te brengen? Zijn de categorieën van het wetenschappelijk denken (causaliteit, periodisering en continuïteit) en die vanuit de geleefde ervaring (tragiek, paradoxie en absurditeit) met elkaar te verenigen? Of ligt er een onneembare grens tussen enerzijds de empirisch-logische redenering, *het weten*, en anderzijds een min of meer vaag situatiegevoel, *het niet-weten*?

In zijn essay *In de ban der geschiedenis* pleit Bouman voor een geschiedschrijving over een in feite andere werkelijkheid. Een werkelijkheid die zich onttrekt aan de vorsersblik van de historicus, en diep verborgen ligt, door allen geleefd en door niemand bespied, zoals hij daarover eerder in *Revolutie der eenzamen* de psychoanalyticus Jung citeerde.¹⁶⁵⁸ Al sinds Bouman de opvattingen van de levensfilosofie van onder meer Dilthey tot de zijne maakte, onderscheidde hij twee werkelijkheden: een ‘eigenlijke’, diepere werkelijkheid en een minder eigenlijke werkelijkheid. De geschiedwetenschap houdt zich naar het oordeel van Bouman met die *minder* eigenlijke werkelijkheid bezig, terwijl hijzelf niets liever wilde dan de eigenlijke werkelijkheid onderzoeken en daarover schrijven. Want ondanks de opvatting van Jung dat die werkelijkheid verborgen blijft, meende Bouman, dat met behulp van de methodische

¹⁶⁵⁵ Bouman, *In de ban*, 109.

¹⁶⁵⁶ Bouman, *In de ban*, 113.

¹⁶⁵⁷ Bouman, Manuscript, 21, NHA (toegang 316).

¹⁶⁵⁸ Bouman, *Revolutie*, 5.

principes van Droysen, deze eigenlijk door de mens geleefde werkelijkheid te kunnen *zien* en in onder andere haar symbolische betekenis te kunnen weergeven.

Het lastige van het betoog van Bouman is niet zozeer dat hij een onderscheid in twee werkelijkheden maakte, maar dat hij van de wetenschappelijke geschiedschrijver vroeg om (ook) over die andere diepere laag van de geschiedwerkelijkheid te schrijven, terwijl hij tegelijkertijd met kracht van argumenten trachtte aan te tonen dat *de* geschiedwetenschap dat niet kon. Dat werd nog problematischer toen Bouman niet alleen inzichten vanuit de levensfilosofie, maar ook in een volgende fase in zijn ideeënontwikkeling, mede de grondslagen van het ‘moderne existentialisme’, in de strijd wierp om zijn geschiedopvatting te beargumenteren.¹⁶⁵⁹ Het lijkt dat hij daarbij wetenschappelijke begrippen als causaliteit en verificatie verre van zich wierp, terwijl hij zijn eigen beeld van wat wetenschappelijke waarheid is, nauwelijks beschreef op logisch-formalistische aspecten.¹⁶⁶⁰

Dat mocht men misschien ook niet meer van Bouman verwachten, want met zijn stapel vrije boeken op zijn hoofd, stak hij inmiddels de Rubicon over en was hij op weg naar de uitgang van het wetenschappelijk domein. Onderweg zocht hij gepassioneerd naar een verdere onderbouwing van zijn ‘onwetenschappelijke’ inzichten over de diepere *menselijke* werkelijkheid, over ‘een leven dat tastbaar is en trilt’. Die onderbouwing vond hij onder meer in het werk van de Russische existentiële filosoof Nikolai Berdjajev, een van de geestelijke nazaten van Dostoevski.¹⁶⁶¹

Berdjajev trok in het midden van de jaren twintig van de twintigste eeuw vanuit Rusland naar Parijs, waar hij zich aansloot bij de aanhangers van het personalisme, waartoe de ons al bekende De Rougemont behoorde. Berdjajev, die in religieuze hartstocht Kierkegaard evenaarde, had op de Franse christelijke personalisten veel invloed.¹⁶⁶² Bouman kende het werk van de Russische filosoof wellicht via het Franse personalisme. In de tweede druk van *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (1948) nam hij al eens een titel van Berdjajev op, maar daarna lijkt de Rus uit het zicht verdwenen. Plotseling verschijnt deze weer in het essay *In de ban der geschiedenis*. De publicatie van Berdjajev waarnaar Bouman dan verwijst verscheen overigens al vijftien jaar eerder: *De l’esclavage et de la liberté de l’homme* (1946). Bouman is jui-

¹⁶⁵⁹ Met het moderne existentialisme bedoel ik de tweede golf van het existentialisme van vlak voor, in en vooral na de Tweede Wereldoorlog en die zich voornamelijk afspeelde in Parijs. Bouman interesseerde zich specifiek voor Camus en voor de christelijk georiënteerde existentialisten van de tweede golf.

¹⁶⁶⁰ Breebaart, *Gedachten*, 66.

¹⁶⁶¹ Bouman, *In de ban*, 112-113.

¹⁶⁶² Barrett, *Existentialisme*, 182.

chend over dat boek en kwalificeert het enthousiast als ‘Berdjajevs geniale boek’.¹⁶⁶³ Geestdriftig beschrijft hij het onderscheid dat Berdjajev maakt tussen enerzijds een historische tijd en anderzijds een kosmische tijd.

De historische tijd kenmerkt zich door haar strenge chronologie en als een steunpunt voor en dwang van de causale volgorde. De kosmische tijd ‘met zijn ritme van zonnestand en seizoenwisseling’ is onze existentiële tijd, ‘le temps de profondeur’ (de diepzinnige tijd) een tijd waarin vrijheid schuilt en die ware creativiteit toelaat. Door de angst voor de vrijheid wijst de mens de verantwoordelijkheid daarvoor af, hij onderwerpt zich aan de slavernij van de historische tijd en gaat de opgave om mens te zijn uit de weg. Alleen de genade van het geloof, waarvoor een langdurige geestelijke voorbereiding nodig is ‘kan de grondslag leggen voor een tijdsbegrip dat de weg opent tot ware creativiteit’.¹⁶⁶⁴ Slechts dat kan ons bevrijden uit ‘le paradox du temps’ en ons doen inzien dat er boven de geschiedenis nog een ‘meta-geschiedenis’ is met daarin subjectieve scheppingskracht.

Het onderscheid dat Berdjajev maakt tussen een historische causale tijd enerzijds en een existentiële diepzinnige tijd anderzijds doet denken aan het werk van de eerder genoemde filosoof Bergson. Dat is ook onvermijdbaar, want zonder het werk van deze denker was de sfeer waarin de existentialisten filosofeerden ondenkbaar geweest.¹⁶⁶⁵ Bergson was begin jaren twintig erg populair en invloedrijk en de existentialisten zijn hem veel verschuldigd.¹⁶⁶⁶ Hij was de eerste die wees op de ondeugdelijkheid van het abstract begrijpen om daarmee de rijkdom van de ervaring te vatten. Hij was eveneens de eerste die wees op ‘de zich opdringende en onherleidbare werkelijkheid van de tijd’ en hij was de eerste die wees op de innerlijke diepte van het psychisch leven dat niet met kwantitatieve methodes gemeten kan worden.

Als zijn belangrijkste boek wordt beschouwd *L'évolution créatrice* (1907), dat bijna twintig jaar later in Nederland verscheen onder de titel *De scheppende evolutie* (1925). Vooral vanwege dit boek werd hem in 1927 de Nobelprijs voor literatuur toegekend en werd hij wereldberoemd. Zijn boeken werden honderden malen herdrukt en wanneer hij een lezing gaf ontstonden er zelfs de eerste verkeersopstoppen van die tijd.¹⁶⁶⁷ Later, na de Tweede We-

¹⁶⁶³ Bouman, *In de ban*, 112.

¹⁶⁶⁴ Bouman, *In de ban*, 112-113.

¹⁶⁶⁵ Naast de filosoof Henri Bergson was er ook nog de diplomaat Henri Bergson. De Fransman heeft tussen januari 1917 en september 1918 in opdracht van de Franse regering twee keer een diplomatieke missie uitgevoerd naar de president van de Verenigde Staten Woodrow Wilson om hem te bewegen de zijde van de geallieerden te kiezen. Waarschijnlijk was de missie inderdaad een factor in de Amerikaanse besluitvorming. Daarna speelde Bergson een rol bij de oprichting van de Volkenbond. Bouman schrijft daarover niets in zijn levensbeschrijving van Woodrow Wilson in *Jaurès, Wilson, Rathenau* (1936). Wellicht waren de diplomatieke activiteiten van Bergson in de jaren dertig nog onbekend.

¹⁶⁶⁶ Barrett, *Existentialisme*, 19.

¹⁶⁶⁷ Hein van Dongen, *Bergson* (Amsterdam 2014) passim.

reldoorlog, verdween hij uit de belangstelling maar sinds enkele jaren is Bergson weer terug ook in Nederland.¹⁶⁶⁸

Het vertrekpunt van de filosofie van Bergson is de eenvoudige en tegelijk geniale gedachte dat de tijd *duurt*.¹⁶⁶⁹ Zelf vond hij dat er in zijn leven nooit iets bijzonders gebeurde, op één ding na: toen hij in zichzelf ontdekte dat de tijd *duurt* en de tijd die we meten niet. Gebruikelijk is het om de tijd te denken als een (analoge) klokkentijd, verdeeld in ruimtelijk vormgegeven momenten, die meetbaar zijn en volkomen gelijk aan elkaar. Deze meetbare tijd, de geometrische tijd, fysische tijd dan wel mechanische tijd, nemen wij met ons verstand van buitenaf waar, als een toeschouwer van de tijd. Maar het ‘eigenlijke’ van de tijd zien wij niet, het voortduren, de veelsoortigheid en de voortdurende verandering daarvan, de beweeglijkheid en het procesmatige van de tijd.

Ongetwijfeld werd het denken van Bergson over de tijd mede beïnvloed door wat er om hem heen in de zich moderniserende samenleving gebeurde. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de zogenoemde ware tijd vastgesteld, tot dan toe werd de tijd van de zonnestand afgeleid.¹⁶⁷⁰ Voor de dienstregeling van het spoor werd op alle stations dezelfde ware tijd met behulp van de telegraaf bepaald. In het agrarische Nederland functioneerden nog lang twee soorten tijdsbesef: naar de stand van de zon en naar de wijzer van de klok. In 1940, tijdens de Duitse bezetting, werden de Nederlandse klokken gelijk gezet met de Europese tijd en vanaf toen bepaalden apparaten wat de ware tijd was.

Bergson hanteerde voor de door hem in zichzelf ervaren tijd het begrip *la durée* (*duur*). Deze *duur*, waarvoor hij ook afwisselend termen gebruikte als ‘reële tijd, ware tijd, zuivere duur, levende tijd, innerlijke tijd en bewustzijnsstroom, is slechts te ervaren in de directe intuïtie. Het door introspectie ervaren wat geleefd en doorleefd wordt, niet door iets wat gedacht wordt, maar door een vorm van inleving waarbij ik mijzelf beschouw en de wereld waarin en hoe ik leef. Deze ‘innerlijke tijd’ kan slechts in het heden ervaren worden. Niet in het verleden want dat ligt per definitie vast, er gebeurt niets meer in het verleden, het verleden is beschikbaar voor wetenschappelijk onderzoek, voor het causaliteitsdenken. Bovendien omvat de ‘innerlijke tijd’ *wording*, de stuwkracht die de ontwikkeling van het leven voortdrijft en

¹⁶⁶⁸ Onder meer de eerder genoemde publicatie van Hein van Dongen; *Tijd en vrije wil. Essay over de onmiddellijke gegevens van het bewustzijn* (Amsterdam 2014); een vertaling door Jeanne Holierhoek van *Essai sur les données immédiates de la conscience* (1888); Arthur d’Ansembourg en Joke van Zijl, *Essays over bewustzijn en verandering* (Leusden 2014), met daarin drie lezingen van Henri Bergson.

¹⁶⁶⁹ Ger Groot, ‘Bergsons geniale idee’, *De Reactor. Platform voor literaire kritiek* passim. www.dereactor.org/home/detail/bergsons_geniale-idee/ 24-09-2014.

¹⁶⁷⁰ Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2013) 157-162.

de dimensie van het nieuwe bevat, dat niet zonder meer uit het oude voortkomt. Binnen die ‘innerlijke tijd’ handelen we in vrijheid ten gunste van het nieuwe, het scheppende.

Had Bouman dat niet zelf ervaren toen hij tijdens de Duitse bezetting naar eigen zeggen de innerlijke vrijheid vond om dat wat hem ‘in letterlijke zin “op het hart lag”’ op zijn manier te beschrijven? Bouman las al eerder over de ideeën van Bergson in het werk van de Franse filosoof en vooraanstaand christelijk existentialist Marcel. Marcel, van oorsprong niet gelovig, bekeerde zich op veertigjarige leeftijd tot het katholicisme en was in Parijs de uiterste tegenpool en scherpe criticus van Sartre. Zijn bekering alsook zijn felle verzet tegen de (nihilistische) visie van Sartre sprak Bouman natuurlijk zeer aan, hij waardeerde het werk van Marcel zeer. Misschien ontmoette hij de filosoof zelfs toen deze in 1969 in Rotterdam uit handen van prins Bernhard de Erasmusprijs ontving. *In de ban der geschiedenis* had hij toen al gepubliceerd.

Marcel wordt wel de grondlegger van het christenexistentialisme genoemd. Hij ontwikkelde zijn existentialisme vanuit een ‘zuiver persoonlijke ervaring’, hetgeen misschien van grotere betekenis is dan de waarde van zijn wijsgerige formuleringen.¹⁶⁷¹ Hij beseftte door de intimiteit en concreetheid van het persoonlijk gevoel, ‘de onvolkomenheid van alle filosofieën die zich louter bezighouden met intellectuele abstracties.’¹⁶⁷² Toch is Marcel geen tegenstander van de wetenschap, hoewel hij herhaaldelijk wijst op het gevaar van het denken in abstracties in plaats van denken ‘vanuit het eigen persoonlijke zijn’. Denken vanuit abstracties is ‘een houding waaruit rampzalige gevolgen kunnen voortvloeien voor de samenleving’.¹⁶⁷³ Marcel staat met zijn ‘filosofie van de existentie’, het denken vanuit de eigen persoonlijke ervaring, op de schouders van Bergson. Zijn filosofie is stevig geworteld in de leer van de intuïtie van Bergson.

Bouman las het werk van Marcel, wiens gehele filosofie dus gebaseerd is op de leer van de intuïtie van Bergson en hij las ook werk van Berdjajev, die voor zijn denkbeelden over de existentiële tijd, eveneens schatplichtig is aan Bergson. Toch komt in Boumans essay *In de ban der geschiedenis* de naam van Bergson in het geheel niet voor. Bovendien is er iets wonderlijks aan Boumans verwijzing naar Berdjajev.

Bouman was enthousiast en schreef geestdriftig over Berdjajevs geniale boek. Maar dat deed hij pas vanaf de derde druk van zijn essay, dus in de Prismapocket die in het midden van 1962 uitkwam. In de eerdere twee Van Gorcum-drukken van 1961 is er van enig enthousiasme

¹⁶⁷¹ Barrett, *Existentialisme*, 18-19.

¹⁶⁷² Barrett, *Existentialisme*, 19.

¹⁶⁷³ Zoals geciteerd in: T. van Ewijk, *Gabriel Marcel* (Den Haag 1963) 24-25.

siasme nog weinig te bekennen, toen schreef Bouman eerder zakelijk dan geestdriftig en is het boek van Berdjajev ook nog niet geniaal.

Ik denk dat Bouman eerst alleen de laatste paragraaf ‘La séduction de l’histoire’, de verleiding van de geschiedenis, heeft gelezen en dat hij pas later tijdens het opmaken van de verbeterde versie van *In de ban der geschiedenis* (het Prismapocketboek) het gehele boek van Berdjajev las.¹⁶⁷⁴ Toen pas werd Bouman echt enthousiast over de beschouwingen van Berdjajev. Toen wist hij ook dat de Rus met zijn inzichten sterk leunde op de zienswijze van Bergson en ging hij, in de jaren 1962 en 1963, het werk van deze buitengewoon succesvolle Franse filosoof bestuderen.¹⁶⁷⁵ Toen ook besloot Bouman om zijn volgende vrije boek, *Een onzer dagen, ‘t vóórhistorisch heden* (1965), te baseren op het onderscheid tussen klokkentijd en innerlijke tijd.

Wel verwijst Bouman al naar Bergson op enkele plaatsen in het, een jaar eerder verschenen, duizendste Prismapocketboek *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*.¹⁶⁷⁶ Onder meer beschrijft hij in het kort de stelling van de Franse filosoof dat slechts door intuïtie het wezen van het levende te vinden is en verwijst hij naar Bergsons bekendste boek *L’évolution créatrice*. Het begrip intuïtie noemt Bouman nog een keer door te wijzen op een essay uit 1888, waarin al de aanzetten tot al het andere werk van Bergson te vinden is.¹⁶⁷⁷

Bouman vond in de geschriften van Bergson, Berdjajev en Marcel, merendeels een bevestiging van zijn eigen opvattingen. Zoals de idee over een andere ‘eigenlijke’ werkelijkheid, een levende werkelijkheid achter de zichtbare gemechaniseerde wereld. Dat wat de enkele concrete mens ervaart als een zijn-in-de-wereld, als een innerlijke tijd. Bouman las in *L’évolution créatrice* van Bergson dat de innerlijke tijd tevens het levenselan (*élan vital*) omvat, een stuwkracht die een voortdurende zelfontplooiing van het leven voortdrijft, leven dat zichzelf herschept.¹⁶⁷⁸

¹⁶⁷⁴ In Nederland is het boek van Berdjajev uitgegeven onder de titel *Slavernij en Vrijheid* eerst in 1947 en recent in 2012.

¹⁶⁷⁵ Eerder noemde Bouman de naam van Bergson en andere filosofen die ons hebben ‘geleerd waarom het leven nooit in een strikt intellectualistisch keurslijf kan worden geperst’, terloops in een artikel: P.J. Bouman, ‘De mens uit het standpunt der sociologie beschouwd’, M.J. Sirks (et al.), *De mens in het licht der wetenschap* (Groningen 1955) 54.

¹⁶⁷⁶ P.J. Bouman, *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*. (Prisma 1000 Utrecht/Antwerpen 1964).

¹⁶⁷⁷ *Essai sur les données immédiates de la conscience* (1888), recent vertaald door Jeanne Holierhoek in *Essay over de onmiddellijke gegevens van het bewustzijn* (Amsterdam 2014).

¹⁶⁷⁸ Anderen werkten de gedachte van het levenselan uit in de idee van een *intelligent design* en de Franse paleontoloog en theoloog Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955) benadert met zijn evolutiebeginsel Bergsons denken aangaande een scheppende kracht. Het voert hier evenwel te ver om uit te weiden over Bergsons begrip *élan vital*.

Tegelijkertijd kwam Bouman in de ban van Camus en werd zijn beeld over die ‘eigenlijke’ werkelijkheid somberder doordat hij meer waarde ging hechten aan de levenscategorieën van het existentialisme: het tragische, het paradoxale en het absurde. Maar ondanks zijn pessimisme meende Bouman, dat ‘geestelijke krachten’ als creatieve elementen de cultuur kunnen vernieuwen. Daarnaar was hij op zoek gedurende zijn tocht door de wereld zoals beschreven in zijn Reisetagebuch *Vijfstromenland*. Evenals Bergson doelde Bouman daarmee niet op de geest als intellectuele analyse, maar op de geest in de zin van intuïtie als creatief element in de cultuur. Of wel een ‘fijngevoeligheid, om te onderscheiden waarop het aankomt’ zoals Bouman van de apostel Paulus aannam. Het onderscheid dat Berdjajev maakte in een historische causale tijd en een existentiële innerlijke tijd liet hem niet meer los. Het moest mogelijk zijn om deze verschillende werkelijkheden bijeen te brengen en in een en hetzelfde boek uit te werken. Dat werd dus: *Een onzer dagen: ‘t vóórhistorisch heden* (1965).

Het vóórhistorisch heden

Nadat het essay *In de ban der geschiedenis* in november 1961 in de boekhandel was gekomen, kon Bouman in principe verder met zijn volgende boek. Hij had immers het thema voor dat nieuwe boek al klaar liggen? Hij wilde in het nieuwe boek, op basis van de ‘geniale’ beschrijving van Berdjajev (en Bergson), tegelijkertijd zowel een historische tijd alsook een existentiële tijd verbeelden in een geschiedenis van een dag. Feitelijk wilde Bouman met concrete voorbeelden, de belevenissen van de mens ‘in deze absurde, tragische en paradoxale wereld in een kritische situatie van zijn bestaan’ uitbeelden.¹⁶⁷⁹ Daartoe ging Bouman ‘de blik naar binnen richten’ om een ‘introverte geschiedenis van de mens’, ook wel genoemd het vóórhistorisch heden, te beschrijven. Dat wil zeggen, dat ging hij wel doen, maar nu nog even niet. Onder meer vanwege de ‘ballast’ van het hoogleraarsbestaan die hij ervoer.

Zoals zo vaak, nam Bouman te veel hooi op zijn vork, waardoor er voor het schrijven aan een volgend ‘vrij’ boek geen tijd over bleef. Hij nam een opdracht aan om ‘een stuk Rijnvaartgeschiedenis te schrijven’ in opdracht van scheepvaartmaatschappij Damco. Het boek zou uitkomen onder de titel *Mannen en schepen* maar de publicatie werd, om onduidelijke redenen, tegengehouden en er bleef slechts een dummy over. In dezelfde periode werd Bouman benoemd tot voorzitter van het werkcomité voor de herdenkingsactiviteiten van 30 april 1963 tot en met 31 maart 1964 van 150 jaar Koninkrijk. Tussen de bedrijven door werkte Bouman aan de *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*, dat in 1964 als Prismaboek

¹⁶⁷⁹ Dagboek 31 december 1961, NHA (toegang 316).

nummer 1000 verscheen. Aan zijn dagboek had hij intussen niets te melden en het bleef vier jaar lang (!) van mei 1962 tot mei 1966 gesloten. Wel deed Bouman in de vakanties al wat voorbereidend werk voor *Een onzer dagen*. Door, meestal samen met zijn vrouw, een buitenlandse reis te maken om materiaal te verzamelen.

En toen kreeg Bouman in 1962 de prijs van het Koninklijk Nederlands Landbouw Comité. We zijn al bijna vergeten dat Bouman een kenner van de Nederlandse landbouw was. Hij deed als historicus en als socioloog onderzoek naar de landbouw, hij publiceerde daarover en hield lezingen over landbouw én het platteland, dat hem zeer ter harte ging. Hij publiceerde de omvangrijke beschrijving van honderd jaar geschiedenis van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij (1946). Verder drie hoofdstukken over respectievelijk landbouworganisaties, landbouw op de zeeklei en de tuinbouw in Z.W. Sneller e.a., *Geschiedenis van den Nederlandsche landbouw 1795-1940* (1943). En een artikel voor het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen over de geschiedenis van de grote Zeeuwse landbouwonderneming De Wilhelminapolder (1946). Het rapport *Bedreigd Bestaan* (1959) met daarin een hoofdstuk over agrarisatie. Daarnaast hield Bouman ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Groninger Maatschappij van Landbouw een rede over ‘Vijf generaties in de Groninger Landbouw 1837-1962’(1962). Voorts zijn er diverse artikelen en teksten van lezingen van Bouman over de ontwikkeling van het platteland. De landbouwprijs was een bedrag van f 1.000 voor zijn werk, waarmee hij volgens de jury de landbouw onder de aandacht van het grote publiek bracht.

Twee jaar later in 1964 verscheen Boumans *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw* met daarin opvallend veel illustraties. Het kwam eerst uit als Prismaboek nummer 1000 (Utrecht 1964) in een oplage van 100.000 exemplaren en met een aantal herdrukken, daarna in de reeks Elseviers Historische Bibliotheek (Amsterdam/Brussel 1977) onder de titel: *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw: in West-Europees perspectief*. De tekst van het Prismaboek is nog steeds verkrijgbaar, nu als paperback in de reeks Vantoen.nu (Unieboek/Het Spectrum).

Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw is geen standaardwerk en ook geen geschieduitbeelding zoals *Revolutie der eenzamen*. Ook betreft het geen cultuurkritiek zoals in *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. Maar waarom dan op de voorzijde van de Prismapocket de verbeelding van komend onheil, door een reproductie van ‘Simeon de pilaarheilige’ een schilderij van Carel Willink? Willink portretteerde zichzelf als Simeon die zittend op een pilaar omhoog kijkt, alsof hij daarvandaan de redding verwacht voor de apocalyptische rampspoed die zich achter hem al aftekent. Een paar dagen nadat Willink het schilderij voltooid had brak de Tweede Wereldoorlog uit.

Het boek is, zoals Bouman zelf een paar keer opmerkt, een eenvoudige studie, een vluchtig overzicht van zestig jaar cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw en is later in de titel terecht aangevuld met: *in West-Europees perspectief*. Bouman gebruikt in het boek uiteraard zijn ruime definitie van cultuur als de levensstijl van de samenleving en schrijft, zoals we van hem gewend waren, in een stijl die is afgestemd op een groot publiek. Een populair wetenschappelijk boek, dat daarom ook niet in de wetenschappelijke Aula-reeks van Het Spectrum thuishoorde, maar dus wel in een Prisma-uitgave. Toch wilde Bouman zijn boek meer status geven en heeft hij er, nadat een nieuwe druk van de Prismapocket in 1972 vanwege de te geringe vraag achterwege bleef, met succes op aangedrongen om de tekst vijf jaar later als flink boek in linnen kaft bij Elsevier uit te brengen.

In maart 1965 komt dan eindelijk het nieuwe ‘vrije’ boek van de bekende successchrijver die Bouman was: *Een onzer dagen: ‘t vóórhistorisch heden*. Nog in datzelfde jaar werd de tweede druk samen met de eenendertigste druk van *Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk* en de vijftiende druk van *Vijfstromenland Balans der werelddelen* door uitgever Van Gorcum aangeboden in een fraaie cassette voor de prijs van f 32,50. *Een onzer dagen* beleefde inclusief de cassette-uitgaven in totaal elf drukken.

Het boek van ruim 300 pagina’s beschrijft ‘de geschiedenis van één enkele dag, een willekeurige dag’. De vierentwintig uur van zomaar een dag in oktober ‘op de grens van zomer en herfst’. Die dag begint om 0.00 uur met de twaalf slagen van de Big Ben en eindigt om 24.00 uur met de klokkentijd van opnieuw de Big Ben te Londen. Per uur schetst Bouman gebeurtenissen die hij zelf lijkt te hebben beleefd, vrijwel allemaal gebeurtenissen die hij in het buitenland en niet in Nederland meemaakte of beter gezegd die hij ‘zag’. Het is de opbrengst van vele buitenlandse reizen de afgelopen jaren en vooral reizen in 1964. Net als in *Revolutie der eenzamen* beschrijft hij de geschiedenissen in korte verhaaltjes van hooguit twee pagina’s. Ze worden afgewisseld door silhouetten, profielen van voorbijgangers, en door beschouwingen van de auteur. In de ‘Inleiding’ legt Bouman uit wat hij onder het vóórhistorisch heden verstaat en hij sluit het boek af met een ‘Nabeschouwing’ die vreemd genoeg niet in dit boek thuishoort omdat het over een volgend boek gaat.

‘Zomaar een dag in oktober’. Was een oktoberdag voor Bouman zomaar een dag, een willekeurige dag? Het is opvallend hoeveel keerpunten in Boumans leven plaatsvonden op een oktoberdag: in oktober verbrak hij, na de promotieplechtigheid, alle banden met zijn leermeester en promotor Sneller, om een nieuwe richting in te slaan. Weg van het vakspecialistische en weg van het christelijke denken over geschiedenis, hoewel hij later de contacten

met Sneller weer herstelde. Ook in oktober leed zijn tijdschriftplan definitief schipbreuk; in oktober overleed zijn moeder en aan haar besteedde Bouman in zijn dagboek ruim zeven pagina's met herinneringen. Ook in oktober kwam zijn huis in Middelburg onder water te staan en in oktober beleefde hij een openbaring vanaf een hoge berg. Op een oktoberdag zette hij concrete stappen om een einde aan zijn leven te maken en kon een vriend dat nog maar ternauwernood voorkomen; eveneens in oktober had hij weer een openbaring, ditmaal in Toscane, en in oktober besloot hij om ontslag te nemen van de universiteit; half oktober schreef hij over dat voornemen een brief aan het College.

Kortom, het waren niet de minste gebeurtenissen die Bouman steeds in een oktobermaand meemaakte en waardoor oktober voor hem een met veel emoties geladen maand was. Bouman ziet de maand oktober als een grensgebied tussen de zomer en de herfst, terwijl toch de herfst (op het noordelijk halfrond) in september begint. Overigens hebben de korte verhalen in *Een onzer dagen* nauwelijks iets met oktober te maken, ze kunnen vrijwel allemaal in willekeurig elke andere maand gesitueerd worden. Zomaar een oktoberdag betreft Boumans eigen vóórhistorisch heden.

De zeer korte verhalen lijken op de verhalen in *Revolutie der eenzamen*, die evenals de verhalen van *Een onzer dagen* gebaseerd zijn op Boumans methode van de *geziene* sociologie. Zoals eerder gezegd lijkt deze sociologie op de fenomenologische werkwijze, maar dan vanuit de geschiedfilosofische opvattingen van de historicus Droysen. Het zijn verbeeldende beschrijvingen van wat Bouman 'op straat zag', van wat hij intuïtief beleefde als menselijke werkelijkheid. Die beschrijvingen vertonen gelijkenis met de beeldende verhalen die ook in veel van zijn andere boeken staan; zoals *Samenleving in puin*, *Volk in beweging* en *Vijfstro-menland*.

Dit keer gaan de zeer korte verhalen niet, zoals in *Revolutie der eenzamen*, over personen die van historische betekenis waren, maar over de 'gewone mens'. Het gaat over de belevenissen van de naamloze, van de gewone man, van alleman. *Alleman* is een unieke en alom geroemde documentaire film van Bert Haanstra uit 1963, over de gewone Nederlander in zijn dagelijkse bestaan in het Nederland van begin jaren zestig. In prachtige beelden, en gevat in een verhaal van de korte stukjes schrijver Simon Carmiggelt, krijgen we een inkijk in de soms komische maar vaak serieuze, levenswijzen van de Nederlanders in hun snel moderniserende land.

Zoiets kon Bouman ook, een ‘poëtisch filmwerk’ maken want er was een cineast aan hem verloren gegaan.¹⁶⁸⁰ Boumans ‘film’ was een boek en hoewel hij van Haanstra veel heeft geleerd,¹⁶⁸¹ gaat zijn boek voornamelijk *niet* over de Nederlandse gewone mens. Besloot Bouman, na het zien van de film van Haanstra, om niet óók Nederlanders en Nederland als onderwerp te nemen, maar om de lotgevallen van gewone mensen in andere landen te gaan ‘zien’ en beschrijven? Hoe het ook zij, hij ging in rap tempo, volgestouwd in enkele maanden in 1964, het jaar na het uitbrengen van de film *Alleman*, heel veel buitenlandse reizen maken om materiaal te verzamelen voor zijn gewone-mensen-boek.

De reizen begonnen in mei en eindigden half september: naar Frankrijk; aansluitend naar Duitsland (Heidelberg); naar Londen en naar Parijs; een paar weken Zwitserland; naar Zweden en Ierland en tenslotte bezocht hij Spanje en Portugal. Bouman kwam in die buitenlandse landen heel veel mensen tegen en wist dat ons leven mede wordt bepaald door voorbijgangers.¹⁶⁸² Wij doen er volgens hem mensenkennis mee op, vóórwetenschappelijke kennis en dat kan en mag men niet onderschatten.

Een onzer dagen bevat, naast korte verhalen over gebeurtenissen, drieëntwintig in detail uitgeschreven silhouetten van ‘voorbijgangers’: een Amerikaan in Parijs; een oude geleerde oude stijl; een vrachtrijder in het lange afstandsverkeer; een inbreker die bovendien dronken is en waarvan de vuisten erg los zitten; een plattelandsarts; een predikant; een liftboy; een onderwijzeres; een jonge geleerde moderne stijl als spiegelbeeld van de oude geleerde oude stijl; een bezoeker van verre die een Zweed blijkt te zijn die naar Amerika emigreerde en zich noch in Zweden noch in de Verenigde Staten helemaal thuis voelt; een journalist; een ‘operator’ in een chemisch bedrijf; een vakbondsleider van de oude garde die helaas in de confectie zit met onverschillige arbeiders in plaats van in de metaal waar het steviger toegaat; een sleepbootkapitein; een manager; een jonge elektricien; een zwarte atleet die vaak wordt uitgescholden als ‘nigger’; een buitenlandse arbeider; een hotelier in een Franse provinciestad; een nozem of Teddy boy; een taxichauffeur; zwervers en een verpleegster die Bouman evenals de andere beroepen plaatst in een context van spanningen vanwege de voortgaande professionalisering, de toenemende bureaucratisering en de versnelde modernisering.

Natuurlijk ‘zag’ de auteur nog meer voorbijgangers dan deze drieëntwintig ‘gewone’ mensen waarvan hij silhouetten schreef, mensen zoals: een kaartverkoopster, twee kernfysici in gesprek, een jonge boerin door weëen overvallen en die te paard naar de dokter gaat, een

¹⁶⁸⁰ Brief Han Baudet aan Piet Bouman 22 maart 1965, NHA (toegang 316).

¹⁶⁸¹ Henk Suër, ‘De radicale Prof. Bouman’, *De Tijd* 30 september 1967.

¹⁶⁸² Bouman, *Een onzer dagen*, 19.

naamloze arbeider in ploegenarbeid, de miljoenste buitenlandse arbeider in Duitsland, een leraar geschiedenis en nog veel meer. Deze laatstgenoemde gewone mensen krijgen elk ongeveer een halve pagina, de silhouetten van voorbijgangers circa twee pagina's. De verhalen over allerlei gebeurtenissen die Bouman op zijn reizen meemaakte omvatten eveneens twee pagina's en zijn evenals de silhouetten en de korte verhaaltjes over ontmoetingen geschreven in een suggestieve vaak moralistische stijl. Ze doen bij eerste lezing denken aan de cursiefjes van Simon Carmiggelt in het dagblad *Het Parool* van die tijd: de alledaagsheid, de gewoonte en het tragische vaak neergezet in het perspectief van een algemene en grote geschiedenis. Maar bij Bouman ontbreekt het komische van de populaire cursiefschrijver Carmiggelt.

Bouman schetst in een mengeling van journalistieke waarneming en sociologische verbeelding wat hij op straat 'zag' en waarin de weemoed over de 'onttovering' van de samenleving overheerst. De drukte die 's morgens vroeg in de Hallen van Parijs op gang komt: 'dragers in witte, met bloed besmeurde schorten, torsen geslachte dieren: halve koeien, kalveren, varkens, lammeren, biggen. Al dit vlees komt in lange rijen aan vleeshaken te hangen. Producten uit de slachthuizen van Europa, in imposante gelederen.' Een gestolen drijvende bok met hijsinstallatie 's nacht tussen 3.00 en 4.00 uur teruggevonden in het water van de Kattenburgervaart. Een nacht in ploegendienst met inzinkingen 'die kwartieren tot uren maken', een nachtdienst die vaders van hun kinderen vervreemdt.

Over zomaar een oktoberdag, een etmaal rond van uur tot uur, lezen we in *Een onzer dagen* over voorvallen, gebeurtenissen in verschillende buitenlandse landen: het ondergrondse Parijs, nachtelijk verkeer, een nachtcafé te Munster, ochtendbladen vers van de persen met nieuws waaronder de lezer zich niet laat bedelven omdat hij weet dat hij 'met de atoombom moet leren leven', vliegvelden en moderne straaljagers, Italiaanse tuinen, een mis in Santiago de Compostela, een meisjesstudente, dochter van een stamhoofd uit Tanganyika die in Heidelberg medicijnen studeert, geldcirculatie, drie werkloze metselaars te Londen, een kerkhof te Morteau dat inmiddels vol is en waarover de deskundigen adviseren om de doden dan maar staande te begraven, satirisch cabaret, Zweedse houthavens. Het zijn gewone menselijke belevenissen in een 'versnelde geschiedenis' van de moderne wereld van de jaren zestig. Schijnbaar onsamenhangende taferelen maar doelbewust gekozen opeenvolgingen zoals we dat kennen van *Revolutie der eenzamen*. De auteur vertrouwt er op dat de lezer zelf wel oog heeft voor de symbolen die hij daarbij gebruikt.

Sommige recensenten vergeleken *Een onzer dagen* met het korte-verhalen-boek *Revolutie der eenzamen* en concludeerden dat zijn nieuwe boek nauwelijks, niet helemaal of hele-

maal niet geslaagd was.¹⁶⁸³ Geen der recensenten viel het op dat het centrale thema van *Een onzer dagen*, het onderscheid in twee tijden, twee werkelijkheden is. En dat Bouman daarvoor de filosofie van Berdjajev gebruikte: het onderscheid tussen een innerlijke existentiële werkelijkheid van de mens enerzijds, en een mechanische werkelijkheid waarin de mens dagelijks als een vreemdeling verkeert anderzijds. Het onderscheid tussen een historische causale tijd enerzijds en een existentiële diepzinnige tijd anderzijds.

Toch is de recensenten niet zo veel te verwijten. Het voornaamste kenmerk van *Een onzer dagen* is namelijk niet zozeer het Berdjajeviaanse onderscheid in tijden, maar een beschrijving van hoe de (gewone) mens zich moeizaam een weg baant door een wereld die in snel tempo verandert. Bouman schetst de geleefde ervaringen van de mens als het overleven van de enkeling in tijden van een ‘versnelde geschiedenis’, waarin het lijkt alsof de tijd sneller gaat dan voorheen, zelfs almaar versnelt.

De inhoud van Boumans nieuwe boek *Een onzer dagen*, is gekleurd door een diepgaande onzekerheid van de auteur over het werkelijke thema dat hem bezighoudt. In de Inleiding probeert hij het idee van Berdjajev, het onderscheid tussen innerlijke tijd en klokkentijd, uit te beelden.¹⁶⁸⁴ Maar in de Nabeschouwing zet Bouman uitgebreid zijn nieuwe idee voor een volgend boek uiteen. De vraagstelling voor dat nog te schrijven boek is: ‘Welke verbindingslijnen weeft de schietspoel¹⁶⁸⁵ van het lot tussen ieders individueel bestaan en het grote gebeuren, dat wij de naam “geschiedenis” waardig keuren? En hoe geven wij deze lijnen weer?’¹⁶⁸⁶

De tekst van *Een onzer dagen* staat klemvast tussen deze twee verschillende thema’s, tussen de Inleiding en de Nabeschouwing. Sommige recensenten meenden dat de Nabeschouwing een nabeschouwing was van het boek dat ze net hadden gelezen. Maar de Nabeschouwing is geen nabeschouwing maar een voorbeschouwing. Vriend Baudet begreep dat en

¹⁶⁸³ Onder meer S.J. van der Schaaf in *Het Parool* 8 mei 1965 en Ferd Rondagh in *De Volkskrant* 27 maart 1965.

¹⁶⁸⁴ Bouman trachtte, staande op ‘een Zwitserse Alpenweide, vochtig in de ochtendzon’ op een beeldende manier iets van de beide tijden te tonen. In het Zwitserse landschap hoorde hij in een sfeer van stilte een licht geruis, glijdende druppels die vochtstrepen trekken en zich verenigen tot miniatuur-waterloopjes, een smalle geul, een vingerbreed stroompje, het spel van dartel water, grillige aderen uitmondend in een beek, één van de beken die het berggraviertje voeden en die zich via een kloof in een meer stort. Dit alles geregistreerd door de zonnestand, een in ons menselijk tijdsschema passende waarneming. Maar waar de rivier zich uit het berglandschap losmaakt, bevaarbaar wordt, toegankelijk voor verkeer stroomopwaarts en verkeer stroomafwaarts, is het de klokkentijd die deze bedrijvigheid beheerst. Het vindt wegen ‘binnen een eigentijsorde, die de mens ternauwernood interesseert’.

¹⁶⁸⁵ De schietspoel wordt gebruikt in een weefgetouw. Het is een draaibare klos in een schuitje die bij het weven door het vak van de ketting geworpen wordt om het inslaggaren aan te brengen. Bouman kende de werking daarvan door zijn sociologische onderzoeken in de textielindustrie.

¹⁶⁸⁶ Bouman, *Een onzer dagen*, 312.

wees er op: in *Een onzer dagen* kondigt Bouman zijn volgende boek aan.¹⁶⁸⁷ Bouman erkende vijf jaar later ook dat de Nabeschouwing gaat over ‘het thema voor een volgend boek’.¹⁶⁸⁸

Baudet wist dat Bouman worstelde met wat hij ten diepste wilde zeggen, namelijk dat hetgeen voor ons zin en werkelijkheid heeft in feite zinloos en wezenloos is. Hij worstelde met de vraag hoe te schrijven over ‘de schietspoel van het lot’ tussen het kleine menselijke gebeuren en de grote geschiedenis en om daarmee de historici te overtuigen. Baudet gebruikte het oudtestamentische beeld van ‘worstelen met de engel’ om daarmee de existentiële strijd van Bouman te verbeelden. Hij concludeerde dat Bouman met *Een onzer dagen*, de engel niet overwonnen had noch de genade ontvangen had om door hem overwonnen te worden. Hij moedigde Bouman aan om de strijd niet onbeslist te laten ‘omdat je existentie zelf op het spel staat en gestaan heeft’.¹⁶⁸⁹

Niet veel later, bij Boumans afscheid van Groningen, gebruikte Baudet het Bijbelse beeld opnieuw en sprak nu zelfs van ‘een levenslange worsteling met de engel’.¹⁶⁹⁰ Boumans worsteling met de engel als metafoor voor zijn strijd met de geschiedwetenschap. In het oudtestamentische beeld van Genesis 32:22-32 worstelde Jakob de gehele nacht met een ander, of een Engel. De engel beseftte dat hij niet kon winnen en gaf het tegen de ochtend op nadat hij Jakobs heup ontwrichtte. Jakob echter liet de engel niet eerder gaan dan nadat de engel hem zegende. Daarbij ontving hij van de engel een nieuwe naam Israël: strijder met God.

De beeldspraak ‘worstelaar met de engel’ werd eerder gebruikt door Huizinga in 1921.¹⁶⁹¹ De historicus gebruikte de uitdrukking voor het zoeken en vorsen van historici naar een cultuurhistorische synthese om de betekenis van de wereldgeschiedenis te bepalen. Baudet moedigde Bouman aan om als Jakob te blijven strijden totdat hij de zegen, de goedkeuring van de historici krijgt. Tegelijkertijd zag Baudet dat niet gebeuren omdat naar zijn opvatting de geschiedwetenschap niet op weg was naar een ‘samenvattend, synthetisch inzicht in de gronden en roerselen van het menselijke bestaan’, Bouman zag dat wel als ‘haar wezenlijke taak’.¹⁶⁹² Verwijzend naar Huizinga bekende Bouman jaren later in zijn autobiografie dat hij gedurende zijn gehele ‘studiegang door, vooral in de jaren van mijn Groningse hooglerarschap’ tot de categorie van worstelaars met de engel behoorde.¹⁶⁹³

¹⁶⁸⁷ Brief Han Baudet aan Piet Bouman, 22 maart 1965, NHA (toegang 316).

¹⁶⁸⁸ Bouman, *Zondvloed*, 101.

¹⁶⁸⁹ Brief Han Baudet aan Piet Bouman, 22 maart 1965, NHA (toegang 316).

¹⁶⁹⁰ H. Baudet, ‘Bouman als historicus’ in: P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Assen 1967) 9-13.

¹⁶⁹¹ Johan Huizinga, ‘Twee worstelaars met de engel’, *De Gids* 85 (1921) 80-109 en 454-487. Huizinga recenseerde onder deze titel: Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes* en H.G. Wells, *The Outline of History*.

¹⁶⁹² Baudet, ‘Bouman als historicus’, 12.

¹⁶⁹³ Bouman, *Zondvloed*, 98-99.

Hoofdstuk 27 Vertrek uit Groningen

‘Ik heb altijd een dubbel leven geleid: als man van wetenschap en als “vrije schrijver”, zo bekende Bouman aan een van zijn uitgevers.’¹⁶⁹⁴ Hij betreurde het de fout te hebben begaan om geen pseudoniem te kiezen voor zijn ‘vrije werk. Zoals anderen, Asselbergs, Donkersloot en Nagel, dat wel deden om ‘hun taak als hoogleraar te scheiden van hun literaire werk’.¹⁶⁹⁵

Dacht Bouman werkelijk dat hij met een pseudoniem een duidelijk onderscheid kon maken tussen wat van zijn hand een wetenschappelijk boek en wat een niet-wetenschappelijk een zogenoemd ‘vrij’ boek was? Aan de uitgever van Elsevier aan wie hij bovenstaande ontboezeming deed, gaf hij voorbeelden van een indeling van zijn boeken naar type. Dan blijkt het nóg ingewikkelder te zijn dan een tweedeling. Hij schreef ‘eigenlijk drie typen boeken’: strikt wetenschappelijke, een middensoort voor een breed publiek en een genre voor een nog grotere lezerskring. Elsevier kwam er niet uit en gebruikte toch maar een tweedeling: wetenschappelijk werk (onder meer *Van Renaissance tot Wereldoorlog* en *In de ban der geschiedenis*) en de boeken waarmee Bouman als ‘vrije schrijver’ een zo groot mogelijke lezerskring wilde bereiken (bijvoorbeeld *Revolutie der eenzamen*, *Vijfstromenland* en *Een onzer dagen*).

Een pseudoniem voor de ‘vrije’ boeken? Voor de ‘gewone’ lezer maakte het niet uit. Die las geen ‘onwetenschappelijke’ boeken, maar korte beeldende verhalen in een meeslepende stijl geschreven, over wat hem in geschiedschrijving interesseerde en wat hij lezend in Boumans boeken wilde meebelevén. Ook de wetenschappelijke lezer en met name de historicus liet zich door een pseudoniem niet van de wijs brengen. Die wist dat Bouman pretendeerde om met zijn ‘vrije boeken’ een nieuwe geschiedschrijving te introduceren, om daarmee een leemte in de historische wetenschap op te vullen. Bouman beweerde bovendien dat hij deze nieuwe ‘historiografie’ onderbouwde met het essay *In de ban der geschiedenis*, waarin hij pleitte voor een geschiedschrijving waarin de mens in het middelpunt staat. Boumans ‘vrije’ geschiedschrijving kon echter de wetenschappelijke toets van vele historici niet doorstaan en het essay overtuigde hen ook niet.

Steeds reageerde Bouman op kritiek op dezelfde wijze. Door de terugtocht te aanvaarden, zich te verontschuldigen voor onduidelijkheden en het oproepen van misverstanden, fouten te corrigeren en te ontkennen dat zijn ‘vrije boeken’ door hem als wetenschappelijk bedoeld waren. ‘Was hij daarin niet steeds duidelijk genoeg geweest’ en liet hij niet juist daarom

¹⁶⁹⁴ Brief Bouman 10 juli 1976 aan C.F. van Gelderen uitgever van Agon Elsevier, NHA (toegang 316).

¹⁶⁹⁵ Bouman verwijst naar W.J.M.A. Asselbergs (1903-1968) hoogleraar literatuurgeschiedenis met het pseudoniem Anton van Duinkerken, N.A. Donkersloot (1902-1965) hoogleraar Nederlands met het pseudoniem Anthonie Donker en W.H. Nagel (1910-1983) hoogleraar criminologie met het pseudoniem J.B. Charles.

altijd zijn titel van professor weg? Gedurende de jaren, waarin Bouman naast zijn ambt als hoogleraar sociologie ‘vrije boeken’ publiceerde over wat hij aanduidde als een ‘vrije expressie van het historisch-existentiële’, leefde hij naar eigen zeggen in een bijna permanente ‘staat van creatieve spanning met de regels en beperkingen van de wetenschap’. Maar met de door hem bedachte oplossing voor dit probleem, het publiceren onder pseudoniem, ging Bouman de strijd met de heersende groep van het wetenschappelijk ‘veld’ niet bevredigend oplossen. Evenmin als hij dat deed door het weglaten van zijn titel professor. Misschien hielp het opgeven van het hoogleraarschap wel? Dan nog bleef de strijd met zichzelf, het ‘worstelen met de engel’, het onophoudelijk zoeken naar *hoe* te zeggen *wat* hij eigenlijk wilde zeggen, het schrijven vanuit existentie-filosofische gedachten waarin de menselijke positie in de wereld centraal staat.

Kon Bouman ontslag nemen als hoogleraar om als vrije schrijver eindelijk zijn ‘echte’ boek te gaan schrijven? Op Bevrijdingsdag 1966, nadat hij het manuscript van zijn nieuwe handboek voor sociologie naar de uitgever in Antwerpen had gestuurd, zag Bouman de vrijheid gloren. Nog ‘een jaar ambtenarij’ en intussen een aanloop nemen naar zijn volgende boek waarvoor hij de titel al had: *Een handvol mensen*.¹⁶⁹⁶ Bouman werkte inmiddels veertig jaar in het onderwijs, vanaf het moment dat hij op 1 september 1926 begon als leraar geschiedenis aan de RHBS te Middelburg. Dus ontving hij op 1 september 1966 voor dit ambtsjubileum een gratificatie. Was dit het laatste zetje dat hij nodig had om eerder dan op de gebruikelijke leeftijd van zeventig jaar het hoogleraarschap vaarwel te zeggen? Half oktober schreef hij aan het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Groningen, dat hij voornemens was om een verzoek tot ontslag per januari 1968 in te dienen.¹⁶⁹⁷ Hij was er met zijn verzoek vroeg bij, dat was noodzakelijk omdat er sprake was van een derde leerstoel sociologie, zodat er dus tamelijk onverwacht niet één maar twee vacatures sociologie ontstonden.

Na het voltooien van *Een onzer dagen* verrichtte Bouman in Groningen niet veel creatief werk meer. Wel schreef hij aanvullingen en verbeteringen van oud werk, zoals van *Algemene Maatschappijleer Eerste inleiding tot de sociologie*, van *Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen* en van *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. Hij herschreef verder *Sociologie, begrippen en problemen*, dat nog van 1940 was, tot een compleet nieuw handboek *Fundamentele sociologie*.¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹⁶ Dagboek 5 mei 1966, NHA (toegang 316).

¹⁶⁹⁷ Brief Bouman aan College van Curatoren 12 oktober 1966, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr. 38.

¹⁶⁹⁸ Dagboek 5 mei 1966, NHA (toegang 316).

Eerder al besloot Bouman om met een ‘groots werk’ afscheid te nemen van de sociologie om zich daarmee ‘definitief van de sociologie te distantiëren’.¹⁶⁹⁹ Hij wilde zich weer uitsluitend met geschiedenis bezighouden, nadat hij als dertigjarige overgestapt was van de (economische) geschiedenis naar de sociologie. Het afscheid van de sociologie moest een boek over arbeidsverhoudingen in Nederland worden en daarvoor kon hij onder andere zijn ervaringen als adviseur (commissaris) arbeidsverhoudingen bij het schoonmaakbedrijf Cemsto en zijn onderzoeken in de textielindustrie goed gebruiken. Maar een boek met als onderwerp ‘arbeidsverhoudingen’ heeft Bouman nooit geschreven, wel publiceerde hij *Industrieel klimaat*. Maar dat was niet helemaal het grootse afscheidswerk dat hij bedoelde. Wel publiceerde Bouman nog een aantal sociologische artikelen waartoe hij zich als hoogleraar sociologie verplicht voelde, gaf hij lezingen over sociologische thema’s en bezocht hij in 1964 een sociologencongres in Heidelberg vanwege de honderdste geboortedag van Max Weber.

Ook verving Bouman dus alsnog zijn veel gebruikte handboek door *Fundamentele sociologie* (1966), dat werd uitgegeven door dezelfde uitgever, de Standaardboekhandel te Antwerpen, die hem al voor de oorlog had gevraagd om een inleiding in de sociologie te schrijven. Toen was dat *Sociologie, begrippen en problemen* geworden, dat hem toegang had verschaft tot het Groningse professoraat. Boumans nieuwe sociologieboek is een overzicht van wat hij in de loop der jaren in zijn colleges behandelde.¹⁷⁰⁰ Dat maakt *Fundamentele sociologie* in de eerste plaats tot een leerboek met daarin vrijwel alle toen bekende begrippen, typologieën, stromingen en benaderingswijzen van de sociologie. Geen werkelijke synthese in de zin van het samensmelten tot een nieuw geheel, zoals Bouman in het ‘Woord vooraf’ belooft, maar overwegend het bijeen plaatsen van Europese en Amerikaanse sociologie.

Bouman haalde daarvoor veel uit de kast, waardoor het niet alleen een leerboek is, maar tevens een rijk naslagwerk, dat door een literatuurlijst en personen- en zakenregister gemakkelijk toegankelijk is. Zoals vrijwel alle boeken van de vroegere leraar Bouman is ook deze uitgave, ondanks de overladenheid en compactheid, zeer leesbaar geschreven. Maar de geïnteresseerde lezer vindt er geen nieuwe theorie in, wel een oude en bekende theorie, die van Bouman zelf. Door het gehele boek heen schemert, dan wel schittert, het sociologieconcept dat hij ruim vijftientig jaar geleden had geformuleerd en we al van Bouman kennen: sociale structuur is een verbijzondering van cultuur. Andersom is het ook waar dat aspecten

¹⁶⁹⁹ Dagboek 24 oktober 1958, NHA (toegang 316).

¹⁷⁰⁰ Brief Bouman 16 maart 1966 aan de heer Van der Heyden, afdeling uitgeverij N.V. Standaardboekhandel, NHA (toegang 316).

van cultuur de invloed van sociale structuurelementen ondergaan. Alle sociologie vertoont een cultuursociologische inslag.¹⁷⁰¹

Op 1 maart 1967 was het zover, toen zette Bouman zijn eerdere voornemen om zich in zijn vijfenzestigste levensjaar uit het ambt terug te trekken om in een formeel verzoek aan het College van Curatoren der Rijksuniversiteit te Groningen. Bouman verzocht het College te willen bevorderen om hem per begin januari 1968 eervol ontslag te verlenen als ‘hoogleraar sociologie met inbegrip van de grondslagen van het maatschappelijk werk’. Het vertrek betrof twee faculteiten: niet alleen de faculteit der sociale wetenschappen, maar ook de rechtenfaculteit, waarvan hij vanaf zijn aanstelling in 1946 nog steeds lid was.¹⁷⁰² Met zijn dubbel verzoek was Bouman er zoals gezegd tamelijk vroeg bij en de reden is ook dat hij vermoedde dat onder meer het overleg tussen de faculteiten om zijn opvolging te regelen veel tijd ging kosten, hij kende zijn collega’s. Maar waarom niet een paar maanden eerder terugtreden, met ingang van zijn vijfenzestigste verjaardag op 19 september 1967? Bouman wilde het wel graag, maar hij wilde ook de zestig studenten die zijn doctoraal-werkcollege volgden en in het najaar tentamen zouden doen niet duperen. Bovendien miste hij met een eerder vertrek dan begin 1968 een vol jaar aan pensioenrechten.

Bouman wilde ook een statement maken. Hij was voorstander van pensionering op 65-jarige leeftijd, want het hoogleraarschap is zwaar, ‘gevoelens van vermoeidheid of (...) haperingen in de gezondheidstoestand’ zijn niet te ontlopen. Terecht wees Bouman daarbij in zijn brief aan het College, op zijn vele werk naast zijn gewone plichten. Het extra werk om twee faculteiten ‘in eerste aanloop te organiseren en op gang te brengen’: eerst de economische faculteit en daarna de sociale faculteit; bovendien was hij ook nog secretaris van de Senaat geweest en aansluitend een jaar rector magnificus.

Het aantal studenten in de sociale faculteit vertienvoudigde in de tijd dat hij in Groningen werkte. Toen hij in 1946 begon, was zijn (bij-)vak sociologie ondergebracht bij de juridische faculteit en had Bouman nog geen tien studenten, geen medewerkers noch een eigen werkkamer. Bij zijn vertrek in januari 1968 waren er in totaal 550 sociologiestudenten, 3 hoogleraarsplaatsen en vele medewerkers.

¹⁷⁰¹ Bouman, *Fundamentele sociologie* (N.V. Standaard-Boekhandel, Antwerpen/ Het Kasteel N.V. Utrecht) 13.

¹⁷⁰² Brief Bouman aan College van Curatoren 1 maart 1967, Persoonsdossier P.J. Bouman, Archiefdepot RuG, nr. 38.

Er was nog een andere kant van het vele werk aan de universiteit dat hij onder de aandacht van het College bracht, het werd voor hem steeds moeilijker ‘om de rust en de concentratie te vinden voor schrijfplannen, die mij bijzonder ter harte gaan’.

Enkele weken later verzocht Bouman Hare Majesteit de Koningin (Juliana) om hem ontslag te verlenen.¹⁷⁰³ Als reden voor dit ‘vroegtijdig’ ontslag noemde Bouman zijn gezondheid, zonder dit nader toe te lichten. Maar we weten dat Bouman in de jaren daarvoor al drie keer een maagzweer had gehad. Hem werd eervol ontslag verleend met ingang van 16 januari 1968. De voorbereidingen voor Boumans afscheid van Groningen konden beginnen, zijn afscheidscollege stond voor 24 november 1967 gepland. Helaas werd Bouman in dat najaar van 1967 niet veel rust gegund om zich volledig aan het afscheid te kunnen wijden. Er was de inbraak in zijn woning aan de Esserweg 24 in Groningen. De inbrekers richtten veel vernielingen aan, strooiden keukenvoorraden over de vloer en ontvreemdden een bedrag van fl. 150.¹⁷⁰⁴ Zo gezien was de materiële schade niet groot, maar psychisch had de inbraak misschien een grotere impact.

Zorgelijker waren de problemen die Bouman en zijn vrouw hadden met hun kinderen. Niet met hun oudste zoon Jan Willem, die na zijn doctoraal aan de door zijn vader opgerichte economische faculteit met zijn vrouw naar Heerlen vertrok voor een baan bij de Staatsmijnen. Wel met zoon Paul, die sinds februari 1966 hoogleraar was in de experimentele endocrinologie aan dezelfde universiteit als zijn vader maar dan in de medische faculteit. Er was ‘een zekere verwijdering’ ontstaan met Paul en zijn vrouw en dat was niet de eerste keer; de verhouding van Paul en zijn echtgenote met zijn ouders was nogal wisselend. Kwam het doordat Paul zwaar aan het leven tilde zoals Bouman zelf dacht?¹⁷⁰⁵

Veeleisender echter was het ‘doorlopend misverstand’ tussen Bouman en zijn echtgenote Stien enerzijds en hun jongste zoon Tom en diens vrouw Corrie anderzijds. ‘Dit hele complex van narigheden’ waarover anderen ‘zich een oordeel aanmatigen’ en waarin ook de kinderen van Tom en Corrie werden betrokken. Bouman hield zich al langer bezig met de ‘perikelen’ van zijn jongste zoon, waarmee hij desalniettemin een goed contact leek te hebben. In het najaar van 1967, de periode van het Gronings afscheid van Bouman, namen de problemen met Tom in omvang en ernst toe. Tom was precies de dag na Boumans vijfendertigste verjaardag, op 20 september 1937, geboren. Hij was, zoals zijn ouders dat volgens hem noemden: een ongelukje, een nakomertje en verschilde achtenhalfjaar met zijn oudste broer

¹⁷⁰³ Brief Bouman aan Koningin Juliana 31 maart 1967, Persoonsdossier P.J. Bouman Archiefdepot RuG. Nr.38.

¹⁷⁰⁴ *Nieuwsblad van het Noorden* 7 oktober 1967.

¹⁷⁰⁵ Dagboek 19 september 1967, dagboek 1 januari 1970, NHA (toegang 316).

Jan Willem en zeven jaar met zijn broer Paul. Bouman was buitengewoon gelukkig met ‘dat kleine kereltje’, het gaf hem in een tijd vol onzekerheid weer nieuwe levenslust. Toch zag hij zijn jongste zoon weinig, doordat hij eerst veel door Nederland reisde voor de vernieuwingsbeweging en de Nederlandse Unie en daarna vaak in het buitenland was voor onderzoek en gastcolleges. Tom ging die afwezigheid van zijn vader niet goed af. De dag dat Tom twaalf jaar werd, op 20 september 1949, was zijn vader er ook niet, die had heel wat anders aan zijn hoofd: zijn eigen vader was diezelfde dag overleden.

Niet veel later vertrok Bouman voor lange tijd naar Amerika, kort daarna ging zijn vrouw hem achterna om samen met haar man twee maanden in Amerika te verblijven. De drie kinderen bleven alleen achter en de eenentwintigjarige Jan Willem nam de zorg voor het huishouden op zich en ook de zorg voor zijn jongste broertje, die in deze maanden toelatingsexamen voor het gymnasium deed. Tijdens de gymnasiumjaren begin jaren vijftig namen de problemen met Tom toe, hij was thuis niet langer te handhaven en werd ondergebracht bij een goede vriendin van het echtpaar Bouman. Het was kort nadat Tom in oktober 1951 een schokkende gebeurtenis meemaakte. Hij ontdekte op zijn vaders bureau de opengeslagen agenda met ‘netjes een schuine streep getrokken’ door elke dag van de nieuwe week met of zonder afspraken en daarnaast liggend een levensverzekeringspolis. ’s Avonds in bed hoorde de toen veertienjarige Tom dat zijn vader was gevonden en ‘dat er niets aan de hand was’.¹⁷⁰⁶

Niet alleen Tom maar veel van zijn generatiegenoten vertoonden in die periode gedrag dat gold als afwijkend. Er verschenen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw veel artikelen over het ‘jeugdprobleem’ en over de afwijzing door de jeugd van de door ouderen aangeboden middelen, zoals het georganiseerde jeugdwerk. Maar de toon van de publicaties was een andere dan in de beginjaren vijftig over de zogeheten massajeugd: de stem van de jongere zelf moest nu worden gehoord.

Ondanks, dan wel dankzij de problemen hadden vader Bouman en zijn zoon Tom vaak en veel contact met elkaar en in de zomervakantie van 1956 reisden zij samen door Frankrijk. Dat was nadat Tom, zijn vader (en zijn moeder) wegens hun verblijf in Zuid-Afrika maanden lang niet had gezien. Wanneer Tom een jaar later in het ziekenhuis belandt, vertrekt Bouman juist naar Colijnsplaat om in alle rust aan zijn boek *Vijfstromenland* te werken. Toch lijkt het met de jongste zoon beter te gaan, dat wil zeggen dat het ging zoals zijn ouders het graag zagen. Tom slaagde in juni 1957 voor het eindexamen gymnasium en deed een dag later belij-

¹⁷⁰⁶ Penta 001 2002. Een wekelijks feuilleton van Tom Bouman voor familie, vrienden en bekenden, NHA (toegang 316).

denis in de kerk met de bedoeling om in Amsterdam theologie te gaan studeren. Hij begon aan de studie, maar zou die niet afmaken.

Tijdens die Amsterdamse jaren vertoonde Tom steeds meer gedrag dat afweek van de conventies van zijn ouders, maar weer wel pasten in de toen opkomende jeugdcultuur. Ook zijn gehele verdere leven kenmerkte Tom Bouman zich niet door burgerlijk gedrag en wel door twaalf ambachten en dertien ongelukken. Daarin is evenwel een Leitmotiv van zijn vader te herkennen: sociale bewogenheid en een concreet idealisme. Hij had trouwens meer met zijn vader gemeen, zoals een drang om te schrijven, liefst literair en veelal over filosofische en maatschappelijke thema's.

Wanneer 'het oorlogsverleden' en wat daaraan vooraf ging ter sprake kwam, werd Bouman altijd onrustig. Juist dat gebeurde in de periode van zijn afscheid van Groningen. Zoon Tom schreef daar ruim veertig jaar later over: 'Toen links in de jaren zestig politiek correct begon te worden', werd mijn vader ook verdacht van 'een te grote "*Deutschfreundlichkeit*" in oorlogstijd'. Tom verwees daarmee naar beschuldigingen in enkele dag- en opiniebladen over de Nederlandse Unie en onder meer de rol van zijn vader daarin.¹⁷⁰⁷

In de eerste jaren na de oorlog bestond er een 'relatief nuchter beeld van de gebeurtenissen tussen 1940 en 1945'.¹⁷⁰⁸ De omslag naar een 'overspannen beeld' kwam pas halverwege de jaren zestig tot stand. Zo oordeelde, direct na de Tweede Wereldoorlog een commissie in opdracht van de regering dat het Driemanschap van de Nederlandse Unie over het geheel genomen in het belang van Nederland had gehandeld.¹⁷⁰⁹ De conclusie van de commissie paste in de naoorlogse stemming om na een korte periode van verwerking de oorlog achter zich te laten om aan het werk te gaan met de wederopbouw. De omslag naar een andere mening over Nederland en de Nederlanders tijdens de Duitse bezetting, begon in de jaren zestig met de door Loe de Jong gepresenteerde televisieserie *De Bezetting*, waarin de presentator het beeld vestigde dat er in de oorlog goede en foute mensen waren. Vrijwel het gehele Nederlandse volk bleek, volgens De Jong, tot de eerste groep te behoren, hoewel velen zich tijdelijk door het Driemanschap hadden laten meeslepen.

De moord op hun joodse landgenoten werd door De Jong buitengewoon voorzichtig gebracht, maar dat beeld werd al snel en radicaal verstoord met de kidnapping in 1960 van Adolf Eichmann door de Israëliëse geheime dienst. Eichmann was als ambtenaar verant-

¹⁷⁰⁷ Penta 001 2002 198, NHA (toegang 316).

¹⁷⁰⁸ Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 13.

¹⁷⁰⁹ Commissie Fockema, *De Nederlandse Unie en haar driemanschap* (Schiedam 1946).

woordelijk was voor de moord op miljoenen joden. Het proces tegen hem, dat met veel media-aandacht gepaard ging, bleek een internationaal keerpunt waardoor ook de Nederlanders zich begin jaren zestig voor het eerst bewust werden van het joodse drama. Daar bovenop kwam in 1965 de publicatie van de historicus Jacques Presser, *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, over de geschiedenis van de Jodenvervolging in Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Mede door deze publicatie werd de oorlog vanaf de tweede helft van de jaren zestig verbonden met het joodse drama. Iedereen, 'die in de oorlog niét in het verzet of Londen had gezeten', was ineens schuldig of voelde zich zo.¹⁷¹⁰ In 1969 bracht De Jong het eerste deel uit van het monumentale werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* dat uiteindelijk veertien delen ging omvatten.

Het is in deze context dat De Jong met Bouman correspondeerde. Bouman wist dat De Jong in het vierde deel van zijn werk de geschiedenis van de Nederlandse Unie ging behandelen. Hij had hem geadviseerd om 'het gebeuren ook te zien door de ogen van hen die in het historisch gebeuren waren betrokken. Dat gebeurt veel te weinig!'¹⁷¹¹ Bovendien meldde Bouman dat hij zelf 'een groter werk' onder handen had over 'enige vervolgdten – kunstenaars en geleerden – uit de Hitlertijd', waarmee hij zijn nieuwe boek *Een handvol mensen* bedoelde.

De Jong toonde veel interesse in die studie, bood zijn hulp aan en drong aan op een gesprek. Een gesprek had volgens De Jong zin omdat Bouman, juist bij dit onderwerp, niet voorbij moest gaan 'aan de onjuiste kijk die je, niet als enige overigens, in die periode op het nationaal-socialisme had en die je ook indertijd gepubliceerd hebt.'¹⁷¹² De Jong raakte een gevoelige snaar met zijn advies aan Bouman om in zijn nieuwe boek *ook* te schrijven over zijn eigen 'onjuiste kijk' in de jaren dertig. Hij ging er dus vanuit dat Boumans volgende boek ging over de juiste of onjuiste keuzes die werden gemaakt door 'de handvol mensen' in het tijdperk van Hitler. Bouman behoorde dan natuurlijk ook over zichzelf te schrijven en De Jong wilde hem graag helpen bij het op papier zetten van 'zijn onjuiste kijk'. De geschiedschrijver van het Rijk drong zelfs meerdere malen aan op een gesprek daarover, kennelijk vertrouwde hij het niet alleen aan Bouman toe.

Bouman schrok van de opstelling van De Jong en schreef per omgaande een lange brief terug.¹⁷¹³ Hij erkende dat hij in de jaren dertig 'diep onder de indruk [was] van de langdurige massale werkloosheid'. Hij had, schreef hij 'korte tijd gedacht dat een "nationaal" ge-

¹⁷¹⁰ Chris van der Heijden, *Grijs verleden*, 379.

¹⁷¹¹ Brief 1 oktober 1967 van Bouman aan Loe de Jong,

¹⁷¹² Brief 5 oktober 1967 van Loe de Jong aan Bouman, NHA (toegang 316).

¹⁷¹³ Brief 6 oktober 1967 van Bouman aan Loe de Jong, archief 700 Secretariaatsarchief, NIOD, 1967 (I combin).

oriënteerde socialistische planeconomie, als vakterm met nationaal socialisme aan te duiden, een uitweg zou kunnen zijn voor wat op een “Zusammenbruch” van het kapitalisme begon te lijken’. Zijn visie werd, zo schreef Bouman, ‘gelogenstraft ook door het gebeuren om ons heen’. Vervolgens somde Bouman een lange rij ‘goede’ activiteiten van hemzelf in de oorlog op en vroeg: ‘Mag dat alles enigermate opwegen tegen een kortstondige misvatting?’ Bovendien, vulde Bouman aan, schreef hij zijn ‘in 1935 verschenen boek *Jaurès, Wilson, Rathenau* (oplage door de Duitsers in beslag genomen)’ en had hij al 32 jaar lang dezelfde koers gehouden.¹⁷¹⁴

Hij liet in het midden waarover *Een handvol mensen* precies zou gaan. En ging ook niet in op de veronderstelling, dat hij daarin zelf zou voorkomen, en eveneens niet over een gesprek daarover met De Jong. De reactie van De Jong zal hem er niet geruster op hebben gemaakt. De Jong wees er op dat sinds 1945 de relaties goed waren en dat ‘niemand van ons in die twee vroege brochures enig probleem heeft gezien. De andere feiten waren ons trouwens bekend’.¹⁷¹⁵ Met ‘ons’ bedoelde De Jong naast zichzelf de andere medewerkers van zijn instituut, zoals Ben Sijes, die Bouman kende van het onderzoek naar de april-mei-stakingen van 1943. Met de ‘twee vroege brochures’ bedoelde De Jong natuurlijk Boumans geschriften in de jaren dertig over het nationaalsocialisme.¹⁷¹⁶ Maar wat bedoelde De Jong met de toevoeging: ‘De andere feiten waren ons trouwens bekend’?

De historicus De Jong zag het als zijn morele plicht om fout gedrag in en voor de Tweede Wereldoorlog aan te wijzen en af te keuren. Met ‘de andere feiten’ kan hij ‘foute gedragingen’ van Bouman bedoeld hebben óf de door Bouman zelf opgesomde ‘goede’ activiteiten tijdens de Duitse bezetting. Waarschijnlijk doelde De Jong op Boumans kortstondig lidmaatschap van de NSB en wilde hij Bouman waarschuwen. Hij adviseerde hem opnieuw om in zijn nieuwe studie ook zijn eigen verleden te betrekken omdat anders ‘kwaadwillige critici (die hier nu eenmaal in Hülle und Fülle zijn) daarvan een punt zouden maken’.¹⁷¹⁷ Wilde De Jong dat Bouman dat lidmaatschap zelf bekend zou maken, suggereerde hij dat anderen dat gingen doen, of dat hijzelf ‘de andere feiten’ ging opnemen in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*?

Deze, in het klimaat van de jaren zestig en zeventig, voor Bouman mogelijk zeer beschadigende informatie was, bij mijn weten, indertijd alleen bekend binnen het instituut van De Jong. Bouman zelf verwees er misschien naar in zijn autobiografie *Voor en na de zond-*

¹⁷¹⁴ *Jaurès, Wilson, Rathenau* verscheen niet in 1935 maar in 1936.

¹⁷¹⁵ Brief 10 oktober 1967 van Loe de Jong aan Bouman, NHA (toegang 316).

¹⁷¹⁶ *Het socialisme aan den tweesprong* (1933) en *Structuurcrisis en Nationaal-Socialisme in Nederland* (1935).

¹⁷¹⁷ Brief 10 oktober 1967 van L. de Jong aan Bouman, NHA (toegang 316).

vloed. Toen hij schreef dat men hem nog ‘veel meer voor de voeten [kon] werpen’ dan alleen de brochures.

Het afscheid van de Rijksuniversiteit Groningen was groots, er was een uitgebreid programma dat zich over drie dagen uitspreidde. Het werd georganiseerd door een commissie van stafleden van het Sociologisch Instituut en de Groninger Sociologische Studenten Vereniging. Boumans afscheid werd tevens aangegrepen voor een lustrumviering van het Sociologisch Instituut en een reünie van afgestudeerden. Het lustrumprogramma speelde zich af op de dag voor en de dag na het eigenlijke afscheid van Bouman, vrijdag 24 november 1967. Op donderdag waren er onder meer inleidingen van twee Groningse collega's, de hoogleraar economie Pen en de toen nog lector, later hoogleraar economie C. de Galan. Het optreden van beide kan gezien worden als een hommage van de economische faculteit aan de opbouw waarvan Bouman veel had bijgedragen. Pen vertegenwoordigde ook de rechtenfaculteit waarvan Bouman nog steeds lid was en dus ook afscheid van nam.

Op de zaterdag verzorgden de collega's van het Sociologisch Instituut een programma met veel aandacht voor de stad Groningen. Ontvangst door burgemeester J.J.A. Berger en inleidingen door de burgemeester en enkele hoofdami-nenaren over stedelijke planning, verkeersproblemen en culturele zaken en aandacht voor de ontwikkeling van de studie in de sociologie op het Sociologisch Instituut, inclusief een bezoek aan het Rekencentrum. Ter afsluiting van het zaterdagprogramma bood Saal namens het instituut een geschilderd portret van Bouman aan, niet in toga maar in pak zoals Bouman dat wilde maar waardoor het portret geen plek kon krijgen in de senaatskamer. Het schilderij was vervaardigd door de kunstschilder E.H. van Dulmen Krumpelman Jr.¹⁷¹⁸

Een apart afscheid van alle medewerkers van het Sociologisch Instituut voor Bouman en zijn echtgenote vond drie weken later plaats. Het bestond uit een ‘reisprogramma’ door Groningen en Drenthe waarin verschillende ‘aanlegplaatsen’ waren opgenomen, waaronder een bezoek aan een expositie van Van Dulmen Krumpelman Jr. Later ontving Bouman nog een afscheidscadeau: een boek met daarin foto's van alle activiteiten en aanwezigen op die vrijdag 15 december.

Het belangrijkste onderdeel te midden van al deze festiviteiten, betrof natuurlijk Boumans afscheidscollege op vrijdag 24 november om 16.00 uur op het Sociologisch Instituut. De belangstelling was zo overweldigend, dat velen moesten uitwijken naar een ook al stampvolle

¹⁷¹⁸ E.H. van Dulmen Krumpelman Jr. (1925-2000) was schilder en beeldhouwer te Rolde. Hij richtte samen met zijn vader die ook kunstschilder was het Drents Schildergenootschap op.

belendende collegezaal om daar het college van Bouman op een scherm te volgen. Lukte het niet om bij het college aanwezig te zijn, of wilde men de rede van Bouman nog eens dan wel voor het eerst in een samenvatting beluisteren, dan kon dat drie dagen later op 27 november 's avonds van 21.30 uur tot 22.00 uur op Hilversum 1. Bovendien is Boumans afscheidscollege opgenomen in een feestbundel onder de titel *Wetenschap en werkelijkheid*,¹⁷¹⁹ die door een comité van oud-leerlingen en vrienden is samengesteld.

De bundel bevat een door Bouman zelf gemaakte selectie van zijn artikelen als historicus en als socioloog en begint met een bijdrage over de persoon Bouman door Saal en vervolgens inleidingen over Bouman als historicus door Baudet en over Bouman als socioloog door zijn oud-student en promovendus Van Houten.¹⁷²⁰ Het boek sluit af met een ruim tien pagina's tellende lijst van voorintekenaren, die wordt aangevoerd door koningin Juliana en prinses Beatrix. Voorin de bundel is een foto opgenomen van het door Van Dulmen Krumpelman Jr. geschilderde portret.

In zijn college onder de titel *Doolhof der werkelijkheid*¹⁷²¹ nam de scheidende hoogleraar sociologie geen afscheid van de sociologie maar afscheid van zijn dubbelleven. Afscheid van de sociologie meende hij al eerder te hebben genomen met het publiceren van zijn nieuwe handboek *Fundamentele sociologie* (1966). De rol van professor in de sociologie die hij ervoer als 'een veel-gehanteerd sociaal pressiemiddel', waarmee hij steeds tot de orde werd geroepen, hing wat hem betreft reeds aan de wilgen. Bouman verheugde zich er nu vooral op om straks als vrij man zijn volgende 'vrije' boek te schrijven. Beperkte hij zich er daarom toe om nog eens uit te leggen vanuit welke anders-wetenschappelijke zienswijze hij zijn vrije boeken schreef?

Het onderwerp van zijn afscheidscollege betrof de wetenschappen van de mens. Meer in het bijzonder *die* menswetenschappen, die er aanspraak op maken dat ze zich bezighouden met menselijke werkelijkheden. Maar zelden dragen zij meende Bouman bij aan meer inzicht in het specifiek menselijke en veeleer aan kennis over enkele *aspecten* van het mens-zijn. In methodologische vaktaal heet het volgens Bouman, dat zij verschijnselen operationeel maken, de weg 'van schematisering en abstractie' volgen. Daarmee hopen zij "'boven de feiten te blijven', maar ze verwijderen zich juist daardoor van de werkelijkheid.¹⁷²² Menselijke werkelijkheden, zo gaat Bouman verder, behoren 'niet tot de gewone volkomen objectiveerbare

¹⁷¹⁹ P.J. Bouman, 'Doolhof der werkelijkheid' in: P.J. Bouman, *Wetenschap en werkelijkheid* (Van Gorcum Assen 1967) 294-307.

¹⁷²⁰ De inhoud van deze bijdragen heb ik elders in dit boek inmiddels meermalen gebruikt.

¹⁷²¹ Bouman, 'Doolhof der werkelijkheid', passim.

¹⁷²² Bouman, 'Doolhof der werkelijkheid', 296.

“feiten”. Werkelijkheid en kennis van de werkelijkheid zijn met elkaar verbonden verschijnselen in een patroon van menselijk leven en geschiedenis. Boven de feiten blijven? Men moet zich invoegen in de ‘leefwereld’ van de mens, daar waar feiten het gedrag en handelen beïnvloeden. De empirische wetenschap daarentegen bereikt exactheid door veel weg te kappen. Daardoor houdt zij een ‘kunstmatig doorzichtig gemaakte mens’ over, een ‘boom met afgezaagde takken in een ietwat spookachtig landschap’. Maar waar het om gaat is voorrang te geven aan werkelijk menselijk leven boven wetenschappelijke systematiek.

Bouman gebruikte zijn afscheidscollege om nog eens de verschillen tussen de *empirische wetenschap* en de fenomenologische of *existentiële richtingen* uit te leggen en nadrukkelijk te getuigen van zijn voorkeur voor de laatste. De inhoud van zijn betoog was voor het overgrote deel van de toehoorders niet nieuw, zij herkenden wat ook in zijn essay *In de ban der geschiedenis* stond en herkenden de visie van waaruit hij zijn vrije boeken schreef. Wat bewoog Bouman precies om bij zijn afscheid de schijnwerper te richten op het onderscheid tussen menselijke werkelijkheden, gezien door de bril van de existentiële filosofie en de fenomenologie én de mens zoals de empirische wetenschap die toonde? Was het omdat hij meende dat er voor hem als relatieve buitenstaander geen eer meer was te behalen aan het evalueren, bekritisieren dan wel ophemelen van de Groningse sociologie gedurende de afgelopen ruim twintig jaar?

Sinds collega Gadourek in 1959 de plaats van Bouman als hoogleraar-directeur van het Sociologisch Instituut had ingenomen was er veel veranderd. Aandacht voor moderne onderzoekstechnieken en onderzoekvaardigheden en het doen van (meer) empirisch onderzoek. Buitenstaanders bestempelde het sociologische opleidingsklimaat zelfs als “de Groninger School”.¹⁷²³ In het jaar van Boumans afscheid verscheen van Gadourek *Sociologische onderzoekstechnieken*, het standaardwerk voor de Groningse moderne sociologie. Stond Bouman al buiten nog voor hij vertrokken was? Bouman bezette nog wel een eigen plek: de colleges Algemene Sociologie en aan de hand van de daar gebruikte collegestof publiceerde hij *Fundamentele sociologie*. Daarin verwijst hij bijvoorbeeld, al is het dan slechts in een halve zin, naar de invloed van moderne filosofische stromingen zoals de fenomenologie en de existentiële filosofie op de herleefde belangstelling voor de kentheoretische grondslagen van de sociologie.¹⁷²⁴ Die herleefde belangstelling bestond onder meer uit een recente publicatie van de katholieke Nijmeegse filosoof en existentialist S. Strasser, waarin de auteur pleit voor een

¹⁷²³ Hilda Amsing en Mineke van Essen (red.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2014) 208-209.

¹⁷²⁴ Bouman, *Fundamentele sociologie*, 22.

empirische menskunde op fenomenologische grondslag en uit een eveneens net verschenen boek van de Leidse hoogleraar wijsgerige sociologie Beerling met daarin onder meer een hoofdstuk getiteld ‘Sociologie en existentialisme’.¹⁷²⁵

Maar nogmaals, Bouman hield geen afscheidscollege over specifiek de sociologie. Hij ging dus ook niet verder in op de door hem genoemde ‘herleefde belangstelling’ voor de relatie tussen sociologie en het existentialistische denken. Hij sprak over *de* menswetenschappen in het algemeen en meer in het bijzonder over de empirische methode enerzijds en de existentieel-fenomenologische benadering van de menselijke werkelijkheid anderzijds.

Hoewel het dus voor velen bekende stof was, vroeg Bouman er opnieuw aandacht voor, omdat hij een dringende vraag had en die vraag was niet bedoeld voor sociologen maar voor historici. Want sinds hij *Fundamentele sociologie* had gepubliceerd, om daarmee afscheid te nemen van de sociologie, dacht hij tegelijkertijd na over zijn volgende vrije geschiedenisboek. Hij was zich bewust geworden van de bijzondere plaats die de geschiedwetenschap tussen de wetenschappen van de mens inneemt. De geschiedenis was dan wel evenals de sociologie empirisch, maar de geschiedwetenschap laat tegelijk ‘ruimte voor werkelijkheden van het mens-zijn’.¹⁷²⁶

Zijn dringende vraag aan de historici was: ‘waarom zou men in de doolhof der werkelijkheid niet *beide* wegen volgen’. Waarom niet zowel de formele wetenschappelijke weg gebruiken alsook een weg die loopt tussen kunst en wetenschap? Zoals hijzelf beproefde met experimenten met filmische expressie en het gebruik van symbolen om toegang te krijgen tot verborgen menselijke werkelijkheden. Er is volgens Bouman, met een verwijzing naar Nietzsche, een geschiedschrijving denkbaar met het predicaat objectiviteit zonder dat het een druppel empirische waarheid bevat. Aan Boumans vraag is het standpunt van de levensfilosofen te herkennen, dat de fenomenologische methode niet *in plaats van* maar *naast* de empirische methoden gebruikt behoort te worden.

In de Nabeschouwing in *Een onzer dagen*, die dus geen nabeschouwing is, stelt Bouman een ordening voor: het schematiseren van de menswetenschappen in drie concentrische cirkels. Een binnencirkel voor de zuivere geordende empirische en vakspecialistische wetenschap; een middenring daaromheen voor samenwerking tussen verschillende wetenschappen van de mens en een buitenste cirkel ‘boordevol menselijke werkelijkheden’.¹⁷²⁷ Met die laatste cirkel bedoelde hij datgene wat niet meer wetenschappelijk is’, waarnaar ‘de buitenweten-

¹⁷²⁵ R.F. Beerling, *Wijsgerige-sociologische verkenningen. Tweede Bundel* (Arnhem 1965) 134-187.

¹⁷²⁶ Bouman, *Een onzer dagen*, 302.

¹⁷²⁷ Bouman, *Een onzer dagen*, 305-307.

schappelijke afvalstoffen (...) zijn verbannen maar dat ook niet het gebied van de kunst is. Bouman situeert zijn 'vrije' boeken in de buitenste cirkel, een grensgebied tussen wetenschap en kunst door te experimenteren met symbolen en filmische technieken om de verborgen menselijke gevoelens en emoties uit te beelden.

Merkwaardig, dat hij zijn vrije publicaties in de buitenste ring plaatst en daarmee dus *buiten* de wetenschap.¹⁷²⁸ Bouman liet zich daarmee veel gelegen liggen aan de meningen van de vakspecialisten. Terwijl hij zich daarvan op andere momenten nu juist weinig aantrok en beweerde, dat niet hij maar zij het bij het verkeerde eind hadden. Zoals in het essay *In de ban der geschiedenis*, waarin hij trachtte aan te tonen dat zijn experimentele boeken serieus moesten worden genomen als een *andere* vorm van wetenschap. En zoals hij nu juist ook in zijn afscheidscollege betoogde, en in het geheel niet repte over concentrische cirkels laat staan over een buitenwetenschap, maar hartstochtelijk pleitte voor het gebruiken van twee verschillende *wetenschappelijke* wegen.

Bouman bleef immer ambivalent en fundamenteel onzeker over de positionering van met name zijn 'vrije' boeken. Soms kenmerkte hij zijn vrije publicaties nadrukkelijk als niet wetenschappelijk, dan weer als een hoogst noodzakelijke andere wetenschappelijke benadering en dan weer als een vorm daartussenin. Twee jaar na zijn afscheid hoopte hij zelfs op een terugkeer naar 'een meer orthodoxe wijze van geschiedschrijving', die lag hem meer dan zijn experimenten.¹⁷²⁹ Ook aan het slot van zijn afscheidscollege lijkt de onzekerheid van de existentialist in hem weer toe te slaan. Hij stelt dan dat de door hem bepleitte fenomenologische weg 'ongetwijfeld' wetenschappelijke vooruitgang oplevert, maar dat men ook kan verdwalen gedurende het verwijlen aan de grenzen van de wetenschap. 'Men beweegt zich nu eenmaal niet zonder risico in de doolhof der werkelijkheid.'¹⁷³⁰

Niet lang na zijn afscheid ontving Bouman van de koningin de eervolle benoeming tot commandeur in de Huisorde van Oranje. Anderhalf jaar later op 13 december 1968 werd hij opnieuw in het zonnetje gezet, want benoemd tot erelid van de Sociologische Vereniging met het predicaat 'vorser van de cultuursociologie'. En nog was het afscheid van Bouman niet voorbij, want ter afsluiting van zijn vertrek organiseerde het Groningse Universiteitsmuseum in 1970 een tentoonstelling over het werk van Bouman.

¹⁷²⁸ H.E.S. Woldring, 'Wetenschap waartoe? Een wetenschappelijk in memoriam van prof. dr. P.J. Bouman (1902-1977)', *Intermediair* 13 (1977) 23-28, aldaar 25.

¹⁷²⁹ Bouman, *Zondvloed*, 101.

¹⁷³⁰ Bouman, 'Doolhof der werkelijkheid', 306.

Natuurlijk ontkwam hij er ook niet aan, zo hij dat al wilde, om aan journalisten interviews te geven. De boodschap die hij afgaf was: het is ‘geen afscheid – ik kijk nog vooruit, ik verschuif de drempel alleen...’, ‘ik voel dat ik er dicht bij ben’. Bouman doelde op een nog te schrijven boek, een geschiedschrijving over ‘een aantal grote kunstenaars en geleerden’ dat hij in schema klaar had.¹⁷³¹ Het betrof het boek waarvan Baudet wist dat het zich al aankondigde in de Nabeschouwing van *Een onzer dagen*, het voorlopig resultaat van Boumans ‘worsteling met de engel’. En om dat boek te schrijven, misschien zijn definitieve boek, ging hij zich als vrije schrijver vestigen in Epe, een dorp op de Veluwe.

¹⁷³¹ Interviews in onder meer *Het Vrije Volk* 21 augustus 1967; *Nieuwsblad van het Noorden* 22 november 1967 en *De Tijd* 30 september 1967.

Deel VII Vrije schrijver in Epe 1968-1977

Hoofdstuk 28 Schrijnend verleden

Onaanvechtbaar echt een historieboek

Ruim voor het afscheid van Groningen maakten Bouman en zijn vrouw al plannen om naar Epe te verhuizen, een plaatsje in het noordelijk deel van de Veluwe. Ze kochten daar, in een nog in aanbouw zijnde appartementencomplex de Eper Veste, een woning op de zesde en bovenste verdieping. Bouman hoopte 'om eindelijk –zo God wil–' daar nog een aantal jaren te kunnen werken als vrije schrijver.¹⁷³²

Zondag 21 april 1968 overnachtte het echtpaar Bouman voor het laatst in hun huis aan de Esserlaan te Groningen¹⁷³³, daarna logeerden zij eerst een paar dagen in een Gronings motel om vervolgens met de auto op weg te gaan naar Beatenberg in Zwitserland. Daar huurden zij, voor een half jaar tot en met oktober, de benedenverdieping van chalet Meisli. Beatenberg is een klein en rustig dorp aan het meer van Thun dicht bij Interlaken. Het ligt midden in Zwitserland en van daaruit konden zij veel tochten ondernemen, vooral om onderzoek te doen voor Boumans nieuwe boek.

Zoals in Zürich waar ze ruim twee weken verbleven, zodat Bouman in het Thomas Mann-Archief kon werken. Echtgenote Stien, dochter van een leraar Duits en zelf met een MO-akte Duits op zak, zal zeker aan het onderzoek en de verdere uitwerking van Boumans boek hebben bijgedragen. Is het daarom dat Bouman voor het eerst (en voor het laatst) een dankbetuiging in een boek schrijft: 'Voor haar die de groei van dit boek helpend en begrijpend volgde'? Het langdurig onderzoek in Zwitserland en in enkele landen daaromheen heeft tot in detail zijn vruchten afgeworpen in Boumans nieuwe boek, vrijwel elke plek, straat, woonhuizen zelfs met huisnummers waar zijn 'handvol mensen' verbleven, staat genoteerd.

Tijdens hun verblijf in Zwitserland, dat naast een studiereis ook een vakantietrip was, ontmoetten de Boumans een bevriend echtpaar de Groningse hoogleraar farmacologie Frits van Os en zijn vrouw Jo. Natuurlijk kwam het gesprek ook op de verhuizing naar Epe en dat het appartement niet voor half december werd opgeleverd. Spontaan boden de Groningse vrienden twee kamers in hun huis aan de Quintuslaan 10 te Groningen aan om, bij terugkomst uit Zwitserland te logeren, totdat Bouman en zijn vrouw hun appartement in de Eper Veste konden betrekken. Het werd eind oktober voordat Bouman en zijn echtgenote terugkeerden in

¹⁷³² Dagboek 19 september 1967, NHA (toegang 316).

¹⁷³³ Dagboek 31 december 1968, NHA (toegang 316).

Nederland en zij verbleven slechts kort in het huis in de Quintuslaan, want al op 16 december vertrokken zij weer om de Eper Veste 43 te betrekken.

Vanuit zijn nieuwe woning zittend achter zijn bureau, had Bouman een schitterend uitzicht op verder liggende heuvels, richting Apeldoorn, naar het zuiden.¹⁷³⁴ Naast zijn bureau stond een grammofoon waarop hij platen draaide. Werk van bekende klassieke componisten en vooral muziek van de in de jaren zestig bekende Italiaanse componist Luciano Berio.

Eind juli 1969 voltooide Bouman daar *Een handvol mensen: uit de tijd der beide wereldoorlogen*. Twee maanden later werd het gepubliceerd door uitgever Van Gorcum. Al een maand na verschijnen waren er 4000 exemplaren van het boek verkocht. De verkoop werd ongetwijfeld mede gestimuleerd door de negen lezingen van elk een half uur, die Bouman hield over *Een handvol mensen* voor de NCRV-radio in de maanden augustus en september van dat jaar. Het boek, met de omvang van circa 400 pagina's, kreeg in totaal vijf drukken, de eerste vier drukken gebonden en met linnen stofomslag en, vanaf de vijfde druk in 1972, als paperback. Het lukte niet om *Een handvol mensen* aan een Duitse uitgever te verkopen, terwijl Bouman het werk, over voornamelijk Duitse cultuurdragers, toch eigenlijk voor de Duitse markt had geschreven.¹⁷³⁵

Het boek handelt over veertig personen, geen gewone mensen maar een groep beroemde emigranten, die vrijwel allemaal tijdens of vlak voor de Tweede Wereldoorlog Duitsland moesten ontvluchten. Ze zijn afkomstig uit het Duitstalige cultuurgebied, behalve dan de Fransman Romain Rolland en de Rus Vladimir Lenin. De groep van voornamelijk schrijvers en geleerden heeft Bouman verdeeld in zes hoofdpersonen op het eerste plan, acht personen op het tweede plan en nog vele anderen die in die onstuimige tijd, de periode van voor de eerste tot na de Tweede Wereldoorlog, eveneens hun bestaan op het spel gezet zagen. De zes hoofdpersonen zijn de schrijvers Thomas Mann, Hermann Hesse en Stefan Zweig, de schrijver, dichter en arts Gottfried Benn, de schrijver, dichter en toneelregisseur Bertolt Brecht en de theoretisch natuurkundige Albert Einstein. Maar de meest genoemde van deze personen is Thomas Mann, waarvan de lotgevallen door het gehele boek zijn vervlochten en van wie ook veel familieleden voorbij komen. Zoals Thomas' oudere broer en eveneens bekende schrijver Heinrich Mann met zijn vrouwen, natuurlijk ook Katja de vrouw van Thomas en hun vijf kinderen onder wie het beroemde tweetal Erika en Klaus. Degenen die Bouman naast deze zes op

¹⁷³⁴ Puchinger, *Christendom*, 273.

¹⁷³⁵ Bouman schrijft vijf Duitse uitgevers aan maar krijgt nul op het rekest. 'Het is niets nieuws', is de reactie. Correspondentie met uitgevers 1955-1976, NHA (toegang 316).

het tweede plan opvoert zijn eveneens grote namen: de schrijvers Frans Kafka, Romain Rolland, de eerder genoemde Heinrich en Klaus Mann, de schrijver Ernst Toller, de schilder Oskar Kokoschka, de psychoanalyticus Sigmund Freud en de historicus en diplomaat Carl J. Burckhardt. Onder de vele anderen waarvan Bouman ook (gedeelten van) hun levens beschrijft, vinden we onder meer de schrijvers Hugo von Hofmannsthal, Joseph Roth, Erich Kästner en Alfred Döblin, de ondernemer en politicus Walther Rathenau, en de filosoof Walter Benjamin.

Boumans selectie van personen en de indeling in groepen lijkt mede bepaald door de beschikbaarheid van gegevens over de verwevenheid van de levens met de toenmalige westerse geschiedenis van twee wereldoorlogen. Opmerkelijk is trouwens het ontbreken van bekende kerkelijke personen, zoals Martin Niemöller en Paul Tillich, en het slechts terloops noemen van de theologen Karl Barth en Dietrich Bonhoeffer.

Bouman ordent de lotgevallen van zijn kunstenaars en geleerden simultaan beschrijvend in korte meest beeldende verhalen, zodat de lezer ook in dit boek weer de gebeurtenissen als het ware meebeleeft. En hoewel de eerste hoofdstukken niet gemakkelijk zijn door te komen, weet de auteur te boeien wanneer hij eindelijk toe is aan de eerste van de beide wereldoorlogen en Mann en die andere beroemdheden daadwerkelijk op de proef worden gesteld. Ingenieur, zoals Bouman het overzicht over zijn grote hoeveelheid materiaal weet te behouden, intussen jonglerend met een handvol namen.

Bouman is een kunstenaar, althans volgens collega en vriend Baudet, die zijn enthousiasme over Boumans boek nauwelijks in toom hield.¹⁷³⁶ Hoewel onorthodox is het volgens hem 'onaanvechtbaar echt een historieboek'. Vooral door de wijze van uitwerking van het thema dat Bouman al in de slotparagraaf van *Een onzer dagen* noemde: het verband tussen menselijke voorgrondspatiëmatiek en historische achtergrondspatiëmatiek. Dat thema herkende Baudet al eerder als de aankondiging van Boumans volgende en tevens definitieve boek. Hij is vooral enthousiast omdat dit boek wél aan historische eisen voldoet: duidelijkheid en begrenzing van onderwerp, homogeniteit van bronnen en materiaal en strenge handhaving van het thema. Daarbij is *Een handvol mensen* niet gebouwd op een stelling vooraf, maar is het een open onderzoek naar 'de reflectie van het grote, politieke gebeuren in het bewustzijn en in de praktische consequenties' van de levens van deze grote en tegelijk toch ook kleine en gewone mensen. Een leven en denken dat, zo schrijft Baudet, nog geworteld was in een werkelijkheid van voor de Eerste Wereldoorlog en gerijpt in die van het Interbellum. Deze men-

¹⁷³⁶ Han Baudet aan Piet Bouman brief 18 oktober 1969, NHA (toegang 316).

sen ondergingen de vernietigende kracht van *nog* een ‘zondvloed’. De auteur wilde volgens Baudet de reflectie daarvan kennen, beschouwen en analyseren, om het te laten zien, om die uit te beelden en zichtbaar te maken voor anderen.¹⁷³⁷

Meestal trok Bouman na het voltooiën van een boek, althans een zogeheten ‘vrij’ boek, de conclusie dat hij nu wel klaar was, dat hij wel alles had gezegd wat hij wilde zeggen. In feite stelde hij daarmee vast dat hij klaar was met zijn zelfbenoemde levensopdracht. Dat duurde doorgaans niet lang, want al gauw noteerde hij weer nieuwe ideeën in zijn dagboek en begon aan de voorbereiding van *nóg* een publicatie. Nu was het anders, de ik-ben-klaar-conclusie werd in zekere zin tevoren getrokken. Hij was er van overtuigd dat *Een handvol mensen* (toen nog in wording) zijn definitieve woord voor de wereld werd, hij ging de ‘worsteling met de engel’ in zijn voordeel beslissen.

Bouman ervoer eind jaren zestig heel sterk een innerlijke noodzaak om te schrijven over het lot van de mens tussen het kleine menselijke bestaan en de gebeurtenissen van de grote geschiedenis. Veelal aangrijpende verhalen in tijden van oorlog. Mede daarom focuste hij bij zijn vertrek uit Groningen ook zo intens op de in het verschiet liggende vrijheid om te schrijven, in plaats van op zijn afscheid van de sociologie en van Groningen.

Schietspoel van het lot

Eindelijk een echt historisch boek, was de opgelucht enthousiaste reactie van Baudet bij het verschijnen van *Een handvol mensen*. Een boek dat ditmaal wel aan historische eisen voldoet. Toch is het, ondanks het enthousiasme van Baudet, maar de vraag of *Een handvol mensen* een ‘echt historisch’ boek is.

Een handvol mensen heeft geen historische betekenis in de zin van *zó* was het toen, *zó* is het gebeurd. Bouman beschrijft in zijn nieuwe boek de *ervaringen* van mensen als Mann, Benn, Brecht, Rathenau en vele anderen die een of beide wereldoorlogen meemaakten. Daarbij ging het hem niet zozeer om de getuigenissen van de kunstenaars en geleerden, niet om hun verklaringen te registreren en te interpreteren, het ging hem om de *getuigen* zelf. Om mensen van vlees en bloed, hun denken, voelen en handelen, hun reflectie op de gebeurtenissen. Bouman onderzocht daartoe met een maximum aan openheid en met ‘de blote hand’, dat wil zeggen zonder oordelen vooraf, wat deze bronnen hem vertelden.¹⁷³⁸

¹⁷³⁷ H. Baudet, ‘Boumans licht beschijnt benarde denktraditie’, *Algemeen Dagblad* 25 oktober 1969.

¹⁷³⁸ Baudet, ‘Boumans licht’.

In dit laatste herkennen we de fenomenologische grondslag van Boumans 'vrije' geschiedschrijving. Het gebruik van de *verstehende* methode waarmee hij op zoek ging naar de *geleefde ervaring* van de mensen waarvan hij de levens beschrijft. *Geleefde ervaring* als het totaal aan ervaringen van de gebeurtenissen die de individuele mens onderging. Ervaringen die het individu in huidige termen gezegd 'probeerde een plek te geven'. Beter gezegd: die de mens structureerde door er betekenis aan te geven. Juist die *zingeving* wilde Bouman onderzoeken door middel van een subjectief begrijpen van binnenuit met de geoefend-intuïtieve blik van de mensenkenner. Vervolgens beschreef hij de bespiegelingen van zijn individuen over de oorlogsgebeurtenissen als een vorm van *geschieduitbeelding*, als een fenomenologische tekst zoals *Revolutie der eenzamen* dat grotendeels is. Dat geeft de lezer de mogelijkheid om de geschiedenissen van deze mensen mee te beleven. Bovendien, zo veronderstelde Bouman, is het begrijpend meebeleven behulpzaam bij de eigen existentiële plaatsbepaling, dat wil zeggen: het vormgeven van het eigen geschiedbeeld, waardoor we wellicht weten hoe vervolgens zelf te handelen.

De personen die Bouman opvoert zijn dan wel getuigen van geschiedenis maar geen historische figuren, ze hebben geen invloed op de historische gebeurtenissen, hun beslissingen en daden doen er niet toe. Ze maken de geschiedenis mee, maar maken zelf geen geschiedenis. Het zijn machteloze toeschouwers, zelfs slachtoffers, onthechte mensen. Zij ondergaan de gebeurtenissen van de beide wereldoorlogen als onmachtige personen, geschiedenis overkomt hen als noodlot. In *Een handvol mensen* gaat de geschiedenis haar eigen autonome gang en brengt met enige regelmaat een oorlog voort.

Geen echt historisch boek, maar met enige goede wil is *Een handvol mensen* te lezen als een 'literaire' beschrijving van boeiende en veelbewogen geschiedverhalen die kunstig met elkaar verknoopt zijn. De auteur beschrijft beeldend de bestaanservaringen van zijn mensen, ervaringen die, naar eigen zeggen van de auteur, de existentiële kant van het historisch gebeuren weerspiegelen. Zij bieden 'kennis die ons rechtstreeks raakt', zelfs 'tot in de schuilhoeken van onze persoonlijkheid'.¹⁷³⁹

Bouman citeert Benn: 'Ik leef met volkomen saamgeknepen lippen, innerlijk en uiterlijk. (...) Ik kan niet meer. Bepaalde dingen hebben me de laatste stoot gegeven. Afschuwelijke tragedie. Hoe groot begon het en hoe smerig ziet het er nu uit. Maar het is nog lang niet ten einde. Hoe een uitweg te vinden? Emigreren?'¹⁷⁴⁰

¹⁷³⁹ Bouman, *Een handvol mensen*, 1.

¹⁷⁴⁰ Gottfried Benn in de zomer van 1934 in Berlijn, Bouman, *Een handvol mensen*, 254.

Bouman wees er nog maar eens op dat de historici van zijn tijd het menselijke benarde bestaan niet of nauwelijks inzichtelijk maakten. Zij laten dat aan romanschrijvers over en missen daardoor de werkelijkheid van belevenissen waarvoor zij zich niet mogen afsluiten. Zelf zag hij *Een handvol mensen* als ‘een proeve van geschiedschrijving waarin het existentiële element op de voorgrond staat’.¹⁷⁴¹ Voor de lezer is het boek daardoor mede een ondersteuning bij een existentiële plaatsbepaling in het eigentijdse gebeuren.¹⁷⁴²

Om direct al duidelijk te maken wat hij onder ‘het existentiële element’ verstaat, gaf hij zijn boek een motto mee. Een citaat van de Oostenrijkse schrijver Von Hofmannsthal: ‘Die Einzelnen sind es, welche die Leiden der Zeit leiden und die Gedanken der Zeit denken.’¹⁷⁴³ Volgens Von Hofmannsthal zijn boeken waaruit de ‘Schmerz der Zeit’ spreekt, de droevigste en worden ze beroemd omdat de *Einzelnen* ons zeer nabij komen en we hen kunnen ‘verstaan’. Von Hofmannsthal dacht daarbij aan het dagboek van de Zwitserse filosoof en dichter Henri-Frédéric Amiel die als schrijver bekendheid verwierf juist door dat dagboek, dat een beschrijving is van een lijdensgeschiedenis van een gespleten mens. Amiel is geboren in een overgangstijd met het ‘nieuwe evangelie van een Duitse geest’ in opkomst; geboren in Genève, een stad half katholiek en half calvinistisch; met een leven tussen twee ‘vaderlanden’, Duitsland en Frankrijk. Hij was zowel democratisch als aristocratisch met een christelijk hart en een heidense geest. Deze existentiële gespletenheid doet enigszins denken aan twee tijdgenoten van Amiel, existentialistische filosofen uit dezelfde culturele provincie: Kierkegaard en Nietzsche.

Een boek over enkelingen, waaraan het lijden van de tijd te herkennen is, is naar de mening van de historicus Maarten Beks, nog geen geschiedschrijving.¹⁷⁴⁴ Het leiden en het denken van intellectuele individuen, zo gaat Beks verder, is geen vertegenwoordigend leiden en denken, het behoeft zelfs niet te verwijzen naar historische feiten. Het is (slechts) een individuele weerspiegeling van het historische gebeuren en geeft dus ook geen verklaring van historische feiten. Veeleer verschaft het een beleven en ervaren en minder een abstract denken, eerder een onthulling van het *zijn* dan van het *kennen*.

¹⁷⁴¹ Bouman, *Een handvol mensen*, 2.

¹⁷⁴² Zie ook de uitwerking van de Utrechtse oratie van K. van Berkel, *Over eigentijdse cultuurgeschiedenis* (Alphen aan de Rijn 1986) met name pagina 22 en noot 45. Bouman was zich zeer bewust van het belang van het gebruik van taal (symbolen, filmtaal alsook ideologische stijlmiddelen) om door middel van ‘eigentijdse geschiedenis’ te bereiken wat hij wilde: facilitering van existentiële plaatsbepaling. In de plaats van sociologie zag hij (later) uitsluitend geschiedenis als *het* middel daarvoor.

¹⁷⁴³ Hugo von Hofmannsthal, ‘Das Tagebuch eines Willenskranken’ *Prosa I* (Frankfurt am Main 1950) 24-39.

¹⁷⁴⁴ Maarten Beks, ‘Wie maakt de geschiedenis?’, *Elsevier’s Literair Supplement* 26 september 1970.

Bouman leeft met zijn mensen mee, hij is één van hen, ‘een toenmalig tijdgenoot, opgenomen in het net van relaties tussen de lotgenoten.’¹⁷⁴⁵ Hij komt zelf niet herkenbaar in beeld, hij is ‘de verborgen kameraad, de stille broeder alle dingen’¹⁷⁴⁶ Bouman kijkt toe en beschrijft, hij geeft indringend weer wat ‘zijn’ mensen beleven. Slechts een enkele keer klikt hij een beoordeling vast aan wat hij ziet als juist of onjuist handelen. Merendeels heeft de auteur begrip voor wat de kunstenaars en geleerden doen. Hij presenteert zich ook niet (meer) als de profeet die hij was in *Revolutie der eenzamen* en in *Vijfstromenland*. Hij roept dit keer niet op tot terugkeer naar de geboden Gods, hij wil slechts recht doen aan de mensen en de dingen.

De mensen die Bouman beschrijft zijn *Bildungsbürgers* die tegen de verdrukking van twee wereldoorlogen in, het burgerlijke ideaal van Duitsland als cultuurnatie trachtten hoog te houden, die ondanks alles iets van menselijke waardigheid wilden bewaren.¹⁷⁴⁷ Bouman vereenzelvigde zich met deze burgerlijke elite, met deze *Gebildeten*, als de cultuurdrager die hij al vanaf zijn jeugd wilde zijn.

In de levensbeschrijvingen van deze kunstenaars en geleerden, die gedwongen werden om het Duitse cultuurgebied te verlaten, paste hij zichzelf in. Zijn eigen geleefde ervaringen zijn ingebed in *Een handvol mensen* met verhalen van voornamelijk Duitse cultuurdragers uit de tijd van de twee wereldoorlogen. Hij was zélf een mens van die tijd en geobsedeerd door die periode van ‘menselijke verwarring en menselijk lijden’, waarbij hij met zijn gehele bestaan betrokken was. Het schrijven daarover overspoelde hem zodanig dat hij het boek zelfs zag als vervanging van zijn dagboek.¹⁷⁴⁸ Het dagboek dat hij voornamelijk gebruikte om zijn gedachten en ideeën op te schrijven over wat hij nog te vertellen had. Wat hij nog *moest* schrijven om te voldoen aan zijn eertijds gekozen opdracht.

Tegelijkertijd blijft Bouman in *Een handvol mensen* op afstand, als een fotograaf. Dezelfde houding die hij zijn studenten aanbeval voor het doen van sociologisch onderzoek met de zogenoemde *geziene* methode. Nauwelijks of niet gebruikt Bouman psychologische gegevens, waarvan er van zijn personen toch veel beschikbaar zijn. Daarover krijgt hij in recensies over *Een handvol mensen* stevige kritiek,¹⁷⁴⁹ vergelijkbaar met de kritiek die de historicus Romein eertijds gaf op het boek *Jaurès, Wilson, Rathenau*. Maar het ging Bouman niet om het psychologiseren van een leven, maar om de bespiegeling van de individuele mens op de

¹⁷⁴⁵ R.A. Cornets de Groot, ‘Menselijke waardigheid of de verzuimde kans’, *De Gids* 133 (1970) 227-230.

¹⁷⁴⁶ Hugo von Hofmannsthal, ‘Der Dichter und diese Zeit’ *Prosa II* (Frankfurt am Main 1951) 264-298, aldaar 282.

¹⁷⁴⁷ Bouman, *Een handvol mensen*, 397.

¹⁷⁴⁸ Dagboek 19 september 1967, NHA (toegang 316).

¹⁷⁴⁹ J.W. Oerlemans, ‘Cultuurhistorie als zwamvak’, *NRC* 18 november 1969.

grote geschiedenis en de praktische consequenties daarvan in het dagelijkse leven van de enkele persoon. Hem interesseerde de existentiële plaatsbepaling van individuen die, geconfronteerd met een snel veranderende maatschappelijke situatie, soms ten onder gingen.

Bouman, daarnaar gevraagd, voelde zich het meest overeenstemmen met Mann.¹⁷⁵⁰ Omdat Mann ook een gespleten persoonlijkheid was en daar zijn hele leven onder heeft geleden. Misschien schreef Bouman daarom het meest over deze Duitser, veel meer dan over al die andere bekende mensen in zijn boek. Met gespleten persoonlijkheid bedoelde Bouman het hanteren van tegengestelde rollen in het dagelijkse leven, zoals Mann die zowel ‘burger en dichter, bourgeois satisfait en artiest’ was. Bouman leidde naar eigen zeggen eveneens een dubbel bestaan: als wetenschapsman en als vrije schrijver. De ergernis die hij daarover vaak in zijn dagboeken opschreef en soms uitsprak, kwam voort uit de voortdurende strijd die zijn dubbele bestaan, als hoogleraar sociologie én tegelijk ‘onwetenschappelijk’ publicist, met zich meebracht.

Opvallend is dat Bouman in het geheel niet rept over een meer wezenlijke gespletenheid in het leven van Mann, die homoseksueel was. Wel schrijft Bouman in *Een handvol mensen* over de homoseksualiteit van de zoon van Mann, Klaus Mann. Bij Klaus zag Bouman diens homoseksualiteit als een neiging die de onevenwichtigheid van zijn karakter versterkte.¹⁷⁵¹ De ambivalentie van Thomas Mann, die immer weifelende houding, verklaarde Bouman echter uit het conflict tussen de rol van dichter en die van de burger, tussen artistieke bewogenheid en een neiging tot burgerlijke discipline.¹⁷⁵² Zoals toen Mann langdurig aarzelde om een standpunt in te nemen voor of tegen zijn oorlogvoerende vaderland Duitsland in de Eerste Wereldoorlog.

De opvattingen van Mann over Duitsland en de Eerste Wereldoorlog beschrijft Bouman met tamelijk veel instemming. Mann verheerlijkte de oorlog niet, maar pleitte voor de Duitse cultuur in ‘breed uitgesponnen beschouwingen over de Duitse geest’.¹⁷⁵³ Hij praatte het geweld niet goed, maar vroeg om aandacht voor solidariteit en trouw in tijden van oorlog. Het ging Mann om de niet-politieke strekking, maar daarmee sloeg hij, naar de mening van Bouman, uiteindelijk door naar de kant van de romantiek in ‘een dialoog met de geesten van Nietzsche, Schopenhauer en Wagner, over de Duitse cultuur’. Desondanks ging het, dacht Bouman, Mann niet om het conservatieve *Deutschtum* en mogelijk ook niet uitsluitend om oorlog, maar om iets waarvoor nog geen naam was, ‘een of andere voorlopig geheel onover-

¹⁷⁵⁰ Trix Betlem, ‘Bloemengeur’, *Avenue* november (1969).

¹⁷⁵¹ Bouman, *Een handvol mensen*, 170.

¹⁷⁵² Bouman, *Een handvol mensen*, 30.

¹⁷⁵³ Bouman, *Een handvol mensen*, 87-89.

zichtelijke omwenteling'. Met deze gedachte over Mann tastte Bouman mis. Het ging Mann niet om een omwenteling in Duitsland maar om Duitsland op zich, om zijn land, de Kultur waarmee hij tot in zijn vezels was verbonden. Zijn schrijverschap hing daarvan af, Duitsland was zijn biotoop, hij kon niet zonder maar Duitsland wel meenemen naar elders: 'Waar ik ben is Duitsland'¹⁷⁵⁴

Na de Eerste Wereldoorlog, in zijn rede *Von deutscher Republik* van oktober 1922 te München, sprak Mann zich openlijk uit voor de republiek en nam hij alle twijfel aan zijn 'politieke bekering' en de democratische gedachte weg.¹⁷⁵⁵ Een paar dagen na dat optreden maakte Bouman hem van nabij mee in een zaal in de Oppert te Rotterdam.¹⁷⁵⁶ De net twintig jaar geworden Bouman zat in het publiek en keek en luisterde met veel bewondering naar Mann, die voorlas uit een van zijn boeken, 'slank, correct gekleed achter de lessenaar, een donker snorretje onder de forse neus, heldere ogen zonder stemverheffing, met weinig intonatie, maar zeer suggestief'.¹⁷⁵⁷ In het najaar van 1930, toen Mann in Berlijn een lezing hield, was de situatie compleet anders.¹⁷⁵⁸ Op het moment dat Mann waarschuwde voor het gevaar van een nationaalsocialistische overheersing, bestormden vanaf de eerste rij enkele in smoking vermomde SA-mannen het podium.¹⁷⁵⁹ Zaalwachters en politie sloegen de aanslag af en herstelden de rust weer. Mann moest na afloop van de lezing, met behulp van zijn vriend, de Duitse dirigent Bruno Walter, via een belendend gebouw vluchten.

Bouman schetst hoe het conflict tussen dichter en burger de beroemde auteur steeds meer parten gaat spelen. Mann stond tussen twee vuren: het 'speels verdedigen' van dichtelijke vrijheid of zijn verantwoordelijkheid nemen voor een Duitse cultuur waaraan hij zijn geestelijke vorming te danken had.¹⁷⁶⁰ In de door Mann gekozen oplossing herkennen we 'de hand' van Bouman. Hij beschrijft Mann als een auteur die het woord hanteerde als 'levenwekkend element', door existentiële werkelijkheden te onderzoeken, die slechts zichtbaar zijn voor diegenen die het verkennen van 'de diepten van het ik niet schuwen'. Bouman wijst daarvoor naar het magnum opus van Mann, de almaar uitdijende vierdelige Jozef-roman, die verscheen vanaf 1933 tot en met 1943. De auteur zou in deze romans uit de diepten van de

¹⁷⁵⁴ Margreet den Buurman, *Thomas Mann. Schrijverschap tegen de vergankelijkheid* (Soesterberg 2010) 8. Voor een meer omvangrijke biografie: Herman Kurze, *Thomas Mann. Das Leben als Kunstwerk* (München 1999).

¹⁷⁵⁵ Bouman, *Een handvol mensen*, 144-145.

¹⁷⁵⁶ De zaal, genoemd naar de straat waar de zaal gevestigd was, ook wel Nutszaal naar de eigenaar de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, werd gebruikt als filmzaal maar ook voor andere doeleinden.

¹⁷⁵⁷ Bouman, *Een handvol mensen*, 145.

¹⁷⁵⁸ Bouman, *Een handvol mensen*, 192-193.

¹⁷⁵⁹ De Sturmabteilung (SA) was een door Hitler opgerichte afdeling (knokploeg) van zijn Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP).

¹⁷⁶⁰ Bouman, *Een handvol mensen*, 193-194.

historie, de mythen opdelven voor ‘een relaas van godsvertrouwen’ tegenover de politieke moraal van zijn tijd. Bouman zag niet dat Mann nu juist de mythe wilde ontmaskeren.¹⁷⁶¹

En dan was er, in die ontredderde tijd van de jaren dertig in Duitsland, het Goethejaar 1932, honderd jaar nadat het genie Johann Wolfgang von Goethe stierf. De nationaalsocialisten eerden Goethe als een groot man ter meerdere glorie van hun vaderland, voor de *Gebildeten* was hij een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Duitse *Kultur*. Mann hield in de Preussische Akademie der Künste te Berlijn de officiële voordracht: ‘Goethe als Repräsentant des bürgerlichen Zeitalters’.¹⁷⁶²

Bouman had met het werk van Goethe een bijzondere relatie, zoals veel geletterden van zijn generatie. We weten dat hij (zie deel II) dat hij zich in datzelfde Goethe-herdenkingsjaar 1932 voornam om, als zelfbenoemde cultuurdrager, geestelijk leiding te geven in een ontwrichte tijd. Voor deze opdracht baseerde hij zich op het werk van de Duitse klassieken en met name op dat van Goethe. Een paar jaar later kocht hij het gehele toen verzamelde werk van Goethe. Ook was hij in 1932 aan een dagboek begonnen om het denken over zijn taak te ondersteunen. In 1940 was hij niet meer tevreden met wat hij tot dan toe in zijn dagboek had geschreven. Hij vernietigde het dagboek en herschreef zeer beknopt de gehele periode vanaf september 1932. Maar ditmaal afgewisseld door bladzijden vol met citaten uit het werk van Goethe.

In februari 1933 was Mann, samen met zijn vrouw Katja, voor een vakantie in Zwitserland en overwoog hij om naar zijn huis te München terug te keren. Tegelijk speelde de twijfel op, zou hij wel of niet zoals velen voor hem Duitsland verlaten? Op 27 februari vond de brand in het Rijksdaggebouw plaats, zijn oudste kinderen Klaus en Erika wezen hem op de gevaarlijke omstandigheden van een terugkeer naar München: het was volgens hen ‘slecht weer’ om naar huis te gaan.¹⁷⁶³ Maar Mann hunkerde naar zijn eigen studeerkamer te München, naar zijn bureau, naar zijn boeken en hij hoopte op een gunstige wending in Duitsland.

Bouman beschouwt Mann in die periode als een nog niet echte emigrant. Hij kleurt Mann naar zijn eigen opvattingen in en schrijft Mann gedachten toe, die als van Bouman zelf te herkennen zijn. Mann dacht: ‘Was het volstrekt uitgesloten dat Hitler gematigder adviseurs zou kiezen dan hen die hem in zijn strijd om de macht hadden bijgestaan?’¹⁷⁶⁴ Of Mann er ook zo over dacht is niet zeker, wel weerklinkt in deze optimistische kijk op de ontwikkeling

¹⁷⁶¹ Kurzke, *Thomas Mann*, 435- 440; deze paragraaf begint met de uitspraak ‘I believe in God, in the United States of America and in Baseball’.

¹⁷⁶² Bouman, *Een handvol mensen*, 199.

¹⁷⁶³ Bouman, *Een handvol mensen*, 217.

¹⁷⁶⁴ Bouman, *Een handvol mensen*, 233.

van Hitlers partij (de NSDAP) de mening die Bouman begin jaren dertig zelf had: hij verwachtte dat Hitlers medewerkers spoedig door bekwaamere mannen zouden worden verdrongen.

Bij Mann echter heerste ongeloof over de gebeurtenissen en onzekerheid over het mogelijk verbreken van alle banden met Duitsland. Hij hield nog lang vertrouwen in de Duitse cultuur en bleef geloven in ‘een gewone redelijke rechtshandhaving’.¹⁷⁶⁵ Door de maatregelen van de nazi’s tegen hem was Mann inmiddels balling in Zwitserland geworden. Zijn aarzelen-de houding nam mede daardoor af en hij ging, volgens Bouman, een ‘strijdbaar humanisme’ uitdragen.¹⁷⁶⁶ Bouman ziet daarin een vleugje christendom: Mann brak met Duitsland vanwege de Jodenhaat en die haat gold niet alleen de joden ‘maar Europa en hogere vormen van het Duits-zijn zelf en daarmee de christelijk antieke fundamenteën van de geest van het avondland’.

Mann wilde niet te boek staan als *politiek* strijder hoewel hij zich tegen het nationaal-socialisme verzette, het schrijverschap moest vóór gaan.¹⁷⁶⁷ Dat laatste ziet Bouman als één van de eigenschappen van Mann om een gestelde taak nimmer uit de weg te gaan.¹⁷⁶⁸ Een eigenschap van de Gebildeten en die we al eerder van Bouman hebben leren kennen en die hij onveranderlijk, voor zichzelf en ook voor Mann, beschrijft als een ‘innerweltliche Askese’, een innerlijke vrijheid om te doen wat hij *moest* doen. Enerzijds in het volle leven staan en anderzijds om zich daarvan af te wenden om de discipline op te brengen voor het werken aan de zelf opgedragen taak. Voor zowel Mann alsook voor Bouman is dat het *schrijven*.

Veertien jaar nadat Mann en zijn vrouw Katja zich in de Verenigde Staten vestigden, keerden zij naar Europa terug en betrokken zij een huis in Zwitserland. Ging Mann ook weer terug naar Duitsland? Nee, wel voor het houden van lezingen maar niet om er te wonen.

Terwijl Bouman Thomas Mann al schrijvende als het ware naar zich toe trok, en beiden daardoor zelfs in sommige opzichten op elkaar gingen lijken, is dat geheel anders met de schrijver en arts Gottfried Benn, die door Bouman slechts één keer met ook zijn voornaam wordt genoemd. Bouman vergelijkt zich niet met Benn, maar verdedigt hem.

Benn koos een geheel andere weg dan Mann. Hij was de zoon van een dominee, die geen ander boek las dan de Bijbel, en van een levendige Franse moeder op wie hij het meest leek en van wie hij het meest hield.¹⁷⁶⁹ Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte hij als arts achter het front de afschuwelijke gevolgen van de oorlog mee. Hij schreef gedichten over wat

¹⁷⁶⁵ Den Buurman, *Thomas Mann*, 143.

¹⁷⁶⁶ Bouman, *Een handvol mensen*, 263-264.

¹⁷⁶⁷ Bouman, *Een handvol mensen*, 244.

¹⁷⁶⁸ Bouman, *Een handvol mensen*, 284-285.

¹⁷⁶⁹ Bouman, *Een handvol mensen*, 46.

hij zag als de rand van het bestaan, ‘daar waar het ik begint’. Na de oorlog, gevestigd als huisarts te Berlijn, verschool Benn ‘zijn artistieke gevoeligheid achter een intellectualisme’.¹⁷⁷⁰ Politieke afzijdigheid was volgens Benn een levensvoorwaarde voor de dichter, maar niet voor lang. Toen de NSDAP in 1933 de macht in Duitsland overnam, zag Benn de nationaalsozialistische revolutie als dé oplossing voor het verval van de Duitse cultuur. Veel later schreef hij in zijn autobiografie *Doppelleben* (1949) dat hij toen ‘geloofde aan een echte vernieuwing van het Duitse volk’, dat de tijd rijp was voor ingrijpende veranderingen.¹⁷⁷¹

Vele kunstenaars betichtten hem van verraad en omgekeerd beschuldigde Benn de vele schrijvers die waren geëmigreerd van hetzelfde. Zelf weigerde hij principieel om het land te verlaten en nam zelfs dienst bij de Wehrmacht, naar eigen zeggen om zich tegen de kritiek van de nazi’s op zijn gedichten in te dekken. Hij wilde trouw blijven aan het Duitse volk dat volgens hem in een kritieke tijd een weg naar de toekomst zocht.

Benn betreurde zijn dwaling al gauw. Die dwaling kwam, volgens Bouman, voort uit het ondergaan van een ‘Schicksalrausch’, hij was bedwelmd door de noodlottige omstandigheden. En, voegt Bouman er verontwaardigd aan toe, ‘dát was [volgens andere Duitse auteurs] zijn misdrijf, daarvoor werd hij veroordeeld’ en het merkteken daarvan bleef hij dragen.¹⁷⁷² Bouman gaat verder met het witwassen van de ‘zonden’ van Benn, die zich had laten verleiden om zijn literair talent aan een politiek ideaal te verbinden.¹⁷⁷³ Tegelijk verwijt Bouman de anderen dat zij zelfs na de oorlog nog voortdurend bezig waren om het verraad van Benn op te rakelen.

Terwijl Benn door velen werd uitgescholden, ging hij zich desondanks niet verder verdedigen. Het had ook geen zin om, indien daarnaar gevraagd, zijn visie te geven over het Duitsland van direct na de oorlog. Hij was trouwens over de naoorlogse westerse samenleving niet optimistisch, om dezelfde redenen als we die van Bouman kennen: er zijn slechts leiders die in een traditioneel denken vastlopen en machteloos staan in de verhouding tussen Oost en West.

Bouman meent dat veel van de op Benn geuite kritiek uit onkunde voortkomt, ‘of uit politieke rancune over zijn “verraad” in 1933’, soms vanwege de afwerend-hooghartige houding waarin Benn zich verborg.¹⁷⁷⁴ Want wie kende hem werkelijk? Hij verschool zich achter een masker en deed zich voor als een beleefde en correcte burger, terwijl in zijn manier van

¹⁷⁷⁰ Bouman, *Een handvol mensen*, 173.

¹⁷⁷¹ Bouman, *Een handvol mensen*, 229-230.

¹⁷⁷² Bouman, *Een handvol mensen*, 231-232.

¹⁷⁷³ Bouman, *Een handvol mensen*, 362-365.

¹⁷⁷⁴ Bouman, *Een handvol mensen*, 394-396.

werken, in zijn gedichten, een hartstocht school. Hoe diep was zijn religieus gevoel, dat evenmin te doorgronden viel? Trouwens, in welke mate liepen tijdgenoten evenals Benn mee in de grote maskerade? Bouman heeft ‘vermoedens omtrent verborgen kanten van hun bestaan’. Hoe velen hadden zich vermomd en namen hun geheimen in de dood mee?

Bouman is zelf aanwezig, hoewel vrijwel onzichtbaar, in de groep *Eenzelnen*, waarvan hij de reflecties op hun ervaringen in tijden van oorlog beschrijft. Hij vond na zoveel jaren dat het goed was om, nu en op deze wijze, over zijn eigen ‘geheimen’ te schrijven: ‘Misschien moet het zo zijn. En begrijp ik dit, meer dan ooit.’¹⁷⁷⁵ Bovendien had De Jong er bij hem op aangedrongen: om in zijn nieuwe boek *ook* te schrijven over zijn eigen ‘onjuiste kijk’ in de jaren dertig. Omdat anders ‘kwaadwillige critici daarvan een punt zouden maken’. Maar dát deed Bouman niet, althans niet openlijk, hij loste op in de groep personen die hij beschreef.

Het existentiële, waarover Bouman in *Een handvol mensen* schrijft, is naar zijn mening een wereld van irrationaliteit, die niet past binnen een historische wetenschap, waarin ‘de dwang van de causaliteit’ heerst. In het beschrijven van de existentiële kant van het gebeuren lopen causale verklaringen dikwijls vast. De geschiedenis staat machteloos tegenover causaliteitsvragen omdat er zoveel oorzaken zijn aan te wijzen, die ook nog eens allemaal waar of onwaar kunnen zijn. Bouman kwam tot deze zienswijze over het niet-weten van de oorzaken van gebeurtenissen, sinds hij begin jaren vijftig in de ban was geraakt van het werk van Camus. Misschien zelfs eerder, want hij ging zich al vroeg in de jaren veertig in het existentialisme verdiepen.

Een causaal verband bewijzen is het aantonen van de noodzakelijkheid van de gebeurtenis. Maar in de wereld gebeurt niets noodzakelijk, alles kan ook op een andere manier plaatsvinden. In de geschiedwetenschap is de niet-noodzakelijkheid of ‘toeval’ (*historische contingentie*) de leer van de mogelijkheden en de gemiste kansen, het had ook anders kunnen gebeuren. De romanschrijver Simon Vestdijk, arts en geen historicus, schreef een essay over historische contingentie en spitste het toe tot op het allerindividueelste niveau van het gebied van de geschiedwetenschap, ‘dat van het persoonlijke lot, de persoonlijke levensgeschiedenis’, want juist daar krijgt het ‘een uiterst reëel karakter’.¹⁷⁷⁶

Vestdijk legt de vinger op de zere plek met de constatering dat onze vrijheid, die ‘van buitenaf beschouwd “toeval” is’, terugslaat op het leven als een ‘troosteloze rijkdom’. Vragen over hoe anders ons leven was geweest bij een andere keuze blijven ons gedurende ons leven

¹⁷⁷⁵ Dagboek 19 september 1967, NHA (toegang 316).

¹⁷⁷⁶ S. Vestdijk, ‘Historische contingentie’, *Duo decimo* (Amsterdam 1952) 23-28.

begeleiden. Met het verstrijken van de tijd gaan de niet benutte mogelijkheden, die zich als ‘vrijheid’ voordoen, tot het verleden behoren, maar zij gaan de mens tegelijkertijd in stille uren kwellen met gedachten over hoe het had kunnen zijn.

In dit door Vestdijk beschreven verschijnsel, van immer schrijnende gedachten over vroeger gemaakte keuzen en hoe het anders had kunnen zijn, ligt het werkelijke motief van Bouman voor het schrijven van *Een handvol mensen*. Hij begreep in zijn 65ste levensjaar dat hij de door hem in de jaren dertig gemaakte keuzen, die hij achteraf betreurde maar hem nog steeds bezighielden, moest verwerken in een ‘definitief’ boek. Hij beseftte, dat met het beschrijven van een ‘handvol mensen’, zijn eigen lot oploste in hun juist of niet-juist handelen of hun niet-handelen.

Op ieder keerpunt in zijn leven heeft de mens de ‘vrijheid’ om te handelen, maar de door het handelen ontstane nieuwe toestand is contingent, niet-noodzakelijk. De individuele mens had ook een andere keuze kunnen maken met als gevolg een andere toestand dan de eerder bedoelde. Deze vrijheid van handelen van de mens hangt nauw samen met het contingente karakter van zijn handelen. Vestdijk wijst voor wat betreft deze tweestrijdigheid in het menselijk bestaan terecht op de overeenkomst met het existentialisme.¹⁷⁷⁷ De existentialistische levensbeschouwing spoort de mens aan tot bestaan, authentiek leven; het mens-zijn is een mogelijkheid die werkelijkheid moet worden. Om mens te zijn moet het individu gebruikmaken van de vrijheid om te handelen, een *leven als daad*. Tegelijkertijd is er het besef dat de ‘vrij’ gekozen handeling een ‘toevallige’, niet-noodzakelijke (contingente) toestand veroorzaakt, het had ook anders gekund. Het menselijk leven is ‘een onontleedbaar dubbelzinnig drama (...) van vrijheid en contingentie’.¹⁷⁷⁸

Ook Boumans personages stonden allen op enigerlei moment en soms meerdere malen voor een keerpunt en namen een weg die ook een andere had kunnen zijn. Bouman stelt daarover geen vragen aan zijn tijdgenoten; waarom koos de één zus en de ander zo? Hij stelt ook niet de vraag of het anders had gekund. Handelen of niet-handelen, door zich geheel afzijdig te houden van het toenmalige gebeuren zoals de schrijver Hermann Hesse deed, berustten volgens Bouman ‘slechts in beperkte mate op vrije keuze’, het *karakter* is beslissend. Het

¹⁷⁷⁷ Het begrip contingentie werd door de Franse existentialisten in romanvorm verwerkt. Onder meer in de eerder aangehaalde roman van Albert Camus, *L'Étranger* (Gallimard 1942) en door Sartre in *La Nausée* (Gallimard 1938).

¹⁷⁷⁸ Bakewell, *De existentialisten*, 358.

karakter als ‘Schicksal’ voor de vrijheid van handelen van de individuele mens.¹⁷⁷⁹ Met de reeks beproevingen die de *Einzelnen* ondergingen werd dat karakter getoetst.¹⁷⁸⁰

In Boumans visie is de persoonlijkheid van de mens kennelijk onveranderlijk, het is zijn lot. Merkwaardig, want deze opvatting is strijdig met het *personalisme* van Bouman in de jaren dertig, toen hij ‘iets wilde worden’ en daarmee de vorming van zijn persoonlijkheid bedoelde. Dit mensbeeld staat ook haaks op dat van het existentialisme, volgens welke filosofie de mens vrij is om zijn karakter te bepalen en zelfs de plicht heeft om zijn persoonlijkheid zelf te kiezen.

De auteur van *Een handvol mensen* geeft geen oordeel over de keuzen die zijn cultuurdragers in tijden van oorlog hebben gemaakt. En vanuit Boumans perspectief is het niet geven van een oordeel terecht omdat een mens immers niet beschikt over een volledige vrijheid van handelen; het onveranderlijk karakter als noodlot beslissend is. Datzelfde geldt dus voor de auteur, wiens eigen geleefde ervaringen, in de bespiegelingen van de groep kunstenaars en geleerden zijn verwerkt. Bovendien bleef Boumans verleden schrijven, want over zijn eigen ‘onjuiste kijk’ had hij nog steeds niet, ook niet met dit boek, onomwonden en publiekelijk geschreven.

¹⁷⁷⁹ Bouman, *Een handvol mensen*, 285.

¹⁷⁸⁰ Bouman, *Een handvol mensen*, 2.

Hoofdstuk 29 Afrekenen met het verleden

Een autobiografisch boekje

In slechts een paar maanden tijd schreef Bouman een autobiografie, het boekje *Voor en na de zondvloed*.¹⁷⁸¹ Met de opzet daarvan begon hij al direct na de voltooiing van *Een handvol mensen*, in juli 1969, en hij rondde het manuscript van wat hij benoemde als ‘het tussenboekje’ van 133 pagina’s af in januari 1970.¹⁷⁸² In september van datzelfde jaar lag *Voor en na de zondvloed* in de boekwinkels en op 31 december waren er al ruim 2600 exemplaren verkocht.¹⁷⁸³ Het boek was niet alleen in relatief korte tijd voltooid maar het was ook iets anders geworden dan eerst door de uitgever bedoeld.

Het eerste idee kwam van D.H. Landwehr, uitgever van Uitgeverij De Arbeiderspers te Amsterdam.¹⁷⁸⁴ Landwehr kende Bouman goed, want hij was voorheen uitgever geweest bij Van Gorcum te Assen. Hij wilde een boek van Bouman opnieuw uitbrengen en had daarvoor het oog laten vallen op *Jaurès, Wilson, Rathenau* (1936). Dat boek was in 1955 door de uitgever H.J. Paris heruitgegeven onder de titel *Roep en roeping: de levens van Jaurès, Wilson, Rathenau*, maar sinds lang uitverkocht. De aanvankelijke bedoeling van Landwehr was om het boek te publiceren in de succesvolle ABC-reeks van De Arbeiderspers maar hij wijzigde dat later in de Floretreeks van zijn uitgeverij.

Bouman voelde daar niets voor omdat hij niet meer geheel achter het boek kon staan, ‘het draagt te veel het stempel van een jeugdwerk’.¹⁷⁸⁵ Maar misschien had hij over enige jaren ‘nog wel iets beters voor de Floretreeks’. Hij dacht daarbij aan essays over de ‘*menselijke* problematiek van de geschiedbeleving’.¹⁷⁸⁶ Twee jaar later herinnerde Landwehr hem aan die toezegging en stelde voor om met zijn naaste medewerker en chef-redacteur Martin Ros eens langs te komen.¹⁷⁸⁷ Bouman reageerde ogenblikkelijk én positief.¹⁷⁸⁸

Hij zegde toe om binnen een half jaar, uiterlijk in januari 1970, het manuscript te leveren voor een boekje waarin geschiedbeleving centraal kwam te staan. Daarbij wilde hij voor-

¹⁷⁸¹ P.J. Bouman, *Voor en na de zondvloed* (Uitgeverij De Arbeiderspers Amsterdam 1970). Op de achterkant van het boekje staat een foto van Bouman die, zoals wordt vermeld, is gemaakt door Pieter Jelle Bouman een neef van Bouman. Maar sindsdien was het misverstand over de voornamen van Bouman geboren.

¹⁷⁸² Brief Bouman aan D.H. Landwehr, uitgever van Uitgeverij De Arbeiderspers te Amsterdam 6 augustus 1969, Boumanarchief RuG; dagboek 1 januari 1970, NHA (toegang 316).

¹⁷⁸³ Brief 31 dec.1970 van H. H. Koch directeur N.V. Uitgeverij De Arbeiderspers aan Bouman, Boumanarchief RuG.

¹⁷⁸⁴ Brief 21 september 1967 van D.H. Landwehr, uitgever van Uitgeverij De Arbeiderspers te Amsterdam aan Bouman, Boumanarchief RuG; dagboek 1 januari 1970, NHA (toegang 316).

¹⁷⁸⁵ Brief Bouman 27 september 1967 aan Landwehr, Boumanarchief RuG.

¹⁷⁸⁶ Brief Bouman aan Landwehr 4 oktober 1967, Boumanarchief RuG.

¹⁷⁸⁷ Brief Landwehr aan Bouman 4 augustus 1969, Boumanarchief RuG.

¹⁷⁸⁸ Brief Bouman aan Landwehr 6 augustus 1969, Boumanarchief RuG.

komen dat hij teveel in het vaarwater kwam van *In de ban der geschiedenis*: ‘Liever een concretisering in de vorm van beschouwingen en autobiografische fragmenten over de tijd die ik zelf heb meegemaakt: het tijdperk van de beide wereldoorlogen.’ Zowel theoretische vragen als eigen ervaringen, in feite een historische plaatsbepaling plus ‘de zelfkritiek die daarvoor nodig is’. Bouman wilde afsluiten met de vraag of de protesten van de jongere generatie, met name van de studenten, een echte revolutie was dan wel een schijnrevolutie. De titel van het boekje had hij ook al: *Voor en na de zondvloed*, ‘zondvloed der beide wereldoorlogen’. Niet te moeilijk geschreven, beeldend genoeg om te boeien. Later, na inlevering van het manuscript, beschreef Bouman zijn ‘boekje’ als ‘sterk autobiografisch’ waarin hij zijn ‘innerlijke confrontatie met de tijd’ beschrijft, ‘geschiedbeleving, psychologisch gezien’.¹⁷⁸⁹

Voor en na de zondvloed is een boek geworden, waarin Bouman ‘in gesprek is’ met de geschiedenis, vanaf zijn jongensjaren tijdens de Eerste Wereldoorlog tot en met de periode waarin hij het boekje schreef, de Koude Oorlog. Het is een compacte beschrijving van historische feiten met als tegenhanger zijn eigen beleving daarvan. De geschiedenis in vogelvucht en de in cursief geschreven eigen ervaringen met veelal een kritische reflectie daarop.

‘Welke vorm moet men kiezen om soms zijn mening over de dingen van deze wereld weer te geven zonder te riskeren later voor een imbeciel te worden aangezien?’ Bouman citeert deze opmerking van Flaubert in een brief aan George Sand (1867) om zijn eigen probleem weer te geven. Want Bouman had een probleem met het vinden van de juiste vorm voor de autobiografie. De auteur van in meeslepende stijl geschreven beeldende geschiedverhalen, maakt met *Voor en na de zondvloed* zijn reputatie niet waar. Dat ligt niet alleen aan de beknoptheid van de historische schetsen maar vooral aan het ontbreken van diepgang in het weergeven van zijn eigen ‘geleefde ervaringen’. De ‘Schmerz der Zeit’ komt de lezer niet nabij door het gebruik van ‘romantische’ titels zoals: ‘voor en na de zondvloed’, ‘wreed ontwaken’ en ‘uit de diepte’. In *Voor en na de zondvloed* blijft Bouman zelf op een afstand. Hij ziet dat tekort en dat komt, volgens hem, doordat hij altijd al moeite had met zelfanalyse. Het schrikt hem ‘in zuiver psychologisch-observerende zin’ af, ‘ik ben er niet egocentrisch genoeg voor’.¹⁷⁹⁰ Bouman schrapte zelfs een concepttekst als: ‘Ik heb onder de door mij doorleefde tijd geleden. Nooit slaagde ik er in, met het gebeuren van de beide wereldoorlogen in het reine te komen’.¹⁷⁹¹ Begrijpelijk misschien, om die twee zinnen weer door te strepen, want uit Boumans autobiografie blijkt nergens dat het leed van de beide wereldoorlogen bij hem litte-

¹⁷⁸⁹ Brief Bouman aan Landwehr 10 maart 1970, Boumanarchief RuG.

¹⁷⁹⁰ Dagboek 28 december 1940, NHA (toegang 316).

¹⁷⁹¹ Manuscript, NHA (toegang 316).

kens naliet. Dat laat onverlet dat Bouman wél aan de door hem ervaren tijd heeft geleden. Evenals de enkelingen ‘welche die Leiden der Zeit leiden und die Gedanken der Zeit denken’ en over wie Bouman in *Een handvol mensen* verstaanbaar schrijft.

In *Voor en na de zondvloed* zet Bouman nu wel de stap om enkele van zijn ‘fouten’ in de jaren dertig te beschrijven. Eerder had hij al, in een brief aan De Jong, zijn ‘verzetsactiviteiten’ op papier gezet.¹⁷⁹² Hij schreef daarin dat hij de Uniekringen had geholpen zich om te vormen ‘tot illegaal werkende groepen’, ook was hij ‘lid van een illegale groep in Utrecht’, had hij ‘joodse kinderen in huis’ en ‘bewaarde hij een partij joodse goederen van Boasson’, die hij direct na de oorlog weer teruggaf.

Die herinneringen lijken grotendeels juist. Bouman stuurde inderdaad, weliswaar alleen in Zeeland en vanaf de achtergrond, de uitbreiding en omvorming van Uniegespreks-groepen naar actiegroepen met soms illegale activiteiten. Ook hield hij enig contact met zijn vrienden van de vernieuwingsbeweging, respectievelijk de Nederlandse Unie, die na het verbod van de Unie meewerkten aan het illegale blad *Je Maintiendrai*, dat een hoofdkantoor in Utrecht had. Hij ving de half-joodse Erika en Isolde Teesing circa zes weken in zijn gezin op totdat vader Hans Teesing, tevens collega van Bouman, weer terug in Middelburg was. Teesing had zijn joodse vrouw Bettie vergezeld, die op bevel van de Duitsers naar Amsterdam had moeten verhuizen. De opmerking over Boasson tenslotte betreft de voormalige textielondernemer en oud-wethouder van Middelburg Marc Boasson, die enkele huizen bij Bouman vandaan woonde in Park de Griffioen. Boasson en zijn vrouw Bella, die geen kinderen hadden, werden tijdens de bezetting als slachtoffers van de Jodenvervolging weggevoerd door de nazi's en hebben dat niet overleefd. Bouman zal de goederen die hij in bewaring had (onbekend is wat dat voor goederen waren) na de oorlog hebben afgegeven aan de Middelburgse advocaat J.J. van der Weel, die door Boasson als gevolmachtigde was aangewezen.

Uitgebreid schrijft Bouman in *Voor en na de zondvloed* over wat hij noemt ‘een illegale groep in Utrecht’, maar zijn herinnering laat hem daarbij in de steek. Deze Utrechtse illegale groep betreft de redactie en andere medewerkers van het illegale blad *Je Maintiendrai*, zie deel III. Zij hadden hun hoofdkantoor aan het Neude in Utrecht en de leiding was in handen van Vlot en Wütrich.¹⁷⁹³ Nadat de Duitse Sicherheitspolizei was binnengevallen en de groep was opgerold, werden de twee leiders op 26 oktober 1944 gefusilleerd. In de plaats van Wütrich noemt Bouman echter ‘mr. Paul Guermonprez’ als een van de twee gefusilleerde

¹⁷⁹² Brief 6 oktober 1967 van Bouman aan Loe de Jong, archief 700 Secretariaatsarchief, NIOD, 1967 (I conbin).

¹⁷⁹³ P.J. Bouman, *Zondvloed*, 65. Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978), 33.

voormannen van *Je Maintiendrai*. Maar deze was niet betrokken bij *Je Maintiendrai* noch jurist. Wel was Guermonprez een groot verzetsman en een van de leiders van de Raad van Verzet.¹⁷⁹⁴

Eerder schreef Bouman aan De Jong dat hij *lid* was van de Utrechtse groep. Maar in *Voor en na de zondvloed*, werd dat: dat hij *in contact* stond met een landelijke illegale groep in Utrecht.¹⁷⁹⁵ Boumans band met ‘Utrecht’ was echter zeer beperkt en kenmerkte zich door het bijpraten met oude bekenden. De redactie van *Je Maintiendrai* bestond, zoals gezegd, voornamelijk uit mensen van de vernieuwingsbeweging en de Nederlandse Unie, zoals Haveman, Verkade, Ruygers, Suurhoff, Schermerhorn, Schmidt en Brugmans. Pas in maart 1945, trad Bouman toe tot de redactie van *Je Maintiendrai*, in mei kwam het laatste illegale nummer uit.

Dat Bouman weinig tot geen verzetswerk heeft gedaan komt door een combinatie van factoren. In *Voor en na de zondvloed* wijst hij op het probleem dat het de vraag was hoeveel risico een gehuwd man met een gezin mocht nemen. In de Middelburgse buurt Park de Griffioen, waar het gezin Bouman woonde, waren huizen door de Duitsers gevorderd en zaten heel veel Duitse officieren ingekwartierd, ook in Boumans eigen huis. Bovenal was hij vaak druk met het in veiligheid brengen van zijn gezin en werd hij, begin 1941, gezocht om te worden gegijzeld.

Maar óók was hij schrijver, waarvoor hij zich terugtrok in het, tijdens de oorlog nog meer dan voorheen, geïsoleerde Zeeland. Zijn kameraden van de vernieuwingsbeweging maakte hij na het ‘avontuur’ met de Nederlandse Unie klip en klaar duidelijk dat hij niet meer van plan was om ‘politiek’ werk te doen, omdat hij de ‘opdracht’ had om te schrijven. In die periode schreef hij het gedenkboek van de Zeeuwse landbouw, een biografie van Johan Maurits van Nassau de Braziliaan en vooral aan zijn ‘grote’ boek dat later uitkwam onder de titel *Revolutie der eenzamen*. Daar komt nog bij dat Bouman geen strijder was, hij was naar eigen zeggen overgevoelig voor ‘twist en wrijving’.¹⁷⁹⁶

Naast het noemen van zijn ‘verzetsactiviteiten’ schrijft Bouman in *Voor en na de zondvloed* ook over wat hij naar zijn mening vóór de oorlog verkeerd had gedaan.¹⁷⁹⁷ Hij wijst op zijn brochures van begin jaren dertig, waarin hij pleitte voor ‘een nationale oriëntering van het socialisme met een krachtig geleide planeconomie’. Bouman verwijt zichzelf dat hij toen

¹⁷⁹⁴ Paul Guermonprez (1908-1944) was fotograaf en werd op 10 juni 1944 door de Duitsers gefusilleerd. Bouman kende hem waarschijnlijk niet, maar had wel regelmatig contact met diens broer, mr. Oscar Guermonprez, een van de leiders van de volkshogeschoolbeweging.

¹⁷⁹⁵ Bouman, *Zondvloed*, 65.

¹⁷⁹⁶ Brief Bouman 30 mei 1954 vanuit Rio de Janeiro aan zijn echtgenote, NHA (toegang 316).

¹⁷⁹⁷ Bouman, *Zondvloed*, 39-40.

onvoldoende beseft dat hij daarmee het in Nederland opkomende nationaalsocialisme een goede dienst bewees. Dit zelfverwijt, van onvoldoende besef dat hij het opkomend nationaalsocialisme hielp, is opmerkelijk omdat hij in 1933 de algemeen propagandaleider van de N.S.B. in Utrecht meldde dat hij een serie artikelen schreef voor Volk en Vaderland, 'welke vooral moet dienen het vertrouwen van de arbeiders in de S.D.A.P. te schokken.'¹⁷⁹⁸

Zwaarder vindt Bouman het verwijt van de publicist Van Galen Last (waarover ik eerder schreef) dat hij het Duitse nationaalsocialisme aanvankelijk te positief had beoordeeld en 'het antisemitisme als een tijdelijk nevenverschijnsel' had gezien.¹⁷⁹⁹ Bouman reageert daarop met: 'Dit alleen reeds was een bewijs van grove onkunde.' Bouman vond dat hij beter had kunnen weten en zich beter op de hoogte had kunnen stellen. In zijn herinnering werd het hem pas tegen het einde van 1935 duidelijk welke gevaren er dreigden. Terwijl hij toch de gebeurtenissen in het Duitsland van de jaren dertig nauwlettend volgde en daarover zelfs zijn mening gaf in de *Provinciale Zeeuwsche Middelburgsche Courant*.¹⁸⁰⁰

Van Galen Last was nog relatief mild in zijn oordeel: Wat 'Bouman (én Anthonie Donker) in de jaren dertig dacht over de mogelijkheid van het nationaalsocialisme "om de ruïnes van ons geestelijk, economisch en politiek leven opnieuw op te bouwen"' is op zichzelf geen reden om Bouman hard te vallen. Wel als je in aanmerking neemt, 'wat er in diezelfde tijd gebeurde en waartegen hij het niet nodig vond om verzet aan te tekenen'.¹⁸⁰¹ Vanaf de jaren zestig en later was een dergelijk mild oordeel ongebruikelijk en werd zelfs een mea culpa niet altijd aanvaard maar afgestraft. Er was moed voor nodig om over je 'foute' gedrag met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog te publiceren. Misschien daarom dat Bouman niet alles vertelde maar slechts suggereerde dat er meer was: 'Men kan mij echter nog veel meer voor de voeten werpen.' Anderzijds heeft het oordeel van Van Galen Last Bouman misschien het laatste zetje gegeven om met zijn schrijnend verleden in het reine te komen.

Naoorlogs verzet

Er loopt, volgens Chris van der Heijden, een rechte lijn van het verzet tijdens de Duitse bezetting naar de protestbewegingen in de jaren zestig.¹⁸⁰² Een jonge generatie zocht voor de opstand tegen de ouderen zijn inspiratie in het verleden en vond die in het oorlogsverzet. De

¹⁷⁹⁸ Zie daarvoor hoofdstuk 5 paragraaf 'Nationaalsocialisme'.

¹⁷⁹⁹ H. van Galen Last, *Nederland voor de storm: politiek en literatuur in de jaren dertig* (Bussum 1969) 50-52.

¹⁸⁰⁰ De dag na de zogeheten Nacht van de Lange Messen, waarop onder meer de gehele top van de Sturmabteilung SA) werd vermoord, schreef Bouman instemmend, dat Hitler streed tegen 'communistiche neigingen en zuiver socialistische opvattingen', *Provinciale Zeeuwsche Middelburgsche Courant* 3 juli 1934.

¹⁸⁰¹ Van Galen Last, *Nederland voor de storm*, 51-52.

¹⁸⁰² Chris van der Heijden, *Grijs verleden*, 380.

scheidslijn was nu niet van politieke aard maar splitste de generaties; jong tegenover oud, progressief tegenover conservatief, links tegenover rechts. Zoals goed tegenover fout, een strijd vergelijkbaar met het verzet tegen de fascistten tijdens de Duitse bezetting.

De term fascist werd daarbij te pas en te onpas gebruikt. Het ‘hielp’ bij het ‘verzet’ dat J.B. Charles, pseudoniem van de oud-verzetssrijder en jurist W.H. Nagel, na *Volg het spoor terug* in juni 1962 een tweede ‘oorlogsboek’ publiceerde: *Van het kleine koude front*.¹⁸⁰³ Hij schreef daarin opnieuw over de kenmerken van de fascistische persoonlijkheid. Daarmee heeft hij, meende Kees Schuyt, misschien ongewild, bijgedragen aan het ‘goed’ en ‘fout’-schema dat in de jaren zestig tot ver in de jaren zeventig het ‘verzet’ na de oorlog domineerde.¹⁸⁰⁴ Met het ‘frontboek’ in de hand konden jongeren niet alleen de ‘oude’ maar ook de ‘nieuwe fascistten’ herkennen, deze vervolgens bestrijden en daarmee zogezegd het verzet uit de Tweede Wereldoorlog overdoen. Dat gebeurde vooral door journalisten van linkse opiniebladen zoals *Vrij Nederland* en *De Groene Amsterdammer* en op straat door opstandige jongeren tegen het gezag dat, vertegenwoordigd door de politie, doorgaans als ‘fascistisch’ werd bestempeld.

In de periode van de jaren zestig tot ver in de jaren tachtig waren veel jonge opiniemakers het onderling hartgrondig eens waarom het nationaalsocialisme, het fascisme en de Duitse bezetter fout waren en het verzet daarentegen goed. De politiek-morele schaal van goed naar fout viel, naar het oordeel van de historicus J.C.H. Blom, ‘als vanzelfsprekend en nagevoel probleemloos’ samen met een schaal van verzet naar collaboratie.¹⁸⁰⁵ Daarbij ging de aandacht slechts uit naar de uitersten, een zwart-witdenken zonder grijs gebied. Het was een klimaat waarin de opdracht voor het onderzoek naar de april-mei-staking van 1943, dat Bouman in 1949 en 1950 uitvoerde, niet meer aan hem gegeven zou zijn.¹⁸⁰⁶

Het viel Max Pam op dat op het instituut van De Jong, het toenmalig Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), goed en fout behoorden tot de begrippen die dagelijks gebruikt werden. Er ging geen gesprek voorbij of die woorden doken op.¹⁸⁰⁷ Vanuit hetzelfde perspectief presenteerde De Jong van 6 mei 1960 tot 4 mei 1965 zijn uit eenentwintig delen bestaande televisieserie *De Bezetting*. Het was, schrijft Van der Heijden, een ‘geruststellend’

¹⁸⁰³ Kees Schuyt, *Het spoor terug*, 391.

¹⁸⁰⁴ Schuyt, *Het spoor terug*, 399.

¹⁸⁰⁵ J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007) 11-12. Het betreft de oratie van de historicus Blom en latere NIOD-directeur, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar Nederlandse geschiedenis sedert de middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam op 12 december 1983.

¹⁸⁰⁶ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 372.

¹⁸⁰⁷ Max Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van L. de Jong* ('s-Gravenhage 1989) 30.

programma; ‘foute’ mensen traden in de serie niet op en voormalige NSB’ers kwamen niet of nauwelijks aan bod. Van *De Bezetting* ging de suggestie uit dat ‘fouten’ geen mensen zijn maar types.¹⁸⁰⁸ Vanuit dezelfde overtuiging schreef De Jong zijn grote geschiedwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, waarvan in 1969 het eerste deel uitkwam.

Het door zijn eenvoud aantrekkelijke maar fanatieke denken in goed en fout leidde na de oorlog tot een veelheid van incidenten.¹⁸⁰⁹ Bijvoorbeeld in 1965 het rumoer rond Claus van Amsberg, de verloofde van Beatrix. Er dook een foto op met Van Amsberg in een fout uniform dat, naar het oordeel van vooral de linkse jongere generatie, bewees dat Van Amsberg een fascist was (geweest). En de commotie over de volkstelling in 1971, die mede door het toen invloedrijke *Vrij Nederland* werd vergeleken met de indertijd perfecte registratie waardoor tijdens de oorlog joden konden worden opgepakt. Door deze nieuwe registratie liep men weer gevaar. In 1976 was de volgende affaire de zaak Menten, over een Nederlandse miljonair die een kunstverzameling opbouwde mede door betrokkenheid bij de moord op joden in Polen. Direct na de oorlog was hij mild beoordeeld, maar in december 1977 werd hij tot vijftien jaar cel veroordeeld. Voor het zover was, hield de affaire Nederland in de ban vanwege het vele en spectaculaire nieuws over Menten. Een jaar later, in 1978, werd ons land opgeschrikt door alweer een nieuwe affaire: de zaak Aantjes. Over Willem Aantjes, een gewaardeerd politicus en fractievoorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij, werd door De Jong zelf onthuld, dat Aantjes lid was geweest van de Waffen SS.¹⁸¹⁰ De presentatie van dit nieuwe feit door De Jong werd door critici als een requisitoir gezien.

En Nederland was nog lang niet van de affaires af. Er volgde nog de affaire Van Rappard, de oud-burgemeester van Gorinchem, die beschuldigd werd van een ‘fascistische mentaliteit’.¹⁸¹¹ Van Rappard was een autoritaire en conservatieve man die zich regelmatig ferm uitsprak tegen het jeugdprotest en alles wat naar modernisering zweemde. Overigens had Van Rappard zich tijdens de oorlog verzet tegen de Duitsers, was door de SD opgepakt, in het gijzelskamp Sint-Michielsgestel geïnterneerd en daarna langdurig ondergedoken. Direct na de affaire Van Rappard werd het Nederlandse volk ‘getrakteerd’ op de onthulling dat Joseph Luns, secretaris-generaal van de NAVO en oud-minister van Buitenlandse Zaken, in de jaren dertig lid was geweest van de NSB. Volgens Luns zelf gold dat lidmaatschap toch eigenlijk zijn broer, wat vervolgens niet waar bleek. Tot ver in de jaren tachtig kwamen nog veel meer

¹⁸⁰⁸ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 377.

¹⁸⁰⁹ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 389-395.

¹⁸¹⁰ Later bleek dat het om de Germaanse SS ging.

¹⁸¹¹ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 385-386.

spraakmakende onthullingen voorbij van veelal tot dan toe als ‘goed’ bekend staande Nederlanders.

In dit verhitte klimaat, waarin ‘het kleine koude front’ zeer alert was op in hun ogen mogelijk foute types, publiceerde Bouman zijn autobiografie *Voor en na de zondvloed*, waarin hij dus ook over zijn ‘onjuiste kijk in de jaren dertig’ schreef.

Jan Rogier, journalist van *Vrij Nederland*, die bekend werd als fel criticaster van (het werk van) De Jong en van De Quay, de populaire oud-premier en voormalig leider van de Nederlandse Unie, reageerde op Boumans *Voor en na de zondvloed*. Hij zag in de auteur ‘een man van opzienbarende middelmatigheid’.¹⁸¹² Bouman was naar zijn mening iemand die achter de mode aanging, hij volgde de vaandels maar dan wel op schootsafstand met een ‘vanzelfsprekend opportunisme, gekleed in verdraagzaamheid, begrip en aanpassingsvermogen’. Zonder dat verder toe te lichten, ziet Rogier een doorlopende fascistoïde lijn van de vernieuwingsbeweging van de jaren dertig via de Nederlandse Unie naar de doorbraakbeweging van na de oorlog. Hetzelfde herkent hij in de geschriften van Bouman uit de jaren van die bewegingen; van ‘de “fascistische” Bouman van 1935 naar de “doorbraak”-Bouman die nog enthousiast schrijft over bijvoorbeeld het volkshogeschoolwerk van Bakkeveen. De *Vrij Nederland*-journalist speelt in zijn recensie bewust op de man om zodoende de karakterkenmerken van een ‘fout type’ te kunnen beschrijven.

In een reactie daarop in hetzelfde *Vrij Nederland* schrijft Bouman te begrijpen dat, na De Jong en De Quay, hij nu aan de beurt is.¹⁸¹³ Wat hij niet begrijpt is het verwijt dat hij achter elke mode aanloopt, terwijl hij nu juist met zijn ‘vrije boeken’ afweek van wat de mores onder veel wetenschappers was. Maar het is waar, zo schrijft Bouman, ‘dat ik meer beschouwelijk dan strijdbaar ben’ en erkent daarin Rogier als zijn meerdere. En dan komt Bouman tot de kern: hij behoorde niet tot de ‘rechtvaardigen’ die in volstrekte zekerheid leven en hij verwondert zich over jongeren, ‘die voor alles absolute maatstaven aanleggen’. Hoe zou het hen zelf vergaan in tijden van crisis, oorlog of bezetting? Bouman hekelt de harde en ongenueanceerde manier van het opsporen en bestrijden van ‘fascistoïde’ neigingen. Zouden deze ‘pressie- en intimidatiemethoden’ kunnen uitlopen in nieuwe ‘fascistoïde tendenties’?

Toen Rogier in 1971 in *Vrij Nederland* over Bouman en onder meer zijn periode in de Nederlandse Unie schreef, had De Unie nog een ‘relatief goede naam’.¹⁸¹⁴ Dat veranderde als bij donderslag met het uitlekken van het manuscript van het vierde deel van *Het Koninkrijk* in

¹⁸¹² Jan Rogier, ‘Prof. Bouman’, *Vrij Nederland* 16 januari 1971.

¹⁸¹³ P.J. Bouman, ‘Betweterige kritiek’, *Vrij Nederland* 6 februari 1971.

¹⁸¹⁴ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 167.

het voorjaar van 1972. Daarin herhaalde De Jong een eerder door hem gemaakt verwijt, dat het Driemanschap streefde naar *aanpassing* aan het Derde Rijk. Het Driemanschap had de bedoeling om 'een beweging in het leven te roepen die de grondslag moest vormen voor Nederlands aanpassing aan het Derde Rijk'.¹⁸¹⁵ Volgens De Jong mislukte dat omdat de aanhang van de Unie zich nu juist wilde verzetten tegen de Duitse bezetter. Met dit oordeel bevestigde De Jong het heersende beeld dat de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking goed was, maar door het Driemanschap en hun helpers op sleeptouw was genomen. Gelukkig zag de 'goede' achterban op tijd in dat de Nederlandse Unie op de verkeerde weg was, waardoor de Unie alsnog mislukte.

De vaststelling dat het Driemanschap streefde naar aanpassing aan het Derde Rijk vindt onvoldoende grond in de door De Jong aangehaalde documentatie. Bovendien vallen door dat oordeel de verschillen in opvatting binnen het Driemanschap weg. Het is de reactie van de historicus Blom op de stelling van De Jong, na het verschijnen van deel 4 van *Het Koninkrijk*.¹⁸¹⁶ Blom werkte aan de Universiteit van Amsterdam, werd vooral bekend door zijn oratie in 1983 met kritiek op het 'goed-fout-schema' en volgde in 1996 De Jong op als directeur van het RIOD, het latere NIOD. Hij stelde verder dat de Nederlandse Unie door geschiedschrijvers zeer schaars is behandeld, in vergelijking tot andere onderwerpen aangaande de geschiedenis van Nederland tijdens de Duitse bezetting. Die geringe aandacht voor de Nederlandse Unie wijt Blom aan het hanteren van het goed-foutkader waarbinnen De Unie een precarie zaak is. Want hoe bijvoorbeeld evident 'goede' verzetslieden te beoordelen, die eerder en soms zelfs leidende Unieleden waren?

Schrijvend vanuit het perspectief van goed en fout, was De Jong, volgens Blom, kennelijk meer geïnteresseerd in de vraag hoe de Unie-leiding anders had behoren te handelen, dan hoe het kwam dat er gehandeld werd zoals de leiding deed. In plaats van zich met een politiek/morele vraag bezig te houden, zou het volgens Blom beter zijn geweest wanneer De Jong historisch-analyserend te werk was gegaan. Dan zou ook de ideologie die de Unie wilde ontwikkelen meer centraal zijn komen te staan. En daarmee ook de achtergrond daarvan in de jaren dertig, met de algemene malaise en crisissituatie en daar tegenover het streven naar onder meer saamhorigheid, volkseenheid, gemeenschapszin, het doorbreken van de scheidslijnen, kortom al de idealen van de vernieuwingsbeweging. Dit alles zou in 'een meer histo-

¹⁸¹⁵ De Jong, deel 4, 553.

¹⁸¹⁶ J.C.H. Blom, 'De Nederlandse Unie. Een bespreking', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 60-69.

risch-verklarende oordeelsvorming over de Nederlandse Unie één der hoofdzaken zijn'.¹⁸¹⁷

Al ver voor De Jong toe was aan het schrijven over de Nederlandse Unie, had Bouman er bij hem op aangedrongen om de geschiedenis van de Nederlandse Unie ook te zien door de ogen van hen die er bij betrokken waren. 'Dat gebeurt veel te weinig!'¹⁸¹⁸ Met deze hartenkreet bedoelde Bouman er ook op te wijzen dat de geschiedenis van de vernieuwingsbeweging van de jaren dertig 'een vergeten hoofdstuk' is. De Jong zou die lacune voor een deel kunnen opvullen door met het voormalige Driemanschap en enkele van hun naaste medewerkers te spreken. De Jong zou die raad niet opvolgen en onderhield alleen schriftelijk contact met het voormalige Driemanschap.

In *Voor en na de zondvloed* geeft Bouman een advies aan historici die het optreden van de Nederlandse Unie willen beoordelen. Hij wijst erop dat de betrokkenen bij de Nederlandse Unie beslissingen namen zonder de voorkennis van het vervolg van de ontwikkelingen, kennis die de historicus wel heeft.¹⁸¹⁹ Zijn eigen oordeel als betrokkene en als historicus is dat de leiding van de Nederlandse Unie te optimistisch was over de kansen om de idealen van de vernieuwingsbeweging te realiseren. De bedoelingen van de vernieuwingsbeweging kwamen niet uit de verf. Het lukte niet om de Unie te presenteren als 'een demonstratie van progressieve denkbeelden in ons volk'. De Nederlandse Unie werd door het grote publiek gezien als een organisatie die zich tegen de NSB richtte en daardoor stroomden honderdduizenden leden toe.

Bouman herhaalt in *Voor en na de zondvloed* dat hij al in het najaar van 1940, dus betrekkelijk kort na de oprichting van De Unie, van mening was dat de Nederlandse Unie moest ophouden te bestaan. Men dreigde in het contact met de Duitsers over de schreef te gaan. Bovendien werd inmiddels de discussie over de 'politieke en sociale reconstructie' van ons land gevoerd in de honderden Unie-gesprekskringen die intussen waren opgericht. Daarmee bedoelde Bouman wellicht ook dat in deze gespreksgroepen zijn boek *Sociale opbouw* (1941) werd gebruikt. Juist de discussie in de Uniekringen was, meende Bouman, een voortzetting van het werk van de vernieuwingsbeweging van de jaren dertig. Van die kringen is geen archiefmateriaal overgebleven; alleen soms kwam de neerslag van de gesprekken terecht in het illegale blad *Je Maintiendrai*.

¹⁸¹⁷ Blom, 'De Nederlandse Unie', 68.

¹⁸¹⁸ Brief 1 oktober 1967 van Bouman aan Loe de Jong, archief 700 Secretariaatsarchief, NIOD, 1967 (I conbin).

¹⁸¹⁹ Bouman, *Zondvloed*, 62-64.

Nog voordat in het voorjaar van 1972 het manuscript van het vierde deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* uitlekte, benaderde Bouman per uitgebreide brief opnieuw De Jong over de Nederlandse Unie. Bouman was er kennelijk niet gerust op, want hij drong weer aan op een open gesprek van De Jong met ‘het driemanschap en enige van hun medewerkers’.¹⁸²⁰ Met daarbij de aanbeveling, zo niet de waarschuwing, dat ze niet ‘verhoord maar gehoord’ werden. Het uitspreken van een oordeel daarover moet ook wel uitgaan van de situatie van het moment en niet van kennis hoe het achteraf verder was gegaan. Terloops noemt Bouman in zijn brief aan De Jong ook een niet eerder van Bouman gehoorde doelstelling van het Driemanschap: ‘redden wat er te redden valt’, zoals de Joodse Raad deed. Dat lijkt op het plooiën en schikken zonder de bedoeling te hebben om te collaboreren, waarvoor Kossmann de term *accommodatie* introduceerde.¹⁸²¹

Bouman ging in zijn brief aan De Jong nog een stap verder door te schrijven over wat volgens hem De Jongs drijfveer was bij het schrijven aan *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. In sommige opzichten, schreef Bouman, wil De Jong ‘iets onverzoenlijks’ in zijn oordeel.¹⁸²² Het is het ethos dat achter zijn boek steekt: ‘de waarschuwing “dat nooit weer”’. Dat is wat hem de kracht geeft om met dit gigantische werk door te gaan. Maar juist deze motivatie kan volgens Bouman tot intolerantie leiden. Althans, zo gaat Bouman verder, niet van De Jong zelf maar van epigonen die ‘op jacht zijn’ naar ‘wie dertig, veertig jaar geleden “verkeerde uitlatingen”’ heeft gedaan. Bouman was kritisch op de motivatie waarmee De Jong schreef, omdat zich in Nederland een ‘inquisitorische mentaliteit’ kon ontwikkelen. Er heerste steeds meer intolerantie en juist mensen die de oorlog niet hadden meegemaakt stookten de conflicten hoog op. Dat wordt volgens Bouman gevoed door het ‘nooit weer’ van De Jong.

Ruim een week later verstrekke Bouman De Jong nog een extra advies.¹⁸²³ Hij stelde vast dat zeker in de beginjaren van de bezetting er veel tegenstrijdige situaties waren, er was ‘verwarring’ en ‘irrationaliteit’. Dat zou een element moeten vormen van iedere beschrijving van deze tijd. Feitelijk adviseerde Bouman de rijkshistoricus om te schrijven zoals hij dat zelf

¹⁸²⁰ Brief 25 januari 1972 van Bouman aan Loe de Jong, archief 700 Secretariaatsarchief, NIOD, 1972 (I con-bin).

¹⁸²¹ E.H. Kossmann, ‘De Tweede Wereldoorlog (1940-1945). Accommodatie en collaboratie’, J.A. Bornewasser e.a., *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* deel 3 (Amsterdam/Brussel 1977) 274. Kossmann neemt de visie van De Jong over dat ‘de overgrote meerderheid van de aanhang’ van de Nederlandse Unie iets anders wilde dan de leiding; ‘al het getheoretiseer over nieuwe samenlevingsvormen [beschouwde de aanhang] slechts als camouflage’. Overigens verwijst Kossmann voor zijn visie niet naar De Jong, trouwens ook niet naar andere bronnen, die zijn opvatting zouden kunnen staven.

¹⁸²² Brief 25 januari 1972 van Bouman aan Loe de Jong, archief 700 Secretariaatsarchief, NIOD, 1972 (I con-bin).

¹⁸²³ Brief 3 februari 1972 van Bouman aan Loe de Jong, archief 700 Secretariaatsarchief, NIOD, 1972 (I con-bin).

kon en ook deed in zijn vrije boeken. Maar De Jong had daar niet zoveel mee: om een historisch verhaal te kunnen volgen moet de lezer daarin een zekere lijn herkennen.¹⁸²⁴

Over wat De Jong uiteindelijk in deel IV van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* schreef, was Bouman zowel teleurgesteld alsook blij verrast. Teleurgesteld omdat, zo schrijft hij aan De Jong, de vernieuwingsbewegingen ‘wel wat te spaarzaam’ waren behandeld.¹⁸²⁵ Zo worden bijvoorbeeld wel ‘tienderangs figuren uit het fascistische kamp besproken’, maar niet bijvoorbeeld Wiardi Beckman en Liefstinck, die omstreeks 1936 de nieuwe koers bepleitten, die men ‘als de geboorte van de PVDA mag zien’. Bovendien vindt Bouman dat De Jong te weinig aandacht schenkt aan de ‘gewetensnood die velen hadden door te maken’. Hij wijst erop dat er tussen verzet en collaboratie een ‘brede midden zone van dilemma’ ligt. In een beschrijving van de oorlogsjaren kan dat niet uitvoerig genoeg worden belicht.

Bouman gaat dan zelf maar schrijven over wat de historische waarheid is.¹⁸²⁶ Een artikel van zijn hand in *Wending* werd een ‘noodzakelijke aanvulling’, omdat De Jong te weinig aandacht schonk aan de ‘positieve krachten’. Zoals de heroriëntering binnen het socialisme als oorsprong van de PVDA; een sociaal reveil in rooms-katholieke kring en evenzo in protestantse groepen, bijvoorbeeld de christelijk-historische kring, en de gesprekken over verantwoorde sociale politiek en de pogingen om de volkseenheid te versterken door de groep rond het tijdschrift *Het Gemeenebest* en op de volkshogescholen. Het waren niet alleen jongeren, zoals De Jong schrijft, maar ook ‘ervaren en invloedrijke mannen’ en dan volgt een lange lijst met prominente Nederlanders. Bouman beschrijft vervolgens beknopt de geschiedenis van de vernieuwingsbeweging die, door de Duitse inval, als het ware beknot werd om daadwerkelijk over te gaan tot progressieve partijvorming. Maar met de Nederlandse Unie had de vernieuwingsbeweging wel de mogelijkheid om nog iets van ‘het eerder begonnen samenspel voort te zetten’. De Unie had beslist geen doelstelling van ‘aanpassing aan het Derde Rijk’. Bouman vindt het ronduit een belediging dat De Jong die stelling inneemt. Het toont volgens hem aan dat het verkeerd is om officiële geschiedschrijving aan één persoon over te laten, die bovendien weigerde om gesprekken met het driemanschap te voeren.

Blij verrast was Bouman daarentegen omdat De Jong in deel IV niet alleen wijst op Boumans indertijd ‘onjuiste kijk’, maar van hem ook een verzetsman maakt. De Jong schrijft: ‘Bouman, die in de eerste jaren na Hitlers Machtübernahme in fascisme en nationaal socia-

¹⁸²⁴ Brief 8 februari 1972 van Loe de Jong aan Bouman, archief 700 Secretariaatsarchief, NIOD, 1972 (I conbin).

¹⁸²⁵ Brief 3 april 1973 van Bouman aan Loe de Jong, archief 700 Secretariaatsarchief, NIOD, 1973 (V Gesch).

¹⁸²⁶ P.J. Bouman, ‘De sfinx die “historische waarheid” heet’, *Wending* 28 (1973/1974) 22-37.

lisme veel prijzenswaardig aangetroffen had, stelde tijdens de bezetting zijn leven in de waagschaal, door hulp te verlenen aan vervolgte joden en ook nog op andere wijzen illegaal betrokken te zijn.¹⁸²⁷ De historicus vindt die ommezwaai van Bouman een ‘merkwaardige ontwikkeling’, hij begrijpt het niet goed. Met zijn goed-foutschema kon De Jong die wending ook niet verklaren. Wanneer hij ‘fout’ gedrag in het vizier had, veroordeelde hij iemand als persoon. Maar bij Bouman ziet hij twee kanten van de medaille, hoewel niet geheel conform de feiten. De Jong vertelt enerzijds niet alles wat hij weet en overdrijft anderzijds het ‘verzetserleden’ van Bouman. Misschien heeft deze positieve bejegening iets te maken met hun wederzijdse goede verstandhouding. De inhoud van Boumans brieven aan De Jong droeg daaraan ongetwijfeld bij: boetvaardig, mild van toon, en de aanmerkingen op De Jong veelal verpakt in kritiek op anderen.

Kon Bouman worden aangewreven dat hij in de oorlog lid was van de Kultuurkamer? Met de Kultuurkamer werd getracht om de Nederlandse cultuuruitingen in nationaalsocialistische richting om te buigen. De Kamer, die werd opgericht door de Duitse bezetter (de facto door het departement van Volksvoorlichting en Kunsten), functioneerde van het voorjaar van 1942 tot het najaar van 1944.¹⁸²⁸ Om te mogen werken moesten schrijvers, kunstenaars, musici en andere beoefenaars van cultuur lid zijn van de Kultuurkamer. Veel schrijvers werden lid, slechts een enkeling weigerde. Direct na de oorlog werd het lidmaatschap weinigen kwalijk genomen, men moest het als schrijver wel zwaar met de Duitsers hebben aangelegd om na de oorlog bijvoorbeeld een publicatieverbod te krijgen. Die milde terugblik op het lidmaatschap van de Kultuurkamer veranderde drastisch met de introductie van het goed-fout-denken door de historicus Loe de Jong. Het lidmaatschap van de Kultuurkamer werd vanaf toen als fout getypeerd. Het debat daarover werd verscherpt door de journalist en kunsthandelaar Adriaan Venema die onder meer zoveel als mogelijk alle namen van schrijvers en uitgevers publiceerde die lid waren geweest van de Kultuurkamer.¹⁸²⁹

De 3^e druk van Boumans *Leerboek voor economische geschiedenis* werd gepubliceerd in december 1942.¹⁸³⁰ Misschien viel de 4^e druk van Boumans leerboek, gepubliceerd in 1944 (publicatiemaand onbekend), ook in de periode van de Kultuurkamer. Naast deze door uitgever H.J. Paris gepubliceerde twee herdrukken van het *Leerboek voor economische geschiedenis* schreef Bouman bijdragen voor boeken die ook (waarschijnlijk) in de Kultuurkamer-

¹⁸²⁷ Lou de Jong dl IV 2^e helft, 509.

¹⁸²⁸ Claartje Wesselink, *Kunstenaars van de Kultuurkamer. Geschiedenis en herinnering* (Amsterdam 2014); N.K.C.A. in 't Veld, *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars. Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep* (Den Haag 1981).

¹⁸²⁹ Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* (Amsterdam 1988-1992).

¹⁸³⁰ Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken 1941- 1945.

periode werden gepubliceerd. Zoals bijdragen voor de *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940* van zijn leermeester Sneller. Het boek werd door de uitgever J.B. Wolters in februari 1944 op de markt gebracht.¹⁸³¹ Noch aan de bijdragen van Bouman voor deze publicatie noch aan die van de andere auteurs is ook maar een glimp van sympathie met de nazi's te bespeuren. Bouman schreef ook bijdragen voor de vijfdelige *Wereldgeschiedenis. De geschiedenis der mensheid van de oudste tijden tot heden*.¹⁸³² 'Brinkman' vermeldt in de catalogus van 1945 dat de 1^e en de 2^e druk in februari 1943 is gepubliceerd. In de eerste druk staat echter geen jaartal, vermoedelijk zijn de eerste twee drukken samen met de 3^e druk in 1951 uitgebracht.

Was Bouman lid van de Kultuurkamer? Dat is niet gemakkelijk te beantwoorden omdat de organisatie onderhevig was aan een tomeloze bureaucratie. Voordat je daadwerkelijk was aangemeld was je al vele formulieren en maanden verder, dan nog moest je diepgaand worden gekeurd alvorens je echt lid werd. In de boeken van Venema komt de naam P.J. Bouman niet voor, zoals ook niet in de desbetreffende cartotheek van het NIOD. Het was trouwens niet gebruikelijk dat historici zich voor de Kultuurkamer dienden aan te melden.¹⁸³³ Desondanks kan niet de conclusie worden getrokken dat Bouman *geen* lid was van de Kultuurkamer, het merendeel van de administratie van de Kultuurkamer ontbreekt omdat die door de Duitsers is vernietigd.

In 1982, vijf jaar na het overlijden van Bouman, werd nog een verlate poging gedaan tot misschien wel het creëren van een affaire Bouman. Het is opnieuw een voorbeeld van het naoorlogs verzet waarbij het niet zonder meer de bedoeling was om de historische waarheid te achterhalen. S.A.J. van Faassen, medewerker van het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, meende een fout initiatief van een toch al foute Bouman op het spoor te zijn. Het initiatief is volgens de auteur een voorbeeld van 'stille, geleidelijke, geniepige fascisering der anti-fascisten'. Van Faassen verwees hiermee naar Boumans streven in de periode van 1936 tot 1938 om een tijdschrift op te richten onder de naam *Vrijheid en Orde*. Met als redactie de hoogleraren P. Lieftinck, H.R. Kruyt, F.C. Gerretson en W.P.J. Pompe, Bouman als redactiesecretaris en uit te geven door H.J. Paris te Amsterdam. Het plan voor dit tijdschrift is niet tot uitvoering gekomen (zie daarover hoofdstuk 8).

¹⁸³¹ Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters Groningen 1943; bijdragen: 'Landbouworganisaties', 'De landbouw op de zeelei' en 'De tuinbouw'.

¹⁸³² J.W. Berkelbach van der Sprenkel, C.D.J. Brandt en F.L. Ganshof, *Wereldgeschiedenis. De geschiedenis der mensheid van de oudste tijden tot heden*, W. de Haan Utrecht, vijf delen z.j.; bijdragen: 'Het tijdperk 1815-1870: het geestelijk leven', 'Het tijdperk 1870-1914: economische ontwikkeling en geestelijk leven'.

¹⁸³³ Informatie verstrekt door R.C.C. Potkamp van het NIOD.

In 1980 schreef Van Faassen aan de weduwe Bouman: ‘Het initiatief voor de Nieuwe Orde is werkelijk zeer de moeite waard en waarschijnlijk van groot belang.’¹⁸³⁴ De jonge onderzoeker probeerde met deze aanprijzingen toegang te krijgen tot het archief van Bouman, maar de weduwe werkte niet mee. Die afwijzing weerhield Van Faassen er niet van om door te gaan en uiteindelijk een artikel te publiceren over Boumans nooit verschenen tijdschrift dat Van Faassen van een zelf bedachte titel voorzag: *De Nieuwe Orde*.¹⁸³⁵

Het is niet zo moeilijk om aan te tonen dat Bouman in de jaren dertig rechtse sympathieën had en dat het beoogde maandblad rechts–radicaal zou worden. Het lijkt op het eerste gezicht dan ook een gebrek aan historische vaardigheden om ten behoeve van de bewijslast onjuist te citeren¹⁸³⁶, onjuist te verwijzen ten behoeve van een onjuist feit¹⁸³⁷ dan wel anderszins bronnen te misbruiken.¹⁸³⁸ Maar bij nader inzien blijkt het artikel van Van Faassen ook een vorm van het naoorlogs ‘verzet’ waarin veel geoorloofd was.

Zoals met al zijn vrije boeken, had Bouman ook met zijn autobiografisch boekje een boodschap. Hij wilde een dialoog, ‘een gesprek tussen hen die terugzien en jongeren, die van de toekomst vervuld zijn.’¹⁸³⁹ Zelf had hij zijn kaarten al op tafel gelegd door in *Voor en na de zondvloed* terug te kijken op zijn leven. Daarin liet Bouman zien wat hij allemaal had meege maakt, welke keuzen hij had gemaakt en tot welke existentiële plaatsbepaling hij was gekomen.

Bouman wilde een dialoog omdat hij bezorgd was over de ‘revolte’ die in de jaren zestig in Nederland woedde. Met name door jongeren, veelal de intellectuelen onder hen, met

¹⁸³⁴ Brief 27 augustus 1980 van S.A.J. van Faassen aan mevrouw S. Bouman-van der Kloot (sic), NHA (toegang 316).

¹⁸³⁵ S.A.J. van Faassen, ‘P.J. Bouman en “De Nieuwe Orde”’. De geschiedenis van een nooit verschenen tijdschrift 1937-8’, *Maatstaf* 7 (1982) 1-16. Voor de oorlog was de term ‘de nieuwe orde’ niet ongebruikelijk noch uitsluitend fout, maar voor de naoorlogse ‘verzetsbeweging’ verwees deze titel altijd naar het fascisme.

¹⁸³⁶ Bouman schreef op 24 mei 1937 (Aantekeningen AJB, Boumanarchief RuG.) aan prof. Pompe dat hij met prof. Lieftinck had gesproken. Volgens Bouman drukte deze hem op het hart meer nadruk te leggen op alles wat verenigen kon en niet op kleine verschillen van inzicht. En, zo ging Bouman verder, ‘wij hebben stellig grote belangstelling voor de nationale gemeenschap, maar staan wat wantrouwig tegenover die vormen van nationalisme, welke in speciale nationale eigenaardigheden *normen* willen zien’. Van Faassen laat de bijzin weg waarmee hij Bouman een tegenovergestelde uitspraak toedicht. (Van Faassen, ‘Nieuwe Orde’, 10.)

¹⁸³⁷ Ten onrechte schrijft Van Faassen dat Bouman op zijn post bleef toen in april 1941 het werkend lidmaatschap van de Nederlandse Unie voor joden verboden werd verklaard. Van Faassen verwijst voor zijn opvatting naar Jan Pieter Jansen, ‘J.G. Suurhoff (1905-1967)’, *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1979) 248. Op die plaats is echter in het geheel niets over Bouman te lezen, de naam van Bouman komt zelfs in het hele artikel niet voor. In deel II toonde ik aan dat Bouman eind december 1940 de Nederlandse Unie verliet.

¹⁸³⁸ Joop Ellemers en Mineke van Essen, ‘Een singulier cultuursocioloog: Pieter Jan Bouman (1902-1977)’, Hilda Amsingh en Mineke van Essen (red.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2014) noot 18 en noot 67.

¹⁸³⁹ Bouman, *Zondvloed*, 8.

ook veel sympathie van ouderen. De socioloog in hem zag twee verzetsgroeperingen die aanzetten tot opstand: de geloofsrebellens en de studenten.

De zogenoemde geloofsrebellens zijn vergelijkbaar met de ‘stille revolutionairen’ (zie deel V) als de ‘harde kern’ van Boumans lezersgroep. De stille revolutionairen vonden dat het geloof achterbleef bij ‘onze tijd van versnelde geschiedenis’. Het geloof was togedekt met tradities en zou daarom moeten wijken voor een religieuze dynamiek die zich richt op een open mondiale samenleving. Daarbij moet zelfs gedacht worden aan ondersteuning van revolutionaire acties zoals in Zuid-Amerika. Bouman wijst daarbij op een themanummer over geloof en revolutie van *Wending*, het maandblad waarvan hij jarenlang redacteur was geweest. Hij had ook kunnen wijzen op de Sjaloomgroep in Odijk als een goed voorbeeld van geloofsrebellens. Het was een oecumenische groep die zich ontwikkelde tot een maatschappijkritische beweging gericht tegen de uitbuiting van de Derde Wereld en tegen de West-Europese machtsstructuren. Sjaloom was begin jaren vijftig opgericht door (voormalige) rooms katholieke priesters, waaronder de roemruchte Piet Reckman, voor het verlenen van hulp aan onder meer daklozen. In de jaren zestig brachten zij de oecumene in hun woonplaats Odijk in praktijk en nog bekender werden zij door hun vele publicaties over wereldvraagstukken.

We weten dat Bouman in *Vijfstromenland. Balans der werelddelen* (1958) ook schreef vanuit een christelijke optiek over mondiale problemen. In *Voor en na de zondvloed* is hij zelfs van mening dat het evangelie een revolutionaire strekking heeft. Tegelijkertijd waarschuwt Bouman voor rechtvaardiging van geweld: ‘het kan zo licht over het doel heen schieten’.¹⁸⁴⁰ Bovendien, zo haalt hij Camus aan, leiden revolutionaire ideologieën tot intolerantie en onderdrukking. Vandaaruit is het anno 1969 voor Bouman niet duidelijk welke betekenis de rebellie van het geloof voor onze geseculariseerde samenleving kan krijgen.

De tweede door Bouman genoemde verzetsgroepering, de studenten, zijn voor de Duits-Amerikaanse filosoof Herbert Marcuse de uitverkoren groep om de revolutie te entameren en verder te dragen. Met zijn ‘kritische filosofie’, een totale en radicale afwijzing van de cultuur, de politiek en het sociaaleconomisch bestel in een wereld die de mens van zichzelf doet vervreemden, lijkt Marcuse vanaf 1968 gelijk te krijgen. Op veel universiteiten is de ‘revolte’ gaande. Binnen de Groningse sociologie leidde dat tot ver in de jaren tachtig tot ernstige conflicten.

Afkerig van conflict en immer op zoek naar gesprek en overeenstemming is Bouman dat bespaard gebleven. Hij heeft op de Groningse universiteit slechts een begin meegemaakt

¹⁸⁴⁰ Bouman, *Zondvloed*, 110.

van de studentenprotesten, want was eind 1967 al uit Groningen vertrokken. Als hij langer was gebleven, was Bouman waarschijnlijk ten onder gegaan in het 'krijgsgewoel' dat hij in zijn boekje vanuit Epe becommentarieert. Daarin roemt hij 'de even bekwame als moedige' minister van onderwijs en wetenschappen G.H. Veringa (voorheen assistent van Bouman) die met studentenvertegenwoordigers in gesprek kwam, terwijl dit soms werd 'doorkruist door lokale explosies van geweld'.¹⁸⁴¹ Bovendien halen de studenten hun wensen (politiek-revolutionaire doelen, interne democratisering en bestuurshervorming) door elkaar. En welk percentage van de studenten steunt welke eisen? Hoeveel studenten vertegenwoordigden de binnendringers die steeds gebouwen bezetten? 'Verwonderlijk hoe universitaire machthebbers zich door het gebeuren lieten intimideren.'¹⁸⁴² Met dit soort vragen begreep Bouman kennelijk niet dat het protest van studenten niet alleen om de inhoud ging maar evenzeer om de eigen en vaak niet eerder vertoonde stijl van actie voeren.

Boumans uitnodiging tot een gesprek tussen ouderen, die al afscheid hebben genomen, en jongeren die nog niet in het arbeidsproces zijn betrokken, doet aan het volkshogeschoolwerk denken. Aan de 'ronde tafel' waaraan voorheen van elkaar gescheiden groepen in saamhorigheid een dialoog voeren en het resultaat desnoods ondergeschikt is aan het bevorderen van de onderlinge betrokkenheid. Besepte Bouman wel dat hij, met zijn achtenzestig jaar, behorend tot het establishment, kerkelijk gebonden, vriend van ondernemers en kind aan huis in het koninklijk huis, door rebelse jongeren niet als een voor de hand liggende gesprekspartner werd gezien? Een typering van hemzelf zoals hierboven, was Bouman bekend. Op deze wijze, door de bril van opposanten, beschreef hij zichzelf wel eens.¹⁸⁴³ Maar het in harmonie tot elkaar komen, om te trachten conflicten te overwinnen of desnoods te omzeilen, is voor Bouman altijd een kenmerkende houding gebleven.

¹⁸⁴¹ Bouman, *Zondvloed*, 112.

¹⁸⁴² Bouman, *Zondvloed*, 112.

¹⁸⁴³ Brief van Bouman 18 februari 1977 aan A.G. Escher adjunct directeur van uitgever Agon Elsevier, Boumanarchief RuG.

Hoofdstuk 30 Onderweg naar het einde

‘Piet heeft ’s nachts de prachtigste ideeën voor het boek over de achttiende eeuw’ schrijft Stien.¹⁸⁴⁴ Bouman hield zijn vrouw uit de slaap om haar te vertellen over zijn nieuwe boek, ze had daarover nog niets in zijn dagboek kunnen lezen. Dat ging ook niet gebeuren want Bouman schreef niet meer in zijn dagboek. Vanaf 1 januari 1970 is het leeg. Niet eerder dan in juli 1976 verscheen er weer tekst, dat was meteen ook de laatste keer dat Bouman zijn dagboek gebruikte.

Een boek over de achttiende eeuw. De eeuw is een andere, maar het idee voor zijn nieuwe boek is vrijwel hetzelfde als voor *Een handvol mensen*. Daarin schreef hij over de bestaanservaringen van voornamelijk Duitse schrijvers en geleerden in de twintigste eeuw, de periode van de beide wereldoorlogen. Ervaringen die de existentiële kant van het historisch gebeuren weerspiegelen, want in iedere levensgeschiedenis ziet men volgens Bouman ‘merktekens’ van de gang van historische processen. Met die merktekens kon Bouman het verband uitbeelden tussen op de voorgrond de menselijke problematiek en op de achtergrond de historische problemen. Eerder heette het dat de schietspoel van het lot verbindingslijnen weeft tussen ieders individueel bestaan en het grote geschiedenisgebeuren. In *Een handvol mensen* stonden de door Bouman beschreven personen, door de beide oorlogen, voor moeilijke keuzes. Ze stonden zelfs voor levensbedreigende uitdagingen, daarmee werd hun karakter getoetst. In zijn nieuwe boek over de achttiende eeuw ligt de nadruk minder op het maken van al dan niet goede of foute keuzes en meer op de overtuiging dat in mensenlevens ‘altijd iets verborgen [ligt] van het cultuurpatroon waarin het zich ontplooid’.¹⁸⁴⁵ Het is opnieuw ‘menselijke geschiedenis’ en ook in dit boek weer beeldend beschreven, zodat de lezer de geschiedenissen kan meebeleven.

De achttiende eeuw kende volgens Bouman, met name in de beide decennia tussen 1770 en 1790, een stroomversnelling die als een doorbraak naar een nieuwe tijd kan worden gezien. Zijn stelling is, dat veel van de crisisverschijnselen die in het heden (beginjaren zeventig) waarneembaar zijn, hun voorspel in de achttiende eeuw hebben. Het gaat hem er niet om die eeuw te bezien door de traditioneel-schematische bril van Verlichting, rococo of classicisme, van de Franse spiegelzalen, tuinbeelden en fonteinën of kaarslicht, de satijnen gewa-

¹⁸⁴⁴ Aantekening van Stien, de echtgenote van Bouman, in haar reisverslag van 15 mei 1970, NHA (toegang 316).

¹⁸⁴⁵ P.J. Bouman, *Van tijd naar tijd. Europese cultuur in jaren van overgang* (Van Gorcum Assen 1972) 12.

den en de poederpruiken. Dat is de bekende verklarende geschiedschrijving, met ‘geijkte voorstellingen en beproefde indelingen’. Bouman echter ontwaarde in de achttiende eeuw het samengaan van het onverenigbare. Vertrouwen in de rede én grote overgevoeligheid, vooruitgangstheorieën met pessimistische ondertonen, het zoeken naar het ‘natuurlijke’ dat uitkwam bij zowel het gezonde verstand alsook bij het aanvaarden van instincten en hartstocht – volkssoevereiniteit kon omslaan in een tirannie. Bouman wilde met een open oog naar deze spanningen kijken, die zich in die ‘bij uitstek dramatische eeuw’ voordeden. Door vrij van vooronderstellingen en theorieën naar dat verleden te kijken kunnen we onze eigentijdse problemen proberen te begrijpen.

In deze historiografische zienswijze herkennen we weer de opvatting van de eerder genoemde historicus Barraclough. Daarover schreef Bouman instemmend in zijn essay *In de ban der geschiedenis*. De gedachte dat verschillende gebeurtenissen in het verleden beslissend blijken te zijn voor het heden. Door die gebeurtenissen te onderzoeken krijgen we een beter begrip van de krachten die in het heden een rol spelen. En daardoor kunnen we het ontstaan van de eigentijdse geschiedenis kennen, een geschiedenis die begint wanneer de actuele problemen in de wereld voor het eerst zichtbaar vorm aannemen.

Boumans nieuwe boek met de titel *Van tijd naar tijd* en als ondertitel *Europese cultuur in jaren van overgang*, verscheen op 28 augustus 1972 bij uitgever Van Gorcum en kreeg vier drukken. Het is opgezet rond vier steden, hoekpunten van Europese cultuur: Wenen, Weimar, Parijs en Birmingham. Maar het hadden, volgens Bouman, ook andere cultuurcentra zoals Amsterdam, Rome en Sint Petersburg kunnen zijn. Ook dit keer, evenals in *Een handvol mensen*, schrijft hij over grote, belangrijke mensen. Het zijn tweetallen, als tegenhangers van elkaar. Rousseau tegenover Voltaire in Parijs, de succesvolle Haydn en de arme Mozart in Wenen, zondagskind Goethe en de zwoegende Schiller in Weimar en tenslotte de prakkiserende James Watt en de praktische ondernemer Matthew Boulton in Birmingham. Naast deze ‘hoofdfiguren’ komen nog meer mensen voorbij. Daarover schrijft hij minder maar weet hij vast meer dan we te lezen krijgen, gezien de ook bij dit boek weer imponerende omvang van zijn bronnenmateriaal.

De auteur combineert afwisselend algemene cultuurbeschouwingen met levensbeschrijvingen. Hij noemt het de methode van de afnemende abstractie. Bouman gaat bijvoorbeeld, beginnend bij het onderwerp Verlichting in de achttiende eeuw, via contrasterende opvattingen daarover in Parijs, naar het specifieke thema van de opvoedbaarheid van de mens, het optimisme hierover van Rousseau en tenslotte naar het met stenen bekogelen van Rous-

seaus woning door een woedende, door predikanten opgehitste menigte, omdat Rousseau met zijn boeken het christelijk geloof in diskrediet zou hebben gebracht.

Met deze methode trachtte Bouman geschiedenis toegankelijk te maken voor de velen die geen historische boeken lezen. Geschiedenis gaat ons namelijk allemaal aan.¹⁸⁴⁶ Want, zo citeerde Bouman de historicus Dilthey, de mens *heeft* niet alleen geschiedenis, hij *is* ook geschiedenis. Dus is er, volgens de auteur, ‘in dat verleden zo buitengewoon veel dat ons allen, zonder ook maar één uitzondering, raakt’.¹⁸⁴⁷ Met het toegankelijk maken staat hij, naar eigen zeggen, voor een dubbelprobleem: beschrijven wat er gebeurd is maar ook hoe die gebeurtenis door mensen beleefd en doorleefd is. De welhaast niet te vermijden kritiek van historici is vervolgens dat de gebeurtenissen onjuist zijn weergegeven en dat de beschreven geschiedbeleving ontaardt in anekdotisch gepraat. Tegelijk een verantwoord geschiedbeeld geven alsook historische kennis populariseren, het is naar zijn mening nauwelijks mogelijk.¹⁸⁴⁸

Ongeveer drie weken na het verschijnen van *Van tijd naar tijd* werd Bouman 70 jaar. Ter gelegenheid daarvan organiseerden oud-promovendi op 16 september een reünie. Twaalf van de achttien waren aanwezig om samen met Bouman zijn zeventigste verjaardag te vieren en herinneringen op te halen. Maar het ging niet goed met Bouman. Hij had, wat hij zelf noemde, ‘een nare kwaal’ die hij al langer had en waardoor zijn werklust werd verstoord.¹⁸⁴⁹

Bouman leed aan een uiterst zeldzame ziekte, een vrij zeldzame vorm van myasthenia gravis (spierverzwakking), die zich voordeed in de mond- en keelholte en storingen gaf in het slikken, spreken, kauwen. Het neigde zich ook uit te breiden naar de ademhalingsorganen. Medicijnen kunnen de oorzaak niet wegnemen maar wel de spierkracht verbeteren. Het verloop van de aandoening is moeilijk te voorspellen. Bij veel patiënten treedt er de eerste drie tot vijf jaar een geleidelijke verergering op, daarna een zekere stabilisering en op de lange duur een verbetering. Door gebrek aan slaap en door emoties en infectieziekten kan een tijdelijke verslechtering optreden. Bouman was al vanaf juni 1972 onder behandeling van een neuroloog te Deventer.¹⁸⁵⁰ Die beval hem aan om ‘basaal te leven’, een mooie term voor je heel

¹⁸⁴⁶ Bouman in de NCRV-uitzending ‘Literama’ 18 december 1972, NHA (toegang 316).

¹⁸⁴⁷ Bouman in de NCRV-uitzending ‘Literama’ 18 december 1972, NHA (toegang 316).

¹⁸⁴⁸ Jaap den Hollander, ‘Toverlantaarnprocedé toegepast in “Van tijd naar tijd”’, *Nieuwsblad van het Noorden* 14 oktober 1972.

¹⁸⁴⁹ Brieven van Bouman aan P.J. Koets 3 april 1973 en 30 oktober 1974, NHA (toegang 316).

P.J. Koets (1901-1995) kwam tijdens de oorlog in een Jappenkamp terecht, waar hij Henk, de broer van Bouman leerde kennen en later via hem P.J. Bouman ontmoette. Koets was onder meer hoofdredacteur van *Het Parool* en wethouder van Amsterdam.

¹⁸⁵⁰ Agenda echtgenote Stien vrijdag 23 juni 1972 ‘Piet voor het eerst naar neuroloog dr. Veltema in Deventer, NHA (toegang 316).

rustig houden. Bij lichamelijke activiteit neemt de spierzwakte toe en zij neemt meestal af gedurende periode van rust. De diagnose, die nogal eens werd gemist, is waarschijnlijk pas na anderhalf jaar, begin 1974, gesteld.¹⁸⁵¹ En ook al wist Bouman dat de kwaal ongeneeslijk was, toch liet hij zich daardoor niet uit het veld slaan. Hij moest ‘basaal’ leven maar hield zich niet aan dat advies.

Bouman had namelijk een ‘winkel’, met daarin de vele boeken van hem die al waren uitgegeven en waarvan hij ook zelf de verkoop trachtte te bevorderen. Begin jaren zeventig werden er van zijn vrije boeken jaarlijks in totaal rond de duizend exemplaren verkocht. Zouden enkele boeken van hem, ‘die langzamerhand “uitgewerkt” raakten’ niet in pocketvorm kunnen verschijnen?¹⁸⁵² Zoals *Revolutie der eenzamen*, *Een handvol mensen* en *Van tijd naar tijd*? Misschien door samenwerking van ‘zijn’ uitgever Van Gorcum met uitgeverij Het Spectrum of een ander? Het kwam er niet van, evenmin van Boumans plan voor een bundel polemische beschouwingen over het thema geschiedenis, uit te brengen door Boompers Uitgeverij.

Intussen bleef de auteur met wisselend resultaat actief. In het benaderen van buitenlandse uitgevers, het overleggen met vertalers, en het aandringen bij de uitgevers op een pocketuitgave van een reeds eerdere publicatie. Ronduit een succes waren Boumans *Economische en sociale geschiedenis* (1939) en *Algemene Maatschappijleer* (1947). Beide boeken werden eerst door uitgeverij Paris uitgegeven en vanaf 1958 door Wolters Noordhoff. Tot in de jaren zeventig werden er jaarlijks enkele duizenden van verkocht. Het succes is ongetwijfeld mede te danken aan het gebruik op scholen voor hoger beroepsonderwijs: pedagogische- en sociale academies en heao’s.

Ondanks zijn ernstige kwaal werkte Bouman aan nog drie nieuwe boeken: *Het verlaten eiland*, over het Zuiderzee-eiland Schokland, een kleine geschiedenis als spiegeling van een groot gebeuren.¹⁸⁵³ Bouman kreeg het idee voor dit boekje na een eerste bezoek aan het museum Schokland, het bleek hem toen dat hiervoor veel interessant materiaal te vinden moest zijn.¹⁸⁵⁴ De overheid liet in 1859 het eiland ontruimen, de toestand werd onhoudbaar, ‘natuurkrachten, die menselijke tegenstand wisten te breken’. Misschien kwamen bij Bouman herinneringen boven over de inundatie van Walcheren tijdens het laatste oorlogsjaar. Hoe het

¹⁸⁵¹ Brief van Bouman aan de heer Constant van de directie van Amsterdam Boek bv Uitgeverij te Amsterdam 18 februari 1974, NHA (toegang 316).

¹⁸⁵² Brief van Bouman aan Dik Landwehr van Uitgeverij Van Gorcum 11 juli 1973, NHA (toegang 316).

¹⁸⁵³ P.J. Bouman, *Het verlaten eiland. Schokland in 1859 ontruimd* (Apeldoorn 1975).

¹⁸⁵⁴ Bouman, *Schokland*, 5-6.

ook zij, het boekje van slechts 100 pagina's, toont een rasverteller van historische gebeurtenissen.

Geslaagd lobbywerk leverde Bouman een contract met uitgeverij Elsevier op, voor een speciale uitgave van *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*. Het boek verscheen in 1964 als 1000ste Prismaboek bij Het Spectrum. Elsevier maakte er nu een luxe uitgave van, in linnen band en met veel illustraties. Bovendien aangevuld met een hoofdstuk over de jaren na 1965: 'Een tijdperk van radicale twijfel'. Het boek verscheen in 1977, twee weken voor Boumans overlijden.

En dan schreef Bouman aan wat zijn laatste boek werd: *Vrijheidshelden en terroristen. Vijf eeuwen geweld in Europa*. Het werd in 1977 postuum uitgegeven door Elsevier. Bouman schrijft daarin over plattelandscriminaliteit in de tijd van huurlegers in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw en over de neiging om terroristen als vrijheidshelden te waarderen. Voor het tweede thema beschrijft hij onder meer de gebeurtenis van de treinkaping in december 1975 bij Wijster. Met het eerste thema laat Bouman zien dat een groot gedeelte van de agrarische bevolking in tijden van 'vrede' evenveel te lijden had van de huurlegers als in tijden van oorlog. De beschrijving van de treinkaping maakte het boek hoogst actueel. Bijna op de dag af vond bij de publicatie van *Vrijheidshelden en terroristen*, in het voorjaar van 1977, een tweede treinkaping door Molukkers plaats met een bloediger afloop dan de eerste keer.

Waarom Bouman dit boek, een verzameling essays over geweld, schreef is niet helemaal duidelijk. Hij wilde trouwens, na het boekje over Schokland, niets meer schrijven.¹⁸⁵⁵ Had hij nog wat materiaal liggen (over huurlegers) dat hij samenvoegde met nieuw materiaal over modern terrorisme dat aansloot bij de actualiteit? Of raakte hij geïnteresseerd in de geschiedenis van de misdaad door zijn voormalig student sociologie en oud-promovendus Jac. van Weringh, die onlangs was benoemd als hoogleraar criminologie aan de Universiteit van Amsterdam? Bouman wilde de term misdaad, een studieobject van criminologie, in plaats van het woord geweld in de ondertitel van dit boek.¹⁸⁵⁶ Een andere mogelijkheid is dat het een verzoek van uitgever Elsevier was. Daarmee had Bouman in die tijd veel contact over de heruitgave van *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*. Hoe dan ook, in dit laatste boek verscheen Bouman (weer) als de leraar geschiedenis die hij ooit was, die prachtig en boeiend kon vertellen, zelfs of misschien wel juist, over das *Böse auf Erden*.¹⁸⁵⁷ Met de voltooiing van dit

¹⁸⁵⁵ Brief van Bouman aan mr. Alblas 27 april 1974, NHA (toegang 316).

¹⁸⁵⁶ Dagboek 23 juli 1976, NHA (toegang 316).

¹⁸⁵⁷ Bouman, *Vrijheidshelden*, 9.

boek sloot hij zijn publicistische periode van 1931 tot 1976 af. ‘Omdat nu eenmaal aan alles een einde moet komen.’¹⁸⁵⁸

Bouman moest vanwege zijn ziekte basaal leven, maar dat deed hij dus nauwelijks. Hij had niet alleen een ‘winkel’ maar ook contacten met het koninklijk huis, met ondernemers en met journalisten. In 1973 was Bouman een aantal malen op Soestdijk voor opnamen van de NCRV in verband met het vijftienvijftig jarig koningschap van Juliana. Het jaar daarop werd hij geïnterviewd door Hans Verhagen voor een televisieprogramma van de VPRO onder de titel: ‘Vastberaden maar soepel en met mate 1938-1948’.¹⁸⁵⁹ In de zomer van datzelfde jaar 1974 gaf Bouman een interview aan de historicus Puchinger over de toekomst van het christendom.¹⁸⁶⁰ Ook nam Bouman nog maandelijks deel aan de Club van Elf met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en vooral reisde hij regelmatig naar Eindhoven voor het Evoluon.

Het Evoluon te Eindhoven was bij de opening in 1966 een architectonische belevenis: een gebouw in de vorm van een vliegende schotel. Het werd door Philips vanwege het vijftienvijftig jarig bestaan van het concern gebouwd en ingericht als museum over wetenschap en techniek. Het museum trok in de jaren zestig en zeventig veel vooral jeugdig publiek, omdat men zelf mocht experimenteren en demonstratiemodellen kon bedienen. Later was het Evoluon niet meer het enige techniekmuseum in Nederland. Daardoor daalden de bezoekersaantallen en moest de tentoonstelling in 1989 worden gesloten, het gebouw werd een congres- en evenementencentrum.

Maar zover was het nog niet in 1969 toen een deel van de tentoonstelling opnieuw werd ingericht. Het ging volgens de bedrijfsleiding van het Evoluon om het belangrijkste deel, over de wisselwerking tussen wetenschap, techniek en de samenleving.¹⁸⁶¹ Bouman kreeg het verzoek om, vanwege de maatschappelijke en sociale oriëntering van het onderwerp, adviezen te geven. Ongetwijfeld was Philips, na het schrijven van de biografie over Anton Philips (1956), ook zeer tevreden over de adviezen van Bouman. Vijf jaar lang heeft Bouman gedurende vijf à six dagen per jaar geadviseerd over de herinrichting van de zogenoemde derde ring van het Evoluon.

Toen kwam er een kink in de kabel. Half oktober 1974 vroeg Bouman aan Philips om ‘ziekterverlof’: de kwaal, ‘steeds met medicijnen bedwongen heeft zich plotseling verergerd’.¹⁸⁶² Hij had strenge rust voorgeschreven gekregen, maar hoopte over een maand weer

¹⁸⁵⁸ Dagboek Bouman 23 juli 1976, NHA (toegang 316).

¹⁸⁵⁹ Zie daarover hoofdstuk 13.

¹⁸⁶⁰ Fragmenten uit het interview van Puchinger zijn op meerdere plaatsen in deze biografie geciteerd.

¹⁸⁶¹ Brief van A.H. Boerdijk aan Bouman 14 april 1969, NHA (toegang 316).

¹⁸⁶² Brieven van Bouman aan ir. G. Ahsmann 15 oktober, 28 oktober, 28 november 1974, NHA (toegang 316).

naar Eindhoven af te reizen. Of toch maar halverwege afspreken, in Bilthoven? ‘Mijn vrouw rijdt wel.’ Verder schrijft Bouman dat hij voor 1975 een regeling wil afspreken om ‘op halve kracht’ te werken, want ‘met die myasthenie valt niet te spotten’. Bouman bespeurde een uitbreiding van de ziekte naar de ademhalingsorganen. En half december 1974 moest hij zelfs verzoeken om zijn ‘dienstverband’ met ingang van 31 december 1974 te beëindigen.¹⁸⁶³ Graag was hij nog een half jaar doorgegaan, maar het ging niet meer en Bouman sloot af met een aanbod voor informeel contact, als ‘een vriendendienst’. Hij was in 1973 ook al gestopt met het adviseurschap arbeidsverhoudingen voor het schoonmaakbedrijf Cemsto en met activiteiten voor de stichting Vredesopbouw.¹⁸⁶⁴

Bouman onderging nu ‘een riskante prednisonkuur’ waarvoor hij vrijwel geheel januari 1975 in het ziekenhuis te Deventer verbleef, onder behandeling van de neuroloog A.W. Veltema.¹⁸⁶⁵ Tussendoor maakte hij in september nog een kort Zeeuws reisje. In 1976 leek het met Bouman weer redelijk goed te gaan. Hij maakte samen met zijn echtgenote, met aarzende toestemming van zijn neuroloog, een reis naar de Franse Alpen en aansluitend een treinreis door Zwitserland. Maar half november dat jaar werd Bouman, tot begin december, opnieuw in het ziekenhuis opgenomen.

Toch bleef hij optimistisch. Op een verzoek van het dagblad *Trouw* om vaste medewerker te worden reageerde hij, eind januari 1977, zowel terughoudend alsook met een voorstel.¹⁸⁶⁶ Hij stond naar eigen zeggen in zijn ‘bedreigd bestaan met grote aarzeling’ tegenover het aangaan van verplichtingen. Anderzijds wees hij er op dat hij voor de heruitgave van *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw* aan een slothoofdstuk over de huidige tijd schreef. Leende die stof zich misschien voor voortdurende aanvulling en heroriëntering, bijvoorbeeld in een maandelijks artikel? ‘Gunt u mij twee maanden om weer op verhaal te komen.’

Op 4 maart 1977 werd Bouman weer in het Deventer ziekenhuis opgenomen.¹⁸⁶⁷ De dag erop werd hij halsoverkop naar het beademingscentrum van het Academisch Ziekenhuis te Groningen vervoerd. Vijf dagen later, op 10 maart om kwart voor zes ’s morgens, overleed Pieter Jan Bouman op vierenzeventigjarige leeftijd.¹⁸⁶⁸ Vier dagen later vond de crematie plaats, in besloten (familie-) kring in het crematorium te Groningen onder leiding van de Groningse hervormde dominee G. Cazemier.

¹⁸⁶³ Brieven van Bouman aan ir. G. Ahsmann 16 december 1974, NHA (toegang 316).

¹⁸⁶⁴ Agenda van Bouman, 1973, NHA (toegang 316).

¹⁸⁶⁵ Agenda van Stien, 1977, NHA (toegang 316).

¹⁸⁶⁶ Brief van Bouman aan de hoofdredactie van het dagblad *Trouw* 24 januari 1977, NHA (toegang 316).

¹⁸⁶⁷ Agenda van Stien, 1977, NHA (toegang 316).

¹⁸⁶⁸ Diezelfde dag overlijdt een bekende van Bouman uit de vernieuwingsbeweging: de oud-premier Wim Schermerhorn.

Ook bij zijn overlijden in 1977 was Bouman nog steeds de bekende socioloog, historicus en publieke intellectueel die hij al ruim vijftientig jaar was.¹⁸⁶⁹ Hij werd in vakbladen en in vrijwel alle landelijke dagbladen en in regionale kranten herdacht. Van Houten schreef in *Mens en maatschappij* een in memoriam. Datzelfde deed Saal in *De Sociologische Gids* en H.E.S. Woldring publiceerde een uitgebreid ‘wetenschappelijk in memoriam’ in *Intermediair*.¹⁸⁷⁰

Onder veel meer herinnert Van Houten aan de stelling van Bouman dat ‘de sociologische probleemstelling mee verandert met de sociale structuurveranderingen’. Saal stelt in zijn artikel vooral het wetenschappelijk oeuvre van Bouman aan de orde, als ‘daad van eenvoudige rechtvaardigheid’ tegenover de vele kritiek die Bouman kreeg over zijn ‘vrije boeken’. De sociaal filosoof Woldring, die van 1962 tot 1968 in Groningen sociologie studeerde, schreef een uitgebreide wetenschappelijke verhandeling over Boumans werk. Woldring stelt vast dat Bouman de relatie tussen religie en wetenschap expliciet als brandend probleem aan de orde heeft gesteld.

De landelijke dagbladen herdachten Bouman veelal als een van de grondleggers van de wetenschappelijke beoefening van de sociologie; als lijdend voorwerp van kritiek van vakgenoten op zijn wetenschapsopvatting en als successchrijver.¹⁸⁷¹ De socioloog J.J. Godschalk voegt in *NRC Handelsblad* deze kwalificaties samen: Bouman was in 1977 in de sociologie weer hoogst modern, vanwege zijn aandacht voor de mens in de sociologie en de sociale complicaties van de wetenschapsbeoefening. Anderzijds kreeg Bouman juist daarvoor weinig erkenning vanwege de vorm die hij daaraan gaf en het morele (christelijke) standpunt dat hij daarbij vertolkte. Daarnaast schreef vriend, collega en econoom Pen in *Het Parool* ook over Boumans bestuurlijke bekwaamheden: ‘Hij regeerde met zachte hand.’

In de *Universiteitskrant* van 23 maart 1977 van de Rijksuniversiteit Groningen wijst de hoogleraar rechten J. Wiarda op een opvallende overeenkomst. In de Wet op het wetenschappelijk onderwijs van 22 december 1960 artikel 2 lid 2 is de volgende tekst opgenomen:

¹⁸⁶⁹ De auteurs van een in 2014 gepubliceerde levensbeschrijving van Bouman dachten daar anders over: ‘Bij Boumans overlijden in 1978 (sic) bleef landelijk de aandacht beperkt’. Zij vonden slechts één (Vlaams) artikel en concludeerden dat Bouman ‘verdween onder het stof van de geschiedenis’; Joop Ellemers & Mineke van Essen, ‘Een singulier cultuursocioloog: Pieter Jan Bouman (1902-1977)’, Amsingh en Van Essen (red.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen 2014) 176-187.

¹⁸⁷⁰ B.C. van Houten, ‘In memoriam P.J. Bouman’, *Mens en maatschappij* 2 (1977) 121-126; C.D. Saal, ‘In memoriam prof.dr.P.J. Bouman (1902-1977)’, *De Sociologische Gids* 24 (1977) 162-168; H.E.S. Woldring, ‘Wetenschap waartoe?’, *Intermediair* 13 1 april (1977).

¹⁸⁷¹ Onder meer: *De Volkskrant* 15 maart 1977, *Trouw* 14 maart 1977, *Het Parool* 17 maart 1977 en *NRC Handelsblad* 12 maart 1977 en 19 september 1977.

‘De universiteiten en hogescholen (...) schenken mede aandacht aan de bevordering van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef.’ Veertien jaar eerder begon Bouman zijn ambt van gewoon hoogleraar met aan het eind van zijn oratie enkele woorden voor de studenten: ‘en dat de voorbereiding voor uw toekomstige taak eveneens inhoudt dat u de ogen worden geopend voor uw sociale verantwoordelijkheid. Bij het ontbreken van dit verantwoordelijkheidsbesef in hogere zin zou uw werk steriel blijven.’¹⁸⁷²

Oud-leerling Jan van Luijn prijst Bouman in het *Nieuwsblad van het Noorden* als een fenomenaal didacticus: ‘een college van Bouman was een belevenis’.¹⁸⁷³ Zijn algemene colleges maatschappijleer trokken stampvolle zalen met een ‘boeiende voordracht als geen ander’. ‘Hij was zijn tijd ver vooruit’ meende Marinus Verburg, een goede vriend van de familie, die in de *Provinciale Zeeuwse Courant* een in memoriam schreef.¹⁸⁷⁴ In 1947 signaleerde Bouman al de overgang van politieke democratie naar maatschappelijke democratie. Verburg kende Bouman goed, want had hem in vele hoedanigheden meegemaakt. Verburg wilde ‘niets slechts’ over Bouman zeggen. Daarin is Verburg overigens niet de enige, een enkele oud-student wil zelfs niets slechts over Bouman *horen* of geloven. In een herdenkingsartikel in het *Zeeuws Tijdschrift* vraagt Verburg zich zelfs af: ‘Waarom verdedig ik Bouman?’¹⁸⁷⁵ Hij denkt dat te doen ‘namens ontelbare oud-leerlingen en studenten-van-de-brede-laag’, velen zijn Bouman voor zijn vormende invloed dankbaar. Verburg geeft daarbij een uitgebreid overzicht van de vorming die hijzelf aan Bouman te danken heeft.

De volkshogeschoolbeweging memoreert in haar eigen blad de verdienste van Bouman voor het volkshogeschoolwerk.¹⁸⁷⁶ Natuurlijk over zijn voorzitterschap van de Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen in de jaren direct na de oorlog. En over de vele inleidingen die hij al vanaf 1938 tot in de jaren zestig op met name de volkshogeschool te Bakkeveen gaf. Boumans cultuurbegrip werkte bevruchtend door in het versterken van de taak van de volkshogeschool. De auteur van het in memoriam, de volkshogeschoolleider Oscar Guermonprez, beschrijft Bouman als de wetenschapsman die uit de ivoren toren stapte, ‘om met de arbeiders, studenten, boeren, onderwijzers en anderen mee te zoeken naar de vormgeving aan de wijze van leven in onze samenleving’.

Boumans naam is onafscheidelijk verbonden met de Zeeuwse Landbouw Maatschappij als auteur van het gedenkboek ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de ZLM.

¹⁸⁷² J. Wiarda, ‘Pieter Jan Bouman’, *Universiteitskrant* 23 maart 1977.

¹⁸⁷³ Jan van Luijn, ‘Bouman was zijn tijd ver vooruit’, *Nieuwsblad van het Noorden* 12 maart 1977.

¹⁸⁷⁴ Marinus Verburg, ‘In memoriam dr. P.J. Bouman’, *Provinciale Zeeuwse Courant* 13 maart 1977.

¹⁸⁷⁵ M.C. Verburg, ‘Bouman en Zeeland’, *Zeeuws Tijdschrift* 27 (1977) 62-63.

¹⁸⁷⁶ Oscar Guermonprez, ‘Prof. Dr. P.J. Bouman’, *De Volkshogeschool* 32 (1977) 2, 23 mei 1977.

Dorst, secretaris van de landbouwmaatschappij, uit zijn grote bewondering voor het boekwerk van 600 bladzijden.¹⁸⁷⁷ Maar ‘tot nu toe herinnert ons hieraan geen gedenkplaat’, bijvoorbeeld in boerderij Rusthoeve. Bouman had een belangrijk deel van het gedenkboek geschreven op Rusthoeve te Colijnsplaat, waar nu het proefbedrijf voor akkerbouw is gevestigd. Bovendien was Rusthoeve te Colijnsplaat tijdens de oorlog voor het gezin Bouman het uitwijkadres. Bouman ging er zelf vanaf de jaren vijftig nog vaak naar toe om in alle rust te kunnen schrijven, onder andere aan zijn *Revolutie der eenzamen*. Bij het 10-jarig bestaan van proefboerderij Rusthoeve, op 10 oktober 1979 ruim twee jaar na de hartenkreet van ZLM-secretaris Dorst, was het zover. Bouman werd voor het schrijven van de Zeeuwse landbouwgeschiedenis alsnog door de Zeeuwen geëerd. In de proefboerderij werd door Dorst een wandplaat onthuld. Het is een werk van de Zierikzeese kunstenaar Ad Braat en stelt voor ‘professor Bouman werkend in de omgeving van Rusthoeve’.¹⁸⁷⁸ Het is even zoeken, maar het kunstwerk hangt bijna veertig jaar later nog steeds in de zogeheten bestuurskamer.

Natuurlijk ontving de weduwe Bouman veel brieven van medeleven. Daaronder ook van leden van het Koninklijk Huis. Prinses Beatrix schreef een lange brief van drie kantjes.¹⁸⁷⁹ De ‘grote kennis en het uitgesproken doceertalent’ van Bouman heeft diepe indruk op haar gemaakt. Die lessen vormden de basis voor haar latere studiekeuze en de invloed van Bouman bleef bijzonder belangrijk voor haar. ‘Met diepe eerbied en warme dankbaarheid denk ik aan hem terug.’

Op maandag 19 september 1977, de dag dat Bouman vijfenzeventig jaar zou zijn geworden, werd hij herdacht met een herdenkingscollege aan de Rijksuniversiteit te Groningen door de Faculteiten der Rechtsgeleerdheid, Letteren, Economische Wetenschappen en Sociale Wetenschappen. Bouman werd op deze dag niet alleen herinnerd als socioloog, maar ook als historicus. Door zijn vriend Baudet, wiens herdenkingscollege (evenals die van de andere sprekers) ik al vaker heb aangehaald.¹⁸⁸⁰ Opmerkelijk is de stelling van Baudet dat Bouman geen historische school heeft gevestigd omdat hij onnavolgbaar was. ‘Een volstrekt uniek talent – in visie, in waarnemings- en combinatievermogen, in snelheid, doordringendheid en trefzekerheid van zijn analytische blik.’ Dan rijst wel de vraag waarom Bouman, terwijl hij kennelijk zo geniaal was, zoveel kritiek kreeg. Volgens Baudet omdat wat Bouman schreef teveel op het leven zelf leek om voor vakmatige beoordeling in aanmerking te komen.

¹⁸⁷⁷ Ir. J.D. Dorst, ‘In memoriam Prof. Dr. P.J. Bouman’, *Land- en tuinbouwblad* 3373 (1977).

¹⁸⁷⁸ *Provinciale Zeeuwse Courant* 11 oktober 1979.

¹⁸⁷⁹ Brief prinses Beatrix aan mevrouw C.A.M. Bouman-Kloot 13 maart 1977, NHA (toegang 316).

¹⁸⁸⁰ ‘Herdenkingscollege Professor Dr. Pieter Jan Bouman’, *Jaarboek Rijksuniversiteit Groningen 1977*.

Naast Baudet gaven ook Saal ('Bouman als pragmaticus'), Van Houten ('Bouman als socioloog in zijn tijd') en de rector magnificus M.J. Janssen (Bouman als bouwer') een college. Saal kenschetst Bouman als iemand die de resultaten van zijn wetenschappelijk denken altijd in praktisch handelen trachtte om te zetten. Saal noemde het niet, maar de achtergrond van zijn profielschets van Bouman is natuurlijk de filosofie van het 'denken met de handen'. De socioloog Van Houten beperkte zich in zijn lezing tot Boumans sociologische geschriften en onderzoeken en laat Boumans vrije boeken buiten beschouwing. Dat resulteert in een op zich interessante beschrijving van de levensloop van de socioloog Bouman. Maar dat laat beslissende invloeden, van onder meer de levensfilosofie en van het existentialisme, op Boumans sociologisch en historisch werk achterwege. De rector magnificus tenslotte, die uiteraard als eerste zijn lezing hield, gaf een beknopte levensbeschrijving en trok daaruit 'onontkoombaar' de conclusie dat Bouman 'voorgoed een stempel heeft gedrukt op de universiteit van Groningen, zoals die zich in deze eeuw heeft ontwikkeld'.¹⁸⁸¹ Eerder schreef ik dat de historicus Henssen erop wees dat Bouman juist door zijn talrijke grensoverschrijdingen invloed uitoefende op zijn academische collega's.¹⁸⁸² Maar dat is moeilijker te peilen.

Pas ruim tien jaar na het overlijden van Bouman, op 15 november 1988, werd een portret van hem aangeboden ter plaatsing in de Senaatskamer van de Groningse universiteit. Dit gebeurde ter gelegenheid van het tiende lustrum van het Sociologisch Instituut Groningen. Volgens de Groningse hoogleraar sociologie Ellemers, die daarbij een rede uitsprak, was de aanbidding van het portret 'een zaak van eenvoudige rechtvaardigheid'.¹⁸⁸³ Ellemers typeerde Bouman als een singulier geleerde, zonder duidelijke voorgangers en zonder duidelijke volgelingen. Inmiddels bestond er, meende Ellemers, aan 'de historisch geïnspireerde analyses van macro sociologische problemen' zoals Bouman die beoefende meer behoefte.

Het portret beeldde Bouman uit *met toga*, zoals verplicht voor portretten in de senaatszaal. Bij zijn afscheid in 1967 had Bouman van het Sociologisch Instituut een, door de kunst schilder E.H. van Dulmen Krumpelman Jr. gemaakt, portret gekregen. Daarop was hij geschilderd *zonder toga*. Dat was meer naar de wens van Bouman die ook niet graag zijn hoogleraarstitel gebruikte, dat schiep maar afstand. Maar zonder toga natuurlijk geen plaats in de senaatszaal. Vele jaren later dook het schilderij zonder toga weer op. Het werd aangeboden door de drie zonen van Bouman bij de opening van het Boumangebouw en aldaar opgehangen

¹⁸⁸¹ M.J. Janssen, 'Bouman als bouwer. Herdenkingscollege Professor Dr. Pieter Jan Bouman', *Jaarboek Rijks universiteit Groningen* 1977.

¹⁸⁸² Henssen, *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989*, 334.

¹⁸⁸³ J.E. Ellemers, 'Leven, werken en betekenis van P.J. Bouman', *Sociologisch Vakgroepbulletin* 1 (2) 1991 2-15.

in de bestuurskamer. Waar was intussen de werkelijke toga? Die werd in 1986 ‘gebruikt’ bij de crematie van Saal, de eerste medewerker sociologie van Bouman en later Groningse hoogleraar Toegepaste sociologie.¹⁸⁸⁴

Bouman, de socioloog en historicus, verdween niet onder het stof der geschiedenis zoals enkelen wel beweerden. Sommige van zijn boeken zijn nu ook nog te koop want opnieuw uitgegeven: *Van Renaissance tot Wereldoorlog. Vier eeuwen culturele en sociale geschiedenis van Europa* (zevende druk), *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw* (tweede druk van de Prisma-uitgave) en *Anton Philips. De mens, de ondernemer* (eerste druk).¹⁸⁸⁵ In de Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren is de complete tekst opgenomen van *Revolutie der eenzamen*.

De verhalende geschiedschrijving, die Bouman beoefende, is ook weer helemaal terug. Bijvoorbeeld in het werk van successchrijfster en Bouman-bewonderaarster Annejet van der Zijl. Natuurlijk ook met de boeken van Geert Mak en de Duitse historicus Daniel Schönflug.¹⁸⁸⁶ Met ook nog andere auteurs van historische boeken, die soms geschreven zijn vanuit een journalistieke belangstelling.

¹⁸⁸⁴ Informatie verkregen van de oudste zoon van Bouman.

¹⁸⁸⁵ In de reeks Vantoen.nu van uitgeverij Unieboek/Het Spectrum.

¹⁸⁸⁶ Daniel Schönflug, *Kometenjahre. 1918: Die Welt im Aufbruch* (Frankfurt 2017) in het Nederlands vertaald als: *1918. Het jaar van de dageraad* (Amsterdam 2017). Het boek heeft met *Revolutie der eenzamen* de filmische stijl en met *Een handvol mensen* het perspectief van de getuigenissen van tijdgenoten gemeen.

Een leven in denkbeelden

Obsessie

Baudet, Boumans collega en tevens vriend, noemde Boumans historisch werk proteïsch, werk dat zich kenmerkt door een voortdurende gedaantewisseling.¹⁸⁸⁷

Bouman *was* zijn werk, de voortdurende verandering van zijn historisch werk was ook kenmerkend voor de mens Bouman. Hij was altijd op zoek naar nieuwe inzichten en eenmaal gevonden gebruikte hij die om te schrijven. De denkbeelden waren noodzakelijke ‘vensters’ om zijn vrije boeken te schrijven. Bouman gebruikte die inzichten als hulpmiddelen, zoals ook het toepassen van symbolen en filmtechnieken, want hoe anders te schrijven over het existentiële, over het leven zelf?

Steeds weer had hij nieuwe ideeën, vaak wisselde hij van denkbeeld. Denkbeelden over de mens en over de wereld, over de mens in de wereld. Boumans onophoudelijke zoektocht was verbonden met wat hij zag als zijn taak in het leven: ‘van zoeken en schrijven, van *geestelijk* beleven en *geestelijk* leiding geven in een ontwrichte tijd’. Bovenal betrof het zoeken zijn eigen bestaan; het zoeken naar een ‘juiste richting’ had een bestaansreden, Bouman zocht naar existentiële zekerheid. Had hij eenmaal een nieuwe ‘richting’ gevonden dan *moest* hij dat nieuwe inzicht gebruiken, en dan *moest* hij vanuit dat perspectief schrijven, alsof zijn leven er vanaf hing. Door zijn denkbeelden leert men P.J. Bouman kennen.

Een verklaring voor Boumans obsessionele zoeken is te vinden in zijn kinderjaren in Indië. Hoewel we niet weten hoe Bouman achteraf oordeelde over zijn Indische ervaringen. Vrijwel nooit sprak of schreef hij daarover. Wel weten we dat hij in Nederlands-Indië enerzijds een bevoorrechte positie ervoer maar anderzijds geen deel uitmaakte van het echte Indische leven. Hij was er niet werkelijk geworteld en dat maakte hem misschien eenzellig. Volgens de schrijfster Hella S. Haasse, die eveneens in Nederlands-Indië opgroeide, is die eenzelligheid als een verborgen bron om te schrijven en daardoor boven zichzelf uit te stijgen: ‘Ik zie hoe ik in de loop van de jaren, in verschillende vermommingen steeds hetzelfde verbeeld heb, tot schrijven gedwongen werd door altijd dezelfde behoefte aan een bevrijding.’¹⁸⁸⁸

In Nederland aangekomen werd de vrijheid van Bouman sterk ingeperkt, van een voorkeurspositie was geen sprake meer. Pardoes was hij overgeplaatst vanuit het Indische ‘paradijs’ naar de toen snelst gegroeide stad van het moderne Nederland, met een half miljoen inwoners: de wereldhavenstad Rotterdam. Bouman werd geconfronteerd met het enorme ver-

¹⁸⁸⁷ Baudet, ‘Bouman als historicus’, 9.

¹⁸⁸⁸ Hella Haasse, *Zelfportret als legkaart*, 59.

schil van de primitiviteit van zijn land van herkomst en de moderniteit van het land van aankomst. Hij verwonderde zich over die nieuwe samenleving, een soort verwondering waarmee ook het sociologisch denken begint.

In zijn beleving van de Nederlandse samenleving woog Bouman ongetwijfeld een vergelijking met zijn Indische periode mee. Het lijkt dat hij voortdurend op zoek was naar een paradijselijke plek, een plaats waar hij liever wilde zijn. Vaak verlangde hij er naar om Nederland te ontvluchten, om op reis te gaan. Bouman herinnerde zich een paradijselijke plek: de grote tuin bij het huis in de Parapattan te Batavia, waar hij alleen was met zijn moeder en zij hem leerde lezen. Een ‘veilige wereld, waarin je de dingen kon herkennen’, zo citeerde hij de schrijver Cees Nooteboom. Bouman zag zichzelf soms als een verstekeling. Hij hoorde hier eigenlijk niet en beaamde dat soms gretig. Nederland was het land waar hij zich niet thuis wilde voelen.

Het obsessionele zoeken hangt ook samen met zijn heftig verlangen om ‘iets te worden’, de ambitie om een geletterde te worden.

Eenmaal in Rotterdam kreeg de veertienjarige Bouman een behoorlijke teleurstelling te incasseren: hij had graag naar het gymnasium gewild. Hij besepte toen voor het eerst dat hij kennelijk een tweederangsburger was, een emotie die hem altijd is bijgebleven. Dat moest veranderen en als HBS’er rond zijn zestiende jaar ontbrandde naar zijn zeggen een leeswoede in hem. Het was als ‘een onverklaarbare hevige innerlijke drang’.¹⁸⁸⁹

Met het gretig in zich opnemen van veel, vooral Duitse, literatuur nam Bouman ook de idee over dat de Duitse cultuur zeer bijzonder en iets verhevens was. De Duitse *Kultur* was hoger dan de decadente *Zivilisation* van Engeland en Frankrijk. *Kultur* was bovendien een substituut voor politiek en voor religie. Bouman inhaleerde, tijdens zijn studie aan de Nederlandse Handels-Hogeschool, met instemming de retoriek waarmee de ‘onpolitieke’ Duitse Gebildeten zich keerden tegen de massamaatschappij, de democratie, het liberalisme, de moderniteit, ja alles wat zogenaamd uit het Westen kwam. *Kultur* was een cultuurkritiek, die zich teweer stelde tegen ‘de onttovering’ van de wereld, waarover Bouman schreef in *Van Renaissance tot Wereldoorlog* (1938) en waarmee hij succes had in de vernieuwingsbeweging. Door de publicatie van die cultuurhistorische analyse kreeg hij de bevestiging dat hij de intellectueel was die geestelijk leiding kon geven in een ontwrichte tijd.

¹⁸⁸⁹ Bouman, *Zondvloed*, 15.

Desondanks was Bouman zich steeds bewust van de voortdurende dreiging dat zijn nog maar net verworven positie kon worden ondermijnd. Door de massamens, een nieuw type mens dat, volgens de Spaanse filosoof Ortega geen geestelijk leven kent maar wel door de massademocratie een groeiende macht vormt en gevoelig is voor totalitaire verleiding. Vrees voor de massa was een vooral onder de culturele elite levende angst. Bouman heeft die vrees voor sociale spanningen door de massa altijd behouden, het was een relevant thema binnen zijn *geziene* sociologie. De methode van het *zien* staat voor het ‘luisteren naar de maatschappelijke verschijnselen’.¹⁸⁹⁰ Die verschijnselen kunnen, zo stelde Bouman in zijn oratie in 1946, van een opkomende revolutie zijn als een ‘stille werking van de erosie’ die een vulkanische uitbarsting kunnen veroorzaken.

Een van de Duitse *Gebildeten* was de gerenommeerde socioloog Sombart die zich steeds meer tot een conservatieve cultuurcriticus ontwikkelde. Bouman was uitgesproken enthousiast over het werk van Sombart en vooral over zijn visie op een alles omvattend staats-socialisme. De idee om zonder klassenstrijd een waarlijke volksgemeenschap te realiseren onder leiding van een sterk gezag en een sterke door de autoritaire staat geleide economie sprak hem erg aan.

Dit leek Bouman *de* oplossing tegen een mogelijke revolutie van de massamens. De massa dwingen tot samenwerking, zoals in Duitsland door het nieuwe socialisme. Achteraf zou de massa de opvoedende kracht en de maatschappelijke betekenis daarvan beseffen. Bouman besloot om de gevonden inzichten onder de aandacht van onder meer socialistenleiders te brengen door het publiceren van twee brochures. Hij had de Nationaal Socialistische Beweging op het oog om de door hem beschreven ideeën te realiseren. Maar na een aantal maanden daarmee bezig te zijn geweest werd die weg afgesloten door het verbod voor leraren om van die beweging lid te zijn.

Een prachtig boek! Bouman bedoelde daarmee de autobiografie van de indertijd bekende jurist, econoom en historicus Quack, wiens boek overigens al meer dan twintig jaar eerder was verschenen. Het was voor Bouman een verrassende ontdekking, omdat hij met die autobiografie de christelijke oplossing voor de sociale problematiek herontdekte. Daarmee was hij op bekend terrein, op dat van de christelijke levensbeschouwing van zijn gereformeerde leermeester Sneller. In diezelfde tijd kreeg hij contact met hoogleraren van protestant christelijke huize zoals Donkersloot, Gerretson en Lieftinck. Met onder meer deze mannen trachtte hij een

¹⁸⁹⁰ Bouman, *Volk in beweging*, 19; Woldring, ‘Wetenschap waartoe?’, 25.

tijdschrift op te richten om leiding te geven aan de vorming van een positief-constructieve geestesgesteldheid in ons land.

We weten dat het tijdschrift er niet kwam. Wel had Bouman nu zijn belangstelling voor het nationaalsocialisme vervangen door interesse voor het religieus socialisme: het christelijk solidarisme. Groeperingen van protestanten, katholieken en religieus socialisten die streefden naar het doorbreken van de verzuiling en die het corporatisme als oplossing voor de sociale problematiek zagen. Met de overstap naar deze christelijke stroming beroerde Bouman een gevoelige snaar: zijn eerbied voor het geloof van zijn moeder. Hij ging zich mede door herinneringen aan zijn moeder meer in de christelijk sociale benadering verdiepen en raakte vervolgens, nog zonder zich tot het christelijk geloof te bekeren, in de ban van het zogeheten christelijk personalisme. Overenthousiast was Bouman over deze zienswijze, het was precies wat hij wilde, een persoon worden, 'iets te worden' en dat uit te dragen. Maar nu niet alleen met als levenstaak om te schrijven, maar ook om daadwerkelijk in actie te komen. Hij sloot zich aan bij de zogeheten vernieuwingsbeweging en werd een, het gehele land doorreizende, activistische organisator en spreker. Met steeds meer gezag en invloed als de erudiete persoonlijkheid die hij was geworden. Bovendien kon hij in de vernieuwingsbeweging zijn arrangement voor sociale reconstructie (autarkie, een sterk gezag, volkseenheid en volksopvoeding), zoals beschreven in de brochures die oorspronkelijk bedoeld waren voor een andere beweging, tamelijk goed gebruiken. Maar Bouman moest tenslotte vaststellen dat de Duitse bezetters in het geheel niet gecharmeerd waren van het ideaal van een 'Nederlands socialisme' dat hij en zijn mede-activisten nastreefden. Hij hield er mee op en verliet de vernieuwingsbeweging.

Metamorfose

Vervolgens belandde Bouman in een dertien jaar durende overgangperiode met soms ongekend heftige veranderingen en doorbraken. Hij onderging een bijna volledige gedaanteverandering in een periode die hij ternauwernood overleefde. Biografen spreken in een dergelijk geval van een keerpunt in het leven. Maar de ommekeer betrof niet één punt maar bestond uit meerdere keerpunten, een keerpunt in meervoud. De metamorfose begon met de vernietiging van zijn dagboek en bereikte zijn climax met de publicatie van de bestseller *Revolutie der eenzamen*.

Tijdens de kerstdagen van 1940 trachtte Bouman het verleden van zich af te schudden door zijn dagboek te wissen en vervolgens te herschrijven. Het was niet dat hij niet meer geloofde in wat hij allemaal had gedaan in de vernieuwingsbeweging maar hij wilde niet meer

op de barricade staan, hij wilde uitsluitend schrijven. Toch was het afscheid niet zo radicaal als het zich liet aanzien, want hij liet zich soms nog verleiden tot deelname aan vernieuwingsactiviteiten. De vernietiging van het dagboek is dan ook niet wat het lijkt dan wel wat Bouman wilde doen voorkomen. De werkelijke betekenis van het verwijderen van zijn dagboek is het besef dat hij had gefaald. Hij was een verkeerde weg ingeslagen, hij had anderen een foute weg gewezen als de enig juiste. De weg van de op het 'Duits socialisme' gelijkende 'Nederlands socialisme'. Helaas kon dat verleden niet worden gewist, het was niet onopgemerkt gebleven. Bouman trachtte het te vergeten, te verbergen, hij bracht het niet meer ter sprake. Maar daarmee was de dwaling niet uit zijn gedachten verdwenen, het liep als een dubbelganger met hem mee.

Een ander keerpunt betrof Boumans late bekering tot het christelijk geloof. Sinds zijn jeugd was Bouman wrokkig over de kerk. De kerk had het tijdens de Eerste Wereldoorlog laten afweten en kwam ook nu niet in actie. Maar hij wist van zijn moeder dat het niet om de kerk ging maar om een persoonlijk geloof. Hij ging in de oorlog het Nieuwe Testament lezen en samen met zijn vrouw het werk van Schweitzer. Daarmee begon Bouman aan een lang bekeeringsproces dat een sterke impuls kreeg door het overlijden van zijn moeder in 1943 en een formele afronding in 1946 door het doen van geloofsbelijdenis.

De consequentie van zijn bekering was onder meer dat Bouman het Duitse irrationalisme verving voor een christelijk irrationalisme. Tevens nam hij meer afstand van het gemeenschapsdenken en bekende hij zich tot een vorm van individualisme. Een individualistische levenshouding van eenvoud en geloof. Hij ging ook waarschuwen in plaats van reconstrueren, zijn plannen voor een sociale reconstructie van Nederland hadden voor hem afgedaan. De autoritaire zienswijze om de massa in het gareel te dwingen verving hij door de rotsvaste overtuiging dat de gevallen mens, die de massamens was, terug moest naar het christelijk geloof. Bouman riep op tot een terugkeer naar de geboden Gods. Het centrale thema van zijn volgende boek was hem nu wel duidelijk en werd ook niet meer veranderd: Wie stuit de rebellie van de godvergeten massa?

Door zijn belangstelling voor het christelijk geloof stond Bouman nu wel open voor de speculatieve geschiedfilosofische benadering van zijn gereformeerde leermeester Sneller dat de zin van de geschiedenis ligt in de realisering van het Koninkrijk Gods. Ook de oorlog, waar hij nu middenin zat, paste volgens Bouman in het plan van God. Vanuit deze geschiedopvatting wilde hij zijn volgende boek schrijven.

De metamorfose kenmerkte zich door soms heftige stemmingswisselingen. Depressieve en euforische stemmingen die, als ware het geboorteweeën, een authentiek schrijverschap aankondigden. Enerzijds emoties over het niet kunnen voldoen aan zijn roeping als schrijver en anderzijds euforische momenten van, soms mystiek ervaren, vergezichten over wat hij wilde schrijven.

Zijn depressieve stemmingen werden meestal veroorzaakt door praktische omstandigheden. Zoals toen Bouman naar eigen zeggen zwaar depressief was omdat hij zich niet aan zijn 'grote werk' kon wijden door de drukke baan bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het leven was hem toen een last, 'sterk het verlangen naar de dood'.¹⁸⁹¹ Een paar jaar later liep het bijna verkeerd af, op het nippertje werd hij gered door zijn vriend Jelle.

Tijdens gelukkige, zelfs euforische momenten was Bouman meestal elders. Bijvoorbeeld in Amerika of enkele jaren eerder in Haarlem als kapitein bij het Militair Gezag. Hij dagdroomde toen over het vrije schrijverschap en wilde ogenblikkelijk ontslag nemen als leraar. Bouman zag zichzelf toen als 'the aristocrat of the human community', met niets boven zich dan de hemel en uitsluitend werkend vanuit eergevoel en innerlijke noodzaak om als schrijver alles te doen dat in hem was. Euforisch was hij ook toen hij het bericht kreeg dat hij benoemd was als hoogleraar te Groningen. Hij voelde zich 'als een uit het water geredde.' Menigmaal, zo stelde Bouman, was hij psychisch bijna bezweken omdat hij plichten moest vervullen die langs zijn roeping heengingen. Nu vielen met het professoraat eindelijk roeping, beroep en het gevoel geroepen te zijn samen. Geroepen door een hogere macht om te voldoen aan zijn roeping die hij als dertigjarige al voor zich zag.

Maar het was anders, de mores van het wetenschappelijk domein en de denkbeelden van waaruit Bouman zijn boek wilde schrijven bleken strijdig met elkaar. Bouman moest een keuze maken en nam een radicaal besluit: hij ging een 'onwetenschappelijk' boek schrijven. Hij was dan wel hoogleraar, maar zijn nieuwe boek werd onvermijdelijk 'onwetenschappelijk'. Bouman benoemde het als zijn *gespletenheid*, enerzijds de wetenschapper en anderzijds de successchrijver. Het was als leefde hij met nog een dubbelganger, naast de dubbelganger die zich vanwege zijn verleden verborg, nu een die welbewust in de openbaarheid trad.

Bouman kon niet anders dan de wetenschap terzijde schuiven want, zo vroeg hij zich af, hoe anders over onzekerheid schrijven? Zoals veel van zijn tijdgenoten ervoer hij dat hij in een tijd van versnelde geschiedenis leefde, in een ondoorzichtige wereld, waarin de mens van

¹⁸⁹¹ Dagboek 21 augustus 1945, NHA (toegang 316).

zichzelf vervreemd was geraakt en in onzekerheid leefde. Voortdurend probeerde hij om die onzekerheid van het bestaan te beheersen, om controle over zijn leven te krijgen. Plaatsbepaling was volgens hem meer dan ooit nodig: ‘Waar stond men? Wat dreigde er?’¹⁸⁹² Hij wilde zichzelf en de wereld begrijpen, ook zichzelf in die wereld begrijpen.

Existentiële plaatsbepaling is een kernbegrip in Boumans werk en een voortdurende opdracht voor hem. Plaatsbepaling voor zichzelf, maar ook voor zijn lezers, die hij bij het beschrijven van zijn onderzoek wilde betrekken door het gebruik van onder meer beeldende teksten. Met het begrip existentiële plaatsbepaling sluit Bouman aan bij de *filosofie van het leven* van Ortega y Gasset. Leven is het ‘gesprek’ tussen de mens en zijn omstandigheden, het is zich er rekenschap van geven dat men leeft. Wij zijn wat ons leven is, wij moeten beslissen wat we zullen zijn.

Tegenover zijn radicale keuze voor ‘onwetenschappelijke’ publicaties (zijn zogenoemde ‘vrije boeken’) moest de hoogleraar Bouman in het reine komen met zijn wetenschappelijke opdracht. Hij trachtte zijn ‘onwetenschappelijke’ roeping en zijn wetenschappelijke opdracht met elkaar in overeenstemming te brengen.

Bouman had de vrijheid om zelf de sociologie ‘uit te vinden’ en dat deed hij dan ook. ‘Het werd zijn zogeheten *geziene* sociologie: het begrijpen van de ander en de maatschappelijke verschijnselen door middel van een intuïtief subjectief vermogen. Voor dit denkbeeld leunde hij sterk op het gedachtegoed van de historicus Droysen. Die zag deze wijze van kennen als een vorm van medeleven. We zien Bouman deze methode onder meer toepassen in zijn onderzoek in Duitsland direct na de capitulatie en in de Verenigde Staten om de Amerikanen te begrijpen. De resultaten van het *zien*, dat in wezen een fenomenologische methode is, vinden we veelal letterlijk terug in zijn ‘vrije’ boeken.

Vrijwel hetzelfde verhaal als voor de sociologie kan verteld worden voor de geschiedenis, hoewel dat vak, zoals bekend, niet behoorde tot zijn leeropdracht. Wel was hij geschiedenisleraar geweest en die geschiedenisleraar van weleer paste als het ware als een matroesjkapop in de hoogleraar sociologie. Ook voor geschiedenis zocht en vond Bouman in die cruciale overgangperiode instrumenten om over de onzekerheid van het werkelijke leven te schrijven. Zoals de filmische methode, het gebruik van symbolen en de verhalende schrijfstijl. Daarmee kon hij in plaats van een beschouwing *over* het leven doorstoten naar het leven *zelf*.

¹⁸⁹² Bouman, *Zondvloed*, 43.

In de periode waarin Bouman een gedaanteverandering onderging, kwam het existentialisme als filosofie en als levenshouding in Nederland tot grote bloei. Bouman ging daarin mee, hij werd een existentialist, een christelijk existentialist. Hij nam de denkbeelden over van met name twee Franse filosofen: van Camus en van de christelijk existentialist Marcel. Van Camus nam hij voornamelijk de gedachte over van het niet-weten van de oorzaken van gebeurtenissen. Aan Marcel dankte hij het denken vanuit de eigen persoonlijke ervaring, op gevoel, op intuïtie. Beide zienswijzen, tegen het causaliteitsdenken en tegen het abstracte denken, bepaalden in grote mate de ‘onwetenschappelijkheid’ van Boumans vrije boeken.

Te beginnen met zijn *Revolutie der eenzamen*, waarin hij het existentialistisch denken vermengde met het christelijk religieuze denken. Het centrale thema van dat boek werd, zoals gezegd, wie stuit de rebellie van de godvergeten massa? Bouman voegde zich hiermee in het actuele debat over de moderne eenzame mens en zijn angst voor de vrijheid. Bouman onderscheidde twee menstypen: de eenzame gevallen mens die het kruis vertrapend in opstand komt, en de eenzame, stille maar gelovige mens.

In het najaar van 1951 had Bouman een filosofie, een centraal thema en een methode voor zijn nieuwe boek, dus kon hij *Revolutie der eenzamen* in een keer opschrijven. Toen gebeurde het, door de omstandigheden voelde hij zich ernstig belemmerd om te schrijven. Bouman trok daaruit de verbijsterende conclusie dat doorgaan met leven geen zin meer had. Maar hij overleefde het, hij overleefde het gesprek met de omstandigheden.

Bouman trok zich daarna terug op boerderij Rusthoeve op Noord-Beveland. Daar schreef hij zijn nieuwe boek zoals we weten: ‘onder grote innerlijke spanning’ maar hij kwam weer als de ‘gewone’ Bouman terug. Bouman had de ruim tien jaar durende metamorfose doorstaan. *Revolutie der eenzamen* werd een ongekend succes en Bouman werd de in Nederland hoog gewaardeerde cultuurdrager die hij wilde zijn. Wel bleven zijn dubbelgangers, de brochureschrijver en de gespleten persoonlijkheid, hem vergezellen.

Nieuwe denkbeelden, nieuwe boeken

Nadat *Revolutie der eenzamen* was verschenen had Bouman niet direct een nieuw denkbeeld paraat. Hij vroeg zich dan ook af of hij nog wel aan een nieuw boek moest beginnen. Had hij met *Revolutie der eenzamen* niet alles gezegd wat hij wilde zeggen?

Totdat hij het werk van Toynbee ontdekte. De Britse historicus was al wel enige tijd bezig met wat zijn meesterwerk werd, over de opkomst en ondergang van beschavingen met als titel *A Study of History*. In de jaren vijftig werd hij in Nederland bekender en ook omstre-

den, hij zou een profeet en prediker zijn. Daar dacht Bouman anders over: de mystiek die Toynbee werd verweten is nu juist de kern van zijn werk.

Vanwege de mystiek voelde Bouman een diepe verbondenheid met het werk van de Engelse historicus. Toynbee was van mening dat God een plan had met de wereld dat uiteindelijk moest uitmonden in het Koninkrijk Gods. Zoals bekend was Bouman sinds de periode waarin hij een gedaantewisseling onderging van datzelfde overtuigd. Nu zelfs krachtiger dan voorheen, zo blijkt uit zijn dagboek waarin hij schreef: 'Wee de wereld, die de logos ver-raadt.' Het kan dan ook niet toevallig zijn dat Bouman het idee voor een nieuw boek kreeg tijdens een mystieke ervaring in Toscane. Evenmin toevallig is dat hij juist in deze periode het werk van de Franse mystica Weil las en daarvan diep onder de indruk was en dat hij over de waarde van mystiek de Franse medicus Carrel citeerde en een tekst van hem als motto voor zijn nieuwe boek gebruikt.

Gedreven door mystiek schreef Bouman zijn nieuwe boek *Vijfstromenland. Balans der werelddelen*. Aansluitend aan de tijdgeest ging hij op zoek naar antwoorden voor vier mondiale uitdagingen: de sociale ontworteling, rassenconflicten, de snelle toeneming van de wereldbevolking en de gevolgen daarvan voor de voedselvoorziening en de atoombewapening.

Bij het schrijven werd Bouman dus vooral geïnspireerd door Toynbee maar natuurlijk ook door de 'grotten' op wiens schouders hij stond: Weber (de onttovering van de wereld), Dilthey (de mens is geschiedenis) en Droysen (het kunnen *zien* wat werkelijk leven is). Ook kondigde zich een nieuwe ontdekking aan: de Russische existentiële filosoof Berdjajev. Het gebruikelijke patroon deed zich voor: Bouman werd zeer enthousiast over het denkbeeld dat Berdjajev te berde bracht en het werd dan ook een nieuw boek *Een onzer dagen: 't vóórhistorisch heden* (1965).

Het nieuwe denkbeeld, dat Bouman vond, was helemaal niet van Berdjajev. Bouman kwam er pas later achter dat het een idee was van de Parijse filosoof Bergson. Het is de gedachte dat het gebruikelijk is om de tijd te beschouwen als een (analoge) klokkentijd verdeeld in ruimtelijk vormgegeven momenten, die meetbaar zijn en volkomen gelijk aan elkaar. Maar dat we de 'eigenlijke' tijd niet zien, het voortduren, de veelsoortigheid en de voortdurende verandering daarvan, de beweeglijkheid en het procesmatige van de tijd.

Bouman leek nu eindelijk een denkinstrument in handen te hebben om de ware wereld, het leven achter de zichtbare werkelijkheid te beschrijven. Het was niet langer 'diep verborgen door allen geleefd en door niemand bespied' zoals hij nog als motto voor *Revolutie der eenzamen* schreef. Hij ging in het nieuwe boek in een geschiedenis van één dag tegelijkertijd

zowel een historische tijd alsook een existentiële tijd verbeelden. Maar in zijn denken was Bouman al weer verder, met zijn volgende boek of met nog iets anders.

Bouman stond op het punt om met zijn dubbelgangers af te rekenen. Om te beginnen met zijn gespletenheid, door afscheid te nemen van het professoraat. Na dit afscheid ging hij als vrije schrijver eindelijk en uitsluitend zijn ‘onwetenschappelijke’ roeping volgen. Zijn volgende boek zat al helemaal in zijn hoofd, in elk afscheidsinterview sprak hij daarover, hij popelde om dat boek te schrijven.

Met zijn nieuwe boek ging Bouman nóg een rekening vereffenen, met die andere dubbelganger, de brochureschrijver. Dat ging hij helemaal alleen doen, schreef hij aan Loe de Jong die hem daarbij graag wilde ‘helpen’. De titel werd: *Een handvol mensen. Uit de tijd der beide oorlogen*. Wat nog niet eerder gebeurde deed zich nu voor: Bouman droeg het boek op aan zijn vrouw.

Bouman beschreef in *Een handvol mensen* het lot van de mens ‘tussen het kleine menselijke bestaan en de gebeurtenissen van de grote geschiedenis’ aan de hand van voornamelijk prominente Duitse cultuurdragers. Over de keuzen die deze mensen in moeilijke omstandigheden maakten. Bouman was als een van hen, hij trachtte zijn eigen houding in lastige tijden in dit boek te verwerken. Eindelijk schreef hij over het werkelijke leven van de met historie beladen mens. In het boek verwijst hij niet naar Ortega, maar *Een handvol mensen* lijkt wel geschreven vanuit het gedachtegoed van de Spaanse filosoof. Niet de existentie, zoals in *Revolutie der eenzamen*, maar ‘de co-existentie met de wereld is het cruciale en onvermijdelijke feit’. De historicus Baudet meende dat *Een handvol mensen* Boumans definitieve woord voor de wereld was, een ‘echt historisch’ boek.

Dankwoord

In een vroeg stadium van het werken aan de biografie werd ik getraakteerd op een bijzondere verrassing. Zoals eerder gezegd was ik niet de eerste die overwoog te promoveren op het leven en het werk van P.J. Bouman. Achtereenvolgens waren Albert Jan Binnendijk en Joost Vermoolen mij al voorgegaan al hadden zij het werk om verschillende redenen niet voortgezet. Zie ik het goed, dan wilden zij de cultuurkritiek van Bouman in beeld brengen en niet zozeer een biografie schrijven. De beide voormalige promovendi lieten wel een verhuisdoos achter op de universiteit van Groningen met door hen vergaart en zelf geschreven materiaal. Daarin bijvoorbeeld informatie uit archieven, verslagen van interviews met elk van de drie zonen van Bouman, verslagen van een drietal interviews met oud-leerling en vriend M.C. Verburg, een interviewverslag met K. van Dijk een van de vele promovendi van Bouman, en met Piet Bom en zijn vrouw Pie van boerderij Rusthoeve te Colijnsplaat. Ook bevonden zich in de doos beknopte biografieën van Bouman, bibliografische overzichten en nog veel meer. Van het werk van Albert Jan en Joost heb ik dankbaar maar kritisch gebruik gemaakt, zie daarvoor in de noten de verwijzing naar het Boumanarchief RuG.

Van de medewerkers van de archieven en bibliotheken die ik bezocht verdienen er enkele een aparte vermelding vanwege de bijzondere medewerking die ik daar ervoer. Van de beheerders van het archiefdepot van de Rijksuniversiteit van Groningen en van de medewerkers van Tresoar, het Fries Historisch en Letterkundig Centrum te Leeuwarden. In Tresoar werd een tijdlang de eerdergenoemde verhuisdoos ondergebracht om aldaar het materiaal te kunnen bestuderen en ook werd er veel literatuur aan mij uitgeleend vanuit wat terecht wordt genoemd: ‘de schatkamer van Fryslân’.

De zogeheten vernieuwingsbeweging of eenheidsbeweging was in de jaren dertig een belangrijke groepering waarin een groot aantal Nederlanders participeerde, en Bouman een belangrijke rol vervulde. Toch bestaan er over deze beweging nauwelijks of geen historische beschrijvingen. Bouman zelf schreef over de eenheidsbeweging in zijn autobiografie onder de titel ‘Een vergeten hoofdstuk’. Toevallig stuitte ik op een scriptie van veertig jaar geleden van de historicus Christiaan Ruppert die over deze vernieuwingsbeweging schreef onder dezelfde titel als die Bouman gebruikte. Christiaan ben ik veel dank verschuldigd. Hij leende mij onderliggend materiaal van zijn scriptie, op de band opgenomen interviews met prominente personen van de vernieuwingsbeweging aangevuld met aantekeningen, en hij gaf in gesprekken mondelinge toelichting op het materiaal.

Louwe Dijkema, voormalig uitgever/eigenaar van Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum te Assen toonde mij onder meer de indrukwekkend vele uitgaven van door P.J. Bouman geschreven boeken die in de kelder van de uitgeverij stonden uitgestald. Aan het gesprek dat daaraan vooraf ging denk ik met genoeg terug.

Veel dank ook aan mijn hoofpromotor Klaas van Berkel die steeds weer opnieuw en consciëntieus conceptteksten van het proefschrift doornam en verbeteringen aanbeval. Dank ook aan promotor Hans Renders van wiens werk over het fenomeen biografie ik vruchtbaar gebruik heb gemaakt.

Mijn grootste dank gaat uit naar de familie Bouman te Heemstede: Jan Willem Bouman, de oudste zoon van P.J. Bouman, en zijn vrouw Frans Bouman-Mol. In veel gesprekken te Heemstede ging ik steeds beter begrijpen wie hun vader respectievelijk schoonvader was. Zij reageerden met interesse op mijn bevindingen en wij trachtten vaak samen ons zicht op P.J. Bouman te verdiepen. Iedere keer vertrok ik weer uit Heemstede met een aantal met archiefmateriaal gevulde dozen. De familie beschikte over veel materiaal, teveel om in huis te houden en in overleg werd dan ook besloten om het materiaal over te brengen naar het Noord-Hollands Archief in Haarlem.

Voordien moest het materiaal worden geordend en beschreven, een enorm karwei dat voornamelijk werd uitgevoerd door hun beide dochters Marlies en Simone Bouman. Los daarvan ben ik Marlies dank verschuldigd, zij was een nauwgezet en kritisch meelezer van mijn teksten, de biografie is daar beter van geworden.

Beknopte bibliografie P.J. Bouman

Boeken:

Rotterdam en het Duitse achterland, 1831-1851, H.J. Paris Amsterdam 1931, 212 blz. Verschenen in de reeks 'Bijdragen voor economische geschiedenis' onder leiding van Z.W. Snel-ler.

Jaurès, Wilson, Rathenau, H.J. Paris Amsterdam 1936, 203 blz.; herdrukt onder de titel *Roep en roeping. De levens van Jaurès, Wilson, Rathenau*, H.J. Paris Amsterdam 1955, 203 blz.

Van Renaissance tot Wereldoorlog. Vier eeuwen Europese cultuurgeschiedenis, H.J. Paris Amsterdam 1938, 284 blz.; 2e vermeerderde druk bij idem 1948; 6e druk met als ondertitel *Een cultuursociologische studie* bij idem 1956, 311 blz.; 7e druk met als ondertitel *Vier eeuwen culturele en sociale geschiedenis van Europa* verschenen bij P. Noordhoff Groningen 1962; in 1958 verschenen als Prisma-pocket bij Het Spectrum Utrecht; 8^e herziene druk bij Wolters-Noordhoff 1971, 296 blz.; 9^e druk, H.D. Tjeenk Willink Groningen 1974, 296 blz. Vertalingen in het Duits en Zweeds.

Leerboek voor economische geschiedenis, H.J. Paris Amsterdam 1939, 211 blz. geïll.; 8^e herdruk onder de titel *Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen* bij idem 1956; 10^e druk bij P. Noordhoff Groningen 1960; 13^e druk bij Wolters-Noordhoff Groningen 1968, 273 blz.

Sociologie. Begrippen en problemen, Dekker & Van de Vegt Nijmegen in de serie 'Philosophische Bibliotheek' 1940, 197 blz.; 6^e uitgegeven bij Standaard boekhandel Antwerpen; 7^e druk bij Standaard boekhandel Amsterdam 1958. Vertalingen in het Duits en het Indonesisch.

Bloeiende jeugd: de Nederlandse Unie over vernieuwing van opvoeding en onderwijs, Amsterdam z.j., dit jeugdprogramma van de Nederlandse Unie is afgedrukt in dagbladen van 30 en 31 oktober 1940.

Sociale opbouw, H.J. Paris Amsterdam in de reeks 'Bouwstenen voor een nieuwe Samenleving' 1941, 88 blz.

Geschiedenis van den Zeeuwsche Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van den Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943, H. Veenman & Zonen Wageningen 1946, 595 blz.

Sociale spanningen, oratie uitgegeven door H.J. Paris Amsterdam 1946, 31 blz.

Causaliteit en functioneel verband in de sociologie van Max Weber, H.J. Paris Amsterdam in de serie 'Handelingen van de Nederlandse Sociologische Vereniging' 1946, 60 blz.

Johan Maurits van Nassau, de Braziliaan, A. Oosthoek Utrecht uitgegeven in de serie 'Grote figuren uit ons verleden' 1947, 215 blz. geïll.

Algemene maatschappijleer. Een eerste inleiding tot de sociologie, H.J. Paris Amsterdam 1947, 120 blz.; 8^e volledig herziene druk P. Noordhoff Groningen 1960; 10^e herziene druk 1965. Vertaald in het Indonesisch.

Samenleving in puin. Sociologische waarnemingen in West-Duitsland, H.J. Paris Amsterdam 1949, 85 blz.

De April-Mei-stakingen van 1943, Martinus Nijhoff Den Haag in de serie 'Monografieën' van het Ministerie van O.K.W. en het RIOD 1950, 483 blz.

Het vluchtelingenprobleem in West-Duitsland, met G. Beyer en J.J. Oudegeest, Martinus Nijhoff Den Haag 1950, 63 blz. Vertaald in het Engels en het Duits.

Volk in beweging. Onbegrepen Amerika, Van Gorcum & Comp. Assen 1951, 127 blz.; 4^e druk 1955.

De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam, met W.H. Bouman, Van Gorcum & Comp. Assen 1952, 142 blz.; 3^e druk 1967.

Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk, Van Gorcum & Comp. Assen 1951, 453 blz.; 34^e druk 1976. Vertalingen in het Engels, Duits, Zweeds, Noors, Fins, Zuid-Afrikaans, Spaans en Italiaans.

Gedenkboek Wilton-Feijenoord, Wyt & Zonen Rotterdam 1954, 304 blz. Vertaling in het Engels.

Behouden vaart, 1905-1955. Een halve eeuw scheepvaart. Gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan van Van Nievelt, Goudriaan en Co's Stoomvaart Maatschappij N.V. te Rotterdam, Uitgegeven in eigen beheer 1955, 227 blz.

Uit het levenswerk van H.P.G. Quack, H.J. Paris Amsterdam 1955, 171 blz.

Anton Philips, de mens, de ondernemer, J.M. Meulenhoff Amsterdam 1956, geïll., 294 blz. Een 2^e herziene druk met een met een aanvullend hoofdstuk werd in 1966 uitgebracht als Prisma 1186, Het Spectrum Utrecht/Antwerpen, 256 blz.

Vijfstromenland. Balans der Werelddelen, Van Gorcum & Comp. Assen 1958, 391 blz.; 15^e herziene druk 1965, 369 blz.; 17^e druk 1965. Vertaald in het Duits.

In de laagvlakten der cultuur. Rede uitgesproken bij de overdracht van het rectoraat der Rijksuniversiteit te Groningen op 19 september 1960, J.B. Wolters Groningen 1960, 14 blz.

Industrieel klimaat. Zes studiën, Van Gorcum & Comp. Assen in de reeks 'Bouwstenen voor een nieuwe maatschappij' 1961, 130 blz.

In de ban der geschiedenis, Van Gorcum & Comp. Assen 1^e en 2^e druk 1961, 110 blz. Herdrukt als Prisma 780 bij Het Spectrum Utrecht 1962, 128 blz.

Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw, Prisma 1000, Utrecht/Antwerpen Het Spectrum 1964, 224 blz.; herdrukt als *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw. In West-Europees perspectief*, Amsterdam/Brussel Elsevier 1977, 226 blz.; later opnieuw beschikbaar gesteld als klassiek Prismaboek in de reeks van Vantoeen.nu.

Eén onzer dagen. 't Vóórhistorisch heden, Van Gorcum & Comp. Assen 1965, 316 blz.; tezamen met *Revolutie der eenzamen* en *Vijfstromenland* in een cassette uitgebracht; 3e druk 1965.

Fundamentele sociologie, Standaard Uitgeverij Antwerpen/Utrecht 1965 1e en 2e druk, 206 blz. In 1982 vertaald in het Indonesisch.

Doolhof der werkelijkheid. Afscheidscollege bij het neerleggen van het ambt als hoogleraar in de sociologie aan de Rijkuniversiteit te Groningen op 24 november 1967, Van Gorcum & Comp. Assen 1967, 26 blz.

Wetenschap en werkelijkheid. Bundel prof. dr. P.J. Bouman aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, Van Gorcum & Comp. Assen 1967, 327 blz.

Maatschappijleer, begrip en vorm. Een eerste inleiding tot de sociologie, samen met S.C. Derksen, Wolters-Noordhoff Groningen 1968, 112 blz.; 5^e geheel herziene druk 1976, 188 blz.

Een handvol mensen. Uit de tijd der beide oorlogen, Van Gorcum & Comp. Assen 1969, 316 blz.; 5^e druk 1972, 445 blz.

Voor en na de zondvloed, De Arbeiderspers Amsterdam 1970, 133 blz.; uitgebracht in de serie 'Floretboeken'.

Van tijd naar tijd. Europese cultuur in jaren van overgang, Van Gorcum & Comp. Assen 1972, 408 blz.; 4^e druk 1973.

Het verlaten eiland, Apeldoorn Semper Agendo 1975, 103 blz.; 2^e en 3^e ongewijzigde druk, met ondertitel *Schokland in 1859 ontruimd*, uitgegeven bij de Stichting Urker Uitgaven 1993.

Vrijheidshelden en terroristen. Vijf eeuwen geweld in Europa, Elsevier Amsterdam; in 1977 postuum uitgegeven, geïll., 192 blz.

Bijdragen aan boeken en artikelenbundels:

Jan Romein, *De lage landen bij de zee. Geïllustreerde geschiedenis van het Nederlandse volk van Duinkerken tot Delfzijl*. Twee hoofdstukken over economische geschiedenis: zeventiende/achttiende eeuw en negentiende/twintigste eeuw, W. de Haan Utrecht 1934; 8^e druk bij Querido Amsterdam 1979.

A.W. de Groot ed., *Scientia. Handboek voor wetenschap, kunst en godsdienst*, W. de Haan Utrecht, drie delen 1938-1939; bijdrage over sociologie in deel II 1938.

Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, J.B. Wolters Groningen 1943; bijdragen: 'Landbouworganisaties', 'De landbouw op de zeeklei' en 'De tuinbouw'.

J.W. Berkelbach van der Sprenkel, C.D.J. Brandt en F.L. Ganshof, *Wereldgeschiedenis. De geschiedenis der mensheid van de oudste tijden tot heden*, W. de Haan Utrecht, vijf delen z.j.;

bijdragen: 'Het tijdperk 1815-1870: het geestelijk leven', 'Het tijdperk 1870-1914: economische ontwikkeling en geestelijk leven'.

Bouman e.a., *Economisch-historische opstellen geschreven voor prof. Dr. Z.W. Sneller ter gelegenheid van zijn vijftienvigjarig hoogleraarsjubileum 1922-1947*, H.J. Paris Amsterdam 1947; bijdrage: 'Professor dr. Z.W. Sneller als hoogleraar 1922-1947', 'Socialisme in Nederland 1847-1946'.

M.J. Sirks (et al.), *De mens in het licht der wetenschap. Negende interfacultaire leergang 1954-1955*, J.B. Wolters Groningen 1955; bijdrage: 'De mens uit het standpunt der sociologie beschouwd'.

Beatrix 18 jaar, Bezige Bij Amsterdam 1955; bijdrage: 'De jonge vrouw in deze tijd'.

Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen, publicatie onderzoek Noord-Groningen onder leiding van P.J. Bouman, J. Niemeyer Groningen 1959.

Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland. Gedenkboek van de Nederlandse Sociologische Vereniging, Van Gorcum & Comp. Assen 1961; bijdrage (met J. Pen), 'Een eeuw van toenemende welvaart'.

Honderdvijftig jaar Koninkrijk der Nederlanden. Ontstaan en bestaan, Van Nijgh & Ditmar Den Haag 1963. Als redacteur (met J.A. Diepenhorst, S.J. Fockema Andrea en A.F. Kamp). *Van individu tot staatsburger: de toekomst van onze democratie: rapport van de 13e studiefconferentie van de Stichting Werkcomité voor Opvoeding tot Democratie in samenwerking met een voorlopig Belgisch comité van gelijke oriëntatie, gehouden op 11, 12 en 13 november 1965 te Amersfoort*, Kluwer Deventer 1966; bijdrage: 'Democratie, sociologisch benaderd'.

Artikelen en brochures:

'Lodewijk Pincoffs. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van Rotterdam', *Vragen des tijds* 53, II (1927) 1-18.

'Huizinga en Duhamel over Amerika', *Vragen van den dag* 47 (1932) 116-120.

'Enige beschouwingen over de historische betrekkingen tussen godsdienst en kapitalisme', *De Economist* 81 (1932) 181-198.

'De theorie van de internationale handel in de socialistische literatuur', *De Economist* 82 (1933) 461-480.

Het socialisme aan de tweesprong, brochure W.J. Thieme & Cie Zutphen 1933, 24 blz.

'De maatschappelijke achtergrond van het middelbaar onderwijs', *De Gids* 97 (1933) 348-360.

'H.P.G. Quack 1834-1917', *Vragen van de Dag* 49 (1934) 807-819.

‘Inflatie, deflatie en devaluatie’, *Provinciale Zeeuwse Middelburgse Courant* 7, 8, 9 en 10 november 1934.

Structuurcrisis en Nationaal-Socialisme in Nederland, brochure W.J. Thieme & Cie Zutphen 1935, 37 blz.

‘Nationaal of internationaal socialisme?’, *De Gids* 101 (1937) 187-200.

‘Hervorming van het middelbaar onderwijs’, *Het Gemeenebest* 1 (1938/1939) 7 193-200.

‘De ondernemer vrij of vazal?’, *Het Gemeenebest* 1 (1938/1939) 12 366-368.

‘Militaire, economische en geestelijke weerbaarheid’ *Het Gemeenebest* 1 (1939/1940) 3 66-73.

‘Denken met de handen’, *Het Gemeenebest* 1 (1939/1940) 3 89-90.

‘Nadert de ethische koloniale politiek haar einde?’, *Het Gemeenebest* 2 (1939/1940) 176-181.

‘Mogelijkheden van nationale opbouw’, *Het Gemeenebest* 2 (1939/1940) 244-252.

‘Over de Jong-Zeeuwse beweging’, *Provinciale Zeeuwse Courant* 6 april 1945.

‘De ondernemer en zijn maatschappelijke functie’, *Socialisme en Democratie* 4 (1947) 38-43.

‘Tragiek van de Duitse jeugd’, *Stem van Nederland* 4 september 1948.

‘Twintig miljoen ontwortelden’, *Stem van Nederland* 25 september 1948.

‘Cultureel werk en samenleving’, *Volksontwikkeling* 25 (1949) 82-84.

‘Achter het venster van de Greyhound-bus’, *De Gids* 113 (1950) II 83-92.

‘De sociale wetenschappen in de Verenigde Staten. Kort verslag van een verkenningstocht’, *Mens en Maatschappij* 25 (1950) 265-275.

‘het vraagstuk der gemeente classificatie’, *Mens en Maatschappij* 27 (1952) 133-135.

‘Het laatste woord. P.J. Bouman over Revolutie der eenzamen’, *Maatstaf* 2 (1954) 665-672.

‘Postume erkenning van een jong begaafd Indoloog’, *Het Parool* 24 september 1955.

‘Discussie over de cultuursociologie’, *Sociologische Gids* 2 (1955) 156-159.

‘Non-conformisme en sociologie’, *Sociologische Gids* 6 (1959) 2-6.

‘Sociologie in Nederland’, *Sociologische Gids* 12 (1964) 2-5.

‘De sfinx die “historische waarheid” heet’, *Wending* 28 (1973/1974) 22-37.

Geraadpleegde archieven:

Centraal Archiefdepot Rijksuniversiteit Groningen:
Persoonsdossier Bouman, Senaat, Organisatie

Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag:
Persoonskaart

Christiaan Ruppert, Heemstede:
Collectie Vernieuwingsbeweging

Drents Archief, Assen:
Uitgeverij Van Gorcum

Genealogisch Centrum Zeeland, Middelburg:
Woonadressen familie Bouman in Middelburg

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme Vrije Universiteit (HDC VU), Amsterdam:
Archief Ridderbos

Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudie (NIOD), Amsterdam:
Archief NSB, Nederlandse Volksbeweging, Collectie onderzoeken, correspondenties, Secretariaatsarchief

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam:
Actie Nederlandse Gemeenschap, Collectie Jan Romein

Ministerie van Defensie afdeling Semi-Statistisch Informatiebeheer, Den Haag:
Archief Atlantische Commissie

Nationaal Archief Den Haag (NL-HaNa):
Militieregisters, Militaire stamboeken, Koninklijke Paketvaart Maatschappij, Bestuurs-archief Nuffic, Kabinet Minister-President, Persoonsdossiers Rijkspersoneel, Archief P.J. Schmidt
Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem:
Collectie Bouman

Regionaal Archief Leiden (NL-LdnRAL):
Archief Kweekschool voor de Zeevaart

Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (GrA), Groningen:
Bevolkingsregister Groningen 1860-1870, 1880-1890 en 1900-1910, College van Curatoren
Rijksuniversiteit Groningen 1932-1960, Archief Senaat en faculteiten, Academie voor Sociale en Culturele Arbeid

Rijksuniversiteit Groningen (professor K. van Berkel):
Boumanarchief

Stadsarchief Amsterdam:
Maatschappij tot Nut van het Algemeen

Stadsarchief Rotterdam:
Libanonscholengemeenschap, Nederlandse Economische Hogeschool

Tresoar Fries Historisch en Letterkundig Centrum, Leeuwarden:
Vereniging tot Stichting van Volkshogescholen

Universiteitsbibliotheek Leiden (UB Leiden):
Collectie Van Leur

Zeeuws Archief, Middelburg:
Rijks-HBS Middelburg, Bevolkingsregister Gemeente Middelburg, Koninklijke Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, Zeeuwse Landbouw Maatschappij, Zeeland 1940-1945

Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg:
Knipselmap Bouman

Aangehaalde literatuur

- N.G. Addens, *Gedenkboek Groninger Maatschappij van Landbouw 1837-1937*, Groningen 1937
- Hilda Amsing en Mineke van Essen (red.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen*, Assen 2014
- Sarah Bakewell, *De Existentialisten. Filosoferen over vrijheid, zijn en cocktails*, Utrecht 2016
- J.N. Bakhuizen van den Brink, Jan Alingh Prins, Johan Abraham Bierens de Haan (red.), *Geesteswetenschappelijk onderzoek in Nederland*, Amsterdam 1948
- Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, Deventer 1978
- Barracrough, *History in a changing world*, Oxford 1955
- Barracrough, *Introduction to a Contemporary history*, Londen 1964 (in het Nederlands vertaald als: *Kenmerken van eigentijdse geschiedenis* Hilversum 1964)
- William Barrett, *Irrational Man*, New York 1958 (in het Nederlands vertaald als: *Existentialisme*, Utrecht 1974 4^e druk)
- Bedreigd Bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen*, Groningen 1959
- R.F. Beerling, *Crisis van de mens. Beschouwingen over de existentiephilosofie*, Haarlem 1938
- R.F. Beerling, *Wijsgerige-sociologische verkenningen. Tweede Bundel*, Arnhem 1965
- K. van Berkel, *Over eigentijdse cultuurgeschiedenis*, Alphen aan de Rijn 1986
- K. van Berkel (red.), *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika*, Den Haag 1990
- K. van Berkel en F.R. Smit, *Opstellen over een universiteit in de twintigste eeuw. Opstellen over de Rijksuniversiteit Groningen 1914-1999*, Groningen 1999
- Klaas van Berkel, *Academische illusies. De Groningse Universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950*, Amsterdam 2005
- Wim Berkelaar en Jos Palm, *Ik wil wekken en waarschuwen. Gesprekken over Nederlandse historici en hun eeuw*, Amsterdam 2008
- Bibeb, 'Wij bouwen ook muren', *Vrij Nederland* 6 oktober 1962.
- J.C.H. Blom, 'De Nederlandse Unie. Een bespreking', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 60-69

- J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel: tien studies over Nederland 1930-1950*, s'-Gravenhage 1989
- J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam 2007
- Jaap Bos, M.J. Langeveld. *Pedagoog aan de hand van het kind*, Amsterdam 2011
- Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden*, Utrecht 2013
- Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland 1900-2015*, Antwerpen/Apeldoorn 2015
- M. ter Braak, 'Denken met de handen' in: Idem *Verzameld Werk* deel 6 (1938), Amsterdam 1950
- Agencies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Noten en commentaar*, Amsterdam 1988
- Pieter Han van Bree, *De geest van het Oude Loo*, Groet 2015
- L.de Bree, *Zeeland '40-'45*, Middelburg 1979
- Bernard vom Brocke, 'Werner Sombart' in: Hans-Ulrich Wehler ed., *Deutsche Historiker* Band V, Göttingen 1972
- I.J. Brugmans, 'Rotterdam en de Rijnvaart', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 47 (1932).
- J.J.H.A. Bruna, *De Nederlandse Unie*. Ongepubliceerd manuscript NIOD doc. II 541, 32
- Margreet den Buurman, *Thomas Mann. Schrijverschap tegen de vergankelijkheid*, Soesterberg 2010
- Alexis Carrel, *De onbekende mens*, Arnhem 1935
- R.G. Collingwood, *The idea of history*, Oxford 1946
- Patrick Dassen, *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland 1890-1920*, Amsterdam 1999
- Bernard Delfgaauw, *De wijsbegeerte van de 20^e eeuw*, Baarn 1957
- H. Deijkers, 'De paradox van P.J. Bouman', *Spiegel Historiael* 28 (1993) 203-208.
- Remieg Aerts en Klaas van Berkel (red.), *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en Cultuurpessimisme*, Groningen 1996
- Hein van Dongen, *Bergson*, Amsterdam 2014

- J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*, Utrecht 1964
- J.A.A. van Doorn, *Duits socialisme. Het falen van de sociaaldemocratie en de triomf van het nationaalsocialisme*, Amsterdam 2007
- J.A.A. Van Doorn en C.J. Lammers, *Moderne sociologie: systematiek en analyse*, Utrecht/Antwerpen 1969
- Tom van Dorp, 'Black box of blinde vlek. Cultuurcrisis als diagnostisch begrip', *Skript: Historisch tijdschrift* 4 (1982-1983) 205
- Leen Dorsman, *G.W. Kernkamp: historicus en democraat 1864-1943*, Groningen 1990
- W. van Drimmelen et al., *Voor de eenheid van beleid: beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken*, Den Haag 1987
- Johan Gustav Droysen en Rudolf Hübner, *Historik: Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*, München 1937
- Eric Duivenvoorden, *Rebelse jeugd. Hoe nozems en provo's Nederland veranderden*, Amsterdam 2015
- H.W. von der Dunk, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 127 (2012) 17-18
- W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis*, Muiderberg 1986
- J.E.W. Duys, *Ter oriëntering: enige beschouwingen naar aanleiding van enkele vragen van Democratie*, Zutphen 1933
- M.G.J. Duijvendak red., *Geschiedenis van Groningen*, deel III Zwolle 2009
- P.F.J.M. Eligh, *Leven in de eindtijd. Ondergangsstemmingen in de middeleeuwen*, Hilversum 1996
- J.E. Ellemers, Durk H. Hak (eindred.), *Flinke aanpak en ondernemingsgeest. 1938-1988: Vijftig jaar Sociologisch Instituut te Groningen*, Groningen 1988
- M.M.G. Fase en I. van der Zijpp, *Samenleving en economie in de twintigste eeuw*, Leiden 1992
- Commissie Fockema, *De Nederlandse Unie en haar driemanschap*, Schiedam 1946
- Erich Fromm, *De angst voor de vrijheid*, 4^e druk Utrecht 1969
- Frank Furedi, *Waar zijn de intellectuelen?*, Amsterdam 2004
- H. Van Galen Last, *Nederland voor de storm: politiek en literatuur in de jaren dertig*, Bussum 1969

- Marja Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*, Amsterdam 1985
- C. Gerretson, *Koninklijk kabinet of dictatuur?: open schrijven aan dr. H. Colijn nopens een actueel vraagstuk van staatkunde en staatsrecht*, Den Haag 1933
- P. Geyl, *De vitaliteit van de Westerse beschaving*, Groningen 1958
- Frances Gouda e.a., *Tempo doeloe: koloniale cultuur in Nederlands-Indië*, Groningen 2007
- Kees Groeneboer, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950*, Leiden 1993
- Sj. Groenman, *Sociale Opbouw op territoriale grondslag (Community Organization)*, Nederlandse Bond voor Sociaal-Cultureel Vormingswerk (Utrecht 1957).
- P.I.M. de Haan, *Van volgzaam elitestrijder tot kritische gelovige. Geschiedenis van de Katholieke Actie in Nederland (1934-1966)*, Nijmegen 1994
- Binne de Haan, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*, Groningen 2015
- Hella Haasse, *Zelfportret als legkaart*, Amsterdam 1954
- G. Van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, deel 2 Zwolle 1990
- G. Harinck en D. Th. Kuiper (red.), *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers* Zoetermeer 1999
- Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* Amsterdam 1999
- Bart van Heerikhuizen en Nico Wilterdink, 'Conservatisme en sociologie in de jaren dertig' in: F.Bovenkerk, *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* Bilthoven 1978 182-207
- E.W.A. Henssen, *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989*, Groningen 1989
- Herdenkingscolleges Professor Dr. Pieter Jan Bouman 1902-1977' in: *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen 1977*, Groningen 1979
- Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2001
- Eric Hobsbawm, *Een eeuw van uitersten. De korte twintigste eeuw 1914-1991*, Houten 1995
- H. J.A. Hofland e.a., *Vastberaden maar soepel en met mate 1938-1948*, Amsterdam 1976
- H.J.A. Hofland, *Geen tijd. Op zoek naar oorzaken en gevolgen van het moderne tijdgebrek* Amsterdam 1955, met een inleiding van P.J. Bouman

Hugo von Hofmannsthal, 'Das Tagebuch eines Willenskranken' *Prosa I*, Frankfurt am Main 1950

Hugo von Hofmannsthal, 'Der Dichter und diese Zeit' *Prosa II*, Frankfurt am Main 1951

F. L. van Holthoon, 'Mannheim en het nieuwe pragmatisme. Enkele opmerkingen bij het herlezen van Ideology and Utopia', *Groniek. Historisch tijdschrift* (1993) 29-40

F.L. van Holthoon, *De sociologie, een terugblik*, ongepubliceerd

100 jaar Rijkshogereburgerschool Middelburg 1865-1965, Middelburg 1965

J. Huizinga, 'Twee worstelaars met de engel', *De Gids* 85 (1921) 80-109 en 454-487

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1969-1994

A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*, Den Haag 1968

A.A. De Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Assen 1968

A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Utrecht 1982

E. Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartstaat*, Groningen 1988

J. de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, Amsterdam 1946

Marie Kamphuis en Nel Jagt, *Kijken in de spiegel van het verleden*, Houten 2007

Nic. J. Karhof, *Het vergeten eiland. Noord-Beveland in bezettingstijd*, Souburg 1950

Taco Kastelein e.a., *Een eigenzinnige koers. 40 jaar Faculteit der Economische Wetenschappen in Groningen 1948-1988*, Groningen 1988

Madelon de Keizer, Sophie Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940*, Zutphen 2004

P.W. Klein en G.J. Borger (red), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*, Amsterdam 1979

M. Elisabeth Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970

E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Dl II 1914-1980, Amsterdam 1986

Koosje Koster e.a., *De kogel door de kerk. 14 interviews met gewezen gereformeerden*, Den Haag 1965

- Herman Kurze, *Thomas Mann. Das Leben als Kunstwerk*, München 1999
- M.J. Langeveld (rapporteur), *Maatschappelijke verwildering der jeugd: rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd*, Amsterdam 1952
- Fred van Lieburg, *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Hilversum 2012
- Maarten Van der Linde en Johan Frieswijk, *De volkshogeschool in Nederland, 1925-2010*, Hilversum 2013
- Paul Luykx, Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren Vijftig*, Hilversum 1997
- Karl Mannheim, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, Leiden 1935
- Korrie Melis, *Naar een leefbare regio. Regionale leefbaarheid en identiteiten in Noord-Groningen tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw*, Groningen 2013
- Cees Meijer, *Jan de Quay. Een biografie (1901-1985)*, Amsterdam 2014
- Frans Meijers en Manuel du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* Amersfoort/Leuven 1987
- L. Noordegraaf, 'Een speurtocht naar economische geschiedschrijving in Nederland in de negentiende eeuw', *NEHA-bulletin* 7 (1993) 79
- Cees Nooteboom, *Philip en de anderen*, Amsterdam 1956
- Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens*, Rotterdam 2015, oorspronkelijk: *La rebelión de las masas*, Madrid 1929
- José Ortega y Gasset, *Wat is filosofie?*, Den Haag 1960
- Willem Otterspeer, 'Een mozaïek van wrakhout. Een biograaf moet meer schrijver dan historicus willen zijn' in: Arjen Fortuin en Joke Linders (red.), *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland*, Amsterdam 2007
- J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951*, Tilburg 1990
- Max Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van L.de Jong*, 's-Gravenhage 1989
- Robert O. Paxton, *De anatomie van het fascisme*, Amsterdam 2005
- Bram Peper, *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk*, Meppel 1972

- C. A. van Peursen, *Korte inleiding in de existentiële filosofie*, Amsterdam 1948
- Fred L. Polak, 'De tijd waarin wij leven', *De Gids* 115 (1952) 58-64
- J. Ponsioen s.c.j., *Symboliek in de samenleving*, Utrecht 1952
- G. Puchinger, *Toekomst van het christendom*, Delft 1974
- Hans Righart, 'Nederland in het interbellum: voorspel, tussenspel of gezichtsbedrog', *Spiegel Historiael* 9 (1991) 372-375
- H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1913*, Amsterdam 1913
- Hans Redeker, *Existentialisme: een doortocht door filosofisch frontgebied*, Amsterdam 1949
- David Riesman, *The lonely crowd*, New Haven 1950
- D. Rietveld, *75 jaar Libanon 1909-1984*, Rotterdam 1984
- Richter Roegholt, *Ben Sijes: een biografie*, 's-Gravenhage 1988
- H. Roelfsema, *In de ban van de tijd*, Schiedam 1981
- Jan Romein, 'De vereenzaming van de mens. Proeve ener theorie van geestelijke crisis' (1946) in: Idem, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit essays*, Amsterdam 1971
- Jan Romein, 'Het probleem der waarheid in de biografie' in: Jan Romein, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit essays*, Amsterdam 1971
- Piet de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, 1917-1940: landelijk en Amsterdams beleid*, Amsterdam 1979
- M. van Rossem, *Het radicale temperament. De dubbele politieke bekering van een generatie Amerikaanse intellectuelen 1934-1953*, Utrecht 1983
- H. Denis de Rougemont, *Persoonlijkheid als roeping in deze tijd*, Amsterdam 1940
- H. Denis de Rougemont, *Denken met de handen*, Amsterdam 1946
- F. Rovers, *Eenheid door Democratie: een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig*, Utrecht 1986
- H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam 1955
- Christiaan Ruppert, *Een vergeten hoofdstuk. Het volkseenheidsstreven in de jaren '30, een Vernieuwingsbeweging*, ongepubliceerd
- J.L. Snethlage, *Heinrich Heine 1797-1856: voorloper van existentialisme en oecumenisch*

- Christendom*, Amsterdam 1968
- Werner Sombart, *Deutscher Sozialismus*, Berlin-Charlottenburg 1934
- Fritz Stern, *Droom en waan. Het drama van de Duitse geschiedenis 1850-1993*, Amsterdam/Antwerpen 1994
- J.H. van Stuijvenberg, *De Nederlandse Economische Hogeschool 1913-1963*, Rotterdam/Den Haag-1963
- Catrien Santing, 'De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis', *Gewina* 23 (2000) 6-14, aldaar 14.
- M.G. Schenk, Magdaleen van Herk, *Juliana, naast de rode loper*, Amsterdam 1980
- I. Schöffner, 'P.J. Bouman, *Wetenschap en Werkelijkheid*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) 35
- D.C.L., Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, NIOD Amsterdam 2011
- Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit. Nederlandse cultuur in Europese Context*, Den Haag 2000
- Kees Schuyt, *Het spoor terug. J.B. Charles/W.H. Nagel 1910-1983*, Amsterdam 2010
- Z.W. Sneller, *De zin der geschiedenis*, Wageningen 1944
- Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*, Amsterdam 1990
- L. Turksma, *Nederlanders in Nederlands-Indië: sociologische interpretatie van een verleden Tijd*, Amersfoort 1987
- Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-199*, Amsterdam 2000
- N.K.C.A. in 't Veld, *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars. Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep* (Den Haag 1981).
- Adraan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* (Amsterdam 1988-1992).
- W. Verkade, 'Vijftien jaar Gemeenebest I', *Het Gemeenebest* 15 (1954-1955) 362-376
- S. Vestdijk, 'Historische contingentie', *Duo decimo*, Amsterdam 1952
- L.C. van Vleuten, *De waarheid omtrent het leven in Nederlands-Indië*, Batavia 1900
- Jaap Vogel, *De opkomst van het indocentrische geschiedbeeld. Leven en werken van B.J.O. Schrieke en J.C. van Leur*, Hilversum 1992
- Volkseenheid* brochure no 1 (1940) Uitgave Nederlandse Unie

H. De Vos, *Inleiding tot de wijsbegeerte*, Nijkerk 1966

Tity de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960*, Amsterdam 1996

H.D. de Vries Reilingh, *De Volkshogeschool*, Groningen/Batavia 1945

Rob de Wal, *De volkshogeschool in Nederland: fragmentarische notities*, Amersfoort 1978

Max Weber, *Wetenschap als beroep*, Nijmegen 2012, vertaling door Hans Driessen van *Wissenschaft als Beruf* (1917)

Max Weber, *Politiek als beroep*, Nijmegen 2012, vertaling door Hans Driessen van *Politik als Beruf* (1919)

Claartje Wesselink, *Kunstenaars van de Kulturkamer. Geschiedenis en herinnering* (Amsterdam 2014)

H.E.S. Woldring, 'Wetenschap waartoe?', *Intermediair* 13 1 april (1977)

Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam 2013

Auke van der Woud, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*, Amsterdam 2015

Marie van Zeggelen, *Indrukken van een zwerveling. De Hollandsche vrouw in Indië*, Amsterdam 1910

Personenregister

Banning, Willem 104 167, 171, 174, 180, 238, 369, 375, 401
 Barraclough, Geoffry 12, 416, 483, 513
 Barth, Karl 238, 452
 Baudet, E.H.P. 306, 412, 415, 433, 434, 445, 449, 452, 453, 491, 492, 494, 503
 Beatrix, (prinses, koningin) 374, 376, 377, 384, 445, 471, 491, 509
 Belcampo 253
 Benn, Gottfried 451, 453, 454, 460-462
 Berdjajev, Nikolai 165, 422, 423, 425-427, 433, 502, 503
 Bergson, Henri 406, 423-427, 503, 514
 Berkel, K. van (Klaas) 10-12, 17, 240, 297, 312, 505, 508, 511, 513, 514
 Bernhard, (prins) 374, 425
 Bom, Piet (en echtgenote Pie) 217, 219, 220, 225, 302, 390
 Bouman, P.J. (grootvader vaderszijde Pieter Jan) 20-22, 254
 Bouman-Rijkens, A. (grootmoeder vaderszijde Aaltje) 20, 21
 Bouman, J.J. (vader Jurjen) 20, 26, 29, 250, 254
 Bouman-Fonkert, P.A.A. (moeder Nelly) 20, 24-28, 213, 215, 216, 236, 237, 281, 299, 317, 321, 383, 430, 495, 497, 498
 Bouman, H. (broer Henk) 24, 27, 28, 79, 80, 85, 213
 Bouman, J.J. (broer Jan) 28, 29
 Bouman-Kloot, C.A.M. (echtgenote Stien) 47, 213, 225, 237, 243, 250, 291-293, 301-304, 310-312, 325, 328, 365, 375, 385, 389, 439, 444, 450
 Bouman, J.W. (zoon Jan Willem) 17, 46, 217, 250, 254, 299, 302, 439, 440
 Bouman, P.R. (zoon Paul) 22, 32, 33, 46, 47, 202, 217, 250, 254, 299, 302, 439, 440
 Bouman, T.J. (zoon Tom) 47, 146, 184, 250, 279, 281, 299, 301, 356, 377, 439-441
 Braak, Menno ter 129, 160, 340, 514
 Braat, Ad 501
 Bree, L.W. de 49, 190
 Brouwer, Anton M. 116, 152, 156, 157, 162, 163, 172, 177, 236
 Brouwer, Sjef de 153, 172, 194-196
 Brugmans, Henk 104, 156, 171, 173, 180, 228, 233, 234, 468
 Burnham, J. 370
 Buskes, J.J. 389
 Camus, Albert 309, 313, 314, 343, 418-420, 427, 462, 480, 501
 Carrel, Alexis 384, 502 514
 Cluysenaer, J.L.H. 245, 246, 259, 261-264, 267, 268, 292
 Colijn, H. 61, 62, 68, 78, 100, 171, 173, 176, 395, 516
 Collingwood, R.G. 16, 514
 Dake, A.G. 371
 Denis de Rougemont, H. 159-162, 164, 167, 183, 249, 308, 314, 347, 422, 519
 Dieleman, P. 207, 208, 210, 211, 219, 258
 Dilthey, Wilhelm 16, 140, 205, 270-274, 307, 308, 405, 413, 421, 484, 502
 Donkersloot, N.A. (pseudoniem Anthonie Donker) 92, 109, 110, 435, 496
 Doorn, J.A.A. van 73, 357, 358, 363, 515
 Dorst, J.D. 208, 210, 211, 219, 258, 491
 Droysen, J.G. 139-141, 272-274, 405, 413, 422, 430, 500, 502, 515
 Dulmen Krumpelman jr., E.H. van 444, 445, 492
 Eindhoven, L. 190, 193, 227

Ellemers, J.E. 9, 357, 359-361, 492, 515
 Farweck, F.E. 83, 84
 Fonkert, H. (grootvader moederszijde) 24, 26, 28
 Fonkert-Baris, C.W. (grootmoeder moederszijde) 24
 Freud, Sigmund 34, 36, 56, 320, 326, 337, 452
 Gadourek, I. 284-286, 349, 357, 361, 364, 446
 Galen Last, H. van 92, 469, 515
 Gerretson, F.C. 77, 78, 84, 88, 92, 100, 106-110, 137, 138, 163, 478, 496, 516
 Geyl, P. 112, 180, 288, 333, 337-339, 369, 375, 394, 414, 415, 516
 Goedewaagen, Tobie 105, 108, 114
 Goethe, Wolfgang 18, 34, 117, 199 200, 202, 213, 305, 314, 320, 323, 327, 333, 383, 386, 459, 483
 Groenman, Sj. 285, 322, 360, 363, 364, 516
 Groen van Prinsterer, Guillaume 87, 88, 91, 100
 Guermonprez, Paul 467, 468
 Guermonprez, Oscar 194, 195, 490
 Gurvitch, Georges 255
 Haasse, Hella 348, 377, 402, 494, 516
 Haveman, B.W. (vriend Bas) 111, 152, 156, 173, 174, 176-178, 180, 186, 195, 197, 228, 234, 283, 299, 468
 Haveman, J. (Jan zoon van Bas) 283, 355, 359-361, 364, 365
 Heine, Heinrich 199, 305, 306, 315, 519
 Hoek, D. 107, 108, 163
 Hoeven, M. des Amorie van der 87, 89-91, 104, 110
 Hofland, H.J.A. 369, 516
 Hofstee, E.W. 135, 193-196, 205, 241, 242, 245, 247, 253, 282, 285
 Hollander, A.N.J. 245
 Huizinga, Johan 11, 39, 47, 50, 111-113, 148, 165, 295, 339, 340, 369, 378, 385, 414, 434, 509, 517
 Husserl, Edmund 308,
 Houten, B.C. van 270, 273, 276, 445, 489, 492
 Jong, Loe de 195, 197, 275, 403, 441, 470-477, 503
 Jonge, L.J.A. de 152, 156, 176-178, 180, 197
 Juliana, (prinses, koningin) 299, 302, 303, 374-376, 378-380, 439, 445, 487, 520
 Jung, C.G. 329, 337, 339, 421
 Kamphuis, M. 258, 364, 517
 Kernkamp, G.W. 40, 341, 515
 Kierkegaard, Søren 7, 308, 309, 313-316, 346, 420, 422, 455
 Kossmann, E.H. 62, 63, 199, 317, 318, 337, 475, 517
 Kreukniet, P.B. 262
 Kruijt, J.P. 154
 Kruyt, H.R. 106-108, 478
 Kuyper, Abraham 25, 88, 91, 100, 332
 Landwehr, D.H. 465
 Langeveld, M.J. 354, 355, 514, 518
 Leeuw, G. van der 239, 246, 283
 Leur, J.C. van (Job) 31, 47, 56, 78-80, 105, 116, 133-137, 179, 512, 520
 Liefstinck, P. 100, 106-108, 111, 171, 173, 174, 476, 478, 497
 Linthorst Homan, J. 153 177, 187, 190-193

Mannheim, Karl 43, 73, 93-98, 103, 107, 110, 133, 138, 184, 251, 252, 256, 286, 320, 336,
 351, 352, 363, 365, 398, 517, 518
 Marcel, Gabriel 418, 425, 426, 502
 Marcuse, Herbert 480
 Marx, Karl 34, 42, 74, 75, 138
 Mönnich, C.W. 392, 404
 Mussert, A.A. 78, 81, 82, 84, 97, 181, 192
 Nagel, W.H. (pseudoniem J.B. Charles) 336, 369, 401, 435, 470, 520
 Nak, Piet 275
 Nauta, L.W. (Lolle) 361, 392, 404
 Nietzsche, Friedrich 308, 309, 341, 342, 346, 412, 416, 447, 455, 457
 Nolte, C.F. 236
 Ortega y Gasset, José 13, 56, 65, 144, 145, 165, 354, 387, 496, 501, 500, 503, 518
 Os, D. van 239 241, 450
 Pam, Max 390, 470, 520
 Pen, J. 373, 387, 509
 Plessner, H. 137 240-242, 245, 247, 253, 287, 349
 Pompe, W.P.J. 106-108, 111, 112, 174, 478
 Posthumus, N.W. 41, 274
 Prakke, H.J. 240, 321, 322, 330, 332, 333, 386, 402, 404, 408, 411
 Puchinger, G. 20, 487, 519
 Quack, H.P.G. 85-87, 91, 100, 104, 128, 332, 370, 496, 507, 509, 519
 Quay, J.E. de 111, 114, 171, 174, 175, 186, 187, 190, 193, 225, 374, 377, 472, 518
 Reckman, Piet 480
 Reinink, H.J. 111, 174, 176, 177, 191, 239, 247, 266
 Riesman, David 296, 337, 354, 519
 Roelfsema, H. 113, 153, 154, 191, 193-195, 519
 Rogier, Jan 198, 472
 Röling, B.V.A. 399, 402, 403
 Romein, J.M. (Jan) 16, 44, 49, 118-120, 128, 129, 137, 194, 195, 287, 336, 369, 375, 456,
 508, 511, 519
 Saal, C.D. 283, 285, 306, 349, 355, 364, 365, 384, 444, 445, 489, 492, 493
 Samkalden, Hugo 78, 79, 179
 Sartre, Jean Paul 309, 314, 316, 317, 343, 418, 419, 425
 Schermerhorn, W. 111, 112, 172, 174, 180-182, 226, 228, 232, 234, 250, 468
 Schokking, J.J. 174, 175
 Schröder, P.H. 253
 Schweitzer, Albert 213, 237, 324, 328, 347, 386, 498
 Slot, C.W. 224, 225
 Sneller, Z.W. 38-42, 48, 52, 54-56, 87, 88, 108, 118, 133, 134, 137, 207, 220, 243, 253, 260,
 274, 330, 393, 428-430, 478, 496, 498, 506, 508, 509, 520
 Sombart, Werner 41, 42, 47, 50, 51, 57, 72, 73, 75, 76, 84, 89-91, 102, 133, 138, 143, 209,
 370, 496, 514, 520
 Spann, Othmar 84, 141-143
 Spengler, O.A.G. (Oswald) 34, 39, 56, 143
 Steinmetz, S.R. 138, 165, 195, 239, 240, 245, 282, 289
 Sybrandy, Jelle (Tine) 189, 197, 301, 302
 Sijes, Ben 215, 274, 275, 443, 519
 Teesing, Hans (Betty, Isolde, Erika) 214, 467
 Tinbergen, J. 111, 171, 173, 174, 288

Tönnies, F. 140, 255, 323
 Toynbee, Arnold J. 393 394, 397, 399, 414, 416, 502
 Troeltsch, Ernst 39
 Uxem, A. van 49, 119, 190
 Verburg, M.C. 9, 10, 48-50, 190, 191, 208, 226, 237, 305, 490, 504
 Veringa, G.H. 289, 481
 Verkade, W. 152, 155-157, 174-177, 186, 189, 195, 228, 468, 520
 Verwey-Jonker, H. 112, 171, 375
 Vestdijk, Simon 462, 463, 520
 Vries Reilingh, H.D. de 113, 154, 156, 165, 167, 285, 521
 Vrij, M.P. 239, 242-247
 Weber, M.C.E. (Max) 39, 42, 47, 55-60, 73, 74, 91, 95, 122, 128, 133, 136-138, 141, 205, 249, 255, 257, 273, 274, 283, 286, 310
 Wehofsich von Ebesfaloy, Franz 195, 196
 Weil, Simone 394, 502
 Wielen, H.G.W. van der 113, 154, 164, 165, 187, 190, 191, 194-196, 228
 Wilhelmina (koningin) 153, 176, 225-227, 234, 258, 374
 Woldring, H.E.S. 10, 489, 521
 Wright Mills, C. 358
 Wijffels, A.H.M. 152, 153, 156, 177
 Zandstra, F.D. 48, 49, 190, 191
 Zimmerman, C.D.A. 45

Over de auteur

Co Strootman (Haarlem 1939) studeerde na een sociaalpedagogische hogere beroepsopleiding, andragologie en cultuurwetenschappen. Hij heeft in diverse functies gewerkt in sociaal-maatschappelijke instellingen en in het hoger beroepsonderwijs en was daarna zelfstandig gevestigd organisatieadviseur.